

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Derleyenler
Marc Aymes, Benjamin Gourisse,
Élise Massicard

Devlet Olma Zanaatı

Osmanlı'dan Bugüne
Kamu İcraatı

Çeviren: Ali Berktaş

Derleyenler
MARC AYMES - BENJAMIN GOURISSE
ÉLISE MASSICARD
Devlet Olma Zanaatı

Bu kitap Ecole des hautes études en sciences sociales - CETOBAC
ve ANR Transtur'un (№ ANR-08-GOUV-045-01) desteğiyle çevrilmiştir.

L'art de l'État en Turquie.

Arrangements de l'action publique de la fin de l'Empire ottoman à nos jours

© 2016 Marc Aynes, Benjamin Gourisse, Élise Massicard

İletişim Yayınları 2403 • Araştırma-Inceleme Dizisi 398

ISBN-13: 978-975-05-2114-0

© 2016 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2016, İstanbul

EDITÖR Ahmet Insel - Melike Işık Durmaz

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Denizli'de Dil Bayramı, 26 Eylül 1934,

Cumhuriyet Başbakanlık Arşivi

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DİZİN Ece Ziya

BASKI Ayhan Matbaası • SERTİFİKA NO. 22749

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3

Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit • SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Derleyenler
MARC AYMES - BENJAMIN GOURISSE
ÉLISE MASSICARD

Devlet Olma Zanaatı

Osmanlı'dan Bugüne Kamu İcraatı

*L'art de l'État en Turquie
Arrangements de l'action publique
de la fin de l'Empire ottoman à nos jours*

ÇEVİREN Ali Berktaş

İÇİNDEKİLER

1 Nizam Vermek/Emretmek ve Uzlaşmak: Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Somut Olarak Kamusal İcraat	
BENJAMIN GOURISSE	7
2 Kurum Yerine Kusur	
MARC AYMES	31
3 Hâlâ Osmanlı Modernleşmesinden Söz Etmeye Gerek Var mı?	
OLIVIER BOUQUET	49
4 Dilbilimci ve Siyasetçi	
<i>Türk Dil Kurumu ve Tek Parti Türkiye'sinde İktidar Sahası</i>	
EMMANUEL SZUREK	71
5 Dayatma ve Uzlaşma Arasında Bir Laiklik?	
<i>Tek Parti Türkiye'sinde Din Eğitiminin İdaresi</i>	
NATHALIE CLAYER	97
6 "Askerler Tarafından El Konan Hukuk": Türkiye'de 1961 Anayasası'nın Yazılması	
NICOLAS CAMELIO	119
7 Kurumsal İşbirlikleri ve İkameler	
<i>19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Geçilirken Osmanlı'da Polis ve Adliye</i>	
NOÉMI LÉVY-AKSU	141

8	Kamusuz Devlet: Toplu Konut İdaresi (TOKİ) Hakkında Bazı Tahminler	
	JEAN-FRANÇOIS PÉROUSE.....	163
9	Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Kamusal İcraat Kategorisi Olarak Kültür Mirası	
	MURIEL GIRARD - CLÉMENCE SCALBERT YÜCEL.....	183
10	Türkiye’de “Sivil Toplum” a Destek Konusundaki Avrupa Politikaları	
	<i>Bir Kamusal İcraatın Cisimlenişi</i>	
	CLAIRE VISIER.....	209
11	Kamu Görevlisi mi Değil mi? Türkiye’de Muhtar Figürü	
	ÉLISE MASSICARD.....	245
12	Türkiye’de Bağışlarla Sağlanan Askerî Hâkimiyet	
	ANOUCk GABRIELA CORTE-RÉAL PINTO.....	279
13	Bir Devlet Kurumu Olarak Sığınma Evleri	
	BERNA EKAL.....	301
14	Türkiye’de Askerlik Hizmeti Çerçevesinde Askere Alınanların “Yurt Sevgisi Eğitimi” ile Sosyalleştirilmesi	
	SÜMBÜL KAYA.....	317
15	“Sözde Ölü” ve Memur: Bir Gömlek Değiştirmenin Etnografyası	
	BENOÎT FLICHE.....	343
16	Kurum Yerine Uydur!	
	MARC AYMES.....	357
	KAYNAKÇA.....	369
	YAZARLAR.....	393
	DİZİN.....	395

Nizam Vermek/Emretmek ve Uzlaşmak: Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Somut Olarak Kamusal İcraat

BENJAMIN GOURISSE

Türkiye devleti genellikle kendi düzenini ve kurallarını topluma dayatabilen üniter bir yapı olarak tarif edilir. Bu yoruma göre, devlet yapısının bütünü, toplumun geri kalanından net bir biçimde farklılaşmış ve toplumsal taleplere geniş ölçüde kulak tıkayan hükümrân bir merci görünümündedir.¹ Bu bakışın bir uzantısı olarak, toplumun istenççi bir şekilde “modernleştirilme” ve “Batılılaştırılma” sürecinin temel aktörü de devlettir. Bu yaklaşım, kamu erkinin sosyolojisi ve tarihi hakkındaki araştırmaların yürütülme biçimlerini büyük ölçüde etkilemektedir: Devlet politikalarının değerlendirilmesinde çoğunlukla sadece resmi söylemler, metinler ve kurumsal değişimler temel alınmakta, ama devlet erkinin pratikte nasıl kullanıldığı pek incelenmemektedir.

TRANSTUR² programı bünyesinde bir araya gelen ekip, bu yaklaşımın doğru olup olmadığını ortaya koymak amacıyla, Türkiye'deki hükümet ve

- 1 Çağdaş Türkiye'deki toplumsal hareketlilikler üzerine yapılan çalışmalar açık kamusal bağlamlarda (gösteriler, dilekçeler, vb.) dile getirilen taleplerin devlet tarafından yeterince dikkate alınmadıklarını, ancak yine de gayresmî etkileşimlerin önemli olduklarını ortaya koymaktadır. Bkz. Gilles Dorronsoro (yön.), *La Turquie conteste. Régime sécuritaire et mobilisations sociales en Turquie*, CNRS Éditions, Paris, 2005.
- 2 Tam başlığı: “Emretmek/Nizam Vermek ve Uzlaşmak. Türkiye’de ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Hükümet ve İdare Tarzları, 19. Yüzyıldan Günümüze”. Agence Nationale de la Recherche tarafından 2008-2012 dönemi için finanse edilen bu kolektif araştırma programının eşgüdümünü Élise Massicard yapmıştır. Bu program çerçevesinde pek çok inceleme günü tertiplenmiş (“Servir l’État en Turquie. La rationalisation des institutions en question”, EHESS, Paris, 2008; “L’État en Turquie au XXème siècle. Contrôle social et production du citoyen”, IFEA, İstanbul, 2009; “Années des frontières, frontières des armées”, Centre d’Études et de Recherches Internationales, Paris, 2011; “Les reconfigurations contemporaines des relations public/privé en Turquie”, Institut Français d’Études Anatoliennes, İstanbul, 2012) ve çok sayıda bireysel mak-

idare tarzlarının sosyolojik bir okumasını yapmayı ve toplumsal-tarihsel bir perspektiften hareketle bu ülkedeki kamusal icraata ilişkin anlayışı yenilemeyi hedefledi. Bu amaçla, hâkim analitik perspektiften ayrılmayı ve mevcut çalışmaların çoğundaki statik devlet analizi yerine hükümet ve idare biçimlerinin incelenmesini öne çıkarmayı tercih ettik. Bu bakımdan sadece devlet kurumlarına odaklanmayarak,³ analize çeşitli düzeylerde ve farklı tarzlarda müdahil olan farklı aktörleri de –devlet hizmetlerinden yararlananlar ve idare edilenler de dahil olmak üzere– katabilmek için kamusal icraata yönelik etkileşimci ve ucu açık bir bakışı benimsedik.

Elinizdeki kitabın temel hipotezi, kurumların birer toplumsal ilişkiler aranası, kamusal icraatın da bu ilişkilerin bir ürünü olarak analiz edilmeleri gerektiği fikrine dayanıyor. Bir araya getirilen makaleler “devlet etme sanatı”nı, onun üretilmesine ve hayata geçirilmesine müdahil olan farklı aktörlerin etkileşiminin sonucu olarak kavlıyor. Hem kamusal icraatın somut gerçekleşme şekillerini ortaya koymak, hem de onun üretildiği alanı yeniden oluşturup toplumsal temellerini anlamak için, bireyler, gruplar ve kurumlar arasındaki, resmi makamlar ve yönetilenler arasındaki, kamu sektörleri ve sivil tabir edilen toplum arasındaki alışverişlere belirleyici bir önem atfediyorlar. Kısacası, bu kitap eylem, zaman ve coğrafya içindeki toplum-devlet diyalektiğinin büründüğü çeşitli biçimlerin özelliklerini saptamak amacıyla, devlet ve toplumsal güçler alanlarının birbirleriyle ilişkili bir analizini öneriyor.

Bu giriş bölümünde önce Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki devlet ve kamusal icraat analizi geleneklerini sunacak, aynı zamanda TRANS-TUR programının bu geleneklerin dayandığı teorik önkabullerden hangi nedenlerle kopuştuğunu izah edeceğiz. İkinci bölümde ise, ekip tarafından elde edilen sonuçları sıralayıp, grubun vardığı başlıca yeni bulguları gösteren bazı genelleme unsurları önereceğiz.

Aşkın devlet: Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet’te devlet hâkimiyeti ve modernleşme

Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde ve Türkiye’de devleti inceleyen tarihsel ve sosyolojik çalışmalar iki analiz geleneğinden beslenir. Bunlardan ilki devletin toplum üzerindeki hâkimiyetini bir sorgulama konusu olarak değil, bir ön gerçek olarak kabul eder; bu nedenle araştırmalar bu hâki-

le yayımlanmıştır. Kolektif yayınlar konusunda, özellikle bkz. Olivier Bouquet, Benoît Fliche ve Emmanuel Szurek (koord.), “Politiques du nom: la réforme des noms propres en Turquie et ses enjeux”, *Revue d’histoire moderne et contemporaine*, 2013/2 (no. 60-2). Bkz. <http://transtur.hypotheses.org/>

3 Bkz. Patrick Hassenteufel, “Les groupes d’intérêt dans l’action publique: l’État en interaction”, *Pouvoirs*, no. 74, 1995, s. 155-168.

miyetin tarihsel, politik, ekonomik ve toplumsal kaynaklarının analizine yönelir. İkinci gelenek ise, modernleşme teorilerinden alınmış bir fikirle, modern devletin Batılılaşmış elitler tarafından yurtdışından alınan uygulamalarla oluştuğunu öne sürer. Her iki grup da devlet ve topluma yönelik ikiye ayırıştırıcı bir bakışı paylaşır ve kamusal icraatı oluşturan çok sayıda etkileşim, alışveriş ve düzenlemeyi görmezden gelirler.

Devletin toplum üzerindeki hâkimiyeti

Devlet fenomenine yönelik analizlerin birçoğu Türkiye'deki örneği, hâkimiyeti altındaki “periferilere” düzenini ve kurallarını dayatan,⁴ toplumdan farklılaşmış bir “güçlü” devlet modeli olarak sunma eğilimindedirler.⁵ Karşılaştırmalı literatürde öne çıkan da bu “güçlü” devlet anlayışıdır. O zaman devlet bir saha değil bir bünye, arena değil hakem, toplumsal ilişkilerin bir sonucu değil aktör olarak tasavvur edilir. Metin Heper ve Şerif Mardin'in Osmanlı ve Türk politik sistemlerindeki ana kırılma çizgisi olarak sundukları merkez/çevre bölünmesinin şifresi de bu ölçüye göre çözülür. Heper'e göre, “Türkiye Cumhuriyeti'ne Osmanlı İmparatorluğu'ndan güçlü bir devlet ve zayıf bir sivil toplum mirası kalmış gibi gözükmektedir”.⁶ Toplumdan derinlemesine farklılaşmış birleşik bir bünye olarak düşünülen bu devlet anlayışının kurgulamasına göre devlet, örgütsüz ve pasif bir topluma kendi düzenini ve kurallarını dayatabilen, toplumsal ilişkilere hâkim bir aktördür. Ekonomik kaynaklar –imparatorluk sırasında toprak, sonraki dönemde de 1980'li yılların başına kadar üretim araçları ve ticaret– üzerindeki devlet tekel, Metin Heper'i aşkın devlet (*transcendental state*)⁷ nitelemesi konusunda yüreklendirmiş ve bu devlete güçlü bir özerklik atfetmeye sevk etmiştir. Heper, Osmanlı ve Türk bağlamında, “devletin toplumdan net bir biçimde ayrı” olduğunu ifade eder.⁸ Şerif Mardin de aynı bakış açısı ile, Türk ve Osmanlı

4 Özellikle bkz. Şerif Mardin, “Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire”, *Comparative Studies in Society and History*, c. 11, no. 3, Haziran 1969, s. 258-281; Ergun Özbudun, *Social change and political participation in Turkey*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1976; Ali Kazancıgil, Ergun Özbudun, *Atatürk: Founder of a Modern State*, Hurst and Company, Londra, 1981.

5 Bu “farklılaşma” kavramı hakkında bkz. Pierre Birnbaum, “L'action de l'État. Différenciation et dédifférenciation”, Madeleine Grawitz, Jean Leca, *Traité de science politique* içinde, c. 3, PUF, Paris, 1985, s. 666.

6 Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, The Eothen Press, Northgate, 1985, s. 16.

7 Metin Heper, “The ‘Strong State’ and Democracy: The Turkish Case in Comparative and Historical Perspective”, Samuel Eisenstadt (yön.), *Democracy and Modernity* içinde, E. J. Brill, Leiden, 1992, s. 142-164.

8 Metin Heper, “The State, Religion and Pluralism: The Turkish Case in Comparative Perspective”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, c. 18, no. 1, 1991, s. 46.

toplumsal konfigürasyonlarına ilişkin olumsuz bir yorum sunar ve bu yapıların Batı'da modern devletin oluşumunda belirleyici olarak nitelediği mekanizmalara tamamen yabancı oldukları değerlendirmesini yapar.⁹ Ona göre, söz konusu mekanizmalar “çevre güçleri adı verilebilecek olan feodal soyluluk, şehirler, burjuvalar ve daha sonra da sanayideki emek kesimiyle uzlaşmalara varabilmek için yürütülmüş bir dizi karşı karşıya geliştirebilir.”¹⁰ Heper'in ifadesiyle söyleyecek olursak, “bu konfigürasyon içinde sistemin açılımı sosyo-ekonomik gruplar arasında veya merkezi otorite ile ödünsüz ilişkiler gelenekler arasında bir karşı karşıya gelme durumu yaratmamış, hâkim bir devlet ile örgütsüz bir periferiyi (çevreyi) karşı karşıya getirmiştir”.¹¹ Bu durumda, “çatışmaların çözüm tarzları olarak etki gösteren çok sayıda karşı karşıya geliş geleneği”nin¹² yokluğu, hâkim merkez ile parçalı çevre arasındaki güçler dengesi ile izah edilmektedir. Bu yazarların paylaştıkları analiz ilkelerinden biri, devletin çıkarlarını ve otoritesini toplumsal elitlerinkilerin karşıt kutbuna yerleştirmektir. Zaten Kazancığil ve Özbudun İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e geçişi bu perspektiften analiz etmekte, “Jön Türkler ve Kemalistler [...] eski pederşahi geleneğin temsilcileriydi; bu geleneğe göre, devletin toplum üzerinde hâkimiyet tesis ettiği, meşruiyet ve otorite tekelinin toplumsal ve ekonomik elitlerin değil, devlet elitlerinin ayrıcalığı olduğu varsayılırdı”.¹³ Ama bu anlayış devletin bütününe ilişkin sınırlayıcı bir bakışa ve devleti sadece yukarıdan aşağıya doğru, yani devletin –çok sayıda ve zengin– resmi metinlerinde ve arşivlerinde kendini göstermek istediği şekilde değerlendirmeye yönelik metodolojik bir tercihe dayanmaktadır.

Gerçekten de “merkez”den bakıldığında, Osmanlı Devleti'nin oluşumu sultanlık erkinin kendi otoritesine karşı çıkabilecek toplumsal güçler karşısındaki üstünlüğünü yansıtır gibi gözükmektedir. Bununla birlikte, Marc Aymes'in 19. yüzyıl konusunda belirttiği gibi, “taşradan bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemdeki tarihinin kendi kanununu dayatan bir (devlet) merkezin(in) tekelinde olduğu o kadar da kesin değildir. Kısacası, sadece idari makamların meşrebince anlaşılan bir Osmanlı tarihinin sınırlarını aşmak gerekir: Osmanlı yönetimselliği idari uzlaşmalar örgüsüyle sınırlı değildir, başka toplumsal ilişki türlerini, başka tecrübeleri ve bek-

9 Mardin ve Heper'in sivil topluma ilişkin çalışmalarının eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Ali Rıza Güngen, Şafak Erten, “Approaches of Şerif Mardin and Metin Heper on State and Civil Society in Turkey”, *Journal of Historical Studies*, no. 3, 2005, s. 1-14.

10 Şerif Mardin, “Center-Periphery Relations: A Key To Turkish Politics?”, *Daedalus*, no. 102, 1973, s. 170.

11 M. Heper, *The State Tradition in Turkey*, s. 16.

12 A.g.e., s. 149.

13 Ali Kazancığil, Ergun Özbudun, *Atatürk: Founder of a Modern State*, C. Hurst and Company, Londra, 1981, s. 48.

lentileri de devreye sokar".¹⁴ Toplumsal güçlerle devletin resmi makamları arasında varılan anlaşmaların bu çoğul niteliği, özellikle de Osmanlı dönemine ilişkin birçok araştırmaya konu olmuştur.¹⁵ Albert Hourani¹⁶ ve Philip Khoury¹⁷ gibi bazı yazarlar, Osmanlı rejiminin işleyişinde toplumsal elitlerin oynadıkları belirleyici rolün altını çizerek, "muteberan (ileri gelenler) politikası" adı verilen paradigmayı geliştirmişlerdir. Böylelikle toplumsal elitlerin hükümet ile ahali arasında oynamış olabilecekleri arabuluculuk rolünü teyit etmekte ve devlet yapısının bütününe toplumsal meşruiyet kaynaklarının sezilmesini sağlamaktadırlar. Cumhuriyet dönemine ilişkin bu tarz çalışmalara çok daha ender rastlanmakla birlikte, Cumhuriyet'e geçişle birlikte bu saptamanın geçerliliğini yitirdiğini düşünmek yanlış olur: Gerçi Cumhuriyet'in ilk döneminde kaynakların devlet elinde yoğunlaşması devleti en mükemmel birikim alanı haline getirmeyi sürdürmüştür.¹⁸ O sırada devlet kurumları toplumsal, ekonomik ve politik kaynaklara erişimin vazgeçilmez yolları olarak gözükmektedir ve kamu kaynaklarının yeniden dağılımından pay almak isteyen toplumsal güçler bu kurumların çevresinde mevzilenmişlerdir. Yine de kamu kurumlarının kaynak dağılımı üzerindeki denetimleri mütehakkim ve özerkleşmiş bir devlet yapısının oluşmasına yol açmaktan ziyade, bu dağılımdan istifade edebilmek için kamunun müdahalesini etkilemeyi amaçlayan girişimleri teşvik etmiş gibi görünmektedir.

Başka yerlerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de de devlet asla tamamen "kapalı" bir hale gelmemiştir: Devlet görevlileri (idareciler, taşra valileri, müfettişler, vb.) çeşitli toplum-devlet oluşumlarının sadece suyun üstünde kalan kesimini oluşturmaktadırlar. İşte bu noktada, devlet kurumlarını ve personelinin örneğin ekonomik, dinî ve toplumsal elitlere olduğu kadar, devlet hizmetlerinden yararlanan ve yönetilen yurttaşlara da bağlayan karşılıklı bağımlılıklar, ittifaklar ve anlaşmalar sorunu gündeme gelmektedir.

14 M. Aymes, "Provincialiser l'empire", *Annales. Histoire, Sciences Sociales* no. 6/2007 (62. yıl), s. 1328.

15 Karl Barbir, "From pasha to efendi: the assimilation of Ottomans into Damascene society, 1516-1783", *International Journal of Turkish Studies*, 1-1, 1979-1980, s. 68-83; Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats. The Ottoman Route to State Centralization*, Cornell University Press, Ithaca ve New York, 1994.

16 Albert Hourani, "Ottoman reforms and the politics of notables", William R. Polk ve Richard L. Chambers (yön.), *Beginnings of Modernization in the Middle East: The nineteenth century* içinde, The University of Chicago Press, Chicago/Londra, 1968, s. 41-68.

17 Philip S. Khoury, "The urban notables paradigm revisited", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, c. 55, no. 55-56, 1990, s. 215-228.

18 1980'li yılların başına kadar Türk ekonomisi geniş ölçüde bir dizi beş yıllık planla yönetilmiş ve yönlendirilmişti.

Bir diğer çalışma grubunda ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden itibaren Avrupa devletlerinden alınan normların ve kurumların getirilmesi sonucunda devletin rasyonelleşmesinin analizine önem verilmektedir. Modern bir devletin oluşumunu, Doğu despotizminin geleneksel pratiklerinden Batılılaşmış bir elitin volontarizmi sayesinde gerçekleşen kopuşun sonucu olarak gösteren bu çalışmalar, modernleşme paradigmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin Feroz Ahmad'a göre, "Kemalistler, Türkiye'nin modern bir ulus-devlete dönüştürülmesini, Mustafa Kemal (Atatürk) sözleriyle, 'çağdaş uygarlık seviyesinde ileri ve uygar bir ülke olarak' yaşamasını istiyorlardı. Böyle bir ulus, modern bir sanayileşmiş ekonomi yaratmak için bilime ve modern eğitime önem veren laik ve akılcı bir ulus olmak zorundaydı".¹⁹ Türk devletinin kökenleri hakkında oluşturulan ve Mustafa Kemal'in modernleştirici iradesine vurgu yapan, Mustafa Kemal tarafından 15-20 Ekim 1927 arasında okunan uzun *Nutuk* ile başlatılan Cumhuriyet'in resmi tarih yazımı tarafından da desteklenen mitoloji bu şekilde sürüp gitmektedir.²⁰ Bu mitolojiye göre, Mustafa Kemal Osmanlı İmparatorluğu'nun "enkazı" üzerinde bir ulus-devlet inşa ederek²¹ "modern Türkiye'yi yaratmıştır".²² Böylece toplumu "yukarıdan aşağıya doğru" modernleştirebilecek yasal-rasyonel bir idari yönetime sahip bir devlet alanı oluşmuştur.²³ Bu anlayışta, devlette süreklilik toplumsal mücadelelerin dışında olduğu kabul edilen, özerk bir idari personelin istikrarı tarafından sağlanmaktadır.

Bu tür analizlerin önündeki engeller, onların altında yatan ön kabullerde içkindir, çünkü bu ön kabuller devlet alanındaki aktörlerin iddialarını tartışmadan kabullenmektedirler. Bu yorumlar "devlet tarafından üretilmiş ve güvence altına alınmış düşünce kategorilerini devlete [uygulayan] bir devlet düşüncesi"ni gündeme getirmektedirler.²⁴ Müesses söylemlerin, normların ve kuralların incelenmesiyle yetinen, hükümet ve idare pratiklerini oluşturan çoğul etkileşimlerin somut analizinden uzak duran bu yorumlar devletin toplum üzerindeki hâkimiyetini doğallaştırmaktadır. Devlet merkezli bu

19 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006 [1995], s. 69.

20 Walter F. Weiker, *The Modernization of Turkey: From Atatürk to the Present Day*, Holmes and Meir Publishers, New York ve Londra, 1981.

21 Örneğin bkz. Leslie L. Jr Roos, Noralou P. Roos, *Managers of Modernization: Organizations and Elites in Turkey (1950-1969)*, Harvard University Press, Cambridge, 1971; Aylin Özman, "Law, Ideology and Modernization in Turkey: Kemalist Legal Reforms in Perspective", *Social and Legal Studies*, c. 19, no. 1, Mart 2010, s. 67-84.

22 Paul Dumont, *Mustafa Kemal invente la Turquie moderne*, Éditions Complexe, Paris, 2006 [1983].

23 P. Dumont, *Mustafa Kemal...*, s. 169.

24 Pierre Bourdieu, "Esprits d'État. Genèse et structure du champ bureaucratique", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, c. 96, no. 96-97, 1993, s. 49.

yorumlar, sadece “merkez”in eyleminden beklenen sonuçlarla ilgilenmektedirler. Ayrıca, bu analiz türü yönetimin somut pratiklerinde fark edilen özgül yanları, dışarıdan getirilmiş normlardan sapmanın göstergeleri olarak değerlendirme eğilimindedir. Bu nedenle, söz konusu analizler devletteki somut reform süreçlerine sadece sınırlı bir ilgi gösterirler. Halbuki bu süreçler, ileride göreceğimiz üzere, özgün dinamikler barındırmaktadır. Son olarak, Olivier Bouquet’nin de makalesinde gösterdiği gibi, modernleşme fikri, Osmanlı İmparatorluğu’nun sona ererken yaşadığı toplumsal değişime yönelik analizlerin ekseninde yer almaya devam etmektedir. Bunun sonucunda, günümüz Türkiye’sinin politik sosyolojisine de derinlemesine nüfuz etmiştir: Kendisine tepeden hükmeden devletin dışında hiçbir değişim yaşayamayacak bir toplum tasavvuru da bu fikre yakından bağlıdır. Bouquet’ye göre, Osmanlı modernleşmesi teorisyenlerince Tanzimat döneminin incelenmesi, kurumlardaki modernleşmeyi modern Türkiye’nin ortaya çıkışının vazgeçilmez bir koşulu olarak gösteren çok basit bir kanaate dayanmaktadır. Bu mefhum üç alt başlık çevresinde şekillendirilmiştir: Batılılaşma olmadan hiçbir modernleşme olmaz; modernleşme esas olarak kurumları kapsar; devlet tarafından getirilen modernleşme olmadan hiçbir olumlu toplumsal değişim sağlanamaz. Olivier Bouquet bu paradigmanın yerine, 19. yüzyıl Osmanlı reformcularının karmaşık ve farklılaşmış sosyal ve entelektüel güzergâhlarını dikkate alan, daha sosyolojik bir düşünce tarzının geçirilmesi gerektiğini gösteriyor. Bu yönelim, devlet arenalarının tarihsel sosyolojisinin oluşturulması için gerekli metodolojik araçları sağlıyor.

Devlet ve toplumun iç içe geçişinin analizine doğru

Bu koşullarda Türkiye’deki devlet olgusunun analizi nasıl yenilenebilir? Joel Migdal ve *State-in-society* (“toplum içinde devlet”) yaklaşımını destekleyenlerin söyledikleri gibi, devlet alanının aktörlerini, idare etmeyi ve yönetmeyi amaçladıkları nüfus topluluklarıyla temas içinde, kendilerine özgü toplumsal ve siyasal bağlamlara yerleştirmek gerekir. Osmanlı İmparatorluğu’nu çalışan birçok tarihçi bu yolu izlemiştir. Örneğin Suraiya Faroqhi’nin çalışmaları sultanın tebaasının devletin kararlarına edilgen bir şekilde maruz kalmadığını ve manevra alanlarını genişleten “politik inisiyatifler” (direnişler, kuralların çevresinden dolaşmalar, uzlaşmalar) sergilediklerini göstermiştir.²⁵ Migdal’ın çalışmalarındaki çizgiyi sürdüren Reşat Kasaba

25 Suraiya Faroqhi, “Political Initiatives ‘From the Bottom Up’ in the Sixteenth- and Seventeenth-Century Ottoman Empire: Some Evidence for Their Existence”, Hans Georg Majer (yön.), *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte: In Memoriam Vanko Boskov* içinde, Otto Harrasowitz, Wiesbaden, 1986, s. 24-33; Suraiya Faroqhi, “Political Tensions in the Anatolian Countryside around 1600: An Attempt at Interpretation”, Jean-Louis Bacqué-Gramont ve

ise 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan toplumsal değişimleri konu aldığı bir çalışmada, Tanzimat'ın nasıl devlet kurumlarının özelliklerle liman şehirlerine yerleşmiş ve o dönemde hızlı bir ekonomik büyüme yaşayan, Avrupa ülkeleriyle de bağlar kuran gayrimüslim toplumsal gruplarla uzlaşma biçimleri olduklarını göstermiştir.²⁶ Osmanlı siyasi ve idari sisteminde nüfusun en "Batılılaşmış" kesimlerince başlatılan modernleşme tartışması tartışmaya açık olan Kasaba'nın çalışması, yine de devletin siyasal reformları ifade etme ve yürürlüğe koyma tarzıyla, otoritesinin sürmesini sağlamak için kendi bünyesine katmak zorunda kaldığı belli talepler gündeme getiren bazı toplumsal güçlere tepki verdiğini ortaya koymaktadır. Devlet alanının içinde ve dışında yer alan aktörlerin birbirleriyle rekabet etme ve uyuşma biçimlerini dikkate alan bu çalışmalardan,²⁷ resmi arenaların baş kahramanlarının çoğunlukla sosyopolitik alanda iddia sahibi olanların ancak bir bölümünü oluşturdukları, hegemonya hırslarının beklenmedik sonuçlarına maruz kalabildikleri²⁸ ve devlet merkezli bazı çalışmalarda tarif edilen her şeye hâkim aktörler olmadıkları sonucu çıkmaktadır.

Sonucu sıfır çıkacak, etkilerin tepkileri götürdüğü bir modelden uzak durmakta da yarar var: Devlet kesimleriyle toplumsal gruplar arasındaki etkileşimler her iki tarafın da güçlenmesine (veya zayıflamasına) yol açabilir. Örneğin Ariel Salzmann'ın (1695'ten itibaren) *malikâne* kurumunu incelediği çalışmaları, Osmanlı taşra idare sisteminin gelişimi içinde bu vergi iltizamı sözleşmelerinin önemini vurgulamaktadır.²⁹ Toprakların işletilmesinde ve vergi iltizamında özel şahıslara yetki verilmesinin sonucunda, bu iltizamları satın alabilecek kaynaklara sahip olan toplumsal ve ekonomik elitlerin konumu güçlenirken, Hazine de bu sayede önemli miktarda avans tahsil etmeyi başarmıştır. Yeni sözleşme, bizatihi İstanbul bürokrasisinde resmi

diğ. (yön.), *Türkische Miszellen: Robert Anhegger Festschrift* içinde, Divit, İstanbul, 1987, s. 116-130; Suraiya Faroqi, "Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570-1650)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, no. 35, 1992, s. 1-39. Bu çizgide, kısa süre önce çıkan şu yayına da işaret edelim: Antonis Anastasopoulos (yön.), *Political Initiatives "from the bottom up" in the Ottoman Empire* [Actes des Halcyon Days in Crete VII, 9-11 janvier 2009], Crete University Press, Resmo, 2012.

- 26 Reşat Kasaba, "A Time and a Place for the Nonstate: Social Change in the Ottoman Empire during the Long Nineteenth Century", Joel S. Migdal ve diğ., *State, Power and Social Forces: Domination and Transformation in the Third World* içinde, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, s. 207-230.
- 27 Türk örneği hakkında, özellikle bkz. Yael Navaro-Yashin, *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*, Princeton University Press, Princeton, 2002.
- 28 Timothy Mitchell, "The Limits of the State", *American Political Science Review*, c. 85, no. 1, 1991, s. 77-96; Veena Das, Deborah Poole, "State and its Margins: Comparative Ethnographies", Veena Das, Deborah Poole (yön.), *Anthropology in the Margins of the State* içinde, School of American Research Press, Santa Fe, New Mexico, 2004, s. 6-34.
- 29 Ariel Salzmann, *Tocqueville in the Ottoman Empire. Rival Paths to the Modern State*, Brill, Leiden ve Boston, 2004, s. 87-88.

bir genişlemeye yol açmadan, devlete hem bir işgücünü bağlamakta, hem de devletin vergi vesayeti gücünü yaygınlaştırmasını sağlamaktadır. Ayrıca, 18. yüzyıl boyunca, *malikâne* sözleşmesi yapanlar ilgili bölgeler üzerindeki idare haklarına itiraz olduğu noktada, diğer hanehalklarının işlerine karışma girişimlerini ihbar ederek İstanbul'un hakemliğine sık sık başvurmuşlardı.³⁰ Bunun dışında İmparatorluk idaresi bu yetki beratlarını otoritesine karşı çıkmayı sağlayacak araçları edinebilecek toplumsal güçleri bölmek amacıyla da kullanmayı bilmişti. Bu anlamda, *malikâne* kurumu hem devlet yapılarının hem de âyanın karşılıklı olarak güçlendiği, çıkarları karşılıklı hale getiren bir model oluşturdu. Demek ki devlet kurumlarıyla çevrelerinde yer alanların iç içe geçişini, hem karşılıklı bağımlılık, uzlaşma ve uyuşma, hem de rekabet, direniş ve kanunların çevresinden dolanma bakımlarından düşünmek gerekir. İmparatorluğun devlet yapısı “toplum içinde devlet”ten çok, “toplumlar [...] ve kurumlar arasında”, işleyişi “rizomatik” (rizom: köksap; Deleuze ve Guattari’de rizom, ağ biçimli, ilişkisel ve çapraz bir düşünme sürecini ve var olmanın bir tarzını haritalayan bir kavramdır, ama söz konusu haritanın yapısı sabit bir öz olarak tasarlanmamıştır – ç.n.) diye nitelenebilecek “bir geri besleme halkası” (*boucle de rétroaction*: sonucu kendi nedenine bağlayan düzenek – ç.n.) oluşturur.³¹

Osmanlı İmparatorluğu’nda oluşmuş ve yaptıkları koalisyon sayesinde ülkenin “politik istikrarını” sağlamış iki “iktidar grubu” tanımlayan tarihçi Kemal Karpas bu çizgiden ilerlemiş gibi gözükmemektedir.³² Ona göre, bu iki gruptan biri “ulusal ölçekte mevcuttu, hükümeti ve her türlü şiddet aracının tekeli elinde tutuyordu. Yerel ve taşra ölçeğinde var olan diğer grup ise fiziksel zor araçlarına sahip olmasa da çeşitli yerleşimlerin ekonomik ve yerel yaşamına egemendi”.³³ Karpas’a göre, bu ikinci grup İmparatorluk döneminde giderek önemli ekonomik ve toplumsal konumları işgal etmeye başladı, ama Cumhuriyet döneminde devletin siyasal desteğini yitirdi.³⁴ Bu analizin ilginç yanı, devlet arenalarının içinde ve dışında yer alan, sektör ve coğrafya açısından dağınık durumdaki katılımcılar arasında akışkan anlaşmaların varlığını gündeme getirmesidir. Ama bu şekilde tanımlanan iki grubun asla iç içe geçmedikleri anlaşılmaktadır.

Devlet elitleriyle sosyal elitlerin birbirlerinden tamamen ayrı oldukları yönündeki bu fikirle birlikte, Cumhuriyet döneminde geleneksel yapıla-

30 A.g.e., s. 144.

31 Jean-François Bayart, *L’État en Afrique. La politique du ventre*, Fayard, Paris, 2006, s. 272-273.

32 Kemal Karpas, “Society, Economics, and Politics in Contemporary Turkey”, *World Politics*, c. 17, no. 1, 1964, s. 50-74.

33 A.g.e., s. 51.

34 A.g.e., s. 52.

rın devlet volontarizmi sonucunda tahrip edildiklerini dile getiren ve genel kabul gören fikir, Michael Meeker'in çalışmalarının ışığında tartışılabilirler. Meeker, sosyal elitlerle devlet personelinin birbirinden ayırmak yerine, "gay-riresmi bir devlet sistemi"nden söz etmektedir.³⁵ Yerel elitlerle resmi devlet personelinin birleştiren karşılıklı bağımlılık ilişkilerini ve güç dengelerini Osmanlı'da "klasik çağ sonrası" adı verilen dönemden itibaren teker teker inceleyen Meeker,³⁶ devlet kurumlarıyla temas içinde veya onların bağrında "emperyal kökenli, bölgesel ve sosyal bir oligarşinin" nasıl gelişebildiğini anlatır. Yazara göre, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, devlet temsilcileri yerel elitlerle bir sürü anlaşma içine girmişlerdir.³⁷ 19. yüzyılda merkezi yönetimi güçlendirmeye yönelik tedbirler kabul edilince, bu elitler yeni duruma uyum sağlama ve devletin taşra ve merkez yapısı içinde konumlarını çeşitlendirme kabiliyetini sergilemişlerdir. Böylelikle 1830'lardan 1840'lara kadar "klasik çağ sonrası" imparatorluk sisteminden Tanzimat döneminin "Batılılaşmış" imparatorluk sistemine geçişe uyum sağlayabilmişlerdir; sonra 1920'lerden 1930'lara kadar genç Cumhuriyet'in kurumları içine yerleşmeyi de başarmışlardır: "Bu da önce İmparatorluk sonunun reform geçirmiş devlet sistemine, sonra da Cumhuriyet başının reform geçirmiş devlet sistemine uyum sağlayabilen devlet odaklı bir toplumun ortaya çıkmasını sağladı."³⁸ Demek ki Meeker'in araştırmaları, Osmanlı Devleti taşra üzerindeki denetimini yaygınlaştırırken, Anadolu'nun yerel elitlerinin de devlet sistemi içine sızabildiklerini gösteriyor. Ayrıca bu çalışmalar, resmi arenaların başrol oyuncularının sahip olduklarını iddia ettikleri otoritelerinin, sosyalleşmeleri sayesinde tanındığına da işaret ediyorlar. Diğer yandan da önce İmparatorluk'ta, sonra da Cumhuriyet'te, taşra ve merkez devlet kurumlarını kuşatmaya yönelik girişimlerin tarihsel sürekliliğini öne çıkararak, İmparatorluğun yıkılması ve Cumhuriyet'in ilanının oluşturdukları düşünülebilecek kopuşun görelileştirilebileceği fikrinin yolunu açıyorlar.

Devlet ile sosyal, ekonomik veya dinî "elitlere" ikiye ayrıştırıcı bir bakış yöneltmekten ziyade, bu "bölgesel toplumsal oligarşiler"in bir yandan taşra ve merkez devlet teşkilatına sızma taktikleri geliştirirken, diğer yandan "memleketin devlet vesayeti altına sokulması işinin pazarlık ve gözetimi"ni³⁹ üstlendiğini görmekte yarar var. Böylece taşra ileri gelenleri toplumsal ve

35 Michael E. Meeker, *A Nation of Empire. The Ottoman Legacy of Turkish Modernity*, University of California Press, Berkeley / Los Angeles, 2002, s. xxi.

36 "Ortak çıkar sahibi büyük toplulukların başında yer alan yerel elitler merkezi hükümeti temsil eden resmi devlet görevlilerinin kendileri hakkında almaya çalıştıkları tedbirleri her zaman onaylamasalar da, onlarla her zaman yakın ilişki içinde olmuşlardır", a.g.e., s. 32.

37 A.g.e., s. xxi.

38 A.g.e.

39 J.-F. Bayart, *L'État en Afrique...*, s. 272.

ekonomik hâkimiyetlerini sürdürebilmek için imparatorluk idaresinde ittifak olanakları bulmuşlar veya devlet temsilcilerine karşı çıkmışlardır. Bunu yaparken taşra kaynaklarının denetimini güvence altına almaya çalışmışlardır. Devlet temsilcileri de hegemonyalarının tanınmasını sağlamak için çoğunlukla bu toplumsal elitlerle iş görmek ve pazarlığa oturmak zorunda kalmışlardır.⁴⁰ Genellikle kendi arazilerini yöneten, merkezi hükümetin işlerine burnunu sokmasını engelleyebilecek kaynaklara erişmeyi başaran ve örneğin emirlerindeki silahlı adamlar sayesinde taşra valisine kafa tutabilen toprak ağaları söz konusudur. Taşrada görev yapan resmi devlet temsilcileri ise meşruiyetlerinin tanınmasını ancak taşra toplumunun içine katılarak sağlayabilmektedirler. Jane Hathaway Kahire'de toplumsal elitler ve imparatorluk memurları tarafından kullanılan stratejileri analiz etmiş, hırslı yerel şahsiyetlerin imparatorluk memurlarının hanelerine kapılanarak nasıl payitahtın gözüne girmeye çalıştıklarını saptamış, diğer yandan imparatorluk görevlilerinin de mahmillerini önemli yerel şahsiyetlerin hanehalklarına dahil ederek nasıl buralara sızmaya çalıştıklarını göstermiştir.⁴¹ İç içe geçen bu girişimler, yazarın deyimiyle, “melez bir idare” denebilecek bir Osmanlı taşra yönetim sisteminin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Devletin içindeki sozincirlerini analiz eden bu çalışmalar, imparatorluk döneminde devlet ile toplumun ne şekillerde iç içe geçtiğini gözler önüne sermektedir. O zaman, toplumsal elitlerle devlet görevlilerinin iki farklı politik sistemi değil, tek bir yönetim yapısının parçalarını temsil ettikleri ortaya çıkmakta,⁴² devlet çıkarlarıyla şahsi çıkarların iç içe geçtiği ve farksızlaştığı anlaşılmakta, böylece “devlet” ile “toplum” arasındaki ilişkileri karşıtlık veya dışlayıcılık bağlamında ele alan her türlü yaklaşımı terk etmek zorunlu hale gelmektedir.

İktidar, Cumhuriyet döneminde de yönetimi uzaktan yürütebilmek ve nüfusunu “ehlileştirebilmek” için yerel elitlere dayanır. Son çalışmalar kamu kurumlarıyla yerel toplumların özellikle de tek parti döneminde nasıl iç içe geçtiklerini aydınlatmıştır. Bu çalışmalar sayesinde, Kemalist parti-devlet tarafından sistematik bir biçimde dayatılan yeni bir düzen fikri epey görelî hale gelmiştir. Murat Metinsoy milletvekilleri tarafından kendi seçim bölgelerindeki halkın şikâyet ve taleplerini merkezi idareye bildirmek üzere hazırlanan çok sayıda raporu bu açıdan analiz ediyor. Bu raporları Cumhuriyet devleti tarafından yürürlüğe konulan toplumsal mühendisliğin araçları olarak yorumlamak yerine, onların aslında hem devlet hem de tek parti için halkın görüşlerini ve taleplerini öğrenerek, kırılğan hegemonyanın boşlukları-

40 M. E. Meeker, *A Nation of Empire...*

41 Jane Hathaway, *The politics of households in Ottoman Egypt. The Rise of the Qazdağlıs*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, s. 24.

42 M. E. Meeker, *A Nation of Empire...*, s. 256.

nı gidermenin bir yolu olduğunu gösteriyor. Yurttaşların doğrudan katılımının söz konusu olmadığı bir dönemde bir aracılık düzeneği oluşturan bu raporların varlığı yazarı, Cumhuriyet devletini toplumla iç içe geçmiş, otoriter ama esnek bir rejim olarak değerlendirmeye sevk ediyor.⁴³

Bu çalışmalar çizgisinde, “sivil toplum” ile “devlet” ikiliğine yönelik artık klasikleşmiş eleştiriyi⁴⁴ Türk örneğine uygulamaya karar verdik; çünkü bu eleştirinin sonuçlarının henüz bizim araştırma alanlarımıza yeterince dahil edilmediğini fark etmiştik. Çalışmalarımız sayesinde taşra ileri gelenleri, aşiret veya aile grupları, dernekler (meslek, kültür, vb.), sendikalar, partiler ve kamu görevlilerinden oluşan aktör ağları saptayabildik; bu gözlem devlet ile toplumu zıt kutuplar olarak gösteren her türlü yaklaşımı daha da şiddetli eleştirme konusunda bizi yüreklendirdi. Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti’nin tarihinde devlet kesimleri, politik ve ekonomik kesimler, bürokratik ve partili kesimler, legal ve illegal kesimler arasında iç içe geçişler ve üst üste binmelerden oluşan akışkan bir manzara göze çarpar.⁴⁵ Güçlü ve toplumdan net biçimde farklılaşmış bir devlet görüntüsünün uzağında, devleti fethedilmesi gereken bir yer ve başka arenalarda kullanılabilecek kaynakları biriktirme olanağı veren bir mevkiler bütünü olarak gösteren paylaşılmış çıkarlar ve çoğul konumlanışlar gözler önüne serilir. O zaman devlet yapısı, toplumdan görece bağımsızlaşmış bürokratik bir örgütten çok, bir iktidar sahası görünümüne bürünür. Ülkedeki kamusal icraat tarzlarını anlayabilmek için devleti bu görünümü içinde tahlil etmek gerekir. Bu

43 Murat Metinsoy, “Fragile Hegemony, Flexible Authoritarianism, and Governing from Below: Politicians’ Reports in Early Republican Turkey”, *International Journal of Middle East Studies*, c. 43, no. 4, 2011, s. 699-719. Ayrıca bkz. Yiğit Akın, “Reconsidering state, party and society in early republican Turkey: politics of petitioning”, *International Journal of Middle East Studies*, c. 39, no. 3, 2007, s. 435-457; Catherine Alexander, *Personal States. Making connections between people and bureaucracy in Turkey*, Oxford University Press, Oxford/New York, 2002.

44 Bernard Lacroix, “Ordre politique et ordre social. Objectivisme, objectivation et analyse politique”, Grawitz, M., Leca, J., *Traité de Science Politique* içinde, c. 1, Presses universitaires de France, Paris, 1985, s. 469-565; Victor Azarya, “Reordering State-Society Relations. Incorporation and Disengagement”, Donald Rothschild, Naomi Chazan (yön.), *The precarious Balance: State and Society in Africa* içinde, Col. Westview Press, Boulder, 1988, s. 5-15; Joel S. Migdal, *Strong Societies and Weak States*, Princeton University Press, Princeton, 1988; Joel S. Migdal ve diğ., *State, Power and Social Forces: Domination and Transformation in the Third World*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994; Pierre Bourdieu, “Esprits d’État...”, L. Sindjoun, *L’État ailleurs...: J.-F. Bayart, L’État en Afrique...; Jean-Yves Dormagen, Logiques du fascisme. L’État totalitaire en Italie*, Fayard, Paris, 2008.

45 Bu üst üste binmeler sadece Türkiye’ye özgü değildir. Kamerun’da “geleneksel” kesimler ile devlet kesiminin iç içe geçişini ele alan yerel bir inceleme için, bkz. P. Geschiere, P. Konings, (yön.), *Itinéraires d’accumulation au Cameroun*, Karthala, Paris, 1993. Ekonomik, politik ve idari alanlar arasındaki ilişkiler için, bkz. Philippe Haman, “Patrons et milieux d’affaires français dans l’arène politique et électorale (XIXe-XXe siècles): quelle historiographie?”, *Politix*, no. 84, 2008, s. 35-59, ve Béatrice Hibou, “‘Nous ne prendrons jamais le maquis’. Entrepreneurs et politique en Tunisie”, *Politix*, c. 4, no. 84, 2008, s. 115-141.

açından bizim çalışmalarımız, etkileşimleri ve anlaşmalarıyla Türkiye'deki kamusal icraatın biçimlerini ve çeperlerini şekillendiren aktörlerin gruplaşmalarının analizini öne çıkarmaktadır.

Yukarıda zikrettiğimiz incelemelerden “uzun” bir dönemlendirmenin tercih edilmesi gerektiği sonucuna da vardık. Müdahale tarzlarının çoğulluğunu ve değişkenliğini daha iyi kavramak için, 19. yüzyılda başlatılan imparatorluğun idari yeniden yapılanmasından (Tanzimat dönemi) itibaren kamusal icraatı oluşturan düzenlemelerin izini sürdük. Gözlemlenen anlaşmalar beklenmedik süreklilikleri ortaya koydu. Gerçekten de, dikkati kamusal icraat düzenlemelerindeki dönüşümlere yoğunlaştırmak, büyük siyasal ve tarihsel kopuşlara ilişkin klasik kronolojiyi (1923'te Cumhuriyet'in ilanı, 1946'da çok partili sisteme geçiş, 1980'li yıllarda neoliberal ilkelerin benimsenmesi, 2002'den beri Avrupalılaşma, vb.) aşma olanağı veriyor. Oysa bu kronoloji hükümet ve idare tarzları için de kendiliğinden geçerli kabul ediliyor. Bizim benimsediğimiz perspektif ise, Cumhuriyet'in ilanının hükümet etme tarzı bağlamında radikal bir kopuşa yol açtığını öne süren ve genel kabul gören fikri epey görelileştirme olanağı veriyor: Çünkü resmi alanlar ile toplumsal elitler arasındaki alışveriş ve anlaşmalar –başrol oyuncularını kısmen, sadece kısmen, değişmiş olsa da– merkezi önemlerini koruyorlar. Aynı şekilde, yaptığımız çalışmalar bugün neoliberalizm terimiyle özetlenen gelişmelere bağlanan, özel aktörlere yetki devrinde yeni pratiklerin geçerli olduğu hipotezinde de belli düzeltmeler yapılmasını sağlıyor. Şu halde, benimsenen perspektifin yönetim ve idare tarzlarındaki süreklilik ve değişim dinamiklerinin anlaşılmasında adımlar atılmasına izin verdiği söylenebilir.

Kamusal icraatın düzenlemeleri

Kitapta bir araya getirilen çalışmaların hepsi, geç Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye'deki kamusal icraatın somut biçimlerini ele alıyorlar. Kararların alınma ve uygulanma süreçlerinin yol açtığı çok sayıda düzenleme ve anlaşmayı analiz ediyorlar. Kamusal ve özel çıkarların mutlaka rekabet veya çatışkı içinde olması gerektiği fikrini reddediyor ve analizin odak noktasını, devletin toplum üzerindeki hâkimiyet biçimleri ya da günümüzde bundan uzaklaşma biçimlerinden başka noktalara doğru kaydırmayı öneriyorlar. Gerçekten de kamusal ve özel alanlar arasındaki aracılık ve eklemlenme hadiselerini bir arada ele almak gerektiği kanaatine vardık. Bu nedenle çalışmalarımız, devlet görevlileriyle toplumsal kesimlerin aktörleri arasındaki etkileşimlerin oluşturduğu görünümü analiz etmeye odaklanıyor; bunun amacı, aktörlerden her birinin girişim kapasitesinin hakkını verebilmek ve gözlemlenebilen

düzenlemelerin çoğulluğunu aktarabilmek. Makalelerde, çıkarların aynılaştırılmasının biçimleri kadar, toplumsal aktörler tarafından geliştirilen kamusal icraatın çevresinden dolanma, onu sahiplenme ve ona muhalefet etme stratejileri de tahlil ediliyor. Böylece, kitaptaki çalışmalar Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğu'nda kamu müdahalesinin ortaklaşa üretim ve sahiplenilme şekillerinin anlaşılmasına da katkıda bulunuyorlar.

Kamusal icraatın ortaklaşa üretimi

Kamusal icraat programlarının geliştirilmesi ve yürürlüğe konması resmi alanların aktörleriyle kamu icraatının hedef kitlesi konumundaki kesimlerin üyeleri arasında, tek parti dönemi de (1923-1945) dahil bir dizi alışveriş ve anlaşmaya dayanır.⁴⁶ Nathalie Clayer ve Emmanuel Szurek'in tek parti dönemindeki iki büyük reform hakkında kaleme aldıkları makaleler bunu gösteriyor. Clayer, rejim tarafından sürdürülen laikleştirme politikasının yukarıdan dikte edilmediğini ve ilgili kişilere otoriter bir şekilde dayatılmadığını, tam tersine kurumsal olsunlar veya olmasınlar dinsel alanın aktörlerinin çok sayıda girişimine bağımlı olduğunu ortaya koyuyor. Rejim tarafından yerleştirilen yeni dinsel kurumlar, iktidarın basit araçları olmaktan ziyade, dinsel alanın aktörleriyle kamu erki arasındaki pazarlık ve ortaklaşa üretim yerleri olarak öne çıkıyorlar. Bu hadise, Emmanuel Szurek'in "Dil Devrimi" ve bu devrimin dayandırıldığı temel kurum olan "Türk Dil Kurumu"nu ele aldığı makalesinde gösterdiği üzere, diğer alanlarda da gözlemlenebiliyor. Kemalist rejim tarafından yürütülen dil politikasına birçok aktörün müdahil olduğunu anlatan Szurek, Kemalist Türkiye'de kamusal icraatın geliştirilmesinde bilim adamları, siyasetçiler ve tek parti arasında şekillenen iktidar ilişkilerini, rekabetleri ve işbirliklerini gözler önüne seriyor. Yazar, çok sayıdaki bu aktörlerin hükümet açısından gerekli bilgilerin oluşumuna yardım ederek reformların geliştirilmesine nasıl katıldıklarını gösteriyor. Böylece, modernleştirici bürokrat elitler ile reformlara maruz kalan geleneksel toplumsal elitlerin tamamen ayrı iki toplumsal grup olduğu ön kabulüne dayanan analizlerin aksine, bu incelemeler toplumsal aktörler ile resmi alanların başrol oyuncularları arasında sürekli bir alışveriş bulunduğunun görülmesini sağlıyorlar. Her alanda, kamu kurumları zapturapt altına almak veya harekete geçirmeye uğraştıkları toplumsal güçlere kendilerini dayatmaktan çok, işbirliği yapıyorlar.

46 Alexandros Lamprou da "Halkevleri"ni konu aldığı çalışmada bu alışveriş ve anlaşmaları inceler: "Between Central State and Local Society. The People's Houses Institution and the Domestication of Reform in Turkey (1932-1951)", yayımlanmamış doktora tezi, Leiden Üniversitesi, 2009.

Devletin asli görevleri arasında yer alan asayiş konusunda bile, resmi aktörlerle toplumsal güçler arasında göze çarpan anlaşmalar yetki devri biçimine bürünüyorlar. O zaman kamusal icraattan sorumlu kurumlar tarafından –İmparatorluk’tan beri düzenli bir biçimde– özel aktörlerin (ekonomik gruplar, ileri gelen şahsiyetler, aşiretler, suçlular, vb.) resmi veya gayriresmi olarak yetkilendirilmesine yönelik mekanizmalar kurulduğu görülüyor. 19. yüzyılın ikinci yarısında zaptiye’nin adli süreçler ve hakemlik süreçlerinde oynadığı rolün ele alındığı makalesinde, Noémi Lévy-Aksu kolluk kurumunun gündelik yaşamdaki çatışmaların çözümüne müdahil olan çok sayıda aktöre (kadılar, dinî sorumlular, ileri gelenler, vb.) hangi biçimlerde eklendiğini tahlil ediyor. Gerçi bu süreçte kolluk kuvvetlerinin resmi yetkileri de rol oynuyor, ama esas olarak kent nüfusuna giderek entegre olmalarından yararlanıyorlar. Zaptiye, düzensiz şiddet olaylarına son vermeyi denemek yerine, düzene uyulmasını sağlama gücüne sahip fedailere, örgütlü çetelere ve milis kuvvetlerine dayanarak kent alanında sözünü geçiriyor. Noémi Lévy-Aksu’nun özgün bir kamusal icraat alanının –asayiş– yapılanmasını ve kent alanında yerleşik kamusal aktörlerle sivil aktörler arasındaki etkileşimleri tahlil eden makalesi, resmi arenalarla toplumsal güçler arasındaki gizli anlaşmaların tarihselliği üzerine düşünme çabalarını besliyor. 19. yüzyılın sonunda, İmparatorluğun idari açıdan yeniden yapılandırıldığı ve kamu erkinin kentsel alanda yeniden düzenlendiği bir dönemde, kamu kurumları asayiş politikalarını kendilerine sivil dayanaklar bularak yürürlüğe sokmuşlardır. Kentlerle sınırlı olmayan bu hadiseler, örneğin 19. yüzyıl sonunda Anadolu’nun güneydoğusunda da gözlenebilmektedir: Sultan II. Abdülhamid bazı Kürt aşiretlerini devletin müttefiki haline getirerek Hamidiye Alayları’nı kurar ve devletin bazı yetkilerini onlara devreder.⁴⁷ 1980’li yıllarda, PKK’ye karşı savaşın yoğunlaştığı dönemde, devlet bir kez daha sivil destek arayacak, sürdürdüğü tenkil stratejisini desteklemek amacıyla köy koruculuğu kurumunu yerleştirecektir. İçişleri Bakanlığı’na bağlanan bu köy korucularının maaşları kamu kaynaklarından karşılanmakta, ayrıca kendilerine silah ve üniforma verilmektedir.⁴⁸ Demek ki devletin asli görevlerinde özel aktörlere yetki devredilmesi pratiklerinde de belli bir süreklilik söz konusudur. Artzamanlılık içinde, şiddetin nispeten merkezileştirildiği dönemleri –tek parti dönemi (1923-1945) bunlardan biridir– güvenlik güçlerine kafa tutabilecek olanaklara sahip toplumsal grupların muhalefeti karşısında

47 Gilles Dorronsoro, “Les politiques ottomane et républicaine au Kurdistan à partir de la comparaison des milices Hamidiye et *korucu*: modèles institutionnels, retribalisation et dynamique des conflits”, *European Journal of Turkish Studies*, 5 (2006): *Power, ideology, knowledge - deconstructing Kurdish Studies*, URL: <http://ejts.revues.org/778>, § 1; Janet Klein, *The Margins of empire. Kurdish militias in the Ottoman tribal zone*, Stanford University Press, Stanford, 2011.

48 A.g.e., § 9.

fiziksel şiddet tekeline dönmeden vazgeçilen dönemler –1970’lerin ikinci yarısında, silahlı radikal grupların bazı bölgeleri kamu otoritesinin denetiminden koparmayı başardıkları dönem gibi– izleyebilmektedir.⁴⁹

Bu anlaşmaların en çarpıcı ve belki de en belirleyici özelliklerinden biri, Cumhuriyet’in ilan edilmesinden beri siyasal partilerin sürekli bir biçimde olmasa da oynadıkları merkezi roldür. Partiler, kamusal kaynaklara erişmek için seferber olan toplumsal koalisyonlarda ve farklı alanlara ilişkin politikaların tanımlanmasında, kendilerini vazgeçilmez ortaklar olarak kabul ettirmeyi başarmışlardır. Tek parti döneminde bu etkide şaşırtıcı bir yan yoktur, çünkü parti ile devlet büyük ölçüde iç içe geçmiştir. Bununla birlikte, 1950’deki ilk siyasal iktidar değişiminden beri varolan yasalara aykırı, ama kurumsallaştırılmış kayırmacılık uygulamaları nedeniyle, hükümetteki partiler idarenin icraatı üzerinde her zaman önemli bir tesir kabiliyetini ellerinde bulundurmaktadırlar. İktidardaki partiler, devlet memuriyetlerindeki atama ve terfileri denetimleri altında tutarak, kendilerini destekleyenlere yönelik etkili bir ödüllendirme usulü oluştururken, idareyi de kendi yanlarına çekme olanağı bulmaktadırlar.⁵⁰ Her hükümet değişikliğine, önceki hükümetler tarafından atanmış ve yeni hükümetin icraatını bozabileceği düşünülen kadroları marjinalleştirmeye yönelik memur tensikatları eşlik etmektedir. Böylelikle partiler yürürlükteki kanun ve yönetmelikleri partizanca yetkilendirme ve memuriyete erişim yolları ile ikame etmektedirler. Bu bakımdan devlet ele geçirilecek bir kurumlar topluluğu olarak gözükmektedir.⁵¹ O zaman Türkiye’de şekillenen genel devlet yapısı içinde hükümetteki makamlar bir ekonomik ve toplumsal kaynaklar bütününe erişen yolları temsil etmektedir.

49 Benjamin Gourisse, *La violence politique en Turquie. L’État en jeu (1975-1980)*, Karthala, Paris, Recherches internationales dizisi, 2014. Élise Massicard ise 1980’li ve 1990’lı yıllarda “güvenlik kurumlarının örgütledikleri sağcı militanları ve milisleri PKK’ye karşı yürütülen ‘özel harp’in pis işlerinde vurucu güç olarak” nasıl kullandıklarını göstermiştir (“Gangs in Uniform” in Turkey: Politics at the Articulation between Security Institutions and the Criminal World”, Jean-Louis Briquet, Gilles Favarel-Garrigues (der.), *Organized Crime and States. The Hidden face of Politics* içinde, Palgrave Macmillan, 2010, s. 46).

50 Bu faaliyetler siyasal partilerle yerel aktörleri bir araya getiren patronaj ilişkileri biçimine de bürünebilmektedir. Özellikle bkz. Ayşe Güneş-Ayata, “Class and Clientelism in the Republican People’s Party”, Andrew Finkel, Nukhet Sirman (yön.), *Turkish State, Turkish Society* içinde, Routledge, Londra, 1990, s. 159-183; Ergun Özbudun, “Turkey: the Politics of Clientelism”, Samuel Eisenstadt, René Lemarchand (yön.), *Political Clientelism, Patronage and Development*, Sage, Beverly Hills, 1981, s. 249-268; Horst Unbehauen, *Klientelismus und Politische Partizipation in der Ländlichen Türkei. Der Kreis Datcha 1923-1992* [Kırsal Türkiye’de Patronaj İlişkileri/Kayırmacılık ve Siyasal Katılım. Datcha Kazası, 1923-1992], Schriften des Deutschen Orient-Instituts, Hamburg, 1994.

51 Benjamin Gourisse, “Participation électorale, pénétration de l’État et violence armée dans la crise politique turque de la seconde moitié des années 1970. Contribution à l’analyse des crises politiques longues”, *Politix*, c. 2, no. 98, 2012, s. 171-193.

Demek ki devlet arenalarının kullanımında sosyal, politik ve idari alanların iç içe geçmesi söz konusudur. Askerî müdahaleler gibi en kapalı dönemlerde bile reformların hazırlanması ve yürürlüğe sokulması için sosyal ve politik güçlerle pek çok alışveriş ve anlaşmaya gidilmiştir. Nicolas Camelio'nun metni bu noktada özellikle öğreticidir: 1960'ta darbeci askerlerin anayasanın hazırlanmasını profesyonel hukukçulara bırakarak anayasal süreçte etkilerini nasıl yitirdiklerini anlatmaktadır. Hukukçuların devreye girmesi sonucunda süreç, karar mercilerine hiçbir doğrudan erişimleri bulunmasa da siyasi partilerin –özellikle de üniversitelerde örgütlü olan CHP'nin– etkisi altına girmiştir.

Ekonomik alanın aktörleriyle de çıkar ortaklıkları gözlenmektedir. Tarihsel olarak, ekonomik politika tercihlerinden en çok istifade eden ve bu nedenle söz konusu politikaların belirlenmesine yakından iştirak eden ekonomik çevreler ile hükümetler arasında güçlü bağlar mevcuttur. 1920'li yıllardan itibaren devlet ülkedeki üretim araçlarının ve ticaret imkânlarının büyük çoğunluğunu kendi elinde toplamıştı. İktidardaki parti tarafından belirlenen ve ekonominin hemen hemen tamamen devletleştirilmesinden istifade eden bir milli burjuvazi oluştu.⁵² Oluşan bu burjuvazi kurulan kamu iktisadi teşekkülleri aracılığıyla piyasa tekelleri, münhasır ithalat izinleri elde etti, büyük inşaat projelerinin taşeronluğu için kamu teşekkülleriyle çok kârlı kontratlar yaptı ve kamu bankalarından çok elverişli koşullarda kredi aldı.⁵³ Ayşe Buğra'ya göre, sanayi dünyasına bağlı çıkar grupları (işveren örgütleri, ticaret odaları, vb.) “büyük firmaların siyasi karar sürecine katılma yolundaki isteklerini duyurmak için bilfiil uğraştılar”,⁵⁴ böylece ekonomik politikaların hazırlanması ve yürürlüğe konmasındaki etkileri genişledi. 1980'li yıllardan beri, ülkenin ekonomik politikasında neoliberal prensiplerin kabul edilmesine bağlı olarak yaşanan dönüşümler (devletin ekonomiden çekilmesi ve özelleştirmeler, kamu harcamalarının azaltılması ve rasyonelleştirilmesi, devlette yapılan reformlar ve kamu işletmeciliğinde yenilikler, vb.) kamu kurumlarıyla ekonomik gruplar arasındaki etkileşimleri yeniden şekillendirdi. Farklı alanlardaki kamu politikalarının uygulanması için özel aktörlere başvurulması, devletin “geri çekilmesi”nin ve kamusal icraatta yapılan reformların (kamu-özel ve ulusal-uluslararası ortaklıkların yeniden yapılandırılması, proje bazında yönetim, vb.) getirdiği neoliberal mantıklar karşı-

52 Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*. Milli İktisat - Milli Burjuvazi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

53 Şevket Pamuk, “Political Economy of Industrialization in Turkey”, *MERIP Reports*, no. 93, Ocak 1981, s. 26.

54 Ayşe Buğra, *State and Business in Modern Turkey. A comparative study*, State University of New York, New York, 1994. Ayrıca bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

sında zayıflamasının işareti olarak değerlendirildi. Bununla birlikte, devletin geri çekildiğini ileri süren bu tez, kamu çıkarlarıyla özel çıkarların mutlaka rekabet veya çatışkı içinde olmaları gerekmediği varsayımından yola çıkıldığında, epey tartışmalı bir hal almaktadır.⁵⁵ Nitekim, hükümetle yani iktidardaki partilerle içli dışlı olmak ekonomik birikim stratejilerinin hiç değişmeyen öğelerinden biri olmayı sürdürmektedir. Ayşe Buğra'ya göre, bu mekanizmalar "AKP hükümetine yakın veya Gülen hareketine mensup olan ve devletin sermaye birikimine yaptığı katkı sayesinde iş dünyasına girebilmiş yeni ekonomik gruplarda hatırı sayılır bir büyümeye yol açmış" gibi görünmektedir.⁵⁶ Demek ki kamu çıkarlarıyla özel çıkarların, ekonomik ve politik çıkarların birleştirilme biçimleri saptanabilmekte, bu da günümüzdeki kamusal icraatın yürütülmesinde onların sonuçlarının sorgulanmasını gerekli kılmaktadır. Jean-François Pérouse, Toplu Konut İdaresi'ni (TOKİ) ele aldığı makalesinde bu konuya bazı yanıtlar öneriyor. Özel çıkarlarla kamu çıkarlarının eşitlendiği fikrini bir kenara bırakarak, kamu arazilerinin özel piyasaya transferinin sorumluluğunu üstlenen TOKİ'nin inşaat alanında nasıl özel/kamusal işbirliğinin başaktörü haline geldiğini anlatıyor. Kamusal ve özel çıkarların iç içe geçişinde görülen çağdaş biçimlerin çoğulluğunu, devletin yeniden yapılandırılması bağlamında sorguluyor. "Eşzamanlı olarak her iki alanda da –böyle bir ayrımın herhangi bir manası kaldıysa– yer alan, dolaşan, taşıyan ve sürekli temas sağlayan Janus figürleriyle [çift yüzlü figürler – ç.n.] dolu" kurumlardan söz ediyor. Yani "devletin özelleştirilmesine olduğu kadar, özelin de devletleştirilmesine tanık olunmaktadır; projelerin son derece heterojen yapıda olması, güzergâhların karmaşıklığı ve devredeki kurumların iç içe geçmesi bu sonuca yol açmaktadır." Temsilcileri kamu veya özel kökenli olan, bu nedenle ayrıştırılabilecek çıkar türlerini inceleme kapsamına almayan Pérouse, kamusal/özel çıkar işbirliklerine ve koalisyonlarına öncelik tanıyan bir yaklaşımın üretkenliğini tercih ediyor. Böylece, kamusal icraatta "neoliberal" referansların benimsenmesinin yol açtığı süreçleri daha anlaşılır kılmayı hedefliyor.

Bu gözlemler bizi, kamusal icraat alanındaki güncel reformların cisimleşmiş hali olan hem ekonomik hem de idari çeşitli kurumları kamusal ve özel sektörlerin ve çıkarların bağlantı kurma ve aynılaştırma yerleri olarak değerlendirmeye sevk ediyor. Avrupa Birliği'ne katılım süreci de bu melez kurumların çoğalmasına neden oldu. Avrupa Birliği tarafından istenen ortaklık ilkesine bağlı olarak Ankara tarafından bölgesel ölçekte kurulan Kalkınma

55 Mine Eder, "Retreating State? Political Economy of Welfare Regime Change in Turkey", *Middle East Law and Governance*, c. 2, no. 2, 2010, s. 152-184.

56 Ayşe Buğra, Osman Savaşkan, "Politics and class: The Turkish business environment in the neoliberal age", *New Perspectives on Turkey*, no. 46, 2012, s. 38.

Ajansları,⁵⁷ “sivil toplum” içinden seçilmiş örgütleri yönetim kurullarına dahil ediyorlar. İşveren konfederasyonları, sendikalar, insan hakları dernekleri, ama aynı zamanda belediyeler kamusal icraat ağlarının meşru üyeleri olarak tanınıyor ve kendi alanlarında güçlenmek için bu yeni konumlarından yararlanıyorlar.⁵⁸ Clémence Scalbert-Yücel ve Muriel Girard’ın, günümüzde Güneydoğu Anadolu bölgesindeki kültürel mirası korumaya yönelik kamusal icraatı inceledikleri makale, bu dönüşümlerin toplumsal aktörlere kamusal icraat kategorilerinin ve programlarının ortak üretimine müdahale konusunda nasıl yeni olanaklar verdiğini göstermektedir. Avrupa yönetişimselliğine ait yeni araçlar da yerel aktörler tarafından sahiplenilmiş ve dönüştürülmüştür. Claire Visier tarafından incelenen “Civil Society Dialogue” programı, bu araçların onları harekete geçiren katılımcılar tarafından çok çeşitli biçimlerde kullanılabileceğini göstermektedir: Türkiye’deki sendikalar burada incelenen programa katıldıklarında, onu bir rekabet, temsil ve kitlelerini seferber etme arenası olarak kullanmışlardır. Claire Visier’nin çalışması sendikal örgütlerin girişimleri ve onları karşı karşıya getiren çıkar çatışmaları yüzünden Avrupa yönetişimsellik araçlarının sahiplenildikleri ölçüde nasıl dönüştürüldüklerini ortaya koymaktadır. Böylece sendikal örgütlerin hem Avrupa yönetişimsellik transferlerinin (yerel aktörlere kabul ettirilen –Proje gibi– araçlar üzerinden) alıcısı oldukları, hem de bu aracı sahiplenme ve onu kullanma yöntemleriyle bu yönetim tarzının yerelleşmiş biçimlerini ürettikleri anlaşılmaktadır.

Bu kitapta bir araya getirilen makalelerin birçoğunun, toplumsal güçlerin kamu politikalarının hazırlanmasında ve yürütülmesindeki etki ve girişimlerinde göze çarpan sürekliliği doğrulama imkânı verdikleri görülüyor. Kamu işlerinin yürütülmesi politikanın hazırlanmasına ve uygulanmasına müdahil olmaya, hatta bazen bu politikayı yolundan saptırmaya muktedir olan toplumsal aktörler tarafından çeşitli şekillerde kullanılır. Bu nedenle, kamusal icraatın meşrulaştırılma tarzlarını ve etkili olma koşullarını anlamaya çalışırken, kamusal icraatın gündelik düzenlemelerini gözlemlemek de yol açıcı olmaktadır.

57 Élise Massicard, “Régionalisme impossible, régionalisation improbable: La gestion territoriale en Turquie à l’heure du rapprochement avec l’Union européenne”, *Revue d’études comparatives Est-Ouest*, c. 39, no. 3, 2008, s. 171-203.

58 İktidardaki AKP ile 2005’te kurulan Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu (TÜSKON) arasındaki ilişkiler Ajanslar düzeyinde gözlemlenebilen iktidar ve birikim pozisyonlarının iç içeliğini ortaya koymaktadır. AKP hükümeti tarafından uygulanan ekonomik politikayı destekleyen TÜSKON, Kalkınma Ajansları’nın çoğunda karar organlarında yer almayı başarmıştır. Böylece Ajanların verdikleri teşviklerden yararlanmak veya açtıkları ihaleleri almak isteyen giderek artan sayıda firma TÜSKON’a yönelmektedir.

Politikaların sahiplenilmesi ve dönüştürülmesi: İdare ve hitap ettiği kitleler arasındaki olağan etkileşimler

Kamusal icraatın ortaklaşa üretimi sorununa ek olarak, idare uygulamalarını pratikte yaşayanlar (bir yanda resmi görevliler ve memurlar, diğer yanda dolaylı veya dolaysız kullanıcılar ve hizmet alıcıları) arasındaki olağan etkileşimlerin incelenmesi gündelik ve somut idare ve hükümet tarzlarına yeni bir ışık tutar. Kamusal icraat alanı içinde kalanlar girişim kabiliyeti gösterirler, çeşitli hilelere ve kaçak yollara başvururlar, torpil bulurlar veya onları tabandaki bürokratlarla (*street level bureaucrats*)⁵⁹ her gün karşı karşıya getiren durumlarda idari usullere tesir etmeyi başarırlar. Bu hadiseleri kamusal icraatın günlük akışı içinde yaşanan anormallikler veya sapmalar diye değerlendirmek yerine, kitabımızdaki çalışmaların çoğunda bu gündelik düzenlemelerin zamanlamaları, biçimleri ve ilgili alanları ile ilgili soru işaretleri çıkardık.

Élise Massicard'ın seçilmiş bir memur olan muhtar figürünü ele aldığı makalesi bu diyalektiği tahlil ediyor. Bazı idari rollerin farklılaşmış ve toplumsal bir bünyesi bulunmayan bürokratik bir sınıfın üyelerinden çok, toplumsal ve kurumsal alanlar arasında görev yapan "kurumsallaşmış araçlar"a daha yakın olduğunu gösteriyor. Gerçekten de muhtarın seçilme biçimi ve mahalle ya da köy sakinlerine olan hem toplumsal hem de coğrafi yakınlığı onu aracı bir figür haline getirmektedir. İmparatorluğun bürokratikleşmesi sürecinde ortaya çıkan ve günümüze kadar süregelen bu siyasi-idari roller, kurumların özerkleşme ve rasyonalizasyonunun tamamlanmamasının göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte bu "tamamlanmamış rasyonalizasyonu" bir anormallik veya kasıtlı bir rasyonalizasyon sürecinin başarısızlığı olarak görmeyi reddeden Massicard, nüfus ile olan (coğrafi, toplumsal ve ilişki bağlamında) yakınlığı muhtarlık rolünün oluşturucu bir unsuru olarak kabul ediyor ve idari, siyasi ve toplumsal alanların iç içe geçişinde bir normallik hipotezi olarak öne çıkarıyor. O zaman gözümüzün önünde hem sahiplenilebilecek, hem de deyim yerindeyse *müsadere edilebilecek*, yani devleti etkilemek, kuşatmak ya da yıkmak isteyen toplumsal güçler tarafından yolundan saptırılabilir bir devlet yapısı şekilleniyor.

Tarihsel açıdan, kamu gücünün müdahale alanlarının genişlemesi, düzenli olarak nüfus topluluklarının yeni kurumları çeşitli biçimlerde sahiplenmesine yol açmıştır. Marc Aymes'in bu kitaptaki makalesinde ele aldığı sahteciler, 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca hem devletin ürettiği resmi evrakın (örneğin kimlik belgelerinin) önemini kabullenirler (yani bu evra-

59 Michael Lipsky, *Street-Level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Services*, Russell Sage Foundation, New York, 1980.

kın sahtesini üreterek oyunun kuralını önemsediklerini gösterirler), hem de bunların sahtesini üreterek kuralın çevresinden dolaşırlar. Yazara göre, “evrak sahtecileri topluluğu” devletin maddi yönünü temsil eden resmi evraklar üzerinde çalışma hakkını kendilerinde görerek, hem “devlete duyulan arzuyu, hem de devlete yönelik eleştiriyi” ifade ederler. Ayrıca sahtecilerin faaliyetleri resmi belgelerin (ruhsat, pasaport, tayin mektubu, vb.) biçimleri üzerinde de etki yapar, böylelikle “icra ve yönetme sanatlarında yeni bir bölümlenme”yi beraberlerinde getirirler. Sahtelerinin üretilmesine bir tepki olarak, bu belgeler giderek “kişiye özel” niteliklerini yitirir, kolayca saptanabilen, ama kopyaları da aynı kolaylıkla üretilen sahicilik işaretleri yüklenirler (mühür, tampon, vb.). Yönetim araçlarının üretimine ve dönüştürülmesine bir katılım türü olarak değerlendirilen sahtecilik faaliyetleri, ahalinin idare ile olan gündelik ilişkilerinde sergileyebildiği inisiyatif kapasitesi hakkında bir fikir vermektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. yüzyılın ikinci yarısında modern bir polis kuvvetinin doğuş koşullarını inceleyen Noémi Levy-Aksu da yine bu konuda bir örnekleme sunuyor. Kentte asayişin sağlama alanındaki bu yeni aktörün ortaya çıkışının, mevcut kurumlarla, özellikle de adli kurumlarla yetki sürtüşmelerine ve iç içe geçişlere yol açtığını gösteriyor. Bu kurumların ayrı ayrı yetki alanlarının tanımlanmasındaki belirsizlik bir yandan rejimin keyfi yönetimine elverişli bir ortamı sağlarken, diğer yandan da halka belirli manevra alanları bırakmış, insanlar kâh bir kuruma kâh diğerine başvurmuş ve kurumsal rekabetten kendi çıkarları adına istifade etmişlerdir.

Çeşitli nüfus topluluklarının yararlandıkları bu manevra alanları kamu otoritesinin sulandırılma biçimleri olarak da tahlil edilebilirler. Bununla birlikte bu alanlar devlet otoritesinin söz konusu topluluklar nezdinde meşruiyetini sağlamanın bir koşulu olarak da gözükmektedir. Benoît Fliche ve Berna Ekal’ın metinleri, devlet kurumlarının ve aygıtlarının ancak topluma derinlemesine nüfuz ederek etkili olabildiklerini gösteriyor. Kamusal icraatın gelişiminde her türlü tek taraflılık fikrinin bir kenara bırakılması ve devlet arenalarındaki aktörlerin faaliyetinin onları topluma bağlayan etkileşimler bağlamında yerine oturtulması gerektiği konusunda ikna edici gerekçeler öne sürüyorlar. Benoît Fliche’in makalesi bu görüşü, nüfusun kimliğinin belirlenmesi konusundaki düzenlemelerden hareketle temellendiriyor. Genç kızlık soyadıyla ölmüş gibi gösterilen, ama evlendikten sonra birçok kamu kurumunun (özellikle de vergi dairesinin) evraklarında eşinin soyadıyla gözükken Satı adında bir kadının durumunu tahlil ediyor. Evlilik öncesi kimlik bilgileri evlendikten sonra resmi belgelerde görünmez hale geldikleri için, idare onun müteveffa bir babanın gerçek kızı olup olmadığını saptayamıyor. Elinde, söz konusu Satı’nın kendisi olduğunu iddia eden kadı-

nın ailevi kökenini kanıtlayacak hiçbir araç bulunmayan idare, karar alıp gerekçelendirirken kadının yakınlarının tanıklık ve beyanlarına dayanmak zorunda kalıyor. Bu örnek yurttaşların ve memurların idari sicil usulleri karşısında takındıkları serbest tavrın onlara doğrudan ilişkilerinde nasıl manevra alanları bıraktığını ve kuralların çevresinden dolaşma ya da sahtecilik biçimini de alabilen çok çeşitli kullanım olanakları tanıdığını gösteriyor. Ayrıca, nüfus kayıtlarında bulunan ve çok sık rastlandığı için sıradan bir olay haline gelmiş bu muğlaklığın gerektirdiği hakemlik usulleri tabandaki bu memurların keyfi uygulamalara yönelmelerine ve dolayısıyla hizmet alıcılarının gördüğü muamelede eşitsizliğe yol açabilirken,⁶⁰ aynı zamanda bir esneklik aracı oluşturup idarenin yerel olarak karşılaştığı bağlamlara uyum sağlama-sına yardımcı oluyorlar.⁶¹ Somutta kamusal icraatın yürütülüş şeklinin tahlili memurların bir kurumsal, toplumsal (ailevi, dinsel, vb.) ve siyasal ilişkiler ve kısıtlar alanı içine yerleştirilmesini gerektirir. Kamusal icraatın sosyolojisi birçok örnekte kamusal politikaların sahaya aktarılması sorunuyla her gün karşı karşıya kalan tabandaki memurların yasa veya yönetmeliklerin açıkça öngörmediği durumlar hakkında karar almak zorunda kaldıklarını göstermektedir.⁶² Benoît Fliche tarafından önerilen kimlik saptama uygulamalarının analizi memurların gündelik pratiklerine toplumsal (özellikle ailevi) değerleri ve kuralları da kattıklarını, onları kendi mesleki uygulamalarının temel ilkeleri haline getirerek güçlendirdiklerini de göstermektedir. Elimizdeki örnekte, devlet memurlarının soyzinciri ve toplumsal cinsiyet ilişkileri konusunda idare edilenlerle aynı toplumsal temsilleri paylaştıkları, bunun sonucunda da evli kadınların kimlik tespitlerinde aile kökenlerinin nüfus sicillerinde giderek görünmez hale geldikleri anlaşılmaktadır. Berna Ekal da benzer bir yaklaşımla 1990'lı yıllardan itibaren şiddet kurbanı kadınlar için açılan kadın sığınma evlerinde gözlemlenebilen iktidar ilişkilerini analiz ederek, toplumsal cinsiyet konusundaki kamu politikalarının muğlaklığını gözler önüne sermektedir. Belediyelerin sığınma evlerine yönelik etnografik bir incelemeden yola çıkan Ekal, bu kurumlarda aile kavramının hem bir toplumsal denetim normu, hem de yakınlık ilişkileri üreticisi ola-

60 Tony Evans, John Harris, "Street level bureaucracy, social work and the (exaggerated) death of discretion", *British journal of social work*, c. 34, no. 6, 2004, s. 871-895.

61 Marie Cartier, *Les facteurs et leurs tournées. Un service public au quotidien*, La Découverte, Paris, 2003; Vincent Dubois, *La vie au guichet*, 3. basım, Economica, Paris, 2010; Yasmine Siblot, *Faire valoir ses droits au quotidien. Les services publics dans les quartiers populaires*, Presses de Sciences Po, Paris, 2006.

62 Peter Blau, *The Dynamics of Bureaucracy. A Study Of Interpersonal Relations in two Government Agencies*, University of Chicago Press, Chicago, 1955; Vincent Dubois, "Le rôle des street-level bureaucrats dans la conduite de l'action publique en France", Jean-Michel Eymeri-Douzans ve Geert Bouckaert (yön.), *La France et ses administrations. Un état des savoirs* içinde, Bruylant-De Boeck, Brüksel, 2013, s. 169-176; M. Lipsky, *Street-level bureaucracy*...

rak kullanımlarını çözümlüyor. Bu merkezlerdeki personelin kurumda hayatı düzenleyen kuralları aile alanından aldıkları anlaşılıyor. Sığınma evleri, oralarda barınan kadınların içinden çıkmak zorunda kaldıkları ailelere alternatif değerler önermiyorlar. Tam tersine, aile içindeki iktidar ilişkilerini ve yaşam tarzlarını yeniden üreterek barındırdıkları kadınları “evcilleştirmeyi” başarıyorlar. Yazar, bu nüfus gruplarının zapturapt altına alınmasında kullanılan düzeneklerin somut olarak nasıl sosyalleştirdiğini gösteriyor. Bu anlamda, kamu idaresindeki herkese onları aşkın, soyut bir düzeni dayatmak yerine, onlarla işbirliği içine giriyorlar. Zaten Sümül Kaya’nın da önerdiği gibi, kurumların faaliyetinin, idare edilenlerin sosyalleşmesi ve evcilleştirilmesi bakımından sonuçlarını görelileştirmekte yarar var. Örneğin ordunun silah altına alınanların siyasi sosyalleşmesini askerlik görevi sırasında gerçekleştirmek üzere oluşturduğu çerçeve çizme düzenlemeleri amaçlarına ancak kısmen ulaşabiliyorlar. Yazarın öncelikli olarak incelediği “Yurt Sevgisi Eğitimi”nin, ordu tarafından erkek nüfusa ve onların ailelerine yönelik tam bir siyasi sosyalleştirme girişimi olarak tasarlandığı görülüyor. Ama Kaya bu “eğitim”in sonuçlarının sınırlı olduğunu ve bireylerin hem daha önceki siyasi sosyalleşmelerine hem de bu tecrübeden önceki politizasyon derecelerine bağlı kaldıklarını gösteriyor.

Devletin asli görevleri içine giren askerî faaliyetler alanını seçen Anouck Corte-Real’in makalesi kurumların toplum içine nüfuz etmelerinin çift yönlü sonuçlarını ele alıyor. Ordu, hayırseverlik alanına girip 1990’lardan itibaren vatanseverlik bağışlarını teşvik ederek, toplum üzerindeki egemenliğini “gündelikleştirme”yi de gerçekleştirmiş oluyor. Dinî bağış alanına da giren askerler, toplumu siyasi ve mali açılarından seferber edebilmek için vatan ve din söylemlerini kullanabiliyorlar. Askerî kurumlara yapılan bağışlar “vatanseverlik sertifikası” yerine geçiyor ve ordunun temsil ettiği varsayılan vatanseverlik mutabakatına uygunluğu ve katılımı gösterme olanağı veriyorlar. Bu bakımdan, bağışçılar tarafından çeşitli sosyal seçkinleşme stratejileri içinde kullanılabiliyorlar. Bağışlar, feminist bir beyanın araçları olabildikleri gibi, büyük ekonomik gruplar tarafından ordu ile iş yapmayı kolaylaştıran bir strateji olarak da kullanılabiliyorlar. Demek ki askerin tahakkümü, kitlesel niteliği ve toplumun içindeki çok sayıda bağlantı noktası yüzünden, “gündelik yaşamın kuvvetlerine” teslim oluyor ve kendisine ters, hatta muhalif kuvvetlerin etkisine açık hale geliyor. Corte-Real’e göre, ordunun bazı kesimlerine karşı yaşanan son adli gelişmeler, kamu malının suiistimaline, zimmete ve yasadışı faaliyetlerin finanse edilmesine ilişkin suçlamalar, askerî vesayetin sorgulandığını gösteriyor ve bunlar ordunun toplumsal ve ekonomik açıdan dışarıya açılmasının sonuçları olarak gözüküyor. Demek ki devlet kurumları hegemonya iddialarının beklenmedik sonuçlarına da açık durumda-

lar. Hemen her yerde devlet kurumları zapturapt altına almayı veya harekete geçirmeyi amaçladıkları toplumsal kuvvetlere kendilerini dayatmaktan çok, onlarla pazarlığa giriyorlar. Devlet kurumlarının aktörleri nüfus topluluklarıyla bir dizi alışveriş içinde bulunduklarından, bazı sahalarda anlaşma ilişkilerine ve kendi içine katmaya, bazı sahalarda ise kaçınmaya ve kuralların çevresinden dolaşmaya açık çok sayıda manevra alanı oluşuyor.

Sonuç

Tüm bu düşünce çabalarının sonucunda kamu faaliyetinin ve kurumların durmaksızın güncellenen pazarlıklara konu olduğu ortaya çıkıyor. Devlet düzeni ile toplumsal düzen arasına konan ve –ister çoğunlukla olduğu üzere devletin toplum üzerindeki tahakkümünü analiz etmek, ister daha az rastlandığı üzere bu iki alanın iç içe geçişini anlamak amacıyla– bunları sanki doğal halleri içinde, birbirlerinden bağımsızca var olabilen iki kendilik gibi gösteren ikilik yerine, toplum-devlet diyalektiğinin akışkan biçimlerinin analizini geçirmek şart gibi görünüyor. Bu eserde yer alan makalelerde de, Türkiye’de kamusal icraatın gerçekleştirilmesinde başvuru düzenlemeleri, bu süreçlerin aktörlerini, biçimlerini, zamanlamalarını ve yerlerini gözlemleyerek analiz etme yolu tercih edildi. Bu makalelerde kamusal ve özel çıkarların ortaklaşması ve farksızlaşması tarafından olduğu gibi idare edilenlerin kamusal icraatı çeşitli kullanım biçimleri –nüfus toplulukları tarafından sergilenen aracılık ve sahiplenme biçimleri kadar, uzak durma ve kaçınma pratikleri de göze çarpıyor– tarafından da belirlenebilen toplumsal ve siyasal düzen manzaraları yer alıyor.

Vardığımız sonuçlar, Türkiye’de siyasetin analizinde yerleşikleşmiş kronolojilerin yenilenmesine de katkı yapıyor. İmparatorluk’ta 19. yüzyıldan itibaren yaşanan idari reformlarla açılan bir dönem kapsama yolunu seçen çalışmalarımız, şimdiye dek görmezden gelinmiş süreklilikleri ve reformların hazırlanması ve uygulamaya konması sürecinin yol açtığı çok sayıda düzenleme ve anlaşmayı da gün ışığına çıkarıyorlar. Böylelikle Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminden itibaren kamusal icraatta görülen değişim ve süreklilik süreçlerinin analizine sosyolojik bir temel getirme olanağı veriyorlar.

Kurum Yerine Kusur

MARC AYMES

Alan çalışmaları pratiğinde en iyi korunan sır, çalışmaya gittiğimiz yeri “doğu” diye adlandıran yön tiranlığını hiç kimsenin sorgulamamış olması gerçeğiydi. Pe-ki ama bizim gerçek başlangıç noktamız, bu güzergâhı ilan eden yer neresidir?¹

Devleti baştan sona yaratan Avrupa olmuştur.²

Bu noktaya nasıl geldik?

“TRANSTUR” kısaltmasıyla isimlendirilen, bu eserin de bir tezahürü olduğu tuhaf araştırma kuruluşu doğduktan sonra, üyeleri dört yıl boyunca ortaklaşa çalışmalarını sürdürdüler. Dört yıl boyunca satır aralarında hissedilen –arkeolojik, belki de arkaik– bir kaygıyla yaşadı. Bu kaygının altında, tarihin bizim kolektif araştırma güzergâhımızda bıraktığı iz vardı. Tam zıt yönde-ki soru da yakamızı hiç bırakmıyordu: Bu güzergâh tarihte nasıl bir iz bıra-kıyor? Daha kesin bir ifadeyle, *tarihsellik* konusunda konuşmak yerinde ola-caktır. Çünkü şu veya bu kişilerin gündelik yaşamda başlarına gelenlerin dı-şında, “tarihe” müesses bir disiplin zeminini ayırıp “adın arkasındaki özü”³ ortaya koymakta haklı çıkarılması zor bir hamle var.

- 1 Harry D. Harootunian, “Postcoloniality's Unconscious/Area Studies' Desire”, Masao Miyoshi, H. D. Harootunian (yön.), *Learning Places: The Afterlives of Area Studies*, Duke University Press, Durham / Londra, 2002, s. 151.
- 2 Wolfgang Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt*, C. H. Beck, Münih, 1999, s. 15, eserin genel gi-rişinin ilk girizgâh cümlesi: “Europa hat den Staat erfunden”. Burada yapılan çeviri, icat, ima-lat ve uydurma kavramlarının bir bileşkesi olan *erfinden* fiilinin içerdiği (ve kitabın daha sonra-ki sayfalarında da doğrulanan: a.g.e., s. 18) ironik nüansı ifade etmeyi amaçlamaktadır.
- 3 Jacques Bouveresse, “Langage ordinaire et philosophie”, *Langages*, no. 21, 1971: *Philosophie du langage*, s. 35-70, burada s. 44.

Tarihsellik ne demektir? İlk bakışta, bu kavramın kapsadığı anlam sahası en genişlerinden biridir. “İnsan söyleminin ve davranışının betimsel ve kurallı koyucu geçerlilik iddialarının, tarih içindeki doğuşlarının ve katettikleri yolun olumsuzluğuna (terimin genelde filogenetik, daha ender olarak da ontogenetik anlamında) tabi oldukları” anlamına gelir.⁴ “Daha spesifik [sic] olarak da dünyadaki varlığın geçmiş, şimdi ve geleceğin zamansallaştırılması faaliyetleri içinde yer alan oluşumsal yapısına gönderme yapar; pratiklerin tarihsel zamanla sürdürdükleri ilişkilerin ve bu ilişkilerin fiilin şimdiki zamanı içine giriş tarzının keşfedilmesine davet eder.”⁵ Böylelikle, tarihselliği “rejimler” şeklinde tasnif ilkesi olarak gören didaktizmin ötesine geçip, *Geschichtlichkeit*’in –“bu söylenen ve istenen şeyler dünyası”nda aralıksız faaliyet halinde olan oluşum, “istilalar, mücadeleler, çapul, kılık değiştirmeler, hileler”–⁶ çekim alanına girmiş oluyoruz. Kısacası sorgulama, çalışmada tarihselliği yakalama biçimlerine ilişkindir.⁷

Bu kaygı projemizin bilimsel söylemi açısından kurucu demesek de, en azından belirleyici oldu. TRANSTUR ajansının farklı “karar”larının neler olduklarını ortaya çıkarmak için bu kaygının çeşitli bükümlemlerini ortaya koyalım.

KARAR BİR – “Osmanlı uzmanları tarafından gündeme getirilmiş pek çok soru, Cumhuriyet Türkiye’si bağlamında işlenmemiştir [...]. İki bilimsel gelenek arasına sokulan bu göreceli ayrılık İmparatorluk ile Cumhuriyet arasında yönetim biçimleri düzeyindeki kopuşma sorununun cepheden ele alınmasını engellemiştir.”⁸

Sonuç olarak, bazı tarihçilerin ortaya attıkları soruları daha geniş bir sahanın gündemine taşıyarak *güncelleştirmek* bize düşmektedir.

Bu koşula, benzer bir mantık yapısının uygulandığı düşünceler de paralel olarak eklenmektedir. Bu defa söz konusu düşünceler TRANSTUR projesinin kendi “alan”ındaki konumuna ilişkindir:

-
- 4 Carl F. Gethmann, “Geschichtlichkeit”, Jürgen Mittelstrass (yön.), *Enzyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie*, J. B. Metzler, Stuttgart / Weimar, 1995, c. 1, s. 752.
 - 5 Pascale Laborier, Danny Trom (yön.), *Historicités de l’action publique*, Presses universitaires de France, Paris, 2003, s. 12.
 - 6 Michel Foucault, “Nietzsche, la généalogie, la morale”, *Hommage à Jean Hyppolite*, PUF, Paris, 1971, s. 145.
 - 7 Karş. Claude Lefort, “Société ‘sans histoire’ et historicité”, *Les Formes de l’histoire. Essais d’anthropologie politique*, Gallimard, Paris, 1978 [1952], s. 40.
 - 8 Èlise Massicard ve dig., “Ordonner et transiger: modalités de gouvernement et d’administration en Turquie et dans l’Empire ottoman, du XIXe siècle à nos jours” [TRANSTUR projesinin Ulusal Araştırma Ajansı’na gönderilen ayrıntılı sunumu], 2008, URL: <http://transtur.hypotheses.org/31> (27 Nisan 2015’te bakıldı).

KARAR İKİ – “Bir yanda Türkiye’deki yönetim tarzlarının kavranma biçimleri hakkındaki birikmiş bilgiler ile diğer yanda devlet sosyolojisi, siyaset sosyo-tarihi [socio-histoire] ve kamu icraatı sosyolojisinin katkıları arasında ciddi bir mesafe bulunduğu saptamasından yola çıkıyoruz. Bu nedenle, bizim amacımız bu araçları kullanarak, Türkiye örneğinde güçlü, monolitik ve özerk devlet fikrini aşmaktır.”⁹

Demek ki Osmanlı tarihçilerinin yaptıkları incelemelerden çağdaş dönemi çalışan araştırmacılar nasıl istifade edebilirlerse, siyaset sosyal bilimleri de Türkiye’de yürütülen araştırmaların kendi alanlarında yeniden üretebilecekleri teorik önermeler sunmaktadırlar.

Böylelikle projeden beklentilere yön veren ortak bir motif şekillenmektedir: “Sorgulamalarımızı” ve “bilgi birikimlerimizi” etkileyen *zaman-mekân diferansiyelleri* [différentiels chronotopiques] mevcuttur – bir yandan Osmanlı geçmişi ile Türk dünü (hatta bugünü) arasındaki diferansiyeller; diğer yandan düşünürlerin aydın beldesi (*urbs*) ile yeni araştırmaya açılmış ülkelerin dünyası (*orbs*) arasındaki diferansiyeller. Bu çifte farklılığın her yerde hazır ve nazır oluşu, 1950’li yıllarda saptanmasından itibaren (yani eleştirel teori-deki ilerlemeler onu bir saplantıya dönüştürmeden önce), *Middle East Studies*’in beylik ifadelerinden biri haline gelmiştir. Harry Harootunian’ın girizgâh olarak alıntıladığımız sözleri de bu saptamayı yapmaktadır. Benzer bir kaygı Fransa’da alan çalışmalarının zorunlu “sıradanlaştırılması” hakkındaki düşüncelerin esin kaynağı olmuştur.¹⁰ Bununla birlikte, böyle bir kaygı egzotik yörelerle sınırlı tutulamaz: çünkü,

geçişli olan ve olmayan arasında en az bu kadar temel sayılması gereken bağlantı da bu yerlerde kurulabilmelidir. Başka bir ifadeyle, “kültürel alanlar” [*aires culturelles*] hakkındaki araştırma merkezleri ilke olarak bu bağlantı üzerine kurulmalı, hem hedefledikleri tarihsel-kültürel uzam bakımından tekil, hem de kendi içlerinde bilgi yelpazesini yeniden üretme anlamına çokdisiplinli olmalı ve bu nedenle genel disiplinlere bağlanmalıdırlar.¹¹

9 A.g.e.

10 Karş. Christian Coulon, “L’exotisme peut-il être banal? L’expérience de *Politique africaine*”, *Politique africaine*, 65, 1997, s. 77-95. Karş. Michel Camau (yön.), “Voies et moyens d’une banalisation d’une aire culturelle: approches du politique dans le monde arabe et musulman”, table ronde no. 1 du Ve. Congrès de l’Association française de science politique, Aix-en-Provence, 23-26 Nisan 1996; Mounia Bennani-Chraïbi, Olivier Fillieule, “Appel d’air(e)”, aynı yazar (yön.), *Résistances et protestations dans les sociétés musulmanes*, Presses de Sciences-Po, Paris, 2003, s. 17-42.

11 Yves Chevrier, “La traversée des sciences de l’homme: aires culturelles, humanités et sciences sociales”, Thierry Sanjuan (yön.), *Carnets de terrain: pratique géographique et aires culturelles*, L’Harmattan, Paris, 2008, s. 49.

Demek ki “alanlar”a yönelik kaygı konusunda genellemeye gidilebilir. Dahası da var: Bu kaygı, bilgilerin tarihindeki başka benzer durumları da yansıtmaktadır. Zaman bağlamında, “gecikme sorunsalı” Michel de Certeau’nun *Encyclopédie*’de “bilimler”in aksine “sanatlar”ın etnolojileştirilmesini tahlil ederken işaret ettiği şeyi yinelemektedir: “Beceriler ile bunların *epistemolojik açıdan üstün* bilimler tarafından aydınlatılması arasına *zamansal bir engel* girmektedir.”¹² Mekân bağlamından kontrapuan: Kendilerine ait yerleri belirleyen bilimsel kurumların aksine, “beşeri” adı verilen karma bilimler” (bugün bile) “sınır bölgeleri”ne ilişkin kesin olmayan “keşifler” olarak görülmekte ve söylemleri, “şiddet, batıl itikat ve ötekilik karanlığını saptamaya ve –düşünülebilir değilse bile– en azından hazmedilebilir kılmaya yönelik seyahat anlatıları” gibi algılanmaktadır.¹³

O halde, TRANSTUR ajansına hoşgeldiniz: Kabul ederseniz, göreviniz yukarıda işaret edilen diferansiyelleri ortaya çıkarmaya çalışmak ve gelecekte us-taca bir taşıma ve transfer bileşimiyle bunları azaltmaya gayret etmek olacak.

Özne tarihin içinde miydi?

İnsan toplumlarında, hâkimiyetin söz konusu olmadığı siyasi iktidar yoktur. Ama hiç kimse –insanların hâkimiyeti kabul ettikleri durumlara ilişkin pek çok örnek bulunsa da– yönetilmek istemez. Bildiğimiz toplumların çoğunu, tarihsel bir bakış açısından incelersek, siyasi yapının istikrarsız olduğunu görürüz. Tarihsel olmayan ilkel toplumlardan söz etmiyorum. Onların tarihi bizimkine hiçbir şekilde benzemez. Ama bizim geleneğimize ait toplumların hepsi istikrarsızlık ve devrimi yaşamıştır.¹⁴

Sürekli yinelenen zaman-mekân diferansiyeli birçok sapmaya da yol açabilir. Bunların ilk sırasında *tarihselleştirme* sorunu yer almaktadır.

Bir şaka ile başlayabiliriz: “Teorisiz tarihçilere ve tarihsiz teorisyenlere karşı her zaman tedbirli olmak gerekir.”¹⁵ Bu çaprazlama söz oyunu bir çağrı olarak da anlaşılabilir: “Tarihsel bilimler teori lehine yok olsunlar değil, kendileri kalarak teoriyi kullansınlar diyorum.”¹⁶ Bu, “tarihselleştirme”nin eze-

12 Michel de Certeau, *L’Invention du quotidien. 1. Arts de faire*, Gallimard, Paris, 1990 [1980], s. 120 (yazar tarafından vurgulanmıştır).

13 A.g.e., s. 20.

14 M. Foucault, *Dits et écrits III. 1976-1979* (Daniel Defert ve François Ewald yönetiminde, Jacques Lagrange’in da katkısıyla hazırlanmış yayın), Gallimard, Paris, 1994, s. 804: “Foucault examine la raison d’État” [“Foucault Examines Reason in Service of State Power”], Millicent Dillon ile söyleşi (çev. Fabienne Durand-Bogaert), *Campus Report*, 12. yıl, no. 6, 24 Ekim 1979, s. 5-6.

15 Christophe Charle, “Histoire sociale et sociologie: un itinéraire”, *Bulletin de la Société d’histoire moderne et contemporaine*, no. 3-4, 1999, s. 15.

16 Paul Veyne, *L’Inventaire des différences. Leçon inaugurale au Collège de France*, Seuil, Paris, 1976, s. 30.

li ikilemi, çifte koşuludur: Çünkü sadece “veriler” ile değil, “tarihyazımının öznesi” ile de ilgilidir.¹⁷ Başka bir deyişle, “hem araştırmacıyı hem de onun konusu ile ilişkisini kapsamaktadır”.¹⁸ Sonuçta, “kategorileştirme ve tarihselleştirme usulleri” aynı “kendi üstünde düşünme sorunu”nun parçasıdır- lar.¹⁹ O zaman şu soru gündeme gelir:

Zamanın aktörlerine ait içeriden kategorileştirmeler ile sonradan yapılan ge- riye dönük teorileştirme nasıl bağdaştırılabilir? Ters yönden gidip, bazı kav- ramların tarihselliğini ortadan kaldırarak onlara neredeyse evrensel dönem- ötesi nitelikler atfetme hakkına sahip miyiz?²⁰

Birinci ve ikinci kararlarla özdeşleştirilen (bir yandan tarihsel ile çağdaş, diğer yandan kategoriler ile tekillikler arasındaki) transferlerin kesişikle- ri alanda yer alan bu işlem bunların hiçbirisiyle özdeşleşmemektedir. Onların dümen suyunda gerçekleştiği de bariz değildir.

İlk başta projemiz bu konuda suskunluğunu koruyordu. Ama uygulamaların devamında, sorunun varlığını ısrarla koruduğu görüldü. 2010 ilkbaha- rında aramızda dolaşıma giren (“TRANSTUR Yolculukları” başlıklı) bir ça- lışma belgesinde, Emmanuel Szurek “dönem dönem (genelleştirmeden ziya- de) tekilleştirme” yapmanın gerekliliğini vurguluyordu. Nicolas Camelio da şunu belirtmişti:

Bana öyle geliyor ki düşünce biçimimiz artzamanlılığı ve Osmanlı-Türk dev- letinin yaşadığı hakiki kopuşmaları kapsamakta zorlanıyor. [...] Kullanılan dili ortaklaşa kılma çabamız daha ziyade devlet hakkındaki siyasi bilimler- in dilini alıp kullanmamız sonucuna yol açtı. Herhalde bu da herkese uymuyor ve [...] belki de daha doğrudan bir şekilde içeriden kullanılmış kelimelerden

17 Pierre Bourdieu, “Sur les rapports entre la sociologie et l’histoire en Allemagne et en France. Entretien avec Lutz Raphael”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, no. 106-107, 1995, s. 117. Karş. Fredric Jameson, *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 1981, p. ix: “geleneksel diyalektiğin bize öğrettiği gibi, tarihselleştirme işlemi ancak en sonda buluşan iki ayrı yoldan ilerleyebilir: nesnenin yolu ve öznenin yo- lu, bizi şeylerin tarihsel kökenlerinin yolu veya kavramların daha soyut tarihselliğinin ve bi- zim bu şeyleri anlamakta kullandığımız kategorilerin yolu”.

18 Michael Werner, Béatrice Zimmerman, “Penser l’histoire croisée: entre empirie et réflexivité”, aynı yazar (yön.), *De la comparaison à l’histoire croisée*, Seuil, Paris, 2004, s. 36. Böylelikle bağla- mın tekçiliğinden ayrılan bir tarihselleştirme tanımı ortaya çıkmaktadır: “Tarihselleştirme, ken- di üstüne düşünmenin temel verisi ile zaman ve mekân içinde bir ürün olarak algılanan nesne- nin kurgulanması içine giren birden çok sayıdaki zamansallığı birbirine eklemek anlamına gelir” (a.g.e.).

19 A.g.e., s. 10 (derlemenin girişinde).

20 C. Charle, a.g.m., s. 14. Ve eklemektedir: “Şahsen, evrensel ile tekil, tarihsel ile tarih-ötesi, içeri- den kavramlar ile bilimsel kavramlar, yeni ortaya çıkan anlayışlar ile donmuş anlayışları bir ara- da kullanmanın zorluklarını, *tipografik veya dilbilimsel kumazlıklarla aşmaya çalıştım*.” (A.g.e., s. 15; vurgu bana ait.)

yola çıkmakta, onların tarif etmedikleri pratikler adına bu kelimeleri elimizin tersiyle itmemekte yarar vardır.²¹

Bununla birlikte tarihselleştirme şartının bu yorumu tartışmaya açıktır. Aynı sıklıkta kendimizi ters yöndeki “üretkenliğe” de teşvik edip, “tarih beşeri bilimleri kullanmalı ve onları zenginleştirmelidir”²² de dedik. Paul Veyne “anlatmakla hatta anlamakla da yetinmeyen, ahlâki ve siyasi bilimler adı da verilen beşeri bilimlerin kavramsallaştırmasına başvurarak malzemesini ter-tipleyen *sosyolojik tarihi*”²³ bu şekilde savunmaktadır. “Tarihselci indirgeme adı verilebilecek” olgunun muğlaklığı da buradan kaynaklanmaktadır: Böyle bir indirgeme “verili oldukları şekilde bu evrensel [unsurlardan] hareket ederek, ya tarihin onları nasıl kalıba döktüğünü veya değiştirdiğini ya da sonun-da geçersizleştirdiğini görme” çabasından ibarettir. “Tarihselcilik evrenselden yola çıkar ve bir anlamda onu tarihin rendesinden geçirir.”²⁴ Bir yanda sos-yolojik tarih, diğer yanda tarihselci rende: Gerçekleştirme iddiasında olduğumuz güncelleştirme işlemi bu konuda bir karar oluşturmaya izin veriyor mu? Bu noktada, TRANSTUR kararlarına bir üçüncü madde eklendi:

KARAR ÜÇ – Bir yanda sosyal bilimlerden esinlenen “kavrama biçimleri” ile diğer yanda incelemelerimizin konu aldığı tarihsel geçmiş arasında, eşza-manlılığı sağlamakta kullanılacak üçüncü ifade yolu belirsizliğini koruyor.²⁵

Önemli bir olgu: Dört yıl boyunca en düzenli toplantılarımız “Türkiye’de Tanzimat’tan bu yana devletin tarihsel sosyolojisi” başlıklı seminerde gerçek-leşti.²⁶ İlk bakışta, bu “tarihsel sosyoloji” dizimi yukarıda (Karar Bir) ifade edilen ana fikri billurlaştırıyor: Tahlil etmeye uğraştığımız şeyin hem tarih-sel hem de tarihyazımsal “derinliğinden” yararlanmak gerek. Bununla birlik-

- 21 Yayınlanmamış “Voyages TRANSTUR” çalışma belgesinden yapılmış alıntılar, 2010, sırasıyla s. 13, 5 ve 7.
- 22 Jean-François Bayart, “Comparer en France. Petit essai d'autobiographie disciplinaire”, *Politix*, no. 83, 2008, s. 209. Karş. Charles Tilly, “Historical analysis of political processes”, Jonathan H. Turner (yön.), *Handbook of sociological theory* içinde, Kluwer Academic / Plenum Publishers, New York, 2002, s. 567-588.
- 23 P. Veyne, a.g.e., s. 7-8 (aln. yap. J.-F. Bayart, a.g.m., s. 210); vurgu bana ait.
- 24 M. Foucault, *Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France. 1978-1979* (François Ewald ve Alessandro Fontana yönetiminde, Michel Senellart tarafından gerçekleştirilen yayın), Gallimard / Seuil, Paris, 2004, s. 5 (10 Ocak 1979 tarihli ders).
- 25 Burada eşzamanlılığı sağlamak (*synchronisation*) terimini, yukarıda gündeme getirilen soruların çizgisinde yer alması için seçiyorum. Bu terimin, zamansallık bağlamındaki tartışmanın menzili-ni daraltmak gibi elverişsiz bir yanı var. Başka bir yerde ahenk (*concordance*) veya simgeleştir-me (*symbolisation*) terimlerinden birini kullanmak daha doğru olabilirdi.
- 26 Seminerin izahı ve yıllık programları on-line olarak www.ehess.fr sitesinde mevcuttur (site 2 Nisan 2015’te ziyaret edilmiştir). Bu metinde gündeme getirilen birçok soru önce seminerin 9 Mart 2011 tarihli oturumunda ortaya atılmıştır. Bu konuda katılımcılara, özellikle de Benjamin Gourisse ve Emmanuel Szurek’e teşekkür ediyorum.

te, bu yaklaşıma işaret etmek için seçilen dizim birdenbire sorunu başka bir yere taşıyor: İyi de biz tarihin hangi tecrübesinden söz etmek istiyoruz? Paul Veyne'i ve onun "sosyolojik tarih"²⁷ manifestosunu zikretmiştik: "Tarihsel sosyoloji"²⁸ denerek işaret edilen tarihyazımsal işlemin koşullarına göre, özne bizzat tarihe katılmaz, tarihin içinde yer almaktadır – dışına çıkma ve sonradan yeniden dahil olma olasılığını gerektiren çalışma usulleri uyarınca.²⁹ Bu noktadan da yeniden "tarihselleştirme" ikilemine geri dönmüş oluyoruz.³⁰

Tarihe kimi, neyi ve nasıl kaydediyoruz? Sonuç olarak bu mesele bizim açımızdan sorunsal niteliğini koruyor. "Tarihsel sosyoloji"ye başvurmak, tek başına –"yön", "gereklilik" veya "plan"dan destek alarak– yürüyecek adlaştırılmış bir tarihin yerine kendisine ait olanların dışında kalan güçler tarafından da harekete geçirilen yüklemsel bir tarihselliği ikame etme girişimimizi yansıtıyor. "Brecht'in tarihselleştirme sanatı dediği de aynı şeydir: Anlatının sürekliliğini kıran, farklılıklarını ayırıp ortaya çıkaran ve bu farklılıkları yeniden bileştirerek her türlü tarihselliğin özü itibarıyla 'eleştirel' değerini yeniden oluşturan bir sanat."³¹ Birkaç sayfa ileride eleştirellikten yeniden söz edilecek. Şu

27 Ki bu terimin yerine "tarihsel sosyoloji" de kullanılabilir: P. Veyne, *a.g.e.*, s. 8.

28 "Tarihsel sosyoloji" yerine "sosyo-tarih" terimini de seçsek bir şey değişmezdi, çünkü bu iki adlandırma bu sahada birbirinin yerine kullanılabilir: Yukarıda yapılan alıntı da ("Karar İki") bunu gösteriyordu. İşin özü, sözdizimden (*syntaxe*) ziyade, dizimdedir (*syntagme*). Çünkü dizim, tarih ve sosyolojiyi bir arada var ederken, sözdizim ikisi arasında tek bir ad oluşturuca veya yüklemsel bir ilişkiyi öne çıkarmaktadır. Bu konuda özellikle bkz. Nicolas Mariot ve François Buton tarafından yayımlanan derlemde yer alan Renaud Payre ve Nicolas Mariot'nun makaleleri: *Pratiques et méthodes de la socio-histoire*, Presses universitaires de France, Paris, 2009. Ayrıca bkz. P. Laborier ve D. Trom (yön.), *a.g.e.*, s. 6-11'de önerilen perspektif. Arka plan olarak da bkz. Gérard Noiriel, "Pour une approche subjectiviste du social", *Annales. Histoire, sciences sociales*, c. 44, no. 6 (1989), s. 1435-1459.

29 Yine Paul Veyne: "Tarihin fizikçileri taklit etmesi ve insani bir olgudan soyut olarak, ebedi ve gelecekteki bütün somut durumlar için geçerli olabilecek [...] bir değişmez çıkarması önünde hiçbir engel, hiçbir imkânsızlık yoktur. [...] Bu işlemin neden gerçekleştirilemeyeceğini ve bunun imkânsızlığının, kesinlikle insani olayların münferitliğine değil, tarihte nedenselliğin dogasına bağlı olduğunu ileride göreceğiz." (*Tarih Nasıl Yazılır?*, çev. Nihan Özyıldırım, Metis, İstanbul, 2014 [1971], s. 26; vurgu bana ait.)

30 2010'dan itibaren semineri tertip edenlerden bir bölümünün İstanbul'a göçmesinin ardından bu ismin değiştiğini kaydedelim: Orada seminerin ismi "Türkiye'de Tanzimat'tan bu yana yönetmek, idare etmek" oldu. Burada, "yönetmek/hükümet etmek ile idare etmek arasındaki ayrımın evrimi" üzerinde durmakta yarar olabilir. Igor Moullier bu konuyu anlatmaktadır ("Administration", Olivier Christin (yön.), *Dictionnaire des concepts nomades en sciences humaines*, Métailié, Paris, 2010, s. 39). Pierre-Louis Roederer'in *Cours d'organisation sociale*'indeki tanımdan da bir alıntı yapmaktadır (*a.g.e.*, s. 46): "İdare yurttaşlara, kamunun şahıslara karşı vermekle yükümlü olduğu hizmet veya yardımı temin eden memuriyet, *ministralıdır*; yönetim/hükümet ise idareyi denetleyen, yöneten, işletendir."

31 Georges Didi-Huberman, *Quand les images prennent position. L'œil de l'histoire, 1*, Éditions de Minuit, Paris, 2009, s. 68, vurgu yazara ait. Bu Walter Benjamin tarafından denenmiş "Kopernik devrimi"dir ve bugün birçok devamacısı tarafından devralınıp sürdürülmektedir: Susan Buck-Morss, *The Dialectics of seeing. Walter Benjamin and the "Arcades project"*, MIT Press, Cambridge, 1989; G. Didi-Huberman, *Devant le temps. Histoire de l'art et anachronisme des images*, Édi-

anda tasarsız olarak harcanan enerji, yahut gerekmediği zaman vazgeçilebilir enerji olarak tarihsellik fikrini akılda tutalım. Bu ikili yönü tek bir kelimeyle toplamak için, ortak dilimize anahtar bir kelime yerleşti: *deşarj*. Bu kelime hem enerji harcanmasını, hem de bunun askıya alınmasını ifade ediyor.

Nitekim, bir yanda kızağa çeken, görevsiz memurlar yaratan, onları eylem alanlarının dışına itip kadro harici bırakan bir “deşarj” var. Kariyere getirilen bu kesintiye Osmanlılar ‘azl diyorlardı.³² Azledilen (*ma‘zûl*) birkaç ay, birkaç yıl askıda kalıyor, yeniden görevlendirilmeyi bekliyordu.³³ Bu mutlaka bir ceza, bir burun sürme anlamına gelmiyordu: Daha ziyade, makamların, ihtirasların ve hareketliliklerin (özellikle de 18. yüzyılda ilmiye bünyesinde olduğu gibi nispi bir makam kıtlığı söz konusuysa) yönetimine yönelik bir strateji söz konusuydu.³⁴ Bu belki de taşradaki kliyentalizmleri söküp atmanın bir yoluydu, zira yeniden tayin olabilmek için başkentte ikamet etmek zorunluydu. Her halükârda bu “deşarj” türü çürüğe çıkarılmanın (şu veya bu ölçüde geçici) bir biçimiydi.

Bununla birlikte, *deşarj*’ın ikinci bir anlamı daha vardır: enerji patlaması – libido, elektrik, meni, hepsi olabilir. Yukarıda değinilen ‘azl kelimesi, idari anlamının dışında, “eş aldatmada mastürbasyon faaliyeti”³⁵ anlamına da gelmektedir. Bu da devletin utanç verici yanıdır: önü kesilmiş istidatlar, nihayetine ermemiş nesepler, isimsiz tohumlar. Çalışma grubumuzun araştırmalarında önemi giderek artan bir amaç tam da bu noktaya yerleştirilebilir: “devlete ait” (veya daha genelde “kamusal”) birçok işlevin “özel” aktörlere aktarılması.³⁶

Sonuçta, *deşarj* kelimesi ikili bir hareketi nitelemeyi amaçlıyor: Bir yanda, yönetme otoritesini (iyilikle veya zorla) kendilerine mal edenlere aktarılmış icraat yetkisini ifade ediyor; diğer yanda, kusurların ve yol kazalarının ürünü olan bir iskarta yığınının oluşmasını anlatıyor. Peki, sorunun bu şekilde konulmasından “tarihselleştirme sanatı”mız bakımından nasıl bir sonuç çıkarabiliriz? *Deşarj*, tarihsellik sorununa uyarlandığında ne anlama gelmek-

tions de Minuit, Paris, 2000. Karş. Philippe Corcuff, “Analyse politique, histoire et pluralisation des modèles d'historicité. Éléments d'épistémologie réflexive”, *Revue française de science politique*, c. 61, no. 6, 2011, s. 1123-1143.

32 Karş. Sir James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, A. H. Boyajian, İstanbul, 1890, s. 1298: “a dismissing or removing from office”.

33 *Ma‘zûliyet*’in bir anlamı “boşta, iş verilebilir durumda olmak”tır. Bununla birlikte, 20. yüzyıl başında derlenmiş bazı sözlüklere göre, bu terimin bir diğer anlamının “işten çıkarılma” olması ilginçtir (Diran Kelékian, *Dictionnaire turc-français*, Mihran, Constantinople, 1911, s. 1193).

34 Madeline C. Zilfi, “Elite circulation in the Ottoman Empire: Great Mollas of the eighteenth century”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXVI/3, 1983, s. 318-364.

35 J. W. Redhouse, a.g.e., s. 1298: “a practicing onanism as a conjugal fraud”.

36 Bkz. bu kitapta Jean-François Pérouse’un makalesi: “Kamusuz Devlet: Toplu Konut İdaresi (TOKİ) Hakkında Bazı Tahminler”.

tedir? Aynı ikililik yeniden karşımıza çıkıyor: Gücün tarihe kaydolma meselesine el koyduğunu anlatıyor ve hızla gelişen bu yazımın bozguna uğratılması değilse bile, durdurulması olasılığını dile getiriyor. Buradan bir sonraki karara geçebiliriz:

KARAR DÖRT – Tarihselleştirme yüklemlere dayandığı halde –yani tarihin öznesi ister istemez tekillik olarak görüldüğü halde–, bundan böyle sadece yüklemler ile konuşmamız gerektiği sonucu çıkmaz. Tarihsellik deşarjlarını bulmayı bilmek gerekir.

Bu tarihsellik deşarjı meselesi bir zamanlar (belki de hâlâ?) dile getirilen, tarihi “olan” ve “olmayan” halklar ayrımını hatırlatmaktadır. Söz konusu anının faydası, bu *happy few* tarihselliğinde aslan payının devlet fikrine düştüğünün vurgulanmasıdır. Tarihten mahrum olmak ile devletten yoksun olmak arasında esasta mantıksal bir denklik söz konusuydu ve Pierre Clastres bunun altını çizmişti:

İlkel toplumlar devletsiz toplumlardır: Bir olguya işaret den ve kendi başına düşünüldüğünde doğru olan bu yargı, aslında siyasal antropolojinin kesin bir bilim olarak oluşturulmasını güçleştiren bir görüşü, bir değer yargısını gizliyor. Gerçekte burada söylenmek istenen, ilkel toplumların belli bir şeyden –devletten– yoksun oldukları ve bunun diğer bütün toplumlar –örneğin bizim toplumumuz– gibi, onlar için vazgeçilmez olduğudur. Demek ki bu toplumlar gelişmelerini *tamamlamamış* toplumlardır. Gerçek anlamda –yani *uygarlaşmış*– toplumlar degillerdir; hatta kapatmaya çalıştıkları halde hiçbir zaman kapatamadıkları bir *eksikliğin* –devlet eksikliğinin– acısını şiddetle hissederler. Gezgınlerin kroniklerinden ya da araştırmacıların çalışmalarından da aşağı yukarı böyle bir sonuç çıkıyor: Devletsiz toplum düşünülemez, yani devlet bütün toplumların yazgısıdır. Bu yaklaşımdaki etnosantrist eğilim öylesine yer etmiştir ki, çoğu zaman bunun farkına bile varılmaz. Hiç düşünmeden en yakında olanı örnek göstermek, hakkında en çok bilgi sahibi olunan değilse de en çok başvuru olan yoldur. Aslında nasıl inanç mümin kişinin içine işlemişse, toplum devlet içindir yargısı da bizim içimize işlemiştir. Bu durumda ilkel toplumları, dünya tarihinin bir kenara attığı safralar gibi olmasa da, dünyanın her yerinde çoktan aşılmış bir evrenin anakronik kalıntıları olarak tasarlamaktan başka çaremi z kalmıyor. Burada etnosantrizmin öbür yüzünü, yani tarihin tek yönlü olduğu, hiçbir toplumun bu tarihe yönelmekten ve bu tarihin vahşilikten uygarlığa uzanan evrelerini katetmekten kaçamayacağı inancını görmek mümkün.³⁷

37 Pierre Clastres, *Devlete Karşı Toplum*, çev. Mehmet Sert, Nedim Demirtaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1991 [1974], s. 151-152; vurgu yazarı aittir.

Devlet tarihi onu yazarak, tarih devleti onu tarihin içine kaydederek başlatır. Bu Hegelci fikir hakkında Claude Lefort şöyle bir açıklama önermişti: “Evrensel Tarih İnsanlığın ampirik akışını kapsamaz. Gerçek anlamıyla Tarih ancak devletle birlikte, unsurlarına kamusal ifade ve bilinç veren bu mercinin etkisiyle toplumsal hayat şekillendiği zaman doğar. Ancak o zaman anılamın kalıcılığı sağlanmış olur.”³⁸ Ama bu denkliğin güncellenmesi, artık arşivler sorunu tarafından devralınmış bir şekilde hâlâ sürmektedir: Fransa ve ya İspanya Ancien Régime’i üzerine çalışan üç tarihçiye göre, “devlet adı verilen bu özel toplumsal örgütlenme biçiminin en bariz dışa vurumu belki de arşivlerin varlığıdır”.³⁹ Birkaç sene önce sonlandırılmış kolektif bir araştırmanın gerekçesinde ise, “arşiv fikrinin ortaya çıkması, sadece yazılı bir malzemenin belgeye, tarih kaynağına dönüşmesini değil, ‘arşiv’ statüsüne giren şeylerin –öncelikle devlet tarafından– yerleştirilmiş bir toplama sisteminin oluşmasını da gerektirir”.⁴⁰ Arşivleme sorunu aracılığıyla, tarihin dayanağı ve ortağı olarak devlet fikri de kalıcılaştır.

Bununla birlikte, tarihsellik kavramı “aktörlerin tarihyazımsal yeterlilikleri hakkındaki sorgulamayı” göstermeye yardım edebilir: “Aktörlerin tarihe katılma, tarih yapma ve bazen de bu kurum içinde tecessüm etme isteklerini azımsamamak gerekir.”⁴¹ Bu açıdan değerlendirildiğinde, tarihe kaydolmanın ek bir biçimi değişimli olarak kâh “... ile yapmak” kâh “...sız yapmak”tan (veya ikisinin bileşiminden) kaynaklanır – yani, her halükârda, *eksikliğe alışmanın* bir biçiminden kaynaklanır: istek denen budur. Tarih içinde zikredilen tarihselliğin siyasi kaynağı buradan kaynaklanır: Tarihi, anlatı veya disiplinin ötesine geçerek hem “genelde öznelere bir tarih *yapmaları* olasılığı” hem de “belirli bir anda nesnelerin *kapılmasında* genel çerçeve olarak hâkim konuma geçen bir tarihsellik manasını dayatan düşünce figürü” ile özdeşleştirir.⁴² Karmak, daha iyi biçimlendirmek amacıyla almak ve anlamaktır.

O zaman bizi ilgilendiren sorun bu tarihsellik ile *devlet isteği* arasındaki bağlar meselesi haline gelir.⁴³ Devlet bir istek, arzu nesnesi midir? İstek(ler)

38 C. Lefort, *a.g.e.*, s. 30.

39 Robert Descimon, Jean-Frédéric Schaub, Bernard Vincent (yön.), *Les Figures de l'administrateur. Institutions, réseaux, pouvoirs en Espagne, en France et au Portugal 16e-19e siècles*, Éditions de l'EHESS, Paris, 1997, s. 14.

40 Christine Jungen, “Archiver au Moyen-Orient” [ARCHIMO projesinin Ulusal Araştırma Ajansı'na gönderilen ayrıntılı sunumu], 2007. Karş. Christine Jungen, Jihane Sfeir (yön.), *Archiver au Moyen-Orient*, Karthala, Paris, çıkacak.

41 Frédéric Audren ve diğ., “Temps, histoire et historicité: un point de vue historien”, P. Laborier, D. Trom (yön.), *a.g.e.*, s. 520.

42 Jacques Rancière, “Les mots de l'histoire du cinéma” [Antoine de Baecque ile söyleşi], *Cahiers du cinéma*, no. 496, 1995, s. 52; aynı yazar, *Les Noms de l'histoire. Essai de poétique du savoir*, Seuil, Paris, 1992, s. 198 (vurgu bana ait).

43 Bu noktada ayrıca bkz. Béatrice Hibou, *Anatomie politique de la domination*, La Découverte, Paris, 2011, bölüm 3, “Désir d'État et dispositifs de contrôle”, s. 79-114.

in öznesi midir? Bu noktada, “sadece ekonomik, kurumsal veya kültürel ilişkilerin tahliliyle çözümlenemeyecek muamma gibi bir kısım”la karşı karşıya geliyoruz. “Burada insanı devlete yönelmeye zorlayan bir tür dev ve önüne geçilmez susuzluk söz konusu. Devlet arzusu denilebilir.”⁴⁴ Böyle bir kabulün mantıklı olmadığı söylenerek karşı çıkılabilir. Zaten amaç da sosyal bilimlerin “ihtiyaçlar”, “kaynaklar” ve “müzakereler” donanımıyla birlikte uğraştıkları devlet rasyonalizasyonlarının yeterli olmadıklarının altını çizmektir. Bunun üzerine, kamusal şeye can veren bir duygusal kuvvet –yani “tanıma”nın yansıtıcı ilişkisi aracılığıyla bir kendi üzerine düşünme unsuru da– bindirmeyi tasarlamak gerekir.⁴⁵ Böyle bir hipotez “ikinci Şark”ın klasik olarak pek çok klişesini sunduğu çeşitli ve değişik mimetizmler takımını sil baştan kullanmaya izin vermektedir.⁴⁶ Bu yeniden kullanım devlet kavramından ve devletin kendisinden söz etme biçimimizi de etkilemektedir.⁴⁷

Deyimlerimiz eksik

Mekân değiştirmeden, yeni bir dünya, “yeni gökler, yeni bir yer” yaratmadan sistem nasıl değiştirilebilir –veya, aslında bu da aynı manaya geliyor– sistem farklı bir düzeyde nasıl yeniden yapılandırılabilir? Dahası, bazı isimler nasıl korunup, belirli bir mekânı ifade etmeyi de sürdürürken aynı zamanda “öteki” haline gelmeleri nasıl sağlanır? Başka bir deyişle, *geçiş*, bir “kültürel” sistemin onunla hem süreklilik hem kopuş ilişkisi içinde olacak bir başka sisteme dönüşmesi nasıl ifade edilebilir? Bir topoğrafya, kendisine bağlanan konu/yer değişmek zorundaydıysa nasıl korunabilir?⁴⁸

Mefhumlar (veya kavramlar) tartışmalarımızın eklem noktalarını oluşturuyorlar: Tanımları, onları maruz bıraktığımız değişimler, tahlilde yol açtıkları esnemeler, zamanımızın en büyük bölümünü işgal ediyorlar. Örneğin yukarıda *deşarj* mefhumunun nasıl ele alındığına bakın. Bu nedenle çeşitli alanla-

44 M. Foucault, *Dits et écrits III*, s. 617: “Méthodologie pour la connaissance du monde: comment se débarrasser du marxisme”, Takaaki Yoshimoto ile söyleşi, 25 Nisan 1978 (çev. Ryôji Nakamura), *Umi*, Temmuz 1978, s. 302-328. Aln. yap. Béatrice Hibou, a.g.e., s. 264.

45 Karş. Yael Navaro-Yashin, “Affect in the civil service: A study of a modern state-system”, *Post-colonial Studies*, c. 9, no. 3, 2006, s. 281-294; aynı yazar, “Make-Believe Papers, legal forms, and the counterfeit: Affective interactions between documents and people in Britain and Cyprus”, *Anthropological Theory*, c. 7, no. 1, 2007, s. 79-96.

46 François Pouillon, Jean-Claude Vatin (yön.), *Après l'orientalisme. L'Orient créé par l'Occident*, Karthala, Paris, 2011.

47 Karş. Marc Aymes, “Dissipation de l'État: l'impensé des institutions ottomanes”, yayınlanmamış seminer yazısı, EHESS / ANR TRANSTUR, Paris, 5 Aralık 2008, URL: <http://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00723285> (27 Nisan 2015'te bakıldı).

48 Louis Marin, *Sémiotique de la Passion. Topiques et figures*, s. I. Aubier-Montaigne / Éditions du Cerf / Delachaux et Niestlé, Paris, 1971, s. 16-17.

ra ait sözcük hazinelerini taramaya aşınayız.⁴⁹ Ancak bunun tehlikesi, sözce ile sözceleme arasındaki farkı arka plana itmektir.⁵⁰ Bu nedenle ve mefhumlar üzerindeki çalışmanın aksine, vurguyu *deyimler* ile çalışma yapmakta yarar var. Benim hareket noktası olarak kabul ettiğim deyim, hepimizi topluca ilgilendiriyor: “devlet ~i” ve “devletin ~i”. Onun *referans* niteliği üzerinde olduğu kadar *performans* niteliği üzerinde de durmakta yarar var.

İşte bunun iki ayrı kullanımı. Birincisinde deyim aynen kullanılıyor, ikincisinde ise deyim yerindeyse konu bağlamı olarak yer alıyor – yani “devlet ~i” deyiminin anlamı kelimesi kelimesine ifade edilmese de “devlet ~i” yerleri ile öyle olmayanlar arasında simgesel bir ayrıştırma yapılarak “anlam genişletmesi” yoluyla satır aralarında ifade ediliyor. Önce doğrudan kullanım:

Memâlik-i şâhânede ve bi'l-hâssa Anâtoli'de mazhar-ı revâc-i külli olan zînet altûnlarının yalnız Dersa'âdet'de sarf edilen mikdârı senevî iki yüz bin lîrâlık tahmîn edilmekte olup bunun otuz kırk bin lîrâlığı Avusturyâ'dan ve bir kısmı memâlik-i sâ'ireden idhâl ve kısm-ı 'uzma ise Dersa'âdet'de hemân 'umûmiyetle Ermenî olan kuyûmcı esnâfı tarafından i'mâl edilmekte ve üzerlerine sâhte olarak tuğrâ-yı garrâ ile tamgâ zarb olunmaktadır tuğrâ-ı hâkânî ile tamgâ-yı resmî i'mâl ü isti'mâlî hakkının efrâd-ı ahâli ve ecânib ve bâ husûs Ermeniler elinde bırakılması hukûk ü menâfi'-i devlete bi'l-vücûh mugâyir ve mezkûr altûnların 'ayârca olan ihtilâfından tolâyı ahâli pek ziyâde mutazarır olduğundan ve zînet altûnları i'mâlinin meskûkât idâresine havâle ve hasr-ı yâhûd tuğrâ-yı garra ile tamgâsı yine idâre-i mezkûrece zarb edilmek üzere emr-i i'mâlinin inhisâr sûretiyle bir şirket-i 'osmâniyyeye havâlesi sûretlerinde hukûk-ı devlet muhâfaza ve ahâli zarardan vikâye edilmiş olmakla berâber devlet için bu yüzden senevî otuz kırk bin lîrâ derecesinde dâ'imî bir vâridât hâsıl olacağı anlaşılmış edüğû [...].⁵¹

49 Bkz. François Georgeon ve Étienne Copeaux (yön.), *Les Mots du politique de l'Empire ottoman à la Turquie kémaliste. Documents de travail*, Centre d'histoire du domaine turc, Paris, 1999.

50 Tzvetan Todorov, “Énonciation”, Oswald Ducrot ve Tzvetan Todorov, *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Seuil, Paris, 1972, s. 405 (vurgu bana ait): “Dilsel üretim şu şekillerde görülebilir: Ya cümlelerin özel görünüşlerine (cümleler söylenmiş veya farklı el yazılarıyla yazılmış ya da basılmış, vb. olabilir) başvurmadan tanımlanabilen bir cümleler dizisi; ya belirli zaman ve mekân koşullarında tekil bir muhatap tarafından özünsenen bu cümlelerin hayata geçme fiili. Sözce ile kimi zaman sözceleme de denen söylem durumu arasındaki karşıtlık budur.” Bkz. “Tabi sosyal grupların siyasete geçişini tahlil etmek” ve böylelikle “siyasi yapıların ve sistemlerin tamamlanmamışlığını ve muğlaklığını” vurgulamak için, (özellikle Mikhail Bakhtine ve Michel de Certeau'nun çalışmalarından esinlenen) Jean-François Bayart'ın bu analiz çerçevesine başvurulmasını savunması: “L'énonciation du politique”, *Revue française de science politique*, c. 35, no. 3, 1985, s. 353-354.

51 BOA, Y.PRK.BŞK. 48/56 (30 Cemâzi'ül-evvel 1314 [6 Kasım 1896]), beyaz kâğıt üzerine düşülmüş not, tarihli ve şöyle imzalı: “Kulunuz Kâtip Sa'îd”.

İcrâ-yı me'mûriyet esnâsında sâhte sened tanziminden tolayı Der-sa'âdet istinâf mahkemesi hey'et-i ithâmîyyesinden ithâm olunarak muhâkemesi Kal'e-i sultânîyye cezâ dâ'iresine havâle olunmuş olan reji me'mûrlarından 'Osmân Efendi ile evrâkının mezkûr dâ'ire tarafından meclis-i idâreye tevdi' kılınmış olduğundan bahisle yeniden tahkikât-ı istintâkiyye icrâ ve ithâm-nâmenin kuvvet-i kânûniyyeyi hâ'iz 'add olunarak mu'âmelât-ı nizâmîyye ifâ olunub olunmaması istizânına dâ'ir keşide olunub Şûrâ-yı devlet'e tevdi' kılınan telgrâf-nâme-i vâlâları temyiz müdde-i-i 'umûmiligine itâ olundukda mu'âmelât-ı 'adliyyenin mu'âmelât-ı mülkiyyeye te'siri olamayacağına nazaren mûmaileyh hakkında 'adliye müstantıkiyla hey'et-i ithâmîyye tarafından verilmiş olan karâr-nâme ile mazbata üzerine muhâkeme icrâsı gayr-ı câ'iz bulunmuş olmağla evvel emirde me'mûrîn muhâkemesi nizâm-nâmesi mücebince mu'âmelât-ı lâzıme icrâ olunmamış ise ba'de'l-ifâ meclis-i idâre müstantıklığına havâle-i keyfiyetle cihet-i 'adliyyece cem' idilmiş olan edille ü emârât dahî nazar-ı tedkîke alınmak üzere tahkikât-ı istintâkiyye icrâ ve tebeyyün edecek hâle ve nev'-i cürme göre karâr-nâme tanzim edilmek ve hareket-i vâki'e cinâyet derecesinde görüldüğü veya karar-nâmeye i'tirâz vukû'bulduğu sûrette evrâk-ı müteferri'esi ahvâlen hey'et-i ithâmîyyeye tevdi' ile mazbata verildikten sonra muhâkemeye mübâderet olunmak iktizâ edeceğinin savb-ı vâlâlarına iş'ârı Şûrâ-yı devlet riyâset-i celîlesinden bâ tezkire ifâde kılınmış olmağla ana göre ifâ-yı mu'âmele-i lâzıme himmet buyrulması bâbında.⁵²

Bu belgeleri “kusur üzerinden giderek” ele almayı öneriyorum: Başka bir deyişle, onların okunmasını, bu belgeleri yeniden tekillikleri içine oturtmayı amaçlayan açıklama veya yorumlama girişimleriyle aşırı bir şekilde yüklemek yerine, onları yukarıda değinilen kavram-deyim farkına ilişkin düşüncelerin derinleştirilebileceği bir saha olarak ele almayı öneriyorum.

Deyim ne demektir? Bir ifade biçimi ve sözel edim olarak deyim, değişmez bir dizimi olan bir kelimeler grubudur; bu nedenle tek bir kelimenin gramatik ve semantik değerine sahiptir. Kavram ise yerçekiminden azade, *a priori* bağları olmayan bir terimdir: Bu bağlar sonradan, sözcесinin “bağlamı”nın yardımıyla kurulur. Deyim ise bir dizimin çekim alanını daha en baştan şekillendirir: Henüz bağlam devreye girmeden de önce harekete geçirilmiş ve bağlamın olumsuzluğundan bağımsızca yerleştirilmiş *a priori* bir ilişki kurar. Bu koşullarda deyim ile onu oluşturan kavramlar arasındaki öncelik sırası nasıl şekillenir? İlişkisel olanın terminoloji karşısında taşıyacağı bir tür ayrıcalık sonucunda, kavramların anlamlandırma gücü deyim tarafından ip-

52 BOA, DH.MKT. 1663/26, Biga mutasarrıflığına gönderilmiş bir emrin müsveddesi (7 Safer 1307 [3 Ekim 1889]).

tal edilir mi? Örneğin “devlet -i” deyimini, “devlet kavramına onu düşünmeye bile gerek kalmadan yaklaşmayı” sağlar mı?⁵³ Bu tarz sorular birçok örtük önkabul taşımaktadır – örneğin şöyle: Bütünü anlamaya çalışmadan önce parçaları ortaya çıkarmak gerekir; bir tümcenin değerini bilebilmek için içindeki sözdizim birimlerini ayırmak gerekir; bir ilişkideki terimlerin analizi kısmen o ilişkinin açıklanması anlamına gelir. Bununla birlikte bu sağlıklı ilkelerin hiçbirine kanıt niteliği atfedemeyecek sosyologlar, ekologlar veya doktorlar gibi pek çok kişi mevcuttur. Gerekçeleri birbirinden ne denli farklı olursa olsun (bazıları için bütüncüllük, bazıları için etkileşim, bazıları için de pragmatizm bu gerekçeleri oluşturur), hepsi de bireylerden çok etkinliklerle uğraşmaktadırlar. Demek ki deyim kendisini oluşturan kavramlar yolumuzu tıkadıklarında daha ileri bir noktada düşünmeye izin vermektedir. Bununla birlikte, *kavramların tek başlarına ayakta duramadıklarını* savunuyorum. Onların değişme ve gizli sıfat yolcularına (*kültürel’e dönüşen kültür, ulus’tan ulusal’a geçiş*) veya başka türevlere (*teşhis içinde yer alan şahıs; emperyalizm içine sığınan imparatorluk*) dönüşme eğilimleri bunun kanıtıdır: Bu, ilişkisel olarak bastırılanın her seferinde kavramsal olan içinde geri döndüğünün işaretidir. Deyimin gerçekleştirdiğinin bütün önemi de buradadır: Bütün içinde parça ve parça içinde bütün topolojik kaygısını el çabukluğuyla yok etmek yerine, bu tehlikeli mecazı kendi sorunu haline getirmektedir.

Deyimi oluşturan öğeler arasındaki belirleme bağıntıları nadiren tekanlamlıdır. Resmi (*kalemiyye* denilen) Osmanlı dili açısından, sözdizimi Farsça izafet ekine göre şekillenir. Ama bu da getirdiği belirleme tekil ise veya cins değgin ise biçimi açıkça belirleyici bir etki yapmaz. Modern Türkçede ise bu ikilik ortadan kaldırılmıştır: *Devlet memuru*, *devletin memuru*’ndan zorunlu olarak farklıdır. Buna karşılık Osmanlıcanın izafetinden Fransızcanın tamlayanına geçildiğinde, çevirideki belirsizlik varlığını korur: Varyant kaçınılmaz hale gelir. Parçalardan oluşan deyimlerde bu *kusurla* iş görmek zorunludur.

Kim kimi ve nasıl nitelemektedir? Sorulan budur. Ama deyim sorunsal değeri de zaten buradadır. Örneğin “devlet -i” veya “devletin -i” dediğimizde, sorulan soru devlet kavramından devleti kendisinin (sözdizim açısından) ardişığı olan öğe ile birleştiren bağa taşınır. Bu soykütüksel bir ilişki midir (bilgi arkeologlarının görüşü)? Yoksa aranması gereken bir süreç, devindirici bir kuvvet midir – “devleti devlet yapan şey”? Burada hareketle bir tür veya cins, ya da tasnif edici herhangi bir ideal-tip çıkarsayabilir miyiz? Yapılan tercih veya tercihler ne olursa olsun, deyim sayesinde *tildası* (yaklaşık işareti) burada bilinmeyen simgelediğı bir kamusal usulü denkleme devreye sokacak durumdayız.

53 Bu deyim, Paris’te 29-30 Mart 2010’da yapılan TRANSTUR inceleme günlerinde Olivier Bouquet tarafından kullanılmıştır.

Bunun en iyi bilinen örneğın hikmet-i devlettir.⁵⁴ Bununla birlikte, devletin hikmetini anmak, ona bir gerekçe ve haklı çıkarma dayanağı sunmak biz araştırmacılar açısından devlet egemenliğı ile olan ilişkimizi sorunsallaştırmanın en güvenli yolu mudur? Tam zıddından hareket etmek de aynı ölçüde yararlı olabilir: Fazla uzlaşmaya gitmeden emreden hikmetten ziyade, bir eleştirel çoğalmanın parçası olabilecek şeyin –mesela eleman kurallara harfi harfine uyarak işi yavaşlattıkları halde–⁵⁵ ortaya çıkmasına izin verelim.

“Bu nedenle, eleştirinin ilk tanımı olarak, şu genellemeyi önereceğim: Bu kadar da yönetilmeme sanatı.”⁵⁶ Burada “böyle değil, bunun için değil, onlar tarafından değil” ilkesi gerçekleşiyor ve o da anarşistlerin “devlete karşı toplum” sorununu yeniden ortaya çıkarıyor. Pierre-Joseph Proudhon’un yönetilmenin ne anlama geldiğı konusundaki, sular seller gibi çağlayan ünlü sözleri aklımıza geliyor:

YÖNETİLMEK, ne unvanları, ne bilgileri ne de erdemleri olan şahıslar tarafından gözaltında tutulmak, teftiş edilmek, ihbar edilmek, yönlendirilmek, yasalara, talimatnamelere bağlanmak, içeri tıklılmak, beyni yıkanmak, vaaz dinlemek, denetlenmek, tahminlere konu olmak, değerlendirilmek, sansürlenmek, komuta edilmek demektir. YÖNETİLMEK, her işlemde, her muamelede, her harekette kayda geçmek, sicili tutulmak, sayılmak, tarifelenmek, pullanmak, numaralandırılmak, aidat ödettirilmek, gelir vergisi mükellefi yapılmak, lisanslı olmak, icazet almak, dipnot düşölmek, azarlanmak, engellenmek, ıslah edilmek, yeniden terbiye edilmek, düzeltilmek demektir. Kamu yararı bahanesiyle ve genel menfaatler adına vergilendirilmek, çalıştırılmak, haraca bağlanmak, sömürölmek, tekelleştirilmek, rüşvet verditirmek, ezilmek, uyutulmak, soyulmak demektir; sonra, en ufak bir direnişte, ilk şikâ-

54 Cf. M. Foucault, *Sécurité, territoire, population. Cours au Collège de France. 1977-1978* (François Ewald ve Alessandro Fontana yönetiminde, Michel Senellart tarafından hazırlanan yayın), Galimard / Seuil, Paris, 2004; Yves-Charles Zarka (yön.), *Raison et déraison d’État. Théoriciens et théories de la raison d’État aux XVIe et XVIIe siècles*, PUF, Paris, 1994.

55 Bu “work-to-rule” olayı James C. Scott’un giriş argümanında temel bir rol oynamaktadır: “Designed or planned social order is necessarily schematic; it always ignores essential features of any real, functioning social order. This truth is best illustrated in a work-to-rule strike, which turns on the fact that any production process depends on a host of informal practices and improvisations that could never be codified. By merely following the rules meticulously, the workforce can virtually halt production. In the same fashion, the simplified rules animating plans for, say, a city, a village, or a collective farm were inadequate as a set of instructions for creating a functioning social order. The formal scheme was parasitic on informal processes that, alone, it could not create or maintain. To the degree that the formal scheme made no allowance for these processes or actually suppressed them, it failed both its intended beneficiaries and ultimately its designers as well” (*Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, Yale University Press, New Haven, 1998, s. 6).

56 M. Foucault, “Qu’est-ce que la critique? [Critique et Aufklärung]”, *Bulletin de la Société française de philosophie*, 84e année, no. 2, 1990, s. 38 (bir sonraki alıntı da aynı yerden).

yet sözcüklerinde bastırılmak, para cezası kesilmek, aşağılanmak, incitilmek, kovalanmak, hırpalanmak, tepelenmek, silahsızlandırılmak, sucuk gibi bağlanmak, hapse atılmak, kurşuna dizilmek, makineli tüfeklerle biçilmek, yargılanmak, mahkûm edilmek, sürülmek, kurban edilmek, satılmak, ihanete uğramak ve üstüne tüy diker gibi aptal yerine konmak, alay edilmek, hakarete uğramak, şerefini lekeletmek demektir. İşte hükümet, işte onun adaleti, işte onun ahlâkı!⁵⁷

Bu eleştirel belagat coşkusu “o kadar da” yönetilmemek sanatından yönetilmeye hiç izin vermemeye sanatına hızla geçildiğini de açıklıyor: Aynı atılım içinde “yönetilmeme sanatı olarak eleştirel hareket” tanımlanmış oluyor.⁵⁸ İzleyicilerden birisi bu “ifade çeşitlemeleri” karşısında şaşırıyor mu? O zaman söylenenleri kesinleştirmek gerek... ama boşuna çaba, çünkü kararsızlık direniyor:

Ben, her türlü yönetimselliğe özünden ve mutlak olarak ayak direyen ilksel bir özgürlük olacak, temelden anarşizm olacak bir şeye gönderme yapmıyordum. *Bunu söylemedim, ama söylememiş olmam bunu tamamen dışladığım manasına da gelmez.* [...] Çünkü şunu merak ediyorum: Eleştirinin bu boyutunu keşfetmek istiyorsak eleştirel tavrın dayanağı olarak ya bir yanda isyanın, gerçek hükümetin kabul edilmemesinin tarihsel pratiğine veya diğer yanda yönetimselliğin reddedilmesini içeren bireysel tecrübeye yönelmiş olmaya-
cak mıyız?⁵⁹

Demek ki her şeyin fiile geçme konusundaki çifte zorlamaya dayandığı söylenebilir: Tarihselliğin işlediği yerde, pratiğe geçme ve eleştirel mesa-
fe hep gündemdedir.

Ama devlete karşı anarşi reçetesine sarılmak fazla basitleştirici olur. Gerçekten de niye *devlet anarşisi* hipotezi ortaya atılsın? Ya kendisini sorgulayan güçlere yuvalar, yaşam alanları açan devletin kendisiyse? Veya ya bu karşı çıkışın dayandığı ilkeyi devlet üretiyorsa? Bu, “Stalin iktidarının ifade tarzının büyük özelliklerinden biridir”; üstelik bu iktidarın anarşist sempati-

57 Pierre-Joseph Proudhon, *Idée générale de la révolution au XIXe siècle (Choix d'études sur la pratique révolutionnaire et industrielle)*, Garnier, Paris, 1851 [1848], s. 341. “Devrim'in bu spekülâtif, entelektüel düzlemi”nin “Yönetim'in ekonomik organizma içinde çözülüp dağılması” gereği sonucuna vardığını kaydedelim. “Ekonomik organizma”ya “endüstriyel örgütlenme” de denir ve gelecek ülkünde “otoritesiz toplum” bulunur (a.g.e., sırayla s. 2, 283 ve 277).

58 M. Foucault, “Qu'est-ce que la critique?”, a.g.m., s. 43. Karş. J. Scott, *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia*, Yale University Press, New Haven, CN / Londra, 2009 (Foucault'ya açık gönderme bulunmadığı için, alıntı işareti belki sadece bir tesa-
düftür).

59 M. Foucault, “Qu'est-ce que la critique?”, a.g.m., s. 59, yazarın sunumundan sonra yapılan tartışma sırasında Jean-Louis Bruch'un sorusuna verilen yanıt. (vurgu bana ait.)

leri olduğu da pek düşünülemez. Alain Blum ve Martine Mespoulet bu özelliği şu şekilde ortaya koymuşlardır:

İdarenin başındaki başlıca siyasi sorumlulardan açık, mantıklı ve anlaşılır bir mesaj gelmemesi, kendi içinde tutarlı bir Stalinist devlet inşasındaki başarısızlığı kısmen açıklamaktadır. Bu tutarlılık yokluğunun paradoksal bir sonucu olmuştur: Hiçbir sınırlama getirilmediği sürece idarecilerin de içlerine girdikleri geçici “özgürlük alanları”nın gelişmesi. Böyle anlarda, idareciler de kendi anlayışlarına uygun araçlar geliştirirler, çünkü onlar da çoğunlukla hükümettekilerden farklı siyasi projelerin taşıyıcısıdırılar.⁶⁰

Böyle bir analizin tarihselleştirilmesinde kullanılacak biçimsel ve pratik protokoller oluşturma konusunda aşırıya kaşmaktan sakınlım. Asıl önemlisi, tarihsellik deşarjı koşuluna bağlı olarak, eleştirinin hatta özeleştirinin (ifade edilemezse bile) kendi kendine üreyebileceği *olası* sahalara tanımlamaktır. Birden çok nedenden ötürü, *belirli bir devletin* eleştirisini aynı zamanda *devlet* eleştirisi olarak düşünmektir. Devletin içinde, onun eksikliğe düştüğü zamanları ve yerleri aramaktır.

60 Alain Blum, Martine Mespoulet, *L'Anarchie bureaucratique: statistique et pouvoir sous Staline*, La Découverte, Paris, 2003, s. 346.

Hâlâ Osmanlı Modernleşmesinden Söz Etmeye Gerek Var mı?

OLIVIER BOUQUET

Tanzimat I 1940'ta çıktı.¹ Bu makale derlemesi 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun [Tanzimat Fermanı] yüzüncü yılını kutlamak amacıyla yayınlanmıştı. Derlemede Tanzimat yöneticileri ile Cumhuriyet'in kurucu babaları arasında tesis edilen yakınlık aracılığıyla İmparatorluk ile Türk ulusu arasındaki tarihsel tecrübelerin sürekliliği vurgulanıyordu. Osmanlı araştırmacıları açısından Atatürk'ün kabrini kendilerince –dönemin cumhuriyetçi ideolojisine pek uymayan bir şekilde– inşa etmenin, onun adına farklı bir heykel dikmenin bir yoluydu bu. Bu heykel, yeni Türkiye'nin yaratıcısı olan bir yarı-tanrıyı değil, son Tanzimatçıyı tasvir ediyordu. Zengin ve sentezci bir eser söz konusuydu.² Makale sahiplerinin önerdikleri tarihyazımı çerçevesi kendini savaş sonrasının Osmanlı araştırmacılarına geniş ölçüde kabul ettirdi. Bu çerçevede, Tanzimat aydın aktörler tarafından başlatılmış bir modernleşme veya Batılılaşma süreci olarak gösteriliyordu. Burada oluşturulan yeni kurumsalcı ekol öylesine güçlendi ki sonraki elli yıl boyunca Türk akademik tarihyazımına hâkim oldu. Bu ekolün en öne çıkan tarihçileri arasında yer alan İ. H. Uzunçarşılı'nın merkez, ilmiye ve bahriye teşkilatları hakkındaki eserleri sonraki kuşaklar için de bir model teşkil etti. Ekol, 1950'li yılların sonu ve 1960'lı yılların başında Atlantik ötesinden gelen sentez eserleriyle de değerli bir dayanak kazandı: B. Lewis, Osmanlı İmparatorluğu'nu modern Türkiye'nin doğumunun kayna-

1 İstanbul, Maarif Matbaası.

2 Bu eserin belirleyici önemini bana hatırlattığı için Marc Aymes'e teşekkür ediyorum. Onunla birlikte, bu makaleyle ilgili faydalı önerileri ve düzeltmeleri için Benjamin Gourisse ve Élise Massicard'a da teşekkür ederim.

ğı olarak gösterdi; Sir H. Gibb ve H. Bowen ise Osmanlı Devleti'nin İslâmî temellerini öne çıkardılar;³ N. Berkes, R. Davison ve Ş. Mardin Osmanlı İmparatorluğu'nu son yüzyıllarında başat bir karışıklığın, bir kültürel yol ayrımının mekânı olarak sundular; bir yanda Batı etkisine doğru yönelmiş modernite kurucuları, diğer yanda ise İslâmî geleneğin savunucuları vardı.⁴

Tarih ve sosyal bilimlerin daha bilinen diğer alanlarında bir kenara bırakılmış bir konu, 1960-70 yıllarında Osmanlı araştırmaları sahnesinin ön planını işgal etti: üç ayrı tarihsel dönem çerçevesinde ele alınan devlet. H. İnalcık'a göre merkezi kurumların oluşumu ve pekişmesinin damgasını vurduğu klasik çağ (1300-1600);⁵ yetkilerin özerk taşra kuvvetlerine geçmesinin ayırt edici özelliği oluşturduğu gerileme dönemi (1600-1789); Batılılaşmış bürokratların, sonra da askerlerin öncülüğünde moderniteye giriş ve reformlar (1789-1922). Simetrik ama zıt yöndeki bir etkiyle, 1980'li yıllarda devlet tarihsel ve siyasal incelemeler alanına geri dönerken Osmanlı tarihi başka yerlere yönelmişti. Merkezi idare hakkındaki monografilerde, imparatorluk iktidarının yapılarının ve âdetlerinin incelenmesi kadar daha taşralı otorite biçimlerinin (özellikle 18. yüzyılda âyan) araştırılması da öne çıkmıştı. Araştırmalar daha çok tarihsel demografi, para tarihi, toplumsal grupların ve tasavvufi tarikatların tarihi gibi konulara kaymıştı. O zamana dek ek kaynak olarak kabul edilen kronikler, terekeler, vakıf senetleri gibi eserler ve belgeler öne çıkıyordu. Aynı zamanda, 1980-90 yıllarında yetişen kuşakların temsilcileri seleflerinin teorilerini bir kenara bırakmak gerektiğini gözüpek bir biçimde açıklamışlardı.⁶

Ama modernleşme terimi yine de kullanılmaya devam etti; gerçi artık işlevsel teşkilat analizinden çok, teknik, bilim ve iletişim tarihi çerçevesin-

3 Bernard Lewis, *Islam et laïcité*, Fayard, Paris, 1988; Hamilton A. R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic society and the West: Islamic Society in the Eighteenth Century*, Oxford University Press, Oxford, c. 1, 1950, c. 2, 1957.

4 Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, McGill University Press, Montreal, 1964; Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A study in the modernization of Turkish political ideas*, Princeton University Press, Princeton, 1962; Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton University Press, Princeton, 1963; Stanford Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. 2: *Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press, Cambridge, 1977.

5 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600*, Weidenfeld and Nicholson, Londra, 1973.

6 Edhem Eldem, "L'écrit funéraire ottoman: création, reproduction, transmission", *REMM*, no. 75-76, 1995, s. 65; Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks. Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, University of California Press, Berkeley, 1997; Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba (yön.), *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, University of Washington Press, Seattle / Londra, 1997; Benjamin Fortna, *Imperial Classroom. Islam, The State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford University Press, Oxford, 2002, s. 1-42; Shirine Hamadeh, "Ottoman Expressions of Early Modernity and the 'Inevitable' Question of Westernization", *The Journal of the Society of Architectural Historians*, c. 63, no. 1, 2004, s. 32-51.

de kullanılıyordu.⁷ Artık toplumsal değişim amili olarak görülen modernite kavramına dayandırılıyor ve modernitenin değişen kronolojik çerçevesi içinde, *Erken Modern Osmanlıları* (1453-1839) *Modern Osmanlılar* (1839-1922) izliyordu.⁸ Bununla birlikte önceki dönemde olduğu gibi, modernleşme Osmanlı İmparatorluğu'nun son devrindeki toplumsal değişime yönelik düşünce çabalarının temel eksenini olarak kaldı. Çağdaş Türkiye'nin siyasal sosyolojisine de nüfuz etti: Üzerinde yükselen devlet olmasa hiçbir değişim geçiremeyen toplum imgesi bu fikre yakından bağlıdır.⁹

Ben de burada bu bağı aydınlatmak istiyorum. Reformun Osmanlı modernleşmesi teorisyenleri tarafından hangi bakımdan Amerikan kurumsalcılığının, yeni Weberciliğin ve kalkınmacılığın bir karışımı olan, karmaşık bir kavramsal ürün olarak tasvir edildiğini anlamaya çalışacağım. Sonra da bu karışımın üç altbaşlık etrafında şekillenen basit bir *doxa* halinde (kurumların modernleşmesi modern Türkiye'nin ortaya çıkışının vazgeçilmez koşuludur) nasıl kaynaştığına ışık tutmayı deneyeceğim. Söz konusu üç altbaşlık şöyle özetlenebilir: Batılılaşma olmadan modernleşme olmaz –1950'lerden 1980'lere kadar bu iki terim genellikle aralarında bir ayrım yapılmadan kullanılmıştır; modernleşme öncelikle kurumları kapsamaktadır; devlet eliyle modernleşme sağlanmadan olumlu bir toplumsal değişim gerçekleştirilemez.¹⁰ Bu amaçla farklı nitelikteki iki düşünce düzeyini bir araya getirece-

- 7 Selcuk A. Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908. Islamization, Autocracy and Discipline*, Brill, Leiden, 2001; Kemal H. Karpat, "İfta and Kaza: The İlmiye State and Modernism in Turkey, 1820-1960", C. Imber, K. Kiyotaki (yön.), *Frontiers of the Ottoman Studies: State Province and the West* içinde, c. 1, I. B. Tauris, Londra, New-York, 2005, s. 25-42; Odile Moreau, "Les ressources scientifiques de l'Occident au service de la modernisation de l'armée ottomane (fin XIXe-début XXe siècle)", *REMMM*, no. 101-102, 2003, s. 51-67; Enes Kabakçı, "Sauver l'Empire: modernisation, positivisme et formation de la culture politique des Jeunes Turcs (1895-1908)", tez, Université de Paris I, Sorbonne, 2006; Tuncay Zorlu, *Innovation and Empire in Turkey: Sultan Selim III and the Modernization of the Ottoman Navy*, I. B. Tauris, Londra / New-York, 2008; Berrak Burçak, "Modernization, Science and Engineering in the Early Nineteenth Century Ottoman Empire", *Middle Eastern Studies*, c. 44, no. 1, 2008, s. 69-83; Carter V. Findley, *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity: A History, 1789-2007*, Yale University Press, New Haven, 2010.
- 8 Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman (yön.), *The Early Modern Ottomans. Remapping the Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- 9 Bu konu elinizdeki eserin kaynağı olan TRANSTUR programının gerçek bölümünde incelenmiştir.
- 10 N. Berkes, *The development...*, s. 29, s. 52, s. 74; Şerif Mardin, *Genesis...*, s. 170; Metin Heper, "Atatürk and the Civil Bureaucracy", Jacob M. Landau (yön.), *Atatürk and the Modernization of Turkey*, Brill, Leiden, 1984, s. 89-97, s. 89; Stanford Shaw, *Between Old and New. The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*, Harvard University Press, Cambridge, 1971, s. 180; Rifaat Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, State University of the New York Press, Albany, 1991, s. 68; L. Carl Brown, *The Surest Path: The Political Treatise of a Nineteenth Century Muslim Statesman*, Harvard Middle Eastern Monograph Series, Cambridge, 1967, s. 35; Enver Ziya Karal, "Obstacles rencontrés pendant le mouvement de modernisation de l'Empire ottoman", Jean-Louis Bacqué-Grammont et Paul Dumont (yön.), *Économie et sociétés dans l'Empire Ottoman (fin XVIIIe - début du XXe siècle)*

gim: seçilmiş bir tarihyazımı külliyyatından hareketle modernleşme sorununun vaziyeti; siyaset bilimi metinlerinden yardım alarak Osmanlı modernleşme düşüncesinin bir eleştirisi. Bu iki düzeyi kesiştirerek, araştırmaların bugünkü durumunda modernleşmenin o dönemdeki Osmanlı siyasi toplumunun anlaşılması açısından bir işlem çerçevesi olarak kalıp kalamayacağını belirlemeye çalışacağım. Kendi payıma modern/izasyon/ite/izm'den söz etmek pahasına da olsa, o dönemin *homo ottomanicus*'unu ve onun moderniteyle ilişkisini anlamaya daha elverişli ve paradigmatikten çok sosyolojik tarzda bir yaklaşımı desteklemenin tercih edilmesi gerektiği fikrini ileri süreceğim. Bu bakış açısıyla, devlet görevlilerinin sosyal oluşum çerçevelerini daha bireysel başka bir ölçekte, katedilen alanlar ve yüklenilen görevlere göre birbirine eklemelenen kazanılmış ve bahşedilmiş statülerin karşılaştırılması temelinde düşünmeyi önereceğim.

"Batı şoku"¹¹

Bir galip her zaman mükemmeliyeti şahsında birleştiren birisi olarak görülür. Bu kişi ya ona gösterilen saygının etkisiyle, ya da onun buyruğuna girenler kendi yenilgilerinin galibin kavrayış gücünden kaynaklandığını düşündükleri –bu bir hatadır– için, mükemmel kabul edilir. Bu değerlendirme hatası tartışılmaz bir gerçeğe dönüşür. O zaman yenilen yenenin tüm âdetlerini benimser ve onunla özdeşleşir: Bu, katıksız halde iktidâdır (tabi olma).¹²

18. yüzyılın sonundan itibaren, ilmiye sınıfının en üst kademesinin bir bölümü de dahil olmak üzere, Osmanlı seçkinleri yüzlerini Batı Avrupa'ya dönmüş, reform ilhamını orada aramaya başlamışlardı.¹³ Batı Avrupa'ya giden devlet ricali (bilim alanından uzmanlar ve olağanüstü temsilciler) insanı hayretler içinde bırakan harikalarla karşılaşmışlar, sonra da geri döndüklerinde bu tecrübeyi anlatan sözleri yavaş yavaş süzülerek toplumsal bünyeye yayılmıştı.¹⁴ "Ge-

inde, CNRS, Paris, 1983, s. 11-12; Osman Okyar, "A New Look at the Recent Political Social and Economic Historiography of the Tanzimat", *age*, içinde, s. 33-45, s. 43; Albert Hourani, "The Changing Face of the Fertile Crescent in the XVIIIth Century", *Studia Islamica*, 8, 1957, s. 89-122; Engin D. Akarlı, "The Problems of external Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II (1876-1909): Origins and Solutions", doktora tezi (yayımlanmamış), Princeton University, 1976, s. 1-10.

11 B. Lewis, *Islam...*, s. 44.

12 Ibn Khaldûn, *Discours sur l'Histoire universelle*, Sindbad-Actes Sud / UNESCO, Arles / Paris, 1997, s. 227.

13 Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, Oxford University Press, Oxford, 1983 [1962], s. 103; Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, s. 6.

14 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyat Tarihi*, c. 1, İstanbul, 1949, s. 86; D. Quataert, "The Age of Reforms, 1812-1914", Halil İnalçık ve Donald Quataert (yön.), *An Eco-*

lişkin 'resmi' cephenin gerisindeki gayriresmi gerçekliklere bakabilme konusundaki beceriksizlikleri"yle malul Avrupalı diplomatlara ve gözlemcilere hiç benzemiyorlardı:

Resmi işler alanı dışında, Avrupalılar ile Müslümanlar arasında çok az kişisel temas, hatta iletişim vardı. Avrupalıların Osmanlı toplumunun niteliği hakkında edindikleri sezgilerin, içgörülerin çoğu en iyi ihtimalle ikinci el kaynaklardan alınmaydı ve çoğu Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan gayrimüslimlerden geldiği için işe yaramayacak kadar çarpıtılmıştı.¹⁵

Bakıldığında, Avrupa'nın gerçekliklerinin Osmanlı karmaşasından daha kolay okunabildiği izlenimi doğuyordu: Tanzimat Fermanı'nın arkasındaki en önemli isim olan Mustafa Reşid Paşa (1800-1858). Batı Avrupa modelini tabiatı ve özellikleriyle tamamen algılamış gibiydi.¹⁶ Daha önceki dönemden bir diğer şahsiyet, "Batı şoku"nun simgesel figürü olarak takdim edilen Azmi Efendi için de aynı şey geçerliydi; 1791-92'de Prusya sefiri olarak atanan Azmi Efendi, sefaretnamesinde bu ülkede gözlemlemekle görevli olduğu şeyleri tasvir ediyordu:¹⁷ Ayrı ayrı nazırlıklara dayanan bir düzenleme, ücret ve mevkiler sistemi, rüşvet olmaması onu en etkileyen unsurlardı.¹⁸

Tarihçi C. V. Findley bu farklı örneklerden yola çıkarak Osmanlı reformlarının S. Eisenstadt tarafından dile getirilen modernleşme teorilerinin prizmasından süzölmüş Weberci bir okumasını öneriyor;¹⁹ bu açıdan bakarak, Azmi Efendi'nin sefaretnamesini profesyonelleşmiş Avrupa modeli ile geleneksel Osmanlı modeli arasındaki mesafeyi vurgulamak için kullanıyor: Prusya idari sistemi yasal-rasyonel –dolayısıyla C. V. Findley'nin paylaştığı

nomic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914 içinde, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, c. 2, s. 765; Ercümen Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Siyasi Faaliyetleri, 1793-1821*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1968; Roderic H. Davison, "Halil Şerif Paşa: The Influence of Paris and the West on an Ottoman Diplomat", *Osmanlı Araştırmaları*, c. VI, 1986, s. 161-173.

- 15 Norman Itzkowitz, "Mehmed Raghib Pasha: The Making of an Ottoman Grand Vizir", doktora tezi (yayınlanmamış), Princeton University, 1959, s. 1; karş. Stanford Shaw, *Between Old and New...*, s. 191.
- 16 Bayram Kodaman, *Les ambassades de Moustapha Rechid Pacha à Paris*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.
- 17 Osmanlı diplomatik temsilcileri ve sefaretnamelerinin listesi için, bkz. Azmi Süslü, "Un Aperçu sur les ambassadeurs ottomans et leurs sefaretnâme", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1981-82, c. XIV, 1983, s. 233-260.
- 18 Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton University Press, Princeton, 1980, s. 119; Faik Reşit Unat, *Osmanlı Seafirleri ve Sefaretnameleri*, 3. basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, s. 152. Sadık Rifat Paşa da Avrupa seyahatlerini anlatırken, istikrarlı bir idare ve namuslu memurlar portresi çizer (N. Berkes, *The development...*, s. 131).
- 19 Shmuel N. Eisenstadt, "Some Observations on the Dynamics of Traditions", *Comparative Studies in Society and History*, XI, 1969, s. 451-475.

Weberci bakış açısından son derece olumlu– tarafıyla öylesine berraktır ki, savaşa yeterince aşına olmayan bir Osmanlı diplomatının “hantal” zihninde bile, son derece aşikâr bir biçimde yer eder.²⁰

Bence böyle bir bakış açısı, bir dönemin tanıklarının anlatısı ile tarihçilerin söylemi arasında benzeşme bulunduğu eleştirisi karşısında açık verir:²¹ Nitekim Amerikalı Osmanlı araştırmacısı Prusya’da topu topu on bir ay (herhalde bu zamanın çoğunu da bürolardan ziyade resepsiyonlarda)²² geçirmiş bir adamda, kendi içinden çıktığı dünyaya yabancı bir “bürokratik profesyonellik kavramı”nın ifadesini bulur.²³ Üstelik bir yandan reformcuların burada evrensel olarak sunulan gelişme tarzını benimsemeleriyle, diğer yandan tarihçilerin bir buçuk, iki yüzyıl sonra geliştirecekleri modernleşme kavramlaştırması arasında bir süreklilik kurmaktan da geri kalmaz. Bunu yaparken, kendi analizini onların entelektüel donanımına taşımış olur:

O dönemin Osmanlıları problemlerini, Avrupa merkezli bir dünya sistemine entegrasyon, aktivizm veya gelenekselci düzenle yasal-rasyonel kopuş gibi modern kavramlarla ifade edecek durumda değillerdi; bununla birlikte modern gözlemcilerin bu kavramlarla kastettikleri bazı temel unsurları ifade etmeye başlamışlardı.²⁴

Sanki 18. yüzyıl sonunun Avrupalı “modern gözlemcileri” Max Weber tarafından 20. yüzyıl başında tanımlanmış bir gelişmeyi yasal-rasyonel terimlerle ifade edebilme kudretine sahiptiler ! Quentin Skinner’ın, modern dönemde yaşayanlar tarafından açıkça kavramlaştırılmasalar da belli kavramların temellerinin o dönemde de var olduklarını ortaya koyduğunu biliyorum; ama Osmanlı reformcuları tarafından kullanılan mefhumların Alman sosyolog tarafından geliştirilmiş kavramlarla örtüşüp örtüşmediğini saptamak için eksiksiz bir metin okumasına girişmek gerekir.²⁵ C. Findley bu saptama işine yönelmediği gibi, arada geçen sürede Avrupa tarihyazımı 18. yüzyıl sonu idarelerine ilişkin rasyonalizasyon ve birleşme derecelerinde epey bir değişikliğe gitmiştir: Özellikle J. Kocka, Germen coğrafyasında bir kamu idaresinin yerleşmesinin hem daha geç tarihte, hem de daha eksik bir şekilde gerçekleştiğini vurgulamıştır;²⁶ H. Brown, Fransız idaresinin o dönemin gözlemcilerinin zihninde oluşmuş fikirden uzakta olduğunu, memur-

20 C. V. Findley, *Bureaucratic Reform...*, s. 119.

21 Bu konuda bkz. R. Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State...*, s. 22.

22 F. Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri...*, s. 151-2; S. Shaw, *Between Old and New...*, s. 191.

23 C. V. Findley, *Bureaucratic Reform...*, s. 11.

24 A.g.e., s. 119.

25 Quentin Skinner, *Les fondements de la pensée politique moderne*, Albin Michel, Paris, 2001.

26 Jürgen Kocka, *Les employés en Allemagne, 1850-1980. Histoire d'un groupe social*, EHESS, Paris, 1989, s. 110.

lar için hiçbir koruyucu statü bulunmamasının bu dönemin idaresine damgasını vurduğunu, himaye ve iltimasın genel bir alışkanlık olduğunu, sistematik bir tensikata ender rastlanmasıyla pekâlâ bağdaşabilen üst ve alt memuriyet kadrolarındaki dikkat çekici istikrarsızlığı,²⁷ kısacası Osmanlı araştırmacılarının sultanın idaresinin hususiyetleri olarak tasvir ettikleri her şeyi Fransız idaresi için gözler önüne sermiştir. Demek ki Osmanlılar tarafından algılanan 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başı Avrupa gerçeklikleri diye kabul edilen şeyler, 20. yüzyıl başındaki tarihçilerin bu gerçeklikler hakkında sahip oldukları fikir üzerinden tasarlanmış teorilerin yansıtılmasından ibarettir. Ama söz konusu gerçeklikler farklı bir tarihsel niteliğe sahip olduğundan, esinledikleri teorileri bir kenara bırakmak gerekir.

Osmanlı mağara miti

Atalarımın inşa ettikleri barınak,
Gözüpek alınlı Roma saraylarından iyidir bana,
İncecik arduvaz sert mermerden iyidir bana.²⁸

Avrupa deneyiminin onu yaşayanlarda reform inancının ifade edilmesini başlattığı düşünülüyordu. Avrupa'ya gitmek, Platon'un mağarasından çıkmak demektir.²⁹ Osmanlı, imparatorluğun gerilediğinin bilincindeydi, devletin peş peşe uğradığı bozgunların travmasını yaşıyordu, bu nedenle Batı aydınlanmasını benimsemeye iyice hazır bir hale geldiği anlatılıyordu.³⁰ Batı tarafına geçiş bir tür lütuf gibi işliyordu: Orayı gören tamamen reformcu olup çıkıyordu.³¹ Gerçi farklı farklı deneyimler yaşanmıştı. Gerçi hepsi de Batı karşısında büyülenmiş Tahtevi, Hayreddin ve Bustani tamamen aynı türde politik düşünceler önermiyorlardı.³² Gerçi, liberal ideolojinin gücü her birinin buna ne kadar açık olup olmadığına bağlı olarak değişiyordu:

-
- 27 Howard G. Brown, *War, Revolution and the Bureaucratic State: Politics and Army Administration in France 1791-1799*, Clarendon Press, Oxford, 1995.
- 28 Joachim du Bellay, *Heureux qui comme Ulysse, a fait un beau voyage: Les Regrets*'den alıntı, 1558.
- 29 Batılılaşma öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nun "kapalı kültürel ortamı"nın dışına çıkmaktı (Enver Z. Karal, "Obstacles rencontrés...", s. 11).
- 30 B. Kodaman, *Les Ambassades...*, s. 27. "Sefaretnameler [Seyyid Mustafa ve Mahmud Raif'inkiler; sonraki kuşaklarda da Mustafa Sami veya Sadık Rifat'inkiler] atandıkları ülkeler hakkında bilgi toplamak konusunda çok istekli olduklarını ve hepsinin Avrupa yaşamına karşı olumsuz bir şartlanma içinde olmadığını göstermektedir. Tam tersine, hâkim duygu hayranlıktı" (N. Berkes, *The Development...*, s. 77, ayrıca bkz. s. 33, s. 78-80).
- 31 Edhem Eldem, "Quelques lettres d'Osman Hamdi Bey à son père lors de son séjour en Irak (1868-1870)", *Anatolia Moderna*, c. I, 1991, s. 115-136, s. 122.
- 32 A. Hourani, *Arabic Thought...*

Bazıları yeni okullarda eğitim görmüş, Avrupa dillerini konuşan ve yeni tekniklere aşina subaylardı. Ama farklı bir eğitim almış ve olayın içinde daha büyük etki sahibi olacak başkaları da vardı: Genç diplomatlar ve tercümanlar.³³

Ama vahiy örneğine göre düzenlenen Batı ideolojisinin yola giren herkesi etkileyeceği varsayılıyordu: Osmanlıların arasında bir du Bellay yoktu, Avrupa başkentlerinin şaşaaşı karşısında hiçbir pişmanlık veya sürgün duygusu söz konusu değildi. Oysa ki başka tarihyazımları dikkate alındığında olaylar farklı bir şekilde görülebilmektedir. Özellikle de 16. yüzyıl Avrupa'sındaki dinî reformu konu alan incelemelere gönderme yapmama izin verilsin; bu eserlere bakılınca, ideolojik katılımın karmaşık bir iş ve E. Le Roy-Ladurie'nin çiftçiye Papa yanlısı, hallacı ise Huguenot [Protestan] olarak gösteren şemasının sorunlu olduğu görülüyor.³⁴ Peki, genç diplomatı ateşli Batıcı, eski askeri veya ulemayı da katı bir gerici olarak gösteren bir Osmanlı toplumsal tarihine ne demeli? Şayet modern çağın casusluk geleneği içinde,³⁵ o dönemin diplomatından Avrupa kültürünü öğrenmesi, her şeyi gözlemleyip not alması istenmişse,³⁶ gördükleriyle özdeşleşmek gibi bir görevi yok demektir: Paris'te Sefir Mustafa Reşid Paşa'nın maiyetinde tercüman olan Hoca Agop, çıktığı Avrupa turundan istifade ederek ipekçilik konusundaki düşüncelerini pekiştirmiş, yeni teknikler öğrenmiş ve Bursa'da ipekçiliğin daha da ilerlemesine zemin teşkil etsin diye bu konuda bir risale kaleme almışsa, gerçekten de modernleşme yönünde çalışmış demektir.³⁷ Ama bunu yaptı diye, H. Inalcık'ın Mustafa Reşid Paşa hakkında söylediği gibi, "şekilcilikten ve geleneğin bağlarından [tamamen] kurtulduğu" söylenebilir mi?³⁸

Batı ötekiliği ile ilişkiyi Osmanlı öznesinin renklenme süreci olarak koyan Albert Hourani de Paris veya Londra'da ikametinin bazı durumlarda çok problemli bir kimlik yeniden yapılanmasını başlatmış olabileceğini düşünmemektedir. İngiliz tarihçinin bu bakış açısını yeniden gözden geçirdiğini

33 A.g.e., s. 43.

34 Emmanuel Le Roy Ladurie, *Les paysans du Languedoc*, Flammarion, Paris, 1969; Didier Boisson, "La place et le rôle des protestants dans les villes françaises", Jean-Pierre Poussou (yön.), *Les sociétés urbaines au XVIIe siècle: Angleterre, France, Espagne* içinde, PUPS, Paris, 2007, s. 225-226.

35 Victor Ménage, "The Mission of an Ottoman Secret Agent in France in 1486", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, no. 3-4, 1965, s. 112-132; Susan Skilliter, "The Sultan's Messenger, Gabriel Defrens: An Ottoman Master-Spy of the Sixteenth Century", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, c. 68, 1976, s. 47-60.

36 S. Shaw, *Between Old and New...*, s. 190; Abdurrahman Şeref, *Tarih Konuşmaları (Tarih Musahabeleri)*, İstanbul, Kavram Yay., 1978, s. 75-6; Bayram Kodaman, *Les ambassades de Moustafa Réchid...*, s. 73.

37 R. L. Chambers, "Ahmed Cevdet Paşa...", s. 102.

38 Halil İnalcık, "The Nature of Traditional Society. Turkey", Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow (yön.), *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton University Press, Princeton, 1964, s. 42-63, s. 55.

biliyorum; ama bunu sadece, oluşum halindeki bir siyasal toplumun kimliğini belirleme çabasında Osmanlı geleneğinin ağırlığı karşısında Avrupa'dan gelen etkileri fazla abarttığını kabullenmek için yaptı, yoksa bu etkilerin büyük başkentlerin Avrupa'sı ile temas içine giren seçkinlerin imgeleminde ne gibi sonuçlara yol açtığını tartışmak gibi bir niyeti hiç yoktu.³⁹ Hem bu tarihçi, hem de daha yukarıda zikrettiğim meslektaşları açısından reformcular "Batı dinamiği"nin safına geçmişlerdi; onların Osmanlıların da katılması gereken "medenileşme süreci"ne bağlılıklarının temelini oluşturan şey, bir tür "kendini kısıtlama"dan (*autocontrainte*; bu cümledeki üç terim alıntısı da Norbert Elias'tandır) çok, Osmanlı Devleti'nde reform yapma gereğine samimi ve derin bir inançtır.

Reform inancının samimiyeti

Reformcuların meseleye bağlılığı konusunda kuşkuya yer yoktur: Hepsi değişimin zorunlu olduğuna inanıyordu.⁴⁰ Mustafa Reşid Paşa, Fuad Paşa ve Ali Paşa'yı, alışılmış bir biçimde üçlü olarak (Halide Edib'in anılarında kullandığı ifadeyle söyleyecek olursak, "güçlü üçlü"), "inanmış Batıcılar"⁴¹ diye niteleyen Feroz Ahmad, reformcu hükümetin bu üç isim çevresinde örgütlendiğini söyler. Bunlardan ilki kendini "sadece devletin seküler çıkarlarına adanmıştı".⁴² Halbuki yapılacak reformlarda, özellikle de bütçe reformunda seçilecek doğrultu konusunda bu üç güçlü isim arasında birçok ihtilaf çıktığı, bu ihtilafların Mustafa Reşid ile Ali ve Fuad'ı karşı karşıya getirdiği bilinmektedir.⁴³ Tüm bunlara rağmen, birçok tarihçi birbiriyle sıkı dayanışma içinde bulunan aydın elit yaklaşımını buna yakın biçimlerde yinelemişlerdir: "reformcu grup" (R. Davison, A. Hourani), "reformcu paşalar" (R. Chambers), "modernist hizbin" lideri olarak "Mustafa Reşid ve arkadaşları" (C. V. Findley), "aydın bir bürokrat grubu" (I. Ortaylı), "Âli Paşa'nın başını çektiği küçük uzmanlar grubu" (Ş. Mardin), "küçük bir bürokrat kligi" (B. Masters)...⁴⁴ Bu tasvir kategorilerinin hepsi reformu, birkaç Tanzimat nazırının *opus proprium'u* olarak göstermektedir.

39 Albert Hourani, "How should we write the history of the Middle East?", *IJMES*, 1991, c. 23, s. 128.

40 R. Davison, *Reform...*, s. 5, s. 37; Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, Eothen Press, Hull, Eng., 1985, s. 44; Bayram Kodaman, *Les Ambassades de Moustapha Réchid...*, s. 26-29.

41 Feroz Ahmad, "The Late Ottoman Empire", Marian Kent (yön.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire* içinde, Frank Cass, Londra, 1984, s. 5-30, s. 6.

42 H. İnalcık, "The Nature of the Traditional Society...", s. 55.

43 Halibe Edib Adıvar, *Memoirs of Halide Edib*, John Murray, Londra, 1926, s. 243. Bu konuda bkz. R. H. Davison, *Reform...*, s. 81.

44 Richard L. Chambers, "The Civil Bureaucracy (Turkey)", R. E. Ward ve D. A. Rustow (yön.), *Political Modernization in Japan and Turkey* içinde, Princeton, 1964, s. 301-327, s. 302; R.

F. Ahmad sözlerinin devamında, bu zümre iktidarını reformcu inançlar konusunda derin bir samimiyetin harekete geçirdiğini, uluslararası politik ve diplomatik sistemle daha güçlü bir entegrasyon umudu taşıdıklarını söyler; halbuki bir sayfa önce, imparatorluğun kaderinin çoktan çizilmiş olduğunu ileri sürer: “Birçok gözlemciye göre, hayatta kalma şansı çok azdı.”⁴⁵ O halde iki şeyden biri: Ya bu bürokratlar düzenli olarak görüştükleri gözlemcilerin duyumsadığı imparatorluğun kaçınılmaz olarak çökeceği inancını paylaşıyorlardı ki o zaman yazarın bu inanç maddesine atfettiği güç ve genellemeyi yeniden gözden geçirmek gerekir; ya da bu devlet adamları çok anti-kartezyen oldukları için davayı baştan yitirdiklerini bilseler de reform yapmaya girişmişlerdi. Bu ikilemi çözmek için, en iyisi söz konusu “reformcular”ın politik niyetlerinin niteliğini belirlemektir. Problem şudur: Politik sosyoloji bize, kurumların birkaç bireysel aktörün aydın niyetlerinin ürünü olmadığını öğretmektedir.⁴⁶ Her halükârda, Osmanlı araştırmacıları onların niyetlerinin şifresini çözüp niteliklerini saptamakta epey zorlanırlardı.

Stanford Shaw bunu kabul etse de yine de onlara bu özelliği atfeder: Reformcuların programlarının “belli niyetleri olduğu kesindir.”⁴⁷ Selim Deringil ise reformcuları Fransız fizyokratları ile kıyaslar: “Hem kendilerine hem de devlete refah getirecek barışçıl girişimler içindeki, halinden memnun insanlar.”⁴⁸ Tanzimatçılar tarafından uygulamaya konan (özellikle eğitim ve bilim alanındaki) icraat programları dikkate alındığında, bu görüş tutarsız görünmemektedir. Ama S. Deringil, sadece bu niyetle tanımladığı bir reformcular grubunun ortak olarak paylaştığı bir niyeti ileri sürerken hangi kaynaklara dayanmaktadır? C. Findley ise, sultanın hizmetkârlarının sergiledikleri fedakârlık ruhu karşısında neredeyse heyecana kapılmaktadır:

Chambers, “Ahmed Cevdet Paşa: The Formative Years...”, a.g.e., s. 16; C. V. Findley, *Bureaucratic Reform...*, s. 153, s. 158, s. 166; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s. 16; İlber Ortaylı, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Yerel Yönetim Gelenegi*, Hil Yayınları, İstanbul, 1985, s. 19; Ş. Mardin, *Genesis...*, s. 113; Kemal H. Karpat, “The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908”, *IJMES*, c. III, 1972, s. 243-281, s. 259; Abdurrahman Şeref, *Tarih Konuşmaları*, s. 73; B. Masters, *Christians and Jews...*, s. 135; R. Davison, *Reform...*, s. 64; A. Hourani, *Arabic Thought...*, s. 67.

45 F. Ahmad, “The Late Ottoman Empire”, a.g.e., s. 5.

46 Paul J. DiMaggio, Walter W. Powell (yön.), *The New Institutionalism in Organizational Analysis*, Chicago University Press, Chicago, 1991.

47 Stanford Shaw, “Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth Century Ottoman Reformers”, R. Polk ve R. L. Chambers (yön.), *Beginnings of Modernization in the Middle East. The Nineteenth Century*, The University of Chicago Press, Chicago / Londra, 1968, s. 29-39; “Sultan Abdülhamid II: Last Man of the Tanzimat”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)* 25-27 Aralık 1989 içinde, Milli Kütüphane Matbaası, Ankara, 1991, s. 179-197.

48 Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire. 1876-1909*, I. B. Tauris, Londra / New York, 1998, s. 20.

...Osmanlı devlet adamlarının ve onların Cumhuriyetçi haleflerinin bu idealin peşinde kariyerlerini ve bazen de yaşamlarını tehlikeye attıkları uzun bir dramatik olaylar dizisi sıralamak mümkündür.⁴⁹

Yazar bu “uzun dizi” içinden sadece Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa (1808-1876) örneğini vermekte, üstelik bu bağlılığın reformcuların girişimlerinde yer verdikleri hizipsel çıkarlarla nasıl yan yana durabildiğini de açıklamaktadır.⁵⁰ Daha yukarıda söyledim: Ona göre, reform tarihi yasal-rasyonel türde bir siyasi hâkimiyetin doğuşuna tanıklık etmiştir. Weber’de ise, bu hâkimiyetin rasyonel niteliği bireylerin yasallık içinde kesinleştirilmiş kurallar buldukları inancına dayanır.⁵¹ Şu halde C. Findley yasal bir hâkimiyet var sayımını inceliyorsa, hukuku yapanların –reformcular– bu hukukun yasalığına olan inançları hakkındaki bir düşüncüyü nasıl bir kenara bırakabilir? Bu yasal-rasyonel modelin kendini tam olarak kabul ettiremediğini söylerken, bu başarısızlığın bir izahının da reformcu inancın zayıflığı olabileceğini nasıl hesaba katmaz? Halbuki çeşitli incelemelerde, meşruti teorilerin derin inançlardan çok, oportünist bir şekilde de savunulmuş olabilecekleri; bunların bürokrasideki ilerlemelerin ritmi, çapı ve niteliğinden çok seçkinler arasındaki hizip mücadeleleriyle açıklanabileceği vurgulanmıştır.⁵²

Farklı bir ses yükselten sadece Ş. Mardin’dir; Mardin, bu reformcu samimiyet tezinin dayandırıldığı ana kaynakları kullanmayı önerir.⁵³ Bu noktada da Tanzimat’ın mimarlarının “uygulamalarına yön veren idealleri” gerekçelendiren teorik yazılar bırakmadıklarını hatırlatır.⁵⁴ 19. yüzyılda böyle bir metin türünün pek kullanılmadığını belirtmek gerek; elimizde hatırı sayılır miktarda layiha, reform tasarısı mevcut ama devlet adamlarının tecrübelerini anlattıkları ve kişisel bir bakış açısını aktardıkları yazılar çok daha az.⁵⁵ Değişime inancın gerekliliği ile reform olasılığı arasında bağ kuran kişilere en-

49 C. V. Findley, *Bureaucratic Reform...*, s. 163.

50 Carter V. Findley, “Factional Rivalry in Ottoman Istanbul: The Fall of Pertev Paşa, 1837”, *Journal of Turkish Studies*, c. 10, 1986, s. 127-134.

51 Kurumları belirli yönelimleri olan bireyler tarafından düzenlenen olumlu icraatın sonucu olarak gören teorilerin bir eleştirisi için, bkz. W. W. Powell ve S. DiMaggio, (yön.), *The New Institutionalism in Organizational Analysis*.

52 H. G. Brown, *War, Revolution...*

53 Nitekim Yeni Osmanlıların politik inançları sorununu berrak bir şekilde gündeme getirir (Şerif Mardin, *Genesis...*, s. 134).

54 A.g.e., s. 169.

55 Belgelerle ilgili şu yayınlardan yararlanıyoruz: M. Cavit Baysun, “Mustafa Reşid Paşa’nın Siyasal Yazıları”, *I.Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi*, c. CXI, no. 15, 1960; aynı yazar, “Cevdet Paşa’nın İşkodra’ya Me’muriyetine Ait Vesikalar”, *I. Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi*, C. XVII, no. 22, Mart 1967, s. 181-93 ve sonraki sayılar. Ayrıca bkz. Roderic H. Davison, “The Beginning of Published Biographies of Ottoman Statesmen: the Case of Midhat Paşa”, H. G. Majer ve R. Motika, (yön.), *Türkische Wirtschafts und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920. Akten des IV. Internationalen Kongress* içinde, Wiesbaden, 1995, s. 59-79.

der rastlanıyor.⁵⁶ Bu istisnalardan biri Muhammed es-Sadık Başa Bey'in Tunus beyi olduğu dönemde (1859-1882) Tunus veziriekberi ve II. Abdülhamid'in saltanatında sadrazam olan Tunuslu Hayreddin Paşa'dır. Onun hem Tunus'ta hem de İstanbul'da bir devletin borçlarının azaltılmasının sadece masrafların azaltılmasına değil, ekonomik kalkınma siyaseti izlenmesine ve idarenin daha iyi işlemesine bağlı olduğu yönünde bir kanaati savunduğunu görüyoruz. Ümmet içinde yer alan halkların ve hükümetlerinin Avrupa devletlerine karşı bağımsızlığını koruma kaygısı güden Hayreddin Paşa, yazılarında hem Aydınlanma yazarlarından hem de Arap siyaset yazarlarından etkilenmiş bir siyasi düşünceyi aktarır. İlk Müslüman Meşrutiyetçiliğinin örneklerinden biri olan ve hem şeriata hem de kuvvetler dengesi ilkesine saygılı metninde, "kurumlar sistemini seven ve samimiyetle onaylayan" memurlar olmadan iyi bir yönetim sağlanamayacağı değerlendirmesinde bulunur.⁵⁷ Ancak burada da yazarın önerileri kendi inançları konusunda samimi bir beyandan ziyade, siyasi değişimin niteliği hakkında bir düşünce çabası –aslında Avrupalı okurlara yönelik bir anayasa manifestosu söz konusudur– kapsamındadır.

Elimizde Mustafa Reşid Paşa'nın Avrupalıların dikkatine sunulmuş birkaç metniyle, özel sohbetlerini, özellikle de İngiliz başvekili Lord Palmerston ile yaptığı konuşmaları nakleden memorandumlar da bulunuyor.⁵⁸ Ama bu metinler diplomatik icraat kapsamındadır; ispatçı bir mantığa, Mustafa Reşid Paşa'nın ustası olduğu bir retoriğe uygun metinler söz konusudur. Avrupalıların tanıklıklarına gelince, bunları kullanmak hayli güçtür.⁵⁹ Özellikle de bürokratların reformcu inançları konusundaki hükümler oldukça kritiktir.⁶⁰ Resmi Osmanlı metinleri bu işe daha da elverişsizdir. 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu ele alalım. Bu metin uzun süre Mustafa Reşid'in siyasi fikirlerinin yansıması olarak takdim edilmiştir.⁶¹ Ama bu metnin tek ilham kaynağının Mustafa Reşid olmaması bir yana,⁶² ferman ayrıca Nakşibendi tarikat ağlarıyla bağlantılı entelektüellerin de damgasını taşımaktadır.⁶³ Öyle ki

56 Özellikle Sadık Rifat Paşa'nın yazıları (*Müntehabat-ı Âsar*), Ali Paşa'nın siyasi vasiyetnamesi (*La revue de Paris*, c. XVII, no. 7, Mart-Nisan 1910, s. 505-524, c. XVII, no. 9, Mayıs-Haziran 1910, s. 105-124), bu metin Fuat Andıç ve Süphan Andıç (yön.), *Sadrazam Ali Paşa, Hayatı, Zamanı ve Siyasî Vasiyetnamesi*, Eren, İstanbul, 2000, içinde Fransızca olarak yeniden yayımlanmıştır.

57 Magali Morsy (yön.), *Khayr ed-Din: Essai sur les réformes nécessaires aux États musulmans*, Edisud, Aix-en-Provence, 1987, s. 138.

58 Şerif Mardin, *Genesis...*, s. 111.

59 Stanford Shaw, *Between Old and New...*, s. 191.

60 Frederick Millingen (Osman-Seify-Bey), *La Turquie sous le règne d'Abdul-Aziz*, Paris, 1968, s. 192.

61 Bernard Lewis, *Islam et laïcité*, s. 99; "Reşid'in ürünüydü" (Roderic Davison, *Reform...*, s. 38, s. 36).

62 Seçil Akgün, "The Emergence of Tanzimat in the Ottoman Empire", *OTAM*, c. 2, 1991, s. 1-14, s. 2.

63 Butrus Abu-Manneh, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", *Die Welt des Islams*, c. 34, 1994, s. 173-203.

birçok soru yanıtsız kalmaktadır: Tanzimatçıların, tarihçiler tarafından tasvir edilenler bir yana, kendileri tarafından açıklanan emelleri, G. Alleaume'a bakılacak olursa 19. yüzyılın Mısırlı reformcularını harekete geçiren ilerleme ideolojisini onlar kadar taşıyor muydu?⁶⁴ Osmanlılar yeni kurumlarına değer veriyorlar mıydı?⁶⁵

Belki de bu sorunun yanıtını başka tarihsel tecrübelerde, örneğin Çarlık Rusya'sında aramak gerek. Tolstoy, *Anna Karenina*'da Rus toplumunda yeni yerel kurumların, *Zemstvo*'ların faydası konusunda süren önemli bir tartışmayı Konstantin Lenin ile Sergey İvanoviç Kozniçev arasında geçen bir diyalog içinde aktarır; Lenin şu noktaya dikkat çeker: "Bu '*Zemstvo*' kuruluşları bana Avrupa'daki serpilip gelişmiş bir ormanı taklit etmek üzere –Ham-sin Yortusu'nda yaptığımız gibi– toprağa daldırdığımız kayın dallarını çağrıştırıyor. Ben bu dalları sulamayı, onların kök salıp boy atacaklarına inanmayı reddediyorum." İkincisi ise ona yanıt verirken bu kurumların bir sonuç verebilmesi için onların değerlerine inanmak gerektiğini savunur: "İstikbali olan, tarihsel diye nitelenebilecek milletler sadece kurumlarının değerini kıyaslayan ve dolayısıyla onlara bir değer biçenlerdir." Anladığım kadarıyla aynı sorun *Zemstvo*'ların Osmanlılardaki muadili ve hemen hemen aynı dönemin ürünü olan, taşradaki meclis-i idareler için de gündeme gelmiştir – İlber Ortaylı bu iki kurumun seçim mekanizmaları arasında bir kıyaslama denemesi yapmıştır.⁶⁶ Bu meclisler işleyiş tarzları ve bileşimleri bakımından geniş ölçüde incelenmişlerdir. Ama yanılmıyorsam, o meclislerin üyeleri tarafından nasıl algılandıkları hakkında hiçbir inceleme yapılmamıştır. Üstelik böyle bir sorunla uğraşmak niye gerekli olsun ki? Hem temel hem de değişmez bir karşıtlığı, geçmişten devralınan geleneğin taraftarlarıyla ithal bir modernitenin savunucularını karşı karşıya getiren zıtlığı aktarmakla yetinmek tarihçiler açısından yeterliydi.

Osmanlı geleneği / Batı modernitesi

Yukarıda zikredilen tarihçilere göre, Tanzimatçı tipinin karakteristiği "modern dünyaya ilişkin belirli bir bilgi ve imparatorluğun ya bu dünyayla bütünleşeceği veya yok olacağı inancıdır".⁶⁷ Bu ölçütlere uyanlar moder-

64 Ghislaine Alleaume, "La naissance du fonctionnaire", *Peuples Méditerranéens*, no. 41-42, 1987-1988, s. 67-88.

65 Léon Tolstoy, *Anna Karenina*, Gallimard, Pleiade, 1951, s. 335-6. Mark von Hagen bu sistemin ne kadar zor yerleştirildiğini doğrulamaktadır ("The Russian Empire", K. Barkey ve M. von Hagen (yön.), *After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires* içinde, Westview Press, Boulder, 1997, s. 58-72, s. 70).

66 İ. Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetimi...* s. 24.

67 A. Hourani, *Arabic thought...*, s. 43.

nist, uymayanlar gelenekselcidir. Nasıl ki Batı etkisi 19. yüzyıl Rusya'sında Slavcılarla Batıcıları karşı karşıya getirmişse, aynı etkinin Osmanlı dünyasını da reformcular ve gelenekçiler diye ikiye böldüğünü düşünürler;⁶⁸ onlara göre, bu etki Osmanlı siyasi tarihini reformcuların gelenekçiler karşısında kazandıkları zaferler dizisine dönüştürmüştür: Nizam-ı Cedid'in kurulmasından sonra gelen 1807 devrimi,⁶⁹ 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesi,⁷⁰ 1876'da Kanun-ı Esasi'nin ilanı, sonra 1878'de askıya alınması.⁷¹ Söz konusu etki, bir "statü grubu"na aidiyet ile ideolojik angajman arasında gerçek bir determinizmin varlığını ortaya koymaktadır.⁷² Mükiye sınıfından olanlar mutlaka reform yandaşıdır; ilmiyeden olanlar buna karşıdır. Siyasi yapının bütününe kateden bir ayırım çizgisi söz konusudur ve bu çizgi özellikle "kültürel bir yol ayrımı" şeklinde somutlaşır.⁷³ Bu çizginin yeri dönem boyunca değişmez: N. Berkes, yeni akımların ortaya çıkışının reform yandaşlarını ideolojik yelpazenin tutucu kanatlarına doğru sürükleyebileceğini hiç hesaba katmaz.⁷⁴ Bu tarihçi önce Yeni Osmanlıların, sonra da Jön Türklerin yükselişi üzerinde düşünce geliştirirken, onları yeniden tanımlanmasına katkıda bulundukları ilk reformcu/gelenekçi ikilemi açısından ele almak yerine, radikalizmleri nedeniyle mevcut siyasi oyunun dışına çıkan radikal reformcular olarak tasvir eder. Bu nedenle onun yorum modeli eleştirilmiştir: E. Akarlı siyasi seçkinlerin bir yanda "Batıcılar, modernleşmeciler, reformcular, sekülerleşmeciler", diğer yanda da "İslâmcılar, gelenekçiler, tutucular, dinci gericiler" şeklinde birbirini dışlayan iki gruba bölünmesine karşı çıkmıştır; R. Chambers da insanların ne bakımdan aradaki bir sınırın şu veya bu yanına yerleştirilemeyeceklerini göstermiştir;⁷⁵ aynı anlamda, U. Heyd de II. Mahmud'un saltanatında üst düzey ulemanın reformları desteklediklerini ortaya koymuştur;⁷⁶ bazı Osmanlı tarihçileri daha da ileri giderek gelenek/modernite karşıtlığının dö-

68 Erik Jan Zürcher, *Turkey. A Modern History*, I. B. Tauris, Londra, 1997, s. 6.

69 "Kısacası, İstanbul nüfusu, yazarımızın söylediği gibi Nizam-ı Cedid yandaşları ve düşmanları olmak üzere iki kampa bölünmüştü" (Halil İncelik, "The Nature of Traditional Society...", s. 51).

70 İki karşıt kamp: "geleneksel düzenin başlıca mızrak ucu" olan Yeniçeriler (B. Lewis, *İslam et laïcité...*, s. 76), "gerici ve bağınaz nüfus çoğunluğunun desteğini" almışlardı (B. Kodaman, *Les Ambassades de Moustapha Réchid...*, s. 4); "ana hatları 19. yüzyıldaki, hatta bir ölçüde 20. yüzyıldaki Türk modernleşmecilerinin hepsine yol gösterecek geniş bir reform programını başlatan" II. Mahmud tarafından yok edildiler (B. Lewis, *İslam et laïcité*, s. 76).

71 Richard L. Chambers, "The Civil Bureaucracy...", s. 302.

72 N. Berkes, *The Development...*, s. 4.

73 A.g.e., s. 109.

74 A.g.e., s. 52.

75 R. Chambers, "Ahmed Cevdet Paşa...", s. 1.

76 U. Heyd, "The Ottoman Ulemā..."

nemin toplumundaki gelişmelerin anlaşılması için geçerli bir çerçeve sunmadığını belirtmişlerdir.⁷⁷

Ş. Mardin'e göre, Yeni Osmanlılar bünyesinde bir arada varolan farklı reform anlayışları nedeniyle en az dört ayrı reformcu kategorisi tanımlamak mümkündü ve zaten oluşumlarındaki "paradoks"un ve tasarılarının başarisızlığa uğramasının nedeni de bu çeşitlilikti.⁷⁸ Bununla birlikte, dar, çok az üyesi olan bir grup söz konusudur; belirleyici özelliği düşünce ortaklığı, Ali ve Fuad Paşaların yönetim tarzına yönelik aynı red, aynı seçkin tercih oluşturmaktadır.⁷⁹ Bu kadar dar, ideolojik ve toplumsal bakımdan bu kadar homojen olmayan bürokrasinin tamamı içinde dallanıp budaklanan düşünce akımlarının ne denli çeşitli olabileceği bu örneğe kıyasla tasavvur edilebilir. O zaman modernleşmeci seçkinlere aydın ve samimi siyasi aktörlerden oluşan örgütlü bir grup olarak yaklaşmak söz konusu olamaz. Modernite analizini başka bir gözlem sahasına, modernitenin bireysel mekanizmalarını, rol sistemlerini ve bahşedilmiş ya da kazanılmış statülerle ilişkileri ele almayı öne çıkaracak bir sosyal oluşum (*sociogénèse*) sahasına kaydırmakta yarar var diye düşünüyorum.

Homo ottomanicus

Tavırların belirsiz bir noktalar bulutu halinde birbirine karışacağı, sadece en keskin tavırların –bir yanda işbirlikçilik, diğer uçta silahlı direniş– ayırt edilebileceği bir ölçek seçmek [...], aynı zamanda anlama isteğinden çok basit bir etiketlemeyle hüküm bildirmeye öncelik tanımak anlamına gelir; bu yaklaşım fazlasıyla basitleştiricidir, çünkü çift kutupludur (işbirlikçi mi direnişçi mi? suçlu mu masum mu?). Bu duruş, tanımlı gereği birbirini izleyen bağlılıkların karmaşasını (önce Vichyci, sonra direnişçi) veya daha da beteri eşzamanlı karmaşayı (ikili oynayanlar) nasıl ele alacağını bilemez ve içinden çıkılmaz bir kefarete matematiği içinde yolunu yitirir.⁸⁰

Modernleşmeci/gelenekçi tiplemesini alıp kullanan tarihçiler, bunu sadece çeşitli tavırlardan oluşan bir yelpazeyi bugünden geriye dönük bir bakış-

77 E. Akrallı, "The Problems of external Pressures...", s. 2; Ruth Roded, "Tradition and Change in the Late Ottoman Period: the Urban Notables of Damascus, Aleppo, Homs and Hama, 1876-1918", doktora tezi (yayımlanmamıştır), University of Denver, 1984, s. 1; Edhem Eldem, "Istanbul: From Imperial to Peripheralized Capital", Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters (yön.), *The Ottoman City Between East and West. Aleppo, Izmir, and Istanbul*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, s. 198, s. 200-201.

78 Şerif Mardin, *Genesis...*, s. 78-80.

79 Roderic Davison, *Reform...*, s. 188-189.

80 Marc Olivier Baruch, "Négocié la contrainte. Les 'administrateurs polytechniciens' face à l'occupant", Marc Olivier Baruch ve Vincent Guigueno (yön.), *Le Choix des X. L'École polytechnique et les polytechniciens 1939-1945* içinde, Fayard, Paris, 2000, s. 97-144, s. 106.

la akılcılaştırmak veya ilgili aktörlerin etkileşim tarzlarını analiz etmek için fikirler ve görüşler alanına uygulamakla kalmazlar. Kimi zaman benliğin tek bir parçasının nesnelleştirilmesi üzerinden toplumsal organizmayı bütünüyle tanımlamak için de kullanırlar: Kısacası, bir paşanın evinde bir piyano veya merkezi ısıtma olması, onu her şeyiyle reformcu kılmaya yeter; Fransızca bilmesi, Avrupa kurumlarının her kapıyı açacak anahtarlar olarak ithal edilmesi dileğinin kanıtı olarak görülür.⁸¹ Berger ve Luckmann'ın sözleriyle ifade edecek olursak, böyle bir bakış rollerin ve kimliklerin şekleleştirilmesine yol açar – yani sosyal bakımdan belirlenmiş tiplerlemleriyle özdeşleştirilen birey, “sadece ve sadece söz konusu o tip” olarak algılanır;⁸² Scheler'e göre ise, (bir bireyin eylemlerinin bütününe göstermek için) bireysel ve (reformcular grubu tarafından şekillendirilenler türünde siyasi ve toplumsal olayları açıklamak için) kolektif ölçekte kullanılan bir *Gesinnung*'un (bir insanın ahlâki niyeti) parçası haline getirilir:

Seyirci olarak başkaları hakkında genel bir imgeye sahibizdir. Birisi bize soy-lu, bir diğeri bayağı görünür. Ama *Gesinnung*, onun ahlâki vasıfla örtüştüğünü varsayarsak [...], asla bütüncül ve tek anlamlı bir şekilde gözükmez. Belirli bir değerler hiyerarşisine yönelik sevgi veya istek tarzında bir dürtü şeklinde tanımlanır. Ama son dürtü noktasına asla erişilmez ve amaçların analizi özü itibariyle belirsizdir. Tasarlanabilecek ve bir değerlendirmeyi gerektirdiği için hem dürtülerden hem de gerekçelerden ayrılan ahlâki niyet, kususuz bir kavrayışa yol açmaz. Özne de ne gözlemcinin kendiliğinden sez-gisi ne de tarihçinin sabırla gerçekleştirdiği yeniden canlandırma bakımından bütünlüğü veya hür kararı içinde verilidir [...] ahlâki vasıf dürtülerin ve gerekçelerin ötesindedir.⁸³

Başka bir deyişle, reformcuların eylemleri sadece onları harekete geçiren genel bir niyet (gerilemenin bilincinde olmak, reformun şart olduğuna inanmak) ışığında yorumlanamaz. Avrupalı entelektüellerin tek bir ömür kapsamında ideolojik alanın çok geniş kesimlerini dolaştıkları, aynı güzergâh içinde çok karmaşık aidiyetleri yan yana getirdikleri Victor Hugo yüzyılın-

81 C. V. Findley'nin gözünde İbrahim Hakkı Paşa eksiksiz bir modernitenin cisimleşmiş halidir. Onda her şey modernidir: “İbrahim Hakkı Paşa: yeni fikirler, yeni roller, yeni bir adam” (*Ottoman Civil Officialdom...*, s. 195, s. 198). Maddi kültürdeki Batılılaşma ile ilgili olarak bkz. Şerif Mardin, “Super Westernization in Urban Life in the Ottoman Empire in the Last Quarter of the Nineteenth Century”, S. Benedict ve diğ. (yön.), *Turkey: Geographic and Political Perspectives* içinde, Brill, Leiden, 1974, s. 403-46. Demografik ve ailevi uygulamalar konusunda, bkz. Cem Behar, Alan Duben, *Istanbul Households. Marriage, Family and Fertility. 1880-1940*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

82 Peter Berger, Thomas Luckmann, *La Construction sociale de la réalité*, Armand Colin, Paris, 1986, s. 126.

83 Raymond Aron, *Introduction à la philosophie de l'histoire*, 1981 (1. Basım, 1938), s. 190.

da, Osmanlıların benzer ideolojik gelişme biçimlerinin dışında kaldıkları ile ri sürülmektedir; o zaman lütuf sorununa geri dönüyoruz: Bu bakışa göre, Mustafa Reşid Paris'e ilk yolculuğundan geri döndüğü andan itibaren ideolojik açıdan tamamen şekillenmiş durumdadır.⁸⁴ Ama Ada H. Shissler entelektüellerin bu tarz güzergâhlara uymadıklarını, milliyetçi Ahmet Ağaoğlu'nun (1869-1939) kişiliğinin peş peşe katettiği uzamlar boyunca adım adım oluştuğunu göstermiştir: Azeri Şii kültürü, Müslüman reformculuğu, 1880'li yıllardaki Rus entelijansiyanının fikirleri, Ernest Renan'ın pozitivizmi ve Jön Türk milliyetçiliği onun siyasi düşüncelerine durmadan yeni yönler vermişlerdir.⁸⁵ Aynı şekilde Osmanlı reformcularında da çağlarındaki ideolojilere yönelik birbirini takip eden veya eşzamanlı gerçekleşen bağılıklar olduğunu düşünmek gerekmez mi? Rejimler ve akımlar, Batılı diplomatlar, hatta bizzat reformcular tarafından birbirinin antitezi gibi gösterilen bu ideolojilerin, onları dikkate alan ve kendi eylem tarzları içine katan insanlar tarafından hiç de öyle algılanmadıklarını vurgulamak gerekmez mi?

Her şey bir yana, Osmanlılar toplumsal ve siyasal alanın yerlerini farklı sıfatlarla ziyaret ediyorlar,⁸⁶ bir tiyatro oyunundan diğerine her geçişte rol değiştiren aktörler gibi davranıyorlardı. Reforma bağıllık konusunda sürekli bir samimiyet sergilemeye önem vermiş olabilirler, ama üstlendikleri her role verdikleri değere göre bilinçlerinin gizli köşelerinde bu bağıllık derecesini azaltma veya artırma hakkından kendilerini niye mahrum etmeleri gerektiğini anlayamıyorum.⁸⁷ Aslında modernleşmeci/gelenekçi tipteştirme sorunu, “konumlara atfedilen tavırların üretilmesinin yol açtığı üslup çeşitliliklerinin bütünü”,⁸⁸ devletin şu veya bu aktörünün –belirli bir sahada kendine ister modernleşmeci ister gelenekçi bir tavır biçsin– oynadığı “rolle arasında bir mesafe” bulunması olasılığını ihmal etmektedir.⁸⁹ En azından, dev-

84 Bayram Kodaman, *Les ambassades...*

85 Ada H. Shissler, *Between Two Empires. Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey*, I. B. Tauris, Londra / New York, 2003.

86 Luc Boltanski, “L'espace positionnel. Multiplicité des positions institutionnelles et habitus de classe”, *Revue française de sociologie*, c. XIV, 1973, s. 3-26, s. 9.

87 Erving Goffman, “Role Distance”, *Encounters. Two Studies in the sociology of Interaction* içinde, Bobbs-Merrill, Indianapolis, 1966, s. 90; metnin bir bölümünün çevirisi için bkz. E. Goffman, “La ‘distance au rôle’ en salle d’opération”, *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, no. 143, 2002, s. 80-87. Peter Berger ve Thomas Luckmann da aynı fikri ele alırlar: Böyle bir tipteştirme bireyin kendisiyle rolü arasına koyabileceği öznel mesafeye hiç yer bırakmaz (*La Construction sociale...*, s. 126).

88 Erving Goffman, “Role Distance”, *Encounters. Two Studies in the sociology of Interaction* içinde, Bobbs-Merrill, Indianapolis, 1966, s. 90; metnin bir bölümünün çevirisi için bkz. E. Goffman, “La ‘distance au rôle’ en salle d’opération”, *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, no. 143, Haziran 2002, s. 80-87. Peter Berger ve Thomas Luckmann, *La Construction sociale...*, s. 126; Luc Boltanski, “L'espace positionnel...”, s. 16.

89 Erving Goffman, “Role Distance”, s. 90.

let memurlarının görevlerini yerlerine getirirken ve zorlayıcı kuralları uygularken kullandıkları manevra alanlarının incelenmesine yönelik siyaset bilimi çalışmaları bunun dikkate alınması uyarısını yapmaktadır.⁹⁰

O dönemin toplumlarında bireyin önce “kendisine verilmiş, bahşedilmiş”, yani doğuştan gelen bir statüsü vardır: Örneğin Osmanlılarda eşraf oğlu, âlim oğlu, asker oğlu olur. Ama aynı zamanda “kazanılmış”, yani gelişme gösteren statülere de sahiptir.⁹¹ Başka bir deyişle, bir paşaya bu unvan devlet tarafından verilmiş olabilir, ama o aynı zamanda başka kurumlara da aittir: aile, dinî cemaat, tarikat... Ama her kurum bireye farklı bir statü sağladığı, ondan özel bir rol beklediği ve güncel statü ile alttaki statü arasında uyumsuzluklar mümkün olduğu için, birey bir statüye ilişkin rollerin bütününe uyumlu bir hale sokmayı beceremezse bu roller arasında çatışma çıkması ve yaptırımla karşılaşma olasılıkları da mevcuttur.

1851-1885 arasında Londra sefiri olan Kostaki Musurus Paşa (1807-1891) örneğini ele alalım. Meslektaşları tarafından kabul edilmiş, parlak bir diplomat olarak Osmanlı memur tipini şahsında temsil etmektedir: Görevlerini yerine getirirken yasal-rasyonel bir tarzın kurallarına uymuştur. Musurus modern bir kişiliktir, ama bunu Osmanlı tarihçiliğinin yüklediği anlamda, yani devlet adamı, reformcu, kusursuz bir gelenekçilik karşıtı şeklinde anlamamak gerekir; aslında vasıflarının bütününe bakıldığında (diplomat, “yeni Fenerli”, Fransızca konuşan, klasik edebiyat meraklısı ve önemli Batılı şahsiyetlerle içli dışlı bir kişilik) modernite merdiveninin en üst basamağına ideal bir biçimde yerleştirilebilir.⁹² Sözüünü ettiğimiz modernliği daha çok, çeşitli ölçeklerde müdahale etmeyi, harekete geçmeyi ve iletişim kurmayı bilmesi, birçok ağı birbirine paralel olarak kullanabilmesi, bir dünyadan diğerine kolayca, hatta bazen bunun farkına bile varmadan geçebilmesi, gerek Samos köylülerine gerekse İngiliz sefirlerine hitap edebilmesi, antik mezar yazıtlarını çözdüğü kolaylıkla Avrupa basınına takip edebilmesi şeklinde anlamak gerekir.⁹³ Benim gözümde, hem mo-

90 Bernard Lacroix, Jacques Lagroye (yön.), *Le Président de la République. Usages et genèses d'une institution*, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, Paris, 1992; Jay Rowell, *Le totalitarisme au concret: les politiques du logement en RDA*, Economica, Paris, 2006.

91 Ralph Linton, *Le fondement culturel de la personnalité*, Dunod, Paris, 1967.

92 Roderic Davison, “Halil Şerif Paşa, Ottoman Diplomat...”, s. 221; Carter V. Findley, *Ottoman Civil Officialdom. A Social History*, Princeton University Press, Princeton, 1989, s. 131; Şerif Mardin, “Super Westernization...”; Roderic H. Davison, “Westernized Education in Ottoman Empire”, *The Middle East Journal*, 1961, c. 15, no. 3, s. 289-301; Benjamin Fortna, “Islamic Morality in Late Ottoman “Secular” Schools”, *International Journal of Middle East Studies*, c. 32, no. 3, 2000, s. 369-393.

93 Musurus'un modernliği hakkında, bkz. Olivier Bouquet, “Un Rum aux pays des Hellènes. Constantin Musurus, premier représentant permanent de la Sublime Porte à Athènes (1840-1848)”, N. Clayer, T. Anastasiadis (yön.), *Society and Politics in South-Eastern Europe during the 19th Century* içinde, Alpha Bank, Atina, 2012, s. 337-370.

derniteyi kullanışları hem de karşılıklarına çıkan sınırlar anlamında, Osmanlıların modernitesinin ayırt edici özelliği farklı dünyalarda hareket edebilme konusundaki bu kapasitedir.

Musurus, sultanın beklenmedik isteği üzerine İstanbul'a dönmesi,⁹⁴ eski Osmanlı kulluğu anlayışının bir tezahürü olarak orada başına ne geleceğini bilmeden aylarca kalması ile geleneksel bir hâkimiyet anlayışına boyun eğen bir "sultanın paşası" görünümü çizerken,⁹⁵ diplomat, üstelik de Rum Ortodoks diplomat statüsü ile idari modernitenin simgesel bir figürüdür. En ileri Avrupa okullarında eğitim gören, Londra salonlarının sosyalleşmesinde yetişen, çağının siyasi ve bilimsel teorilerinin tamamen farkında olan oğlu Stefanaki için de aynı şey geçerlidir: Klasik reform tarihyazımına göre modern diye nitelenen kişiliğin tüm özelliklerine sahiptir. Bununla birlikte 25 Kasım 1884'te Roma sefiri iken İstanbul'a çağrıldığında, sultanlık geleneğinin keyfi yönetimine tabi kulun tüm özelliklerini de sergiler. Emre uyar. Altı ay sonra hâlâ Osmanlı başkentinden ayrılmamıştır. Daha alt görevlere verilme kaygısı içinde ne yapacağını bilememektedir. Geleceği hakkında hiçbir fikri olmadığını babasına yazar. Mabeyn-i hümayundan hiçbir randevu alamamıştır ve sadece hakkında dolaşan dedikodulardan haberdardır. Hâlâ görevde olup olmadığını bile bilmemektedir. Nihayet Haziran ayında Umur-ı Nafia Komisyonu üyeliğine atandığını öğrenir.⁹⁶

Birçok dünya arasında parçalanın, kariyeri boyunca birçok farklı statüyü birbirine eklemlemeye uğraşın hep aynı kişi değil midir? Aynı şekilde etnik bir aidiyeti, bir tarikat mensubiyeti, belli bir ailevi durumu, masonik bir intisabı, yerel bir kimliği olan bir paşa da ticarete küreselleşmenin, yeni toplumsal-mesleki kategorilerin yükselişinin ve siyasi muhalefet ideolojilerinin ortaya çıkışının sarstığı bir Osmanlı toplumu içinde, her zaman toplu bir sosyal sistem içinde yan yana getiremeyeceği birçok statüye sahip demektir.⁹⁷

94 "Haşmetli Hünkârımızın emriyle, iki üç gün içinde eşyanızı toplayacak ve hiç gecikmeden Londra'dan ayrıılıp İstanbul'a geleceksiniz" (Nevres Paşa'dan Musurus Paşa'ya, 30-8-1862, Musurus Fonu, Gennadios Kütüphanesi, Atina, 10/238). Bu emir konusunda hiçbir izahat verilmemiştir.

95 C. V. Findley, *Bureaucratic Reform...*, s. 126).

96 Musurus Fonu, Gennadios Kütüphanesi, Atina, 14/54, 14/55, 14/57, 14/58, 14/63, 14/64.

97 Bir örnek: Halide Edib babasının hem bir yandan yeni uygulamalara ve fikirlere açık, hem de çok eşli olmaktan çektiği sıkıntıyı vurgular: "Babam da birçok bakımdan sıkıntı çekiyordu. Liberal ve modern fikirleri benimseyen bir adam olarak evliliğine dostları, özellikle de görüşlerine büyük değer verdiği Hakkı Bey hiç olumlu bakmıyorlardı" (Halide Edib Adivar, *Memoirs of Halide Edib*, s. 145). Adı geçen Hakkı Bey, geleceğin sadrazamı İbrahim Hakkı Paşa'dır; C. V. Findley de onun kararlı "Batıcı" davranışlarını vurgulamıştır.

Sonuç: Osmanlı modernitesini düşünmek

Devlet memurlarının kimliklerinin bu şekilde inşa edilebileceği perspektifi, Osmanlı reformlarına yönelik bir politik sosyolojide kendine yer bulmalıdır diye düşünüyorum. Bu perspektifin uygulamaya sokulması, geçtiğimiz yüzyılın Osmanlı tarihçilerinin oluşturdukları modernleşme teorilerinin tamamen bir kenara bırakılmasını gerektirmez. Ama kurumlara, reformcu inançların ve niyetlerin sonucu olmaktan çok, farklı aktörlerin modernite ile farklı ilişkiler içine girdiği bir sosyal oluşumun ürünü şeklinde yaklaşılmasına yol açabilir. Osmanlıların bahsedilmiş statüleriyle kazandıkları statülerin kıyaslanmasının Osmanlıların kimlik kurgusunun analizinin farklı bir ifadesine kapı aralayacağını, bu sayede Anadolu kökenli olmayan bir Yusuf Akçura'nın nasıl Türk milliyetçiliğinin kurucularından biri haline geldiğinin, Selanikli bir Yahudi olan Moiz Kohen'in adını niye Türkleştirip Tekin Alp yaptığının, 20. yüzyıl başında Arap vilayetlerinin ileri gelenlerinin nasıl Arapların tarihsel geçmişine değer kazandırmaya uğraşırken Osmanlıcılığı, "siyonist sömürgecilik" süreçleri olarak algıladıkları olgulara karşı da Filistin'i savunduklarının daha iyi anlaşılacağını eklemek isterim.⁹⁸

Böyle bir yaklaşım, Osmanlı modernitesi hakkında etnik-dinsel determinizm denebilecek, yani Ermeni, Rum veya İstanbul Yahudisi olmanın "kültürel yönelim bakımından değişmez bir şekilde Batıcı",⁹⁹ yani Batı kültürüne Antepli Müslümandan daha açık olmak manasına geldiği yönündeki anlayışa bir son verecektir. Şöyle düşünelim: Ya söz konusu Antepli Müslüman Cenani ailesinden büyük bir âyan ise, moderniteyle ilişkinin etnik-şehirli aidiyete göre farklılaştığı konusundaki bu anlayış geçerliliğini koruyabilir mi? Tarihçilerin genellikle şehirli azınlıklara atfettikleri modernite vasıflarına o da sahipse, Fransızca ve İngilizce dahil olmak üzere dört dil biliyorsa, çok geniş bir genel kültürü varsa, hukuk, ekonomi politik ve coğrafya eğitimi almışsa o zaman ne olacak?¹⁰⁰ Bu açıdan bakıldığında onu Antepli Müslüman küçük köylüye mi İstanbullu Ermeni büyük burjuvaya mı yakın bulacağız? Yoksa hem Antepli büyük âyana hem de küçük köylüye gelenekçi, Ermeniyeye de modernleşmeci mi diyeceğiz?

Nasıl ki müteveffa D. Quataert son Osmanlı yüzyılındaki mesleki kategorilerin incelenmesinde kullanılan belirli bir kurumsal determinizm biçimini eleştirmişse, aynı şekilde E. Eldem de moderniteye ilişkin etnik-dinsel determinizm adını verdiği olguya son nokta: koymak istiyor: Genellikle sadece

98 A.g.e.

99 C. V. Findley, *Bureaucratic Reform...*, s. 207 (vurgu bana ait).

100 Burada Mehmed Kadri Paşa'dan söz ediyorum (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Sicill-i Ahval 1/12).

modernleşmeci azınlık kesimlerden oluşmuş gibi tasvir edilen burjuvaziye Müslümanların katılımının daha fazla dikkate alınmasını öneriyor.¹⁰¹ Ama o da yaptığı eleştiriye rağmen, Osmanlı toplumu incelemesini etkisini boşa çıkarmaya çalıştığı kategoriler üzerine kuruyor ve böylece son tahlilde gündeme gelen bir tür karşı-determinizm, tasarladığı sosyal tarihe ancak yarı yarıya hizmet ediyor. Ben ise kendi payıma genellikle kullanılan sınıflandırıcı girişimler yerine, rolleri ve işlevleri içinde incelenen devlet aktörlerinin sosyal oluşum tablosunun geçirilmesinin daha iyi olacağını düşünüyorum. Osmanlı tarihçileri konuya bu açıdan yaklaşarak çağdaş Türkiye'nin politik sosyolojisine bir katkı sunabilirler; elinizdeki eserde de amaçlanan budur.

101 D. Quataert, *The Reform*, s. 63; Eldem, Edhem, "İstanbul 1903-1918: A Quantitative Analysis of a Bourgeoisie", *Bogaziçi Journal*, c. 11, no. 1-2, 1997, s. 53-98.

Dilbilimci ve Siyasetçi

Türk Dil Kurumu ve Tek Parti Türkiye'sinde İktidar Sahası

EMMANUEL SZUREK

Dilimizin yabancı kurallardan ve yabancı sözlerden temizlenmesi yolundaki çalışmalar ileri götürülerek yazı dili ile konuşma dili arasındaki ayrılıkları en aza indirmek, devlet ve bilim dillerini de türkçeleştirmek yolunda elden gelen hiçbir uğraşma esirgenmeyecektir.¹

Siyasetin kurmayları tarafından dil alanında izlenecek yol yöntemin tespit edilmesi sosyal bilimlerden gayet iyi saptanmış tarihsel dinamiklerin alanına girmektedir: karşılıklı bağımlılık zincirleri çekilmesi, bürokratik rasyonelasyon, toplumların millileştirilmesi.² Bu makale, 1930'lu ve 1940'lı yıllar Türkiye'sinde dili "arındırmak" ve "millileştirmek" ile görevlendirilen teşkilatın robot resmini çıkarmayı amaçlıyor. Temmuz 1932'de Ankara'da basit bir özel dernek olarak kurulan Türk Dil Kurumu'na, buna rağmen kurulduğu andan itibaren tam olarak devletin meşru simgesel şiddet tekeli kapsamına giren bir görev verildi.³ Kuruluşun adının da dilde "arınma" makaslarından geçtiğini belirtelim: Adı önce Türk Dili Tetkik Cemiyeti idi; ancak 1935 sonbaharında Türk Dil Kurumu oldu.⁴ Bu etimolojik temizlikte (Arapça kelimelerin yerine Türkçe kelimelerin konması), ileride görüleceği üzere,

- 1 TDK, *Dördüncü Türk Dil Kurultayınca Kabul Edilen Türk Dil Kurumu Ana Tüzüğü ve Çalışma Programı*, yayına hazırlayan adı yok, Ankara, 1942, s. 19.
- 2 Norbert Elias, *La civilisation des mœurs*, Paris, Calmann-Lévy, 1973; Pierre Bourdieu, *Ce que parler veut dire. L'économie des échanges linguistiques*, Fayard, Paris, 1982; Gérard Noiriel, *État, nation et immigration. Vers une histoire du pouvoir*, Gallimard, Paris, 2005.
- 3 Wber'in devlet teorisinde Bourdieu'nün yaptığı düzeltmeye göre. Pierre Bourdieu, *Raisons pratiques. Sur la théorie de l'action*, Seuil, Paris, 1994, s. 109.
- 4 1932-1934 yılları için TDTC, 1935-1951 yılları için TDK, veya dönemin tamamı için TDK kısaltmalarını kullanacağız. Kuruluşun 1934-1935'te geçici olarak Türk Dili Araştırma Kurumu diye adlandırıldığını da belirtelim.

basit bir unvan değişiminden fazlası söz konusudur: Kimliği, sosyolojik anlayışın alışlageldik kategorilerine direnen bir siyasal kendiliğin hızlı değişen niteliğini yansıtmaktadır.⁵

Gerçekten de TDK uygulamalarını kuşatan hukuki muğlaklık, Hamit Bozarslan'ın "üçüncü Kemalizm"⁶ adını verdiği, 1931-1945 yılları bağlamına oturmaktadır; bu yıllarda bir yandan devlet idaresi ile Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) giderek aynışması,⁷ diğer yandan da entelektüel ve sivil yaşamın tamamının rejim tarafından tanımlanmış ve dayatılan hedeflerin ve sayeti altına sokulması yönünde bir niyet söz konusudur.⁸ Dolayısıyla Türkiye'nin yeniden çok partili sisteme geçmesi bu makalenin *terminus ad quem*'ini oluşturmaktadır: 1946 ile 1951 arasında devletin Türk Dil Kurumu'na fiilen tanıdığı yetkiler adım adım elinden alınmış ve yeniden kâğıt üzerindeki basit "cemiyet" haline dönmüştür.

İlk başta, TRANSTUR etiketi altında yürütülen kolektif araştırmaya yön verecek ana cümlelerden biri "devletin müdahale çeperlerindeki değişim"⁹ idi. Gerçekten de TDK'yı yarı-devlet kurumu veya devlet çevresinde yer alan bir kurum diye tanımlamak kullanışlı olabilirdi: devletin asli görevler alanının sınırında yer alan bir tür gri bölge. Bununla birlikte bu hükümrancı metaforun nesnelleştirici çarpıtması bilinmektedir: Bu metafor, "devlet"i öncü bir cephenin, kabaran bir dalganın tek çizgili, kendi içinde tutarlı, organik bir temsili olarak sunmakta, "devlet olmayan" bir olgu şeklinde şeyleştirilen "dil" in bu "devlet" tarafından adım adım sömürgeleştirildiğini ifade etmektedir.¹⁰ Ayrıca fethedici merkez ve kullaştırılan çevre hakkındaki kademeleli metafor da sorunun özü hakkında, kendine "devletçi" diyen bir rejimde "devlet etmenin" ne manaya geldiği hakkında bize fazla bir şey söylemez.¹¹

5 Marc Aymes, Benjamin Gourisse ve Francisco Roa Bastos'a teşekkürler.

6 Hamit Bozarslan, "Kemalism, westernization and anti-liberalism", Hans-Lukas Kieser (yön.), *Turkey Beyond Nationalism. Towards Post-Nationalist Identities*, I. B. Tauris, Londres, 2006, s. 33. Ayrıca bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması. 1923-1931, Tarih Vakfı*, İstanbul, 2005 (1981), s. 318-331.

7 Pierre Birnbaum, "L'action de l'État: différenciation et dédifférenciation", Jean Leca ve Madeleine Grawitz (yön.), *Traité de science politique*, c. III: *L'action politique*, PUF, Paris, 1985, s. 643-682.

8 François Georgeon, "Les Foyers Turcs à l'époque kémaliste. 1923-1931", *Des Ottomans aux Turcs. Naissance d'une nation* içinde, Isis, İstanbul, 1995, s. 107; Sefa Şimşek, *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi. Halkevleri 1932-1951*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 11 vd., s. 36, s. 92.

9 Bkz. TRANSTUR projesinin on-line sunumu: <http://transtur.hypotheses.org/31> (11 Mayıs 2012'de bakılmıştır).

10 Bernard Lacroix, "Ordre politique et ordre social. Objectivisme, objectivation et analyse politique", Madeleine Grawitz ve Jean Leca (yön.), *Traité de science politique*, s. 523; Vincent Dubois, "Comment la langue devient une affaire d'État. La défense de la langue française au milieu des années 1960", Jacques Lagroye (yön.), *La politisation* içinde, Belin, Paris, 2003, s. 461-474.

11 "Devletçilik" Mayıs 1931'deki kongreden beri CHP'nin altı oku arasında yer almaktadır.

Tek çizgili bir dinamikten ziyade bürokratik deneyim süreci olarak anlaşılan, dil konusunun siyaset tarafından üstlenilmesi meselesi, artzamanlılık boyutundan çok çoğunlukla çelişen rol alışların eşzamanlılığı çerçevesinde ele alınmalıdır. Bu nedenle burada mikrotarihsel ve ilişki temelli bir yaklaşım uygulamakta yarar var: Dikkatimizi farklı bireysel ve kurumsal aktör kategorileriyle karşılıklı etkileşim içinde olan TDK'nın fiili uygulamalarına yoğunlaştıracğız; tek bir kuruluşun bıraktığı ipuçlarını izleyerek tek parti Türkiye'sinde iktidar sahasını yapılandıran sosyal ve kurumsal mantıkların bir bölümünü tanımlayabileceğimizi umuyoruz.¹² Başka bir deyişle, burada sürdüreceğimiz düşünüm anlatımsal ve kronolojik olmaktan ziyade morfolojik ve soykütüksel olacak: Değişken geometriye sahip bir arena olan TDK hem özel hukuk kapsamındaki derneklerin hukuki statüsüne, hem ilim cemiyetlerinin dar akademik çevresine, hem vatanperver cephenin kültürel militanlık biçimine, hem devrimci mahfil propaganda tekniklerine, hem bakanlık bünyesindeki bir kuruluşun idari tarzına, hatta hem de cumhurbaşkanlığı alanının teşrifatına bağlıdır. Dolayısıyla TDK'yı tarif ederken, "kurum" veya "cemiyet" yerine Weber'in kullandığı anlamda "örgütlenme" veya "örgüt" demek daha yerinde olabilir.¹³

Olup biteni kısaca hatırlayalım: "Dil Devrimi"

Tek parti Türkiye'sinde kullanılan dil, en azından resmi dil, yani bürokraside, okullarda, gazetelerde kullanılan dil Arapça-Farsça kelimelerinin büyük bir bölümünden arındırılmıştı. Bu iş hem gramer (I), hem alfabe (II), hem de söz dağarcığı (III) düzeylerinde gerçekleştirilmişti.

1920'li yıllarda, Arapça (Sami) ve Farsça (Hint-Avrupa) cümle kuruluşları yerine sadece eklemeli Türki dil yapıları üzerine kurulu bir sentaks geçirildi: Bu, 1860'lı yıllarda başlatılmış sentaksın "doğal" evriminin vardığı sonuçu (I). "Harf devrimi" adıyla bilinen otoriter reform (1928-1930) ise Kemalistlerin dil alanına yönelik ilk müdahaleci eylemidir: On sekiz ay gibi bir sürede Arap harfleri kamusal alandan ve yayın alanından silinmişlerdir; okumuş yazmış Osmanlıların kullandıkları yazının yerini "Türk alfabesi" adı verilen Latin harfleri almıştır (II).

Ama dil alanındaki Kemalist müdahalenin en önemli bölümü 1930 ve 1940'lı yıllarda söz dağarcığı düzeyinde gerçekleşir (III), Arapça ve Farsça etimolojisi

12 Pierre Bourdieu, "Champ du pouvoir et division du travail de domination. Texte manuscrit inédit ayant servi de support de cours au Collège de France, 1985-1986", *Actes de la recherche en sciences sociales*, no. 190, Aralık 2011, s. 126-139.

13 Max Weber, *Économie et société I. Les catégories de la sociologie*, Pocket, Paris, 1995 (1922), s. 94.

olan kelimeler topluca yasaklanır ve "Öztürkçe" adı verilen yeni türetilmiş kelimelerden kurulu bir söz dağarcığı bunun yerine ikame edilir. 1932-1935 yıllarında, TDTC'nin uzmanları günlük dilde kullanılan, ama Arapça veya Farsça etimolojiye sahip birçok kelimeyi resmi dilden çıkarırlar. Devreden çıkarılan sözcüklerin bıraktığı boşluğu doldurabilmek için, yazılı gelenekte ince bir taramaya girerler, geniş lehçe araştırmaları yaparlar. Bu söz dağarcığı kampanyaları sayesinde Türki edebiyatların ölü sözcüklerini diriltme veya Anadolu Türkçesinin şu veya bu lehçesindeki (ama aynı zamanda daha sınırlı bir ölçüde de olsa Rume- li, Azerbaycan, hatta Batı Türkistan lehçelerindeki) kelimeleri genel kullanıma sokma olanağı bulurlar. En önemlisi, bu şekilde derlenen kökler ve sonekler yoğun bir yeni sözcük türetme etkinliğini beslerler, bu şekilde tespit edilen kökenler Kemalist dilbilimcilerin "yeni Türkçe" bir söz dağarcığı geliştirirken kullandıkları hammadde olur. Nihayet, 1937'den itibaren, Osmanlı ilmi edebiyatında kullanılan terminolojilerin yerini alacak teknik, bilimsel ve felsefi kelimeleri seç- killendirmeye girerler.

Sözlük yazarları ve dil tarihçileri sözlükte yaşanan "arılama"nın bir "başarı" olduğu konusunda mutabıktır: Bu girişim, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki yazılı Türkçenin kökten farklı bir çeşitlemesinin yirmi yıl gibi bir sürede kalıcı bir şekilde yerleşmesi sonucunu vermiştir. Başka bir deyişle, günümüzde Türkiye'de kullanılan genel Türkçe diğer ulusal dillerden çok daha fazla bir siyasi yapıttır: Bizzat Kemalistlerin "Dil Devrimi" adını verdikleri o kısa ama etkili alfabe ve sözlük mühendisliği deneyinin ürünüdür.¹

-
- 1 Konuyla ilgili çok geniş bir kaynakça mevcuttur. Bazı kaynaklar: Jean Deny, "De la réforme actuelle de la langue turque", *En terre d'Islam* içinde, c. 10, Temmuz-Agustos 1935, s. 223-247; Uriel Heyd, *Language Reform in Modern Turkey*, Israel Oriental Society, Kudüs, 1954; Ağah Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, TDK, Ankara, 1972; Zeynep Korkmaz, *Türk Dilinin Tarihi Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi*, AÜDT-CF Yayınları, Ankara, 1995; François Geogon, "Des caractères arabes à l'alphabet latin: un pas vers l'Occident ?", *Des Ottomans aux Turcs* içinde, s. 199-221; Geoffrey Lewis, *The Turkish Language Reform: a Catastrophic Success*, Oxford University Press, Oxford, 1999; Kâmile İner, *Türkiye'de Dil Planlaması: Türk Dil Devrimi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000; Birol Caymaz ve Emmanuel Szurek, "La révolution au pied de la lettre. L'invention de 'l'alphabet turc'", *European Journal of Turkish Studies*, 6 (2007). URL: <http://ejts.revues.org/1363> (25 Nisan 2012'te bakılmıştır); İlker Aytürk, "The first episode of Language Reform in Republican Turkey: The Language Council from 1926 to 1931", *Journal of the Royal Asiatic Society*, c. 18, Third series, no. 3, 2008, s. 275-293; aynı yazar, "Politics and Language Reform in Turkey: the 'Academy' Debate", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, c. 98, 2008, s. 13-30; Johann Strauss, "Literacy and the development of the primary and secondary educational system; the role of the alphabet and language reforms", Erik-Jan Zürcher (yön.), *Philologiae Turcicae Fundamenta* c. IV içinde, "Turkey in the twentieth century – La Turquie au vingtième siècle", Klaus Schwarz, Berlin, 2008, s. 479-516.

Yenilgiyi tatmak

İki savaş arası dönemin Türkiye'sinde dilde reform yapmak üzere tasarlanmış ilk kuruluş TDK değildir. Daha Ağustos 1923'te, milletvekili Tunalı Hilmi Bey Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne (TBMM) bir "Türkçe Kanunu" tasarısı sunar. Bu tasarıda da dilsel temizlik yönü dikkat çekmektedir.¹⁴ Teklif, mecliste kavgalar arasında reddedilir. Ama Mart 1926'da TBMM Maarif Vekâleti bünyesinde Dil Heyeti adında yeni bir kurum oluşturulmasını öngören bir finansman kanununu onayladı. Dil meselesinin Mart 1926'da Ankara'da meclis gündemine girmesinde tam bir ay önce Sovyetler'in gözetiminde Bakü'de toplanan "Türkoloji Kongresi"nin etkisini azımsamamak gerekir. Zaten kongre Türkçe konuşan halklara Arap harflerinin terk edilmesi yönünde resmi bir çağrıyla sona ermişti: "Sovyetler bu eylemle bir süredir Latin harflerini almayı düşünen, böyle bir girişimle Türkiye'yi Türk ırkından halklar arasında entelektüel ve siyasal alanda öne çıkaracak Anadolu Türklerinden erken davranmış oluyordı."¹⁵

İlk zamanlar Dil Heyeti'nin tam bir bürokratik uyku hali içinde kaldığı doğrudur. Dil Heyeti ancak iki yıl sonra faaliyete geçer: Mayıs 1928'de İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu) dokuz kişilik bir kurula harf devrimi yapmanın faydaları üzerine bir rapor hazırlama görevini verir.¹⁶ Bu uzmanların rolünün Latin alfabesinin kabulü doğrultusunda yukarıdan zaten alınmış karara "bilimsel" bir kefalet temin etmekle sınırlı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷ Nitekim asla özerk bir kurum olmayan Dil Heyeti, "devlet aygıtının emirleri tepeden alan bir uzantısı [gibi] olaya hukuki ve idari açıdan" bakmayı görev bilir.¹⁸ Heyet Temmuz 1928'de raporunu verir. Kasım ayında da TBMM yeni alfabeyle ilgili kanunu kabul eder: Görev tamamlanmıştır.

O zaman hükümet dil konusunda yeni bir hedef seçer: sözlük. Aralık 1928'de heyetin tüzüğü değiştirilir ve üye kaydetme kapasitesi genişletilir.¹⁹ Artık Dil Heyeti'nin görevi, *Petit Larousse illustré*'nin²⁰ maddelerini te-

14 A. S. Levend, *Türk Dilinde...*, s. 391.

15 Joseph Castagné, *Le congrès de turkologie de Bakou*, Ernest Leroux, Paris, 1926, s. 84. İki Türk üniversite öğretim üyesi de Bakü'de delegedir: Köprülüzâde Mehmed Fuad ve Hüseyinzâde Ali.

16 Dil Heyeti'nin ilk dokuz üyesinden dördü TDTC'nin umumi merkez heyetinde de yer alacaklardır: milletvekilleri Ruşen Eşref ve Ahmet Cevat, dilbilimci Ragıp Hulûsi ve yazar Yakup Kadri.

17 B. Caymaz ve E. Szurek, "La révolution..."

18 İ. Aytürk, "The first episode...", s. 281.

19 TDK'da gelecekte önemli roller alacak iki isim de sahnede belirir: edebiyat öğretmeni İbrahim Necmi [Dilmen] ve milletvekili Besim [Atalay]. A.g.e., s. 283.

20 Émile Littré'nin *Dictionnaire de la langue française*'ine de başvurulur. TDK'daki Dil Heyeti Arşivi (bundan sonra DHA) [on-line: [http://tdkkitaplik.org.tr/kararlar.asp?yl": 1928002; 1929002](http://tdkkitaplik.org.tr/kararlar.asp?yl)]. Milli Eğitim Bakanlığı'nda saklanan Dil Heyeti Arşivi çok geçmeden TDTC'ye nakledilmiştir. Bu gelişme hakkında, bkz. *Türk Dili*, 3, Temmuz 1933, s. 5.

mel olarak “evrensel bir sözlük” hazırlamaktır. Yeni Türkçe sözlüğün tespiti, “dil görevlileri” –Ankara’daki heyet üyeleri çalışmaların durumu hakkında vekile düzenli olarak bilgi vermektedir–²¹ ülkenin İstanbul’daki tek üniversitesinin öğretim üyeleri arasındaki işbirliğinin sonucu olacaktır. Ama bu kez işler ters gider. Bu ilk söz dağarcığı reformunda uğranan başarısızlık birçok etkenle açıklanabilir: Büyük bir çoğunlukla karşı olduğu harf devriminin gerçekleşmesi karşısında zaten kızgın durumda olan İstanbul’daki üniversite çevresinin direnişi; söz dağarcığının saptanmasında açıkça tanımlanmış bir metodoloji olmaması (heyet üyelerinin çoğunun dilbilim eğitimi yoktur); hükümet üyeleri tarafından saptanan talimatlar arasındaki tutarsızlık ve bunun sonucunda, Arapça ve Farsça kelimelerin tamamen temizlenmesinden yana olanlar ile en fazla özümsemiş “yabancı” kelimelerin korunmasına izin veren daha ılımlı bir “Türkçeleştirme”den yana olanlar –sarıları çok daha kalabalıktı– arasındaki canlı ihtilaflar.²²

Heyet iki yıllık çalışmanın ardından faaliyetinin bilimsel niteliğini, üyelerinin yeterliliğini ve yasama organı tarafından Dil Heyeti’ne tahsis edilen kamu kaynaklarının gerekçelerini sorgulayan düşmanca bir basın kampanyasıyla karşı karşıya kalır. Düşmanlık CHF milletvekilleri arasında da yayılır. Temmuz 1931’de Maarif Vekili Esat Bey tarafından talep edilen yeni bir tahsisat TBMM tarafından reddedilir: Bu güvensizlik oyu Dil Heyeti’nin sonunu getirir. Tek parti rejiminin en hızlı günlerinde mecliste yaşanan bu beklenmedik isyan hükümeti geri adım atmaya zorlar. İlker Aytürk’ün yazdığı gibi, devlet aygıtının içinde yürütülen bu ilk girişimin uğradığı başarısızlık dilde arınma yandaşlarını başka dayanaklar bulmaya teşvik eder: Dil Heyeti kapandıktan tam bir yıl sonra Türk Dilini Tetkik Cemiyeti’nin kurulması birçok bakımdan hem tek partinin hem de bürokrasinin çevresinden dolaşılması girişimidir. TDTC, bir cemiyet olarak, meclisten gelebilecek her türlü saldırının uzağındadır; başarısızlık halinde de bundan hükümet sorumlu tutulamayacaktır.²³

Özel cemiyet

Bu manevraya taktik ricat diyebiliriz. Tabii, öncelikle hukuki bir operasyon söz konusudur. Resmi anlatılar TDTC tarihinin başlangıcı olarak, Cumhurbaşkanlığı Köşkü’nde verilen bir resepsiyonu gösterirler (Çankaya sofraları iki savaş arası dönemin Türkiye’sinde dil konusunda alınan kararların hem gayriresmi, hem de belirleyici merkezini oluşturmaktadır). Anlaşıldığı kada-

21 DHA 1928003; 1929003.

22 1. Aytürk, “The first episode...”, s. 285 vd.

23 Bu paragrafın tamamı için bkz. a.g.e., s. 29 vd.

nyla, Türk Tarih Tetkik Cemiyeti'nin dilbilim meselelerinin incelenmesi alanındaki muadili sayılabilecek özel bir kuruluş oluşturulması fikri Cumhurbaşkanının aklına "Birinci Türk Tarih Kongresi"nin (2-11 Temmuz 1932) kapanışını izleyen gecede gelmiştir.²⁴ Hemen harekete geçilir. 12 Temmuz'da tek partinin dört milletvekili –dilbilimci ve Çanakkale milletvekili Samih Rifat (başkan), gazeteci, Afyon milletvekili ve TBMM idare amiri Ruşen Eşref (genel sekreter), şair ve Zonguldak milletvekili Celâl Sahir (veznedar) ve romancı, Manisa milletvekili Yakup Kadri (kurucu üye)– Dahiliye Vekâleti'ne gidip TDTC'nin geçici nizamnamesini sunarak, cemiyetler kanununa uygun bir şekilde Emniyet-i Umûmiyye Müdürlüğü'nden izinname talep ederler.²⁵

Vekâletin dört milletvekilinin talebini karşılamakta gösterdiği sürat –mühürlü izinname ertesi gün çıkar– TDTC'nin ilk bakışta hukuken sadece bir cemiyet (dernek) olduğu gerçeğini değiştiremez: iyi niyetli insanların bir araya geldiği bir pazar günü dilbilimcileri derneği, eğitilmiş insanlar, lise öğretmenleri, vekâletlerde çalışan beyefendiler.²⁶ Ama TDTC'nin nizamnamesi nihai haline ancak Ekim 1932'de –kurulduktan üç ay sonra– birinci "Türk Dil Kongresi"nin ardından kavuşur. Bu arada nizamname tartışmaları sırasında kimya öğretmeni Naşit Bey'in Türk Dilini Tetkik Cemiyeti adını Türkçeleştirerek Türk Dilini Araştırma Derneği yapmayı önerdiğini de hatırlatalım.²⁷ Sonunda kabul edilen metnin 2. maddesi cemiyetin amacını sıptar: "Türk dilinin öz güzelliğini ve zenginliğini meydana çıkarmak, onu dünya dilleri arasında değerine yaraşır yüksekliğe erdştirmek." TDTC kurultay tarafından seçilen dokuz üyeden oluşan bir umumi merkez heyeti tarafından yönetilecek (5. madde), kurultay iki yılda bir toplanacaktır (madde 6, 7 ve 18). Her Türk yurttaş TDTC'ye üye olma talebinde bulunabilir; ama yeni bir üyeyi kabul etme konusunda karar verme yetkisi cemiyetin umumi merkez heyetine aittir (madde 9).²⁸

24 Ruşen Eşref'in [Ünaydın] yan resmi hatıratına göre: *Türk Dili Tetkik Cemiyeti Kurulduğundan İlk Kurultaya Kadar Hatıralar, Hatıralar IV, Bütün Eserleri*, c. VI, TTK Basım Evi, Ankara, 2002 (1933, 1943), s. 6-58.

25 Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez Ağustos 1909'da tanınan ve Fransız "1901 kanunu" model alınarak kanunlaştırılan cemiyet kurma özgürlüğü Türk Anayasası (Nisan 1924) ve Medeni Kanun'da da (Şubat 1926) tanınmıştır. Bununla birlikte Mart 1925'ten Mart 1929'a kadar yürürlükte kalan Takrir-i Sükûn Kanunu meclisten geçtikten sonra ciddi sınırlamalara tabi tutulmuştur. Tijen Dündar Sezer, "Dernek Kurma Özgürlüğünün İçeriği ve Gelişim Süreci Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme", *Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 10, no. 1, 2008, s. 1-58, buradaki referans s. 35.

26 Mayıs 1935'te Türkiye'de haftalık tatil günü olarak Cuma'nın yerini Pazar günü aldı.

27 Vakitsiz bulunan bu değişiklik teklifi reddedilmiştir. TDTC, *Birinci Türk Dili Kurultayı 1932. Tezler, Müzakere Zabıtları*, Devlet Matbaası, İstanbul. 1933, s. 437.

28 Cemiyet kelimesinin hem kamu kurumlarını hem siyasi örgütleri, hem özel girişimleri hem de bilim cemiyetlerini ifade etmek için kullanılabildiğini belirtelim. Ahmet Karaçavuş, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri", doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2006, s. 39.

Resmi olarak TDK dernekler kanununa tabi olmaya hep devam edecek-
tir; söz konusu kurumun Fransızca ortamında genellikle *L'Association Lin-
guistique Turque* (Türk Dil Derneği) şeklinde ifade edilmesi de bunu orta-
ya koymaktadır.²⁹ Ocak 1939'da, TDK'nın umumi merkez heyeti, Haziran
1938 tarihli yeni Cemiyetler Kanunu'na uymasını sağlayacak gerekli tedbir-
leri alır.³⁰ 1942'de Genel Sekreter İbrahim Necmi Dilmen TDK üyelerinin
gönüllü çalıştıklarını vurgular: "Bizim kültür kurallarımızı kuran Ulu Ön-
der Atatürk, bunlardaki çalışmaların hasbi olmasını da bir prensip olarak va-
zetmiştir. Onun için Türk Dil Kurumu Genel Merkez Kurulu da esasen pa-
rasız olarak çalışıyor."³¹

Bir bilim cemiyeti

Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin bir diğer yaklaşımı da kendisini Avrupa'daki
büyük bilim cemiyetleri ve onların aristokratik kurulları gibi çalışan, tama-
men bilime adanmış bir alan olarak göstermesidir.³² Bu bakımdan, ilk olarak,
TDTC'nin nizamnamede "hami-reis" olarak geçen (madde 1) devlet reisi-
nin resmi himayesi altında olduğunu kaydedelim; Maarif Vekili ise cemiyetin
"fahri reisi"dir (madde 4). Bu unvanlar, daimi başkanı Orléans Dükü olan So-
ciété Asiatique de Paris'nin yönetmeliğini de akla getirmektedir.³³ Aynı şekil-
de, TDTC nizamnamesinde fahri âza ve muhabir âza ayrımı da vardır (mad-
de 19): Bunlar Batı'da akademik dünya üyelerini bünyeye dahil ederken veri-
len unvanlardır³⁴ – bu gelenek Osmanlı payitahtında 1851'de Encümen-i Dâ-
niş kurulduğunda yerleşmiştir.³⁵ Fransa'nın taşra vilayetlerinde tüm 18. yüz-

29 Fransızca çıkan günlük *Istanbul* gazetesinde (1934, 1935) – veya Türkiye'nin Paris Büyükelçili-
ği'ndeki ticaret ataşesinin Jean Deny'yi üçüncü kurultaya davet etmek için gönderdiği mektup-
ta bu ifadeye rastlanmaktadır. Hamit Bozarslan, "Jean Deny et le Troisième Congrès de la lan-
gue turque. (Istanbul, 1936)", *Turcica*, c. 39, 2007, s. 221.

30 TDK arşivi [on-line: <http://tdkkitaplik.org.tr/kararlar.asp?yl>], Karar Defterleri [bundan sonra
TDK/KD], 1939015. "Aile, ırk, cins ve sınıf esasına dayalı cemiyet kurulamayacağı" hükmünü
getiren bu kanun, sendikal özgürlüğü yok etmiş ve hükümete her türlü cemiyeti kapatma yet-
kisi vermiştir. T. Dündar Sezer, "Dernek Kurma Özgürlüğünün..."

31 TDK, *Dördüncü Türk Dil Kurultayı 1942. Toplantı Tutulgaları, Tezler*, Alâeddin Kırıl Basım Evi,
Ankara, 1943, s. 118. TDK üyelerine yaptıkları bilimsel çalışmalar (çeviri, filolojik inceleme, çe-
şitli görevler) için ücret ödendigi göre tartışmalı bir beyan söz konusudur.

32 Daniel Roche, *Le siècle des lumières en province. Académie et académiciens provinciaux, 1680-
1789*, Éditions de l'EHESS, col. Civilisations et sociétés, c. I, c. 62, Paris, 1989 (1978), s. 202 ve
207 vd.

33 Robert Irwin, "Les vrais discours de l'orientalisme", François Pouillon ve Jean-Claude Vatin
(yön.), *Après l'orientalisme. L'Orient créé par l'Orient*, IISMM-Karthala, Paris, 2011 s. 39-51, bu-
radaki referans s. 47.

34 Roma Accademia dei Lincei (1603), Londra Royal Society (1660), Académie des sciences de Pa-
ris (1666) ve Berlin Kurfürstlich-Brandenburgische Societät der Wissenschaften (1700) vb.

35 Johan Strauss'a göre Encümen-i Dâniş'in "l'Académie des sciences et belles lettres de Paris mo-

yl boyunca taklit edilen bu gelenekler 19. yüzyılın ilk yarısında kurulan büyük bilim cemiyetlerinde de sürdürülmüştür³⁶ – 1861’de İstanbul’da kurulan Cemiyet-i İlmiye-yi Osmâniye’nin de bu bilim cemiyetleriyle bağlantılı olduğuna kuşku yoktur.³⁷ Bu koşullarda genel sekreter Dilmen’in TDK’yi bir “dil akademisi” olarak tanımlamasında şaşılacak bir yan yoktur.³⁸

Yine de bilgi sosyalleşmelerinin geniş yelpazesi içinde TDK’nın soykütüğünü akademik dünyanın salonlarını, oryantalist küçük çevreleri ve modern çağın diğer keşif cemiyetlerini bir araya getiren o “entelektüelleşmiş sevinç âlemi”nden³⁹ çok, 19. yüzyılın ikinci yarısında doğmuş, daha özel çevrelerin ciddi rasyonalistlerinin ruhuna bağlamak daha yerinde olur.⁴⁰ Burada bilim sosyetesinin ansiklopedik ideali yerini daha sade ve kanaatkâr burjuvazilerin (tüccarlar, serbest meslek sahipleri veya memurlar) muaşeret kurallarına bırakırken, bu burjuvazilerin düzenlemeleri bilimsel disiplinlerin farklılaşması, özerkleşmesi ve profesyonelleşmesiyle birlikte gelişir.⁴¹ Türk tarihinde belki Ocak 1928’de kurulan Türk Felsefe Cemiyeti, bu “ikinci tarz” bilim cemiyetlerinin Türkiye’deki ilk örneği sayılabilir.⁴² Meslekten insanlar,

deline göre kurulduğu aşikârdır”; “Les voies de la transmission du savoir dans un milieu cosmopolite. Lettrés et savants à Istanbul au XIXe siècle (1830-1860)”, Floréal Sanagustin (yön.), *Les intellectuels en Orient musulman, statut et fonction* içinde, IFAO, Kahire, 1999, s. 115.

36 Société de géographie de Paris (1821), Société asiatique (1822), Royal Asiatic Society (1823) veya Royal Historical Society (1868) gibi.

37 Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought. A study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Syracuse University Press, Syracuse (NY), 2000 (1962), s. 238 vd.; A. Karaçavuş, “Tanzimat Dönemi...”, a.g.e., s. 199; Özgür Türesay, “Être intellectuel à la fin de l’Empire ottoman: Ebuzziya Tevfik (1849-1913) et son temps”, doktora tezi, EHESS, 2008. Türesay Cemiyet-i İlmiye-yi Osmâniye’yi yeni bilimsel bilgilerin üretiminden çok, Avrupa’da üretilmiş bilgilerin yayılmasına (kütüphane, okuma salonu, konferanslar...) yönelik bir yer olarak değerlendirir, a.g.e., s. 55 vd.

38 TDK, *Dördüncü Türk Dil Kurultayı...*, s. 9.

39 Daniel Roche, a.g.e., s. 392.

40 Paris’te peş peşe etnoloji (1839), biyoloji (1848), antropoloji (1859), dilbilim (1866), fizik (1873), felsefe (1901) cemiyetleri kurulduğunu hatırlayalım; Leipzig’deki Deutsche Morgenländische Gesellschaft (1845), Londra (1863) veya Berlin antropoloji cemiyetlerini (1869), ya da British Historical Association’ı da (1906) sayabiliriz.

41 Bir yanda akademiler ve sosyete bilim cemiyetleri, diğer yanda da uzmanlaşmış bilim cemiyetleri arasındaki bu sosyal oluştumsal ayrımın yerel durumlara ve disiplinlere göre ayrıntılandırılmaya ihtiyaç duyduğunu belirtelim – bunu Avrupa akademik sosyalleşmelerinin karşılaştırmalı toplumsal tarihi perspektifinden belirtiyoruz; bilebildiğimiz kadıyla böyle bir tarih henüz yazılmamıştır. Bunun yolunu Christophe Charle çizmiştir: *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle. Essai d’histoire comparée*, Éditions du Seuil, Paris, 2001. Karş. Annette Lewerentz, “Les premières années de la Société berlinoise d’anthropologie, d’ethnologie et de préhistoire et son intégration dans le paysage scientifique berlinois”, Céline Trautmann-Waller (yön.), *Quand Berlin pensait les peuples. Anthropologie, ethnologie et psychologie (1850-1890)* içinde, CNRS Éditions, Paris, 2004, s. 45 vd.

42 Bu açıdan bakıldığında, 1909’da kurulan ve başkanlığını son vakanüvis Abdurrahman Şeref’in yaptığı Tarih-i Osmani Encümeni bir ara geçiş biçimi olarak kabul edilebilir: Osmanlı İmparatorluğu’nda tarih disiplini bir profesyonelleşme başlangıcına işaret etmekle birlikte, sulta-

lise öğretmenleri Mehmet Servet [Berkin] ve Hilmi Ziya [Ülken] tarafından İstanbul'da kurulan Türk Felsefe Cemiyeti kendini "ilmi bir cemiyet" olarak tanıtmakta, lise öğretmenleri, üniversite öğretim üyeleri ve Maarif Vekâleti'nden memurlar ayda bir kez cemiyet bünyesinde toplanmaktadırlar.⁴³ 1929 ilkbaharında toplantılara son verir. Ama üyelerinin birçoğu sonraki yıllarda TDTC'nin umumi merkez heyetinde boy göstereceklerdir: dilbilimci Ragıp Hulûsi,⁴⁴ Maarif müfettişi Hasan Âli, üniversite öğretim üyesi İsmayıl Hakkı, lise öğretmeni Ağâh Sırrı.⁴⁵

TDK bünyesinde çok az dilbilimci ve lise öğretmeni, asker, bürokrattan çok daha az üniversite öğretim üyesi bulunsa da, kurum Batılı bilimsel ethos'a öykünen biçimleri (aksesuar, pratik, ritüel olarak) benimsemiştir. Az çok özerkleştirilmiş alt disiplinlerin yansıması olan dört "kol" içermektedir: "lenguistik ve filoloji"; "etimoloji"; "gramer ve sentaks"; "lûgat ve ıstılah" – bunlara bilimselden çok idari nitelikte iki kol daha eklenmiştir: "yayın kolu" ve kelime aramaya, yani taşrada lehçe derleme kampanyaları sırasında toplanmış bilgilerin merkezileştirilmesine yönelik "derleme kolu."⁴⁶ TDK uluslararası dilbilimin büyük isimlerinin (Max Müller, Antoine Meillet, Jules Vendryès) yanında daha eklektik isimlerin (Nikolai Marr, James Churchward, Hilaire de Barenton) de eserlerinin yer aldığı uzmanlaşmış bir kütüphaneye sahiptir. Her iyi bilim cemiyeti gibi, yılda üç ilâ beş sayı çıkan *Türk Dili* adında bir bilimsel bülten de yayımlar.

Son olarak, TDK bilimsel filolojik ve edebi araştırmaları da finanse eder; örneğin Ankara Eğitim Enstitüsü öğretmeni Hüseyin Namık Orkun tarafından hazırlanan, Sibirya ve Orta Asya'daki Türki yazıtların –ünlü Orhon yazıtları da (8. yüzyıl) buna dahildir– ilk bilimsel Türkçe yayını bu tarz araştırmalardan biridir.⁴⁷ Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lûgat-it-Türk* adlı Türk di-
yalektleri sözlüğünün (1070'lerin başı) Latin harfleriyle Türkçe çevrimya-

nın iradesinin ve himayesinin ürünü olmayı da sürdürmektedir. Mehmet Demiryürek, "Tarih-i Osmani Encümeni'nin Kuruluşu", *Toplumsal Tarih*, 90, Haziran 2001, s. 41-49.

43 Karş. Osman Kafadar, "Türkiye'de Felsefecilerin İlk Örgütü. Türk Felsefe Cemiyeti (1928-1929)", *Tarih ve Toplum*, 189, 1999, s. 45-50.

44 Dil Heyeti'nin bu eski üyesinin izi Eylül 1933'ten tutanaklardan silinir (TDK/KD 1933050). Güneş-dil teorisine kesin biçimde karşı çıkan az sayıda entelektüelden biridir. Bu "muhalafet" in ardından dilbilim profesörü olduğu İstanbul Üniversitesi onun TDK'ya yönelik ilk eleştirisini 1941'de yayımlar. Karş. I. Aytürk, "Politics and Language...", s. 19 vd.

45 Hasan Âli [Yücel] 1932'den 1934'e kadar TDK'nın umumi merkez heyeti üyesi, Aralık 1938'den Mayıs 1946'ya kadar da başkanı olur; İsmayıl Hakkı [Baltacıoğlu] 1942-1949 arasında merkez heyetinde yer alır; Ağâh Sırrı [Levend] ise çeyrek yüzyıl boyunca (1949-1974) TDK'nın karar organlarında yer alır, 1960-1963 arasında da başkanlığı üstlenir. Nail Tan (yön.), *Kuruluşunun 70. Yıl Dönümünde Türk Dil Kurumu*, TDK Yay., Ankara, 2001.

46 *Türk Dili*, 3, Temmuz 1933, s. 73.

47 TDK/KD 1938022; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I ve II: Devlet Basım Evi, İstanbul, 1936 ve 1938; III ve IV: Alâeddin Kırıl Basım Evi, İstanbul, 1940 ve 1941.

zısı, 1934-1949 arasında TDK'nın değişmeyen veznedarı olan⁴⁸ Besim Atalay'ın eseridir.⁴⁹ 1932-1949 arasında "gramer ve sentaks" kolunu aralıksız yöneten Ahmet Cevat ise, dilin kökenleri üzerine iki araştırmanın arasında *Odyseia*'yı veya Aiskhylos'un Agamemnon'unu Türkçeye çevirmekle de uğraşır.⁵⁰ Daha yukarıda söz ettiğimiz kurultaylar da "Türk dilbilimi"nin gerçek manada temellerini oluştururlar; kurultaylar asla bir haftadan kısa sürmezler ve katılım iki kez (1932'de daha mütevazı, 1936'da çok daha çarpıcı bir şekilde) gerçekten uluslararası boyutta gerçekleşir.⁵¹ Katılım çağrılar, seçici komiteler, oturumların tutanakları, kara tahta, kongreye katılanlara dağıtılan kartlar, sayfa altlarındaki dipnotlar, çift dilli yayınlar – bu sempozyumlarda ve onların sonucu olan yayınlarda uluslararası akademik toplantıların kural haline gelmiş tüm uygulamalarıyla karşılaşmaktadır.

Vatanperver bir kulüp

Üçüncü bir bakış açısından, TDK bir folklorik incelemeler merkezi olarak da tanımlanabilir. Bu bakımdan bir başka soykütüğüne bağlanmaktadır: 1908 devriminden sonra hızla çoğalan "kültürel kulüpler".⁵² Üyeleri çoğunlukla memurlar ve askerlerden oluşan bu kulüplerin dilbilimsel, arkeolojik veya edebi faaliyetleri bilindiği üzere II. Meşrutiyet döneminde Türkçülüğün yapılmasında hatırı sayılır bir rol oynamışlardır.⁵³

Avrupa'da 19.-20. yüzyıllarda hüküm süren dernek militanlığının klasik bir biçimi söz konusudur.⁵⁴ Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi ya da Rumca ismiyle Ellinikos Filologikos Sillogos Konstantinupoleus (1861) türünün ilk örneği olmamakla birlikte, bu ulus ötesi modelin Osmanlı bağlamında Doğu Akdeniz'in büyük liman kentlerinin gayrimüslim topluluklarından

48 Önce öğretmen, sonra da Maarif Vekâleti'nde kültür müdürü olan Besim Atalay 1920-1946 arasında milletvekilliği yapmıştı. Sevgi Özel, *Besim Atalay*, TDK, Ankara, 1983.

49 Kâşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Besim Atalay, I-III, Alâeddin Kırıl Basım Evi, İstanbul, 1939-1941.

50 Homeros, *Odüsseia*, I ve II, çev. Ahmet Cevat Emre, Recep Ulusoglu Basım Evi, Ankara, 1941 ve 1942; Aishülos, *Agamemnon*, çev. Ahmet Cevat Emre, Recep Ulusoglu Basım Evi, Ankara, 1943.

51 TDK kurultayları 1932, 1934, 1936, sonra da 1942, 1945 ve 1949'da toplanır. 1936 tarihli kurultayın uluslararası yankıları hakkında bkz. Emmanuel Szurek, "Le recteur, le professeur et le *Büyük Önder*. La théorie de la Langue-Soleil sous l'œil de Jean Deny", *Turcica*, c. 42, 2010, s. 279-303.

52 Füsün Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim, İstanbul, 2004 (1997), s. 71.

53 Paul Dumont, "La revue *Türk Yurdu* et les musulmans de l'Empire russe. 1911-1914", *Cahiers du monde russe et soviétique*, c. XV, no. 3-4, 1974, s. 315-331; Masami Arai, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*, E. J. Brill, Leyde, 1992.

54 Anne-Marie Thiesse, *La création des identités nationales. Europe, XVIIIe-XXe siècle*, Seuil, Paris, 2001.

başlayarak kök salışı üzerinde düşünmek açısından ilginç bir örnek oluşturmaktadır.⁵⁵ Sillogos üyelerinin Pera'daki Topçular Sokağı'nda bulunan merkezlerinde bir kütüphaneleri ve bir okuma salonları vardı. Sillogos Anadolu Rumlarının dil ve kültürüne ilişkin her alanda,⁵⁶ ayrıca bir de dergi çıkarıyordu. Özellikle üyelerinin "siyaset yapmadıkları" vurgulanıyordu.⁵⁷ Başka bir ifadeyle: Kesinlikle apolitik diye sunulan bir dizi faaliyet üzerine odaklanmış, bir kültürel yenilenme laboratuvarı söz konusuydu. 1908 devriminden sonra İstanbul'da kurulan Türkçü cemiyetlerin üyelerinin, muhtemelen farklı saiklerle de olsa, aynı siyasi tarafsızlığı büyük bir inançla dile getirmeleri dikkat çekicidir. Türk Derneği (Aralık 1908), Türk Yurdu Cemiyeti (Ağustos 1911) veya Türk Ocakları (ilk Ocak Mart 1912'de kurulmuştur) gibi Türkçü dernekler bile İttihatçı iktidardan bağımsız olduklarını ilan etme kaygısı taşımaktadırlar.⁵⁸

Sillogos'tan yetmiş, İttihatçı dönemin Türkçü derneklerinden de yirmi yıl sonra kurulan TDTC'nin durumu nedir? TDTC'nin ayırt edici özelliği, doğrudan bir türevi olduğu Kemalist iktidarın çizgisini tamamen benimsemesidir. Ama o da birçok bakımdan 20. yüzyıl başının vatanperver dernekler geleneklerinin bir uzantısıdır. Öncelikle biyografik bir süreklilik söz konusudur. TDTC'nin kurucu üyesi olan şair ve edebiyat öğretmeni Celâl Sahir, Türk Derneği'nin eski mensuplarından; 1917'de, Yusuf Akçura'nın ardından, Türk Ocakları'nın resmi yayın organı olan *Türk Yurdu* dergisinin başına geçmiştir. 1920'li yıllarda onu Türk Ocakları'nın yönetici organlarında görüyoruz.⁵⁹ 1934-1942 arasında filoloji koluna riyaset eden maarif müfettişi Ali Canip ise 1911'de Selanik'te Ziya Gökalp ve Ömer Seyfeddin tarafından kurulan Yeni Lisân hareketinin önde gelen isimlerindendir.⁶⁰ TDTC'nin ilk başkanı olan Samih Rifat da II. Meşrutiyet döneminde İstanbul'un belli başlı Türkçü derneklerinde bulunmuştur; savaştan sonra da Türk Ocakları'nın umumi merkez heyetinde bulunur ve bir süre Hars Heyeti'ne baş-

55 Johann Strauss onu "bağımsız Yunanistan'da bir eşi bulunmayan, birinci sınıf bir bilim cemiyeti" diye tarif etmektedir. J. Strauss, "Les voies de la transmission...", s. 112.

56 Méropi Anastassiadou, "Les défis de l'entre-deux. Les Grecs de Péra. Une communauté ottomane à l'époque des constructions nationales (1804-1923)", araştırma yürütme yeterliliği tezi, Université de Nancy, 2009, c. II, s. 331-343.

57 Orhan Türker, "İstanbul Rum Edebiyat Derneği (1861-1923)", *Tarih ve Toplum*, no. 175, Temmuz 1998, s. 4-9.

58 P. Dumont, "La revue *Türk Yurdu*...", s. 317; F. Georgeon, "Les Foyers Turcs...", s. 80 vd.; M. Arai, *Turkish Nationalism...*, s. 7 vd. ve 50; F. Üstel, *İmparatorluktan...*, s. 22, 52, 69 vd. 149 vd.

59 İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, İstanbul, 1946, s. 81; F. Üstel, *İmparatorluktan...*, s. 46.

60 Ve bu hareketin yayın organı olan *Genç Kalemler* dergisinin de önde gelen isimlerindendir. Masami Arai, *Turkish Nationalism...*, a.g.e., s. 24-47; Hüseyin Sadoglu, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 142 vd.

kanlık eder.⁶¹ TDTC'nin ilk genel sekreteri olan Ruşen Eşref'in Türk Ocakları'nın 1927 ve 1928'deki kurultaylarına katıldığı görülmektedir;⁶² 1934'te TDTC'nin umumi merkez heyetine seçilen milletvekilleri İzzet Ulvi ve Besim Atalay ise 1924'teki Türk Ocakları kongresine katılmışlardır.⁶³ Son olarak, 1934-1950 arasında TDK umumi merkez heyetinde yer alan (hatta 1945'ten 1949'a kadar genel sekreterlik yapar) mülki amir (Mülkiye mezunudur) Hasan Reşit Tankut'un geçmişinde de Türk Ocakları müfettişliği bulunmaktadır.⁶⁴

TDK'nın 1930'lu ve 1940'lı yıllardaki yaşamında iz bırakan çeşitli ritüeller –kutlamalar, yıldönümleri, yarışmalar– II. Meşrutiyet dönemindeki kültürel kulüplerin milliyetçi davetlerinin uzantısıdır. Tek bir örnek verelim: 29 Mayıs 1937 günü saat 16'da Ankara Halkevi'ndeyiz; TDK meşhur Rus dilbilimci ve etnolog Wilhelm Radloff'un –bugüne dek “Türkolojinin kurucusu” olarak kabul edilegelmiştir– doğumunun yüzüncü yıldönümünü kutluyor.⁶⁵ Akademik dünyadan çeşitli şahsiyetler davet edilmiş: Türk Tarih Kurumu'ndan meslektaşlar,⁶⁶ Türkoloji Fakültesi'nden hocalar ve talebeler, başkent'in lise edebiyat öğretmenleri, Maarif Vekâleti'nden ve tek partiden çeşitli isimler. Sovyet elçiliğinin bir görevlisi de türkolog vasfıyla ve uzun ısrarların ardından kendini davet ettirmeyi başarmış. Hasan Reşit Tankut'un Avrupa türkolojisinin tarihi hakkındaki konferansının ardından, “Radloff Günü” TDK'nın sunduğu açık büfe ikramıyla sona eriyor.⁶⁷

61 Ayşegül Celepoglu, *Türk Dil Kurumunun Kurucu Başkanı Samih Rifat: Hayatı ve Eserleri*, TDK, Ankara, 2008, s. 41 vd. Samih Rifat'ın 1927'de Türk Ocakları bünyesinde kısa bir folklor incelemesi yayınladığını da belirtelim: *Şarkın Masal Anaları*, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, [Ankara], 1927.

62 Eski bir Türk-Mogol sözcüğü olan *kurultay* 1925'te canlandırılmış ve Türk Ocakları'nın kongreleri ve genel kurulları “kurultay” olarak adlandırılmıştır: TDTC de bu konuda Türk Ocakları'nın izinden gitmiştir. Ama terim 1926'da Baku Kongresi için de kullanılmış.

63 F. Georgeon, “Les Foyers Turcs...”, a.g.m., s. 92. İzzet Ulvi savaştan önce de *Türk Yurdu* dergisine birçok folklor makalesi yazmıştır.

64 F. Üstel, *İmparatorluktan...*, s. 165, 253, 313.

65 Emmanuel Szurek, “Jean Deny, les Langues orientales, les Turcs et la Turquie nouvelle: une histoire sociale et transnationale de la turcologie française”, Güneş İşiksel ve Emmanuel Szurek (yön.), *Turcs et Français. Histoire d'un croisement culturel 1860-1960*, Presses universitaires de Rennes, Rennes, 2014.

66 *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti* (TTTC, sonra *Türk Tarih Kurumu*, TTK) Nisan 1931'de kuruldu. 1932'den itibaren TDTC ve TTTC'den sık sık “kardeş cemiyetler” olarak söz edilmiştir; örneğin bkz. TTC başkanı Yusuf Akçura'nın TDTC'de yaptığı kısa konuşma, *Birinci Türk Dili Kurultayı*, a.g.e., s. 434 vd.

67 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (bundan sonra BCA), 030..10.0.0/144.033..09; TDK/KD 1937011.

Türk Ocakları'ndan Halkevleri'ne: Ulusal bir federasyon

Bu mütevazı anmadaki mahremiyetin aynı zamanda güçlü bir federasyon olan ve tüm Anadolu'ya yayılmış yüzlerce temsilciliği bulunan TDK'nın gerçek çapını yansıtmadığı doğrudur. Gerçekten de şu ana kadar TDTC'nin hem maddi hem de kurumsal açılardan⁶⁸ o kurulmadan bir yıl önce lağvedilen Türk Ocakları'nın doğrudan mirasçısı olduğunu anlatmadık. Bu noktada "Cemiyet"in dördüncü çehresi ortaya çıkıyor: ulusal çapta bir teşkilat. Türk Ocakları'nın 1920'li yıllarda hatırı sayılır ölçüde güçlendiklerini, taşrada yaklaşık 250 şubesi ve tüm Anadolu'ya yayılmış 30.000 üyesiyle hem devletten bir ölçüde özerk hem de toplum bünyesinde çok yaygın bir teşkilat oluşturduğunu hatırlatalım. Vatanperver ocaklardan oluşan bu federasyon 1926'ya kadar siyasi iktidar karşısında belirli bir özerkliği korumayı başarmıştı.⁶⁹ Bunun en belirgin nedeni, Türk Ocakları'nın Kemalist partinin çizgisine alternatif bir milliyetçi akımı temsil etmesiydi. Teşkilat, II. Meşrutiyet döneminin Turancı imgelemiyi yakın bağlarını korumuştur; Osmanlı sonrası Türklük tanımında İslâmî referansa Kemalist yöneticilerin vermek istediğinden çok daha önemli bir yer ayırıyordu: Bu görüş özellikle Türk Ocakları'nın Arap harflerinin terk edilmesine karşı açık düşmanlığında kendini belli etmişti. Başkanlığını 1912'den beri yazar Hamdullah Suphi'nin yaptığı Türk Ocakları'nın Kemalist yönetici grup açısından, tam da CHF üstünde eksiksiz bir hâkimiyet sağlayan siyaset ve meclisteki son tasfiyelerin yapıldığı bir dönemde (1925-1927) giderek bir tehdit olarak algılanması bu siyasi uyuşmazlıkla izah edilebilir. Ama Türk Ocakları vesayet altına alınması farklı bir müdahale tarzını gerektiren özel hukuka tabi bir cemiyettir: TDTC'nin kuruluşunun hemen öncesindeki yıllarda yaşanan olayların kronolojisini dikkatle incelemek bu açıdan önem taşımaktadır.

Kemalistlerin elinde amaçlarına ulaşmak için önemli bir müttefik bulunmaktadır: Reşit Galip. Askerî Tıbbiye mezunu, 1925'ten beri milletvekili olan, 1926'nın "büyük davaları" için yeniden canlandırılmış İstiklal Mahkemeleri üyesi Reşit Galip,⁷⁰ Türk Ocakları bünyesinde CHF ile ideolojik ve kurumsal yakınlaşma taraftarı olarak tanınmıştır. Bu teşkilata boyun eğdirilmesi adım adım gerçekleşecektir. CHF ile siyasi yakınlaşma ilkesi 1927 ilkbaharında kabul edilir; sonbaharda Türk Ocakları parti müfettişlerinin yetkisi altına sokulur. Ama son darbe Nisan 1931'de indirilir: O tarihte teşkilat

68 Étienne Copeaux Türk Ocakları ile TTTC arasındaki entelektüel bağa daha önce işaret etmiştir: Étienne Copeaux, *Espaces et temps de la nation turque. Analyse d'une historiographie nationaliste 1931-1993*, CNRS Éditions, Paris, 1997, s. 59.

69 F. Georgeon, "Les Foyers Turcs...", s. 80, 101; F. Üstel, *İmparatorluktan...*, s. 402.

70 Hakkında övücü bir biyografi kaleme alınmıştır: Yener Oruç, *Atatürk'ün "Fikir Fedaisi" Dr. Reşit Galip*, Güner Yay., İstanbul, 2007.

lağvedilir, tüm mal varlığı da tek partiye geçer. Bir ay sonra CHF'nin üçüncü kongresinde Reşit Galip, fırkanın Kültür Bürosu başkanlığına seçilir.⁷¹ Tek partinin yeni "kültür teşkilatı" olan Halkevleri'nin kuruluşuna nezaret etmek görevi ona verilecektir. İlk on dört Halkevi Şubat 1932'de, çoğunlukla Türk Ocakları'nın boşalttığı lokallerde açılır⁷² – TDTC'nin kuruluşundan dört ay önce. O andan itibaren Halkevleri'nin çeşitli şubelerden oluşacağı ve bunlardan ilkinin "Dil, Tarih ve Edebiyat şubesi" olacağı kabul edilir.

Ama Eylül 1932'de birinci kurultayda onaylanan TDTC nizamnamesi Halkevleri'nin "Dil, Tarih ve Edebiyat şubeleri"ne verilen rolü yeniden tanımlayarak, bunları TDTC'nin "vilayet merkez heyetleri" olarak belirler. Başka bir deyişle, birçok bakımdan (en maddileri de dahil olmak üzere) Türk Ocakları'nın mirasçısı olan Halkevleri sahada hem *tek partinin* örgütlenme yapıları hem de *dil cemiyetinin* yerel şubeleri konumundadır. Ruşen Eşref'in anıları, devletin tepesinde tasarlandığı anlaşılan bu iki uyumsuzun birlikteliğinin pragmatik değerlendirmelerden –ekonomik kriz ve kamu kaynaklarındaki yapısal zaaf koşulları– olduğu kadar kültür ve dernek hayatının tek parti ve sayeti altına alınması yoluyla yürütülmesi amaçlanan toplumsal kontrol stratejilerinden de kaynaklandığını düşündürmektedir:

Hami Reis, nizamnamede bunun göz önünde tutulmasını emir buyurdu. Bunun için ayrıca bir teşkilât düşünerek masrafa girmekten sakınmamızı, memlekette, mevcut C.H.F. teşkilâtından, Halkevleri kültür şubelerinden istifade etmemizi tavsiye etti.

Bekleneceği üzere, operasyonu vazgeçilmez Reşit Galip yönetir – daha sonra yükselişi devam edecek ve kongre başlamadan bir hafta önce Maarif vekilliğine atanacaktır:

Tarih cemiyeti umumî katibi doktor Reşit Galip bey o zaman C.H.F. umumî idare heyeti azasındandı ve kültür bürosu şefi olarak çalışıyordu.

– "Ona da söyledim. Bu nizamname içinde sizlerle çalışacak" [Mustafa Kemal] dedi.

Celal Sahir bey de Zonguldaktan dönmüştü.⁷³ İki üç celselik konuşmada nizamnamenin esasları kuruldu. Doktor Reşit Galip beyle Celal Sahir beyin nizamnameyi kaleme alması kararlaştı. O sırada, maarif vekili Esat bey istifa

71 O tarihte, yeni kurulmuş Türk Tarih Tetkik Cemiyeti'nin (TTTC) genel sekreteridir. Ruşen Eşref, "Une contribution à l'Histoire de la Révolution. La Société pour l'Étude de la Langue Turque. De sa fondation au premier Congrès", *Türk Dili* dergisinin eki, 2, Eylül 1933, s. 11.

72 Bu paragrafın bütünü için, karşı. F. Georgeon, "Les Foyers Turcs...", s. 74-105; F. Üstel, *İmparatorluktan...*, s. 226-252, 402; S. Şimşek, *Bir İdeolojik Seferberlik...*, s. 72 vd.

73 TDTC'nin ilk veznedarının Zonguldak mebusu olduğunu hatırlatalım.

etti, yerine doktor Reşit Galip bey geldi. Yeni vekil hemen Ankara'ya gidecekti. Yola çıkmadan önce teşkilât maddelerinin formüllerini hazırlayıp bıraktı.⁷⁴

TDK ve parti: İç içe geçişin giderek artması

Geldiğimiz noktada, TDTC'nin ilk tasarlandığında bile Kemalist elitler tarafından 1930'lu yılların başında yerleştirilmiş örgütsel düzenegin bir parçası olarak düşünüldüğü anlaşıyor. Karşımızda bir tür rizom olgusu var: Çok farklı iki toplumsal kuruluşun, bir bilim cemiyeti ve bir siyasal partinin yan yana varoluş veya hiyerarşik olarak iç içe geçişten ziyade, birinin aslından uzaklaşması kapsamında değerlendirilebilecek şekillerde *taşra üzerinden* etki-leşime girdikleri bir “rizom” ile, iki bitkinin kökleri üzerinden iletişime geçmesi olayıyla karşı karşıyayız.⁷⁵ Nitekim iki teşkilat arasında hiçbir rol paylaşımına gidilmemiştir ve bu paylaşım Kemalist iktidar sahasının içindeki güçler dengesine göre değişim gösterecektir. Dernekler dünyası, tek parti ve göreceğimiz üzere kamu idaresi arasında çok iktidarlı bir alan söz konusudur.

CHF genel sekreterinin TDTC genel sekreterine hitaben yazdığı 24 Ocak 1933 tarihli bir mektup, Ankara'daki iki kurmay heyetinin (parti ve dernek) aynı teşkilat şeması içinde birlikte var olmasının bürokraside dayandığı el yordamıyla ilerleyiş uzun konuşmalardan daha iyi yansıtmaktadır:

Türk Dili Tetkik Cemiyeti Nizamnamesi mucibince cemiyetinizin vilâyet merkezlerini teşkil edecek olan Halkevleri dil, tarih, edebiyat şubesinin idare heyetinin dil işlerine ait çalışmalarında direktiflerinize tabi olmaları ve kendilerini bu iş için en yüksek faaliyetlerini sarfetmeleri yazılmıştır. Yalnız ilmi hareketleri takip etmekte olan bürolarımızı faaliyetinizden haberdar etmek üzere kendilerine verilen direktiflerin bir suretinin de fırkaya iş'arını rica eylerim ve saygılarımı takdim eylerim, Efendim.⁷⁶

Böyle bir adım TDTC'nin Halkevleri ile olan ilişkisinde en azından ilk yıllarda tek parti karşısında sahip olduğu karar özerkliği marjını gösteriyor. Ama TDK yönetmeliğinde on yıl sonra, 1942 kurultayında kabul edilen bir düzenleme, o tarihteki güçler dengesinin, dolayısıyla da iki yapı arasındaki anlaşma biçimlerinin değiştiğinin kanıtıdır: “Kurumun feshi halinde malları, alacakları ve verecekleri Cumhuriyet Halk Partisine geçer”: İlk kez TDK'nın tek partinin bir *peyki* olduğu resmen açıklanmıştır.⁷⁷

74 A.g.e., s. 23-24.

75 Rizom metaforu burada kaçak olarak, telif veya alıntı hakkına gerek bırakmayacak şekilde kullanılmıştır.

76 TDK/KD 1933011.

77 TDK, *Dördüncü Türk Dil Kurultayınca...*, s. 16.

İki teşkilat arasında deyim yerindeyse tüzüklerinden kaynaklanan (değişken olmakla birlikte) bir iç içe geçiş olduğu saptamasının ötesinde, TDK'nın umumi merkez heyetinin üyelerinin incelenmesi Kemalist siyaset ve bilim adamlarının nasıl örtüştüğünü tüm boyutlarıyla gözler önüne sermektedir: Karşımızda bilim adamı ile siyasetçi arasında işlevsel uzmanlığın silinmesinin –hatta uzmanlaşma olmamasının–⁷⁸ karakteristik bir biçimi bulunmaktadır, bu da organik entelijansiya kavramına hak verdirmektedir. TDTC'nin dört kurucu üyesinin meclis kökenli olduğunu zaten bildiğimiz için, Ağustos 1934'te toplanan kurultayda umumi merkez heyetine seçilen on bir üyeden onunun CHF milletvekili olması da bizi şaşırtmayacaktır: Saffet Bey (Erzincan), Besim Atalay (Aksaray), Ahmet Cevat (Çanakkale), Ali Canip (Ordu), Hasan Reşit (Muş), Yakup Kadri (Manisa), Celâl Sahir (Zonguldak), Refet Bey (Urfa), Naim Hâzım (Konya) ve İzzet Ulvi (Afyon).⁷⁹ On birinci üye İbrahim Necmi'dir: Dil Heyeti'nin bu eski üyesi Galatasaray Lisesi'nde edebiyat öğretmenidir ve Ağustos 1932'den itibaren Celal Sahir'in yerine genel sekreter yardımcılığı, Aralık 1933'ten itibaren de Tiran büyükelçiliğine atanan Ruşen Eşref'in yerine genel sekreterlik görevlerini üstlenmiştir.⁸⁰ TDTC'de görev almasının üstünden henüz bir hafta geçmişken, Maarif Vekâleti ikinci sınıf müfettişliğine terfi ettirilir ve böylece lise öğretmenliğinden tamamen ayrılır;⁸¹ Kemalist yöneticilerin entelektüel mahmillerini sadıklaştırmak (ve satın almak) için kullandıkları milletvekilliğinden o da istifade edecek, ama bunun için 1936'ya kadar beklemesi gerekecektir.⁸² O tarihte TDK umumi merkez heyeti üyelerinin tamamı –istisnasız– aynı zamanda TBMM'de milletvekilidir.⁸³ 1942 tarihindeki umumi merkez heyetinde ise dokuz milletvekili, bir eski milletvekili, bir üniversite profesörü (İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu) ve emekli bir albay (Fuat Köseraif) yer almaktadır.

78 Uzmanlaşmanın silinmesi kavramı farklı toplumsal kesimler arasında daha önce geçerli bir işbölümü ve özdeşleşme dinamikleri bulunduğunu varsayar. Bu bakımdan bir genelleme riski göze alınabilir: Kemalist organik entelijansiya, 19. yüzyıl Osmanlı ulema geleneğinde gözlemlenen âlimler (veya bilim adamları) dünyasıyla devlet bürokrasisi arasındaki yapısal geçirgenliğin ne ölçüde uzantısını oluşturmuş, hatta bu geçirgenliği ne ölçüde –sosyolojik anlamını değiştirecek kerte– artırmıştır? Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde entelektüel sahanın özdeşleşme serüvenleri hakkında, karş. Ö. Türesay, "Étre intellectuel...", a.g.e., s. 80-84 ve 495.

79 *Türk Dili*, 8, Eylül 1934, s. 163.

80 Kâzım Yetiş, *İbrahim Necmi Dilmen*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989, s. 1-9; TDK/KD 1933062, 1933102.

81 Ceren Kalfa, "1933 Yılı: Planlamada Sümerbank Modeline Geçiş", Birgül A. Güler (yön.), *Açıklamalı Yönetim Zamandizini. 1929-1939 içinde*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2007, s. 513; BCA 030..10.0.0/143.024..13.

82 E. Szurek, "Le recteur...", s. 291.

83 TDK, *Üçüncü Türk Dil Kurultayınca Kabul Edilen Türk Dil Kurumu Ana Tüzüğü ve Çalışma Programı*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1936, s. 17. O tarihte İbrahim Necmi Ankara Üniversitesi'ne öğretim üyesi olarak atanmıştı.

Bir propaganda yatağı

Kurultaylar basit dernek genel kurulları ya da sadece bilimsel kongreler değildir. Bunlar aynı zamanda rejimin ve “dil devrimi”nin yüceltildiği merasimlerdir. İstanbul’da Dolmabahçe Sarayı’nın yalancı mermerlerinin altında toplanan 1932, 1934 ve 1936 kurultayları, öncelikle açılışları belediye bandosu tarafından yapılan şaşıaali politik mitingler olmuşlardır: Bando önce İstiklal Marşı’nı, ardından da Kurultay Marşı’nı çalmıştır. Kurultaylar, sözün hem gerçek hem de mecazi anlamında, TBMM başkanı Kâzım Paşa tarafından bizzat yönetilen muazzam orkestrasyonlardır. Tek parti Türkiye’sinin tüm meşhurları bu kurultaylarda yerini alır, “çünkü Dil Cemiyeti’nin arkasında bizzat Atatürk, dolayısıyla da tüm resmi Türkiye vardı”.⁸⁴ yüzlerce vekil, ordunun üst rütbelileri, üst düzey memurlar, avukatlar, doktorlar, gazeteciler, ticaret ve sanayi odalarının başkanları, özellikle de çok sayıda milletvekili – bu durum, 1930’lu yılların kurultaylarına yazlıkta toplanmış bir Kamutay havası veriyordu.⁸⁵

Nitekim, bu olay bir milli egemenlik tezahürü gibi sunulmaktadır; tüm ülkeden gelen onlarca Halkevleri delegesi, orta ve yüksek öğretimden çok sayıda personel kurultaylara katılmaktadır. Jacob Landau’nun yaptığı hesaplama göre, 1932 kurultayına katılan 714 kişinin hemen hemen yarısını oluşturan 312’si öğretmen, 40’ı öğrencidir.⁸⁶ Aynı oran 1936’da da geçerlidir.⁸⁷ Eğitim çevrelerinin bu varlığı Kemalist yöneticilerin bu büyük milliyetçi ayinleri halk eğitiminin temsili olarak göstermek istemelerinden kaynaklanmaktadır. Birinci kurultay başlamadan birkaç gün önce Ruşen Eşref’in yaptığı Dolmabahçe Sarayı tasviri de bu niyeti kanıtlamaktadır:

O gece [...], içinden geçtiğim salonun engin loşluğunda o kürsü, o iskemleler bana öyle heybetleşmiş göründüydü ki... [...] Şu kürsünün yerinde, daha birkaç yıl önceye kadar bir altın taht, şu iskemlelerin yerinde de sırmalı, nişanlı insanlar vardı... O zaman bu salon, [...] bir tek adamın, –varlığını yer yüzünde Allahın gölgesi, karşısındakileri de öz kulları sayar bir tek adamın– ken-

84 Emmanuel Szurek, “Jean Deny. Rapport au recteur Charléty sur le 3e kurultay de la langue (1936)”, *Turcica*, 42, 2010, s. 305-328, buradaki referans s. 307.

85 Kamutay arı Türkçede Millet Meclisi karşılığı olarak kullanılan terimdir.

86 Jacob Landau, “The First Turkish Language Congress”, Joshua Fishman (yön.), *The Earliest Stage of Language Planning. The “First Congress” Phenomenon* içinde, Mouton de Gruyter, Berlin-New York, 1993, s. 276 vd.

87 Katılımcılar listesi için bkz. TDK, *Üçüncü Türk Dil Kurultayı. 1936. Tezler Müzakere Zabıtlar, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937, s. VII-XXIV. Buna karşılık, Ankara Halkevi’nde toplanan 1942 kurultayı milli eğitim personelinin toplantısından çok, Millet Meclisi’nin meclis dışında yapılan bir oturumunu andırmaktadır: Hazır bulunan 432 milletvekili katılımcıların % 50’sini oluşturmaktadır. Karş. TDK, *Dördüncü Türk Dil Kurultayı, s. VIII-XXXIX.**

di vücudu etrafına kurdurmuş olduğu haşmetli bir çerçeve idi... Şimdi bu gece bomboş büyük bir mektep dershanesine benziyor. Onu, bir kaç güne kadar, değil yalnız bu şehrin, bütün yurdun dört bucağından gelenler dolduracaklar. [...] Bu kalabalık söyleyecek, dinleyecek, girecek, çıkacak, nizam kuracak, heyet seçecek, rey verecek.⁸⁸

Bu törensel toplantıların Ankara'da değil de Boğaziçi'nde yapılması da kuşkusuz eski Osmanlı payitahtının eğitimli çevrelerinde kalmış olabilecek dilsel tutuculuk köklerine karşı siyasi bir gözdağı stratejisinin parçasıydı; seçilen yer de özellikle "Türk devrimi"nin padişahın iktidarının merkezi olan bir saraya simgesel bakımdan el koymasını ve Mustafa Kemal'in "dil davası"na kişisel bağlılığını yansıtıyordu. "Cumhurbaşkanlığı locası"nda yerini alan Gazi hiçbir oturumu kaçırmıyordu.

Her seferinde başlıca ulusal gazetelerin başyazarları CHF'den başmakalelerini kurultaya ayırma talimatını alıyorlardı; oturumların radyodan naklen yayınlanması için PTT idaresi ile gerekli ayarlamalar yapılıyordu. 1932 kurultayının ilk akşamında yaşanan bir hadise olayın propaganda niteliğini yansıtmaktadır: O 26 Eylül günü, Büyük Muayede Salonu'ndan radyo naklen yayınının gerçekleştirilemediği anlaşıyor. Ama sorun değil: Saat 23'te, Gazi kongrenin sarayın bir başka bölümüne geçmesi emrini veriyor. Yakındaki kışlada bulunan askerler gece yarısı değişikliğe yardımcı olmaları için çağrılıyorlar. Birkaç saat içinde kürsü, kâtiplerin masaları, radyo aletleri, yüzlerce iskemle taşınıyor.⁸⁹ Ama TDK faaliyetlerinin propaganda boyutu kendini en belirgin biçimde Ağustos 1936'da toplanan kurultayda gösterir. Bu vesileyle, İstanbul'daki kurultaya koşut olarak tüm ülkede yüz yirmi kadar "Dil bayramı" düzenlenir; bunlar da küçük *taşra kurultayları* işlevini üstlenirler. Dev bir siyasi eşzamanlama operasyonu ile, Halkevleri ve CHF şubeleri harekete geçirilerek, ülke üç dört gün boyunca İstanbul'daki kurultayın ritmine uydurulur. Gerek idari binalarda gerekse özel şahıslarda bulunan radyolara el konur ve hepsi İstanbul frekansına ayarlanarak Anadolu'daki şehir ve kasabaların meydanlarına yerleştirilen hoparlörlere bağlanır; Kemalist dilbilimcilerin konuşmalarının taşrada *naklen* dinlenmesi sağlanır.⁹⁰

88 R. Eşref, a.g.m., *Türk Dili* dergisi, s. 21-22.

89 R. Eşref, *Hatıralar IV*, s. 49.

90 Taşrada düzenlenen bu bayramların politik sosyalleşme düzeniği olarak incelenmesi için bkz. Emmanuel Szurek, "Dil Bayramı. Une lecture somatique de la fête politique dans la Turquie du parti unique", Nathalie Clayer ve Erdal Kaynar (yön.), *Penser, agir et vivre dans l'Empire ottoman et en Turquie* içinde, Peeters, Louvain, 2013, s. 497-523.

Devletin yardımcı kurumu

Dr. Reşit Galip'in Türk Ocakları'nın Halkevleri'ne zorunlu olarak dönüştürülmesinde, sonra da TDTC'nin nizamnamesinin yazılışında üstlendiği ağırlıklı rolü görmüştük. Eylül 1932'de Maarif Vekilliği'ne atanması nedeniyle TDTC'nin fahri başkanı olmuştu. Ama Aralık 1932'de Samih Rifat ölünce, Reşit Galip Cemiyet'in fiili başkanlığını da üstlendi.⁹¹ Burada bir dernek (kültürel, bilimsel, militan...) ile bir vekâlet arasında önce koşullara bağlı olarak gerçekleşen, ama giderek rutin halini alan –çünkü onun ardından gelen iki vekil de TDTC başkanlığını yürütmüştür– bir farksızlaşma sürecine tanık oluyoruz.⁹² Ancak ikinci kurultayda (Ağustos 1934) yeni bir başkan seçilir.⁹³ Bu kişi, sadece milletvekili olan Saffet Bey'dir. Ama Haziran 1935'te bu kez Saffet Bey bir yandan Cemiyet'in fiili başkanlığını sürdürüp diğer yandan da vekil olunca, aynılaştırma mantığı yeniden ağır basmış olur. Sonunda Ağustos 1936'daki kurultayda kabul edilen yeni nizamname ile durum rasyonalize edilir: Bundan böyle Maarif Vekili hukuken cemiyetin fiili başkanı olacaktır; TDK giderek bir kamu kurumu hüviyetine bürünmektedir; fahri başkanlık ise TBMM başkanı, başvekil ve genelkurmay başkanı arasında paylaştırılmıştır.⁹⁴

Bu gelişmenin bir diğer göstergesi ise, Ekim 1935'te TDTC adının “arılaştırılarak” TDK yapılmasıdır. Bu değişiklik sadece etimolojik nitelikte değildir; *cemiyet*'in *kurum*'a dönüşmesini de yansıtmaktadır.⁹⁵ Başka bir deyişle, taktik ricat aşaması sona ermiştir: 1930'lu yılların ortasındaki siyasi ve parlamenter ortamda Kemalistlerin, Temmuz 1931'de Dil Heyeti'ne yönelik olarak yaşandığı gibi, CHF'li milletvekilleri de dahil olmak üzere “gericiliğin” tekrar başını dikmesinden kaygı duymaları için bir neden kalmamıştır. Bu bakımdan, Türk Dil Kurumu da Türk Coğrafya Kurumu, Türk İktisat Kurumu ve tabii Türk Tarih Kurumu⁹⁶ gibi diğer kurumlara benzemiştir.

91 Önceden bilinen bir ölüm söz konusuydu: Eylül 1932'de TDTC'nin başkanlığına geçtiğinde Samih Rifat'ın sağlık durumu belliydi ve günlerinin sayılı olduğu, başkanlık koltuğunun çok geçmeden boşalacağı ortadaydı.

92 TDTC'nin 19 Ağustos ve 26 Kasım 1933'teki oturumlarının başkanlığını sırasıyla Refik Bey (Ağustos-Ekim 1933) ve Yusuf Hikmet (Ekim 1933-Temmuz 1934) üstlenirler. TDK/KD 1933067, 1933100.

93 Oylamalar kurultay başkanının önerisiyle el kaldırarak yapılır ve kararlar hep ittifakla alınır.

94 TDK, *Üçüncü Türk Dil Kurultayınca Kabul Edilen...*, s. 3. Başka bir deyişle o tarihte Halkevleri resmen hem CHF genel sekreterine hem de Maarif Vekâleti'ne bağlıdır; bu durum –1936'dan itibaren– devlet ile parti arasındaki aynılaştırma sürecinin giderek hız kazandığı bir ortamda gerçekleşir.

95 İlker Aytürk'ün daha önce işaret ettiği gibi: “Politics and Language...”, s. 15.

96 Eski TTTC. Zaten 4. Kurultayda bu farklı kurumların hepsi temsil edilmiştir: TDK, *Dördüncü Türk Dil Kurultayı*, s. XXXX vd.

tir. Güneş-dil teorisinin en hararetli günlerinde kabul edilen yeni adın disiplin bakımından, yani araştırma konularında epistemolojik bakımdan bir genişlemeye de işaret ettiğini ekleyelim: “Türk dili”nden “dil”e doğru bir geçiş söz konusudur. Türk Dil Kurumu artık ırksal antropolojiden karşılaştırmalı mitolojiye ve halk psikolojisine kadar beşeri bilimler yelpazesinin tamamını kapsamaktadır.⁹⁷

Bu hukuki ve filolojik değerlendirmelerin ötesinde, TDK’nın finansmanı kurumun kamu sektörü içindeki konumunu gösteren en iyi işarettir. Birinci kurultayın masrafları tamamen devlet tarafından üstlenilmekle birlikte, TDTC sonbahar 1932’den itibaren kendi bütçesine sahip olmuştu. 1933-34’te gelirleri 27.290 liraya yükseldi; bunun % 92’si başvekâlet ve % 5’i CHF tarafından karşılanıyordu.⁹⁸ 1932-33’te 180.570 lira ile dönen İstatistik Umum Müdürlüğü’nün gelirleri ile kıyaslandığında çok mütevazı bir bütçe söz konusuydu.⁹⁹ Ama 1941-42’de TDK’nın tahsisatı 115.000 liraydı: Bu da sekiz yılda % 360’lık bir artış demekti ve aynı dönemde ısıtma ve elektrik giderleri sadece % 13 oranında arttığına göre enflasyon ile izah edilemeyecek bir bütçe genişlemesi söz konusuydu!¹⁰⁰ Bu nedenle, o tarihte TDK defterlerinin Maarif Vekillliği, parti, TBMM muhasebe servislerinin, hatta Maliye müfettişlerinin denetimine sunulmasında şaşılacak bir yan yoktur.¹⁰¹ Bu açıdan bakıldığında, TDK da sosyal vesayet veya siyasal tanıtım alanında çeşitli görevlerin taşeronluğunu üstlenen diğer Kemalist veya Kemalizm-öncesi “cemiyetler” gibi, Türk İdman Cemiyetleri İttifakı, Çocuk Esirgeme Kurumu, Kızılay, Türk Maarif Cemiyeti, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, hatta Türk Hava Kurumu gibi devletin bir yardımcı kurumu görünümündedir.¹⁰² Rejimin otoriter niteliğine işaret eden ve örneğin o dönemde faşist İtalya’da benzer kurumların idari yapılanmadaki rollerini hatırlatan bir özellik söz konusudur.¹⁰³

97 Emmanuel Szurek, “Connaissez-vous la théorie de la langue-soleil? Une histoire européenne du fantasme scientifique dans la Turquie des années 1930”, Déjanirah Couto ve Stéphane Péquignot (yön.), *Les langues de la négociation. Approches historiennes*, PUR, 2016’da çıkacak.

98 Gelirlerin sadece % 2,5’i Cemiyet bülteninin satışından temin edilmektedir. Karş. *Türk Dili*, 8, Eylül 1934, s. 46-49, 96. Mali yılın 1 Haziran’da başlayıp 31 Mayıs’ta sona erdiğini hatırlatalım.

99 C. Kalfa, “1933 Yılı...”, s. 424 vd.

100 TDK/KD 1941010.

101 TDK/KD 1939016, 1941010. Çünkü TBMM de tıpkı “hükümetimiz” gibi TDK’nın finansman kaynakları arasındadır: TDK, *Dördüncü Türk Dil Kurultayı 1942*, s. 25.

102 Fransızca yapılmış bir Kemalist propaganda yayınında TDK’nın bu kurumlarla aynı hüviyette olduğu resmen belirtilmektedir: [yazar adı yok], “Les associations dans la Turquie nouvelle”, *Les annales de Turquie*, no. 6, Kasım 1933, s. 126-133.

103 Jean-Yves Dormagen “faşist dönemin iki tipik eğilimi”ni şöyle kaydeder: “Birincisi, [...] özel kuruluşları siyasi açıdan denetim altına almak amacıyla kamu kurumlarına dönüştürmek; ikincisi ise bu yeni yarı-devlet kurumlarına teorik olarak sadece bakanlık idarelerine ait olabilecek görevler vermektir”. Jean-Yves Dormagen, *Logiques du fascisme. L’État totalitaire en Italie*, Fayard, Paris, 2008, s. 45.

Bir hükümet ajansı

Her şey yukarıda sergilenen finansman tarzlarından ibaret de değildir. Çünkü TDK Maarif Vekilliği'nin emrine verdiği maddi olanaklardan ve özellikle de insan kaynaklarından (stenodaktilolar, müstahdem) geniş ölçüde yararlanmaktadır.¹⁰⁴ Örneğin 1930'lu yıllar boyunca Cemiyet'in (sonra da TDK'nın) bilimsel yayınlarının Devlet Basım Evi'nde Maarif Vekilliği kotasından basıldığı biliniyor.¹⁰⁵ En önemlisi de birçok kez çeşitli vekâletlerin hizmetleri TDK emrine verilmiştir – öyle ki özel hukuka tabi kurumun mu devlet bürokrasisinin mi yardımcı konumunda bulunduğunu belirlemek her zaman kolay olmamaktadır. Vekil Reşit Galip'in 1932 kurultayında yaptığı açış konuşması bunu belli bir lirizmle yansıtmaktadır:

Kararlarınızın bütün hükümet teşkilâtı tarafından, bütün imkân vasıtalarıyla tatbikine çalışılacağını size resmen arzetmeğe Başvekil İsmet Paşa Hazretleri tarafından memurum (Alkışlar). Bu şeref verici vazifeyi memnuniyetle ifa ederken, Devlet, Hükümet ve Millet tarafından el birliği ve fikir birliğiyle kavranmış işlerin en kısa zamanda, en büyük muvaffakiyete ereceğine, sınırsız göklere doğru yorulmaz kanatlar açacağına derin bir inanışla inandığımı söylemek isterim (Alkışlar).¹⁰⁶

TDTC Ocak 1933'te tüm ülkede geniş bir "söz derleme seferberliği" başlatır. Anadolu'daki yerel ağızlardan alınacak ve yazılı dildeki Arapça ya da Farsça kelimelerin yerine kullanılabilecek Türkçe kelimelerin derlenmesi söz konusudur. Bu kampanya 21 Kasım 1932'de Vekiller Heyeti'nce çıkarılan bir kararname ile başlatılmıştır; bu kararnamenin ilk iki maddesini alıntılıyoruz:

Madde 1 – Halk dilinde yaşayan türkçe sözleri derlemek için Türk Dili Tetkik Cemiyetine yardımda bulunmak üzere her vilâyette valinin reisliği altında bir derleme heyeti kurulmuştur.

Madde 2 – Bu heyete Türk Dili Tetkik Cemiyeti vilâyet heyeti azâları ile belediye reisi, en büyük kumandan, vilâyet maarif müdürü, sıhhat ve içtimai muavenet müdürü, lise, muallim mektebi, ortamektep, san'at, ticaret, ziraat mektepleri müdürleri girerler.¹⁰⁷

Gerçekten de bu girişim tepeden tabana tüm kamusal enerjiyi seferber eder. 4 Ocak 1933'te Cumhurbaşkanı tüm hazırlıkların tamamlandığını

104 "Müstahdem" devlet emrindeki en alt düzey "hizmetlileri" kapsar; bugün de Türk idari dairelerinde onlarla "çaycı" veya "odacı" adı altında karşılaşabilirsiniz. TDK/KD 19330036.

105 TDK/KD 19330039, 19330040.

106 TDTC, *Birinci Türk Dili Kurultayı*, s. 15 vd.

107 *Türk Dili*, 1 Nisan 1933, s. 49.

dan emin olmak için TDTC Umumi Merkez Heyeti'ni ziyaret eder.¹⁰⁸ Ocak-Temmuz arasındaki 36 oturumun yarısından fazlasına başkanlık eden ve-
kil Reşit Galip'in bu devamlılığı, hükümetin konuyla doğrudan uğraştığını
göstermektedir. Altı ay boyunca merkezi idarenin tüm kademeleri, köy
muhtarları, küçük şehirlerin belediye başkanları, kaymakamlar seferberli-
ğe katılır, operasyonların merkezi idaresi ise valilere verilmiştir. Köylere öğ-
retmenler gönderilir; üstelik bir vekâlet tamimiyle yaz tatili sırasında gay-
retlerini iki katına çıkarmaları bildirilmiştir.¹⁰⁹ Ziraat Vekilliği'nin memur-
ları fauna ve flora ile ilişkin terminolojiyi derlemektedirler.¹¹⁰ Bu dönem-
de taşra heyetlerinden Ankara'ya 120.000'den fazla fiş akar ve TDTC Anka-
ra'da fişleri merkezileştirir, dökümleri çıkarır ve çok geçmeden "arı" Türk-
çenin söz dağarcığını oluşturacakları beklenen sözcükleri seçer. Basın yo-
luyla yürütülen büyük bir araştırma (Mart-Temmuz 1933) türünden –bu-
rada anlatmayacağımız– başka girişimler de kamu erkinin katkılarıyla ger-
çekleştirilir.¹¹¹ Bu süreçte TDK kimi zaman tamamen iç içe geçmiş gibi gö-
züktüğü Maarif Vekilliği'nin bir alt birimi görünümünü verir, kimi zaman
da tam anlamıyla bakanlıklar arası bir ajans gibi davranır ve diğer idari bi-
rimleri yönlendirir – görevi, yeni Kemalist ortodoks dilbilimi tepeden sap-
tamaktır. 1935'te çift dilli, yani Osmanlıca-Türkçe ilk iki kılavuz çıkar;¹¹²
1941'de TDK Vekiller Heyeti kararnamesiyle kullanımı mecburi tutulan bir
imla kılavuzunun dağıtımını yapar;¹¹³ ama faaliyetlerinin en önemli sonu-
cu hiç kuşkusuz dil devriminin ardından yayımlanan ilk resmi Türkçe söz-
luktur (1945).¹¹⁴

Son söz: Bir vakıf mı?

Bu tipolojik güzergâhı son bir tablo ile tamamlayalım. TDK bir cumhurbaş-
kanlığı hobisi, Kemalist dilbilimci de bir saray entelektüelidir. 1930'lu yıllar
boyunca TDK'nın önde gelen isimleri Çankaya sofrasının müdavimleri ara-
sında yer almışlardır ve her yıl, havalar düzeldiğinde cumhurbaşkanı ile bir-
likte Mustafa Kemal'in yazlık karargâhını kurduğu Boğaziçi kıyısına taşın-

108 TDK/KD 1933033.

109 TDK/KD 1933032, 1933040.

110 TDK/KD 1933021.

111 A. S. Levend, *Türk Dilinde...*, s. 416; Geoffrey Lewis, *The Turkish Language Reform*, s. 49; BCA 030..10.0.0/144.032..15.

112 Türk Dili Araştırma Kurumu, *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*, Devlet Basım Evi, İstanbul, 1935; Türk Dili Araştırma Kurumu, *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*, Devlet Basım Evi, İstanbul, 1935.

113 TDK, *İmla Kılavuzu*, Cumhuriyet Basımevi, İstanbul, 1941; TDK/KD 1941010.

114 TDK, *Türkçe Sözlük*, Cumhuriyet Basım Evi, İstanbul, 1945.

mişlardır.¹¹⁵ Öyle ki sonbahar 1938'de ölümün yaklaştığını sezen Gazi, Be-yoğlu'ndan çağırttığı notere son arzularını yazdırır ve iki kurumsal saplantı-sını, Türk Tarih Kurumu ile Türk Dil Kurumu'nu da mirasçıları arasına kay-dettirir.¹¹⁶ O anda herhangi bir politik sonucu olmayan bu jestin belirleyi-ci önemi, on iki yıl sonra CHF'ye bağlı kurumsal yapıların tamamını dağı-tan Demokrat Parti iktidara geldiğinde ortaya çıkar. O zaman Mustafa Ke-mal'in vasiyeti bir tılsım işlevini görür ve TDK'nın yeni bir kurumsal kimlik edinmesine, itibarlı müteveffanın kişisel servetinin ve isteklerinin miras-çısı, onun karizmatik sermayesinin emanetçisi bir (dinî değil) özel vakıf hü-viyetine bürünmesine izin verir. Kişi tapıncının sürekliliği sayesinde, parti-ler arası çekişmenin ve 1950'deki kopuşmanın ötesinde, bu sermaye temettü getirmeye devam etmektedir. Bu maddi ve simgesel miras yeni siyasi yöneti-cilerin Halkevleri'ne yaptıkları gibi TDK'ya da yok etmelerini engeller. Başka bir ifadeyle: TDK bir kez daha deri değiştirir ve ilk kez "dernek" statüsü sa-dece adında kalmaz.¹¹⁷

Sonuç

Özetleyelim. Burada, yorum açısından zayıf Parti-Devlet kavramıyla yetinen, belirli bir analiz rutininden çıkmak için beşeri bilimler repertuarından ya-rarlanıyoruz. 1930'lu yılların TDK'sı peş peşe veya birbiriyle çelişir bir tarz-da: özel hukuka tabi bir dernek; bir bilim cemiyeti; milliyetçi bir kulüp; va-tansever komitelerin federasyonu; tek partinin peyki; bir tür meclis dışı mec-lis; bir propaganda yatağı; devletin yardımcı kurumu; akademik bir kurum; bir bakanlık dairesi; bir hükümet ajansı; bir cumhurbaşkanlığı hobisi olmuş-tur. Bu yelpazeden ne sonuç çıkarılmalıdır? Öncelikle belli bir yönsüzlük söz konusudur. Daha 1931'de parti bünyesinde bile resmi dili dönüştürme-yi hedefleyen ilk bürokratik seferberliğin hakkından gelmeyi beceren muha-lefeti etkisizleştirmeyi sağlayan bir dizi tavır ve rol söz konusudur. Öne çı-kan ilk sonuç budur: Sivil toplum ile siyasi toplum arasında kurulmuş sınır-ların sulandırılması, Dil Heyeti'nin Meclis tarafından kapatılmasından sade-ce bir yıl sonra, "dilde arlaşma"nın önündeki engellerin kaldırılmasını sağ-layan yöntemlerden biri olmuştur.¹¹⁸

115 Zaten Dolmabahçe Sarayı'ndaki iki oda TDK ve TTK'ya tahsis edilmiştir. TDK/KD 1933051, 1936011, 1937013, 1938016.

116 Vasiyetinde İş Bankası'ndaki hisselerinin temettülerini bu iki kurum arasında paylaştırmıştır. N. Tan (ed.), *Kuruluşun...*, a.g.e., s. 36.

117 TDK, *Olağanüstü Türk Dil Kurultayı 1951*, TTK Basım Evi, Ankara, 1954. Mustafa Kemal'in va-siyetindeki düzenlemeler sayesinde, TDK 1980'lerin başına kadar bir "dernek" olarak ayakta kalmayı başaracaktır.

118 I. Aytürk, "The first episode..."

Daha genel anlamda, “siyasi”, “idari”, “partili”, “bilimsel” veya “dernek- sel” gibi kategorilerin yorum değerlerini koruyup sürdürmek Kemalist yö- netici grubun kendi hâkimiyetini kurmak için yararlandığı (itibari ve huku- ki) siyasi kurnacaları yeniden canlandırmak anlamına gelir. Burada, *étaticité* (“devletlü” tavır) ile *elasticité* (esneklik) kol kola dans etmektedir: Bu maka- lenin amacı, önceden oluşturulmuş bir ontolojinin hiçbir toplumsal ağırlığı olmamasındansa¹¹⁹ –veya Makyavelist bir yol haritasının uygulamaya kon- masındansa– el yordamıyla ilerleme ve oportünizm yanları da olan Kemalist *kamu yönetim bilimi* ve *deneyimini* gün ışığına çıkarmaktır. Bul kararı al pa- rayı oyunundaki gibi, “Türk devrimi”nin önde gelen isimleri yasal ifadeleri (kanun metinleri, tamimler, dernek nizamnameleri: oynanabilecek bir sürü iskambil kâğıdı) gözlerimizin önünde değiştirmektedirler. Bu göz bağıcılığı kendi içinde bir siyasi beceridir; tek parti Türkiye’inde hâkim sınıf içinde- ki dayanışmayı sağlayan kalıcı veya geçici, gizli veya göstere göstere kurulan bağlantıların yoğunluğunu gizler. Başka bir deyişle, TDK inceden inceye tet- kik edildiğinde, iktidar sahasını birleştiren kurumsal yapılar arası –yan yana dizilmekten çok kesişen– ilişkileri ortaya çıkaran beklenmedik bir alandır: TDK bitkisini topraktan sökün ve köklerine bakın; karşınıza, duruma göre, CHF şubeleri, iki veya üç yarı-kamusal merci, vekâletlerin çoğu, çok sayıda üst düzey memur, epey milletvekili, gerektiğinde askerler, bir düzine diplo- mat, onlarca gazeteci, bir öğretmen kafilesi, bir alay edebiyatçı, birkaç yüz Halkevi, bir cumhurbaşkanlığı ve Boğaz’da bir saray çıkar.

119 Benjamin Gourisse, “Nizam Vermek/Emretmek ve Uzlaşmak. Türkiye ve Osmanlı İmparatorlu- ğu’nda Somut Olarak Kamusal İcraat”. Bkz. 1. Bölüm.

Dayatma ve Uzlaşma Arasında Bir Laiklik? Tek Parti Türkiye'sinde Din Eğitiminin İdaresi

NATHALIE CLAYER

Son yıllarda Cumhuriyet Türkiye'sinde İslâm ve İslâm'ın yönetimi sorunu hakkındaki incelemeler çoğaldı.¹ Bu incelemelerin çoğu Türk laikliği ile Fransız anlayışına göre laiklik arasında kurulan muğlak yakınlığı reddetmek konusunda uzlaşıyor. Devlet işleri ile din işlerinin ayrıldığı fikrini reddediyor ve daha çok, dinin devlet denetimine girmesinden, aynı zamanda da İslâm'ın millileştirilmesinden söz ediyorlar.² Hamit Bozarslan'ın ifadesiyle söyleyecek olursak, burada da, diğer reformlarla birlikte, milliyetçi ve Batılaşmış elitler tarafından dayatılan bir iktidar mekanizması halini alan radikal bir politika, bir “medeniyet saplantısı”nı karşılamak üzere gündeme sokulan bir hegemonya yapısı görebiliriz.³ Gavin Brockett son incelemesinde laikliğin hem olumsuz bir yüzü –önceki İslâmî kurumların yok edilmesi– hem de yaratıcı bir yüzü –Türk ulusal kimliğini şekillendirmek için dinin kullanılması– olduğunu söylüyor.⁴

- 1 Bu makalenin ilk versiyonunu dikkatle okuyan ve önerileriyle daha iyi bir hale getirmemi sağlayan Emmanuel Szurek ve Alexandre Popovic'e teşekkür ediyorum. Fikirlerimi geliştirmek açısından çok elverişli ortam oluşturan TRANSTUR projesinin tüm katılımcılarına da ayrıca çok teşekkür ediyorum.
- 2 Karş. örneğin Hamit Bozarslan, “Islam, laïcité et la question de l'autorité de l'Empire ottoman à la Turquie kémaliste”, *Archives de sciences sociales des religions*, 125, 2004, s. 99-113; Hakan Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey*, Oxford University Press, Oxford, 2003; Taha Parla ve Andrew Davison, “Secularism and Laicism in Turkey”, Janet R. Jakobsen ve Ann Pellegrini (yön.), *Secularisms*, Duke University Press, Durham / Londra, 2008, s. 58-75; Umut Azak, *Islam and Secularism in Turkey. Kemalism, Religion and The Nation State*, I. B. Tauris, Londra, 2010.
- 3 Hamit Bozarslan, “La Laïcité en Turquie”, *Matériaux pour l'Histoire de notre temps*, no. 78, 2005, s. 42-49.
- 4 Gavin Brockett, *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity*, University of Texas Press, Austin, 2011, s. 45.

Bu çerçevede 1924'te kurulan Diyanet İşleri Reisliği genellikle dinî alanı denetim altına alma aracı olarak algılanır. Umut Azak bu kurumu, başbakanın doğrudan gözetimi altında, “resmi İslâm'ı tüm ülkeye yaymak için kullanılan başlıca idari araç” olarak değerlendiriyor.⁵ İsmail Kara'ya göre, din ile devlet arasında “sıkışmış bir kurum” söz konusudur; siyasete tabi kılınan bu kurumun ayrıcalıkları kısıtlanmıştır.⁶ Daha genelde, din alanının otoriter Kemalist rejimin baskısına ve kısıtlamalarına özellikle açık olduğu düşünülmektedir. Dinsel aktörleri bu politikanın kurbanı olarak gören mütebedeyyin yazarlarda bu görüş çok öne çıkar; ama Amit Bein'in son incelemesi bu görüşe bazı nüanslar getirmekte ve ulemanın konumunun işbirliğinden direnişe uzanan geniş bir yelpazede çeşitlilikler taşıdığını ve çoğunluğun bir orta yol (*middle course*) tutturmayı yeğlediğini göstermektedir.⁷

İşbirliği/direniş paradigmasının kullanımı, ileride tekrar ele alacağım bazı sorunları beraberinde getirmektedir. Bununla birlikte Amit Bein'in yaklaşımının artısı, analizin odak noktasına dinsel aktörlerin tavrını yerleştirmesidir. Ayrıca, Gavin Brockett tarafından da yapı sökümüne uğratılan “irtica” paradigmasını aşmaktadır.⁸ Sorun şu ki tüm bu analizler reformların ve laikliğin kavramlaştırılma ve günlük uygulama tarzlarını hiç ele almamaktadır. Tabii bir de genelde kullanılan kaynakların getirdiği sınırlar söz konusudur. Normatif kaynaklar (BMM'deki tartışmalar, siyasi konuşmalar, yasa metinleri ve diğer kararlar, programlar, denetim altına alınan ve sansür edilen basın) ağırlıktadır. Dönemin aktörlerinin hatıraları çok öznel. İdari kaynaklara gelince –oldukları zaman– kamu politikalarını ve nasıl karşılandıklarını daha yakından analiz etme olanağı verebilirler, ama bunlara erişilmesi zordur.

Tek parti Türkiye'sinde İslâm'ın nasıl idare edildiğini daha iyi anlamak için, Amit Bein ve Gavin Brockett, ayrıca dilekçeler konusunda Yiğit Akın ve Halkevleri hakkında da Alexandros Lamprou'nunkilerin uzantısı sayılabilecek farklı bir yaklaşım önermek istiyorum. Bu son iki inceleme Kemalist devlet ile toplum arasındaki ilişkinin karmaşık niteliğini vurguluyorlar. Toplum, devlet kurumlarıyla etkileşimi içinde, devletin oluşumuna da katkıda bulunuyor. Halkevleri gibi bir kurum, rejimin politikalarını ve söylemlerini yerel düzeydeki iktidar ilişkilerine göre yeniden yorumlayan farklı toplumsal profillerden aktörler arasındaki gerilimlerin mekânıdır.⁹ Demek

5 U. Azak, *Islam and secularism*, s. 12.

6 İsmail Kara, “Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı”, *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, 2000, s. 29-55.

7 Amit Bein, *Ottoman Ulema, Turkish Republic: Agents of Change and Guardians of Tradition*, Stanford University Press, Stanford, 2011, s. 105-116.

8 Gavin Brockett, “Revisiting the Turkish Revolution, 1923-1938: Secular Reform and Religious ‘Reaction’”, *History Compass*, 4/6, 2006, s. 1060-1072.

9 Karş. Alexandros Lamprou, “Between Central State and Local Society. The People's Houses Ins-

ki devlet kurumları da iktidar arenaları ve sahaları olarak değerlendirilmektedir.

Bu yaklaşım tarzı sayesinde, genellikle sadece politik açıdan analiz edilen, toplumsal boyutun dikkate alınmadığı bir totalitarizm incelemesi üzerinden bakılan Stalin dönemindeki devlet işleyişi yeniden ele alınabilmektedir. Örneğin Alain Blum ve Martine Mespoulet bireyleri yeniden olayın içine katmışlar ve istatistik idaresini günlük hayat içinde, devletin günlük faaliyetinin altında yer alabilen iç çelişkileri ve toplumsal gerilimleri dışlamadan incelemişlerdir.¹⁰ Ayrıca bu yazarlar birçok örnekte işbirliği yapan ve direnen bireylerin aynı kişiler olduklarını göstermişlerdir. Siyasi sorumlularda berrak ve tutarlı bir mesaj olmaması, yeri geldiğinde, geçici özgürlük alanları yaratabilir. Bu mesaj yokluğu, geriye dönük bir bakışla muhalefet hareketleri olarak değerlendirilen fiillere her zaman bir rasyonalite atfedilemeyeceğini ve bunların sonradan muhalefet hareketi olarak algılanıp direniş hareketleri gibi gösterilemeyecekleri gerçeğini de beraberinde getirmektedir.¹¹ William Husband Sovyet din politikalarının tanımı ve sahadaki uygulanışı arasında olabilecek mesafeler ve çelişkiler üzerinde durmaktadır. Ayrıca bu politikalara verilen bireysel veya kolektif yanıtların olağanüstü çeşitliliğine ışık tutmaktadır.¹²

Ben de aynı perspektif içinde,¹³ Kemalist din politikalarının ifade biçimlerine ve sahadaki uygulanışına eşlik eden çelişkileri ve pazarlıkları incelemeyi öneriyorum. Özellikle de yeni Türk İslâmi kurumlarının çeşitli aktörler arasında bir pazarlık ve gerilim yeri olarak değerlendirilmesini kastediyorum. Diyanet İşleri, sadece Kemalist laiklik politikasının, ulemanın marjinalleştirilmesinin, dinsel alanın denetim altına alınmasının ve yeni bir Kemalist İslâm dayatılmasının mı aracı olmuştur? Aynı zamanda, diğer devlet kurumlarının ve din alanındaki diğer müteşebbislerin faaliyetleriyle çatışma, gerilim içine girebilecek, onlarla pazarlık yapabilecek potansiyel bir dinsel faaliyet yeri de söz konusu değil midir? Çünkü aslında, Diyanet'in dışında çok sayıda devlet aktörü dinin idaresine müdahil olmaktadır. Örneğin, 1930'lu yılların başında ezanın Türkçeleştirilmesi sürecini inceleyen Umut Azak'ın çalışmasından Cumhurreisi'nin, Başvekil'in (Diyanet doğrudan ona bağlıdır),

titution and the Domestication of Reform in Turkey (1932-1951)". doktora tezi (yayınlanmamış), Leiden, 2009; Yiğit Akın, "Reconsidering state, party and society in early republican Turkey: politics of petitioning", *IJMES*, 39 (2007), s. 435-457.

10 Alain Blum ve Martine Mespoulet, *L'Anarchie bureaucratique. Pouvoir et statistique sous Staline*, La Découverte, Paris, 2003, s. 5-14.

11 *A.g.e.*, s. 341-346.

12 William B. Husband, "Godless communists": atheism and society in Soviet Russia, 1917-1932, Northern Illinois University Press, DeKalb, 2000.

13 İki savaş arasında Arnavutluk'taki din işlerinin idaresine ilişkin, sürmekte olan kendi çalışmalarımdan da esinleniyorum.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün, Maarif Vekâleti'nin ve Dahiliye Vekâleti'nin –ayrıca bu vekâletlerin yerel ve taşra organlarının– jandarmanın ve hatta Cumhuriyet Halk Fırkası'nın çeşitli mercilerinin de sürece çeşitli koşullarda ve çeşitli düzeylerde müdahil oldukları anlaşılmaktadır.¹⁴

Bunun dışında, Diyanet'in etki alanı da zaman içinde hatırı sayılır ölçüde değişmiştir.¹⁵ Diyanet İşleri Reisliği 1924'te kurulduğunda, şeyhülislâm tarafından idare edilen ve fetva verme, şeri mahkemeleri yönetme, dinî eğitim verme ve ibadet yerleriyle bunları çalıştıran dinî vakıfları idare etme gibi görevleri olan Şeriiye ve Evkaf Nezareti'nin yerini alması amaçlanmıştı.¹⁶ Aslında yeni İslâmî kurumların son derece kısıtlanmış teşkilatlanma biçimi ve yetki alanı net bir biçimde tespit edilmemişti. Ancak 1935'te Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanun çıkarıldı (2800 sayılı kanun).¹⁷ Bu kanundan önce, 1924'teki 633 sayılı kanun ile görevleri İslâm dininin itikat ve ibadet alanıyla ilgili işleri yürütmek ve ibadet yerleri idare etmek, dinî görevlileri atamak ve azletmek şeklinde ifade edilmişti. Ama 1931'de Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün bütçesi hakkındaki 1827 sayılı kanunun sonucu olarak, ibadet yerlerinin ve buralarda çalışan personelin idaresi Diyanet'ten alınıp, 1924'te Diyanet ile birlikte kurulan Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne verildi.¹⁸ 1935'te 2800 sayılı kanun ile müftülerin nihai seçimi yine Diyanet'e verildi, ama bu seçimi, bölgesel mülki ve dinî amirler (daha doğrusu yerel belediye üyeleri ve müftünün yetki alanındaki mülki idare alanının dinî görevlilerinden oluşan bir heyet) tarafından önerilen üç kişi içinden yapabilecekti.

Din eğitimi meselesi ele alındığında, Diyanet İşleri'nin yetki alanının hem diğer devlet kurumlarının hem de devlet dışı dinî aktörlerin lehine değiştiği görülüyor. Bu bölümde daha özel olarak din eğitimi meselesine yoğunlaşacağım, çünkü Kemalist Türkiye'nin yeni kuşaklarının üretiminde hassas noktalardan biri olduğu için laiklik konusunun hayata geçirilmesinde merkezi bir yer işgal ediyor. Din eğitimi artık yeni dinî otoritelerin yetki alanına girmemektedir. Yeni din eğitimi kurumlarının (İlahiyat Fakültesi ve İmam-Hatip Okulları) yanı sıra okullardaki din dersleri de Tevhid-i Tedrisat kanunu uyarınca 1924'te Maarif Vekâleti'nin yetkisine verilmiştir. Diyanet İşleri sa-

14 U. Azak, *Islam and Secularism*, s. 45 vd. (ve özellikle s. 58 vd.).

15 Bundan sonraki bilgiler şu kaynaklardan alınmıştır: İstar Gözaydın, *Diyanet. Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*, İletişim, İstanbul, 2009, s. 62 vd., Gazi Erdem "Religious services in Turkey: From the Office of Şeyhülislâm to the Diyanet", *The Muslim World*, 98, 2008, s. 199-215 ve Ahmet Hadi Adanali, "The Presidency of Religious Affairs and the Principle of Secularism in Turkey", *The Muslim World*, 98, 2008, s. 228-241.

16 Bu nezaret 1920'de kurulmuştu.

17 Daha sonra 1950, 1965, vb. yeni teşkilat düzenlemeleri yapılacaktır.

18 Diyanet İşleri Başkanlığı 1950'de bu yetkileri geri alacaktır.

dece “Kur’an kursları”nın sorumluluğunu üstlenmiştir.¹⁹ Diğer yandan, Diyanet İşleri’nin ve bu eğitimden sorumlu diğer kamu idarelerinin denetimi dışında din eğitimi vermek üzere –bazen de geçici ve yasadışı şekilde– başka dinsel aktörler de devreye girmektedir (yasadışı ders veren imamlar, tarikat şeyhleri, yeni manevi akımların liderleri, entelektüeller).

Genelde bilinen malzemelerden hareketle teorik önermeler yapmak şeklinde tasarlanmış makalem, tek parti döneminde laiklik ile birleştirilen kamu politikalarını din eğitimi ile ilişkin devlet kurumlarının içinde ve dışında şekillenmiş dinamikleri ve gerilimleri araştırarak yeni baştan ele alacak. İlk önce, Maarif Vekâleti’nin denetimindeki din eğitimi (devlet okullarında, üniversitede ve imam-hatip okullarında) üzerinde duracağım; amacım, genelde okulu din-den ayırmaya katkı yaptığı düşünülen kamu politikalarının hazırlanmasına ve uygulanmasına bağlı olarak gelişen gerilimleri ve pazarlıkları ortaya çıkarmak olacak. Daha sonra da, devlet kurumlarının içinde ve dışında yer alan dinsel aktörlerin itkisiyle oluşan dinamiklere daha yakından bakacağım.

Eğitim ile dini birbirinden ayırma politikasının konjonktürü, kaynakları, tarzları ve sınırları

Artık dinî kurumların yetki alanına girmeyen devlet okullarında din eğitimi, müfredattan yavaş yavaş silinecektir. Bununla birlikte bu eğitimin adım adım ve önüne geçilmez bir şekilde bertaraf edilmesi perspektifinin dışına çıkan sosyologlar, Kemalist elit tarafından eğitimin düz bir çizgi halinde “Batılılaştırılması” ve “sekülerleştirilmesi” anlatısının gerçeği yansıtmadığını göstermişlerdir. Din dersleri gerçekten kademe kademe terk edilse de –ancak 1940’ların sonlarında, çok partili hayata geçişle birlikte yeniden okul müfredatına alınacaklardır– bu yazarlar İslâm’ın denetim altına alınıp dönüştürülmesi politikasından söz etmektedirler.²⁰ İslâm, Türk yurttaşının yaratılmasında önemli bir araç olmayı sürdürmüştür. Örneğin Taha Parla ve Andrew Davison devlet tarafından çocuklar ve askerler için –büyük çoğunluğu okuma yazma bilmeyen bir toplumda ordu aracılığıyla sosyalleştirme önemini

19 Elizabeth Özdalga, “Education in the name of “order and progress”. Reflections on the recent eight year obligatory school reform in Turkey”, *The Muslim World*, c. LXXXIX, no. 3-4, 1999, s. 414-438.

20 Yeşim Bayar, “The Dynamic Nature of Educational Policies and Turkish Nation-Building: Where Does Religion Fit In?”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, c. 29, no. 3, 2009, s. 360-370; Buket Türkmen, “A Transformed Kemalist Islam or a New Islamic Civic Morality? A Study of “Religious Culture and Morality”, Textbooks in the Turkish High School Curricula, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, c. 29, no. 3, 2009, s. 381-397; ve özellikle T. Parla ve A. Davison, “Secularism and laicism”, okullarda din derslerinin konulmasından, kaldırılmasından ve tekrar konulmasından (1950’li yıllarda) söz etmektedirler.

korumaktadır- yazdırılan ve izin verilen bazı ders kitaplarında yer alan dinî ilkelere işaret etmişlerdir.²¹ Ben burada İslâm'ın denetim altına alınıp yerinin dönüştürülmesi meselesinden çok, bu politikalarda ve uygulamalarında görülen heterojenlik üzerinde durmak istiyorum. Bu heterojenlik, aktörler (devlet veya devlet dışı) arasında, onların kısıtlarına, olanaklarına ve zaman içinde gözlemlenen değişimlerle bağlantılı karşılıklı öznelliklerine göre gerçekleşen pazarlıklardan kaynaklanıyor.

Kentlerdeki politikalar, köylerdeki politikalar

Millî eğitimden sorumlu makamlar, din eğitimi konusunda genelde kabul edildiği kadar yekpare olmayan, daha pragmatik bir politika yürütmüşlerdir. Bu politikada siyasal ve toplumsal konjonktürün de etkileri olmuş, uygulaması da nispeten heterojen bir nitelik göstermiştir. Bu nedenle, ayrı bir ders olarak din eğitimi ilk ve orta öğretim müfredatından yavaş yavaş çıkarılsa da, bu işlem okulların düzeyine ve yerine göre farklılıklar göstermiş ve çoğunlukla dolambaçlı bir biçimde hayata geçirilmiştir.

1924'te din dersleri liselerden birdenbire kaldırılır, ama diğer okullarda resmen sürdürülür. Peder Xavier Jacob'un incelemesi sayesinde -tek parti Türkiye'sindeki din eğitimi hakkında en ayrıntılı incelemelerden biridir- ortaokullarda din derslerinin kademe kademe kaldırılmasının pedagoji yetkilileriyle siyasal sorumlular arasında süren karmaşık pazarlıkların sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1924'te ortaokulların ilk iki sınıfında esas olarak İslâm ibadeti ve tarihine odaklanan haftada bir saatlik bir ders konması öngörülmüştür. Ama iki yıl sonra, ders statüsünü yitirir çünkü artık ortaokul diploması almak için bu dersten geçme şartı kaldırılmıştır. Asıl önemlisi, 1927'de, İstanbul'da toplanan ve taşradaki eğitim sorunlarının ele alındığı Maarif Vekâleti'ne bağlı mecliste, din eğitimi hakkında bir tartışma yaşanır ve din dersinin zorunlu olmaya devam etmesini, ayrıca haftada iki saate çıkarılmasını isteyen bir azınlık karşısında dersin isteğe bağlı olması yönünde bir çoğunluk oluştuğu görülür. Aynı anda Ankara'da toplanan Maarif Vekâleti'ne bağlı il meclisinde de bu konuda bir tartışma çıkar ve din dersinin kaldırılması talebine kadar varan tavırlar alınır, öyle ki Maarif Vekili kendini tartışmayı kesmek zorunda hisseder.²² Din derslerinin daha sonra müfredatta gözükmemeleri, isteğe bağlı hale getirildiklerine işaret eder.

21 T. Parla ve A. Davison, "Secularism and laicism", s. 65-66. Ayrıca karş. A. Bein, *Ottoman Ulema, Turkish Republic*, s. 109-110: Abdülbaki Gölpinarlı tarafından kaleme alınan ders kitabı örneğine dayanmaktadır; bu kitapta Mustafa Kemal'in yaptıkları Peygamber'in yaptıklarına benzetilmiştir.

22 Burada Xavier Jacob, *Oriente Moderno*, VII, 1927, s. 367'de çıkmış bir habere dayanmaktadır.

Ama toptan kaldırılmamışlardır, çünkü 1928 tarihli bir tamim, din derslerinin pazartesi öğleden sonra, teneffüslerde verileceğini bildirir. Bununla birlikte, 1930'daki yeni program pazartesi öğleden sonrayı erkek çocuklar için el işi, kız çocuklar için dikiş-nakış kurslarına, veya başka fiziksel ve pratik etkinlik türlerine ayırmıştır; dolayısıyla okul çerçevesinde din dersi verecek zaman kalmamış gibi gözükmektedir.²³

Demek ki orta eğitimden din derslerinin kaldırılması konusunda milli eğitimden sorumlu kişiler arasında bir mutabakat sağlanamamış ve karar yetkisini ellerinde bulunduranlar en azından 1924-1930 döneminde orta yolcu ve dolambaçlı tedbirlere –dersin zorunlu olmaktan çıkarılması, resmi ders saatlerinin dışına atılması, başka dersler konması– başvurmak zorunda kalmışlardır. Devlet okullarında dinî eğitimin önce azaltılmasına, sonra da kaldırılmasına yol açan, gündelik hayatta halkın tavrı ve siyasal, toplumsal gelişmeler (1925'te Şeyh Said isyanı, 1929 ekonomik krizi, 1930'da Serbest Fırka tecrübesi, aynı yılın sonunda Menemen hadisesi, vb.)²⁴ karşısında Kemalist elitler bünyesindeki güç dengeleri olmuştur.

Şimdi X. Jacob tarafından anlatıldığı şekliyle ilkokulların durumunu ele alalım.²⁵ Aslında ilköğretim kentler için farklı (*ilk mektebi*), köyler için farklı tasarlanmıştır (*köy mektebi*). Bu iki okul türü arasında gerek eğitim süresi (kentte 5, köyde 3 yıl) gerekse öğretmen profili bakımından farklar vardır; köy mekteplerindekilere *muallim/öğretmen* değil, *eğitmen/öğretmen muavini* denir. Okullardaki müfredat da özellikle din konusunda farklılaşmaktadır. Nitekim, kentlerdeki ilk mekteplerde din dersleri rejimin ihtiyaçlarına göre önce azaltılıp içeriği değiştirilir,²⁶ sonra da resmi programdan çıkarılıp, 1930'dan itibaren isteğe bağlı hale getirilir ve ders saatlerinin dışına kaydırılırken,²⁷ köy mekteplerinde ise programdan ancak 1939'da çıkarıla-

23 Karş. Xavier Jacob, *L'enseignement religieux dans la Turquie moderne*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1982, s. 110-113.

24 1925'te Türkiye'nin güneydoğusundaki Kürt bölgelerinde bir Nakşibendi şeyhi olan Şeyh Said önderliğinde patlak veren isyanda hem dinî motifler (sultan-halifenin geri dönmesi talebi), hem de Kürt milliyetçi motifler etken olmuştur. Bu isyanın sonucunda 1925'te tekkeler ve zaviyeler kapatılmış, tarikatlar yasaklanmış ve Takrir-i Sükûn kanunu çıkarılarak otoriter bir rejim kurulmuştur. Yedeksubay Kubilay'ın öldürülmesiyle doruk noktasına çıkan Menemen olayları ise Mehdiçi bir hareketle toplumsal protestonun keşiştiği bir noktada yer almaktadır (bkz. U. Azak, *Islam and Secularism*, s. 16 ve 23, ve Hamit Bozarslan, "Le mahdisme en Turquie: L'incident de Menemen" en 1930", *Mahdisme et millénarisme en Islam*, REMMM, 91-94, 2000, s. 297-320).

25 X. Jacob, *L'enseignement religieux*, s. 114-127.

26 "Batıl inançlara" ve "yobazlığa" karşı mücadele, hayır işlerinin ve zekâtın hem toplumsal yardımlaşma hem de milli savunma teşkilatlarını (havacılık, vb.) desteklemek açısından önemi, devlet işleriyle din işlerinin ayrılması, İslâm'da dinî hiyerarşinin ve araçların yokluğu, İslâm ile Arapçanın birbirinden ayrılması öne çıkarılan konulardır.

27 1930-1931'de köy mekteplerinde olduğu kadar ilk mekteplerinde de verilen din dersleri için hâlâ bir ders kitabı yayınlanır (Muallim Abdülbaki, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005).

caklardır.²⁸ Köy mekteplerindeki din dersi saati çok sınırlı olmakla birlikte (resmi olarak haftada yarım saat), dersin korunması köylü dünyasına yönelik özel yaklaşım ve bu yaklaşımda dinin yeri konusunda oldukça açıklayıcıdır.²⁹ En azından kâğıt üstünde, laikliğin nüfusun çoğunluğunun dinî duygularını fazla rencide edip fazla hoşnutsuzluğa yol açması istenmemektedir.

Bununla birlikte, dinin devlet okullarındaki varlığında gözlemlenen heterojenlik sadece okul türlerine göre farklılaşan bu politikalarından kaynaklanmaz. 1924-1930 arasında kent okullarında (düzeyleri ne olursa olsun) ve 1930'dan itibaren veya biraz daha geç bir tarihte köy mekteplerinde bu konuda görülen heterojenlik, din derslerinin isteğe bağlı niteliğiyle ilişkilidir. Ama daha genel anlamda öğretmenlerin profiline, kişiliğine ve tavrına da bağlıdır. Özellikle eğitim alanındaki reformlarla birlikte din dersi öğretmeni kadroları kaldırılmış ve mevcut din dersi öğretmenleri ya emekli edilmiş, ya da gerekli vasıflara sahiplerse, eğitmen, öğretmen açığını karşılamak üzere diğer derslere verilmişlerdir.³⁰ Eski bir din dersi öğretmenin dine karşı diğer meslektaşlarından daha duyarlı olmasında şaşılacak bir yan yoktur. Hatta diğer öğretmenler arasında da bu duyarlılık çok çeşitli dereceler gösterebilir. Örneğin, 1935-1940 arasında Bursa'da ilk mektepte okuyan Bayram Sarıcan din karşısındaki tavırları birbirine taban tabana zıt iki öğretmenle karşılaşmıştır: Biri öğrencileri Ramazan sırasında kestane yemeye, böylece oruçlarını bozmaya zorlamakta; diğeri ise din konusuna olumlu bir şekilde yaklaşmakta, örneğin temizlik mefhumunu açıklamakta, namaz için günde beş kez abdest alanları övmektedir.³¹

Öğretmenler ve müfettişler de öğrenci ve velilerdeki dine ve ibadete bağlılık düzeyine göre değişen çok çeşitli durumlara göre hareket etmek durumunda kalmaktadırlar. Daha ileride ayrıntılı bir şekilde döneceğim Kutuz Hoca, 1931-1934 arasında, Karadeniz bölgesindeki köyünün mektep sıralarında geçirdiği üç yılda yaşadığı birçok olay anlatıyor.³² Bir taraftan, öğretmen bir şiiri kusursuz biçimde ezbere okuyan bir öğrenciyi “şiiri Kur'an gibi” oku-

28 X. Jacob, *L'enseignement religieux*, s. 114-127. Ayrıca karşı. Bayram Sarıcan, *1930'lardan Günümüze Bursa'da Dinî Hayat* (Mustafa Öcal, ed.), Düşünce Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 36. Parla ve Davison (“Secularism and laicism”, s. 65) kentler ile köyler arasında farklılaşan bu politikaya daha önce dikkat çekmişlerdir.

29 Kır ve köy dünyası hakkındaki Kemalist yaklaşım üzerine karşı. Asım Karaömerlioğlu, *Orada Bir Köy Var Uzakta Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İletişim, İstanbul, 2011.

30 X. Jacob, *L'enseignement religieux*, s. 113.

31 B. Sarıcan, *Bursa'da Dinî Hayat*, s. 33-34. Ailesi Kosova vilayetindeki Gnjilane'den gelmişti ve çok dindardı. Gayrimüslim egemenliğine giren ülkelerden gelen farklı Balkan muhaciri dalgalarının Kemalist Türkiye'de dindar kesimin güçlenmesine yardımcı olduklarını belirtelim (bkz. H. Bozarslan, “Le mahdisme en Turquie”, s. 303 vd.).

32 Onun anılarına göre, okulunda din dersi yoktu. Tüm dersler tek bir ders kitabından, okuma kitabından (*Kıraat Kitabı*) hareketle öğretiliyordu. Özellikle müzik derslerinin onda büyük iz bıraktığı anlaşılıyor (İsmail Kara (ed.), *Kutuz Hoca'nın hatıraları. Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası*, Dergâh Yay., İstanbul, 2000, s. 44-45).

duğu için birinci ilan etmek istemiyor veya müfettiş köylüleri yeni bir okul binası inşa etmeye zorluyor, çünkü derslerin caminin yanındaki eski medresede yapılmasına tahammül edemiyor. Diğer yandan, öğretmenlerinden biri bölgede hafızlık (“Ramazanlık”) yapıp muhtaç durumdaki ailesine biraz para götürebilsin diye Kutuz Hoca’nın Ramazan ayı boyunca derslere gelmemesine göz yumuyor. Öğrenci öğretmenine iki paket sigara ile teşekkür ediyor.³³ Demek ki yerel ölçekte sürekli ve karmaşık bir pazarlık sürüyor.

Kemalist elitler, din ve üniversite

1933’te İlahiyat Fakültesi’nin kapatılması ise bu pazarlıkların sadece dinin devlet kurumları karşısındaki yerine bağlanamayacağını, daha genel hesaplar da olduğunu görmemizi sağlıyor. 1924’te medreselerin kapatılmasından sonra yeni Türk hükümeti İstanbul’da bir ilahiyat fakültesi açmaya karar verir. Genelde söylenen, yeterli öğrencisi olmadığı için bu fakültenin yerini 1933’te İslâmî Araştırmalar Enstitüsü’ne bıraktığı, onun da 1941 veya 1942’de kapandığıdır. Ama dinî bilginin akademikleşmesi ve kısa ömürlü İlahiyat Fakültesi hakkında bir inceleme kaleme alan Yasin Aktay’a göre,³⁴ bu kurumun kapanması sadece öğrenci azlığıyla izah edilemez. Ayrıca Kemalist elitlerin din, din eğitimi ve dinî otoritelerin yetiştirilmesi ve en önemlisi de çok daha geniş ölçekte üniversite ile devlet arasındaki ilişkiler konusundaki farklı tavırlarını da dikkate almak gerekir.

Öncelikle bu fakültede dinin kendisinden çok din sosyolojisi öğretildiğini ve öğretim üyelerinin yalnızca üçünün ulemadan olduğunu hatırlatmak gerek. Öte yandan, fakülte özellikle yayınladığı *İlahiyat Fakültesi Mecmuası* ile Kemalist politikaya hizmet etme eğilimindedir; bu mecmuada diğer dillerden çevrilmiş İslâm hakkında birçok metinle birlikte, 1928’de de radikal bir İslâm reformu programı yayınlanmıştır. Bu programın esin kaynakları, tarihçi Mehmet Fuat Köprülü ve Prof. İsmail Hakkı Baltacıoğlu’dur.³⁵ Polemiğe yol açan bu program uygulanmayacaktır.³⁶ Bu koşullarda İlahiyat Fakültesi niye kapatılmıştır?

33 A.g.e., s. 44-46.

34 Yasin Aktay, “Political and intellectual disputes on the academisation of religious knowledge”, yayımlanmamış master tezi, Middle East Technical Studies, Ankara, 1993.

35 Mehmet Fuat Köprülü (1890-1966), tarihçi ve edebiyat tarihçisi, o sırada İlahiyat Fakültesi’nde Türk din tarihi dersleri vermektedir; İsmail Hakkı Baltacıoğlu hakkında bkz. daha ilerideki sayılar ve dipnot 38.

36 Bilim, akıl ve toplumsal kurumları devletleştirme isteğinden esinlenen program camilere sıra yerleştirilmesini, ayakta kalmasını çıkarmama imkânını, müzik kullanımını, duaların Türkçeleştirilmesini, İslâm akidelerinin felsefî açıklamalarının yapılmasını öngörmektedir (karş. özellikle X. Jacob, *L’enseignement religieux*, s. 95-98, A. Bein, *Ottoman Ulema, Turkish Republic*, s. 126-129; U. Azak, *Islam and secularism*, s. 52-53).

Aslında 1930'lu yılların başında gündeme gelen Darülfünun reformu meşalesini bütünü içinde ele almakta yarar var.³⁷ Nitekim, Kemalist elitlerden bazıları üniversitelerin özerkliğinden yana iken, diğerleri Devrim'in hizmetinde çalışması için tamamen bağımlı olmasını desteklemektedirler. Birçok etken tartışmayı körükler. Bunlardan ilki, "fotoğraf krizi" adıyla bilinir; Darülfünun sorumluları öğrencilerin fotoğraf çekirtmesini yasaklar ve bazı Kemalistler de kurumu kendi çıkarlarına kullanmak için bunu gerekçe gösterirler. Daha sonra, 1933'te Maarif Vekili TBMM oturumunda Darülfünun'u eleştirir. Yabancı bir uzmanın, Albert Malche'in kötü bilimsel sonuçları işaret eden raporuna dayanan vekil, Devrim'e yeterince hizmet etmeyen Darülfünun'un kapatılmasını önerir. 1932'de, Türk Tarih Kongresi'nde Darülfünun öğretimi üyelerinin yeni tarih teorilerine karşı çıkmaları da Darülfünun'un kapatılmasına yol açan bu tavırdaki etken olmuştur. Yeni kurum, İstanbul Üniversitesi açıldığında, eğitim kadrosunda 240 eski öğretim üyesinin sadece 83'ü kendine yer bulabilecek, bunlara yabancı öğretim üyeleri eklenecektir.

İşte İlahiyat Fakültesi bu yeni koşullar içinde ortadan kalkar. Başlıca öğretim üyelerinden biri olan, din sosyolojisi hocası İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun İslâm'da reform hakkında 1928'de kaleme alınan raporun yazarlarından ve bu anlamda, "Kemalist usulü" ilahiyat fakültesinin öncülerinden biri olmakla birlikte, giderek "tutucu cumhuriyetçi" diye damgalanmasına yol açan yazılar yayınladığını da unutmamak gerek. 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası macerasına da karışan Baltacıoğlu³⁸ Darülfünun'un diğer hocaları gibi yeni tarih teorilerine de karşı çıkmıştı.³⁹

Demek ki Fakülte'nin kapatılması üniversitede bütünlemesine bir temizlik yapma isteğinin sonucudur. Bu koşullarda, İsmail Hakkı Baltacıoğlu gibi merkezi öneme sahip bir şahsiyetle İlahiyat Fakültesi'nin hedef alınmaması zaten pek düşünülemezdi. Üstelik bazı Kemalistlerin dine ilişkin her türlü yüksek öğretime, alternatif bir otorite oluşturabilecek yeni dinî kadrolar ye-

37 Burada da özellikle İlhan Başgöz, Howard E. Wilson, *Educational problems in Turkey, 1920-1940*, Indiana University, Bloomington, 1968 ve Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih. Türkiye'de "Resmî Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s. 167-168'e dayanan Yaşın Aktay'dan aldığım verileri kullanıyorum.

38 1908'de Darülfünun'dan mezun olan İsmail Hakkı Baltacıoğlu (1886-1978), Batı'daki pedagojik sistemleri incelemek üzere Avrupa'da seyahat eder, pedagoji profesörü olur, 1923-1925 arasında Darülfünun'un rektörlüğünü yapar, sonra İlahiyat Fakültesi'nde dinler psikolojisi dersi verir. 1933'ten sonra, *Yeni Adam* dergisini çıkarır. 1941-42'de üniversiteye döner ve milletvekili olur. Pedagoji hakkında çok sayıda eser yazan Baltacıoğlu, 1950'li yıllarda bir Kur'an meali ve tefsiri yayınlar [Nazım İrem, "Turkish conservative modernism: birth of a nationalist quest for cultural renewal", *International Journal of Middle East Studies*, 34 (2002), s. 87-112; Mehmet Faruk Bayraktar, "Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı", *TDVİA*, s. v.].

39 B. Ersanlı, *İktidar ve Tarih*, s. 168-169.

tişebileceği tehlikesini öne sürerek, son verilmesini istemiş olabilecekleri olgusu da gözardı edilemez.

İmam ve Hatip Mektepleri o kadar öğrenci sıkıntısı çekmiyordu

Nasıl ki öğrenci azlığı veya sadece dinî kurumlara karşı saldırı perspektifi İstanbul İlahiyat Fakültesi'nin kapatılmasını tamamen izah etmeye yetmiyorsa, 1924'te Fakülte ile aynı anda açılan ve tıpkı Fakülte gibi Maarif Vekâleti tarafından yönetilen imam-hatip okulları sorunu da ilginç bir başka inceleme konusu oluşturmaktadır. Bu okullar niçin ve nasıl adım adım kapatılmışlardır? Resmi tarih öğrenci azlığını öne sürmektedir: Böylece açıkça din karşıtı bir politika izlenmediği beyan edilmektedir. Bununla birlikte yeni incelemeler sürece farklı bir ışık tutmakta, halkın sahip olduğu –sınırlı da olsa– manevra alanlarını da dikkate almaktadırlar.

Mehmet Ali Gökacı, yıllara göre değişen bir şekilde ve daha çok bölgesel bir gruplaşma yönünde, bazı imam-hatipler kapatılırken başkalarının açıldığını göstermektedir. Bununla birlikte 1926-27'de sadece iki okul kalmış, İstanbul ve Kütahya'daki bu imam-hatipler de 1931'de kapatılmıştı.⁴⁰ Öğrenci azlığı bu okulların kapatılmasında etken olabilir, ama Xavier Jacob söz konusu azlığın halkın bu kurumlara karşı –dinî bir duruşa bağlı olan veya olmayan– farklı tavırlarından da kaynaklanmış olabileceğini, bu tavırların da rejimin dayattığı güçlü baskı ortamında şekillendiklerini gösteriyor: yeni kuruluşların dinî nedenlerden ötürü boykot edilmeleri; iş imkânı yaratmamaları ve imam-hatip mezunlarının lise veya üniversitede eğitimlerini sürdürme konusunda yaşadıkları güçlükler nedeniyle bu okulların reddedilmesi; gidecek başka iş olanaklarının tercih edilmesi; çocuklarını başka bir bölgede bulunan okula göndermeye engel olan yatılı okul eksikliği.⁴¹

Mustafa Öcal ise⁴² resmi rakamları eleştirmekte, öğrenci sayısının genellikle olduğundan az gösterildiğini ve bu okulların resmi tarihte iddia edildiği gibi öğrenci azlığından ötürü kapatılmadıklarını (ülke ölçeğindeki öğrenci sayısı çok az da olsa) göstermektedir. Özellikle de Kütahya'da orta öğretimi ve imam-hatip okuluna kaydolan öğrencilerin sayılarını karşılaştırarak, Eylül 1930'a kadar imam-hatip okulundaki öğrenci sayısının en azından diğeriyle eşit olduğunu kanıtlamaktadır. Halbuki imam-hatip okulu söz konusu tarihte resmi bir kararname çıkarılmadan, yani yasal bir zemini olmadan kapatılmıştır. Dolayısıyla bu kapatma kararı imam-hatip okulunun lise

40 Mehmet Ali Gökacı, *İmam Hatipler*, İletişim, İstanbul, 2005, s. 140-146.

41 X. Jacob, *L'enseignement religieux*, s. 99-107.

42 Mustafa Öcal, "İmam ve Hatip Mektepleri Mezunlarından Bazıları ile Yapılan Mülakatlar ve Şahadetname Örnekleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/2, 2003, s. 51-101.

için oluşturduğu güçlü rekabete karşı yerel eğitim makamlarının tepkisinin kaynaklanmış olabilir.

Ama iş bulma sorunu gerçekten gündemdeydi ve bunun nedeni devlet makamlarının kısıtlayıcı tedbirleriydi. Mustafa Öcal'ın o dönemde imam-hatipten mezun olmuş üç kişiyle yaptığı mülakatlara göre, hiçbir açık maaşlı imam kadrosu yoktu. Bu üç mezundan birinin de içlerinde yer aldığı bazıları köy imamı olabilmişlerdi (maaşsız olarak).⁴³ Mezunların büyük bölümü ise daha sonra öğretmen olmalarını sağlayacak bir kurs almak üzere Konya Öğretmen Okulu'na yönlendirilmişlerdi. Bazıları da bir köy okulunda öğretmen mevkii edinmelerini sağlayacak dersler almak üzere daha geç bir tarihte (1940'tan itibaren) köy enstitülerine gideceklerdi. Bu iki örnekte, imam-hatip okulu mezunlarının öğretmenler bünyesine katıldıkları ve kendilerine Cumhuriyet'in yeni kuşaklarını eğitime görevinin verildiği görülmektedir; dine yönelik olası eğilimlerinin verecekleri eğitime karışma olasılığı bu kararı etkilememiş gözükmektedir. Şu halde devlet, öğretmen açığı karşısında, tıpkı eski din dersi öğretmenleri örneğinde de görüldüğü üzere, eğitim kadrosundaki aktörler arasında bir heterojenlik üretmek ve bunu hoşgörnek durumunda kalmıştır.

Dinî alanın aktörleri harekete geçince

Dinî alanda, dinî bilginin aktarımına ilişkin etkileşimleri daha iyi anlamak için sadece kamu politikalarının dayanaklarının, tarzlarının ve kısıtlarının incelenmesiyle yetinmemek, devlet kurumlarına bağlı olsunlar veya olmasınlar, belli bir dinî otoriteye sahip olan aktörlerin faaliyetlerinden kaynaklanan dinamiklere de eğilmek gerekiyor.

Diyanet ve Kur'an kurslarının canlandırılması

Daha yukarıda da değindiğim gibi, Maarif Vekâleti dinî eğitimin tamamını kendi yetki alanına almayı başaramamıştır. Diyanet İşleri Reisi Rifat Börekçi, mesleki okullar olarak Kur'an kurslarını (aslında bu işlevi mantıken imam-hatip okullarının üstlenmesi gerekirdi) kendi yetki alanı içinde tutmayı başarmıştır.⁴⁴ İlk başta hafız yetiştirmek üzere öngörülmüş bu kurslar daha geniş bir anlamda dinî bilginin aktarıldığı yerler haline geleceklerdir. Diğer

43 Söz konusu kişi bu göreve kaymakamlık tarafından atandığını belirtiyor.

44 Rifat Börekçi'nin girişimleri sonrasında, 1925'te 50 milletvekili tarafından verilen bir kanun değişikliği teklifi sayesinde, Diyanet İşleri bütçesinde on beş kadar Kur'an kursunu finanse edecek bir tahsisat ayırabilmiştir (karş. Mustafa Öcal, "Türkiye'de Kur'an Eğitim ve Öğretiminde Görülen Gelişmeler ve Bir İcâzetname Örneği", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/2, 2004, s. 81-140, buradaki alıntı, s. 87).

yandan, 1930'lu yılların sonundan itibaren Kur'an kursları tüm Türkiye'de çoğalır. Aslında ancak 1932'den sonra İstatistik Enstitüsü'nün sayımlarına dahil olurlar. O tarihte 9 Kur'an kursunda 252 öğrenci bulunmaktadır. Bu resmi istatistiklere göre, 1934'te sayıları 19'a çıkarken, 231 erkek ve 15 kız öğrencileri vardır. Ama 1938-39'da sayıları 29'u bulurken, öğrenci sayısı ise 966 erkek ve 103 kıza çıkmış; ertesi yıl ise Kur'an kursu sayısı 48, öğrenci sayısı ise 1.239 erkek ve 142 kız olmuştur. 1940'lı ve 1950'li yıllardan itibaren bu rakamlar hızla artacaktır. Bu istatistikleri nakleden Xavier Jacob'a göre, rakamlar kesinlikle gerçeğin altındadır, çünkü bir sonraki bölümde ele alacağımız kayıt dışı kursları kapsamamaktadırlar.⁴⁵ Ayrıca Mustafa Öcal kesin rakamları bilmenin de güç olduğunu ifade eder. Onun araştırmalarına göre, 1925'te açılan Kur'an kursları harf inkılabı nedeniyle –Arapça harflerin kullanımı sadece Türkçe için yasaklanmasına rağmen– 1928'den sonra kapatılmış olabilirler.⁴⁶ Bununla birlikte 1930'dan itibaren, yani 1930'ların sonunda Kur'an kurslarının sayısı çoğalmadan önce, Diyanet İşleri tarafından hocalara –dokuz hocaya kadar– bu tarz kurslar için bireysel izinler verilmiştir.⁴⁷

Yukarıda verilen rakamlara bakılacak olursa, 1938-39 ders yılından itibaren, yani Mustafa Kemal'in ölümünün (10 Kasım 1938) ve İsmet Paşa'nın onun yerine devletin ve tek partinin başına geçmesinin ardından, Kur'an kursu sayısında çok anlamlı bir artış olduğu görülüyor. Bu bir rastlantı olmaz. 1939 aynı zamanda din derslerinin köy mekteplerinin müfredatından da çıkarıldığı yıldır. Ama köy mektepleri Maarif Vekâleti'ne bağlıdır. Esmâ Torun tarafından yapılan araştırmalara göre,⁴⁸ "Atatürk"ün ölümü Diyanet İşleri'nin sorumlularını cesaretlendirirken, birçok farklı devlet kurumu da onlara farklı düzeylerde yanıt vermekte gecikmemiştir.

1939'da Diyanet İşleri Başkanı hocaların maaşlarının ve imam-hatip sayısının artırılmasını talep eder.⁴⁹ Kur'an kurslarında da, buralarda sorumlu hocaları daha fazla öğrenci almaları konusunda teşvik eder. Özellikle de ilk kez bu hocaların uymaları gereken bir yönetmelik hazırlar. Başvekil'e gönderdiği bir yazıyla kursları kurumlaştıran bu yönetmeliği sunar ve çeşitli noktalar üzerinde durur: Hocalar Diyanet İşleri tarafından atanacak, Pazar ve bayram günleri dışında önceden belirlenmiş cami ve mescitlerde ve sabit saat-

45 X. Jacob, *L'enseignement religieux*, s. 127-130.

46 Bu noktaya X. Jacob da işaret eder. 1937'de kurslarda Latin harflerinin kullanılması zorunlu kılınmıştır (Esmâ Torun, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Laiklik Uygulamaları: Değişimin İlk İşaretleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, no. 29-30, Mayıs-Kasım 2002, s. 143-158).

47 M. Öcal, "Türkiye'de Kur'an Eğitim", s. 86-91.

48 E. Torun, "Değişimin İlk İşaretleri", s. 147-150.

49 Burada, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (Ankara), *Diyanet ve Muamelat Umum Müdürlüğü* fonlarında bulunan belgeleri kullanan Esmâ Torun'un araştırmasına dayanıyorum.

lerde her gün kurs verilecektir; kurslar ilkokul mezunu herkese açık olacaktır; son olarak da hocalar Türkçe ezan okuyacaktır.⁵⁰ Kurumsallaşma, ezanın Türkçe okunması üzerinden devlete bağlılık ve Maarif Vekâleti'nin yetkilerine ve zorunlu ilköğretime saygı: Demek ki yönetmelik çoğalmakta olan kursları denetim altına almaya olduğu kadar, diğer devlet kurumlarının da içini rahatlatmaya yöneliktir.

Ama Esmâ Torun'un araştırmalarına göre, devlet kurumları yine de tepki gösterirler. Dahiliye ve Maarif vekâletlerinin, hatta belki de Parti'nin yetkili organları Arap harflerinin kullanılmasına veya devlet okullarına rekabet edebilecek kurumlara karşı sahada müdahil olma alışkanlığına zaten sahiptirler (karş. aşağıdaki bölümler). 1940 yılının başında Diyanet İşleri'nin Kur'an kursları konusundaki girişimlerinin ardından, Maarif Vekâleti başvekile bir rapor gönderir. Zaten başvekil, Diyanet İşleri'nin çeşitli bölgelerde 49 Kur'an kursu açtığı, bunlardan 28'inin maaşları Diyanet bütçesinden ödenen hocalar, 21'inin de gönüllü hocalar tarafından yönetildiği konusunda Dahiliye Vekâleti tarafından bilgilendirilmiştir. Bu 21 hocanın "ara" diye nitelenebilecek bir kategoriye dahil olduklarını, çünkü Diyanet'e bağlı kabul edildikleri halde maaşlarını oradan almadıklarını da kaydedelim. Diyanet İşleri açısından herhalde yeterli mali olanağa sahip olmasa da etki alanını genişletme isteği söz konusuydu.

Durumu taşradaki valilerle istişare eden Dahiliye Vekâleti, Kur'an kurslarının çoğalmasının Tevhid-i Tedrisat kanununu ve Maarif kanununu ihlal ettiği kanaatindeydi: Maarif Vekâleti'nden izin almadan açılmış ve bu vekâlete bağlı olmayan sınıflar söz konusuydu; ayrıca bazı öğrenciler ilkokul mezunu değildi, bu da kursların ilkokullara gerçekten rakip olabileceklerinin işaretiydi. Üstelik Arap harflerinin kullanılması kabul edilemezdi. Eğitime ilişkin her türlü faaliyetin kendi yetki alanına girdiği değerlendirmesini yapan Maarif Vekili Hasan Âli Yücel, bu nedenle Diyanet İşleri tarafından finanse edilmeyen 21 kursun kapatılmasını veya Diyanet İşleri'nin onların sorumluluğunu üstlenmesini talep ediyordu. Bir anlamda, Diyanet İşleri'ne böyle bir esnekliğin, hızla genişleyebilecek bir gri bölgeyi de kendi alanına katmasını sağlayan böyle bir hoşgörünün gösterilmemesini istiyordu. Aynı zamanda tüm bu kurslarda Arap harfleriyle eğitim yapılmasına son verilmesini ve eğitimde Türkçe harflerle yapılmış Kur'an tercümelerinin kullanılmasını şart koşuyordu. Son olarak da yönetmeliğin incelenmek üzere kendi vekâletine gönderilmesini talep ediyor ve yönetmeliğin son haline uyulup uyulmadığının denetlenmesi için Kur'an kurslarının teftiş edilmesini öngörüyordu.

50 Ezan 1932'de Türkçeleştirildi (karş. U. Azak, *Islam and Secularism*, s. 45 vd. ve Eve McPherson, "Political History and Embodied Identity. Discourse in the Turkish Call to Prayer", *Music & Politics*, 5/1, 2011, s. 1-20).

Diyanet İşleri ile –Dahiliye Vekâleti'nin yetkili organlarıyla aynı kanaati paylaşan– Maarif Vekâleti arasında çıkan bu ihtilafta, Başvekil Diyanet İşleri'nin harekete geçirdiği dinamik lehine tavır almış gibi görünmektedir. Her halükârda Maarif Vekili, Başvekil'den hiçbir yanıt alamaz ve taleplerini yinelemek zorunda kalır. Ayrıca, bu koşullarda din derslerinin köy mektepleri-nin müfredatından çıkarılmasının bu çatışmanın bir sonucu olup olmadığı da sorulabilir (Maarif Vekâleti'nin bir misillemesi olabilir). Her ne olursa olsun, ancak 1941'de, Maarif Vekili'nin Başvekil nezdinde yinelediği, ilkokul çağındaki çocukların bu kurslara gitmemeleri gerektiği yönündeki ısrarları sonucunda hükümetin başı bu uyarıyı Diyanet İşleri'ne aktarır.

Diyanet İşleri'nin yöneticileri Maarif Vekili'nin suçlamasını, onun yetki alanına saygılı olduklarını belirterek bir anlamda geri çevirirler. Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Ahmet Hamdi Akseki, kurslara resmen kayıtlı öğrencilerin hepsinin ilkokul mezunu olduklarını, ama kurslar herkese açık olduğu için henüz mezun olmamış okul öğrencilerinin de ders saatleri dışında Kur'an kurslarını takip etmiş olabilecekleri yanıtını verir. Yine de talimatları müftülere aktaracağı konusunda güvence vermekle birlikte, Diyanet İşleri'nin hocalar konusunda olduğu gibi, faaliyet alanını gayriresmi alana doğru genişleterek (maaşı ödenmeyen hocalar, kayıtsız öğrenciler) kendisine yeni manevra alanları yarattığı görülmektedir. Ama Diyanet İşleri'nin yöneticileri belli sınırları aşamayacak ve 1942'de hazırladıkları, dinsel kurumların yeniden yapılandırılmasına yönelik proje reddedilecektir.⁵¹ Dinî kurumların manevra alanı ancak çok partili düzene geçildikten sonra yeniden genişleyecektir.

Diyanet İşleri'nin yetki alanı dışında dinî bilginin aktarımı

Kur'an kursları sorunu Diyanet İşleri bünyesindeki bazı aktörlerin fırsat çıktığında din eğitimi geliştirme yönünde sergiledikleri inisiyatif kapasitesini göstermesi açısından anlamlıdır. Ama tek parti döneminde başka dinî aktörler de Diyanet ve dolayısıyla her türlü devlet denetimi dışında etki göstermişlerdir. Ne Diyanet İşleri ile dinsel alanın geri kalanı, ne de bu dinsel alan ile devlet ve idare alanı arasındaki sınırlar su geçirmezdir.

Kemalist iktidarın dinî ibadet ve İslâmî bilginin aktarılması üzerinde uyguladıkları güçlü baskı, hatta baskı inkâr edilemez. Özellikle kentlerde birçok ibadet yerinin (cami, tekke, türbe) kapatılması, din adamı eksikliği, memurlar, toplumun ileri gelenleri ve öğrenciler üzerindeki açıkça ibadet edilmesini engellemeye yönelik baskı döneme ait anılarda sık sık yinelenen ko-

51 E. Torun, "Değişimin İlk İşaretleri", s. 151.

nulardır.⁵² Yine de, özellikle de kırsal alanda –ama sadece burayla da sınırlı kalmadan– zorlayıcı tedbirlere rağmen hem dinî bilginin aktarımı, hem de bazı dinî uygulamalar sürdürülebilmiş ve bu, Diyanet İşleri'nin faaliyetlerinin, Maarif Vekâleti'nin denetimindeki din derslerinin dışında, çeşitli biçimlerde gerçekleştirilmiştir. Bu aktarım uygulamaları Osmanlı dönemiyle şu veya bu ölçüde bir süreklilik gösteren biçimlere dayanmıştır.

Michael Meeker, *A Nation of Empire* adlı kitabında, Osmanlı döneminin sonunda bir din eğitimi geleneğinin yerleştiği Of bölgesindeki yoğun dinî bilgi aktarımı sürecinin yaşadığı süreklilikleri ve dönüşümleri vurgulamıştı. Bu yoksul bölge açısından bir gelir kaynağı söz konusudur ve belirli bir isim yapan “Of lu hocalar” tüm Anadolu’da gerek ulema, gerekse basit imamlar –bu durumda, genellikle zanaatkârlık: hamallık, tenekecilik, dülgerlik de yaparlar– olarak çalışmaktadırlar. Michael Meeker’in gerçekleştirdiği saha araştırmaları Cumhuriyet’in ve onun dinî alana dayattığı kısıtlamaların bu açıdan tam bir kopuşa neden olmadığını ortaya koymaktadır. Medreselerde verilen resmi din eğitimi ortadan kalkmakla birlikte, bilgi aktarımı özel biçimde sürmektedir: Öğrenciler mevsimine göre bir hocadan evinde, camide veya yaylada ders görmekte ve yıllarca süren bu eğitimin sonunda incelenen kitap (Kur’an veya başka bir kitap) hakkında bilgi sahibi olduklarını doğrulayan bir izin ya da icazet almaktadırlar. Bu nedenle imparatorluk sistemi içinde kısmen marjinal bir alanda kalan “Of lu hocalar” duruma uyum sağlamayı ve dinî uzmanlık hizmeti sunmaya devam etmeyi başarırlar. Michael Meeker’e göre, bu değişimin nedeni, Osmanlı döneminde popüler İslâm’ın ihtiyaçlarını karşılayan Of lu hocaların Cumhuriyet döneminde ise yeni bir düşünme sistemi dayatılmasına karşı halka bir itiraz olanağı sunmalarıdır.⁵³

Ağustos 1918’de bu bölgede doğan Kutuz Hoca’nın anıları ise bilgi aktarımının tek parti döneminde, zorlamalar altında ve Diyanet İşleri’nin ya da Maarif Vekâleti’nin denetimi dışında (bazı istisnalar hariç) hangi tarzlarla yapılabileceğini görmemizi sağlar.⁵⁴ Aynı zamanda çeşitli meslekler icra eden bir köy hocası ailesinden gelen Mehmet Kara, nam-ı diğer Kutuz Hoca uzun yıllar boyunca farklı hocalardan dinî eğitim alacaktır. Önce 4 ilâ 12 yaşındaki çocuklarla birlikte sabahları ve akşamüstüleri mahalle camiinin hocasından ders alır. Daha sonra 1926’da başka bir mahallede, yine cami imamından hafız olmak için ders almaya başlar. Aslında bu derse bir önceki yaz yaylada başlamıştır. İmamın etrafında cumaları ve dinî bayram günleri hariç her gün elli kadar öğrenci vardır; bazıları başka köylerden, hatta uzak köy-

52 Voir par exemple B. Sarıcan, *Bursa’da dinî Hayat*, s. 134-135.

53 Michael E. Meeker, *A Nation of Empire: the Ottoman Legacy of Turkish Modernity*, University of California Press, Berkeley / Londra / Los Angeles, 2002, s. 55-76.

54 I. Kara (éd.), *Kutuz Hoca’nın Hatıraları*.

lerden gelmekte, camiin üst katında uyumaktadırlar. Bu hafız çıraklığı öğrenciye göre bir ilâ altı veya yedi yıl sürebilmekte, öğrencilerin aileleri imkânları varsa hocaya para vermektedirler. Daha sonra, 1930'lu yılların başında Mehmet ilkokula gider; ama daha yukarıda belirttiğimiz gibi Ramazan aylarında okula devam etmeyip, babası ve diğer köy sakinleri gibi, bölgedeki çeşitli kentlerde (Bafra, Rize)⁵⁵ Kur'an okuyarak para kazanmaya gider. Gelenekler uyarınca, Mehmet 1934'ten itibaren sadece dinî eğitimle yetinmez, demircilik ve sıvacılık da öğrenir ve bu meslekleri de icra etmeye başlar; ama bu durum onun Ramazan aylarında hafızlığa devam etmesini engellemez. Bu özel din uzmanları için dinî faaliyetler genelde tek başlarına yapılan, özerk işler değildir. Ama 1939'da mahallesindeki camiin "kış imamı" olur; maaşını mahalle sakinleri ödemektedir, yani Diyanet İşleri ile bir bağlantısı yoktur.

En önemlisi, Mehmet Kara büyük camiin resmi imamı olan (yani devletten imamlık için maaş alan, ama muhtemelen öğretmenlik hizmeti için almayan; olaylar yine resmi alan ile yasadışı alanın sınırlarında cereyan etmektedir) Kumkum Hoca'nın yanında din ilimlerini öğrenmeye başlar. Diğer dört öğrenciyle birlikte Kumkum Hoca'dan fıkıh dersleri alırken, bir başka hocadan da Arapça öğrenmeye başlar. Ayrıca üç veya dört meslektaşıyla birlikte, kendisinden olsa olsa biraz daha büyük bir diğer hocadan kâh yaylada kâh hocaların evinde Kur'an okumayı ve tefsiri öğrenir. Daha da şaşırtıcısı: Haziran 1942-Ekim 1945 arasında İzmir bölgesinde revirde sıhhiye eri olarak yaptığı, sağlık alanında çeşitli bilgiler edinmesini sağlayan askerlik de dinî eğitimine ara vermesine neden olmaz. Mehmet orada Of bölgesinden din ilimleri talebesi bir başka gençle tanışır; Mehmet gerekli kitabı binbir güçlükle Seferihisar'daki bir imamdaki edindikten sonra, bu genç bilgilerini ona aktarır.

Köye geri dönünce, ekonomik nedenlerle ve askerlik sırasında edindiği yeni bilgilere dayanan Mehmet hükümet tabipliğinde sıhhiyelik yapmaya başlar; daha sonra, 1948'den itibaren köyün büyük camiinin imam-hatibi olur. 1951'de aynı görevle Diyanet İşleri bünyesine dahil edilir ve devletten maaş almaya başlar. Demek ki Michael Meeker'in düşünce silsilesini sürdürerek, Of lu imamların 1925-1945 arasında resmi sistemin dışında eğitilmiş olsalar da çok partili düzene geçildikten sonra Diyanet İşleri ağının güçlendirilme ihtiyacını karşıladıkları söylenebilir.

Bu özel dinî eğitimdeki süreklilik çok çarpıcı olmakla birlikte, Kutuz Hoca'nın anlatısında kendilerini belli eden zorlamalar da Kemalist politikanın getirdiği dönüşümleri barındırmaktadır. Öncelikle bu bölgede de var olan resmi bilgi aktarım ağları yok olmak zorunda kalmış ve o nedenle bu özel ağlar öne çıkmıştır. Kutuz Hoca'nın verdiği, hem demircilikte hem de din eği-

55 Daha sonraları hafızlık yapmak üzere Giresun, Bulancak veya Osmancık'a da gidecektir.

timinde hocası, ustası olan Hacı Memiş örneği bunu ortaya koymaktadır. Bir ulema ailesinden gelen Hacı Memiş 1922-24'te Güneyce medresesinde eğitim görmeye başlamış, sonra on yıl boyunca babasının müftülük yaptığı Rize'de çarık imal edip satmak zorunda kalmıştı. Daha sonra köyden köye dolaşıp aynı zamanda imamlık da yapabilmek için demirci olmuştu. 1938'den itibaren yine özel ve yasadışı biçimde İslâmî ilimler konusunda eğitim vermeye başlayacaktı.⁵⁶

Ama resmen yasak olan özel eğitim üzerinde de baskılar vardır. Kurslar sırasında çocuklar jandarmaların gelişini haber verebilmek için sırayla nöbet tutmaktadır; jandarmalar gerçekten gelirse herkesin Kur'an'ları ortadan kaldırıp, fesleri çıkarıp, yok olması bildirilmiştir.⁵⁷ Kutuz Hoca'ya göre, öğrenciler ve hocalar ağır baskılara maruz kalabilirler, eziyet görebilir, dayak ve hapis vakalarına maruz kalabilir, mülki amirler ve jandarmalar Ankara'dan gelen emirleri belki de daha sert tatbik ederlerdi.⁵⁸ Yerel makamların, özellikle de jandarmanın göz yumduğu örneklerle de rastlanmaktadır. Kutuz Hoca böyle bir hadiseyi anlatırken bu göz yummayı hocasının manevi gücüne bağlayarak simgesel bir anlam yükler.⁵⁹

Bir başka tanıklık ise az rastlansalar bile yerel düzeyde görülen olası pazarlık ve uzlaşmaları kapsamaktadır; çünkü baskı, daha yukarıda değindiğimiz Maarif Vekili'nin tavrının da yansıttığı üzere, Kur'an kullanımından çok Arap harflerinin kullanımını hedeflemektedir. Söz konusu tanıklık 1939-1940'ta Düzce'ye ilişkindir ve yasadışı din eğitiminin yaygınlığı bakımından Of bölgesi muhtemelen özel bir örnek oluştursa da, bu tarz eğitim faaliyetlerinin Anadolu'nun diğer bölgelerinde de görüldüğünü vurgulamamıza izin vermektedir. Hadise şudur: İzinsiz Kur'an öğreten bir hoca tutuklanıp karakola götürülür, daha sonra da yargılanır ve Düzce'de hapse atılır. Bununla birlikte, tutuklandığı sırada bir öğrencisinden Çerkezce Düzce müftüsüne haber vermesini isteme fırsatını bulur; Düzce müftüsü onu imam ve hocalık görevlerine resmen atamış nüfuzlu bir şahsiyettir. Tutuklanmayı haber alan müftü jandarma karakoluna gider. İfadesinde dua ve Kur'an öğrettiğini, ama Arapça öğretmediğini, zaten kendisinin de Arapça bilmediğini beyan eden hocayı serbest bıraktırmayı başarır. Müftü, jandarma komutanını ikna etmek için, ona bir hocanın çocuklara dua öğretmesini engelleyemeyecek bir Müslüman olarak da hitap eder.⁶⁰

56 A.g.e., s. 61-63.

57 A.g.e., s. 36, 46 ve 175.

58 A.g.e., s. 41.

59 A.g.e., s. 41-42. Bu boyuta şu makalede de rastlanmaktadır: Fulya Atacan, "A Portrait of a Naqshbandi Sheikh in Modern Turkey", Elizabeth Özdağ (yön.), *Naqshbandis in Western and Central Asia* içinde, Swedish Research Institute, İstanbul, 1999, s. 147-157.

60 M. Öcal, "Türkiye'de Kur'an Eğitimi", s. 105-113.

Bu tanıklıklarda jandarmanın yerel düzeyde hem denetim hem de baskının başlıca dayanağı olarak görüldüğünü belirtelim. Daha yukarıda gördüğümüz üzere, okul ile dinin ayrılmasında öğretmen ve maarif müfettişi de kimi zaman rol almaktadır. Buna karşılık, ne yerel idari makamların ne de –çoğunlukla ahaliyi örgütlemekle görevlendirilen– Halkevleri sorumlularının müdahil olduklarını görürüz.

İncelediğimiz özel ağlar çoğunlukla –ama her zaman değil– tarikat ağları tarafından harekete geçirilmektedir: Genç Mehmet Kara Nakşibendiyye’den bir hocanın derslerine devam ederek hafız olur. 1925’te tekkeler kapatılmış ve tarikatların faaliyetleri yasaklanmış olsa da, bu tarikatın şeyhlerinden –birçoğu Kemalist rejime karşı isyan kışkırtmakla suçlanacak ve irtica simgeleri haline getirilecektir– bazıları, mürit yetiştirmeye devam etmektedir. Nakşibendiyye’nin birçok özelliği yeni duruma rahatça, hatta belki de diğer tarikatlardan daha iyi uyum sağlamasına izin vermektedir: halvet der encümen (toplum içinde inziva) uygulaması, mürşit ile gönülden kurulan bağ ve ya rabita uygulaması, bireysel ve sessiz (hafi) zikir. Kemalist baskı koşullarında, ama aynı zamanda da 19. yüzyıl sonundan itibaren ortaya çıkan toplumsal ve kültürel gelişmeler nedeniyle, bazı müritler daha da ileri giderek yeni manevi ilişki ve Kutuz Hoca örneğinde gördüğümüzden epey farklı dinî bilgi aktarım biçimleri tasavvur etmektedirler. Manevi ilişkilerde ve dinî yorumlarda bireylerin ve kişisel girişimlerin, hatta bazı örneklerde daha sofu bir yaklaşımın öne çıktığı görülmektedir.⁶¹

Hem baskıdan, hem de yenilenmenin ve moderniteye uyumun yol açtığı iç dinamiklerden kaynaklanan bu dönüşümler iki yeni ağın ortaya çıkmasına yol açar. Bu ağlar Nakşibendi çevrelerden çıksa da onlardan net bir biçimde ayrılırlar ve faaliyetlerinin merkezine dinî bilginin yayılmasını koyarlar: Nurcular ve Süleymancılar.

Bu akımlardan ilkinin kurucusu olan Said Nursi (1876-1960) desteklemekle suçlandığı Şeyh Said isyanından sonra sürgün edildiği çeşitli Batı Anadolu kentlerinden (kendisi Kürdistan kökenlidir) yazılarını yaymaya başlar. Bu yazılar, din ile bilimi bağdaştırmaya ve bazı entelektüellerin savunduğu materyalizme karşı çıkmaya çalışan bir Kur’an yorumunu içermektedirler. Sayıları giderek artan müritleri yazıları elle (Arap harfleriyle) kopya ederler ve böylece yenilenmiş bir İslâmî bilgiyi yaygınlaştırırlar. Said Nursi bazı öğrencileriyle birlikte birkaç kez (1934, 1943) tutuklanır ve yargılanır. 1943’te Ankara Üniversitesi’nden bir profesörler heyeti yazılarında gizli bir dinî gru-

61 Elizabeth Özdalga, “Transformation of Sufi-Based Communities in Modern Turkey: The Nakşibendis, the Nurcus, and the Gülen Community”, Celia Kerslake, Kerem Öktem ve Philip Robins (yön.), *Turkey’s Engagement with Modernity. Conflict and Change in the Twentieth Century* içinde, Palgrave Macmillan, Londra, 2010, s. 69-91; H. Bozarslan, “Le mahdisme en Turquie”, s. 306.

bun oluşturulmasına ilişkin ipuçları bulunup bulunmadığını belirlemekle görevlendirilir, ama heyetin yanıtı olumsuz olur ve Said Nursi hakkındaki suçlama düşer. Said Nursi'nin öğretilerinin yayılması, bu metinlerin okunmasına ve yorumlanmasına dayanan bu “metinsel cemaat”in daha sonra erişeceği boyutlara henüz ulaşmasa da, 1945'ten önce de onun karizmasının ötesinde, Anadolu'da bir müritler ağı oluşmasına yardım eder. Bu ağda özellikle orta sınıf temsilcileri yer almaktadır; aralarında bu öğretiyle kendilerinin özlem duydukları, rejimin de öne çıkardığı modernite arasında bir çelişki görmeyen birkaç memur, asker ve liseli de göze çarpmaktadır. Ağın, bu konudaki gerilimleri yaşayan Diyanet İşleri'nin etki alanına ne zaman nüfuz ettiğini saptamak güçtür. Said Nursi ve müritleri 1948-1960 arasında birçok kez yazılarında hiçbir illegal unsur bulunmadığına hükmeden Diyanet'in raporları sayesinde salıverilirler. 1964'te Diyanet İşleri Said Nursi'ye karşı bir kitap yayımlayınca, Diyanet İşleri Başkanı istifa edecektir. Halefi olan İbrahim Elmalılı'nın harekete yakın bir isim olduğu söylenmektedir.⁶²

İkinci akımın kurucusu, İslâm'ın metinsel kaynaklarına geri dönüşü vazedен Süleyman Hilmi Tunahan'dır (1888-1959). Öğretisi daha çok Kur'an odaklıdır, ama bu öğretiyi özel evlerde, reformdan geçirilmiş bir eğitim yöntemiyle yaymaktadır. Tek parti döneminde, Süleyman Hilmi 1939 ve 1944'te hapse atılır. Ama tıpkı Nurcular gibi, Süleymancılarının da Diyanet çevresine, hatta diğer idari çevrelere ve devlet kademelerine sızdıkları anlaşılmaktadır. Tunahan 1949'da, çok partili düzen ile önünde yeni olanaklar açılan Diyanet İşleri için imam-hatipler yetiştirecektir.⁶³

İslâmî bilginin aktarımı sahasında Cumhuriyet koşullarının, ama daha geniş ölçüde de bilginin yayılmasında kitabın işgal ettiği yerin sonucu olan bu dönüşümlerde, İslâmcı şair ve düşünür Mehmet Akif Ersoy'un (1873-1936) damadı olan Ömer Rıza Doğrul (1893-1952) gibi entelektüellerden kaynaklanan dinamiği de hesaba katmak gerekir. Doğrul bir hareket kurmamış, ama Nurcuların cezbettiklerine benzer kategorileri etkileyebilmiştir. Ahmadiyya-Lahori'nin –İslâm'ın Batı uygarlığı, bilim ve modernite ile bağdaştığına vurgu yapan yenilenmeci bir İslâmî hareket–⁶⁴ hem Hindistan hem de Avrupa'daki ağlarından etkilenen bu entelektüel 1927'den itibaren İslâm hakkın-

62 Said Nursi hakkında, karş. Şerif Mardin, *Religion and social change in modern Turkey: the case of Bediüzzaman Said Nursi*, State University Press of New York, Albany, 1989; H. Yavuz, *Islamic Political Identity*, s. 151 vd.; U. Azak, *Islam and Secularism*, s. 115 vd.; Bekim Agai, *Zwischen Netzwerk und Diskurs. Das Bildungsnetzwerk um Fethullah Gülen (geb. 1938): Die flexible Umsetzung modernen islamischen Gedankenguts*, EB-Verlag, Schenefeld, 2004, s. 64-71; E. Özdalga, “Transformation of Sufi-Based Communities”, s. 80-82.

63 Karş. özellikle H. Yavuz, *Islamic Political Identity*, s. 145-148.

64 Karş. Nathalie Clayer, Éric Germain (yön.), *Islam in inter-war Europe*, Hurst-Columbia University Press, New York, 2008.

da çok sayıda kitap, broşür ve ayrıca Kur'an'ı yayımlamıştır. Ayrıca adı geçen hareketin kurucusu Muhammed Ali'nin kaleme aldığı Kur'an yorumundan geniş ölçüde esinlenmiş bir Türkçe Kur'an tefsiri (*Tanrı Buyruğu*, 1943, birçok kez yeniden basılmıştır) ile birlikte Batılı mühtedilerin kaleme aldıkları metinlerin birçok çevirisini yayımlamıştır. Bununla birlikte yazılarının ne ölçüde yayıldığına ilişkin yeterli inceleme yoktur.⁶⁵

Sonuçlar

İslâm'ın millileştirilmesi ve Türkçeleştirilmesi (Kur'an'ın Türkçe çevirisinin hazırlanması ve ezanın Türkçeleştirilmesi) politikasını değerlendirenler, örneğin Yasin Aktay, Umut Azak ve Amit Bein, din eğitimi konusunda incelediklerimize benzer hadiseleri, özellikle de devlet kurumları içinde bile görülen gerilimleri ve devlet kurumlarıyla bazı dinî aktörler arasındaki karmaşık ilişkileri anlatmışlardır. Bu ilişkiler ne ezme/boyun eğme ilişkisine ne de baskı/tepki ilişkisine indirgenebilir.⁶⁶

Aslında bu incelemenin sonunda birçok noktanın altı çizilebilir. Laiklik kavramı ve onun dayatılması başından itibaren bütüncül olarak tasarlanmış, sonra da o haliyle uygulanmış bir reform programı olarak tahlil edilemez. Daha çok Türkiye'nin hem içinde hem de dışında gelişen koşullara uyarlanan tedbirler söz konusudur.⁶⁷ Bu bağlamda, çeşitlilik gösteren, heterojen Kemalist elitler içindeki güç dengeleri çok belirleyici olmuş, aynı şekilde devlet aktörlerinin heterojenliği hem laikliğin dayatılmasına karşı tavırlarında hem de bu dayatmaya katılımlarında etkili olurken, söz konusu laiklik kavramı da düz çizgili ve homojen bir biçimde gelişmemiştir. Köy eğitmen/öğretmen muavinlerinin durumu bu açıdan çok açıklayıcıdır. Öğretmen açığı–hükümet bakımından güçlü bir kısıtlama– Maarif Vekâleti'ni eski din öğretmenlerini, imam-hatip okulu mezunlarını veya mütedeyyin öğretmenle-

65 Mustafa Uzun, "Doğrul, Ömer Rıza" maddesi, TDVİA. Bazılarına göre çevirileri Arnavutluk'ta dağıtılmıştır.

66 1926'da Rifat Börekçi Kur'an'ı Türkçe okuyan bir imamı görevden alır ve böyle bir şeyin yapılamayacağını açıklar. Ertesi yıl Diyanet İşleri Türkçe hutbeler yayınlar, ama aynı Rifat Börekçi sadece mevize bölümünün (hutbenin nasihat bölümü) Türkçe söylenebileceğini belirtir. 1932'de onun kurumu da ezanın Türkçeleştirilmesi kampanyasına katılmak zorunda kalır. Aynı yıl hutbe ve Kur'an okuma da Türkçe yapılır, ama bu durum sonraki yıllarda yinelenmeyecektir. Daha sonra şurada burada yerel düzeyde direnişler ve kuralın çevresinden dolaşma hamleleri görülür (U. Azak, *Islam and secularism*, s. 45 ve çeş. yer.). Kur'an'ı Türkçeye çevirmekle görevlendirilmiş iki ulemadan, Mehmed Akif Ersöy ve Elmalılı Muhammed Hamdi'den (Yazır) ilki girişimden çekilip Mısır'a sürgüne gider; ikincisi ise bir tefsir kaleme alır ve bunun giriş bölümünde Kemalist rejimi eleştirmekten geri durmaz (Y. Aktay, "Political and intellectual disputes"; A. Bein, *Ottoman Ulema, Turkish Republic*, s. 116-123).

67 Burada etki yapmış olabilecek dış etkenler üzerinde fazla durmadım: modellerin ve fikirlerin dolaşımı, dünya krizi, dünyada siyaset ile din arasındaki ilişkilerin geçirdiği değişim, vb.

ri istihdam etmek zorunda bırakmıştır. Ayrıca, laiklik kavramının geliştirilmesi sürecine başka mantıkları devreye sokan kent/kır ayrımı veya üniversitenin denetim altına alınması ve oynayacağı rol gibi farklı sorunlar da dahil olmuştur.

Yaptığımız inceleme, baskıya rağmen devlet kurumlarının içindeki veya dışındaki (zaten bu sınır genellikle biraz muğlaktır) manevra alanlarını kullanan dinsel aktörlerin icraatını da dikkate almakta yarar olduğunu gösteriyor. Onlara bu manevra alanlarını kimi zaman doğrultu değişiklikleri, kimi zaman idarenin farklı kademelerinde var olan çeşitlilikler ve gerilimler, kimi zaman da devletin olanak ve denetim eksikliği açmaktadır. Ne Diyanet İşleri'ndeki ne de Maarif Vekâleti'ndeki memurlar edilgen aktörler veya işbirlikçiler değildir. Örneğin Aksekili Ahmed Hamdi, en kötüsünü engellemek için Diyanet İşleri başkanlığını kabul ettiğini açıklamıştı.⁶⁸

İncelenen örnekler de –gerek devlet kurumlarının içindeki, gerekse dışındaki– bu icraatın basit bir tepkiye indirgenemeyeceğini gösteriyor. Laiklik baskısı altında bile bu icraatın kendine özgü dinamikleri vardır ve bunlar bazen Kemalist elitlere yön veren aynı dönüştürücü etkenlerin (rasyonalizasyon, bilimselleşme, yeni medya araçlarının kullanımı, bireyleşme) sonucudur. Buna karşılık, laiklik de gündelik yaşam içinde dinî aktörlerin faaliyetlerine bağlıdır. 1939'da Maarif ve Dahiliye Vekâletlerinin Diyanet İşleri yöneticilerinin icraatına tepkisi bu açıdan aydınlatıcıdır. Demek ki tek parti döneminde laikliğin, birbirinden tam kopuk sayılamayacak idari ve dinî, kamusal ve özel çeşitli alanların etkileşim/tepkileşimlerinin ürünü olduğu söylenebilir.

68 <http://www.arastiralim.com/ahmet-hamdi-akseki-donemi-diyanet-sikintilari.html>.

“Askerler Tarafından El Konan Hukuk”: Türkiye’de 1961 Anayasası’nın Yazılması

NICOLAS CAMELIO

27 Mayıs 1960 darbesi Türkiye’deki ilk çok partili demokrasi tecrübesine son verdi. Bu darbe, o tarihten sonra ülkenin siyasal yaşamına damgasını vuracak bir dizi askerî müdahalenin ilkiydi.¹ 1950’de yapılan ilk serbest seçimlerde Demokrat Parti (DP) eski tek parti olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) karşısında zafer kazandı. 1954’te yapılan bir sonraki seçimlerde DP daha da büyük bir zafer kazanırken, bu seçimler kamusal özgürlükleri, basın ve muhalefet özgürlüğünü kısıtlayan daha otoriter bir hükümet tarzının da başlangıcı oldu. 1957 seçimlerinin meşruluğuna itiraz edilirken, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde iki büyük parti arasındaki karşıtlık sertleşti ve Atatürk’ün eski silah arkadaşı, eski cumhurbaşkanı, CHP’nin lideri İsmet İnönü’ye fiziki tehditler bile yöneltildi. Nisan 1960 sonunda üniversite öğrencileriyle polis arasında ciddi çatışmalar çıktı ve Mayıs ayına özellikle Harbiye öğrencilerinin katıldığı sürekli gösteriler damgasını vurdu. Durum gide-rek hükümetin denetiminden çıkarken, ordu 27 Mayıs’ta yaptığı müdahale ile, yapılan resmi açıklamaya göre “kardeş kavgasını engellemek üzere” DP hükümetini devirdi.

Cunta iktidarı aldıktan hemen sonra 27 Mayıs’ta radyodan şu bildiri okundu: “Bu harekâta Silahlı Kuvvetlerimiz; partileri içine düştükleri uzlaşmaz durumdan kurtarmak ve partiler üstü tarafsız bir idarenin nezaret ve hakemliği altında, en kısa zamanda adil ve serbest seçimler yaptırarak idareyi, han-

1 Bu makalenin başlığı François Bastien’in Fransa’da anayasallığın denetim altına alınması hakkındaki bir makalesine gönderme yapıyor: François Bastien, “Le droit saisi par la politique”, Jacques Lagroye (yön.), *La politisation* içinde, Belin, Paris, 2003, s. 373-386. Bastien de başlığını şuradan almıştır: Louis Favoreu, *La politique saisie par le droit*, Économica, Paris, 1988.

gi tarafa mensup olursa olsun, seçimi kazananlara devir ve teslim etmek üzere girişmiş bulunmaktadır.”²

İktidarın yenilenmiş bir çerçevede sivillere devredileceği yönündeki bu irade beyanına, yeni bir anayasa yazılması için bir hukukçular grubuna yapılan başvuru eşlik etti. 27 Mayıs’ı ayın 28’ine bağlayan gece, cuntacı subaylardan oluşan Milli Birlik Komitesi’nin (MBK) bir temsilcisi İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nden sekiz profesörün kapılarını çaldı ve onları uçakla Ankara’ya götürdü.³ Aynı gün teknokratlardan, yani belli bir partiye bağlı olmayan yüksek bürokratlardan oluşan bir kabine kurulmasına karar verildi.

Yüksek devlet memurlarına ve hukukçulara yapılan bu çağrı darbenin niteliğini değiştirmiş ve askerlerin giderek denetimini yitirecekleri bir anayasa süreci başlatmıştı. Başlangıçta anayasanın yazılmasının birkaç ay içinde tamamlanacağı düşünülürken, bu iş bir yıldan fazla sürdü ve sürece dahil olan aktörlerin sayısında hatırı sayılır bir artış gözlemlendi. Bu süreç kabaca üç aşamaya bölünebilir: Mayıs-Ekim 1960 döneminde kurulan ilk komisyon askerlerin gözetiminde çalışır. Komisyon üyeleri arasında önemli anlaşmazlıklar yaşanır, ama komisyon yine de hazırladığı tasarıyı 17 Ekim’de MBK’ye sunar. Ekim ayında komisyonun tasarısına karşı itiraz seslerinin yükseldiği, askerler ile hukukçular arasında gerilimler yaşandığı görülür. Ayrıca o tarihte tasarının o haliyle kabul edilmeyeceği ve bir Kurucu Meclis oluşturulacağı belli olmuştur. Dolayısıyla, Ekim sonundan Ocak 1961’e kadar süren ikinci aşamada yeni bir komisyon Kurucu Meclis’in şeklini belirlemekle görevlendirilir. Sonunda Ocak ayında Kurucu Meclis seçilir ve 27 Mayıs 1961’de, darbeden tam bir yıl sonra yeni anayasayı kabul eder: Bu da üçüncü aşamadır. Anayasa’nın nihai kabul edilişi ise 9 Temmuz 1961 tarihindeki referandumla gerçekleştirilir. Bu anayasa, temel özgürlükleri daha açık biçimde güvence altına alan yeni kurumlar (özellikle de Anayasa Mahkemesi) oluşturarak, bir dizi sosyal hak getirerek ve ekonomik kalkınmayı devletin denetimine (özellikle de Devlet Planlama Teşkilatı aracılığıyla) sokarak Türk siyasi hayatının çerçevesini hatırı sayılır ölçüde değiştirir.

27 Mayıs 1960 hakkındaki incelemelerin çoğu bu darbeyi, devlete ve Kemalist ideolojiye CHP kadar bağlı olmayan Demokrat Parti hükümetinden “derin devlet”in (bu terim çok daha yakın tarihli olmakla birlikte) aldığı rönvanş diye yorumlarlar.⁴ 1961 Anayasası’nı bürokratların ve devlet entelektü-

2 Aln. yap. Walter F. Weiker, *The Turkish Revolution 1960-1961: Aspects of Military Politics*, Brookings Institution, Washington, 1963, s. 20-21.

3 Hukukçular komisyonunun bileşimi için ekteki tabloya bakınız.

4 Bu yaklaşımı yansıtan önemli bir çalışma için, bkz. Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, The Eothen Press, Beverley, 1985. Ayrıca bkz. Kemal H. Karpat, “The Military and Politics in Turkey, 1960-64: A Socio-Cultural Analysis of a Revolution”, *The American Historical Review*, c. 75, no. 6, 1970, s. 1654-1683. Çoğu şimdiden eskimiş diğer akademik çalışmalar için,

ellerinin hâkimiyet aracı olarak gören (özellikle devrilen sabık cumhurbaşkanı Celal Bayar tarafından dile getirilmiş) liberal eleştirileri yineleyen bu çoğu eski akademik çalışmalar darbecilerin ve mütteliklerinin tasarsını za-yıf bir sivil topluma hükmeden, yani Osmanlı geleneğini bürokratik bir ver-siyonda sürdüren güçlü bir devletin en yüksek ifadesi olarak gösterirler.⁵

Buna koşut olarak, 1961 Anayasası'nın metninin analiziyle de, esas olarak bu anayasanın kurumlar ve özgürlükler alanında getirdiği yeniliklerle ilgile-nen hukukçular uğraşırlar.⁶ Bu çalışmaların bütününe güçlü bir "kalkınma-cılık" damgasını vurmuştur; bu bakış, Türkiye'deki anayasal gelişme süreci-nin klasik Osmanlı mutlakiyetçiliğinden Batılı bir demokrasi biçimine doğ-ru uzun bir yol olduğu, askerî müdahalelerin ve diğer otoriter dönemlerin bu demokratikleşme yolundaki arızı sapmalar olduğu ön kabulünden hare-ket eder. 1961 Anayasası, bu çerçevede, kaynağını 19. yüzyıldaki Tanzimat döneminden alan, Kemalist 1924 Anayasası'ndan geçen ve 1961'de tam zafe-ri kazanan "anayasal sisteme geçiş" in son halkası olarak anlaşılır.⁷

Hukukçuların ve tarihçilerin çalışmaları arasındaki iletişim sınırlıdır ve "bürokratik ve askerî tepki" tezinin demokrasinin doruk noktası teziyle bağ-daşması pek kolay değildir: Eserlerin çoğunda, bir askerî darbe ile –genel kabul gören ifadeyle– "Türkiye tarihinin en demokratik anayasası" arasında mantıki ve sosyolojik bir bağ kurmanın güçlüğü vurgulanmaktadır.⁸

Bu paradoksa nihai bir cevap getirme iddiası taşımasak da, darbeden son-raki durumun belirsiz ve değişken niteliğine, 1960-61'de yeni bir rejim ku-rulması sürecinde elit gruplar arasında yaşanan rekabetlere biraz daha dik-kat göstermek söz konusu problemin çözümü için bir başlangıç noktası oluşturabilir. Dolayısıyla bu makale sınırlı bir dönemde, darbenin yapıldı-ğı Mayıs 1960 ile anayasanın yazımını bir meclise bırakma kararının alındı-

karş. Feroz Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1976*, Westview Press, Boul-der, 1977; Celalettin Güngör, *27 Mayıs ve Partileşme Sorunu*, Nurel Matbaası, Ankara, 1992; Su-na Kili (yön.), *27 Mayıs 1960 Devrimi, Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası*, Boyut Kitapları, İstan-bul, 1998; Bülent Tanör, *İki Anayasa 1961 ve 1982*, Beta Basım, İstanbul, 1991; Walter F. Wei-ker, *The Turkish Revolution*.

5 Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, s. 89.

6 Örneğin, Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası (Ders Notları)*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1970; Suna Kili, *Turkish constitutional developments and Assem-bly debates on the Constitutions of 1924 and 1961*, Robert College Research Center, İstanbul, 1971. Fransızcada, Jean Marcou, "L'expérience constitutionnelle turque", *Revue du droit public et de la science politique en France et à l'étranger* (RDP), no. 2, 1996, s. 426-462.

7 Bu anayasal sisteme geçiş hakkında, özellikle bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Valâ, 1838-1868*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 40; Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman thought. A study in the modernization of Turkish political ideas*, Prince-ton University Press, Princeton, New Jersey, 1962, s. 155 vd.

8 Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, s. 87; C. H. Dood, *Democracy and Development*, The Eothen Press, Beverley, 1979, s. 82.

gı Aralık 1960 arasında anayasayı yazmakla görevlendirilmiş o küçük komisyonu ele almayı amaçlıyor.

Son dönemdeki birçok incelemede, başka sahalarda hukuki ve siyasi alanların iç içe geçişi meselesine eğilinmiş ve hukuka başvurmanın hizmet ettiği davalara nasıl bir etki yaptığı, yani “meslekten hukukçular tarafından ele alınan dosyaların onlara özgü aktarım ve hazırlanma biçimleri” üzerinde düşünceler geliştirilmiştir.⁹ Bastien François’nın Fransa’daki 1958 Anayasası üzerine eserlerinin gösterdiği üzere,¹⁰ bir anayasa yazılması ve anayasa hukukçularının faaliyeti bu iç içe geçişlerin gözlemlenmesi açısından ayrıcalıklı alanlardır.¹¹ Bu çalışmalar artık devleti birleşik bir kendilik olarak incelemek yerine, sosyal, siyasal, entelektüel ve idari alanların iç içe geçişine, hem de kurumların içindeki bölünmelere dikkat edilmesini önermektedir. Biz de hukukçular arasındaki bölünmeleri, üzerlerindeki baskıları ve kendi bakış açılarını üstün kılmak için izledikleri farklı stratejileri inceleyerek, Türk devletini şu veya bu ölçüde kurumsallaşmış farklı aktörlerin müdahil oldukları bir arena olarak tahlil etmek ve anayasa hazırlama faaliyetlerinin siyasal (veya siyasal olmayan) niteliğinin tanımının bu aktörler için ne anlama geldiği üzerinde düşünmek istiyoruz.¹² Bu konuda Brigitte Gaiti’nin vardığı sonuçlara göre, aktörlerin ilkelerini ve davranış biçimlerini değişmez olgular şeklinde görmek söz konusu olmayacak, bunun yerine onları “sosyal alanın çok farklı kesimlerinde yer alan çeşitli başrol oyuncularında var olan işbirliği ve rekabetin ürünü”¹³ ve stratejilerin sonucu olarak kavramak önem taşıyacaktır. Askerler niye iktidarı aldıktan hemen sonra hukukçulara çağrı yapmışlardır? Siyasetçiler ve askerler karşısındaki müdahalelerinin meşruiyeti hukukçular tarafından nasıl algılanmıştır? Hukuk ile siyaset arasında-

- 9 Liora Israël, Brigitte Gaiti, “Sur l’engagement du droit dans la construction des causes”, *Politix*, c. 16, no. 62, 2003, s. 17-30. Ayrıca bkz. Danièle Lochak (yön.), *Les usages sociaux du droit*, PUF, Paris, 1989; Jacques Commaille, *L’esprit sociologique des lois. Essai de sociologie politique du droit*, PUF, Paris, 1994; Lucien Karpik, *Les avocats. Entre l’État, le public, le marché. XIIIe-XXe siècle*, Gallimard, Paris, 1995; Jacques Commaille, Laurence Dumoulin, Cécile Robert (yön.), *La juridicisation du politique. Leçons scientifiques*, LGDJ, Paris, 2000.
- 10 Bastien François, *Naissance d’une Constitution. La Vème République 1958-1962*, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, Paris, 1996.
- 11 Bernard Lacroix, “Les fonctions symboliques des constitutions: bilan et perspectives”, *Le constitutionnalisme aujourd’hui* içinde, Économica, Paris, 1984; Yves Poirmeur, Dominique Rosenberg, “La doctrine constitutionnelle et le constitutionnalisme français”, Danièle Lochak (yön.), *Les usages sociaux du droit* içinde, s. 230-251; Antonin Cohen, Julien Weisbein, “Laboratoires du constitutionnalisme européen. Expertises académiques et mobilisations politiques dans la promotion d’une Constitution européenne”, *Droit et société*, 2005, c. 2, no. 60, s. 353-369.
- 12 Karş. Jacques Lagroye, “Les processus de politisation”, Jacques Lagroye (yön.), *La politisation* içinde, s. 359-372.
- 13 Brigitte Gaiti, “Les incertitudes des origines. Mai 58 et la Ve République”, *Politix*, c. 12, no. 47, 1999, s. 39.

ki farklılaşmanın pazarlığı nasıl sürdürülmüş ve buna karşılık hukuka baş-
vurulması tercihi “oyun”u nasıl değiştirmiş ve siyasetin koşullarını ne şekil-
de dönüştürmüştür? Son olarak, siyasi partilerin anayasa sürecine büyük bir
hızla el koymalarını nasıl anlamak gerekir?

Bu sorulara cevap vermek için döneme ilişkin yeni bir bilgiyi ortaya koy-
maktan ziyade¹⁴ 1960 yılında yürüyen süreçlerle ilgili bazı varsayımlar öne
sürmek söz konusu olacak. Önce 28 Mayıs 1960’ta hukukçular ile askerler
arasında yapılan anlaşmanın koşullarını, sonra da anayasayı yazmakla görev-
lendirilen birinci hukukçular komisyonunun savunduğu devlet anlayışını
tahlil edeceğiz. En sonunda da bu anlayışın çeşitli iç bölünmelerin ve politi-
zasyon hadiselerinin damgasını vurduğu devletin somut işleyişiyle niye pek
bağdaşmadığını göstereceğiz.

Hukukçular ile askerler arasındaki anlaşmanın koşulları

Hukukçulara niye çağrı yapıldı?

Yeni bir anayasa yazmaları için hukuk profesörlerine hiç vakit geçirme-
den yapılan çağrı, iyi tanımlanmış bir siyasi projenin uygulamaya konması
anlamına gelmemekte, tam tersine acil kaygılara cevap vermektedir. Asker-
ler açısından yeni bir anayasa yazılacağını ilan etmek ve ülkenin en önde ge-
len hukukçularının işbirliğini sağlamak öncelikle darbeyi meşrulaştırmanın
ve akademik dünyanın desteğini almanın bir yoludur.

Nitekim 28 Mayıs komisyonuna kimlerin atanacağını çok rastgele belir-
lendiği anlaşılmaktadır ve askerler ile hukuk dünyası arasında mevcut, ortak
bir tasarının tutarlılığını aramak boşuna çaba olur. 1950’li yılların sonlarında
potansiyel darbeci subaylarla üniversite profesörleri arasındaki temaslar or-
taya konmuştur, ama MBK’yi oluşturan subaylar grubu ile anayasa komisyo-
nuna seçilmiş hukukçular arasında bir temas olduğunu gösteren hiçbir kanıt
yoktur. Abdi İpekçi’ye göre seçim şu şekilde gerçekleşmiştir:

14 Birkaç gazetecinin yaptığı derinlemesine araştırmalar ve birkaç yıldır özellikle de askerlerin ta-
nikliklerinin yayımlanması sayesinde olayların seyri hakkında sağlam bilgilere sahibiz. Gazete-
cilerin araştırmaları için bkz. Can Dündar, Bülent Çaplı, *İsmet Paşa. Her devir bir hayat*, İmge
Kitabevi, İstanbul, 2007; yine de en iyi araştırma Abdi İpekçi’ninkidir: *İhtilalin İçyüzü*, Milliyet
Gazetesi, İstanbul, 1965. *Milliyet* gazetesinin başyazarı olan ve 1979’da bir suikasta kurban gi-
den Abdi İpekçi, aynı zamanda Yunan-Türk barışmasının mimarlarından biriydi. Diğer tanık-
lıklar için bkz. Ali Fuat Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1966;
Celâl Bayar, *Kayseri Cezaevi günlüğü*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 1999; Or-
han Erkanlı, *Anılar Sorunlar Sorumlular*, Baha Matbaası, İstanbul, 1972; Numan Esin, *Devrim
ve demokrasi: Bir 27 Mayısçının Anıları*, Doğan, İstanbul, 2005; Nazlı Ilıcak, *27 Mayıs Yargılanı-
yor*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1975; Sinan Onuş, *Parola: İnkılap: 27 Mayıs’ı Yapanlar Anlatı-
yor*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.

‘Madanoğlu,¹⁵ üniversite profesörlerinden hangilerini çağırmak gerektiğini bilmiyor, kendi kendisine kestiremiyordu. Aklına iki hafta evvel Bahçelievler’de¹⁶ bir dostunda yemek yerken tanıdığı ve memleket meseleri hakkında konuştuğu Profesör Nedim Ergüven geldi. [Onun evine gider.]

– Rica ederim baba, bana şuraya birkaç profesör adı yazın...’ dedi.¹⁷

Anlatıldığına göre o zaman bu hoca belli profesörlerin isimlerini yazmış, daha sonra da bu isimler komisyona seçilmişlerdi. Bu anekdot atamaların ne denli rastgele yapıldığını ve isimlere ne denli az önem verildiğini gösteriyor. MBK için söz konusu olan, görevin zorluğu yeterince değerlendirilmeden anayasaya üniversite teminatı sağlamaktır: İlk günlerde, MBK ve hukukçular komisyonunun başkanı Sıddık Sami Onar,¹⁸ anayasa taslağının bir ay içinde hazır olacağını açıklayan resmi demeçler vermeye devam ederler.

Seçilen hukukçuların özelliklerine bakıldığında bu izlenim daha da pekişir: Askerler en kıdemli hukukçuları çağırmışlardır ve seçim “unvan”a göre yapılmış izlenimi uyandırmaktadır. Onar üniversite rektörü, Şensoy hukuk fakültesi dekanıdır, Kubalı ve Velidedeoğlu da defalarca dekanlık yapmışlardır. Komisyon üyeleri anayasa hukukçusu olmadıkları için çalışmalar çok yavaş ilerler: Onar idare hukukçusu, Şensoy ceza hukukçusu ve Velidedeoğlu da medeni hukuk uzmanıdır. Anlaşıldığı kadarıyla, “hukuk profesörü” etiketi önemli görülmüş ve hukukçular ekibinin bileşimiyle fazla uğraşmayan cunta, bir komisyon kurulmasını ve itibarlı kişilerden oluşmasını yeterli saymıştır.¹⁹

Askerlerin bu şekilde hukukçulara başvurması, 1950’li yıllarda hukuk profesörlerinin siyasi oyunda işgal ettikleri yeri de doğrulamaktadır. Bernard Lacroix’nın yazdığı gibi, “anayasalar her zaman müesses nizam içindeki konumları gereğince bu işe dahil edilen insanların eseri olmuştur; yine de anayasalar her zaman müesses nizam ile kopuşma olarak takdim edilmişlerdir”.²⁰ Nitekim hukuk profesörleri, darbeden önce de siyasi yaşam rutiniyle bütünleşmiş aktörlerdir. 1924 Anayasası bir anayasa mahkemesi öngörmemiştir ve bir kanunun anayasaya uygunluğu hakkında kuşku doğarsa basın veya muhalefet çoğunlukla hukuk profesörlerinin bilirkişiliğine başvurmaktadır. Örneğin Nisan 1960’ta Sıddık Sami Onar ve Naim Kubalı (İstanbul Üniversitesi’nde hukuk profesörü ve komisyon üyesi) görüşlerini almaya

15 Madanoğlu darbenin başlangıcında, Cemal Gürsel Ankara’ya gelmeden önce, cuntanın siyasi yönetiminden sorumlu subaydır.

16 Ankara’nın o dönemde esas olarak üst düzey memurlar ve subayların oturduğu semti.

17 A. İpekçi, *İhtilalin İçyüzü*, s. 196.

18 Hukukçular komisyonunun bileşimi için ekteki tabloya bakın.

19 Karş. W. F. Weiker, *The Turkish Revolution 1960-1961*, s. 69.

20 Bernard Lacroix, “Les fonctions symboliques des constitutions”, a.g.e., s. 53-54.

gelen gazetecilere, Demokrat Parti'nin kurduğu "tahkikat komisyonu"nu²¹ "anayasa ihlali" olarak değerlendirirler.²² Bu açıklamaların o anda doğrudan sonuçları olmasa da DP hükümetinin meşruiyetinin bürokratik elitler gözünde yıpratılmasına büyük katkı yaparlar. Demek ki hukukçulara başvurulması, siyasetin darbeden önce de devlet kurumları içinde yer almayan aktörlere de açık hale geldiğinin bir göstergesidir. Dolayısıyla askerlerin yaptığı da bir anlamda "normal" veya "rutinleşmiş" bir usulü sürdürmekten ibarettir ve siyasette hukukçulara verilmiş gayriresmi hakemlik görevini doğrulamaktadır.

Son olarak da, yeni bir anayasanın gündeme getirilmesi, devredeki aktörlerin anayasa yoluyla siyasi hayatın yeniden kurulabileceğine ilişkin bir inancı paylaştıklarını göstermektedir. Bastien François'nın Fransa'daki 1958 Anayasası üzerine çalışmalarında kullandığı ifadeyle söyleyecek olursak, "kurumsal bir çözüme başvurmak öncelikle siyasi yöneticilerin hukuki-kurumsal *habitus*'lerinin [toplumsal failerin algılama, hissetme, düşünme ve davranma şemaları olarak içselleştirdikleri toplumsallık] güncellenmesiyle izah edilebilir; bu *habitus* söz konusu yöneticileri kendiliğinden bu tür bir çözüme bağlanmaya (anayasanın elden geçirilmesi) veya siyasetin sürdürülmüş geçerliliğinin test edilmesi için kendiliğinden kurumsal bir kategori kullanılmasına sevk eder".²³ Aslında 19. yüzyıl sonundan itibaren iktidara muhalefet eden hareketlerde "anayasa" merkezi bir konudur, sultana muhalefetin başlıca taleplerinden biri 1876 Anayasası'nın (Kanun-ı Esasi) yeniden yürürlüğe konmasıydı ve bu, imparatorluğun tüm dertlerinin dermanı olarak görülüyordu. Bizim ele aldığımız dönemde, başlıca muhalif entelektüel hareketlerden biri olan ve 1954'ten itibaren *Forum* dergisi çevresinde oluşan hareket, Demokrat Partili yılların çalkantılı siyasi yaşamını "normalleştirme" çaresi olarak anayasanın elden geçirilmesini öneriyor ve DP hükümetinin sapmalarını 1924 Anayasası'nın yetersizliğine bağlıyordu.²⁴ Hepsi

21 Demokrat Parti hükümetinin girişimiyle bir "tahkikat komisyonu" kurulması 1960 yılının başında en çok söylenti ve çalkantıya yol açan olaydır ve darbenin de en önemli nedenlerinden biridir. 18 Nisan'da DP, sadece DP milletvekillerinden oluşacak ve CHP'nin Kurtuluş Savaşı'ndan bu yana işlediği suçları soruşturacak bu komisyonun kurulması teklifini Meclis'e getirince, milletvekilleri arasında kavga çıkar, bir DP milletvekili belinden tabancasını çıkar, ama sonuçta CHP grubu Meclis'ten ihraç edilir.

22 Ali Fuad Başgil, *La révolution militaire de 1960 en Turquie (Ses origines). Contribution à l'histoire politique intérieure de la Turquie contemporaine*, Perret-Gentil, Genève, 1963, s. 131.

23 B. François, *Naissance d'une Constitution*, s. 65.

24 *Forum* dergisi Nisan 1954'ten itibaren yayın hayatına girmişti: Bu dergi, ilk başyazısına göre, "değişik görüş ve inançları olan hür vatandaşların düşüncelerini karşılaştırmalarına ve bu sayede halk oyunun aydınlatılmasına yardım" etmeyi amaçlıyordu ("Forum'un Davası", *Forum*, 1 Nisan 1954). Esas olarak Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden genç öğretim üyelerinin çıkardıkları dergi (Bahri Savcı, Aydın Yalçın, Turhan Feyzioğlu, Akif Erginay, Cahit Tallas, Muammer Aksoy, Coşkun Kırca, Mümtaz Soysal, Nilüfer Yalçın), üniversite özerkliği (De-

bu dergiye bağılı olmayan hukukçu grupları Türkiye’de demokratik bir anayasanın nasıl olması gerektiği üzerine düşünmek için toplantılar yapmışlardı. Örneğin, o dönemde Ankara Üniversitesi’nde ders veren Nermin Abadan, Haziran 1959’da İstanbul yakınındaki Kilyos’ta Columbia Üniversitesi’nin himayesinde toplanan ve Walther Gellhorn gibi Amerikalı hukukçuların da katıldığı bir anayasa seminerinden söz eder.²⁵ Bu seminere katılan birçok hukukçu 1960 ve 1961’de çeşitli anayasa komisyonlarında yer alacaklardır.

Demek ki anayasal çözüme ve hukukçulara başvurulması, 1950’li yılların Türk siyasi düzeni içinde hukukun ve hukukçuların işgal ettikleri yere ve darbeci subayların benimsedikleri stratejilere bağılı bir dizi nedenden ötürü “eşyanın tabiatına uygun” bir gidişat olarak gözükmektedir. Buna karşılık, darbenin ardından göreve çağrılan hukuk fakültelerinin elit kesimi açısından, darbeci askerlerle işbirliği yapmanın bir sorun yaratmadığı anlaşılmaktadır: İşbirliğindeki bu “doğallığın” tahlil edilmesi gerekir. Bu doğallık, çok sayıda hukukçunun Demokrat Parti rejimindeki tecrübeleri ve sahip oldukları devlet anlayışıyla izah edilebilir. Bu anlayış öncelikle 28 Mayıs’ta darbeyi meşrulaştıran bir bildiride ifadesini bulmuştur.

Niye askerler için bir anayasa yazıldı?

Hukukçuların darbeye derhal dahil olmaları öncelikle üniversitelerin Demokrat Parti hükümetine muhalefet hareketi içinde tuttıkları yerle izah edilebilir. 1950’li yılların sonundan itibaren ülkenin İstanbul ve Ankara’da bulunan en büyük iki üniversitesi muhalefetin kaleleri haline gelmişlerdi. On yıllık Demokrat Parti iktidarının ayrıntılarına girmeden, DP’nin izlediği politikanın devlet aygıtının bir bölümü (mülki ve askeri) ile siyasi iktidar arasındaki kopuşu giderek derinleştirdiğini hatırlatmakta yarar var. Nitekim daha 1950’de DP hükümeti eski Parti-Devlet rejiminin memurlarına karşı geniş çaplı tensikata girişmiş, siyasi iktidarın kararları karşısında memurların temyize gitme haklarını da kısıtlamıştı.²⁶ Diğer yandan, hükümetin Amerikan yardımına dayanarak sürdürdüğü enflasyonist politika kamu personeli-

mokrat Parti hükümeti üniversite çevrelerinden gelecek eleştiri yollarını tıkamaya uğraşıyordu ve memurların korunması (Demokrat Parti hükümetinin tek parti rejiminde kadroya alınmış memurlara yönelik tensikat uygulamalarına karşı) sorunları üzerinden Demokrat Parti hükümetine muhalefet etmeye başladı. Ayrıca anayasa konusunda düşünceler geliştirerek bir Anayasa Mahkemesi ve ikinci bir meclis kurulmasını önerdi. Bkz. Diren Çakmak, *Forum Dergisi* 1954-1960, Libra Kitap, İstanbul, 2010.

25 Nermin Abadan-Unat, Kabaş Sedef, *Hayatını seçen kadın: hocaların hocası Nermin Abadan Unat*, Doğan Kitap, İstanbul, 2010, s. 273.

26 M. Heper, *The State Tradition in Turkey*, s. 85 vd. 1954’te çıkarılan 6422 sayılı kanun (Emeklilik Kanunu) memurların emeklilik süresini 25 yıla indirmiştir ve tek parti rejiminden beri görevde olan memurların gönderilmesini amaçlamaktadır.

ni sabit ücretlere mahkûm ederken, onların yoksullaşmasıyla eşzamanlı olarak zenginleşen yeni bir kapitalist sınıfın türemesine tanık olunmuştu. Son olarak da, DP iktidarı 1954'ten itibaren daha otoriter bir yönetim tarzına yöneldi ve hükümetin eleştirilmesi imkânlarını yasalar yoluyla kısıtlamaya çalıştı. İfade özgürlüğünü sınırlayan bu tedbirler özellikle üniversiteyi hedef alıyordu, çünkü çok sayıda profesör basında Türk siyasi hayatını eleştiren makaleler yazıyorlardı. 1960 yılında üniversite öğrencilerinin protesto gösterileri çoğaldı ve bu gösterilerin bastırılma biçimi de rejimin devrilmesinde önemli bir rol oynadı.²⁷

Anayasa komisyonuna katılan bazı hukukçular açısından, darbe kendilerine de kişisel olarak acı çektirmiş bir rejime son vermişti. Örneğin Sıddık Sami Onar 28 Nisan 1960'ta öğrencileriyle polisin arasına girmek isterken yaralanmıştı. O günden beri "ihtilal kahramanı" diye ün kazanmıştı. Hüseyin Nail Kubalı 1958'de yayın faaliyetleri yüzünden İstanbul Üniversitesi'ndeki görevinden alınmıştı. Bahri Savcı ve Muammer Aksoy *Forum* dergisine katılmışlar ve Aksoy 1956'da DP hükümetinin üniversite özerkliğini tehdit eden bir kararını protesto etmek için üniversitedeki görevinden istifa etmişti.²⁸

Yani darbe onlar açısından nefret edilen bir rejime son verme ve sabık rejimi eleştirirken geliştirdikleri fikirleri hayata geçirme fırsatıydı. Hukukçular ile askerler arasındaki bu "zımnî anlaşma",²⁹ askerler en başından itibaren hukukçuların özerk olacağını ve kendilerinin anayasanın hazırlanmasına karışmak istemediklerini ilan ederek talepleri karşıladıkları için daha da kolay gerçekleşmişti. Ayrıca anayasa hukukunun teknik nitelikleri de bu özerkliği güvence altına almaktaydı: Askerler hukuk konusundaki yetersizliklerini kabul ediyorlardı.³⁰ İpekçi'nin naklettiğine göre, Cemal Gürsel (cuntanın şefi) İstanbul'dan gelen hukukçulara şöyle bir konuşma yapmıştı:

Biz üniversiteye inanıyoruz. (...). Sizi çağırmanın sebebi şudur: Bize derhal yeni bir Anayasa yapın. Bunu en kısa zamanda başarmanızı bilhassa rica

27 Walter F. Weiker, "Academic Freedom and Problems of Higher Education in Turkey", *Middle East Journal*, c. 16, no. 3, 1962, s. 279-294.

28 1956'da hükümet Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi dekanını, bir konuşmasında hükümetin bir kararını eleştirdiği için görevinden almaya karar verir. Bu karar üniversite ve basın da büyük bir protesto dalgasına yol açar.

29 Bu kavram (*transaction collusive*) Michel Dobry tarafından geliştirilmişti. *Sociologie des crises politiques*, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, Paris, 1986. Toplumsal kesimler arasındaki oturmuş ilişki biçimlerini ifade eder; "karşılıklı kabule" dayanan bu ilişkiler kurumların rutin koşullarda işlemesini sağlar.

30 Gürsel hukuki konularda yetersiz olduğunu birçok kez açıklar. Örneğin bkz. Mart 1961'de Kurucu Meclis'te yaptığı konuşma. Bu konuşmada, anayasa hukukundan hiç anlamadığını ve bu konuyu hukukçulara bıraktığını söyler. Karş. S. Kili, *Turkish Constitutional developments...*, s. 67. Bu açıklamalar bir zaaf itirafından çok, hukukçuların özerkliğinin tanındığının ifade edilmesidir.

edeceğim. Zira biz üç ay içinde seçimlere gidip iktidarı sivil idareye bırakmak kararındayız. *Hazırlayacağınız Anayasa'nın muhtevası hususunda size hiçbir te-sirde bulunmak istemiyoruz.*³¹

Askerler idarenin diğer alanlarında kendi atadıkları bakanlar aracılığıyla katı bir denetim uyguladıkları için, bu özerklik iyice çarpıcı bir görünüm al-maktadır.³²

Tüm bu nedenlerden ötürü, Hukuk Fakültesi elitiyle askerî cunta arasın-daki işbirliği 27 Mayıs 1960'ta hemen kurulabildi. Ayrıca bu siyasal strate-jiler hukukçuları “oyunun merkezine” yerleştiren bir devlet anlayışıyla da meşrulaştırılmıştı. Bu anlayış, hukukçular komisyonunun darbenin ertesi günü yayınladığı ve askerî darbeyi meşrulaştırmayı amaçlayan temel metin-de ifadesini buldu.

Devlet anlayışı ve hukukçuların rolü

29 Mayıs 1960'ta “anayasa komisyonu” tarafından yayınlanan açıklama, as-kerler ile hukukçular arasında darbenin hemen sonrasında gerçekleşen an-laşmaların altında yatan devlet anlayışını kavrama olanağı verdiği için özel bir dikkati hak etmektedir.

Demokrat Parti hükümetinin anayasa komisyonu tarafından suçlanma-sı öncelikle DP yöneticilerinin suçlandıkları kötülüklerin yansıması gibi-dir: Başbakan Menderes ve Cumhurbaşkanı Bayar'ın davası da o sırada baş-lamıştır. Her ikisi de esas olarak menfaat takibi ve yolsuzlukla suçlanmakta-dır. Demokrat Partililerin faaliyetlerine yön verdiği ileri sürülen “şahsi nüfuz ve ihtiraslarla zümre menfaatini temsil eden maddî bir kuvvet haline” gel-mek ile idealizme ve “vazifelerinin kutsal niteliğine”³³ göre davranan devle-tin hizmetkârları arasındaki karşıtlığı öne çıkaran metinde de bu suçlama-nın izine rastlanmaktadır.

Daha da önemlisi bu metin siyasal faaliyetlerde örnek alınması gereken bir ideal devlet algısı şekillendirmektedir. Bu ideal yönetim öncelikle “parti-zanlıktan uzak” olmalıdır: Tüm metin devlet ile siyaset arasındaki karşıtlık üzerine kurulmuştur. Devletin hanesinde amme menfaati, birlik ve işbirliği, özellikle de kutsiyet yer alırken, siyasetin payına şahsi nüfuz, zümre çıkarları, bölünmeler, kardeş kavgası (*birbirine düşürmek*) ve özellikle de maddi çı-karlar düşmektedir.³⁴ Bu anlayışın kaynağı öncelikle 1920'li ve 1930'lu yıl-

31 Abdi İpekçi, *İhtilalin İcyüzü*, s. 198. Cümleyi ben vurguladım.

32 Karş. W. F. Weiker, *The Turkish Revolution 1960-1961*.

33 “Anayasa Komisyonu'nun Raporu”, *Ulus*, 29 Mayıs 1960, s. 5.

34 Bu karşıtlık J. Commaille, *L'esprit sociologique des lois*'de tarif edilen karşıtlıkla örtüşmektedir. Siyasete karşı beslenen bu kuşkunun hukuki yönüne ileride döneceğiz.

***İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden
yedi profesörün imzasını taşıyan "Anayasa Komisyonu'nun
Raporu"ndan alınmıştır (Ulus, 29 Mayıs 1960)***

Bugün içinde bulunduğumuz durumu âdi ve siyasi hükümet darbesi saymak doğru değildir. Devlet, hukuk, adalet, ahlâk, âmme menfaati ve amme hizmeti fikrini temsil etmesi ve amme haklarını koruması gereken siyasi kudret mâteessüf aylardan, hattâ senelerden beri bu mahiyetini kaybetmiş şahsî nüfuz ve ihtiraslarla zümre menfaatini temsil eden maddî bir kuvvet haline gelmiştir.

Her şeyden evvel hukuka bağlı sosyal bir kuvvet olması lâzım gelen devlet kudreti, bu ihtiras ve nüfuzun tahakkuk vasıtası haline getirilmiştir. Bunun içindir ki, siyasi kudret, asıl devlet kuvveti olan ordusu ile, adliyesi ve baroları ile vazifesine bağlılık göstermek isteyen memurları ile, üniversiteleri ile, umumî efkârın mümessili olan basını ve öteki sosyal müessese ve kuvvetleri ile her türlü mânevi bağlantısını kaybederek devletin öz ve ana müesseselerine ve Türkiye'nin dünya devletler camiasında medenî bir devlet olarak lâyık olduğu yeri muhafaza etmesi bakımından olağanüstü değer ve ehemmiyette olan Atatürk inkılâplarına karşı düşman durumuna düşmüştür.. (...)

Meşruiyet bakımından da durum aynıdır: Bir hükümetin meşruiyeti sadece menşesinde, yani iktidara gelişinde değil, iktidarda da kendisini bu mevkie getiren Anayasaya riayeti ve millet efkârı, ordu, kaza ve ilim müesseseleri gibi müesseselerle işbirliği yaparak hukuk nizamı içinde yaşaması ile ve devamı ile mümkündür. Halbuki hükümet ve siyasi iktidar bir taraftan Anayasaya tamamen aykırı kanunlar çıkarmış ve bunlara dayanmak suretiyle Anayasayı ihlâl etmiştir. Kanunsuz icraatta bulunmuştur. Diğer taraftan hükümetin bir muvazaa, sükûn ve huzur âmili olması gerekli olduğu halde, hükümet, devlet müesseselerinin politik ve sosyal müesseseleri ve hatta bunların içinde yaşayan insanları birbirine düşürmek, halka ve dış âleme karşı bunları kötüliyerek bir anarşi âmili haline getirmek suretiyle meşruiyetini kaybetmiştir.

Milleti temsil etmesi gereken Büyük Millet Meclisi de siyasi iktidar tarafından hakiki bir teşri organı olmaktan çıkarılarak şahıs ve zümre menfaatine hizmet eden bir parti grubu haline getirilmiş olmak suretiyle fiilen münfesihi haline gelmiştir.¹

1 Ulus, 29 Mayıs 1960, s. 5.

ların Kemalist korporatist dayanışmacılığında yatmaktadır;³⁵ buna göre sınıf çatışmasına dayanan partizanca bölünmeler meşru ve sınıfsız Türk toplumuna uygun değildir.³⁶ Partizanca bölünmeler zümreler arasındaki mücadeleler olarak düşünülmekte ve zararlı bir hizipçilik olarak görülmektedir. İyi yönetim ise tam tersine siyasal mücadelelerden kurtulmuştur ve “adalete, ahlâka ve kamu menfaatine” hizmet eder.

Komisyonunda yer alan hukukçular partizanca mücadelelerin ve sosyal çatışmaların radikalleşmesini gayrimeşru ilan edip reddederlerken, toplumun üstünde yer alan bir devleti teorileştirirler ve onun meşruiyetini hem kendisine hem de hukuk nizamına dayandırırılar. Siyasi iktidar ancak korumakla görevli olduğu bu “hukuk nizamı”nın çerçevesi içinde yer aldığı oranda meşrudur. Aldıkaçtı’nın haklı olarak belirttiği gibi, 1961 Anayasası yetkisini Parlamento’dan çok kendisinden almaktadır.³⁷

Komisyon raporunun tarif ettiği şekliyle devlet, sadece toplumun üstünde yer almakla kalmaz, aynı zamanda üniter bir yapıdadır. Devlet siyasi iktidarın hizmetinde değildir: Siyasi iktidar, diğerleri gibi, devletin kurumlarından biridir. Devletin çıkarlarıyla siyasi iktidarın çıkarları özdeş değildir. “Devletin gücü”nün temelinde ordu bulunur ve devlet kurumları arasındaki ilişkiler ahenkli bir düzen yaratırlar. Demek ki DP hükümetinin başlıca hatası devlette hüküm sürmesi gereken bu düzenden kopmuş, devlet işleyişi açısından gerekli olan “sükûn” ve “huzur”u bozmuş olmasıdır. Çok partili düzen *teorik olarak* kabul edilir, ama bu düzen de kurumlar arasındaki “bu ahenkli işbirliği” çerçevesinde kalmalıdır: DP’nin *pratiği* bu sınırları ihlal etmiştir. Bu noktada da tek parti döneminin “kuvvetlerin [ayrılığından çok]

35 Bu Kemalist korporatizm hakkındaki en eksiksiz inceleme şudur: Taha Parla, Andrew Davison, *Korporatist ideology in Kemalist Turkey: progress or order?*, Syracuse University Press, Syracuse, 2004, örneğin s. 219: “Korporatif dayanışmacılık özgürlüğü ortadan kaldırmaz; onu güvence altına alır, ama bu özgürlüğe, onun düzeni ve toplumsal bütünlüğün huzurunu ‘tehdit eden’ siyasi tezahürlerine yönelik derin bir kuşku eşlik eder. ‘Birlik’ ile ‘düzen’ ile bir arada ifade edilen özgürlük, ‘dayanışma’ tarafından kısıtlanmaktadır. CHP’ye göre özgürlük, ‘Türk sosyal bütünlüğü’nün tarafları içinde korporatif, birleşik, dayanışmacı bir yaşamın sınırları içindeki özgürlük anlamına geliyordu. Bu Kemalist terminoloji ile Onar’ın başkanlığını yaptığı komisyonun benimsediği söylem arasındaki yakınlık göze çarpmaktadır.”

36 İsmail Beşikçi’nin 1930’lu yılların Kemalizmi ve *Kadro* dergisi hakkındaki öncü çalışmaları, bu korporatizmin dönemin faşist rejimlerinin oluşturduğu modelden neler aldığını ve rejimin öne çıkardığı “sınıfsız toplum”un Şef (Atatürk) ile halkı arasındaki ilişkiler çerçevesinde anlaşılması gerektiğini ortaya koymuştur. İsmail Beşikçi, *Cumhuriyet Halk Fırkası’nın programı* (1931) ve *Kürt sorunu*, Belge Yayınları, 1991 (1. Baskı, 1978). Parla ve Davison’ın kitabı gibi, bu çalışma da Tek Parti’nin 1931 tarihli programına dayanmaktadır. Bu program muhtemelen bu korporatizmin en eksiksiz ifadesidir: “Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil, fakat ferdi ve içtimai hayat için işbölümü itibarıyla muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telakki etmek esas prensiplerimizdendir”; “18 Mayıs 1931’de CHF Kongresi’nde kabul edilmiş program”, İ. Beşikçi, *Cumhuriyet Halk Fırkası’nın programı*, s. 14 vd.

37 Orhan Aldıkaçtı, “1982 Anayasası”, Boğaziçi Üniversitesi’nde halka açık konferans, İstanbul, 15 Mayıs 1984, aln. yap. Heper, *The State Tradition in Turkey*, s. 88.

birliği ilkesine dayalı devlet biçimi”³⁸ üzerinde duran anlayışlarının yansımasıyla karşılaşırız; bu da idarenin birliği konusundaki Kemalist anlayışın bir uzantısıdır.³⁹

Bu devlet anlayışı, Onar’ın başkanlığını yaptığı komisyonun Ekim 1960’ta sunduğu anayasa tasarısıyla uyumludur; bu tasarıda yürütme ve yasamayı belli bir çerçeveye sokmaya yönelik çok sayıda tedbir yer almaktadır. Öncelikle farklı toplumsal gruplar arasındaki uyumu, partilerden seçilmiş ilk meclisle eşit konumda ve çoğunluğu korporatist bir anlayışla teşkil edilmiş bir ikinci meclis (senato) teklifiyle öne çıkarmak söz konusudur (olası ihtilaflar iki meclisin bir araya gelmesiyle halledilecekti). DP hükümeti döneminde “çoğunluğun diktatörlüğü” olarak algılanan duruma herhangi bir dönüş ihtimali de bertaraf edilmeye, Millet Meclisi’ni ve yürütmeyi çerçeve içine alan ayrıntılı bir anayasa ile bu sağlanmaya çalışılmıştır.⁴⁰

28 Mayıs 1960’taki raporu yazarların tasarısının geniş ölçüde Kemalist bir *restorasyon* anlamı taşıdığı, bunun anlambilimsel açıdan Kemalist referansların bolluğu ve hem 1960 “inkılabı”na hem de Kemalist ilkeye (*inkılapçılık*) bağlılık işareti işlevini üstlenen *inkılapçı* kelimesinin sürekli karşımıza çıkmasından anlaşıldığı söylenebilir. Bununla birlikte tek parti rejiminin *idealize edilmiş* işleyiş tarzının restorasyonu söz konusudur. Üstelik, farklı devlet kurumları arasında uyuma dayanan bir hukuki-Kemalist ideal düzene yapılan gönderme tek parti rejimine dönülmesini savunmak anlamına gelmektedir: Tam tersine siyasi iktidarın idareye tam anlamıyla el koyması tehlikesinden kurtulmuş bir rejim, kamusal politika tanımlarının kamu kurumları arasında uyum içinde tartışıldığı bir rejim, “hukuk nizamı”nın hüküm sürdüğü bir rejim tasarlanmasına hizmet etmektedir.

Bu devlet anlayışı kamu politikalarının tanımlanmasında bir rol üstlenmesi gereken “bilim insanları” olarak üniversite öğretim üyelerini “sistemin merkezi”ne yerleştirmektedir. DP iktidarının sertleşmesi ve yönetim biçimleri –özellikle de hısım akraba kayırmacılıkları– üniversite öğretim üyele-

38 Tek partinin 1931 tarihli programı, aln. yap. T. Parla, A. Davison, *Corporatist ideology in Kemalist Turkey...*, s. 223.

39 Nitekim Taha Parla ve Andrew Davison’ın çalışmaları 1924 Anayasası’nda belirtilen kuvvetler ayrılığının yanılıcı olmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Parla, tek partinin 1931 tarihli programına ve Mustafa Kemal’in konuşmalarına dayanarak, Kemalist siyasal düşüncenin tam aksine liberal kuvvetler ayrılığı ilkesine *karşı olarak* şekillendiğini, milli egemenliğin birliğini vazettiğini ve idare, parti ve Millet Meclisi arasındaki her türlü farklılaşmayı reddettiğini, böylece siyasi olmaktan çok “idari” bir yönetim biçimi tanımladığını kanıtlamaktadır. Bu anlayış 1931 programının lafzına kadar nüfuz etmiştir: CHF tarafından savunulan devlet biçimini ifade etmek için, *hükümet*’ten ziyade *idare* terimi kullanılmıştır. Karş. T. Parla, A. Davison, *Corporatist ideology in Kemalist Turkey...*, s. 223 vd.

40 Anayasa tasarılarının özeti için şu kaynakları kullanacağız: Suna Kili, *Turkish constitutional developments...*, ve Walter F. Weiker, *The Turkish Revolution 1960-1961...*

rinde kamu politikalarının tanımlanmasında kenara itilmişlik duygusu yaratarırken, üniversitenin rejime muhalefeti de Kemalist bilimselcilik referansında kendisinin siyasete katılma taleplerini meşrulaştırmaya yarayan bir gerekçe bulmuştur: Örneğin *Forum* dergisi yayın çizgisini ifade özgürlüğü ve hükümetin akademisyenlerin görüşlerini daha fazla dikkate almasının savunulması etrafında şekillendirmişti. Demek ki devlet kurumları arasındaki “işbirliği”nin savunulması, akademisyenlerin iktidar aygıtı içindeki rolünün yeniden değer kazanmasının da savunulmasıydı.

Daha da özel olarak “anayasa komisyonunun raporu” hukuku ve hukukçuları siyasi yaşamın merkezine yerleştirmektedir. Bir hükümetin meşruiyeti “hukuk nizamı”na uygunluğunda yattığına göre, bu konuda sadece hukukçular hüküm verebilir ve Osmanlı pratiğiyle çarpıcı bir koşutluk içinde hukukçular Kemalist rejimin yeni uleması haline gelirler, artık bir fetva ile değil, ama anayasal görüş bildirerek “bağlayan ve çözen” (*ehlü’l-’ahd ve’l-hal*)⁴¹ onlar olur. Bu noktada da Onar’ın başkanlığını yaptığı komisyonun anayasa tasarısı hukukçuların rolünün öne çıkmasıyla uyumludur, özellikle de siyasi iktidarın çıkardığı yasaların hukuk nizamına uygunluğunu güvence altına almayı sağlayan bir Anayasa Mahkemesi kurulması teklifi buna yöneliktir.

Demek ki 27 Mayıs 1960 darbesine başından itibaren darbeci askerler ile ülke hukukçularının eliti arasındaki “zımnî anlaşma” damgasını vurmuştur. İşbirliğinin bu kadar hızlı gerçekleşmesi aktörlerin stratejilerinden kaynaklanan bir dizi nedenle izah edilebilir. Bu stratejiler, tek parti döneminde ve on yıllık DP iktidarında geliştirilmiş siyasi ve hukuki anlayışlarla uyumludur.

Dönemin en büyük siyasi sorunu olan anayasanın yazılması sadece askerlere hesap veren ve geniş bir özerkliğe sahip olan küçük bir hukukçular grubuna verilmiştir. Halkın katılımı askıya alındığı için, Onar komisyonunun raporunda dile getirilen, partizanca demokrasinin molozlarından kurtulmuş, “huzurlu” bir devlet işleyişi için her şey hazır gibi gözükmektedir. Bununla birlikte, anayasanın yazım süreci öngörüldüğünden çok daha uzun sürecek ve durmadan artan sayıda aktör sürece dahil olacaktır. Hukukçular komisyonunun tasarladığı devlet ile onun somut işleyişi arasındaki bu ko-

41 Bu modern fetva niteliğine birçok gözlemci tarafından işaret edilmiştir. Ernest Gellner, “Kemalism” başlıklı bir makalesinde, bu metni hatırlatmakta ve “Kemalizmin dile getirilme ve savunulma biçiminin ruhu, en azından ilk kuşak boyunca, *Yüksek İslâm*’ın (*High Islam*) bir tür devamı gibiydi” der, Ernest Gellner, “Kemalism”, *Encounters with Nationalism*, Blackwell, Oxford ve Cambridge, 1994, s. 86. Karş. Hamit Bozarslan, “Un bienheureux malentendu: Ernest Gellner et la Turquie”, *Lucette Valensi à l’œuvre. Une histoire anthropologique de l’Islam méditerranéen* içinde, Saint-Denis, Bouchene, 2002, s. 243-256. Koşutluk kolayca kurulabilmekle birlikte, Osmanlı siyasi pratiği içinde ulemanın yeri ile 1960’ın hukukçuları arasında mantıki ilişki epey zayıf gözükmektedir. Her halükârda darbe öncesinde ve sonrasında yayımlanan hukuki metinlerde hiçbir Osmanlı referansı yoktur.

pukluk öncelikle sürece dahil olan farklı kurumların içindeki bölünmeler ve kamu kurumları arasındaki ayrılıklar ile izah edilebilir.

Devlette erişilmesi olanaksız “huzur”

Hukuk dünyasının içindeki bölünmeler

1960 yılının Mayıs-Ekim ayları arasında kalan dönem, askerlerin emrinde sürdürülen uyumlu bir akademik çalışmadan çok, Türk akademik dünyasındaki derin bölünmeleri ortaya koydu.

İlk bölünme, ülkedeki iki hukuk fakültesi, İstanbul ve Ankara hukuk fakülteleri arasındaydı. Darbeci subaylar İstanbul Üniversitesi’ndeki hukukçuları davet ettikleri için, Ankara Üniversitesi’ndekiler, özellikle de ülkenin idari elitini yetiştiren prestijli Siyasal Bilgiler Fakültesi’nin hukukçuları Haziran başında durumu protesto ettiler ve komisyona katılma hakkını elde ettiler. Bu coğrafi rekabet anayasa tasarısı hakkındaki daha temel bölünmelerle geniş ölçüde örtüşür.

Anayasa tasarılarının ayrıntısına girmek mümkün olmasa da iki düşünce okulunun karşıtlığından söz edilebilir. Bunlardan Weiker tarafından “yasacı”⁴² diye nitelenen ilki, Onar çevresindeki komisyonun hâkim fraksiyonunu oluşturmaktadır. Yukarıda da gördüğümüz gibi, bu fraksiyon siyasi iktidarı, özellikle de çoğunluğu korporatist bir mantıkla belirlenmiş ikinci bir meclisle sıkı bir denetim altına alan bir anayasa önermektedir. Hukuki tartışmaları toplumsal gruplar arasındaki karşıtlıklara indirgemek biraz kestirmeci bir yaklaşım olsa da, bu fraksiyona daha çok kıdemli akademisyenlerin damgalarını vurduğu söylenebilir: Onar (rektör, 62 yaşında) ve Velidedeoğlu (birçok kez dekanlık yapmıştır, 56 yaşında) bu durumun iki iyi örneğidir.

Komisyonadaki bu hâkim grubun karşısında, Weiker’in “siyasetçi” diye niteliği ikinci hukukçular fraksiyonunda Ankaralılar ve küçük bir İstanbullu grubu yer almaktadır. Onlar, Onar’ın tasarısına karşı daha kısa, siyasi partilere daha fazla alan açan ve siyasi iktidara daha çok icraat serbestliği tanıyan bir anayasayı savunmaktadırlar. “Yasacılar” ile asıl uzlaşmadıkları nokta ikinci meclisin korporatist niteliğidir; bunu reddederler. Bu grup akademik alanda diğerleri kadar doğrudan hâkim olmayan ya daha genç (İsmet Giritli 36 yaşındadır ve sadece doçenttir) ya da katıksız hukukçu konumundan biraz uzak bireylerden oluşmaktadır (Tunaya 1952’de kaleme aldığı, bugün de bir klasik olan siyasi partiler hakkındaki eseriyle siyaset bilimine

42 Bu analizler geniş ölçüde Weiker’in tasnifinden esinlenmiştir: W. F. Weiker, *The Turkish Revolution 1960-1961*, s. 66 vd.

kaymıştır⁴³ ve hem İktisat Fakültesi'nde hem de Gazetecilik Okulu'nda ders vermektedir). Buna karşılık, Ankara'nın komisyona dahil edilmemiş pres-tijli profesörlerinden destek almaktadırlar: Ankara Siyasal Bilgiler Fakülte-si'nden Tahsin Bekir Balta ve Yavuz Abadan.

İkinci gruptaki tüm bu isimlerin, komisyon üyesi olsunlar veya olmasınlar, bir ortak noktası da üniversite kariyerlerinin yanı sıra siyaset dünyasıyla bir yakınlıkları olmasıdır. Yavuz Abadan CHP'ye katılmış ve 1943-1946 arasın-da Eskişehir milletvekili olmuştur; Balta 1943-1950 arasında Rize milletvekili olmuş ve iktidar değişmeden önceki son CHP hükümetinde (1947-1950 ara-sında) bakanlık da yapmıştır. Komisyonda yer alan Muammer Aksoy'un özel-likle *Forum* dergisinde sürdürdüğü yayıncılık faaliyetleri onu 1957'de CHP'ye katılmaya sevk etmiştir. Bahri Savcı, doğrudan parti faaliyetlerine katılmasa da, aynı *Forum* dergisi aracılığıyla yaptığı muhalefet ve memurları savunma yönündeki sendikal faaliyetleri nedeniyle CHP'ye yakınlaşmıştır.

Demek ki hukukçular arasındaki bu bölünmeler akademik saha içindeki bir dizi karmaşık bölünmenin ve bu sahanın dışında kalan bazı hususiyetle-rin –bunlara tekrar döneceğiz– sonucudur. Bu bölünmeler komisyonun ça-lışmasını çok zorlaştırmaktadır, çünkü anayasa tasarısı hakkında asgari bir mutabakat sağlanamamaktadır. Söz konusu bölünmeler, bu sorunlarla ba-şa çıkmakta çok zorlanan askerlerin işini de iyice içinden çıkılmaz hale ge-tirmektedir.

Gerçekten de “bilimsel komisyon”un işleyişini yönetmek üzere hiçbir ted-bir öngörülmemiştir. Bu yüzden askerler, hukuki alandaki yetersizlikleri-ni açıklamalarına rağmen, olaya müdahale etmek zorunda kalırlar. Ağus-tos ayında Onar kendisiyle iki komisyon üyesini karşı karşıya getiren ihtilali MBK'ye taşır⁴⁴ ve istifa tehdidinde bulunur: MBK onun lehine karar verir ve İsmet Giritli ile Tarık Zafer Tunaya komisyondan çıkarılır. Cunta mensupla-rından birinin naklettiğine göre, askerler sorunun özü hakkında fikir beyan edememişlerdir: Onlar açısından, hiyerarşik ölçütlere uyulmasını sağlamak ve Onar ile yapılmış anlaşmanın koşullarını yenilemek söz konusudur.⁴⁵

Askerler, akademik dünyanın bu iyi bilmedikleri bölünmeleri karşısın-da, hem kadir-i mutlak hem de hesaplama yapmakta ve kendi yerlerini bul-makta zorlanan bir konumda kalırlar: Askeriyenin alışkanlıkları ve işleyiş biçimleri akademik sahanın gayriresmi kurallarından çok farklıdır. 28 Ekim 1960'ta, anayasa tasarısı önlerine getirildiğinde, MBK üniversiteyi yeniden

43 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1952.

44 Kavga iki konuda çıkmıştır: Tunaya ve Giritli ikinci korporatif meclise ve tartışmaların gizli bir şekilde sürdürülmesine karşı çıkmaktadırlar. Bu hadisenin ayrıntılı anlatımı ve belgeler için bkz. Abdi İpekçi, *İhtilalin İçyüzü*, s. 299-302.

45 Burada iki kaynağa dayanıyoruz: Abdi İpekçi, *İhtilalin İçyüzü*, s. 299-302 ve Orhan Erkanlı'nın tanıklığı, *Anılar Sorunlar Sorumlular*, s. 46 vd.

yapılandıran ve 147 öğretim üyesinin görevine son veren ikili bir yasa çıkarır. Eylem anlamını içinde barındırmaktadır: Askerler açısından üniversite de devletin temel müdahale alanlarından biridir ve bunu göstermek söz konusudur. Ama ihraç askerler arasındaki ihtilaflarda yaygın bir çözüm yöntemi iken, 1950'li yılların ortalarından itibaren en önemli taleplerinden biri özerklik olan üniversite çevrelerinde çok kötü karşılanır: Akademik dünyanın büyük bir bölümü ile cunta arasında net bir kopuşma yaşanır. Onar bu tedbirleri protesto etmek üzere rektörlükten istifa eder, birçok meslektaşı da onu takip eder. Akademik yılın açılış törenleri öğretim üyeleri ve öğrenciler tarafından boykot edilir. Üniversite ile ordu arasındaki karşılıklı desteğin çökmesi tehlikesi karşısında cunta geri adım atıp kanunda değişiklikler yapma sözü vermek zorunda kalır (ama "147'likler", geri dönüşün üniversitelerde yol açtığı büyük güçlüklerden dolayı, görevlerine ancak iki yıl sonra dönebileceklerdir). Bu "147'likler krizi" asker, bürokrat ve akademisyen elitler arasında sık sık dile getirilen sürekliliğin hiç de söylendiği kadar aşikâr olmadığını ve devlet kurumları arasındaki işbirliği tarzlarının asla kendiliğinden işleyen bir niteliğe sahip olmadığını göstermektedir.⁴⁶

Üstelik kurumsal aktörler ile gayriresmi aktörler arasındaki sınır epey geçirgen gözükmektedir. Anayasayı yazmak için oluşturulan teşkilat biçimi bir komisyondur. Onar'ın düşündüğü komisyon, kamuoyu (Onar basına demec vermemeye kararı almıştır) ve askerler (üniversite öğretim üyelerinin özerkliğinin tanınması hukukçuların işbirliği yapmak için öne sürdükleri koşuldur) karşısında olabildiğince geniş bir özerklikten yararlanan bir uzmanlar grubudur.

Komisyon çalışmalarının gizli yürütülmesi sorunu en problemli konulardan biridir. "Siyasetçi" okul taraftarları, Onar'ın görüşünün aksine, tartışmaların kamuyouna duyurulması stratejisini benimserler ve komisyon çalışmalarını basına "sızdırırlar" (Tunaya ve Giritli'nin Ağustos ayında komisyondan çıkarılmalarının nedenlerinden biri de budur);⁴⁷ ayrıca, Eylül ayından itibaren Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde "anayasa seminerleri" düzenlerler. Bu halka açık seminerler, onlar için fikirlerini sergiledikleri birer kürsüdür. Gazeteciler, bakanlar, MBK üyeleri ve giderek artan sayıda siyasi parti sorumlusu bu seminerlere katılırlar. Ankaralı profesörlerin iyi ilişkiler sürdürdükleri basında seminerlerin geniş özetleri yayınlanır. Ayrıca Siyasal Bilgiler Fakültesi kendi anayasa tasarısını yayınlar.⁴⁸ "Si-

46 "147'likler krizi" ile bağlantılı olayların ayrıntılı anlatısı için bkz. W. F. Weiker, "Academic Freedom and Problems..." ve içeriden bir tanıklık: Orhan Erkanlı, *Anılar Sorunlar Sorumlular*, s. 45 vd.

47 *Ulus*, 4 Eylül 1960, s. 5.

48 AÜSBF, *Siyasal Bilgiler Fakültesi İdari Bilimler Enstitüsü'nün Gerekçeli Anayasa Tasarısı*, AÜSBF İdari Bilimler Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1960.

yasetçi” okul taraftarları çeşitli kesimler –basın, üniversite, parti örgütleri, hatta ordu– arasında bağlantı kurabildikleri için, seminerlerini de anayasa konularında düşünce çabası üretmenin gayriresmi merkezi haline getirme ve giderek resmileşen bir rol üstlenme kabiliyetine sahiptirler. Nitekim, Ekim sonundan itibaren fiilen Onar komisyonunun (17 Ekim’de çalışmasını tamamlamıştır) yerini alırlar. Siyasal Bilgiler Fakültesi’nin anayasa tasarısı Ocak 1961’de başlayan Kurucu Meclis çalışmalarında, Onar komisyonunun hazırladığı anayasa taslağıyla eşit düzeyde değerlendirilen dayanaklardan biri haline gelir.⁴⁹

Siyasetçiler ile askerler arasında kalan hukukçular

Oyunun yeni aktörlere –yazılı basın, komisyon üyesi olmayan üniversite öğretim üyeleri, entelektüeller, parti sorumluları– açılması anayasa yazım sürecinin niteliğini kökten değiştirir. Onar’ın stratejisi, hukukun teknik niteliği üzerinde durarak, tam bir özerklik isteyerek ve tarafların her türlü müdahalesini reddederek, bu yazım çalışmasını “bilim”e ve uzmanlarına doğru çekmek üzerine kuruluydu. Ankara seminerlerini düzenleyenler ise tam aksine sürece daha fazla aktörü katma yolunu seçmişlerdi.

Basının Ekim 1960’tan itibaren Siyasal Bilgiler Fakültesi tarafından düzenlenen bu “anayasa seminerleri” hakkında sunduğu özetler okunduğunda, taktik değerlendirmelerin teorik ve temel değerlendirmelerden çok daha ağır basması en çarpıcı noktadır. 2 Kasım 1960’tan itibaren Kurucu Meclis’e başvurulması kararı alınınca, bu meclisin nasıl seçileceği ve temsilcilerin atanması sürecinde siyasi partilerin yeri en temel sorunlar haline gelmiştir. Seminerlerde partilere dayalı bir sistemin şartı olarak millet egemenliği fikri üzerinde herkes mutabıktır. İhtilaf, Türkiye’ye *hemen* yeniden çok partili sistemi getirmenin faydalı olup olmayacağı noktasında çıkmaktadır. Örneğin 7 Kasım 1960 tarihli seminer MBK üyesi, asker Osman Köksal’ın şu sorusuyla açılır: “Bugünün koşullarında genel seçime gidebilir miyiz?” Seminerde hazır bulunan entelektüeller teorik meşruiyet bakımından seçime dayalı bir sistemin üstünlüğü konusunda mutabık kalırlar, ama düzenleme (seçimlerin düzenlenmesi uzun bir iştir), asayiş (ülke hâlâ ihtilal durumunda) gibi sorunlarla ilgili cevaplar farklılaşır ve kendi teorik tercihleriyle ülkeye özgü şartlar arasında bir ayrım yaparlar.⁵⁰

Ayrıca seminerlerde partiler arasında ciddi çatışmalar yaşanır. Kasım ayı-

49 7 Kasım 1960’ta açılacak Kurucu Meclis’in biçimini belirlemekle görevlendirilen komisyonun başkanı olan Turhan Feyzioğlu, bu seminerlerin sonuçlarını yapılacak anayasanın üzerinde tartışılacağı temellerin arasında sayar, *Ulus*, 8 Kasım 1960, s. 5.

50 *Tercüman*, 10 Kasım 1960, s. 3.

nın sonunda Kurucu Meclis'in korporatist bir mantıkla seçileceği, ama partilerin saptayacağı temsilciler için de bir kota ayrılacağı netlik kazanınca, gündemin birinci maddesi hangi siyasi partilerin temsilci göndermesine izin verileceği ve her partinin kaç temsilci gönderebileceği olur.⁵¹ 9 Kasım tarihli oturumda, darbeden önce Meclis'te temsil edilen iki büyük muhalefet partisinin CHP ve CKMP'nin (Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi) temsilcileri genel seçime gitmenin yararlı olup olmadığı konusunda karşı karşıya gelirler: Demokrat Parti oylarında yeniden bir patlama olmasından çekinen CHP temsilcileri seçime karşı çıkarken, CKMP temsilcileri seçimi desteklemektedir (DP oylarından bir bölümünün kendi partilerine yöneleceği hesabını yapmaktadırlar).⁵²

Aynı seminerde, oturum başkanı Tahsin Bekir Balta özellikle seminerden istifade ederek kurulacak mecliste kendilerinin de temsilcileri olması gerektiğini savunan küçük partilerin taleplerine karşı, seminerlerin akademik niteliğini sert bir dille hatırlatmak zorunda kalır.⁵³ Balta şöyle der: "(...) seminer sadece meselelere ışık tutmak gibi ilmî ve sınırlı bir gaye gütmüştür, biz burada bağlayıcı kararlar almıyoruz, yalnız akademik çalışmalar da bulunuyoruz."⁵⁴ Siyaset ile akademik faaliyet arasındaki sınırların böyle düzenli bir şekilde yinelenmesi, bu sınırların artık kendiliğinden çizilmediğini, katılımcıların bir bölümünün tartışmaların siyasileşmesinden fayda umduğunu, siyasileşmenin "faaliyet alanları arasındaki farklılaşmayı ihlal etmeye veya sorgulamaya (...) eğilimli toplumsal aktörler"⁵⁵ tarafından anayasa hazırlık faaliyetinin "yeniden nitelendirilmesi" olarak anlaşıldığını gösteriyor.

Bu hızlı siyasileşme birçok koşul içinde şekillenmiştir. En önemli etken, Türk akademik dünyası ile siyasi dünyası arasındaki hatırı sayılır geçirgenliktir. Daha önce de gördüğümüz üzere, anayasa yazımına katılan hukukçuların birçoğu aynı anda hem siyasi hem akademik kariyerlerini sürdürmektedir. Yine de bu siyasileşme sadece bireylerin kendilerine has bu özellikleriyle açıklanamaz. Daha ziyade, farklı toplumsal kesimler içinde kaynakları seferber edebilen ve çok sayıda kesim arasında ittifaklar kurabilen grupların stratejilerinin kazandığı başarının bir sonucudur. Nitekim, hukukçular grubu içindeki ihtilaflar ancak bir dış merci tarafından halledilebilecek noktaya gelince ve ordu da böyle bir rolü üstlenmekte sıkıntı yaşayınca, siyasi partiler "çeşitli toplumsal grupların beklentilerini bir araya ge-

51 "Kurucu Meclis için siyasi partiler mücadeleye başladı", *Tercüman*, 22 Kasım 1960, s. 1.

52 *Tercüman*, 10 Kasım 1960, s. 3.

53 A.g.e.

54 *Ulus*, 12 Kasım 1960, s. 5.

55 J. Lagroye (yön.), *La politisation*, s. 360-361.

tirip bütünleştirmek”⁵⁶ ve basını, idareyi, üniversite dünyasını ve orduyu ortak bir tasarı etrafında birleştirmek olanağı veren yapıları oluşturmuşlardır. Burada İsmet İnönü merkezi figür konumundadır: Cuntanın, özellikle de cuntanın başındaki Cemal Gürsel’in dinlediği bir Kurtuluş Savaşı kahramanı, CHP’nin başkanı, eski Cumhurbaşkanı olarak hem üniversite⁵⁷ hem de kamu idaresinin yüksek kademeleriyle ilişkileri güçlüdür ve farklı toplumsal kesimleri partisinin çevresinde bir araya getirme kabiliyetine sahiptir.⁵⁸

Demek ki Kurucu Meclis’in seçilmesi, siyasi partilerin anayasa sürecine geri döndüklerinin çok dolaysız bir kanıtını oluşturmaktadır. Askerler tarafından nihai olarak benimsenen yöntem korporatist ölçütlere dayanan bir seçim olmakla (her meslek kategorisi kendi temsilcilerini seçecektir) ve partilere sadece 75 iskemle bırakılmakla birlikte, CHP seçimleri siyasileştirme gücüne sahiptir: Celalettin Güngör’ün çalışmaları, 278 temsilciden 222’sinin şu veya bu biçimde CHP’ye bağlı olduklarını göstermektedir.⁵⁹ Bu Meclis’e seçilen hukukçular ise doğrudan parti bağları nedeniyle kesinlikle CHP’lidirler.

Sonuç

1960 yılında Temmuz-Aralık arasında sıralanan bu olaylar dizisi Onar komisyonunun devletin birliği hakkında yaptığı tüm açıklamalara rağmen, devletin sosyal mantıklardan bağımsız birleşik bir aygıt olmadığını gösteriyor. Tam tersine, anayasa tartışmasının büründüğü biçimlerin çelişkili mesleki normlar arasındaki ihtilaflara çok şey borçlu olduğu gözüküyor: Askerlerin yürüttüğü hiyerarşik mantık üniversiteliler komisyonunun bilimsel özerklik talepleriyle çatışırken, hukukçuların bir bölümünün izledikleri stratejiler de komisyonun özerkliğini ve çalışmalarının gizliliğini sürdürmesine izin vermemiştir. Üstelik sansüre, baskıya ve anayasa yazım çalışmasına katılmak isteyen herkese cuntaya bağlılığın temel şart olarak dayatılma-

56 Jacques Lagroye, Bastien François, Frédéric Sawicki, *Sociologie politique*, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, Paris, 2006, s. 250.

57 CHP’nin Kurucu Meclis’teki temsilcilerinden altısını doğrudan kendisi belirler ve bunların içinde ilerici fikirlere sahip genç akademisyenler Doğan Avcıoğlu ve Mümtaz Soysal’a da yer verir.

58 İnönü ilk başta darbeye karşı çıkmakla birlikte, CHP’ye MBK üyelerinin kurulacak Senato’nun daimi üyeleri olması yönünde bir anayasa maddesi teklifi verdirerek darbeci askerlerin çıkarlarını da dikkate alır. Diğer yandan tensikata uğrayan üniversite öğretim üyelerinin ve hukukçuların davasını da askerler nezdinde savunur ve iktidarın hızla sivilere iade edilmesinin mücadelesini verir. Metin Heper, *İsmet İnönü. The Making of a Turkish Statesman*, Brill, Leiden, 1998, s. 218 ve s. 220.

59 Celalettin Güngör, *27 Mayıs ve Partileşme Sorunu*, aln. yap. S. Kili (yön.), *27 Mayıs 1960 Devrimi...*

sına rağmen, askerler siyasi parti mantıklarının geri dönüşüne direnemez ve kamuoyuna boş veremezler: Siyasi partilere en yakın olan üniversite öğretim üyeleri onları harekete geçirmeyi ve kendi görüş açılarını üstün kılmak için –geniş ölçüde denetlenmesine rağmen– basını kullanmayı başarırlar.

Siyasi partilerin çok hızlı bir şekilde yeniden sahnede öne çıkmaları onların bizatihi devlet kurumları içinde ne kadar sağlam bir şekilde yerleşmiş olduklarını ortaya koymaktadır. “Bürokratik elitler” genel seçimle belirlenen “siyasi elitlere” başarıyla karşı koyabilecek, iç tutarlılığı olan bir bütün oluşturmamaktadırlar;⁶⁰ tam tersine hedeflerin siyasileştirilmesine ve parti mücadelelerinin geri dönmesine direnecek güçleri yoktur.

Onar komisyonunun ilk tasarısı idari denetim kurumlarından oluşacak bir dokuyu içine sıkı sıkı sarmayı hedeflese de, 27 Mayıs 1960 sonuça siyasi iktidara büyük özgürlük alanları bırakan, asıl önemli yeri siyasi partilere veren, ama bir yandan da mütehakkim bir partinin yol açabileceği tehditler karşısında idarede sürekliliği güvence altına almaya çalışan bir anayasa doğurmuştu.⁶¹ İlk komisyonun, kurumları ahenk içinde ve daha ziyade siyasetten uzaklaşmış bir tarzda çalışacak bir devlet tasarısı, 1960’lı yıllarda so-la doğru yönelen entelijansiya ve ordu arasında giderek büyüyen ayrılık, kamu idaresindeki atamalarda kitlesel ölçekte yaşanan politizasyon ve askerlerin Türk demokrasisini Kemalist dogma içinde tutmayı başaramamaları nedeniyle rafa kaldırılacaktı.

60 Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, s. 99.

61 Burada memurları devletten gelebilecek kötü niyetli bir tensikata karşı koruyan 114. maddeden söz ediyoruz. 1961 Anayasası genelde Onar komisyonunun ilk tasarısı ile Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi tarafından yayınlanan tasarımın bir ortalaması olarak kabul edilir. Karş. Suna Kili, *Turkish constitutional developments...*

TABLO 1
"Anayasa Komisyonu"nun Bileşimi

	<i>İsim</i>	<i>Üniversite</i>	<i>Uzmanlık</i>	<i>Ünvan</i>	<i>Gözlemler</i>	<i>Senato hakkında görüşü</i>
28 Mayıs Bildirgesi'ni imzalayanlar	Siddik Sami Onar (başkan)	İstanbul	İdare hukuku	Rektör, Ord. Prof.	"27 Mayıs devrimi kahramanı"	Olumlu
	Naci Şensoy	İstanbul	Ceza hukuku	Dekan, Prof.		Olumlu
	Hüseyin Nail Kubalı	İstanbul	Anayasa hukuku	Prof.	DP hükümetine karşı eleştirel, 1958'de açığa alındı	Karşı
	Tarık Zafer Tunaya	İstanbul	Anayasa hukuku	Prof.	Ağustos sonunda komisyondan ihraç edildi	Karşı
	Ragıp Sarıca	İstanbul	İdare hukuku	Prof.		Karşı
	İsmet Giritli	İstanbul	İdare hukuku	Doç. (McF)	Ağustos sonunda komisyondan ihraç edildi	Karşı
	Hıfzı Veldet Velidedeoğlu	İstanbul	Medeni hukuk	Ord. Prof. (eski dekan)		Olumlu
Komisyonu Haziran başında girdi	İlhan Arsel	Ankara, Hukuk Fakültesi	Anayasa hukuku	Prof.		Karşı
	Bahri Savcı	Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi	Anayasa hukuku	Prof.	Üniversite sendikacılığı	Karşı
	Muammer Aksoy	Ankara, siyasal Bilgiler Fakültesi	Anayasa hukuku	Doç.	CHP üyesi, üniversiteden 1956'da istifa etti	Karşı

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğretim üyeleri Vakur Versan ve Lütü Duran, Ağustos 1960'da, Siddik Sami Onar tarafından Tarık Zafer Tunaya ve İsmet Giritli'nin yerine komisyona alındı. (Tablonun son sütunundaki bilgiler Abdi İpekçi, *İhtilalin İçyüzü*, s.355'den derlenmiştir.)

Kurumsal İşbirlikleri ve İkameler
19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Geçilirken
Osmanlı'da Polis ve Adliye

NOÉMI LÉVY-AKSU

TRANSTUR projesinin odak noktasında, devletin özellikleri ve toplumla ilişkileri hakkındaki sorgulamaların hareket noktaları ve araştırma konuları olarak, Osmanlı ve Türk kurumları yer aldı. Projeye sunulan farklı katkıları bu iki kutup arasındaki geçirgenliği vurgularken, çeşitli sosyal aktörleri ve kurumları devreye sokan çok sayıda etkileşim alanını da ortaya koydular. Benim Osmanlı döneminin sonunda polis ile adliye arasındaki ilişkiler hakkında geliştirdiğim düşünceler de bu çerçevede yer alıyor. 19. yüzyılın ikinci yarısında baştan aşağı yeniden yapılandırılmış –hatta polis teşkilatı için kurulmuş da denebilir– ve uzmanlık alanları nedeniyle yakın işbirliği içinde olmak durumunda kalmış iki kurum arasındaki temasları kurumsal bir düzeyde ele almayı deneyeceğim. Bunun da ötesinde polisin adli uygulamalarda ve hakemlik konularındaki rolü sorununu gündeme getireceğim; gündelik hayatta karşılaşılan ihtilafların çözülmesi için müdahil olan çok sayıda aktörün (kadılar, dinî sorumlular, ileri gelenler, vb.) oluşturduğu listeye 19. yüzyıl sonunda katılan polisin bu durumunun resmi yetkilerinden olduğu kadar, hatta ondan da ziyade kendisine atfettiği ayrıcalıklardan ve kent nüfusuna giderek artan bir oranda ve yerel ölçekte entegre olmasından kaynaklandığı varsayımından hareket edeceğim.

Tarihyazımı açısından Osmanlı dönemi için polis ve adliye hakkındaki çapraz incelemeler bildiğim kadarıyla yok gibi.¹ Söz konusu dönem için adı

1 Omri Paz'ın doktora tezi bir istisnadır ve polis ile adliyedeki dönüşümlerin 19. yüzyıl ortasında Anadolu'daki etkileri üzerinde düşünmektedir. "Crime, Criminals and the Ottoman State: Anatolia between the late 1830s and the late 1860s", yayımlanmamış doktora tezi, Tel Aviv Üniversitesi, 2010.

geçen kurumları tek tek alan incelemeler de çok az sayıda olduğundan, bunda şaşılacak bir yan yok. Polis tarihi uzun süre emniyet mensuplarına veya emniyet teşkilatına yakın isimlere ait bir alan olarak kaldı; burada bu çalışmalarındaki metodolojik ve ideolojik çarpıklıklar üzerinde durmaya değmez.² Adliye ise, son yirmi otuz yıl içinde tarihyazımı bakımından dikkat çekici bir yenilenmeye konu oldu, ama bu yeni tarihyazımının etkisi birkaç istisna hariç Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi için yeni hissedilmeye başladı.³ Ayrıca, Osmanlı çerçevesinin dışında da bu tema üzerine çalışmaların yokluğu daha geniş bir eğilimi, konuyu dinamik ama ayrı iki tarihyazım alanına parçalama eğilimini yansıtmaktadır: adalet tarihi ve polis tarihi. Örneğin ABD'de, İngiltere'de veya Fransa'da bu iki alanın kendi sorunsalları ve kendi ağırları vardır. Bununla birlikte şu son yıllarda her iki sahanın tarihçileri ve araştırma temaları arasında (atölyeler, *Criminocorpus* gibi Fransa'daki adalet tarihine odaklanan ve polis tarihine de artık birçok başlık ayıran internet platformları) bağlar kurmak konusundaki girişimlerin de çoğaldığını kaydedelim.⁴ Kurumlar ötesi bu yeni yaklaşımlar, araştırmalarımızda genellikle bir ön kabul olarak konulan kurumların akışkanlığı meselesini somut olarak yansıtmaya veya ayrıntılarda değiştirme olanağını vermektedir. Bu çeşitli çalışmaların ortak özelliği, kurumun "akışkanlığını" vurgulamalarıdır: Söz konusu akışkanlık, aktörlerin ve pratiklerin kurum içinde ve kurum ötesinde/dışında dolaşıma girmeleriyle somutlaşmaktadır. Yine de, bu çalışmalarda bulgusal açıdan kurum hâlâ geçerli ve aşılması için kurum olarak ele alınması gereken bir inceleme nesnesidir. Bu araştırmalar daha geniş anlamda yönetim bilimlerinin inceleme ve kavramsallaştırma akımı içine, asayiş ve toplumsal denetim sahasına yerleştirilebilirler; kurumsal sınırları aşmayı, örne-

2 Osmanlı ve Türk polisinin kurumsal ve resmi tarihi altın çağını 1940'lı yıllarda yaşamıştır, ama bu resmi tarih günümüzde de emniyet hiyerarşisinden ve aynı zihniyeti benimseyen üniversite çevrelerinden aldığı destek sayesinde, tarihyazım alanına hükmetmeye devam etmektedir. Polis tarihindeki yeni perspektifler arasında, Ferdan Ergut'un "tarihsel sosyoloji" denemesi sayılabilir: *Modern Devlet ve Polis, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İletişim, İstanbul, 2004.

3 Tarihyazımındaki bu yenilenme dönemin adli kaynaklarının, özellikle de kadı sicillerinin toplumsal ve kültürel analizine dayanmaktadır. Örneğin bkz. Leslie Pierce'in bu alanın simgesi haline gelmiş eseri: *Morality Tales. Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*, University of California Press, Berkeley, 2003. 19. yüzyıl sonu konusunda Avi Rubin'in eseri adli reform ve Nizamiye mahkemelerinin kuruluşu hakkında heyecan verici bir düşünce çabası sunmaktadır: *Ottoman Nizamiye Courts. Law and Modernity*, Palgrave-Macmillan, New York, 2011. Adliye alanında dönemin kurumsal dönüşümlerinin daha titiz bir dökümü için bkz. Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2004; Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti (Kuruluş ve Faaliyetleri, 1876-1914)*, Bogaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008. Şeri mahkemelerin işleyişi konusunda, bkz. Iris Agmon, *Family and Court: Legal Culture and Modernity in Late Ottoman Palestine*, Syracuse University Press, New York, 2006.

4 <http://www.criminocorpus.cnrs.fr/>

gin jandarma ile polisi bir arada ele almayı amaçlayan son yaklaşımların etkilerini taşımaktadırlar.⁵

Bu kurumlar ötesi perspektifte, incelenen kuruluşların her birinin kurum-sallaşma derecesi hakkındaki düşünce çabalarından vazgeçilemeyeceğini söylemeye bile gerek yok. 19. yüzyıl sonunun Osmanlı polisi ve adliyesi birçok bakımdan nihayetine ermemiş kurumlardır. Mensuplarının mesleki eğitimi ya hiç yoktur ya da emekleme safhasındadır; işe alınma, terfi ve yaptırım usulleri talimatnamelerden çok kişisel veya siyasal ölçütlere bağlıdır ve bu iki kurumun yetki alanları arasındaki sınır belirsizdir. Bu bağlamda burada, iki kurum arasındaki temaslar kadar, devletin iki müdahale alanı olan polis ve adliye arasındaki üst üste binmeler veya sürtüşmeler de söz konusu edilecektir. İlgili eylem alanlarının iç içeliğinden bağımsız olarak, bu örtüşmeler –talimatnamelerde bir dayanak noktaları olsun veya olmasın– bu kurumların rutininin bir parçasıdır. Bununla birlikte, bazen de rekabet veya gerilim konusu olurlar ve asayiş ile kanunların uygulanması faaliyetlerine bağlı siyasal ve kişisel hesaplara ışık tutarlar. Bu makalede zikredilen temasların ve yetki alanı ihlallerinin birçoğu pragmatizm ile de gerekçelendirilebilir, ama demek ki bunlar aynı zamanda hem devletin içindeki hem de devletin denetim aygıtının farklı kolları ile toplum arasındaki güç dengelerini yansıtmaktadır. Örneğin, incelenen dönemde polis kurumunda gözlemlenen keyfi uygulamalar bunlara kefil olan, hatta teşvik eden II. Abdülhamid rejiminin (1876-1909) otoriter niteliğine yakından bağlıdır.

Ben bu makalede, birkaç somut örnekten hareketle adliye ve polis kurumları arasındaki farklı temas türlerine ışık tutmak için Osmanlı payitahtı İstanbul'a odaklanmayı tercih ettim. İncelemem esas olarak İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Zaptiye Nezareti fonuna dayanıyor. 1879'da kurulup 1909'da lağvedilen Zaptiye Nezareti, imparatorlukta kolluk kuvvetlerinin tamamını bünyesinde toplayan ve Dahiliye Nezareti'nden ayrı bir kurumdu. Dolayısıyla konuya polis açısından yaklaşacak ve adli uygulamalara, hakemlik uygulamalarına polisin katkısı üzerinde odaklanacağım. Önce polisin adli görevlerinin tanımını ve adli usuller içindeki müdahale alanını ele alacağım. Bunun ardından, ihtilafların çözümünde polis müdahalesinin keyfi tutumdan hakemliğe kadar uzanan farklı yanlarını ortaya koymaya çalışacağım.

5 Özellikle bkz. Laurent Lopez'in Fransa'da III. Cumhuriyet döneminde polis, jandarma ve adliye arasındaki ilişkiler üzerine çalışmaları: "L'application de la loi hors les tribunaux: les gendarmes et les policiers, *leges animatae* de la République (1870-1914)?", Benoit Garnot (yön.), *Normes juridiques et pratiques judiciaires du Moyen Âge à l'époque contemporaine* içinde, EUD, Col. "Sociétés", Dijon, 2007, s. 285-294; "Magistrats, policiers et gendarmes en France à la Belle Époque: enquête sur les relations entre les acteurs de l'enquête de police judiciaire", Jean-Claude Farcy, Dominique Kalifa, Jean-Noël Luc, *L'enquête judiciaire en Europe au XIXe siècle* içinde, Créaphis, Paris, 2007, s. 127-136.

Adli polis, Osmanlı polisinin üvey evladı mı?

Adli polisin kurumsallaşması ve sınırları

Polis kurumu modellerinin çoğunda polisin yetkileri iki ana kategoriye bölünmüştür: polisin adli görevleri ve idari görevleri. Birinci kategori soruşturma, kovuşturma ve şüphelilerin tutuklanması safhalarını içerir ve esas olarak ağır ceza ve suç davalarını kapsar. İkinci kategori ahalinin denetim altında tutulmasını, gösterilerin zapturapt altına alınmasını ve otoriter rejimlerde siyasi muhaliflere karşı mücadeleyi kapsar.

Osmanlı İmparatorluğu'nda da 1907 tarihli Polis Nizamnamesi ile bu ayırım resmen getirildi. İşin aslı, Osmanlı payitaht polisinde reform yapmakla görevlendirilen Fransız uzman Bonnin bunu daha 1892'de yazdığı bir raporda teklif etmiş, ama anlaşıldığı kadarıyla rapor o dönemde uygulanmamıştı. Türkçeye çevrilen bu Fransızca rapor İstanbul polisinin iki şube halinde yeniden yapılandırılmasını öngörüyordu: idari polis ve adli polis.⁶ Bu şubelerden ilki emniyet, asayiş ve siyasi denetimle görevlendirilirken, ikincisi suçların aydınlatılmasına yoğunlaşacaktı. Ertesi yıl çıkarılan bir irade-i seniyye ile bu reform tasarısı onaylandı ve söz konusu şubelerin oluşturulmasıyla görevlendirilen bir komisyon kurulduğu duyuruldu.⁷ Osmanlı arşivlerinde bu komisyonun faaliyetlerine ilişkin bir ize rastlayamadık ve 1896'da yayınlanan polisin vazifeleriyle ilgili talimatta da iki şube halinde teşkilatlanma konusu yer almamaktadır. Bu dönemde polisin teşkilatlanması ve faaliyetlerini tanımlayan bir nizamname bulunmadığı için, tarihyazımında genellikle 1907 Nizamnamesi'nin bir reform olmaktan ziyade, geçmiş dönemin durumunu da yansıttığı kabul edilmektedir. Bununla birlikte, her yıl salnamelerde yayımlanan teşkilat şemaları türünde, 1907'ye kadar polis kurumu içindeki vazifelerin dağılımına ilişkin mevcut diğer kaynaklarda da adli polis ve idari polis ayrımı yapılmamaktadır. Vazifeler arasında böyle bir farklılaşmaya gidilmemesi, teşkilatlanma yönünün dışında, adli dalda yetiştirme ve uzmanlaşma fırsatlarının bulunmamasıyla da ilişkilidir; bu durum polis memurlarının etkinliği ve profesyonelleşmesi önünde bir engel olmuştur.

Adli polis vazifelerinin kurumsallaşmasındaki bu zaaf, devletin denetim cihazı içindeki önemlerinin bilincine geç varılmasından çok, 19. yüzyılda Osmanlı polisinin oluşum sürecini belirleyen siyasi tercihlerin bir yansımasıdır. Polis teşkilatının kurucu nizamnamesi olan 1845 tarihli Polis Nizamnamesi'nde, polisin vazifelerinin tanımlanması idari polise ait görevler çevresinde şekillendirilmiştir: Bu kuvvetin amacının "nizam ve asayiş-i am-

6 BOA, Y.PRK. ZB 10/31, 1309.L.19 [17 Mayıs 1892].

7 BOA, I.HUS, 1310.M. 18 [12 Ağustos 1892].

menin muhafazası”⁸ olduğunun belirtilmesinin ardından sıralanan on dört madde, idari polisin çeşitli görevlerini saymaktadır: ülke içinde dolaşan ve gezen yolcuların gözetim altında bulundurulması (madde 3), dilencilige karşı mücadele (madde 7), işçi hareketlerine karşı mücadele (madde 12),⁹ sansür (madde 13), halkın eğlenmesi amacıyla açılmış tiyatro, vb. yerlerde asayişin korunması (madde 14), bayram ve şenliğe ilişkin günler hakkında var olan yasa ve kararların ihtar ve ihbar edilmesi (madde 15) ve gazino ve borsada iç nizamı kollamak (madde 16). Adli polis işlevi ancak on yedinci, yani sonuncu maddede kendine yer bulabilmiştir: Yeni polis kuvvetleri ani ölümler veya hastalıkları, doğal nedenlerle gerçekleşip gerçekleşmediklerini ortaya çıkarmak üzere soruşturmakla görevlendirilmişlerdir. Aynı nizamname ile kurulan polis meclisinin bu amaçla bir kimyager, bir hekim ve bir cerrahı görevlendirebileceği belirtilmiştir.

Adli polisin işlevini daraltıcı bu tanımlama ve idari polisin vazifelerinin ayrıntılı tasviri ile olan açık dengesizlik, suça karşı mücadelenin mevcut iktidar açısından bir öncelik olmadığını düşündürmektedir.¹⁰ Bu arada, Avrupa polis teşkilatlarına ilişkin tarihyazımının 19. yüzyılda modern polis kuvvetinin kurulmasının nedenleri konusunda uzun süre bölündüğünü, ortodoks diye nitelenen okulun suç oranında kentleşme ve sanayileşmeden kaynaklanan artışa karşı mücadele gereğinin altını çizirken, revizyonist diye nitelenen okulun ise devletin nüfus üzerindeki denetimini güçlendirme isteğine vurgu yaptığını belirtelim. Bu tartışma son dönemde yerini, hem yeni polis aygıtının devletin güçlenmesi sürecindeki önemini hem de suç alanında kolluk kuvvetlerinde reform yapılmasını gerektiren yeni tehditlerin nesnel varlığını vurgulayan bir orta yola bıraktı.¹¹ Osmanlı örneğinde, polis teş-

8 Nizamname şu kaynakta basılmıştır: Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, c. 2, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995 (1914-1919), s. 875-878.

9 Grevleri yasaklayan bu maddenin yorumu, esas olarak 1830 tarihli Fransız kanununun bir maddesinin çevirisinin söz konusu olduğunu ileri süren tarihçiler (karş. Mesut Gülmez, “İşçi Sorunu ve Polis Mevzuatı: Fransa Örneği ve Polis Nizâmı’nın 12nci Maddesi”, *Amme İdaresi Dergisi*, c. 17, n° 1, 1984, s. 115-132) ile bu maddeyi dönemin toplumsal hareketlerini bastırma yönünde özel bir istegın ifadesi olarak gören tarihçiler arasında bir tartışmaya konu olmuştur. Bkz. Ferid Ergut, *Modern Devlet ve Polis, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İletişim, İstanbul, 2004, s. 123.

10 Bu görüş Ruth A. Miller’in hukukun iktidar tarafından kullanılması üzerine kaleme aldığı deneşmesinin ana fikrini oluşturmaktadır. Yazara göre, Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminden Cumhuriyet devrine kadar hukuk –özellikle de ceza hukuku– bireylerin veya manevi değerlerinin korunması hilafına, devlet tarafından kendi çıkarlarını korumak amacıyla giderek artan bir oranda kullanılmıştır: Ruth A. Miller, *Legislating Authority: Sin and Crime in the Ottoman Empire and Turkey*, Routledge, New York, 2005.

11 Karş. Robert Reiner, *The Politics of the Police*, Harvester-Wheatsheaf Books, New York, 1992. Yazar polis kuvvetlerinin tarihi konusundaki farklı eğilimlerin bir panoramasını sunmakta ve kendisi de en uç tavrıları uzlaştırmaya çalışarak tartışmada yer almaktadır.

kilatının doğuşu hakkındaki bu sorgulamaya tarihyazımında neredeyse hiç rastlanmaz, ama 19. yüzyılın siyasal ve toplumsal konjonktüründe her iki tezi de destekleyecek, Tanzimat döneminde yapılan reformlar veya göçlerden ve kentleşmeden kaynaklanan sorunlar gibi unsurlar kolaylıkla bulunabilir. Bununla birlikte 1845 tarihli kurucu nizamnamede henüz idari polis adı konmamış birimin vazifelerinin genişletilmesi, devletin uzam ve nüfus toplulukları üzerinde daha sıkı bir denetim oluşturma isteğini açıkça göstermektedir.

II. Abdülhamid'in saltanatından önceki dönemde polis teşkilatı ve faaliyetleri hakkında çok az inceleme mevcuttur ve bazı yazarlar 1845 Nizamnamesi'nin ardından gelen dönemde böyle bir kuvvetin varlığını bile şüpheyile karşılamaktadırlar. Bununla birlikte, Omri Paz'ın 1830-1860 yıllarında Anadolu'da suç dünyası ve kolluk kuvvetleri hakkındaki çalışması, 1846'da kurulan Zaptiye Müşiriyeti'nin emrindeki kolluk kuvvetlerinin söz konusu dönemde belli bir teşkilatlanma aşamasına eriştiklerini açıkça göstermektedir.¹² Ona göre, yeni kolluk kuvvetleri önceleri başlıca vazifesi eşkıyalığa karşı mücadele ve vergi tahsilatı olan yarı-askerî bir teşkilat modeline göre tasarlanmış olmakla birlikte, ceza hukuku alanındaki reformlar ve toplumsal talep adli polis işlevlerine giderek artan bir rol verilmesine ve kurumun daha sivil bir görünüm kazanmasına yol açmıştır. Bu sürecin mantıksal sonucu da II. Abdülhamid'in saltanatının başlangıcında askerî ve sivil asayiş kuvvetlerinin birbirinden ayrılması olmuştur.

1879'da Zaptiye Nezareti'nin kurulmasından sonra, rejimin baskıcı yönelimi idari polis vazifelerini genişletirken, adli polis vazifelerinin geri planda kalmasına neden olmuştur. 1896'da polisin vazifelerini belirleyen talimatlar da şüpheli şahısların soruşturulması ve aranması önemli bir yer işgal etmekle birlikte, bu denetim tedbirlerinin hedef aldığı bireyler kamu hukuku suçlularından çok, –gerçekten muhalif olan veya öyle oldukları varsayılan– siyasi muhaliflerdi.¹³ Daha yukarıda da değindiğimiz 1907 Nizamnamesi polisteki bu yönelişin göstergesidir. Gerçi adli polisi de ayrı bir şube haline getirmekte, ama genelde geçerli olan iki bölümlü bir teşkilatlanma yerine üç bölümlü bir teşkilatlanmayı benimseyerek, nüfusun denetiminden sorumlu idari polisin yanına asli görevi rejim muhaliflerine karşı mücadele etmek olan bir siyasi polis eklemektedir. Yıldız Sarayı'na tabi ve Hamid istibdadının simgesi olarak kalmış hafiye ağını da kullanan paralel istihbarat teşkilatı da buna eklendiğinde, istihbarat ve nüfusun denetim altında tutulması işlevle-

12 O. Paz, a.g.e., s. 190-225.

13 *Dersaadet ve belad-i selâse âsâyiş vazifesiyle mükellef olan nizamiye ve jandarma asakir-i şahanesiyle polis memurlarının sureti hareketlerine dair talimat*. Talimat metni O. N. Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, c. 1, (1914-1919), s. 114-116'da basılmıştır.

rine ilişkin kurumlaşmanın aşırı büyümesinin damgasını vurduğu bir teşkilat şeması içinde, adli polis münferit bir dal gibi gözükmektedir.

Polis ve adliyenin karşılaştığı alanlar

Adli işlevler hayata nasıl geçiriliyor ve adliye kurumuyla ne ölçüde bir işbirliğine yol açıyorlardı? 1879'da çıkarılan Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu, bizi soruşturmadan davaya uzanan süreç ve farklı devlet aktörlerinin bu süreçteki yetkileri konusunda aydınlatmaktadır. 1808 tarihli Fransız kanunundan esinlenen bu kanunun getirdiği başlıca yenilik, devleti temsil eden savcılık makamının kurulması ve onun hâkime göre rolünün belirlenmesidir. Buna koşturularak, polisin rolü de birçok maddeye konu olmuştur. Ceza soruşturmasının yürütülmesinden sorumlu olan polis memurları vardıkları sonuçları savcıya iletmek durumundadırlar; savcı bunları iddianamesinde kullanacak, hâkim de dava sırasında hüküm vermekle yetinecektir. Polis ve jandarma cezaların infazında da mahkemeye yardım etmekle yükümlüdür.¹⁴ Bu kanun metni Zaptiye ve Adliye Nezaretleri arasındaki ilişkilere nasıl bir etki yapmıştır? Zaptiye Nezareti arşivlerinde, ceza davalarına ilişkin yazışmalar son derece sınırlıdır ve Zaptiye ile Adliye Nezaretleri arasındaki muhabere esas olarak bu iki nezaretin kabahat veya suç nedeniyle yargılanan memurlarına ilişkindir. Diğer yandan, Nizamiye mahkemeleri arşivinin tamamına yakınının yok olması da bu ilişkilerin anlaşılmasını engelleyen önemli bir boşluk yaratmaktadır.¹⁵ Bu nedenle iki kurum arasındaki gündelik işbirliği biçimleri hakkında çok az bilgiye sahibiz ve en önemlisi de, bu arşivlerde soruşturmadan davaya uzanan sürecin ve kurumlar arası nöbet değişiminin izlerini sürmek imkânsızdır. Yine de hâkime, savcıya ve kolluk kuvvetlerine (polis ve jandarma) verilen görevler arasında net bir ayrım yapılması ilkesinin önünde, adli kurum düzeyindeki kalifiye personel eksikliği gibi bir engel bulunmaktadır. Örneğin birçok kaynakta, taşradaki savcı muaviniği makamını çoğunlukla bir jandarma komutanının işgal ettiği, çünkü hukuk eğitimi almış bir aday bulunmadığı belirtilmektedir.¹⁶

14 George Young, *Corps de droit ottoman: recueil des codes, lois, règlements, ordonnances et actes les plus importants du droit intérieur, et d'études sur le droit coutumier de l'Empire ottoman*, Clarendon Press, Oxford, 1905-1906, c. 1, s. 160-186.

15 Yok olmayan ender evraktan biri, Yafa Asliye Nizamiye Mahkemesi tarafından bakılan altmış kadar davaya ilişkin zabıtların yer aldığı bir defterdir; Haim Gerber bu kaynağı Osmanlı dönemi sonunda Kudüs hakkında kaleme aldığı incelemesinde kullanmıştır: *Ottoman Rule in Jerusalem, 1890-1914*, Klaus Schwarz, Berlin, 1985. Sedat Bingöl de Balkanlar'daki Hırsova mahkemesinden kalmış bir başka defteri ortaya çıkarıp transkripsiyonunu yapmıştır: Sedat Bingöl, *Hırsova Kaza De'vi Meclisi Tutanakları (Nizamiye Mahkemeleri Tutanaklarından Bir Örnek)*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2002.

16 A. Rubin, a.g.e., s. 141-142.

Adliye Nezareti tarafından 1873'ten itibaren yayımlanmaya başlanan *Ceride-i Mehakim*, adli usullerin dayanakları hakkında ek bilgiler sunar.¹⁷ Her hafta yayımlanan bu on beş sayfalık gazete Nizamiye mahkemelerinin faaliyetlerinin bir dökümünü sunar: Hüküm özetleri, istatistikler ve bazen de mahkeme kararlarının tam metinleri yayımlanır.¹⁸ Ceridede ayrıca yeni kabul edilen talimat ve nizamnamelere de yer verilmektedir. Bu kaynağa bakıldığında, ceza davalarında iddianamenin başlıca dayanağının, adli soruşturma kapsamında polis tarafından yürütülen sorgular olduğu gözükmemektedir. Ceridede nakledilen davaların başında yer alan iddianameler, sanıkların nezarete iken verdikleri ifadelere dayanmaktadır.¹⁹ Ceridede daha sonra sanığın mahkemedeki beyanları dolaylı olarak aktarılmaktadır; sanıklar suçlamaları genellikle inkâr etmekte veya ancak kısmen kabullenmektedir. Sanıkların karakoldaki ifadeleriyle mahkemedeki beyanları arasında sistematik denebilecek bir farklılık mevcuttur: Sanıklar, karakolda verdikleri ve iddianamenin temelini oluşturan itiraflarını yargılama aşamasında geri çekmektedirler. İki ifade arasındaki bu fark kimi zaman mahkemenin soru yöneltmesine neden olmakta, o zaman da sanıklardan iki tür cevap gelmektedir: Ya karakolda böyle bir ifade verdiklerini inkâr etmekte, ya da o ifadeleri tehdit, dayak veya işkence altında verdiklerini beyan etmektedirler. Bu itirazlara rağmen, ceridede yayımlanan davalarda mahkemeler polis fezlekelerinin geçerli olup olmadıklarını asla sorgulamamışlardır. Ceza kanununun bir veya birçok maddesine atıf yapılarak verilen hüküm, hem polis hem adliye kaynaklı belgelerin birlikte kullanılmasına dayandırılır: Bir yanda, *evrak-ı tahkiikat* ve cinayet ya da yaralama durumunda polis tarafından mahkemeye aktarılan [tıbbi] *muayene raporu*; diğer yanda ise duruşma sırasında sanıkların ve tanıkların dinlenmesi yer almaktadır. *Ceride-i Mehakim*'de yer verilen davaların hepsi sanıkların mahkûm edilmesiyle sonuçlanmıştır.²⁰

Demek ki *Ceride-i Mehakim*'e yansıyan haliyle muhakeme usulü, polis kuvvetleriyle adli aygıt arasındaki yakın işbirliğinin ürünü olarak gözükmemektedir. Gerçi bu kaynak söz konusu işbirliğinin şeklinin ve iki kurum arasındaki temas noktalarının anlaşılması açısından değerli veriler sunmaktadır, ama aynı zamanda birçok sorunu da beraberinde getirmektedir. Her şeyden önce *Ceride-i Mehakim* devletin girişimiyle yayımlanmaktadır ve bu ya-

17 *Ceride-i Mehakim* 1873'ten itibaren Adliye Nezareti tarafından yayımlanmış ve 1901'den itibaren adı değişerek, *Ceride-i Mehakim-i Adliye* olmuştur.

18 *Ceride-i Mehakim* A. Rubin'in çalışmasında kullandığı temel kaynaktır: A. Rubin, *a.g.e.*, s. 9-14.

19 *Ceride-i Mehakim*'i sistematik bir şekilde tarayamadım ve burada sadece birkaç nüshanın incelenmesine ve İlker Cörüt'ün esas olarak bu kaynağı kullanarak İstanbul'da suçu konu alan çalışmasına dayanıyorum: "Social Rationality of Lower Class Criminal Practices in the Late Nineteenth Century Istanbul", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2005.

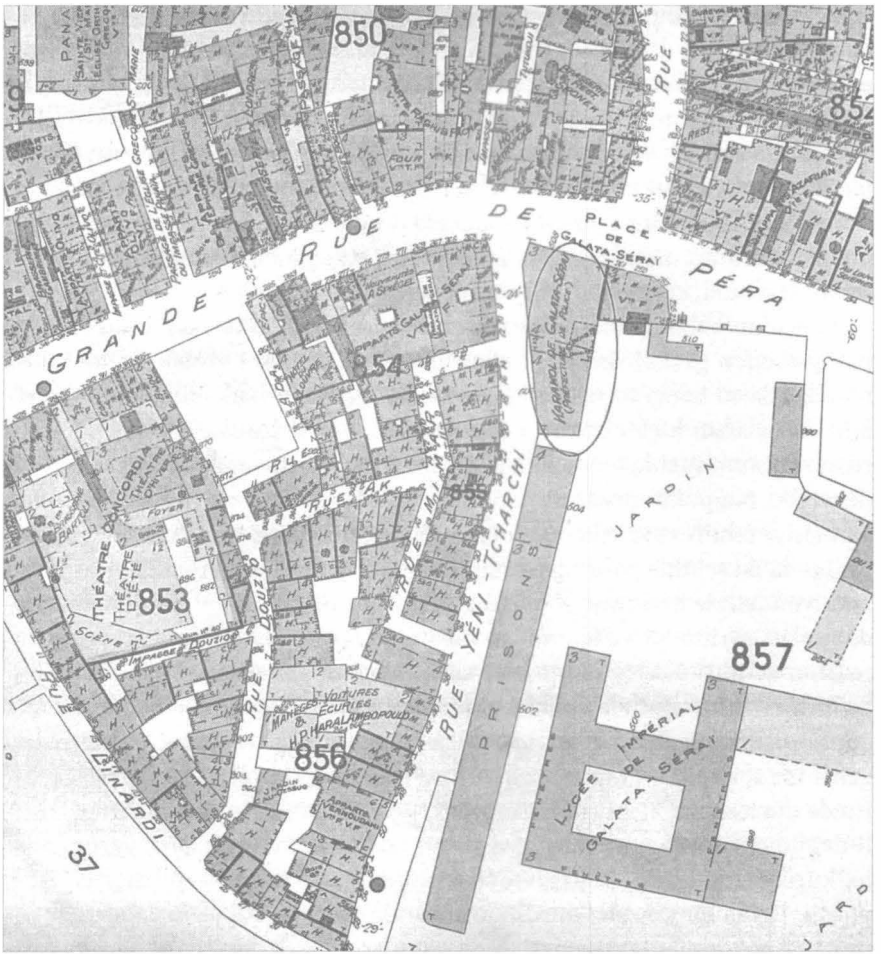
20 *A.g.e.*, s. 10-12.

yın üzerinden takip edilen pedagojik ve politik amaçların da içerik üzerinde mutlaka tesiri olmuştur. Bu gazete adli personelin tamamını ve daha geniş anlamda devlet elitlerini yeni adalet kurumunun mekanizmalarına aşina kılmayı hedefliyordu.²¹ Bu pedagojik amaç duruşmaların standart bir şekilde sunulmasından açıkça anlaşılmakta, bu sunumdaki tekrar unsuru bir anlamda geleceğin hâkim ve savcıları için bir rehber oluşmasını sağlamaktadır. Bununla birlikte, bu yayın aynı zamanda iktidar açısından yeni reform yapılmış bir kurumu meşrulaştırma aracıdır; bu amaçla da kurumun faaliyetleri şeffaf, rasyonel, etkin ve... adil olarak sunulmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında, sunulan muhakeme usulünün rasyonalizasyonu-na eşlik eden geçirtilmiş noktalar hakkında sorular sorulabilir. Yayınlanan davaların hangi ölçütlere göre seçildiği gazetede açıklanmamıştır. Beraatle sonuçlanan hiçbir duruşmanın gazetede yer almaması, sadece polis soruşturmasının mahkemede kabul gördüğü davaların yayımlandığını düşündürülebilir. Ne polis soruşturmasındaki olası boşluklar, ne de sanıkların beyan ettiği tehdit veya işkence suçlamaları mahkemenin tavrını değiştirmiştir; bu da iki şekilde yorumlanabilir: Ya bu iki kurum mükemmel bir işbirliği zihniyeti içinde gerçekten ortaklaşa çalışıyorlardı; ya da bu iki odak arasındaki olası gerilimler ve içlerinden birinin kusurlu gösterilmesi adalet kurumunun kendisi hakkında oluşturmak istediği imajla bağdaşmıyordu. Aslında birinci varsayımın da tamamen göz ardı edilemeyeceğini belirtmek gerek; çünkü mahkeme de tıpkı *Ceride-i Mehakim* gibi, ama topluma yönelik daha geniş bir açılımla bu kurumların vitrini rolünü üstlenmiş olabilir. Kâğıt üstünde duruşmalar aleniydi, ama fiilen izleyici bulunup bulunmadığı pek belli değildir.²² İzleyici olmasa bile, farklı tarafların ve tanıkların varlığı adalet kurumunu değişik kökenlerden toplumsal aktörlerle karşı karşıya getiriyordu. Başka bir deyişle, duruşma sırasında polis ile adliye arasında elle tutulur bir gerilim bulunmaması, bu kurumların orada sözcüğün her iki anlamında da bir temsil durumu içinde olmasından kaynaklanabilir: Hem devleti ve onun çıkarlarını temsil etmekte, hem de topluma metodlarını ve gerekçelerini sergilemektedirler. Bu nedenle, gerilim ve ihtilafların duruşma öncesindeki aşamalarda veya hükümden sonra ortaya çıkmasının daha muhtemel olduğu varsayılabilir; makalenin ikinci bölümünde bu nokta üzerinde yeniden duracağım.

21 *Ceride-i Mehakim* imparatorluktaki tüm mahkemelere ve tüm yüksek öğrenim kurumlarına (Hukuk Fakültesi, Mülkiye, Tıbbiye, vb.) gönderiliyordu.

22 Duruşmaların aleniyeti Fatmagül Demirel tarafından Nizamiye mahkemelerinin kurulmasından sonraki muhakeme usullerini tasvir ederken zikredilmiştir (*Adliye Nezareti*, s. 204). Bununla birlikte daha önce belirttiğimiz, adli reformları konu alan hiçbir eser bu hususiyet üzerinde durmamıştır; belki de konu anlatısal kaynaklar ve dönemin basınına başvurarak aydınlatılabilir.

Galatasaray karakolu ve tevkifhane.

Kaynak: Goad Sigorta Planı, 1905 (IFEA-SALT Araştırma koleksiyonu).

Hapishaneler de adliye ile polis arasındaki ilişkilerin hem kurumsal bakımdan hem de pratikte eklemlendiği bir diğer alandır. Nitekim hapishanelere ilişkin yetkiler Adliye Nezareti ile Zaptiye Nezareti arasında paylaştırılmıştır ve bu karşılıklı yetki alanlarında zaman zaman değişiklikler yaşanmaktadır. II. Abdülhamid'in saltanatında ve Jön Türk döneminin başlangıcında hapishane teşkilat şemasının başında Adliye Nezareti bulunmaktadır, ama 1911'de hâkimiyet Dahiliye Nezareti'ne geçer. Bu değişiklik, Jön Türklerin nüfus mühendisliği projelerinde hapishanelerin oynadıkları laboratu-

var rolünün bir göstergesi olarak kabul edilebilir; tutuklu ve hükümlülere yönelik, hem yasal hem de etnik-dini ölçütlere göre sistematik sayım usulleri getirilmesi de bunu yansıtmaktadır.²³ II. Abdülhamid döneminde yaşanmış olaylarla ilgili metinler ve anlatısal kaynaklar hapishane kurumlarının arayüzey niteliğini ortaya koymaktadır. Duruşmaya çıkarılmayı veya verilecek hükmü bekleyen tutukluların, ya da kısa süreli cezalara mahkûm edilmiş hükümlülerin sevk edildiği tevkifhaneler, genellikle karakola bitişikti; Beyoğlu ilçesi için hazırlanmış sigorta planında (aşağıda) bu görülmektedir: Galatasaray merkez karakolu tevkifhanenin hemen bitişigindedir ve Galatasaray Lisesi'nin de eklenebileceği bir mimari devlet külliyesi oluşturmaktadırlar. Tarihi yarımada da benzer bir külliyeyle rastlanmaktadır; Sultanahmet mahallesindeki Ticarethane sokağında bulunan Zaptiye Nezareti hapishanelere bitişiktir. Bu kuruluşlarda ve hapishanelerde iki kurumun memurları sürekli karşılaşıyor ve tevkiften mahkûmiyete kadar uzanan adli sürecin çeşitli konakları arasındaki geçişleri birlikte yönetiyorlardı. Bununla birlikte bu işbirliğinin büründüğü biçimlerin ayrıca incelenmesi gerekir.

Polis temsillerinin odak noktasında yer alan adli vazifeler

Gündelik yaşamda, mahkemede veya tevkifhanelerdeki işbirliklerinin ötesinde, 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçerken profesyonel polis kimliğinin oluşumunda adli meselenin tuttuğu yer sorgulanabilir. Talimatname metinlerine ve arşivlerdeki belgelerde gözlemlenebilen uygulamalara bakıldığında, asayiş ve nüfusun denetim altında tutulması konularının cinayet ve suçların engellenmesi ve aydınlatılmasından ağır bastığı izlenimi uyandırdığını daha önce belirtmiştik. Başka bir deyişle, polis insanların malından ve canından ziyade devletin çıkarlarını korumakla görevliydi; bu özellik 1908'de kısa bir dönem için eleştirilmiş, ama sonra hem Jön Türk hem de Cumhuriyet dönemlerinde gerek metinlerde gerekse fiiliyatta sürekli yinelenmişti. 1890'lı yıllarda Zaptiye nazırı olan Hüseyin Nâzım Paşa'nın anıları polis-teki bu yönelimi yansıtmaktadır.²⁴ Eserin büyük bölümü Ermeni sorununa ayrılmıştır ve yazarın Ermeni devrimcilerle mücadeleyi bir saplantı haline getirdiği anlaşılmaktadır; payitahttaki Ermenilerin takibat ve tenkiline yönelik polis raporlarının çokluğu da bunu doğrulamaktadır. Yani polis öncelikle rejimin istikrarının güvencesi olarak belirlemekte, sultanın ika-metgâhı olan Yıldız Sarayı'nın çevresindeki polisiye tedbirlerin çapı da bunu yansıtmaktadır.

23 Kent Schull, *Prisons in the Late Ottoman Empire. Microcosms of Modernity*, Edinburgh University Press, 2014.

24 Hüseyin Nazım Paşa, *Hatıralarım: Ermeni Olaylarının İç Yüzü*, Selis, İstanbul, 2004.

Bununla birlikte, başka kaynaklarda aynı döneme ilişkin olarak bambaşka bir polis imajı yansıtılmakta ve adli faaliyetler ön plana çıkarılmaktadır. Gerçekten de 19. yüzyılın sonuna doğru dönemin basınında ve romanlarında detektif-polis tipi belirmeye başlar ve bu tip en parlak devrini Jön Türk döneminin başında yaşar. İlk Osmanlı polisiye romanı olan *Esrar-ı Cinayât*'ın yazarı Ahmed Midhat'tır ve önce 1883'te *Tercüman-ı Hakikat*'te tefrika olarak çıkan roman, ertesi yıl da kitap halinde basılır.²⁵ Olay İstanbul'da geçer ve kahramanları bir polis detektifi (Osman Sabri) ile onun kılık değiştirme uzmanı olan yardımcısı Necmi'dir. İki kahraman başkentte işlenen bir cinayeti aydınlatmaya çalışırlar; olaya yüksek kademedeki bir memur ve bir haydut çetesi karışmıştır. Ahmed Midhat'ın tam anlamıyla Osmanlı bağlamına oturan romanı yazarın pedagojik isteğini de yansıtır. Detektif olan kahraman hem etkin hem de dürüst bir polis canlandırmaktadır; adli soruşturmanın baş aktörü odur ve jandarma ya da adliye gibi diğer kurumlarla da işbirliği içindedir. 1910'lu yılların başında yayımlanan *Amanvermez Avni* serisi ise, Sherlock Holmes'dan çokça esinlenmiş, ideal bir detektif kurgudur.²⁶

Bu eserler üzerinde Anglosakson ve Fransız dünyalarındaki edebiyat ve gazetecilik akımlarının etkisi hissedilmektedir ve yazarlar özellikle mekân göndermeleri ve kurumdaki gerçek kişiliklere yönelik imalar üzerinden bir gerçeklik etkisi yaratmaya çabalamış olsalar bile, bu metinlerin dönemin polis faaliyetlerini ve profillerini temsil ettiklerini söylemek güçtür.²⁷ Bununla birlikte Jön Türk döneminde bu polis temsilinin hiç de edebi alanla sınırlı kalmadığını, kurumun kendisinden kaynaklanan ve polisiye faaliyetin adli bileşenine vurgu yapan bir söylemle de pekiştiğini belirtmek gerekir. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin resmi yayın organı olan ve önce *Polis* daha sonra *Polis Mecmuası* adıyla çıkan ve bir anlamda *Ceride-i Mehakim*'in polisiye alanındaki muadili olan dergi, kurum bünyesindeki teknik uzmanlığın seviyesini yükseltmek konusunda devletin harcadığı çabaları ve polislik vazifesi hakkında olumlu bir imaj oluşturmak için nasıl uğraşıldığını yansıtan değerli bir kaynaktır.²⁸ Kimlik belirleme konusunda şu veya bu ölçüde bilimsel tekniklerle (antropometri, fizyonomi, parmak izleri) ve adli soruşturmanın köpek ya da fotoğraf kullanımı gibi çeşitli yönleriyle ilgili uzun makaleler kaleme

25 Ahmet Mithat, *Esrar-ı Cinayât*, Emre Yayınları, İstanbul, 2005 (1883).

26 Ebüssüreya Sami, *Osmanlı'nın Sherlock Holmes'u Amanvermez Avni'nin Serüvenleri*, Merkez Kitaplar, İstanbul, 2006 (1913).

27 Örneğin Erol Üyepazarcı, *Esrar-ı Cinayât* romanında geçen, Galatasaray karakolunun yozlaşmış polis komiseri ile 1876'da mesleki kusur sebebiyle görevden uzaklaştırılan Beyoğlu polis komiseri arasında bir yakınlık kurmuştur: "Esrar-ı Cinayât", *Virgöl Dergisi*, no. 10, Temmuz-Ağustos 1998, s. 13-14.

28 *Polis* başlıklı ilk dergi 1911-1913 arasında, ayda iki kez çıkar. Temmuz 1913'ten itibaren onun yerini 1947'ye kadar çıkan *Polis Mecmuası* alır.

alınmıştır. Bu makalelerin dönemin polisinin metodlarını ve faaliyetlerini ne ölçüde yansıttığı konusunda bir kanaate varmak güçtür: Metinlerin çoğunluğu Batı Avrupa’da yayımlanmış eserlerden alınmış bölümlerin çevirisidir ve Osmanlı örneğine göndermeler azınlıktadır; ama çok sayıda fotoğraf, soruşturma ve kimlik belirleme çalışmalarında belli sayıda teknik aletin varlığını ve kullanıldığını doğrulamaktadır. Her ne olursa olsun, bu mecmua kurumun “imaj politikası”nın ve II. Abdülhamid döneminden çıkıldıktan sonraki meşruiyet arayışının merkezinde adli polisin yer aldığının altını çizmektedir.

Adliye için olanın aksine, Hamid döneminde *Polis* dergisinin muadili yoktur ve adli faaliyet odağının etrafında olumlu bir polis kimliğinin inşa edilmesi o dönemin iktidarının önceliği değilmiş gibi durmaktadır. Dolayısıyla sonradan yazılmış ve büyük çoğunluğu II. Abdülhamid rejimini ve polisini çok sert bir dille eleştiren kaynaklara başvurmak gerekmektedir. Merkezinde polisin “adaletsizliği”nin yer aldığı eleştiriler kurumun keyfi ve şiddetli niteliğini, ahalinin ihtiyaçları karşısındaki umursamazlığını vurgulamaktadır. Bu makalenin ikinci bölümünde, polisin bu keyfi tutumunun bazı dayanaklarını ortaya koymaya çalışacağım. Aynı zamanda, polisin yerel düzeydeki ihtilafların çözümünde oynadığı role de eğilerek, resmin sadece bundan ibaret olmadığını göstermeyi deneyeceğim.

Keyfi tutumdan hakemliğe: Osmanlı polisinin iki çehresi

Polisin keyfi uygulamaları

II. Abdülhamid’in saltanatındaki polis, rejimin müstebit ve baskıcı karakterinin simgesi olarak kalmıştır. Gerçekten de polis, sultanın ve rejimin güçlü isimlerinin elinde bir araçtı; onlar da bu aracı muhalifleri –gerçekten muhalif olanları veya öyle oldukları varsayılanları– Jön Türkleri veya Ermeni devrimcileri takibata almak, uzaklaştırmak veya cezalandırmak, daha geniş manada da halk yığınları üzerinde sıkı bir toplumsal denetim oluşturmak için kullanıyorlardı. Döneme ait anılar polisin keyfi tutumuna ve uygulamalarına vurgu yapmaktadırlar; böylece polis ne hüküm verileceğini kendisinin belirleyemeyeceği adli bir süreci hiç umursamadan ihtilafları kendince çözümlayıp cezalar verebiliyordu.²⁹ II. Abdülhamid dönemi polisinin bilgi almak veya cezalandırmak için şiddete başvurduğu sık sık dile getirilmektedir. Örneğin Beşiktaş Muhafızı Yedi Sekiz Hasan Paşa yasalara ve adaba karşı gelenlere attığı dayaklarla meşhurdur.³⁰ Duruşmaları *Ceride-i Mehakim*’de nak-

29 Karş. Sadri Sema, *Eski İstanbul’dan Hatıralar*, İletişim, İstanbul, 1994 (1956), s. 18.

30 Ethem Erkoç, *Beşiktaş Muhafızı Yedi Sekiz Hasan Paşa ve Bir Devrin Hikayesi*, [yayınevi adı yok], Çorum, 2004.

ledilen bazı sanıkların bahsettikleri polis işkencesi sorunu hakkında II. Abdülhamid dönemiyle ilgili yeterli belge yoktur, ama Jön Türk döneminde çoğunlukla siyasi muhaliflerin gözünü korkutmak amacıyla bu yöntemin kullanıldığı ortaya çıkmıştır.³¹

Osmanlı başkent polisi tarafından adalet kurumunun devre dışı bırakıldığı bir başka konu, şüpheli şahısların Dersaadet'ten ihraç edilerek kendi memleketlerine gönderilmeleri idi. Bu kararın normalde bir mahkemede alınması gerekirken, birçok raporda doğrudan ihraç savunuluyor veya zaten gerçekleştirilmiş ihraç kayda geçiriliyordu. Bununla birlikte ihraç edilen şahısların bu yargısız polis tedbirlerine itiraz etmek için adalete başvurup, bazen davayı kazandıkları da görülüyordu.³² Araştırmaların mevcut durumunda, polisin kendine hak gördüğü bu hukuksuzlukların sadece teşkilatın yeterince profesyonel olmayan, ampirik niteliğini mi yansıttıkları, yoksa polis ve adliye kurumları arasındaki rekabetin, çıkar çatışmalarının, hatta siyasi ayrılıkların işaretleri mi oldukları konusunda bir karara varmak zordur.

Polis ile iktidara yakın nüfuz ağları arasındaki gizli anlaşmalar da polisin, başkentin farklı semtlerinde istihdam edilen kabadayılardan desteğiyle, zaten yeterince net olmayan yasal yetkilerini aşmasını sağlıyordu. Dönemin eleştirel tanıklarından gazeteci ve yazar Ziya Şakir, İstanbul'da iktidarın bu kabadayı çetelerinin eline geçtiğini belirttikten sonra, "İstanbul'da Zaptiye Nezaret-i Celilesi denilen makam bir heyula ve resmî polisler de birer kukladan başka bir şey değildi" demektedir.³³ Daha önce adı geçen Beşiktaş Muhafızı, bu sadık kabadayı çetelerinden birinin başındaydı ve söz konusu kabadayılar ona hem polisiye vazifelerde, hem de rejimin diğer güçlü adamlarıyla girdiği nüfuz mücadelelerinde yardım ediyorlardı. Beyoğlu'nda Fehmi Paşa veya Galata'da Çerkez Mehmed Paşa gibi bu nüfuzlu adamlar saraya yakındılar ve kentin bazı bölgelerini denetim altında tutan milislere sahiptiler. Bu hadise teşkilatın profesyonelleşme seviyesinin zayıflığını ve muğlak sınırlarını yansıtmaktadır. Bu zaafılar iktidara yakın elitlerin çıkarlarına hizmet eden bir tür milis kuvvetlerinin kurulmasına olanak vermektedir. Sultanın gözüne girmek konusunda birbiriyle çekişen bu yarı-polisiye teşkilatların başlıca

31 Tanzimat dönemi ve sonrasında işkence yasaklanmasının siyasi nedenleri ve hukuki sonuçlarını inceleyen bir çalışma için bkz. İbrahim Halil Kalkan, "Torture, Law, and Politics in the Late Ottoman Empire, 1840-1918", yayımlanmamış doktora tezi, New York University, 2015.

32 BOA, Y.MTV 281/60, 1323.L.09 (6 Aralık 1905). Belgede, "Hamal ve uşak ve aşçı makulesinden ve serseri ve sabıkalı ve bimekân takımından bulunan Ermenilerin Dersaadet'ten ihrac ve ib'adları" emredilmektedir. Belgenin devamında, "bekâr ve sanatsız ve alâkasız" şahıslar özellikle hedef alınmaktadır. Belgenin yanında, başkentten ihraç edilmek üzere yakalanan, ama yakınları tarafından talep edilen soruşturmanın ardından bir sanat icra ettikleri ve aile sahibi oldukları saptanan yirmi iki Ermeniden oluşan bir liste de yer almaktadır.

33 Ziya Şakir, *Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler*, c. 2, Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul, 1943, s. 35.

dürtülerinin kendini gösterme isteği ve kazanç hırsı olduğu anlaşılmaktadır. Yıldız Sarayı'nın hâkimiyetindeki devlet aygıtı bünyesinde edindikleri imtiyazlı konum ve çeşitli zor araçlarına erişebilmeleri sayesinde, polisler de paradoksal olarak ihlal edilmemesini denetlemeleri gereken yasallık sınırlarını aşmaya en eğilimli aktörlerdi.

İhtilafların çözümünde polisin hakemliği

Bununla birlikte, elimizdeki kaynaklara yansıyan sadece Osmanlı polisinin bu baskıcı ve yırtıcı yönü değildir. 19. yüzyıl sonu, polis kuvvetlerinin başkentin tüm ilçelerinde görevlendirildiği ve kent uzamına giderek entegre oldukları döneme denk düşer. O dönemde başlatılan karakol inşaa dalgası da bunu doğrulamaktadır. Farklı ilçelerin (Yıldız Sarayı'na ve liman bölgelerine yakınlıklarına olduğu kadar, yabancı veya gayrimüslim nüfusun yoğunluğuna da bağlı) risk derecelerine göre değişen yoğunluklarda karakollar inşa edilmiştir.³⁴ Böylece ahaliye daha yakın olan polis, gözetim görevlerini daha iyi yapabilecek bir duruma gelmişti. Ama bu iç içelik mahalle sakinleri ile polis memurları arasında gündelik ilişkilerin yoğunlaşmasına yol açarken, polisleri de yerel ölçekteki ihtilafların çözümünde olası muhataplar haline getirdi. Ben de burada, Khaled Fahmy'nin 19. yüzyıl Kahire'si çerçevesinde ışık tuttuğu bu boyuta eğilmek istiyorum.³⁵

Mahalle sakinleri tarafından polis makamlarına gönderilen dilekçeler ahali tarafından polisten talep edilen hakemliğin hangi alanlarda ve biçimlerde gerçekleştiğini anlamak açısından ayrıcalıklı bir kaynak oluşturmaktadır.³⁶ Bir mahalle ölçeğinde imamların ve muhtarların girişimiyle toplanan ve düzinelerle, hatta bazen yüzü bulan mahalle sakininin mesleğini ve mührünü taşıyan bu dilekçeler, çoğunlukla ahlâk ve asayiş konularında kaleme alınmıştır ve dilekçe sahipleri bir mağduriyete uğradıklarını düşünerek adalet istemektedirler. Örneğin, fahişelerin veya adı kötüye çıkmış kadınların mahal-

34 Karakol inşaa hareketi II. Abdülhamid'in saltanatından önce başladı, çünkü Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra ayakta kalan muhafız kışlaları yeni polis kuvvetlerini barındırabilecek sayıda değildi. Bununla birlikte, başkentte ve taşra kentlerinde karakolların çoğalması II. Abdülhamid döneminde gerçekleşti. Yıldız fotoğraf albümlerinde bu tür kamu binalarının birçok örneği yer almaktadır. Karakolların mimari ve şehircilik açısından değerlendirilmesi için, bkz. Aynur Çiftçi, "Son Dönem İstanbul Karakolları. Anadolu Yakası ve Büyükdere Topçu Karakolu", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 1996.

35 Khaled Fahmy, "The Police and the People in Nineteenth-Century Egypt", *Die Welt des Islams*, c. 39, no 3, 1999, s. 340-377.

36 Çeşitli nüfus toplulukları tarafından Osmanlı makamlarına gönderilen dilekçelerin önemi ve bunların merkez ile taşra arasında ayrıcalıklı bir iletişim yöntemi olarak kullanılması hakkında, bkz. Nora Lafi, "Petitions and Accomodating Urban Change in the Ottoman Empire", Elisabeth Özdalga ve diğ., *Istanbul as seen from a distance. Centre and Provinces in the Ottoman Empire* içinde, Swedish Research Institute, İstanbul, 2011, s. 73-82.

leden kovulması, yasadışı olmakla ya da izin verilen saatler dışında da açık kalmakla suçlanan meyhanelerin ve içki satan yerlerin kapatılması gibi konularda yazılan dilekçelere polisten cevap gelmektedir. Arşivlerde saklanan dosyalarda bu dilekçelerin ardından, suçlanan kadınların tam olarak ne yaptığının veya içki satan yerlerin yasadışı olup olmadığının saptanması için polisin soruşturma yürüttüğü görülmektedir. Topkapı'daki içki satan bir yere karşı 1909'da verilen dilekçe, polisin cevabının nelere dayandığını örneklemektedir.³⁷ Söz konusu içki dükkânının camiye asgari uzaklık kuralını ihlal etmediğini vurgulayan ön araştırmanın ardından, polis yine de mahallelerinin ahlâkını koruma kaygısı taşıyan dilekçe sahibi mahalle sakinlerinin ifade ettikleri rahatsızlığı gidermek adına dükkânın kapatılmasını önermektedir.

Genel kural olarak, polisin hakemliği yasal kategorilerin uygulanmasından çok, tarafların zarar ve ziyanlarının değerlendirilmesine dayanmaktadır. Yukarıda değinilen coğrafi yakınlık dışında, bu pragmatizm ve değerlendirme esnekliği belki de dilekçe sahiplerinin polise başvurularında ek bir nedendi. Mahalle sakinleri belirlenmiş bir yasal çerçeve dışında davalarını, sonucu belirsiz bir adli sürecin ağırlığına da katlanmak zorunda kalmadan kazanma umudu taşıyabiliyorlardı. Ayrıca bu girişimler dünün ve bugünün mahalle baskısı tartışmaları etrafında da analiz edilebilir, mahalle veya bazı mahalle sakinleri tarafından uygulanan toplumsal baskının bazı devlet kurumlarının açık veya örtülü desteğinde bir teşvik veya bir meşrulaştırma noktası bulunduğu söylenebilir.³⁸ Günümüzde bölgelere ayrılmış ve geçirimsiz İslâmî kent paradigması tamamen terk edilmiş olmakla birlikte, Osmanlı kentleri ve günümüz Türkiye'si hakkındaki birçok incelemede mahalle hâlâ dinsel ve geleneksel değerlerin aktarıldığı asıl mekân ve okul gibi değişim getiren devlet kurumlarına karşı direnişin zemini olarak değerlendirilmektedir.³⁹ Polisin yaptığı hakemlik örneği ve ondan da önemlisi, Elise Massicard tarafından bu kitapta incelenen muhtar örneği devlet ile mahalle arasındaki çatışmayı temel alan bu katı bakışın görelileştirilmesini gerektirmektedir. Devletin mahalle üzerindeki denetim sahasının genişlemesinin getirdiği gerilimleri de azımsamadan söyleyecek olursak, kent dokusunun içine yeni devlet kurumlarının yerleştirilmesi ikili bir sonuca yol açmış gibi gözükmektedir: devlet aktörle-

37 BOA, ZB 377/31, 13 Mayıs 1325 [26 Mayıs 1909]

38 Mahalle baskısı üzerine tartışma 2007'de Şerif Mardin'in çağdaş Türkiye'deki mahallenin baskıcı ve gerici boyutu ile bunun tarihsel bağlama oturtulması konusundaki sözleriyle başlamıştı. Ruşen Çakır (yön.), *Mahalle Baskısı, Prof. Dr. Şerif Mardin'in Tezlerinden Hareketle Türkiye'de İslâm, Cumhuriyet, Laiklik ve Demokrasi*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

39 Örneğin Şerif Mardin imam/öğretmen karşılığını Cumhuriyet döneminin siyasal ve toplumsal dinamiklerinin anlaşılmasının anahtarlarından biri olarak göstermektedir. AKP'nin iktidara gelişi öğretmenlerin yenilgiye uğrayıp, mahallenin zaferi kazanması olarak yorumlanmaktadır. Ruşen Çakır'ın Şerif Mardin ile yaptığı söyleşi, "Mahalle havası diye bir şey var ki AKP'yi bile döver", *Vatan gazetesi*, Kitap Eki, 15 Mayıs 2007.

rinin, kimi zaman üzerlerine düşen vazifelerin esnetilmesi pahasına toplumla daha ileri bir noktada entegrasyonu ve en azından bazı durumlarda bu aktörlerin nüfus toplulukları tarafından artan oranda benimsenmesi. Jön Türk döneminde polisin meşrulaştırılması söyleminin ana teması olan hizmet mefhumu, devlet kurumlarının, II. Abdülhamid dönemi de dahil olmak üzere, yerel düzeyde kabullenilmesinde can alıcı bir rol oynamış gibi durmaktadır.⁴⁰

Mahalle sakinleri tarafından dışlamak veya cezalandırmak üzere başvuru- rulan polisin hakemliği, ahalinin polis teşkilatını gündelik çatışmaların çözümünde bir aktör olarak kabul ettiğini ve 19. yüzyıl sonunda polis kuvvet- lerinin kent dokusuna ne kadar iyi entegre olduklarını göstermektedir. Tamamen yerel aktörlerin alanına girdiği düşünülebilecek rekabetler konu- sundaki hakemlikte bile polisin müdahalesine başvurulabiliyordu. Örneğin 1890'da, Tophane'deki dört mahallenin muhtarları ve imamları bir araya ge- lerek, mahalle esnafı başta gelmek üzere yüz kadar imza toplarlar; dilekçe- de, o sırada söz konusu mahallelerde de çalışan komşu Galatasaraylı tulum- bacıların karşı çıkmasına rağmen, bir tulumbacı takımı toplanması için po- lis teşkilatından yardım istenmektedir. Dilekçeye imza koyan mahallelerin, daha eski bir kuruluşa sahip olan ve herhalde yüksek mevkilerde destekle- ri bulunan bu rakip karşısında kendi takımlarını kabul ettiremedikleri anla- şılmaktadır.⁴¹ Dilekçede öne sürülen gerekçelerde söz konusu mahallelerde ahşap yapıların ağırlıkta olması nedeniyle yangın riskinin büyüklüğünden de söz edilmekle birlikte, esas olarak konunun ekonomik yönü üzerinde du- rulmakta, tulumbacılardan aynı zamanda hamallık da yapmaları beklenece- ği için onların bu yeni statülerinden fayda sağlayacakları ve mahalle esnafına da daha avantajlı hizmet verecekleri vurgulanmaktadır. Demek ki asayiş ve ahlâkın hiçbir şekilde konu edilmediği, ama polisin meşru bir hakem olarak görüldüğü bir çıkar çatışması söz konusudur. Arşivde saklanan dosya poli-

40 Polis okullarında okutulan ders kitaplarında bu hizmet mefhumu ve memurlar ile halkın birbi- rine yakın olmasının gereği vurgulanmıştır. Günümüzde de AKP'nin siyasi söyleminin ve emni- yet teşkilatının tanıtımının merkezinde hizmet mefhumu yer almaktadır. Örneğin İstanbul Em- niyet Müdürlüğü şu sloganı benimsemiştir: "Halk için emniyet, adalet için hizmet". Bu mefhu- mun Türkçedeki önemi için, karş. Étienne Copeaux, "Hizmet: a Keyword in the Turkish Histo- rical Narrative", *New Perspectives on Turkey*, no. 14, 1996, s. 97-114.

41 BOA, Y.PRK.ZB 5/118, 26.M.1308 [11 Eylül 1890]. Bu mesele hakkındaki dosyada Galatasaray tulumbacılarının reisine ilişkin birçok belge yer almaktadır. Ali Bey adındaki bu kişi sesini sa- dede polis yetkilileri değil, Avusturya-Macaristan sefaretı nezdinde de duyurmaya çalışsa da, se- faret onu derhal başından savar. Yerel çatışmaların çözümünde, özellikle de başkentin birçok yabancı sakin barındıran mahallelerinde, diplomatik kurumlar da bir diğer başvuru mercii- di. Avrupa devletlerinin Balkanlar çerçevesinde oynadıkları bu rol hakkında, karş. Malte Fuhr- mann, "Vagrants, prostitutes and Bosnians: making and unmaking European supremacy in Ot- toman Southeast Europe", Hannes Grandits ve diğ., *Conflicting Loyalties in the Balkans: The Gre- at Powers, the Ottoman Empire and Nation-Building* içinde, I. B. Tauris, Londra/New York, 2011, s. 15-45.

sin meseleye ilgi gösterdiğini doğruluyor, bunu farklı tarafların dinlenmiş (karşı tarafın dilekçesi de dosyaya konmuş) ve bir saha araştırması yapılmış olmasından çıkarıyoruz. Ancak ondan sonra konunun bir komisyona havale edilmesine karar verilmiş; ama çoğunlukla olduğu üzere komisyondan ne sonuç çıktığını bilmiyoruz.

Bu meselenin, mahalle sakinleri ile polis arasında yakın ilişkiler bulunduğunu doğrulamakla birlikte, polisin bu tarz komşuluk ihtilaflarını çözüme kavuşturmada ne derece etkin olduğu konusunda bir fikir beyan edilmesi ne izin vermediğini belirtelim. Polis teşkilatının bu tarz önemsiz meselelere neden böylesine bir ilgi gösterdiği de sorgulanabilir; çünkü polisin daha yukarıda da değindiğimiz cinayet veya suç davalarına karşı sergilediği umursamazlıkla bariz bir çelişki söz konusudur. Verilen bu dilekçelere ve polis teşkilatına yapılan başvuruya, memurların mesailerini karşılamak üzere yapılan ayni veya nakdi ödemelerin de eşlik ettiği varsayımı pekâlâ ileri sürülebilir, ama şu anda bunu kanıtlayabilecek hiçbir veriye sahip değilim; olsa olsa, o dönemde maaşların çok düşük olduğu ve düzensiz ödendikleri, polis arşivinde de sık sık rüşvet ihbarlarına rastlandığı söylenebilir.

Daha geniş kapsamda bakıldığında, polisin bu hakemlik uygulaması adli sistemde 1870'li yıllarda girişilen reformların ruhuna aykırıdır. Nitekim, bu reformların temel ilkelerinden biri adli ve idari makamların ayrılması, yargı ve hakemlik tekelinin adliyeye bırakılmasıydı. Bu kuvvetler ayrılığı fikrinin ilk yansıması, kadı tarafından icra edilen idari görevlerin yavaş yavaş idari makamlara geçmesi oldu. Örneğin, kent pazarlarının denetimi meselesi eskiden kadıya bırakılmışken, belediyelerin ve onların kolluk kuvvetlerinin yetki alanına girdi.⁴² Buna karşılık, Nizamiye mahkemelerini düzenleyen kanunun birçok maddesinde adliye kurumunun idari makamlar karşısındaki çeşitli yetki öncelikleri beyan ediliyordu. Örneğin bir maddede, mülkiye memurlarının artık adli konulara ilişkin dilekçe kabul etmelerine izin verilmediği belirtilmişti.⁴³ Kanun özellikle valilerin adli konulara müdahalelerini ve mahkemeler üzerinde uyguladıkları denetimi hedef alıyordu. Vilayetlerindeki mülki idarenin başında bulunan ve yerel kolluk kuvvetlerinin faaliyetlerini de denetleyen valiler sık sık adli nitelikteki meselelere müdahale ediyor, emirlerindeki polis veya jandarma kuvvetlerini kullanarak tutuklama veya cezai yaptırımlar konusunda mahkeme kararlarını beklemeden harekete geçiyor veya bu kararlara karşı geliyorlardı.⁴⁴ Arşivlerde başka mülki-

42 Karş. örneğin 6. Belediye Dairesi'nin (Beyoğlu ve Galata) 7 Haziran 1858 tarihli nizamnamesinde pazarların denetlenmesinin belediyenin yetkisinde olduğu belirtilmiştir. O. N. Ergin, *a.g.e.*, c. 2, s. 895-898.

43 A. Rubin, *op.cit.*, s. 38.

44 *A.g.e.*, s. 40.

ye memurlarının da benzer müdahalelerde bulunduklarını doğrulayan belgeler mevcuttur; örneğin Adliye Nezareti'nin 1885'te çıkardığı bir talimat-namede yerel mülki memurların mahkemeden kararı çıkmış tutuklamaların infazının geciktirilmesi için kolluk kuvvetlerine emir verdiklerinden söz edilmektedir.⁴⁵

Yukarıda verilen örneklerde, kolluk kuvvetleri sadece yerel mülki makamlar ile adliye arasındaki rekabetin araçları olarak gözüküyorlar. Polis teşkilatına gönderilen dilekçeleri ve polis tarafından yapılan hakemlikleri adli makamların yetki alanının ihlal edilmesi şeklinde eleştiren bir belgeye rastlayamadım. Polisin girişimlerine gösterilen bu hoşgörü birçok nedenle izah edilebilir. Bir yandan, daha yukarıda da değindiğim gibi, bu tarz hakemlikler polise halk nezdinde meşruiyet kazandırıyor ve yerel ölçekte entegrasyonlarını kolaylaştırıyordu; zaten bu da asayiş sisteminde gerçekleştirilen reformun amaçlarından biriydi. Diğer yandan, adliye kurumundaki yetişmiş personel ve olanak açığı dikkate alındığında, önemsiz ihtilafların polis makamları tarafından halledilmesi devlet ve ilgili taraflar açısından daha ağır işleyen, uzun ve masraflı bir adli süreçten sakınma anlamına geliyordu. Son olarak, bu hakemlikler 19. yüzyıl sonundaki sulh (dostane çözüm) uygulamaları kapsamında da tahlil edilebilirler.

Sulh, İslâm fıkhnının Osmanlı topraklarında çok yaygın biçimde kullanılan bileşenlerinden biriydi. Kadı sicillerinde bu tarz sulh çözümlerinin mahkemede karara bağlanmış veya dışarıda halledilip mahkeme tarafından geçerli kılınmış birçok örneği mevcuttur.⁴⁶ Bu dostane çözümler, kasıtlı cinayetler dışında her türlü davayı kapsayabiliyordu. Aracıların (*muslihun-i muslimin*), meselenin tanıklarının veya yerel ileri gelenlerin müdahalesinden çoğunlukla ihtilafın çözümündeki anahtarlardan biri olarak söz edilmektedir. Adliye kurumunda gerçekleştirilen reform ve Nizamiye mahkemelerinin kurulması, bu sulh geleneğinin devletin yeni adli mekanizması ile bütünleştirilmesi sorununu gündeme getirmişti. Şeriat ilkelerinin kanuna dökülmesi anlamındaki ilk deneme olan 1877 tarihli *Mecelle*'de, sulh konusuna birçok madde ayrılmıştı.⁴⁷ Bununla birlikte, mahkemelerde 1879'da yürürlüğe konan reform bu tarz ihtilaf çözümleri için özel bir adli makam kurmamış, Fransız sistemine benzeyen üç düzeyli bir modeli benimsemiş (asliye mahkemesi, istinaf mahkemesi, temyiz mahkemesi) ve her basamağı ceza davaları ve medeni hukuk

45 Bu konu A. Rubin, *a.g.e.*, s. 43'te zikredilmiştir. Bunu, Şura-yı Devlet'in bu tarz müdahaleleri yasaklayan kararı izlemiştir. Bkz. BOA, ŞD. 619/14, 24.M. 1303 [2 Kasım 1885].

46 Işık Tamdoğan, "Sulh and the 18th Century Ottoman Courts of Üsküdar and Adana", *Islamic Law and Society*, c. 15, no. 1, 2008, s. 55-83.

47 Bkz. *Mecelle*, Bölüm 12, Fr. çev. Grégoire Aristarchi Bey, *Législation ottomane, ou Recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'Empire ottoman*, c. 7, Bureaux du journal Thraky, İstanbul, 1888.

davaları olmak üzere iki bölümlü hale getirmişti. Buna koşut olarak, Nizamiye mahkemelerinin adli teşkilatına ilişkin kanun, nahiye ölçeğinde görev yapan ihtiyar meclislerine sulh mahkemeleri olarak çalışma yetkisini de tanımış, ama anlaşıldığı kadarıyla bu yetki fiiliyatta sistematik olarak kullanılmamış ve Nizamiye mahkemeleri tarafından da kabul edilmemişti.⁴⁸

Benim varsayımına göre, polis bu sulh geleneğini, adli teşkilat ve uygulamalardaki reformlar tarafından kurumsal statüsünün tehdit edildiği bir dönemde devralan aktörlerden biridir. Geçmişte olduğu gibi, komşular veya mahalle sakinleri arasında çıkan ihtilafların çoğunluğunun çözümü eşraf, dinî sorumlular gibi birçok yerel aktörün katılımını gerektiren arabuluculuklar üzerinden gerçekleştiriliyordu. Tanzimat ile birlikte, muhtar bu uzlaşma uygulamalarında anahtar rol üstlenen yeni bir aktör olarak ortaya çıkmıştı. Yukarıda söz edilen dilekçe örnekleri 19. yüzyıl sonunda polisin de bu ilişkiler ağına dahil olduğunu, yerel aktör olarak dikkate alındığını ve devletin temsilcisi sıfatıyla hakemlik etmeye çağrıldığını düşündürmektedir. Muhtemelen Tanzimat'tan önce önemsiz denebilecek ihtilafların çoğu kadı önüne hiç çıkmadan arabuluculuklarla hallediliyordu.⁴⁹ Aynı şekilde, bir ihtilafların çözüme kavuşturulması için polisten müdahale etmesini istemek mahalle sakinlerinin önündeki seçeneklerden sadece biriydi ve bu konuda dilekçeye başvurulması da söz konusu etkileşimlerin sadece bir yönüydü; arşivler, memurlar ile mahalle sakinleri arasında gündelik yaşamın içinde kurulan karşılaşmalar ve diyaloglara dayanan daha gayriresmi temasları gün ışığına çıkarmaya ne yazık ki izin vermiyorlar. Sulh uygulamaları hakkında günümüzde yapılan incelemelerin bir bölümü İslâm hukukunun uzlaştırmacı yanının simgesi olarak görülen bu arabuluculuk uygulamalarını idealize etme eğilimi içinde olsa da, arabuluculukta rol alan farklı aktörlerin tek dürtüsünün adalet aşkı olmadığını ayrıca belirtmeye herhalde gerek yoktur.⁵⁰ Polis açısından bu alt-adli çözümlerde yer almak, mahalle bünyesindeki varlığını meşrulaştırıyor ve devlet kaynaklı aktörlerin gözetim ve haber alma faaliyetlerinde kullanılabilecek bir kişisel ilişkiler ağı dokumalarına yardım ediyordu. Demek ki hakemlik faaliyeti keyfi uygulamalara dolaylı yoldan hizmet edebileceği gibi, bunun tersi de doğruydı...

48 A. Rubin, *a.g.e.*, s. 33.

49 I. Tamdoğan, *a.g.m.*

50 Bazı yazarlar sulh uygulamalarının barışçı, hatta dostane niteliğine ve şeriatın ruhuna uygun dostane çözüm alanındaki etkisine vurgu yapmaktadırlar. Karş. Abdulmecid Mutaş, "Amicable settlement in Ottoman Law: *Sulh* system", *Turcica*, c. 36, 2004, s. 125-140. Bu arada, arabuluculuk uygulamalarını geliştirmenin, günümüzde de Türk hükümetinin adli politika eksenlerinden birini oluşturduğunu belirtelim. İhtilaf, iş hukuku veya ticari hukuk alanına giren davalarda, dava açılmadan önce veya dava görülürken arabuluculuk kurumuna başvurulmasını teşvik eden bir kanun (Hukuk Uyuşmazlıklarında Arabuluculuk Kanunu) 22 Haziran 2012'de *Resmî Gazete*'de yayımlandı.

Sonuç

Konu hakkındaki araştırmam henüz sonuçlanmış değil, ama burada taslak halinde sunduğum yaklaşımın polis teşkilatının kendini diğer devlet kurumlarına, özellikle de adalete ve ayrıca topluma göre tanımlama biçiminin daha iyi anlaşılmasını sağlayacağını düşünüyorum. Yetkili makamların adli polis faaliyetlerine fazla ilgi göstermemeleri ve polis kuvvetlerinin adliyenin yetki alanını ihlal etmeleri rejimin polisiye konulardaki önceliklerini, yani siyasal ve toplumsal denetime tanınan ağırlığı ortaya çıkarmaktadır. Teşkilat şemaları, bütçe paylaşımları ve başkent açısından taradığım belgeler bu hususiye-ti net bir biçimde öne çıkarsa da, rejimin hayatta kalması için aynı stratejik öneme sahip olmayan bazı taşra kentlerinde adli polis ile idari polis arasındaki dengesizlik bu denli belirgin olmayabilir.

Toplumla ilişki bakımından ise, devlet kurumları arasındaki çekişmeler veya birbirlerine göre yetkilerinin tanımındaki belirsizlikler birbirine taban tabana zıt iki sonuca yol açmıştır: Bir yandan, özellikle de otoriter bir rejim altında, keyfi tutumları kolaylaştırmışlardır; diğer yandan bir kurumu değil diğerini seçebilen veya kurumları birbirine karşı kullanabilen toplum açısından ise bir çıkış yolu açabilmişlerdir: Yeri gelmiş adliye gitmek yerine polise başvurulmuş, yeri gelmiş polise gidileceğine jandarmaya başvurulmuştur. Devlet kurumlarının bu şekilde birbirinden farklılaştırılarak kullanılması –dilekçeler buna tanıklık etmektedir– kuşkusuz herkesin kolay erişemediği farklı idari makamlarla bir aşinalığı gerektiriyordu. Dolayısıyla bu durum yerel aktörlerin, örneğin muhtarın veya eşrafın, ister kendi adlarına, ister mahalle veya cemaatleri adına harekete geçsinler, itibarlarını ve toplumsal meşruiyetlerini güçlendirmelerini sağlıyordu. Devlete dahil olan ile olmayan arasındaki sınırların ve devlet kurumlarının dış hatlarının hiç net olmadığı bu karmaşık şekillenmeler dikkate alınmazsa, Osmanlı döneminin sonunda adalet ile polisin işleyişinin altında yatan sosyopolitik dengelerin doğru anlaşılamayacağı görülüyor.

Kamusuz Devlet: Toplu Konut İdaresi (TOKİ) Hakkında Bazı Tahminler

JEAN-FRANÇOIS PÉROUSE

Türkiye’de birkaç yıldır kamu ile devlet arasında ortaya çıkan faz farkı devletin geçirdiği başkalaşım lar hakkındaki düşünceleri besliyor.¹ Bu düşüncelere göre, devlet artık kamunun savunucusu değildir ve kamunun çoğunlukla devlet tarafından kabul edilmeyen “gerçek” kefillerini devlet sahasının dışında aramak gerekir. Bu fikir tabii ki eleştirilebilecek normatif bir devlet anlayışına dayansa bile, yine de bazı düşünce ve çağrışım ezberlerini bozduğu için düşünme çabasını uyarıcı bir özellik taşımaktadır. Aralık 2011’de İçişleri Bakanı İdris Naim Şahin’in devletin kadir-i mutlak olması üzerine söylediği sözler (“Devlet hayatın ta kendisidir”)² Kasım 2002’den beri iktidarda olan Adalet ve Kalkınma Partisi’nin paradoksunu bir kez daha gözler önüne serdi. Gerçekten de, ek vazife diye nitelendirilen işleri dışarıya vererek ve kamu harcamalarını kısarak kararlı bir “daha küçük devlet” taraftarı olduğunu gösteren bu genç parti, merkezîyetçilik, devletin gerekliliği ve devlet kültürü gibi Türkiye’nin kesintisiz süren siyasi saplantılarını kendi tarzında ve özellikle de güvenlik alanında devam ettirmektedir.

Kamunun yeniden tanımı hakkındaki bu düşünce çabasını geliştirirken, başbakana yakından bağlı olan Toplu Konut İdaresi’nin (TOKİ) geçirdiği dönüşümleri sorgulamak istiyoruz. Nitekim, 1984’te kurulan ve artık yurttaşların kaygılarının odak noktasında yer alan bu kurum,³ sosyal eşitlik ve

1 Bu konuda bkz. Jean-François Pérouse, “Varoşlarda Devlet Var mı Yok mu? İsabetli bir sorunsal”, *Toplumbilim*, no. 26, 2011, özel sayı: *Banliyô*, s. 83-86.

2 İdris Naim Şahin’in açıklaması ve ilginç bir yorum için bkz. Özgür Mumcu, “Hayatımızın Bakamı”, *Radikal*, 29.12.2011.

3 Kasım 2011’de bir günlük gazete TOKİ’nin internet sitesinin Türk vatandaşları tarafından Google’da en çok tıklanan kamu sitesi olduğunu, Dış Ticaret Konseyi’ni, Türk Standartlar Enstitü-

Kentlerimizin çehresi **TOKİ'yle değişiyor...**

Başladığı işleri hedeflenenden önce bitiren ve bunu yaparken standartlardan hiç ödün vermeyen bir kurum olarak TOKİ, çalışmalarıyla bize gurur kaynağı olmuştur.

Kaynak: T. C. Başbakanlık TOKİ, 2010, Türkiye'nin geleceğini inşa ediyoruz. TOKİ kurum profili 2009-2010, Ankara, s. 2.

uzamsal eşitlik mantığından çok, seçim veya piyasa amaçlı bir mantık çerçevesinde yer alan otoriter bir konut politikası –hatta daha geniş anlamda şehircilik politikası– yürütmek noktasında devletten aldığı güçlü bir meş-

sû'nü, Devlet Planlama Teşkilatı'nı, PTT Genel Müdürlüğü'nü, Sosyal Sigorta Kurumu'nu geride bıraktığını açıkladı; karş. *Milliyet*, 20 Kasım 2010, s. 12.

ruiyete dayanmaktadır. Aslında, TOKİ'nin görevini yerine getirmediği kanaatinde olan aktörlere göre⁴ kamunun temel önceliklerini eksiksiz bir şekilde özetlemek gerekirse, eşitliğin (toplumsal yeniden dağılım ve iyi bir uzamsal dağılım ya da denge), kamu mallarının çeşitliliği, sürdürülebilirliği ve aktarılabilirliğinin teminatı olmak işlevini akıldan tutmamız gerekiyor. TOKİ –güçlü, ama tek taraflı bir iletişim mekanizması– yaptığı konut parklarının bir bölümünü anlatırken durmaksızın “sosyal konut” nitelemesine başvurarak toplumsal bir faaliyet sürdürdüğünü iddia etse de, ilgili kişilere sunulan somut koşullar söz konusu konutların sosyal niteliğini kuşku- lu bir hale getiriyor.⁵

TOKİ tüm sapsmaları ve çok sayıda alandan aktörlerle geliştirdiği ilişkiler sistemiyle, devletin özelleştirilmesi sürecinin simgeleşmiş (Hibou, 1999) “idaresi/ajansı”dır.⁶ Büyük bir pragmatizm içinde söylemini her telden (kâh otoriter işlemler için devletin meşruiyetine, kâh piyasa meşruiyetine dayanmaktadır) sürdürmektedir. Bu bakımdan TOKİ bize bu son yıllarda Türkiye’de devletin müdahale alanının daralmadığını, daha ziyade yeniden tanımlandığını ve görünürlüğünü yitirdiğini kanıtlamaktadır. Yeni bir şekil, yeni icraat usulleri, yeni ittifaklar. Devletin elindeki kamunun teminatı olma yetkisi ihlal edilirken, emilecek emlak kaynağı ve yürütülen operasyonları meşrulaştırma gücü olarak devlete sık sık başvurulmaktadır. Dolayısıyla, bu kurum aracılığıyla özel sektöre başvurulmasının kamu kurumlarının silinmesi anlamına gelmediği, daha ziyade kamu kurumlarının yeni bir tarzda kullanımına tekabül ettiği görülecektir; çünkü özel sektöre doğru bu geçişte TOKİ’nin hâkim bir konumu vardır, özel şirketlerde hisse sahibi olmakta ve hâkimlik yapmaktadır.

Ayrıca, TOKİ’nin şehircilik alanında vazgeçilmez bir kurumsal aktör haline geliş biçimlerini hatırlattıktan (I) sonra, yaptığı toplumsal mühendislik çalışması (II) üzerinde durulacak ve sonra da TOKİ’nin kamu anlayışı konusu işlenecektir (III).

4 Konut hakkı konusunda çok aktif olan Sosyal Haklar Derneği gibi; karş. Cem Ergun ve Hüseyin Gül, “Barınma hakkının ihlal edilme sürecinde kentsel dönüşüm projeleri”, URL: <http://www.sosyalhaklar.net/2010/bildiri/ergun.pdf>. Erişim tarihi: 29 Nisan 2016.

5 24 Ağustos 2009’da satışa sunulan Kayabaşı *sosyal konutları* için gerekli koşullar şunlardı: 4.250 TL dosya masrafı, sözleşme imzalanırken nakit ödenmesi gereken 17.000 ilâ 22.000 TL giriş parası, daha sonra da 120 ay boyunca ayda 950 TL. Halbuki aynı tarihte net asgari ücret 546,48 TL’ydi, dolayısıyla bu “sosyal konut” nitelemesi şaşırtıcıydı; karş. Pelin Pınar Özden, “Sosyal Politika Bağlamında Türkiye’de Sosyal Konut Kavramına bir bakış”, *Ölçü*, 7, 2010, s. 111-116.

6 Bu anlamıyla ajans kelimesi özellikle 2006’da kurulan bölgesel kalkınma ajansları ile birlikte Türkçeye de girdi, ama biz göstermeye çalıştığımız olgu açısından terimi TOKİ için kullanmayı yegledik.

Şehircilik alanında hegemonya kuran bir kurumun ortaya çıkış koşulları ve biçimleri

Aynı noktada kesişen bir fırsatlar yumağı

1990'lı yılların sonundan itibaren Türk ekonomisinde finansal işlemlerin çok ağırlık kazanmasının etkisiyle, gayrimenkul yatırımları özellikle en büyük kentlerde hatırı sayılır bir gelişme kaydetti. O zaman dış pazarlarda (Rusya'dan Libya'ya kadar) sermaye biriktirmiş olan inşaat ve altyapı sektöründen birçok Türk firması Türkiye'deki kentlerde, öncelikle de başlıca metropollerde yatırım yapmaya başladılar.⁷

Buna koşut olarak kent yönetimleri de yavaş yavaş planlamanın sınırlarından vazgeçerek daha çok arazi pazarlamaya yöneldiler; yerel yönetimlerin açıkladıkları amaç, kentlerini uluslararası pazarda tanıtmaktı. Kent politikalarında yaşanan bu son ve net yön değişimini görmek açısından, AKP'nin Haziran 2011 genel seçimleri için hazırladığı programa bir göz atmak yeterli olur; programda sık sık kullanılan "marka-kent" ibaresi bunu vurgulamaktadır.

Eşzamanlı olarak 2001'den (şiddetli bir bankacılık ve finans krizinin yaşandığı yıl) sonra arazi ve gayrimenkul fiyatları her yerde arttı, yatırılan sermayenin hızla amorti edilmesi, hatta rant elde edilmesi olanakları doğdu. Bir örnek verecek olursak, Zincirlikuyu'daki Karayolları İdaresi'nin arazisi 2001'de 150.000 dolara satışa çıkarılmışken, sonunda 2007'de 800.000 dolara satıldı. Urban Land Institute ve PwC konseyinin yayımladığı *Emerging Trends in Real Estate© Europe 2011* raporu, İstanbul'u 2010'daki gayrimenkul geliştirme projeleri bakımından yirmi yedi Avrupa kenti arasında, Londra ve Münih'in önünde, birinci sıraya yerleştirdi. Bu rapor, gayrimenkul sektöründeki başlıca aktörlerin diğer kentlerle kıyaslandığında İstanbul'un sunduğu fırsatlara yöneldiklerinin işaretiydi. Aynı raporun 33. ve 34. sayfaları yatırımcıların gözlerini diktiği İstanbul'a ayrılmıştı: Bu sayfalarda, hem yeni arazi alımı hem de yeni gayrimenkul geliştirme projeleri açısından İstanbul'un sunduğu olağanüstü olanaklar vurgulanıyordu.

Bu bağlamda, tekstil veya turizm gibi sektörlerdeki sermaye sahiplerinin gayrimenkule doğru kaydıklarına tanık olundu.⁸ Eroğlu grubu –tekstil sek-

7 Kasım 2002'den beri iktidarda olan AKP çabasının ve dikkatinin önemli bir bölümünü bu konuya yoğunlaştırmıştır. 12 Haziran 2011 seçimleri için hazırlanan program da bunu net bir biçimde göstermektedir. Bkz. *Türkiye Hazır Hedef 2023*. Nisan 2011. TOKİ tarafından 2002 sonu ile 2010 sonu arasında ülkenin bütününe yapılan 32 milyar liralık yatırımın % 30'u sadece İstanbul'a yapılmıştı; karş. Mustafa Sönmez, "Sıra Geldi Evdeki Gümüşlere", *Cumhuriyet*, 25 Ocak 2012, s. 10.

8 Önce kıyı bölgelerinde turistik gayrimenkulde uzmanlaşan, kısa süre önce de İstanbul gayrimenkul pazarına giren Martı grubu gibi.

törünün epey eski ve İstanbul'da bilinen bir firması– son dönemdeki bu kayışın çarpıcı bir örneğini sunmaktadır. Grup artık lüks konut yapımına yönelmiştir. Şimdi Gaziantep'te de Sanko grubunun asıl çalıştığı işkoluyla hiç alakası olmayan gayrimenkul alanına girdiği görülmektedir. TOKİ tarafından açılan büyük ihalelerin çoğunu kazanan inşaat ve bayındırlık firmalarının % 50'sinin (bkz. Tablo 1) bu alana gireli on yıl olmamış firmalardan oluştuğu söylenebilir.

Bu değişimlerin kent arazileri üzerinde oluşturduğu basınç, bu arazileri kontrol eden veya yeni arazileri imara açma olanağına sahip aktörlerin elini daha önce hiç görülmemiş ölçüde güçlendirmiştir. TOKİ'nin hızla yükselişi böyle izah edilebilir çünkü bu idare, kamu geçmişinden miras kalan olağanüstü bir arazi portföyüne sahiptir.

Merkezi bir kurumun hiç iştirilmemiş boyutta güçlenmesi (1984-2011)

Toplu Konut İdaresi 1984'te –darbe sonrası dönemde özelleştirmele- rin hızlandırıldığı bir ortamda– 2985 sayılı kanunla kuruldu. Aynı kanunla “Toplu Konut Fonu” da oluşturuldu. 1984 ile 2002'nin sonu arasında (AKP'nin iktidara geldiği tarih), TOKİ faaliyetlerini esas olarak Konut Yapı Kooperatifi aracılığıyla konut finansmanı alanına yoğunlaştırdı. Bu kooperatif, merkezi devlet yardımından, bazen de yerel yönetim yardımlarından yararlanan bir sosyal ekonomi biçimidir.⁹ Bu süre zarfında TOKİ tarafından 940.000 konut finanse edildi; bunların 549.000'inin finansmanı TOKİ/kooperatif hareketi ilişkisinin büyük dönemi olan 1984-1989 sonu arasında gerçekleşti. 1984-2002 sonu arasında TOKİ –hem finansör hem müteahhit işlevlerine sahipti– sadece 43.145 konut inşa etti (bunların 7.852'si Emlak Bankası kaynaklıydı).¹⁰

Yiğit Gülöksüz'ün TOKİ'nin başında görev yaptığı dönemde (1992-1997) –İTÜ Mimarlık Fakültesi'nden mezun olduktan sonra ABD'de kent ve bölge planlamacılığı alanında yüksek lisans yapan, kamu kültürünü sahiplenmiş bir bürokrat olan Gülöksüz DPT'de ve 1978-1980 arasında Köy İşleri ve Ko-

9 Türkiye'de inşaat kooperatifleri 1930'lu yıllarda ortaya çıktılar. Başlangıçta ortak bir hedefleri –“modern” bir ana konut sahibi olmak– ve ortak değerleri olan, çoğunlukla ölçek ekonomisinden istifade etmek amacıyla meslek grupları temelinde bir araya gelmiş kişilerden oluşuyorlardı. Kooperatif (1934 tarihli yasaya göre) bir kez kurulduktan ve ilgili bakanlıklar tarafından tasdiklendikten sonra, üyeler aylık bir ödeme yapmayı taahhüt ediyorlardı. Kamu iktidarları tarafından düşük bir bedel karşılığı verilen bir araziye ve banka garantilerine sahip olan kooperatif o zaman inşaat için bir müteahhitle pazarlığa oturabiliyordu.

10 1926'da her yurttaşın düzgün bir konut sahibi olmasını kolaylaştırmak amacıyla kurulan bu banka söz konusu hedeften giderek uzaklaştı ve sonunda 2001 bankacılık fırtınasında iflas edip yok oldu. Karş. Murat Güvenç, Oğuz Işık, *Emlak Bankası 1926-1998*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1999.

operatifler Bakanlığı'nda çalışmıştı— TOKİ ile sosyal-demokrat belediye kooperatifçiliği arasında özellikle de Ankara'da sıkı bir ilişki kuruldu. Dönemin liberal-muhafazakâr hükümetleri tarafından fazla “sosyal-demokrat” bulunan Gülöksüz 1997'de görevden alındıktan sonra, hükümetler “TOKİ'yi sosyal yöneliminden çıkarma” isteklerini açıkça beyan ettiler.

20 Haziran 2001 tarihinde çıkan 4684 sayılı kanunla Toplu Konut Fonu'nun kaldırılması, AKP iktidara gelmeden önce gündeme gelen dönemece açık bir hukuki biçim kazandırdı. Aynı anda, TOKİ 2001 krizinde iflas eden Emlak Bankası'nın gayrimenkul varlıklarının bir bölümünü sahiplendi. Bu beklenmedik piyango ile emlak portföyü oluşmaya başladı. Ama bu emlak portföyünün TOKİ tarafından değerlendirilmesi ancak 2003 yılında, TOKİ'nin başlıca ortağı olan –TOKİ'nin vesayeti altındaki– özel gayrimenkul yatırım ortaklığı grubu Emlak Konut'un (Emlak Konut GYO A.Ş.)¹¹ yeniden yapılandırılmasının ve özellikle de 6 Ağustos 2003 tarihli ve 4966 sayılı kanunun çıkarılmasının ardından gerçekleşmeye başladı. Bu kanun TOKİ'nin kurucu kanununda köklü değişiklikler yapıyor, özel sektörle kurulacak ortaklıklara kapı aralıyor, hatta bunu teşvik ediyordu. Ocak 2004'te, TOKİ Başbakanlığa bağlandı –o güne dek Bayındırlık Bakanlığı'na bağlıydı– ve kurum devlet aygıtı içinde daha merkezi ve görünür bir konum edindi. Sonra Aralık 2004'te, 1969'da kurulmuş Arsa Ofisi Genel Müdürlüğü'nün de TOKİ bünyesine dahil edilmesiyle TOKİ'nin yetkilerinin ve olanaklarının güçlendirilmesi anlamında yeni bir adım atıldı; bu genel müdürlüğün görevi kamu ihtiyaçları için arazi ve emlak edinmek, yönetmek ve üretmekti.¹² Bu şaşırtıcı güçlenmenin bir sonraki aşaması olarak 1984 tarihli kurucu kanun Şubat 2011'de bir kez daha değiştirilerek, TOKİ'ye kentsel dönüşüm bölgelerinde,¹³ TOKİ'nin elindeki bölgelerde ve “toplu konut alanı” olarak tanımlanan bölgelerde imar planı yapma yetkisi de verildi. Süreç devam etti: Temmuz 2011'de başkalaşımın en üst basamağı olarak, TOKİ'den türemiş, neredeyse sipariş üstüne bir bakanlık kuruldu: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı. Bu bakanlığın “doğal” şefi de 2003-2010 arasında TOKİ başkanlığı yapan Erdoğan Bayraktar oldu. 2012 başında

11 Bu yeniden yapılanma 15 Kasım 2000'de kamu bankalarının anonim şirkete dönüştürülmesi hakkındaki 4603 sayılı kanunun sonucuydu. Bu grup 2001 sonunda Türkiye'nin borsada işlem gören en büyük gayrimenkul yatırım ortaklıklarından biri oldu; bugünkü parayla 4,1 milyar TL'lik (yaklaşık 1,9 milyar avro) bir gayrimenkul portföyüne sahipti.

12 Bu “yutma” işlemi 8 Aralık 2004'te çıkarılan 5273 sayılı kanunun 4. maddesi ile onaylanmıştı. Söz konusu kanun 1969'da çıkarılan “arsa üretimi ve değerlendirilmesi” hakkındaki 1164 sayılı kanunda değişiklikler yapıyordu.

13 TOKİ'nin başlıca aktörü olduğu kentsel dönüşüm politikalarının AKP hükümeti tarafından 2004'te başlatılmasından bu yana, dört tür kentsel dönüşümden söz edilebilir: Tarihi kent merkezindeki yoğunluğu azaltmaya ve müzeleştirmeye yönelik kentsel dönüşüm; kendiliğinden oluşmuş gecekondü bölgelerini yasallaştırmaya ve güzelleştirmeye yönelik kentsel dönüşüm; sanayiden arındırılacak bölgelerdeki kentsel dönüşüm ve son olarak da deprem odaklı kentsel dönüşüm.

da TBMM’de bekleyen ve öncelikle TOKİ’yi ilgilendiren iki kanun teklifi vardı: kentsel dönüşüm ve afet riskleriyle ilgili kanun¹⁴ ve eskiden orman arazisi olarak tasnif edilmiş (“2B” arazileri) kamu arazileriyle ilgili kanun.

1990’lı yılların sonunda başlatılan bu kayda değer yapısal değişim TOKİ’nin yetki alanını genişletmiş ve görevlerini, kamu kurumu imajını bozma tehlikesiyle karşı karşıya bırakacak ölçüde çeşitlendirmiştir: TOKİ sahil bölgelerinde zengin Ruslar için villalar, hassas sınır bölgelerinde jandarma karakolları, kentlerde stadyumlar inşa etmekte ve eski binaların onarımı için kredi vermektedir. Ayrıca Türk dinamizminin vitrin kurumu konumuna yükseltilen TOKİ artık Venezuela’dan Pakistan’a, Kuveyt, Tunus veya Nijerya’ya kadar yurtdışında da projeler geliştirmektedir.¹⁵

Eşzamanlı olarak TOKİ çılgın gibi konut üretmektedir; her yerde ilan edilen resmi verilere göre, 2003 başı ile 2011 sonu arasında 510.000’den fazla konut üretilmiştir. TOKİ iletişimi rakamların sürekli tekrarlanmasıyla yattığı varsayılan etkiye dayandırılmıştır. Zaten bu niceliksel performanslar siyasi iktidar tarafından sistematik biçimde araçsallaştırılmakta ve seçim dönemlerinde şantiye açılışları veya –sürecin diğer ucundaki– TOKİ konutlarının anahtarlarının mülk/hak sahiplerine teslim törenleriyle siyasi mitingler hiç çekinilmeden çakıştırılmaktadır.¹⁶

Halbuki 2011 sonunda 1.000’den az çalışanıyla TOKİ mütevazı bir idare görünümündedir. Bu çalışanların sadece üçte biri memurlardan oluşmaktadır; onlar da eski Toplu Konut İdaresi’nin memurlarıdır. Geri kalan, sözleşmeyle çalışan “uzmanlar” ve kalifiye olmayan işlerde istihdam edilen sözleşmeli personelden oluşmaktadır.¹⁷

Projeleri ve ürünleri hakkında tüm ülke sathında çok fazla tanıtım yapan bir kurum olan TOKİ’nin güçlü görsel (adı her yerde duyurulmaktadır) ve medyatik varoluşuyla yurttaşlarla olan doğrudan ilişkilerinin zayıflığı arasında bir çelişki vardır. Bu ilişkiler, “dönüştürülecek bölgeler” denen hedef bölgelerin sakinleriyle olan pazarlıklar veya TOKİ tarafından inşa edilmiş konutların satışı sırasında kurulan ticari ilişkilerle sınırlıdır. Ama pazar-

14 Kanun metni TOKİ’ye, daha önce hiç benzeri görülmemiş bir şekilde, Türk emlak piyasasının kara kutusu olan askeri arazilere de erişim yolunu açmaktadır; bkz. *Vatan*, 4 Şubat 2012, s. 1.

15 Karş. “Nijerya Cumhurbaşkanı TOKİ’den konut istedi”, *Milliyet*, 4 Şubat 2011, s. 19; veya “Yurtdışında ilk dev proje. TOKİ, Pakistan’da 4.620 konut yapacak”, *Birgün*, 19 Şubat 2011, s. 5.

16 Bunun son çarpıcı örneği, AKP tarafından Nisan 2011’den beri dağıtılan tanıtım broşürüdür. Başlığı, “Halkımız kazandı, Türkiye kazandı” olan ve 2001/2011 karşılaştırması yapan broşürde, TOKİ’nin elde ettiği sonuçlar iktidarın ciddiyet ve etkinliğinin en çürütülemez kanıtlarından biri olarak sunulmaktadır.

17 Eski TOKİ başkanı Erdoğan Bayraktar, 2009’da Ankara’da, TOKİ merkezinde 550 ve İstanbul’da TOKİ tarafından dönüşüme uğratılan çeşitli bölgelerde 100 çalışan olduğunu söylemişti. Karş. Pelin Pınar Özden ve diğ., *İstanbul Buluşmaları*, “Kriz ve İstanbul”, TMMOB Şehir Plancıları Odası, s. 21.

lıkları sürdürme işi de –çoğunlukla uzun süren, hassas pazarlıklar söz konusu olmaktadır– genellikle ajanslara veya sahayı bilen yerel memurlara devredilmektedir. Satışlardaki ticari ilişkiler de giderek e-devlet kapsamında internet üzerinden yürütülmektedir. Ayrıca taşeron firmaların kullanılması –TOKİ tarafından inşa edilmiş konut parkının yönetiminde bile– TOKİ'nin fiziken neredeyse görünmez hale gelmesine neden olmaktadır.¹⁸ Nitekim, çoğunlukla, her halükârda İstanbul bölgesi için TOKİ konut parkının yönetimi ve bakımı Boğaziçi Yönetim A.Ş. (eski adı Boğaziçi Konut A.Ş.) adında bir özel şirkete verilmiştir. 1997'de kurulan bu özel anonim şirket –en büyük hissedarı TOKİ'dir– hem TOKİ hem de İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin özel inşaat şirketi olan Kiptaş için çalışmaktadır.¹⁹ Konutların hak sahipleri-ne teslim törenleri sırasında bile ön planda, TOKİ bürokratlarından ziyade, yerel belediye başkanları veya başbakan yer almaktadır. Demek ki yurttaşların çoğunluğu açısından TOKİ medyatik başkanıyla, Türkiye'deki tüm kentlerde göze çarpan logosuyla ve hamisi konumundaki başbakan figürüyle sınırlıdır.²⁰ Gündelik algılama ve uygulamalarda TOKİ, devletin soğuk, rasyonel ve modernleştirici aklı, yürütülen operasyonların sosyal niteliği öne çıkarıldığında da devletin cömert elidir.²¹

Otoriter bir toplumsal mühendislik mi? Gerçekliği yeniden inşa etme kapasitesi: TOKİ'ye göre yoksul ve modern

Kamuoyunda TOKİ'nin ünü ve hakkındaki yaygın algı, devlet kaynaklı itibarına son derece düşkün olan kurum tarafından sürekli yenilenen bir di-

- 18 Ender durumlarda yerel bir "TOKİ" idarecisi görülmektedir. Sözleşmeyle istihdam edilen bu idareci, hak sahiplerinin şikâyetlerini her gün dinleyerek, TOKİ'nin en "sosyal" ve hassas operasyonlarının yoluna konulmasından sorumludur.
- 19 Bkz. internet sitesi: <http://www.bogaziciyonetim.com.tr> (29 Mayıs 2011'de bakıldı). Söz konusu şirket tarafından 29 Mayıs 2011'de yönetilen siteler listesinde bizzat başbakana bağlı bir özel gayrimenkul yatırım ortaklığı tarafından (Albayrak GYO) yapılmış bir lüks site de göze çarpıyor.
- 20 R. T. Erdoğan İstanbul belediye başkanı iken Kiptaş'ın patronu olan Erdoğan Bayraktar, 2003'te TOKİ başkanı oldu, 2010 sonuna kadar bu görevde kaldı, o tarihte görevinden istifa ederek Haziran 2011 seçimlerinde Trabzon'dan AKP milletvekili seçildi. Haziran 2011 sonunda sanki kendisi için sipariş üzerine kurulmuş Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın başına getirildi. 17 Aralık 2013'te başlatılan yolsuzluk soruşturmasına muhatap olan Bayraktar bakanlık görevinden istifa etmek zorunda kaldı. TOKİ'nin 2010'da yayınladığı resmi bir raporda (bkz. fotoğraf, s. 1), kucagında bir bebeği tutan şefkatli Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın resmi yer alıyor; bu fotoğraf Erdoğan ile TOKİ arasındaki organik bağın sembolüdür; karşı. T. C. Başbakanlık TOKİ, 2010, *Türkiye'nin geleceğini inşa ediyoruz. Toki kurum profili 2009-2010*, Ankara, s. 2.
- 21 Bu cömert/anaç imajın hangi medya organları tarafından şekillendirildiğine bakmakta da yarar var: Boğaziçi Yönetim A.Ş. internet sitesinde derlenmiş basın haberleri dikkate alındığında, 15 haberde şöyle bir dağılım görülüyor: *Yeni Şafak* (3), *Zaman* (2), *Vakit* (1), *Bugün* (1), *Takvim* ve *Posta* (1) (bkz. ek 2).

zi muğlak tematik üzerine dayanmaktadır. Bu tematiklerden ilki giriş bölümünde de belirttiğimiz üzere, sosyal imajını korumaya devam eden TOKİ yönetiminde üretilmiş konut parkının sosyal boyutuyla alakalıdır. Bu nedenle, TOKİ tarafından kullanılan ölçütleri ve sosyoekonomik tasnif kategorilerini daha yakından incelemekte yarar var. Daha yukarıda değindiğimiz örnekte (Kayabaşı, Ağustos 2009), hedeflenen başlıca üç hak sahibi grubu vardı: “Yoksullar” grubu, “orta gelir” grubu ve “sosyal konut” grubu (900 TL civarında aylık ödemelerle). “Sosyal konut” niteliğinin istismara yönelik yanı sıra, TOKİ’nin ve TOKİ hakkındaki resmi söylemin aksine, “Yoksullar” grubu Kayabaşı’nda satışa çıkarılan konutların sadece % 6,5’ini temsil ediyordu. Üstelik bu sınırlı “Yoksullar” kesimi içinde bile, herhangi bir devlet yardımı söz konusu olmaması yüzünden bu kategorideki konut “hak sahipleri” –TOKİ’nin gözünde ne kadar düşük olursa olsun– istenen aylık-ları ödeyemedikleri için sık sık konutlardan ayrılmak zorunda kalmaktadırlar. Sulukule’den ayrılmaya zorlananların iskân edildikleri Taşoluk’ta, Ayazma’dan ayrılmaya zorlananların iskân edildikleri Bezirgânbağçe’de gözlemlenen budur. Sonuçta, TOKİ tarafından “fakirler için yapılan” evler kurnazca genel emlak piyasasına düşmektedir.²²

Bizim tahminlerimize göre, TOKİ tarafından 2011’de Türkiye genelinde üretilen “gerçek sosyal konutlar”ın –yani aylık ödemeleri 200 TL’yi geçmeyen konutlar– oranı kurum tarafından piyasaya sürülen konut parkının % 15’ini geçmemektedir. Dolayısıyla –“bakış açıları üstündeki bakış açısını”²³ tanımlama yetkisine sahip devlet meşruiyetine dayanan– TOKİ tarafından öne sürülen kategoriler, devletin konut politikasının gelirler yapısının gerçekliğine uymadığını gizlemeye yönelik bir performans mantığı içinde şekillendirilmiş gibi gözükmektedir.²⁴

Hatta TOKİ bu tematik hakkında, yazılı ve görsel-işitsel basında ve afişlemelerle yürüttüğü reklam kampanyaları, kura ile yapılan daire çekilişleri aracılığıyla kendi efsanesini bile yaratmıştır. Giderek gayrimenkul pazarının üst dilimine yönelişini gizlemek için, zenginlerden alıp yoksullara dağıtan bir “Robin Wood” kurumu efsanesi söz konusudur. “TOKİ 100 milyon taksitli konutları lüks konut satarak yapacak”: Bir TOKİ sorumlusu Mayıs 2005’te böyle diyordu.²⁵ Bu iddia o günden bu yana değişmedi. Bu noktada da büyük özel inşaat gruplarıyla kurulan ortaklıkları tarif etmek için yep-

22 Karş. “Fakirler için yapılan evler, karaborsada satılıyor”, *Zaman*, 5 Şubat 2006.

23 Thierry Coanus’un Bourdieu’nün devlet eleştirisini değerlendirirken kullandığı güzel deyim; karşı. Thierry Coanus, Jean-François Pérouse, *Villes et risques. Regards croisés sur quelques cités “en danger”*, Economica/Anthropos, Paris, 2006, s. 27.

24 Bkz. Türkiye İstatistik Kurumu’nun (TÜİK) analizi; a.n. yap. *Referans*, 1 Haziran 2007, s. 4: “1 m² bile alamayacak 13 milyon aile var. Mortgage zengin işi”.

25 *Hürriyet Yaşam Emlak*, 19 Mayıs 2005, s. 3. Sorumlu eski TL’ye göre konuşmuş.

yeni bir dil geliştirildi –“gelir ortaklığı”, “kaynak geliştirme”– ve bu dil, söylenenleri olduğu gibi kabul edecekleri, boyun eğecekleri ve bu şekilde yatacakları varsayılan yurttaşlara dayatıldı. Bu ortaklıklar herkesin yararına kuruluyormuş havası yaratıldı. TOKİ'nin yolundan saparak, kuruluş hedefinde hiç yer almayan bir müşteri kitlesine doğru yönelmesi –bir TOKİ başkanı bu sapmayı daha 1997'de açıkça ifade etmişti– AKP'ye yakın iş çevrelerinde bile olumsuz tepkilere yol açmaya başladı. 9 Ocak 2011'de, AKP'ye eleştirel yaklaşan bir basın organı olduğu düşünülemeyecek *Yeni Şafak* gazetesi, MÜSLAD (Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği) bünyesindeki “İnşaat” komisyonu sorumlusunun sözlerini manşete taşıdı: “TOKİ ve Kiptaş lüks konut alanından çekilmeli.” Bu uyarı, AKP hükümetini destekleyen çıkar koalisyonu içinde de çatlaklar oluştuğunu gösteriyor.

TOKİ'nin *yoksulu*, Fransa'da kullanılan ve başka temeller üzerinde olsa da yine *inşa edilmiş* bir sözcük olan *dışlanmış* ile aynı manada değildir. Belli koşulları yerine getirmesi beklenmektedir. Ve TOKİ'nin “sosyal devlet”i ancak borcunu ödeyebilecek sınıflara ve mülk sahiplerine seslenmektedir. Nitekim, geniş ölçüde TOKİ tarafından başlatılıp yürütülen kentsel dönüşüm politikası da sadece mülk sahiplerini ve mevzuata uygun bir kira kontratına (kira ilişkilerinin hâlâ çoğunlukla gayriresmi yollardan yürütüldüğü bir ülkede az rastlanan bir belge) sahip olan kiracıları muhatap ve hak sahibi olarak kabul etmektedir. Daha Aralık 2010'da TOKİ'ye özgü “yoksulluk eşiği” –yani bir ailenin ancak onu geçmediği takdirde TOKİ'den “sosyal konut” talep edebileceği aylık gelir tavanı– yeniden yükseltildi –dört yılda üçüncü kez– ve İstanbul için 2.500 TL'den 3.100 TL'ye çıktı.²⁶ Sosyal konutlarına alt gelir gruplarını kabul etmeyi reddeden TOKİ diğer nüfus gruplarına seslenmek zorunda kalmıştır. Ve zaman geçtikçe TOKİ'nin reklamları –“şartsız konut satışı” türünde–²⁷ basında ve internette büyük başarı kazanırken, ilk başlardaki sosyal iddialar taşıyan operasyonların bilinen serbest piyasaya doğru yöneldiklerini göstermektedir.²⁸

Özetleyecek olursak, resmi statüsünden ve 2004'ten beri doğrudan başbakanlığa bağlı merkezi idare olma yetkesinden yararlanan, kent arsaları konusundaki kamu stoğundan bol bol istifade eden²⁹ ve kamulaştırma, planla-

26 “TOKİ, alt gelir grubunun azami sınırını yükseltti”, *Milliyet*, 13 Aralık 2010, s. 4.

27 23 Eylül 2006'da *Birgün* gazetesinin 7. sayfasında şöyle bir manşet vardı: “TOKİ ‘şartsız’ satış dönemine giriyor”.

28 Karş. “Koşulsuz satış, TOKİ'nin günlük cirosunu patlattı”, *Milliyet*, 7 Ekim 2006, s. 8.

29 2011 sonunda, İstanbul'daki arsaların % 50'sinden fazlası hâlâ bir kamu kurumuna (merkezi ve ya yerel) aittir. Bu kurumlar arasında, Milli Savunma Bakanlığı, Hazine, Vakıflar Genel Müdürlüğü (o da TOKİ gibi başbakanlığa bağlıdır) ve Büyükşehir Belediyesi en başta gelmektedir. Kuyucu'ya göre (2011), TOKİ'nin başlıca işlevi bol miktarda “kamu” arazisinin özel pazara transferini güvence altına almaktır. Karş. “TOKİ, 25 ilde 233 arsa satacak”, *Dünya*, 19 Mayıs 2011, s. 4.

ma yetkileriyle de donatılan TOKİ, sosyal faaliyetler yapma iddiasıyla ayrıcalıklı ortaklarına arsa (giderek az bulunur hale gelen bir mülk) ve iş temin etmektedir. Örneğin olağanüstü kamulaştırma usullerini meşrulaştırmak için deprem riski bahanesine giderek daha çok başvurulmakta, TOKİ kendisini milletin kurtarıcısı gibi lanse etmektedir.³⁰ TOKİ'ye tanınan “kamu yararı”nı belirleme yetkisi –bu yetkiyle kamulaştırma yapılabilir– bu kurumu çok farklı tellerden çalan ve (deprem riski adına tapuları iptal etmek söz konusu olduğunda) kamu menfaatinden piyasa kurallarına dek uzanan çok çeşitli meşruiyet bahaneleri kullanan bir aktör haline getirmektedir.

TOKİ'nin hepsi sosyal nitelikte olmayan işlerini kabul ettirebilmek için üstlendiğini iddia ettiği kamu görevi, aynı zamanda modernleştirici ve medenileştirici bir icraat iddiasıyla da atbaşı gitmektedir. Bu noktada TOKİ, Cumhuriyet'in kuruluşundaki modernleşme projesi söyleminin devamcısıdır ve kendisine medenileştirme görevi yüklemiş devletin de bir aracısıdır. Örneğin kentsel dönüşüm projesi hem kent dokularının kökten yenilenmesiyle –sanki eski doku modern olamazmış ve yeni olan mutlaka modern olurmuş gibi– hem de tavırların, yaşam tarzlarının ve zihniyetlerin yenilenmesiyle sağlanacak bir modernleşme olarak sunulmaktadır. TOKİ özellikle toplumsal mühendislik alanına giren bu son iddialar çerçevesinde Kemalist projenin tartışılmaz devamcısı olarak modernleştirici devletin gayretli bir aktörü olarak öne çıkmaktadır. Ama söz konusu modernleşmeci proje tavırlar, hatta sosyoekonomik konumlar üzerine geçirilen yeni çerçevenin neredeyse sihirli etkilerine inançtan –buna başka yerlerde de rastlanmıştır (Chamboredon ve Lemaire, 1970)– kaynaklanmaktadır. Hükûmete yakın bir gazete, Ayazma'daki konutlarından çıkarılan bir ailenin 2007'de bir toplu konut bölgesine yerleştirilmesinden söz ederken, “Sınıf atladılar” diye başlık atmaya cüret edebiliyordu.³¹

TOKİ'nin bu toptancı modernleşmeci iddiası söz konusu kurumu da yurttaşlara hiçbir hesap vermeyen, en yoksulların toplumsal talepleriyle hiçbir bağı olmayan otoriter devlet kurumları arasına sokmaktadır.³² Büyük inşaat firmalarıyla yapılan anlaşmalar bu medenileştirme görevinin arkasına saklanarak neredeyse kabul edilebilir kılınmakta veya gözlerden gizlenmek-

30 İster terör riski, ister su baskını riski, ister heyelan riski, ister yangın veya deprem riski söz konusu olsun, TOKİ'nin her şeye bir cevabı var gibi gözükmekte ve kendisini toplumun önündeki yıkılmaz sur gibi sunmaktadır.

31 Karş. *Yeni Şafak*, 3 Mart 2007.

32 TOKİ 2010 ve 2011'de Türkiye'deki Roman vatandaşların sorununu, onlara düzgün ve maddi açıdan erişilebilir konutlar sunarak çözecek kurum olarak öne atıldı. Bu medyatik taarruzdan iki yıl sonra, amaçlara ulaşılamadığını, çünkü ilgili nüfus topluluklarının istihdam ve gelir yapısı sorunlarının çözümsüz kaldığını teslim etmek gerekiyor. Ayrıca TOKİ doğudaki savaşta şehit olan askerlerin dul eşlerine yönelik de bir teklif geliştirdi; bu teklifin tanıtımında da milliyetçi temalar ile popülist söylemler iç içe geçirilmiş durumda.

tedir. Bu düzeyde, TOKİ'nin modernleştirmeci iddiası ile güvenlik saplantısı arasında bir bağ olduğu gözükmemektedir.³³ TOKİ bu projelere karşı çıkanları mahkûm edebilmek için onları açıkça kriminalize etmekten çekinmemekte, böylece kendi yaptıklarını kamu yararına bir faaliyet olarak göstermeye çalışmaktadır. Kasım 2005'te inşaat firmalarının temsilcileri karşısında TOKİ başkanı, "insanlarımız, gecekondu ve kaçak yapılaşma bölgelerinden çokça beslendikleri için bu olgunun kaldırılıp atılmasına engel olmaya çalışıyor"³⁴ açıklamasını yapmıştı. İki yıl sonra aynı E. Bayraktar şu demeci verdi: "Terörden sonra en büyük sorunumuz çarpık yapılaşmadır."³⁵ Böyle amaçlar ve bu tarz hasımlar öne süren TOKİ, Türkiye'de temizliğin ve normalleşmenin başlıca aktörlerinden biri pozunda sivrilmektedir. Karakol inşaatlarına (en ücra sınır bölgelerine varıncaya dek) ve yeni hapisane inşaatlarına (Karakaş, 2012) yapılan yatırımlar modernleşme ile güvenlik arasında gerçekleşen ittifakı doğrular niteliktedir. Ayrıca TOKİ, özel sektördeki ortakları/rakipleri gibi, muhtaç olmayan ve çoğunlukla yatırım amacıyla gayrimenkul alan sosyal gruplara hitap eden gayrimenkul ürünlerinin "güvenlikli" boyutunu, belirleyici ticari argüman olarak giderek öne çıkarmaktadır. TOKİ'nin –TOKİ tarafından transfer edilen arsalardan yararlanmış– özel ortaklarının ürünlerinin piyasaya sürülüşünde bu güvenlik argümanı daha da önem kazanmaktadır.

Demek ki TOKİ için modern demek yeni, güvenli, ama aynı zamanda bol miktarda tüketilebilir demektir. TOKİ'ye göre kentte modernliğe erişim en simgesel donanımları, yani alışveriş merkezleri aracılığıyla tüketim toplumuna erişim demektir. Bu merkezler TOKİ binalarının camiler veya okullar kadar merkezi, amiral gemileri olmuşlardır. TOKİ tarafından üç yıl içinde İstanbul'un kuzeybatısında yapılan 65.000 konutluk uydu-kent Kayaşehir'in (eski Kayabaşı) merkezi devasa bir alışveriş merkezinden oluşmaktadır.³⁶

Son olarak, TOKİ imparatorluğu tartışılmaz olduğu iddia edilen bir gerçeğe daha dayanmakta ve bu da söz konusu idarenin temsil ettiği çıkar ortaklığını yansıtmaktadır (Çavuşoğlu, 2011: 50). Bu gerçek, Türkiye'de var olduğu öne sürülen kronik bir konut açığıdır. Oysa güçlü tesirleri olan böyle bir açık fikri çok tartışmalıdır. En büyük toplu konut üreticileri ve özellikle de olağanüstü yetkiler ve olanaklarla (özellikle de arsa zenginliği) donatılmış, dolayısıyla kim isterse onunla çalışan TOKİ tarafından tercih edilen firmalar tarafından desteklenmektedir. Her ne olursa olsun, TOKİ varlığının sosyal

33 TOKİ'nin İstanbul'daki üç toplu konut operasyonunda (Başbüyük, Halkalı ve Bezirgânbahçe) birçok bina polis veya jandarma ailelerine tahsis edilmişti.

34 Karş. "Kentsel dönüşümü çeteler engelliyor", *Yeni Şafak*, 18 Kasım 2007, s. 5.

35 "Terörden sonra en büyük sorun çarpık yapılaşma", *Yeni Şafak*, 6 Mayıs 2007, s. 5.

36 Karş. "TOKİ Kayabaşı'nda "uydukent" kuruyor", *Emlak*, Ekim 2008, s. 43.

sebebi hakkındaki söylemini acilen doldurulması gereken bu sözde açığın varlığına dayandırmaktadır. TOKİ'nin önüne koyduğu görev, tüm fırsatları kullanarak ve kentteki tüm boş arazilere yatırım yaparak bu açığı azaltmaktır. Merkezileştirici, volontarist ve nicelikçi bir kalkınmacılıkla karşı karşıya olduğumuz anlaşıyor. Bu konut açığı söylemi inşaat ve gayrimenkul alanındaki İNDER veya GYODER gibi işveren örgütlerinin söylemine benzemektedir.³⁷ Çılgın gibi süren kent yapılaşmasının aktörleri projelerin çoğalması ve yeni arazilerin kentleşmeye açılması yönünde sürekli baskı yapmaktadırlar. Bu noktada TOKİ ile inşaat sektörünün büyük özel aktörleri arasında hiçbir fark yoktur. TOKİ'nin yaptığı, bir çıkar grubunun söylemine devlet meşruiyeti sağlamaktan ibarettir. Bununla birlikte TOKİ, bu konut açığı saptama-teşhisinin nasıl ortaya çıkarıldığı konusunda asla açık ve net bir izah getirmemektedir. Bir kez daha tepeden inme bir şekilde dayatılan ve gerçek kabul edilmesi istenen bir olguyla karşı karşıyayız. Bunlara karşı çıkmayı göze alanların üzerine de müesses nizamın yıldırımları yağdırılmaktadır. Bazı yerel idareler ve meslek odaları bünyesinde bu oldu bittiye karşı yükselen “çatlak sesler” derhal aşağılanmaktadır. 2004'ten beri ülkenin bütününde uygulanan tek kitlesel kent politikası konumuna yükseltilen kentsel dönüşüm politikası ile birlikte, TOKİ gelecek için istenen kent dünyası görüşünü ve modernite anlayışını dayatma fırsatını bulmuştur.

TOKİ, yerel alan, kamu hizmeti ve kamu/özel sektör ortaklıkları: anlaşmazlık

TOKİ raporu yerel ölçekte –hem yerel çevre, hem de “yerel toplum” bakımından– operasyonların yürütülme biçimi üzerinden değerlendirildiğinde, bu idarenin icraatının dayandığı yerel alanın nasıl yadsındığı çarpıcı bir gerçek olarak ortaya çıkmaktadır. Gerçekten de ana perspektifi standartlaştırıcı ve ulusal ölçekli olan bir idare söz konusudur.³⁸ TOKİ yerel alana ancak dolaylı yoldan, merkezden hareketle, üstelik dikey ve tektip biçimde girmektedir. Kendine özgü çevre dinamikleri ve sosyal dinamikler, kendine ait belleği ile birlikte karmaşık bir sistem olan yerel alan kavramına TOKİ felsefesinde hiç yer yoktur. TOKİ tarafından hararetle bir şekilde savunulan kentsel modernitenin sanki bir tek çehresi varmış gibi davranılmaktadır. TOKİ normları yerel saptmaları asla dikkate almaz. TOKİ ihaleleri ulusal düzeyde yapılır ve dolayısıyla konut üretimindeki yerel sistemleri devre dışı bırakır. Gazi-

37 İNDER: İstanbul İnşaatçılar Derneği; GYODER: Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı Derneği.

38 “[...] TOKİ, ülkemizde konut ve kentleşmeye ilişkin sorunlara *ulusal düzeyde* çözüm üretmeyi amaçlayan bir kamu kurumudur” (biz vurguladık). Karş. Toplu Konut İdaresi (TOKİ), *Bilinirlik, Güvenilirlik ve Marka İmajı Araştırması*, TOKİ Araştırma Dizisi 4, Ankara, 2008, s. 5.

antep, Edirne, Bilecik... Her yerde pekâlâ birbirinin yerine geçebilecek, aynı kentsel moderniteye doğru aynı yürüyüş gerçekleştirilir.

Aynı şekilde, TOKİ'nin birlikte çalışmak zorunda olduğu yerel yönetimlerle ilişkisi de, merkezden Başbakan Erdoğan'ın müteahhkim sesiyle konuşan TOKİ'nin her zaman üstte olduğu ve son sözü söylediği hiyerarşik bir ilişkidir. Bu durum özellikle bazı bölgelerde, çeşitli nedenlerle çarpıcı bir hal almaktadır: Karadeniz'in kuzeydoğu kıyı bölgesinde R. T. Erdoğan'ı bu bölgeye bağlayan güçlü duygusal bağlar nedeniyle; doğuda merkezi iktidarın AKP denetiminde olmayan belediyelere nispet yapması nedeniyle (bkz. bu kitap içinde M. Girard ve C. Scalbert Yücel'in makalesi). Bu bakımdan, belediyelerin bir nebze de olsa inisiyatif sahibi olduğu 2004 ve 2005 yıllarından bugüne, TOKİ'nin iktidarının, ilan edilen tüm adem-i merkeziyet iddialarına rağmen, yerel icracı düzeyine indirgenen belediyeler aleyhine güçlendiği görülmüyor.³⁹ Aynı şekilde, 76. maddesinde "Kent konseyi" getiren ve "katılımı" teşvik eden yeni belediye kanununa rağmen (Temmuz 2005 tarihli, 5393 sayılı kanun), kentsel dönüşüm sürecinin hiçbir aşamasında TOKİ şeklen bile olsa hiçbir katılım talebinde bulunmaz. Girişiminin (cahil) halkın yararına ve haklı olduğundan emin olan TOKİ, yerel demokrasinin cılız kanallarını devre dışı bırakabilmektedir. Devlet menfaatleri ilkesi her yerde aynı şekilde uygulanmaktadır, istişareye asla gerek yoktur.

Sonuç olarak, devlet ile kamu arasında önerilen ayrımı yeniden ele alıp TOKİ'nin kamusal boyutunu sorgulamakta yarar var. TOKİ'nin, adının ilk açılımında ("Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi", biz vurguladık)⁴⁰ açıkça yer alan kamusal boyutu demek ki 2000'li yıllarda silinip gitmiştir. 2005'te TOKİ başkanı basına, öncelikli muhatap konumuna yükseltilmiş yatırımcılara çağrı biçiminde net bir demeç veriyordu: "Gayrimenkule yatırım yapmanın tam zamanıdır."⁴¹ Hatta Türkiye Cumhuriyeti devleti bünyesindeki müteşebbis yaklaşımının ve söyleminin yaygınlaşmasına ve sıradanlaşmasına TOKİ'nin etkin biçimde katıldığı ve katılmaya devam ettiği söylenebilir (Robert, 2007: 10). GYODER gibi (Türkiye'deki başlıca gayrimenkul yatırımcılarını ve emlak geliştirmecilerini bünyesinde toplayan baskı grubu) yapılarla ve kendilerini liberal "iyi kent yönetişi" söyleminin yayılmasına vakfetmiş uluslararası ajanslarla –PwC, Urban Land Institute (ULI)⁴² ve-

39 Küçükçekmece/Ayazma'da güç dengesindeki bu değişimi yakından gözlemledik. Nitekim, boşaltılması gereken evlerde yaşayanların ayak sürmesi yüzünden süreçte duraklama olunca, Başbakan Erdoğan konuya bizzat müdahale etti. Ayrıca bkz. Mehmet Penpecioglu, "Yapılı çevre üretimi, devlet ve büyük ölçekli projeler", *Birikim*, no. 270, 2011, s. 65-67.

40 1990'lı yılların sonundan itibaren, açılım "Toplu Konut İdaresi" olarak değiştirildi.

41 "Gayrimenkule yatırım yapmanın tam zamanı", *Vatan*, 30 Mayıs 2005.

42 Urban Land Institute-Türkiye'nin 2007'den beri başkanlığını yapan Haluk Sur, TOKİ'nin içinde bulunduğu atmosferi çok iyi yansıtan bir özgeçmişe sahiptir: Bogaziçi Üniversitesi'nden me-

ya Moody's- yakınlığı da masum bir durum olarak değerlendirilemez. Örneğin Moody's Şubat 2008'de TOKİ hakkında çok olumlu ve hâkim kanaati yineleyen bir rapor yayınlamıştır. GYODER'deki lider şirketler –Sinpaş, İhlas veya Torunlar– TOKİ'nin başlıca ortaklarıdır ve kamu arazilerinin özel sektöre transferinden ilk sırada faydalanan firmalardır (Kuyucu, 2010; Sönmez, 2011). TOKİ pazarlama yöntemlerinin ustası olmuştur ve yönetimindeki birçok sorumlu özel sektörden gelmekte ve arada hiçbir kopukluk yaşamadan TOKİ'de çalışmayı sürdürmektedir.⁴³ 2007 yılının başında, TOKİ'nin tamamlanmış konut stoğunu eritmek için başlattığı promosyon kampanyası –elektronik ev aletlerinde hatırı sayılır indirimler– bunun haksız rekabet olduğunu ileri süren sektör üyeleri tarafından tepkiyle karşılanmıştır.

Ayrıca, TOKİ tarafından gerçekleştirilen kentsel dönüşüm operasyonları çoğunlukla yerel geçmişin kökten inkârı zemininde gelişmekte, bunun yerine dönüşüme uğratılan bölgeleri iskân edecekleri beklenen toplumsal grupların kimlik tanımında tercih ettikleri soyut, beylik ve yeniden üretilmiş bir geçmişe yönelik referanslar öne çıkarılmaktadır. Hatta TOKİ, söz konusu bölgelerin geçmişi sahiplenilemez veya sahiplenmeye değmez diye değerlendirildiğinde, bu mazi ile bir “kopuş kültürü” sergilemekte, bu da Cumhuriyet'in ilk yıllarının şehirciliğini hatırlatmaktadır. Bu anlamda, “kamu yönetimleri”nin çeşitli inisiyatifleri arasında bile, hiçbir süreklilik kaygısı görülmemekte, TOKİ kendine özgü kanallarına ve mantığına göre daha önceki veya çevredeki (yerel yönetimler ya da diğer merkezi idareler) farklı kamusal inisiyatifleri hiç dikkate almadan faaliyetlerini sürdürmektedir. Kamusal icraatın *takımadalaşması* varsayımı (Girard ve Scalbert), TOKİ kendi ulusal dinamiğine göre faaliyet gösterdiği ve bu faaliyet aynı alanda çalışabilen diğer kamusal aktörlerin, örneğin İstanbul'da İSKİ ve Büyükşehir Belediyesi veya Valiliğin icraatıyla eklemlenmediği ölçüde doğrulanmış olmaktadır. Örneğin TOKİ, hızla özümseven bir yasadışı alanı olarak damgalanmasına geniş ölçüde katkıda bulunduğu Ayazma'da, kendisi daha hiçbir şeye müdahil olmadan önce, 2004'te yerel yönetimlerin “kamusal” donatım planlamasıyla yatırım yaptıkları bir bölgenin tamamen haritadan si-

zun olan (İnşaat Mühendisliği Fakültesi) Sur, aynı üniversitede çevre bilimleri yüksek lisansı, daha sonra ABD'de çevre mühendisliği dalında doktora yapmıştır. Türkiye'ye döndüğünde yılarca Milli Savunma Bakanlığı'nın “NATO İnşaatları” bölümünde kontrol mühendisi olarak çalışır. Bunun ardından dinî yönü fazlasıyla ağır basan İhlas Holding'de çalışarak (1992-2006 arasında) yönünü belirler ve 1997'de Türkiye'nin ilk gayrimenkul yatırım ortaklığı şirketlerinden biri olan İhlas GYO'nun kuruluşuna katılır. 2005-2006'da GYODER başkanlığı yapmıştır.

- 43 Diyarbakır'da Ekim 2011'de düzenlenen bir şehircilik yarışması münasebetiyle tanıştığım genç Gecekondu Dönüşümü Müdürü'nün durumu buydu; Selçuk Üniversitesi'nin (Konya) Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nden mezun olmuş, daha sonra gayrimenkul geliştirme alanında uzmanlaşmıştı. Özel sektörde yıllarca çalıştıktan sonra 2004'te belediye sektörüne (Kütahya) geçmiş, 2006'da da TOKİ'ye girmişti.

linmesine ve oradan sürülen nüfusla hiçbir alakası olmayan bir müşteri kitlesinin ihtiyaçlarına göre yeniden şekillendirilmesine göz yummuştur. TOKİ açısından kentsel dönüşümün koşullarından biri, yerel geçmişten kopulması, hatta bunun tamamen unutulmasıdır.

Şeffaflık ve hesap verebilirlik konularında ise, TOKİ ne muhasebe işleyişi ne de yurttaşlarla olan ilişkileri bakımından AKP tarafından sıkça öne çıkarılan ilkelere uymaktadır.⁴⁴ Bu durum, siyasi iktidar tarafından seçimlerde çok öne çıkarılarak kullanılan bu kurumun paradokslarından biridir.⁴⁵ Nitekim, kamu yararını saptama yetkisine sahip olan bu kurum, kamu muhasebesi kurallarının dışında bırakılmıştır ve Mart 2012'den beri konut haricindeki tüm faaliyetlerinde (kamu binaları, sınır karakolları inşaatları...) Kamu İhale Kanunu hükümlerinin bile dışında tutulmaktadır. Türkiye'de çıkan *Fortune* dergisi, Türkiye Merkez Bankası'nın bir raporuna dayanarak hazırladığı TOKİ'nin finans durumuna ilişkin kabarık dosyada, bu idareyi "Pandora'nın kutusu"⁴⁶ diye nitelemiştir. Ayrıca, TOKİ ile ordu arasında süren –ordunun hâlâ elinde tuttuğu hatırı sayılır arsa ve arazilerin bir bölümünün transferiyle ilgili– pazarlıkların içeriği de bilinmemektedir; halbuki konu, Türkiye'deki kentlerin geleceğini ilgilendirecek kadar önemlidir.

TOKİ politikasında alanı dikkate alan, yatay bir yaklaşım bulunmaması da çarpıcı bir hususiyettir. TOKİ için çevre, sadece müşteri hedef kitlesi tarafından derhal algılanabilir ve tüketilebilir bir manzara ya da dekor olarak mevcuttur. Örneğin TOKİ açısından, yoğun bir kentleşmenin bulunduğu bir alanın tüm atık suyunu toplayan çok kirli bir derenin yanı başında lüks bir site inşa etmek (Ataköy Konakları) sorun olmamaktadır. Önemli olan, kullanılan alanın dolaysız kalitesi, çok revaçta olan deniz manzaralı daireler yapılmasına izin veren bir kıyıda bulunmasıdır. Alan ve çevre TOKİ'nin gözünde birer sistem değildir, bu sayede de olası problemler dışarıda bırakılabilmektedir. Bu konular birbirlerinden bağımsız olarak değerlendirilen alt-kümeler halinde parçalanmakta ve tek tek ele alınmaktadır. Bununla ilişkili olarak –sosyal ve uzamsal– eşitlik ilkesi TOKİ'nin kaygıları içinde hiç yer almamaktadır. Tam aksine, pazarlama kampanyalarında lüks ve ayrıcalık hakkını doğ-

44 Gerçekten de *saydamlık/şeffaflık* ve *hesap verebilirlik* AKP yetkilileri tarafından çok sık kullanılan terimlerdir; 10 Aralık 2003'te çıkarılan, 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, 28 Ekim 2006'da çıkarılan, 5548 sayılı Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu ve 3 Aralık 2010'da çıkarılan, 6085 sayılı Sayıştay Kanunu bu kaygının en bariz örnekleridir. Ancak 2013 yılı sonunda devletin üst katlarındaki kimi karanlık olaylarla ilgili ortalığa dökülen –ve resmen yalanlanmayan– soruşturmalar, bu ilkelerin üzerinin kalın bir kuşku perdesiyle kaplanmasına neden olmuştur.

45 Hatta Haziran 2007'de Yüksek Seçim Kurulu (YSK) bile seçim kampanyası yürüten Başbakan Erdoğan'ın katıldığı TOKİ törenlerinin televizyon kanalları tarafından naklen yayınlanmasını, bu araçsallaştırmanın bir eşitsizlik yarattığı kanaati ile yasakladı; karş. "TOKİ törenlerinin yayını yasaklandı", *Referans*, 16-17 Haziran 2007, s. 15.

46 *Fortune*, Mart 2009, s. 44.

rudan veya dolaylı yollardan yclten TOKİ ile imtiyazlı özel sektör ortakları arasında hiçbir fark yoktur.⁴⁷ Sosyal Haklar Derneği gibi herkesin konut hakkı olduğunu savunan derneklerin, kentsel dönüşüm projelerine karşı çıkanların ve şehir planlamacıları ve mimarlar odaları gibi meslek örgütlerinin gözünde TOKİ, hak sahiplerini sadece ve sadece borçlarını ödeme kapasitelerine göre tasnif edip, hiyerarşiye sokarak, desteklenen bir kamusal kira sektörü geliştirmeyi asla düşünmeyerek, sadece mülk sahiplerini muhatap kabul ederek sosyal eşitsizlikleri pekiştiren, hatta derinleştiren bir işlev görmektedir. Bu bakımdan TOKİ'nin konutlara yerleştirme yoluyla zenginleşme ve toplumsal tırmanma sağlandığı söylemi aldatici görünmektedir. Ankara'da Dikmen Vadisi'ndeki dönüşüme muhalefet hareketi, TOKİ ve Ankara Belediyesi tarafından yürütülen, yerleşim alanını orada hâlâ yaşayan ve direnen nüfus kategorilerinden daha hali vakti yerinde kategorilere amaya yönelik projelere karşı geliştirdiğı eşitlikçi söylem ile bir örnek durumundadır.

Ayrıca, TOKİ tarafından büyük ölçekte, hiçbir ayırım yapılmaksızın üretilen ve her yeri birbirine benzeten tektip kentsel biçimler –şehir planlamacıları ve mimarlar bu tektipliğe sürekli karşı çıkmaktadırlar– TOKİ'nin aşırı merkezileşmiş işleyişinin en somut ve bariz ifadesi olarak okunabilir.⁴⁸ Sosyal seçkinlik arayışı ile mimari tercihlerde çeşitlilik yokluğu pekâlâ bağdaştırılabilmektedir. Eşitlikilik, eşitlilik yokluğunun bahanesi haline de gelebilir, halbuki –daha yukarıda ifade edildiğı gibi– eşitlilik yerel renklerin dik-kate alınması şeklinde de yansiyabilir.

Üstelik, yukarıda değinilen sapma ve aşırı güçlenme uyarınca, TOKİ bir tür özel/kamu ortaklıkları makinesi haline gelmiştir; bu ortaklıkların sayısı ve yıllık ciroları bunu göstermektedir. Temmuz 2003 ve Mayıs 2004'te kanunlarda yapılan değişiklikler TOKİ'nin kurucu kanununa şu olanağı ekleyerek ortaklıklar kurma yolunu açmışlardır: “Konut sektörüyle ilgili şirketler kurmak veya kurulmuş şirketlere ve finans kurumlarına ortak olmak.”⁴⁹ Kanundaki bu değişikliklerin sonucu olarak, TOKİ'ye bağlı gayrimenkul yatırım ortaklığı anonim şirketi Emlak Konut GYO A.ř., Türkiye'nin en büyük gayrimenkul şirketlerinden biri haline gelmiş, şubat 2011 sonunda borsa değeri aynı sektördeki diğer tüm şirketleri geride bırakmıştır.⁵⁰ TOKİ'nin en büyük hissedar olduğı bu özel şirket ayrıca TOKİ ihalelerinin bir numaralı kazananı durumundadır. TOKİ bunun dışında, Vakıflar Genel Müdür-

47 Bkz. *Vatan* gazetesi, “TOKİ lüks villalar yapacak”, 9 Temmuz 2009.

48 Karş. Ömer Kanıpak, “Tek tip TOKİ binaları ileride büyük sorun olacak”, *Radikal*, 7 Haziran 2011, s. 8.

49 Bkz. 2985 sayılı TOKİ kanununda 4966 sayılı (31 Temmuz 2003) ve 5162 sayılı (5 Mayıs 2004) kanunlarla yapılan değişiklikler; Madde ek 1/e.

50 28 şubat 2011'de 6,275 milyar TL.

lg cıkışlı bir başka gayrimenkul yatırım ortaklığı anonim şirketinin, Vakıf GYO'nun da hisselerine sahiptir (şubat 2012 başında % 15).⁵¹ Türkiye'de, 1992 sonunda cıkarılan 3794 sayılı Sermaye Piyasası Kanunu'na dayanılarak, daha 1996'da kurulmuş ilk gayrimenkul yatırım ortaklığı anonim şirketi söz konusudur. Üstelik TOKİ 1980'de Emlak Bankası'na bağlı olarak kurulmuş "Emlak Planlama, İnşaat, Proje Yönetimi ve Ticaret A.ř."nin de en büyük hissedarıdır. Bu şirketin ve Vakıf GYO'nun yanı sıra, TOKİ'nin en büyük hissedarı olduğu diğer özel şirketler şunlardır: GEDAş (1994'te Emlak Bankası tarafından kurulan, sonra 2001'de TOKİ'ye devredilen gayrimenkul değerleme şirketi), TOBAş (Ankara'nın kuzeyindeki kentsel dönüşüm projelerini yürütmek üzere kurulmuş şirket) ve Vakıf İnşaat (1977'de Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından kurulan, ama 2005'te TOKİ'nin denetimine geçen, restorasyon çalışmalarında uzmanlaşmış şirket). Sonuç olarak –birbiriyile ilişkili devlet idarelerini, rneğin Vakıflar Genel Müdürlüğünü zel sektöre açma operatörü gibi çalıştığı anlaşılan– TOKİ kendine bağlı ve hiç şeffaf olmayan yakın ilişkiler içinde olduğu kendi özel sektör çevresini yaratmıştır.

Bu ilişkiler ve etkileşimler sistemi kamu pazarının ve arazilerinin ihaleler yoluyla tahsisinden geçen "hasılat paylaşımı" sisteminin etrafında yapılanmıştır. Böylece 2003'ten bu yana bir imtiyazlı ortaklar kümesi güçlenmiş ve TOKİ'nin yapısal çift yönlülüğünden/ikiliğinden en çok yararlanan şirketler olarak öne çıkmışlardır (Sönmez 2011). 10 yıl içinde, bir yandan TOKİ'nin inşaat projelerinin ihalelerini kazanarak, diğer yandan da kamu arazileri ve bunların üzerinde imar hakları verilerek oluşturulan ikili mekanizma yoluyla TOKİ kendisine bir imtiyazlı ortaklar çevresi oluşturmuş, bu çevrenin ilk halkasında arazi tahsislerinden ve prestijli projelerden yararlananlar, sadık girişimciler yer almıştır. Örneğin birinci halkada, toplam ciro olarak en büyük projelerden istifade eden firmalar arasında yer alan Varyap İnşaat göze çarpmaktadır. Varyap 1975'te Türkiye'nin güneyinde Karadenizli bir aile tarafından kurulmuş bir inşaat şirketidir. 1990'lı yılların sonunda sistematik zelleştirme programlarının başlatılmasıyla birlikte yükselişe geçmiştir. 1988'de merkezini İstanbul'a taşıyan şirket, 1998'de –o sırada dağıtılma süreci başlayan– Tekel'den viski üretiminin özelleştirilmesi ihalesini kazanmıştır. Viski fabrikasını bir Amerikan grubuna satarak hatırı sayılır bir kr elde eden şirket o yıllardan itibaren kamu sektörüyle, özellikle de TOKİ ile kurduğu ortaklıklar yoluyla büyür.⁵² Böylece Varyap Trabzon Beledi-

51 Vakıflar Genel Müdürlüğünün emlak varlığıyla zengin olan bu "zel" şirketin İstanbul'daki başlıca gayrimenkul projesi, yükselen yeni bir bölge olan Ataşehir'de Vakıflar Genel Müdürlüğünün yeni merkezinin inşaatı olmuştur.

52 2004'te Varyap'ın başına gelen geçen genel müdür Erdiç Varlıbaş da Haziran 2010'da yapılmış bir röportajda bunu kabul etmektedir: "Kamu ile çalışarak ynettım", *Haber Türk*, 24 Haziran 2010, s. 11.

yesi'nin yeni binasını, İstanbul'da Çağlayan Adalet Sarayı'nı (Avrupa'daki en büyük adalet sarayı olduğu söylenmektedir), Galatasaray'ın Seyrantepe'deki yeni stadyumunu, açılışına Başbakan Erdoğan ve Cumhurbaşkanı Gül'ün de katıldıkları yeni Danıştay Başkanlığı binasını ve Tekirdağ'da bir cezaevi inşa eder. Varyap'ın en büyük konut ve işyeri (bürolar) inşaatları TOKİ arazilerinde ve/veya TOKİ'nin gayrimenkul yatırım ortaklığı şirketi (Emlak Konut) ile ortaklaşa gerçekleştirilmiştir. Bunların en çarpıcı örneği, İstanbul'un gelecekteki finans merkezi olacak bölgenin göbeğinde, Recep Tayyip Erdoğan'ın damadı tarafından yönetilen bir şirket (GAP İnşaat) ve Emlak Konut ile ortaklaşa geliştirilen Metropol İstanbul projesidir.

Dinçer Gökçe (2007) aynı TOKİ kaynaklarından hareketle, ama sadece 2002-Eylül 2007 dönemi için, Türkiye'de kayıtlı bulunan 300.000 inşaat şirketinden sadece 70.000'inin kamu ihalelerine girme şartlarına sahip olduğunu göstermiştir. Bu 70.000 şirket içinden ve söz konusu dönem boyunca sadece 700'ü TOKİ ihalelerini kazanabilmiştir; ama bu 700 firmadan da çok sınırlı bir sayı, sadece 60'ı yapılan toplam ihalelerin % 60'ını almıştır. Bu durum bazılarınca –CHP de dahil olmak üzere (CHP, 2011)– kamu mallarının peşkeş çekilmesi ve kayırmacılık olarak yorumlanmakta, “seçilmiş” birkaç firmaya kamu arazilerinin piyasa rayiç bedellerinin çok altında fiyatlarla devredildiği ileri sürülmektedir.⁵³ Bu şekilde TOKİ ihalesini kazanan bir firma mükemmel bir operasyon gerçekleştirmiş olmaktadır, çünkü alınan arazinin değeri çok hızlı bir şekilde yükselmektedir. Ayrıca ve bu da herkes tarafından yöneltilecek ikinci ortak suçlamadır, inşaat bedeli taşeron firmalara başvurulduğu için kısılması mümkün olan gerçek fiyatlara göre yüksek gösterilmektedir. Dolayısıyla, devredilen kent arazisinin bedeli düşük tutularak ve inşaat şirketlerinin faturaları şişirilerek, devlet iki kez dolandırılmış olmaktadır. O halde, TOKİ'nin 2000'li yıllarda geçirdiği dönüşümlerin inşaat ekonomisinde finansal unsurların öne çıkması sürecine ve borsaya kayıtlı gayrimenkul yatırım ortaklıklarının yükselişine denk düşmesinde şaşılacak bir yan yoktur. Daha yukarıda da belirtildiği üzere, borsaya kayıtlı ilk gayrimenkul yatırım ortaklığı şirketleri 1996 tarihli bir kanun sonucunda 1997'de ortaya çıkmışlardır (Vakıf GYO, İhlas GYO). 2011 sonunda bu kategoride borsaya kayıtlı yirmi üç şirket mevcuttur.

53 Örneğin Yüksek Denetim Kurulu'nun (YDK) –1938'den beri kamu iktisadi teşebbüslerini (KİT) denetlemekle görevli kurum– bir raporuna göre, Ataşehir'deki –son yıllarda İstanbul'daki yatırımcıların en gözde bölgelerinden biri– bir arsanın fiyatı ihaleye çıkılmadan önce 57,9 milyon TL olarak saptanmış, ama ihaleyi kazanan TOKİ'ye yakın özel şirket tarafından derhal bunun iki katı bir fiyata (109 milyon TL) satışa çıkarılmıştır; karş. CHP, *Yolsuzluğun Kitabı* - 2. TOKİ, CHP, Ankara, 2011, s. 26. TOKİ'ye yakın ve kamu arazilerinin –özel sektöre devredilmeden önce– değerlemesini yapmakla görevlendirilen gayrimenkul değerlendirme firmalarının güvenilirliği de zaman zaman sorgulanmaktadır. YDK'nın başvurusu üzerine bazı firmaların lisansları iptal edilmiştir. Ama organik olarak Başbakanlığa bağlı olan YDK fazla bir hareket serbestliğine sahip değildir.

Sonuç: “Geleceğin Türkiye’sini inşa ediyoruz”⁵⁴

TOKİ’ye göre “toplu”, “sosyal” değildir. Bu anlamda *Toplu Konut*’un İngilizce çevirisi (*Mass Housing*) Fransızca çevirisinden (*Logement Collectif*) daha az yan anlama sahiptir; Fransızca çeviride “kolektif” ile “kamusal” arasında neredeyse kendiliğinden bir çağrışım oluşmaktadır. TOKİ “light” (söylem olarak anti-bürokratik, operasyonel hedefli) bir idaredir, pek hantal değildir (kadroları aşırı şişirilmiş ve aciz, hantal idarelerden nefret eder), pazarlama yöntemlerinde ustalaşmıştır, kim oldukları belli çıkar çevreleriyle uyumludur. Göstere göstere bir tür “girişimci baskısı” oluşturan ve aynı zamanda metodları bakımından otoriter,⁵⁵ icraatının doğruluğundan emin ve modernleştirici işini hiçbir farklılığı gözetmeden gerçekleştirebilmek için sanki yerel alanlardan kopmuş gibi davranan bir idare söz konusudur.⁵⁶

Ayrıca, devletin özelleştirilmesine olduğu kadar, özelin de devletleştirilmesine tanık olunmaktadır; projelerin son derece heterojen yapıda olması, güzergâhların karmaşıklığı ve devredeki kurumların iç içe geçmesi bu sonuca yol açmaktadır. Bu kurumlar, eşzamanlı olarak her iki alanda da –böyle bir ayrımın herhangi bir manası kaldıysa– yer alan, dolaşan, taşıyan ve sürekli temas sağlayan Janus figürleriyle [çift yüzlü figürler – ç.n.] doludur – özel sektördeki 25 yıllık kariyerinin ardından Temmuz 2011’de göreve getirilen TOKİ’nin yeni patronu gibi. Ekonomi politikası –özelleştirmeye yapılan güçlü vurguyla birlikte– doğrudan Dünya Bankası ve onun uydu kuruluşları tarafından belirlenen 1980 liberal darbesinin vaftiz havuzlarında doğan bir “idare” olan TOKİ, organik bakımdan siyasi merkeze bağlı ve Türkiye’deki yönetimselliğin uğradığı başkalaşımaları iyi yansıtan melez bir kurumdur.

54 TOKİ’nin, tanıtım amaçlı diğer çeşitli yayınların yanı sıra, T. C. Başbakanlık TOKİ, 2011, “Geleceğin Türkiye’sini inşa ediyoruz”. 500 bin konut adlı yayında da kullanılan sloganı (TOKİ, Ankara, 584 s.)

55 İnşaat ve altyapı firmalarını merkezi ihale sisteminden dışlama konusunda sahip olduğu ayrımcı güç nedeniyle, TOKİ’nin ürkütücü bir otoritesi vardır; karş. “TOKİ 24 şirketi kara listesine yeni aldı”, *Taraf*, 16 Ekim 2008, s. 9.

56 Türk örneğiyle sınırlı kalmamak için, Fas’taki AL-OMRANE kuruluşuyla kıyaslamalar da yapılabilir: karş. Pierre-Arnaud Barthel ve Lamia Zaki. “Les holdings d’aménagement, nouvelles vitrines techniques de l’action urbaine au Maroc. Les cas d’Al Omrane et de la CDG Développement”, L. Zaki (yön.), *L’action urbaine au Maghreb, enjeux professionnels et politiques* içinde, Karthala, Paris, 2011, s. 205-225.

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Kamusal İcraat Kategorisi Olarak Kültür Mirası

MURIEL GIRARD - CLÉMENCE SCALBERT YÜCEL

Türkiye’de Anadolu ve Osmanlı estetiğinden esinlenen haute-couture koleksiyonları ile meşhur olan modacı Cemil İpekçi, Güneydoğu Anadolu bölgesinde dokumacılık sanatının canlandırılmasına yönelik çeşitli projeler içinde yer almıştır.¹ Münferit bir olay şeklinde değerlendirilemeyecek bu katılım, Türkiye’de kamusal icraatta özel aktörlerin de önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Bu gözlem, kamusal bir icraat kategorisinin, *kültür mirası* alanının nasıl inşa edildiğinin analizi üzerinden, devletin geri çekilmesi/yeniden devreye girmesi² ikilemi üzerinde düşünce çabalarına zemin hazırlamaktadır.

Jean-François Pérouse “*patrimoine* teriminin, Batı’daki güncel, karmaşık kabulü içinde, Türkçede karşılığı olmadığını”,³ onun yerine başka terimler kullanılabileceğini belirtmişti: *değer, eser, varlık, tarihi çevre, miras*. Özel varlık anlamında kullanılan bu son terimin farklı kullanımları da mevcuttur: *tarihi miras*’tan, *mimarî miras*’tan, *kültür mirası*’ndan veya *endüstri mirası*’ndan söz edilebilir.⁴ Yine de siyasi söylemde son zamanlarda ortaya çıkan *kültürel*

1 Mardin’de “Geleneksel Kıyafet Tasarımı ve Üretimi Projesi”ne (2008, Çok amaçlı toplum merkezleri veya ÇATOM) ve “Geleneksel Kıyafet Tasarım ve Üretimi Projesi”ne (2009, MAKİDER, Mardin Kadın Eğitim ve İstihdam Derneği) ve Diyarbakır’da da “Silk Puşi Projesi”ne katılmıştır (2008, Sanayi ve Ticaret Odası).

2 Kamusal icraatın özelleştirilmesi süreci üzerinden devletin geri çekilmesi/yeniden devreye girmesi sorunu hakkında, bkz. Béatrice Hibou, “Retrait ou redéploiement de l’État?”, *Critique internationale*, c. 1, no. 1, 1998, s. 151-168.

3 Jean-François Pérouse, “La muraille terrestre d’Istanbul ou l’impossible mémoire urbaine”, *Rives nord-méditerranéennes*, sayı 16, 2003, s. 7-44, <http://rives.revues.org/434> (erişim tarihi: 23 Aralık 2013).

4 A.g.e.

miras veya kültür mirası terimlerinin yaygın kullanımı,⁵ kanımızca bir değişimi yansıtmaktadır. Nitekim, *patrimoine* giderek bir kamusal icraat kategorisi olarak yerine oturmakta ve bu kavram uluslararası kuruluşların anlayışıyla belirli bir uyum sergilemektedir. Örneğin, UNESCO'nun Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme'sinin 1983'te Türkiye'nin dünyaya açıldığı ve turizmi geliştirme perspektifinin ağır bastığı bir ortamda imzalanması, Türk yasamasını da yönlendirmiş ve aynı yıl Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu çıkartılmıştır.⁶ Ayrıca kültürel mirasa yönelik kamusal icraat çeşitli kategoriler üretilmesine yol açmaktadır; bu sahada da uluslararası alanla bir etkileşim göze çarpmakta, özellikle de son dönemde ortaya çıkan somut olmayan kültürel miras kategorisi bunu göstermektedir.⁷

Bugün Güneydoğu Anadolu'da kültür mirası alanındaki icraat kısmen Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) tarafından üstlenilmiştir. GAP 1980'de ilk oluşturulduğundan bu yana Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT) güdümündedir ve Güneydoğu Anadolu Projesi - Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı da (GAP-BKI) 1989'da kurulduğunda GAP'a bağlanmıştır.⁸ Başlangıçta bir alt-yapı projesi olarak tasarlanan GAP, giderek birçok ekonomik ve toplumsal boyutu olan bir "kalkınma projesi"ne dönüşmüştür. Kültür mirası hakkındaki icraat da 2000'li yıllardan itibaren, özellikle de Avrupa programlarının etkisiyle bu projeye dahil edilir. Kalkınma projesine dönüşüm daha çeşitli aktörlerin müdahil olmasının önünü açar. Nitekim GAP'ın kültür mirası faaliyetleri, Kürt sorununun tuttuğu merkezi yerin ve Kürt hareketi yanlısı aktörlerin rolünün belirleyici olduğu bir bölgede gerçekleşmektedir.⁹ Bu nedenle, GAP'ın kültür mirası faaliyetleri belli kategorilerin "ithal"inden doğmuş gibi gözükse de, konu sadece kamu politikalarının transferi başlığı altında incelenemez.¹⁰ Aslında, kültür mirası alanında mevcut farklı aktörler,

5 Jean-François Pérouse, *La Turquie en marche. Les grandes mutations depuis 1980*, Éditions de La Martinière, Paris, 2004, s. 59.

6 21 Temmuz 1983 tarihinde çıkarılan, 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu. Derya Özel, *Politiques urbaines et patrimonialisation: quelle représentation de l'héritage architectural? L'exemple de la péninsule historique Eminönü-Fatih*, İstanbul, staj raporu, İstanbul Kent Gözlemevi, 2004.

7 Türkiye'deki kültürel miras sorunu hakkında, bkz. özellikle Muriel Girard, "Recompositions du monde artisanal et mutations urbaines au regard des mises en patrimoine et en tourisme au Maghreb et au Moyen-Orient (Fès, İstanbul, Alep)", doktora tezi (yayımlanmamış), Université de Tours, 2010.

8 2011'de DPT'nin yerine Kalkınma Bakanlığı kurulmuştur.

9 "Kürt hareketi yanlısı aktör, [Kürt] hareketi ve amaçları adına açıkça lobi faaliyeti yürüten bir birey veya örgüttür". Nicole F. Watts, *Activists in office. Kurdish politics and Protest in Turkey*, University of Washington Press, Seattle / Londra, 2010, s. 12.

10 Bu kavram hakkında bkz. Laurence Dumoulin ve Sabine Saurugger "Les policy transfer studies: analyse critique et perspectives", *Critique internationale*, c. 48, no. 3, 2010, s. 9-24, ve bu kitapta Claire Visier'nin makalesi.

çok sayıdaki icraatın tekil tarihsellikleri ve kültür mirası hakkındaki farklı anlayışlar dikkate alınmadan bu konuda sağlıklı bir tahlil yapılamaz.

Kültür mirası alanındaki yeni buluş anları çoğunlukla toplumsal ve siyasal gerilim dönemlerine denk düştüğü ve objelere atfedilen miras niteliği yeniden şekillendirilmek, bağlamına yeniden oturtulmak, yeniden değer biçilmek durumunda kaldığı için, miras kapsamına alma sürecinin ayırt edici özelliği dinamik niteliğidir.¹¹ Emmanuel Amougou bu süreci, “meşru toplumsal failerin (veya aktörlerin) karşılıklı, yani birbirine bağımlı icraatıyla bir objeye, bir mekâna [...] veya toplumsal bir uygulamaya [...] bir özellikler veya ‘değerler’ bütünü atfettikleri süreç” diye tanımlar: “Önce meşru kılınmış aktörler tarafından kabul edilip paylaşılan bu değerler, daha sonra korunmaları, yani belirli bir toplumsal şekillenme içinde kalıcı meşruiyetlerinin temini açısından şart olan bireysel veya kolektif kurumsallaştırma mekanizmaları aracılığıyla tüm bireylere aktarılır.”¹² Nathalie Heinrich’e göre, değerler donmuş değildir ve dönemlere, aktörlere göre hem bu değerler hem de önemleri değişir. Heinrich, Fransız bağlamından yola çıkarak, miras listesine girmek için beş değer geçerli olduğunu göstermiştir: eskilik, az bulunurluk, “anamlılık”, güzellik, otantiklik; bu sonuncu nitelik, saflık ile, bütünlük ile, özellikle de kaynakla olan bağ ile ilişkilidir. Ekonomik değer ve genel çıkar değeri objeye içkin olmasalar da, kültür mirasının bir ekonomik kaynak ve kimlik kaynağı olarak gözüktüğü durumlarda, kültür mirası tercihlerine yön verirler.¹³

Farklı zamansallıklara göre çok sayıda aktör tarafından üstlenilen kültür mirası icraatının bu eşzamanlı mevcudiyeti derinlemesine incelenirse, kültürel miras alanındaki kamusal icraat kategorisinin üretilmesi, bunun yol açtığı olası direnişler, dolayısıyla devlet müdahalesinin sınırları hakkında ortaya koyduğu gerçekler tahlil edilebilir.¹⁴ Bunu yaparken, “aktörler arasında tabiatlarından kaynaklanan bir fark yoktur; tüm düzey, boyut, güç farkları bir mücadelenin veya bir pazarlığın sonucudur”¹⁵ kabulünü benimseyece-

11 Dominique Poulot, “Histoire de la raison patrimoniale en Europe, XVIIIème - XXIème siècles”, 2004. URL: <http://www.iiac.cnrs.fr/lahic/article26.html> (10 Ocak 2013’te bakıldı).

12 Emmanuel Amougou, “La question patrimoniale. Repères critiques, critique des repères”, Amougou (yön.), *La question patrimoniale: de la “patrimonialisation” à l’analyse des situations concrètes* içinde, L’Harmattan, Paris, 2004, s. 25-26.

13 Nathalie Heinrich, *La fabrique du patrimoine. De la cathédrale à la petite cuillère*, Maison des Sciences de l’Homme, coll. “Ethnologie de la France”, Paris, 2009.

14 Süreç boyutunun altını çizen Vincent Dubois, “kamu müdahalesinin kategorileştirilmesi”nden söz etmektedir: “Politique culturelle: le succès d’une catégorie floue. Contribution à une analyse des catégories d’intervention publique”, Martine Kaluszinski ve Sophie Wahnich (yön.) *L’État contre la politique - Les expressions historiques de l’étatisation* içinde, L’Harmattan, Paris, 1998, s. 167-182.

15 Michel Callon, Bruno Latour, “Le grand Léviathan s’apprivoise-t-il?”, Michel Callon, Bruno Latour, Madeleine Akrich, *Sociologie de la traduction. Textes fondateurs* içinde, Presses de l’École des Mines de Paris, Paris, 2006, s. 12.

giz. Bizim varsayımımıza göre –belli kaynakları ve belli enstrümanları olan bazı aktörler tarafından taşınan– belirli bir kültür mirası anlayışı güçlü kategori olarak öne çıkar ve o sırada kullanımda olan, uzlaşım salık düzeyi daha düşük başka kültür mirası anlayışlarını ve başka kategorileri ikame etme eğilimi gösterir.

Kültür mirası alanına müdahale kategorisi aynı zamanda yeni yönetim modellerini ve yeni kamusal icraat enstrümanlarını da beraberinde getirir, farklı ölçeklerde ve farklı amaçlarla davranan uluslararası, ulusal ve yerel, kamusal ve özel, bireysel ve kolektif bir aktörler topluluğunu da devreye sokar. Bu yeni yönetim modellerinin gerçekten devletin geri çekilmesi anlamına gelip gelmediğini sorgulamakta yarar var. Kültür mirası kategorisinin oluşumunu tahlil ederken, kamusal icraat aktörleri arasındaki güç dengelelerini, kamusal icraatın gündelik hayattaki yürütülüşü sırasında ortaya çıkan sahiplenme ve rekabet sonuçlarını da sorgulamış olacağız. Terminolojideki çalkantılar ve kültür mirası faaliyetlerindeki aktörlerin çoğulluğu, tahlil yaparken belirsizlikleri de gözden kaçırmamak gerektiğini hatırlatıyor. 2008 icra planı yürürlüğe konarken 2012 yılı için öngörülen, ama sonra ertelenen GAP'ın nihayetlenmesi de bu belirsizlikleri bir kaldıraç etkisiyle çoğaltmıştır. Yine de devlet tarafından önerilen kültür mirası kavramının farklı aktörler tarafından sahiplenilmesinin onun gücünü gösterdiği varsayımını ileri süreceğiz.¹⁶ Bizim tezimize göre, kültür mirası kategorisinin yaygınlaşması, devletin görünürdeki geri çekilmesinin ötesinde, aslında onun yeniden devreye girdiğini ortaya çıkarmaktadır.

Bu sorunu kavrayabilmek için, esas olarak el sanatları geleneği ve müzik örneklerini öne çıkardık. Bunlar, turistik, toplumsal, ekonomik ve siyasal çıkarlarla politikaların kesişme noktasında duran GAP kalkınma politikalarının şu veya bu ölçüde merkezini ilgilendiren iki alandır. Ayrıca her iki alanın da kültürel mirasın parçası olduğu Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından kabul edilmiş olsa da,¹⁷ yine de gelişme halindeki ve bazen birbiriyle çatışan değerler üzerine kurulu kategoriler söz konusudur.

Mart 2011'de yaptığımız ilk saha çalışması, GAP bölgesinin üç tarihsel kentine odaklandı. Üçü de vilayet merkezi olan bu kentler, çok farklı imajlar, tarihler ve politikalarla, UNESCO'nun dünya mirası aday listesinde yer almaktadır: Diyarbakır, Şanlıurfa ve Mardin. Bu üç kent Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın, valiliklerin ve belediyelerin yanı sıra farklı aktörleri de dev-

16 Bu metinde "güç" terimini Michel Callon ve Bruno Latour'un yüklediği anlamda kullanıyoruz: Bu yazarlara göre, bir aktör (insan veya değil) başkalarıyla bağlantılı olduğu ve onların sözcülüğünü üstlendiği oranda büyür ve güç kazanır. M. Callon, B. Latour, "Le grand Léviathan s'appriivoise-t-il?", *a.g.e.*, s. 13.

17 Kültür ve Turizm Bakanlığı sitesi, kültür portalı, <http://www.turkiyekulturportali.gov.tr/home.aspx>, 10 Ocak 2013'te bakıldı.

reye sokan kentsel rehabilitasyon politikaları başlatmışlardır. Ayrıca, siyasi renkleri farklı üç kent belediyesi söz konusudur: Biz bu araştırmayı yaparken Mardin Belediyesi Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) elindeydi; Şanlıurfa'da bağımsız, ama İslâmcı bir belediye başkanı vardı (önceden AKP, sonra Saadet Partisi); Diyarbakır Belediyesi ise Kürt hareketi yanlısı Barış ve Demokrasi Partisi'ndeydi (BDP). Bu kentleri karşılaştırmak, hem yerel şekillenmeler arasındaki farklılıkları hem de kültür mirası tercihlerinde ve kategorileştirmelerde etkileşimlerin rolünü anlama olanağı vermektedir. GAP'ın kültür mirası icraatından yola çıkmakla birlikte, bu sahalarda miras faaliyetlerine dahil olan (kurumsal, kolektif ve bireysel) aktörlerin tamamıyla görüşmeye ve soruşturma, analiz çabalarımızda hepsine eşit bir yer vermeye gayret ettik.

Görüşlerimizi iki bölüm halinde ifade edeceğiz. Önce kültür mirasının hâkim kategori olarak inşasına eğilecek, GAP'taki kültür mirası yönelişinin ve buna bağlı olarak kamusal icraattaki yeni bileşimlerin bölgede önceden mevcut olan kültür mirası dinamikleri içinde nasıl yer bulduğunu göstereceğiz. Daha sonra, bu kategorinin ve beraberinde getirdiği enstrümanların nasıl kullanıldıklarını, sahiplenildiklerini, bazen de amaçların nasıl değiştirildiklerini araştıracağız; bunlar, devletin bölgede yeniden devreye girmesi sorununu yorumlamak açısından kilit öneme sahiptir ve bunun da ötesinde Türkiye'deki yönetim modelleri üzerine düşünce çabalarını besleyebilirler.

Bir kamusal icraat kategorisi olarak kültür mirasının inşası

Bugün bölgede kültürel miras, özellikle de uluslararası kuruluşların da devreye girmesiyle birlikte, güçlü bir kamusal icraat kategorisi olarak inşa edilmiş gibi gözükmeyle birlikte, kültür mirası yönelişi olan ve farklı aktörler tarafından yürütülen faaliyetler daha önceden de mevcuttu. Ama belli bölge ve yerlerin kimlik üretimine yönelik bir biçimde kurgulanmasında mutlaka kültür mirası terimi kullanılmıyordu. Demek ki, kategorilerdeki bu değişimi, söz konusu değişimin kültür mirası kategorisinin hem gücüne tanıklık ettiği, hem de bu güce katkıda bulunduğu varsayımından hareketle anlamaya çalışmalıyız.

"Vaktinden önce" yapılmış kültür mirası girişimleri

Bölgeye Kürt sorunu damgasını vurmuştur. Dolayısıyla kültür mirası alanındaki faaliyetler, bu sorun dikkate alınmadan değerlendirilemez. Tıpkı başka milliyetçilikler için olduğu gibi, Kürt milliyetçiliği de efsanelere, tari-

hin yeniden yorumlanmasına ve kimlik belirleyici göstergeler yaratılmasına dayanarak “Kürtlüğün inşası doktrini”¹⁸ olarak tanımlanabilir. Birçok çalışmada Kürt ulusal kimliğinin inşası meselesi incelenmiştir; sınırların, dilin, sözlü geleneklerin, vb. önemini vurgulayan bu incelemeler, milliyetçilik tarihçilerinin çalışmalarının bir uzantısı niteliğindedir.¹⁹ Kürt milliyetçilerinin kimlik göstergesi olarak inşa ettikleri, araştırmacıların böyle kabul ettikleri olgular, günümüzde (gerek aktörler gerekse araştırmacılar tarafından) bazen kültür mirası kapsamında değerlendirilebilmektedir. Kürt milliyetçiliğinin kurucu mitlerinden biri olan Newroz mitinin de 2009 yılında UNESCO’nun “insanlığın somut olmayan kültür mirası” temsili listesine kaydedilmiş olması da ilginçtir. Yine de bu kimlik yaratımı çalışmasının bir kültür mirası boyutu olsa bile, bu kategori üzerinden değil, kimlik veya örneğin gelenek kategorileri çerçevesinde düşünülüyordu.²⁰

Bu tarz çabalara sadece Kürt milliyetçiliğinin inşası çerçevesinde rastlanmamaktadır. Genellikle Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın himayesinde, eski mahallelerin rehabilitasyonu ve korunması amaçlı girişimler de göze çarpmaktadır. Örneğin Diyarbakır kentinde 1995’ten beri yürürlükte olan bir rehabilitasyon projesi mevcuttur – siyasi koşullar ve bölgedeki savaş koşulları nedeniyle güçlükle sürdürülen yenileştirme çalışmaları. Şanlıurfa’da valinin başkanlık ettiği Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı (ŞURKAV), 1990’da kentin kültürel, sanatsal ve folklorik eserlerini veya varlıklarını koruma amacıyla kurulmuştu.²¹ ŞURKAV’ın müdürü Vakıf tarafından 1990’lı yılların başında (Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın da işbirliğiyle) gerçekleştirilen kentteki ilk yenileme ve restorasyon çalışmalarının bu tarz başka girişimleri tetiklediğini gururla ifade etmektedir.²² ŞURKAV ve vali 1997’de “Sıra Geceleri” adı verilen bir müzik grubunun oluşturulmasına da önayak olmuşlardı.²³ Aynı zamanda amatör müzisyenlik de yapan

18 Hamit Bozarslan, *La question kurde. États et minorités au Moyen-Orient*, Presses de sciences politiques, Paris, 1997, s. 103.

19 Karş. Éric Hobsbawm ve Terence Ranger (yön.), *L’invention de la tradition*, Éditions Amsterdam, Paris, 2006; Anne-Marie Thiesse, *La création des identités nationales. Europe XVIIIe-XXe siècle*, Le Seuil, Paris, 1999.

20 Karş. Clémence Scalbert-Yücel, “The Invention of a Tradition: Diyarbakır’s *Dengbêj* Project”, *European Journal of Turkish Studies* 10, 2009, URL: <http://ejts.revues.org/index4055.html>

21 <http://www.surkav.org.tr/?bs=4&ID=1>, 11 Aralık 2011’de bakıldı; müdür “kültür ve tabiat varlıkları”ndan söz ediyordu, mülakat, Mart 2011. Yine de yerel kültürler çoğunlukla Türk ulusal bütününe parçası olarak kurgulanmışlardı (Marie-Hélène Sauner-Nebioglu, *Evolution des pratiques alimentaires en Turquie: analyse comparative*. Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1995). Yani ulusal sorun hiçbir zaman bir kenara bırakılamıyordu.

22 Mülakat, Şanlıurfa, Mart 2011.

23 *Sıra geceleri* erkeklerden oluşan bir ahabap topluluğunun ortak ilgi alanları çevresinde (müzik, din, edebiyat, vb.) geceleri toplanması âdetini ifade etmektedir. Toplanmalar haftanın önceden belirlenmiş bir gününde düzenlenmekte ve her seferinde grubun farklı bir üyesinin evinde ya-

memurlar mesleki faaliyetlerinin değiştiğine tanık olmuşlardı: Memuriyetleri devam etse de artık valilik tarafından sadece “Sıra Geceleri” grubunun resmi temsillerinde çalmak üzere istihdam ediliyorlardı. Grup kentin tanımına katkıda bulunuyor ve yerleşim hakkında güçlü bir kimlik belirleyici imaj sunuyordu.²⁴ 2000’li yılların sonunda Diyarbakır ve Mardin kentlerinde de benzer kuruluşlar ortaya çıktı: Diyarbakır’da 2007’de açılan, belediyeğe bağlı Dengbêjler Evi²⁵ ve Mardin’de 2008’de kurulan, valiliğe bağlı Kùltürler Korosu. Dengbêjler Evi’nin ve Kùltürler Korosu’nun kurulması bu kentlere kimlik belirleyici bir imaj kazandırırken, aynı zamanda bazı bireysel ve kolektif aktörlerin kùltür mirasına yönelik girişimleriyle de keşşmektedir.

Demek ki daha ayrıntılı bir ölçekte özellikle toplama/koleksiyon çalışmaları kùltür mirası yönelimli bir girişimden kaynaklanan bireylerin rolünü de vurgulamakta yarar var. Nitekim, Mercedes Volait ve Irène Maffi’nin çalışmaları amatörleri ve diğer özel koleksiyoncuları, kendine kùltür mirasının koruyucusu rolünü yükleyen isimsiz heveskârları da kùltür mirası dünyasının içine yerleştirmiştir.²⁶ Dominique Poulot’a göre, “bu tarz kişilerin başarı veya başarısızlığı bilgi veya hayranlık yapılarının durumuna –paylaşım ve kabul, sınırlar ve bağımlılıklar– bağlıdır.”²⁷ Bizim incelediğimiz sahada, örneğin Diyarbakır’daki Dengbêjler Evi’nde ve ŞURKAV bünyesinde, amatörlerin ve yerel “araştırmacı-yazarlar”ın belirleyici bir rol oynadıkları görölmektedir (ŞURKAV’da üniversite bünyesinden araştırmacılara da rastlanmaktadır). Farklı bireysel ve kolektif aktörler, “kùltür mirası” kapsamında tasarlanmış ve düşünölmüş olmasalar bile bu mirasa yöne-

pılmaktadır, “sıra geceleri” adı da buradan gelmektedir. Bu “sıra geceleri”nden kaynaklanan çeşitli kategorileştirmeler ve uygulamalar makalenin ilerleyen bölümlerinde incelenmiştir.

- 24 Günümüzdeki “kimlik belirleyici imajlar” dünün “yetiştirici, eğitici” imajlarının bugünkü müadilidir. Artık bireyleri Hristiyanlık ideali ve ahlâkıyla adım adım özdeşleştirmek için onları “yetiştirmek”, eğitmek, inşa etmek değil; toplulukların kimliğini belirlemek, onların tarih içindeki köklerini göstermek, imajlarını yerleştirip pekiştirmek, bunları müleştirmek, böylelikle bireylerin onlarla özdeşleşmesini sağlamak söz konusudur”. Marc Augé, *Pour une anthropologie des mondes contemporains*, Aubier, Paris, 1994. Saskia Cousin’in gösterdiği gibi, bu kavram “bu ‘yerel kimlik’ temsillerinde dışarıya, turizme yönelik olarak hazırlanan kendini tanıtanın rolünün kavranmasını sağlamaktadır”: S. Cousin, “L’identité au miroir du tourisme. Usages et enjeux des politiques de tourisme culturel”, doktora tezi, EHESS, Paris, 2002, s. 24.
- 25 Dengbêj “romans ve destan anlatıcısı” olarak tanımlanabilir (Michael Chyet, *Kurdish English Dictionary*, Yale University Press, New Haven / Londra, 2003). Bu kategori ve Dengbêjler Evi hakkında bir tartışma için, bkz. C. Scalbert-Yücel, “The Invention of a Tradition...”
- 26 Mercedes Volait, “Arthur-Ali Rhoné (1836-1910): du Caire ancien au vieux Paris, ou le patrimoine au prisme de l’érudition dilettante”, *Socio-anthropologie*, no. 19, 2006, s. 17-30; Irène Maffi, “La patrimonialisation en Jordanie. D’une pratique coloniale à un instrument d’expression démocratique”, *Socio-anthropologie*, no. 19, 2006, s. 47-69.
- 27 Dominique Poulot, “De la raison patrimoniale aux mondes du patrimoine”, *Socio-anthropologie*, no. 19, 2006, s. 14.

lik diye nitelenebilecek faaliyetleri başlatmışlardı; bu durum, bir kültür mirası kategorisinin dışarıdaki aktörler tarafından transferine hak ettiğinden fazla bir değer biçmemek, bunun yerine uygulamaların ve amaçların çoğulluğunu dikkate almak gerektiğini ortaya koyuyor. Yine de GAP'ta görülen ve kültür mirasına duyulan küresel ilgiyi yansıtan bu yeni yönelişle birlikte, kültür mirası ilgili aktörlerin bütünü nezdinde daha homojen bir tanıma kavuşmuş gözüküyor.

GAP'taki kültür mirası yönelişi

GAP'ın icraatında önceleri kültür mirasına fazla önem verilmedi.²⁸ Bu icraat, kültür mirasının tahrip edilmesinden sorumlu tutulan "asimile edici" etkisi nedeniyle Kürt milliyetçi hareketi tarafından şiddetle eleştiriliyordu. Zaten yaptığımız bazı mülakatlarda da bu konu gündeme geldi. Artık GAP idaresi bölgede kültürel miras kategorisindeki kamusal icraatın önemli bir aktörü olarak gözükmeyle birlikte, yakın bir gelecekte Hasankeyf kentini sular altında bırakacak Ilısu barajının (Dicle üstünde) inşaatına çeşitli protestolara rağmen devam edilmesi devletin kültür mirası alanındaki kaypak tutumunu çok açık bir biçimde gözler önüne seriyor. Kültür mirası alanındaki icraatı geliştirmek devlete, kendini uluslararası dinamiklere uydurarak, en azından uluslararası düzeyde bir itibar kazanma olanağı veriyor;²⁹ diğer yandan güneydoğuda savaş devam ederken kültür mirası alanındaki icraat bölgede normalleşme araçları da sunabilir.³⁰

Uluslararası kuruluşların giderek artan oranda müdahil olmasının GAP amaçları ve tanımlarının gelişimine ve kültür mirasını dikkate almasına etki-de bulunduğu, aynı zamanda da ona meşru normalleşme araçları temin ettiği varsayılabilir. Tahliller, kültür mirasının mevcut çok sayıda farklı aktör tarafından da bir kalkınma kaynağı olarak düşünüldüğünü göstermekte, böylece GAP'ın icraatı da dünya ölçeğinde gözlemlenebilen bir hareketin çerçeve-

28 Jean-François Pérouse, Damien Bischoff, "La question des barrages et du GAP dans le Sud-Est anatolien: patrimoines en danger?", *Les dossiers de l'IFEA, série patrimoines au présent*, no. 3, 2003.

29 ANR TRANSTUR'un final kolokyumunda yaptığı bu saptamadan ötürü Hamit Bozarslan'a teşekkür ediyoruz: "Ordonner et transiger: modalités de gouvernement et d'administration en Turquie et dans l'Empire ottoman, du XIXe siècle à nos jours", EHESS, Paris, 25-26 Haziran 2012. Zaten GAP, Kültürel Mirası Geliştirme Programı'nın, kültür mirası alanındaki icraatını "kültürel erozyon" a, hızlı toplumsal ve coğrafi değişimlere karşı bir çalışma olarak sunmakta, böylece eleştirileri göğüslemeye çalışmaktadır. URL: http://www.gap.gov.tr/site-icerik/gap_in_uluslararası_boyutu.aspx ve http://www.gap.gov.tr/site-icerik/dis_kaynakli_projeler.aspx, 8 Ağustos 2012'de bakıldı.

30 Nilay Özok-Gündoğan GAP'ın genel manada bir toplumsal normalleşme aracı olduğunu göstermiştir: "'Social Development' as a Governmental strategy in the Southeast Anatolia Project in the 1990s", *New Perspectives on Turkey*, no. 32, 2005, s. 83-111.

si içine yerleşmektedir.³¹ Son olarak, kültür mirası icraatı GAP'ın başındaki-
ler tarafından daha geniş manada kamusal icraat enstrümanlarını ve yönetim
modellerini yaygınlaştırmanın bir aracı olarak algılanmaktadır.

GAP'ın yeniden tanımlanmasında uluslararası kuruluşların ağırlığı

GAP bünyesinde sürdürülebilir kalkınma söylemine geri dönülmesi
normların dolaşımı hakkında zaten bir fikir vermektedir. Güneydoğu Ana-
dolu Projesi –ilk başta sınırlı bir biçimde baraj inşaatları, hidroelektrik üreti-
mi ve sulama eksenleri etrafında yoğunlaşmış proje– 1989'da Master Plan'ın
hazırlanmasıyla birlikte, entegre ve çok sektörlü bir planlama yaklaşımına
dayanan, bir “genel bölgesel kalkınma” projesine dönüştü. Kalkınmanın sos-
yal boyutunun dikkate alınması, 1994'te Sosyal Eylem Planı'nın yayınlanma-
sıyla birlikte güç kazandı. Yine de, GAP'ın “sürdürülebilir kalkınma” proje-
sine dönüşmesi, doğrudan doğruya Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
(UNDP) ile GAP-BKI arasında 1995'ten itibaren kurulan işbirliğinden kay-
naklanmış gibi gözükmemektedir.³² Bu işbirliği 1997'den itibaren uygulamaya
konan “GAP Sürdürülebilir Kalkınma Şemsiye Programı”nın oluşturulması-
na yol açmıştır. O zaman GAP “sürdürülebilir insani gelişme felsefesi”ne da-
yalı “uluslararası normlar” olarak nitelediği kuralları benimser.³³ Bu progra-
mı, II. (2003-2007) ve III. (2008-2012) aşamalar izler. “GAP Bölgesinde Ka-
dının Güçlendirilmesinde Yenilikler” başlığını taşıyan (*Socio-Economic Em-
powerment of Women in the GAP Region Project*) son aşama, “Dokuz İle Do-
kuz Modacı” başlıklı bir proje aracılığıyla kadınların güçlendirilmesini (*em-
powerment*) amaçlamaktadır.³⁴ Sosyal boyutun dikkate alınmasına, kadınla-
rın ve gençlerin sosyal gelişimine yönelik ve 1995'te Çok Amaçlı Toplum-
sal Merkezlerin (ÇATOM) kurulmasıyla somutlaşan bir program çerçeve-
sinde UNICEF de yardımcı olmuştur.³⁵ Şu anda bölgenin dokuz vilayetin-
de 112.000 kişiye ulaşan otuz kadar merkez bulunmaktadır. Bu merkezlerin

31 Karş. Françoise Navez-Bouchanine, “Prise en compte des dimensions sociales”, Daniele Pini (yön.), *Patrimoine et Développement durable dans les villes historiques du Maghreb: Enjeux, diagnostics et recommandations* içinde, Rabat, UNESCO, 2004, s. 45-65.

32 UNDP, “GAP Sustainable Development Umbrella Program Strengthening Regional Development and Reduction of Socio-Economic Disparities in the GAP Region, Follow up phase II, Project number: 0040295”, GAP, Ankara.

33 URL: <http://www.gap.gov.tr/projects-and-activities/gap-and-undp-sustainable-development-program> et <http://www.gap.gov.tr/about-gap/history-of-gap>, 12 Ocak 2012'de bakıldı.

34 Bu program modacılarla işbirliği temelinde hazırlanmıştır, modacıların müdahalesi el sanatları ürünlerini “parlatmayı” ve İstanbul pazarında da satılmalarını sağlayacak şekilde markalaştırmayı amaçlamaktadır.

35 Aygül Fazlıoğlu, “ÇATOM: a model for empowering women in Southeastern Anatolia (multi-purpose community centres)”, *Kadın/Woman*, 2000, s. 21-43.

faaliyetleri, kadınların özerkliğini sağlayacak şekilde yetiştirilmeleri etrafında odaklanmaktadır. Okuma yazma öğrenme, sıhhiye eğitimi ve “mesleki” eğitim, kimi zaman da el sanatları eğitimi bir arada gerçekleştirilmektedir.

Bu işbirliklerinde kültür mirası göndermesine hemen hiç rastlanmaz. Bu referans özellikle Avrupa Birliği ile GAP arasındaki işbirliği çerçevesinde önem kazanır. “GAP-AB Bölgesel Kalkınma Projesi” GAP-BKİ, Hazine Müsteşar Yardımcılığı ve AB arasında 2001’de, yani Türkiye için ilk Katılım Ortaklığı Belgesi’nin tanımlandığı yıl imzalanmıştır.³⁶ Bu proje, kültür mirasının geliştirilmesi, kırsal kalkınma, küçük ve orta ölçekli firmalara destek eklenlerinde düzenlenmiştir. AB tarafından 47 milyon avro finansman sağlanan projede bu tutarın 15 milyonu kültür mirasına ayrılmıştır. Kültürel Mirası Geliştirme Programı (KMGP) 2003-2007 arasında bu proje çerçevesinde yürütülmüştür. O zaman, bir kalkınma ve gelişme aracı olarak algılanıp kurgulanan kültürel miras, GAP icraatıyla tamamen bütünleştirilmiştir.

Kültürel miras: Bir kalkınma kaynağı

KMGP’nin en doğrudan hedefi, kültürel mirası korurken turizmi geliştirmeye yönelik yerel girişimlere de destek vermektir. Bu çerçevede finanse edilen 31 projeden 12’si restorasyon/rehabilitasyon projeleridir. Diğer 19 proje, “kültür ve turizm projeleri”dir.³⁷ Bunlardan 8’i geleneksel el sanatlarının yeniden canlandırılmasına, biri de dolaylı olarak müziğe yöneliktir; geri kalan 10 proje ise turistik değerlendirme veya hijyen eğitimi alanlarındadır. Bu durum neyin kültürel miras diye tanımlandığı sorusunu gündeme getirmektedir; özellikle de değerlendirme ölçütlerinin “katma değer ve istihdam yaratan; kültür turizmini doğrudan destekleyen; kültürel miras ve turizm alanlarındaki çeşitli faaliyetleri bir araya getiren; kalıcı ve sürdürülebilir olan” projelere avantaj sağladığını da unutmamak gerek.³⁸

İster turizmin geliştirilmesi, ister yoksullukla mücadele amaçlansın (zaten bu iki amaç birbiriyle örtüşebilir) kültürel miras burada bir ekonomik kalkınma aracı olarak algılanmaktadır. Kültürel Mirası Geliştirme Programı çerçevesinde, ama aynı zamanda onun dışında da el sanatlarına ilişkin tüm kültür mirası projeleri katılımcıların ekonomik kaynaklarını artırma ve bu yolla özerkliklerini sağlama amacını dile getirmektedirler. Bununla birlikte,

36 Bkz. <http://www.gap.gov.tr/projects-and-activities/relations-with-the-eu>, ve <http://www.gap.gov.tr/proje-ve-faaliyetler/uluslararası-iliskiler-genel-koordinatörlüğü/avrupa-birliği-ile-iliskiler> 20 Mayıs 2011’de bakıldı. Bu ortaklıklar hakkında bkz. Claire Visier’nin bu kitapta makalesi.

37 Teknik Yardım Hizmetleri (ÇEKÜL, WYG Int./IMC, Proje Yönetim A. Ş., Betaplan) GAP Bölgesi’nde Kültürel Mirası Geliştirme Programı, GAP-BKİ, Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu.

38 <http://www.gap.gov.tr/proje-ve-faaliyetler/uluslararası-iliskiler-genel-koordinatörlüğü/avrupa-birliği-ile-iliskiler>, 15 Ağustos 2012’de bakıldı.

el sanatları üretiminin getirdiği ekonomik gelir genelde asgari düzeydedir. ÇATOM örneği bunu göstermektedir: El sanatları üretimine katılan kadınlara parça başına ve çoğunlukla da ancak söz konusu parça satıldığında ücret ödenmektedir. Satış kaynaklı gelirler marjinal düzeydedir, yıllık gelir ortalaması en fazla 300 veya 400 TL, yani yaklaşık 100-150 avro düzeyindedir.³⁹ Özel firmaların ÇATOM'a mal sipariş etmeleri de ÇATOM mantığının ekonomik özgürlükten çok, piyasaya fazla kalifiye olmayan ve çok ucuz bir işgücünün sürülmesine yol açtığı varsayımını akla getirmektedir.

Genelde, geleneksel sanatları canlandırma projelerinin altında bir verimlilik isteği yatmaktadır. Zaten ÇATOM müdireleri de özellikle turizmin gelişmesi çerçevesinde otantikliğe duyulan ilginin arttığını algılamaktadırlar.⁴⁰ Örneğin, turizmin en önemli ekonomik faaliyetlerden biri olarak örgütlendiği Mardin'de bir ÇATOM tarafından bakırcılık ile cam boyacılığı alanında eğitime ağırlık verilen "Mardin'de Kaybolan Sanatlar Projesi" geliştirilmiştir;⁴¹ ama söz konusu merkezin müdiresi bu kaybolan sanatları koruma konusunda diğer aktörlerden daha istekli ve heyecanlı gözükmemektedir. Bu noktada, yerel bağlamların dikkate alınması gereğinin altını çizelim: Mardin'deki ÇATOM'lar kültürel mirasın korunmasına örneğin Diyarbakır'dakilerden daha çok önem verir gibi gözüküyorlarsa, belki de bunun nedeni hem turizmin orada daha önemli bir gelir kaynağı olması, hem de siyasal ortamın Diyarbakır'daki kadar gergin olmamasıdır.

Yönetim modellerinde normalleşme enstrümanı olarak kültürel miras

KMGP kültürel mirası bir ekonomik kaynak olarak görürken, aynı zamanda yeni yönetim modelleri yaymak gibi belirgin bir amacı da vardır. Nitekim, KMGP'nin daha uzun vadeli iki amacı 2005-2015 döneminde "kültürel mirasın korunması ve turizmin geliştirilmesine yönelik entegre stratejik eylem planı" hazırlanmasına yardım etmek ve diğer yandan da "Avrupa Komisyonu prosedürleriyle uyum içinde, idare ve proje yönetimi kapasitelerinin gelişmesini, tasarım ve fon yönetimi bakımından desteklemek"tir.⁴²

Bu iki amaca ulaşmak için bir teknik yardım ekibi kurulmuştur. Çevre ve

39 ÇATOM sorumlusuyla Türkiye Kalkınma Vakfı'nda (TKV) yapılan mülakat, Diyarbakır, Mart 2011.

40 Turizm antropolojisi alanındaki araştırmalar otantikliğin ve bunu aramanın turistik imgelem ve tecrübedeki önemini, ayrıca bunun bürünebileceği çeşitli biçimleri göstermiştir. Bu kavrama yönelik eleştirel bir analiz için, bkz. Céline Cravatte, "L'anthropologie du tourisme et l'authenticité. Catégorie analytique ou catégorie indigène?", *Cahiers d'Études africaines*, c. 1-2, no. 193-194, 2009, s. 603-619.

41 2010 tarihli bu proje Sosyal Destek Programı tarafından finanse edilmiştir.

42 Teknik Yardım Hizmetleri, ÇEKÜL, WYG Int./IMC, Proje Yönetim A. Ş., Betaplan, GAP Bölgesi'nde, a.g.e.

Kültür Değerlerini Koruma ve Tanıtma Vakfı (ÇEKÜL) başkanlığındaki bu ekipte,⁴³ proje geliştirme ve gerçekleştirme alanında uzman danışmanlık ajansları bir araya getirilmiştir. Ekibin kültürel miras anlamındaki faaliyeti çok sınırlıdır: Diyarbakır'daki ÇEKÜL temsilcisinin de belirttiği gibi, ekibin rolü esas olarak projelerin çatılmasındaki oluşumları düzenlemek, projelerin yürütülmesini takip etmek ve bunların Avrupa Komisyonu'nun idari ve mali prosedürlerine uygun olup olmadıklarını denetlemekten ibaret olmuştur.⁴⁴

GAP çevre, kültür, turizm dairesinden bir sorumluya göre, projelerin Merkez Finans ve İhale Birimi'nin denetimi altındaki "bağımsız" bir değerlendirme komisyonu tarafından seçilmesinde, özellikle Avrupa projelerine uygunluk ölçütlerinin –dosya formatları, bütçe yazımı, fizibilite– yanı sıra kültürel mirasın "otantiklik" ölçütleri de dikkate alınmaktadır: Karşılaştığımız sorumlu, "gerçek bir kültürel miras" sözlerini kullandı.⁴⁵ Daha sonra proje Avrupa Komisyonu'nun Türkiye delegasyonuna ve GAP-BKİ'ye gitmektedir. GAP-BKİ –bölgeyi tanıyan kişilerle– kendi değerlendirme komisyonunu kurmuştu, ama bu komisyon ilk seçimin yeniden değerlendirilmesinde ancak sınırlı bir rol oynuyordu. Konuştuğumuz sorumlu şöyle devam etti:

Bizim bölgemize bakıldığında, kültürel miras bakımından en zengin yerler Urfa, Mardin ve Diyarbakır'dır. Ama finanse edilen projelere bakıldığında, çoğunun Gaziantep'te olduğu görülmektedir. Bunun nedeni onların projelerini iyi hazırlamış olmaları. Örneğin eski bir hamam var diyelim. Belki de restorasyona ihtiyacı yoktu. [...] Ama proje çok iyi yazılmıştı. Hepsi bu. En önemli şey bu. Bunun Avrupa projelerindeki kusurlardan biri olduğunu düşünüyorum. [...] Çünkü sadece belirli kişiler tarafından hazırlanmış dosyalara bakıyorsun. Gerçekten gerekli olsun veya olmasın, yeri görmüyorsun. Şimdi özel şirketler var. Parasını veriyorsun ve çok profesyonel projeler hazırlıyorlar. O zaman çok iyi hazırlanmış oldukları için bütün projeler geçiyor.⁴⁶

Kültürel miras faaliyetlerinin biçimsel ölçütlere tabi kılındığı ve yönetim modellerinin dağılımında taşıyıcılık rolü üstlendiği anlaşıyor. Avrupalı finansörlerin beklentilerine biçimsel uyum sağlanması bu seçimde belirleyici bir rol oynadığına göre, kültürel mirası üretenler meselesi de bir soru işareti haline geliyor.

43 1990'da kurulan ÇEKÜL, Türkiye'de kültürel mirasın korunması için çalışan başlıca STK'lardan biridir ve şu son yıllarda merkezi bir aktör olarak ön plana çıkmıştır. Kültürel miras bilinci geliştirmeye gayret etmektedir ve kent/kırdaki yapısal ve çevresel mirasın korunması için bir ağ oluşturmuştur. Bkz. www.cekulvakfi.org.tr.

44 ÇEKÜL sorumlusuyla Diyarbakır'da yapılan mülakat, Mart 2011.

45 GAP çevre, kültür, turizm dairesinden bir sorumluyla mülakat, GAP İdaresi Müdürlüğü, Şanlıurfa, Mart 2011.

46 *Idem*.

Proje enstrümanının yayılması

GAP'ın KMGP aracılığıyla kültürel miras icraatı, projeyi kamusal icraatın “iyi yönetişime”, “şeffaflığa” ve “katılıma” dayanan “kilit enstrümanı”⁴⁷ olarak yayma olanağı vermektedir. Mülakat yaptığımız GAP sorumlusunun sözleri, bu enstrümanın yayılması dinamiklerinin sorgulanması için bir giriş noktası teşkil edebilir. “Kültürel mirasın korunmasında öncelikleriniz nelerdir?” sorusuna, bu sorumlu KMGP'ye dönerek şu cevabı vermiştir:

GAP idaresinin doğrudan, bire bir sorumlu olduğu bir iş değildir kültürel miras... O Kültür ve Turizm Müdürünün işidir. Kültürel miras ve turizm konusunda tüm sorumluluk onlardadır, ama biz de yardıma hazırız. GAP İdaresi olarak her alanda çalışabiliriz, ama ancak numunelik olarak. Bu bir pilot proje olacak. Örneğin bunu [KMGP] pilot proje, pilot program olarak yapıyoruz. Sonra devam edecek. Prensipte işi başlatmak ve devlet kurumlarının veya diğer kişilerin dikkatini çekmek için önce bir pilot proje yapıyoruz. Sonrası geliyor. [...] Ama bu durum işin bizim sorumluluğumuz altında olduğu anlamına gelmez. “Bu projeyi yapıyoruz” diyoruz. Ana mesaj şu: “Kültürel miras programı için bir şey yapmak istiyorsanız bir Avrupa fonu var, harekete geçebilirsiniz. Şöyle bir proje hazırlamanız ve onu şöyle yapmanız gerek” [...] çünkü programlar durmadan değişiyor. Tarım hakkında olabilir, kültürel miras hakkında olabilir...⁴⁸

Kültürel miras faaliyeti, çoğaltılabilir oldukları ölçüde hem bu yeni kamusal icraat modellerinin ve enstrümanlarının yaygınlaşması yoluyla sosyal normalleşmeye, hem de kültürel miras olarak kabul edilebilecek şeylerde bir standartlaşmaya katkıda bulunan “iyi örnekler” mantığının içinde kendine yer bulmaktadır.

İyi örnekler ve sosyal normalleşme

KMGP çerçevesinde, diğer projelerin de tasarımını belirlemesi amacıyla, bazı proje örnekleri –“yerel el sanatlarının ve halk kültürünün geliştirilmesi ve markalaştırılması” gibi– sunulmuştu.⁴⁹ Çok Amaçlı Toplumsal Merkez-

47 Bu deyim Claire Visier'nin bu kitaptaki makalesinden alınmıştır. Proje ile kamusal icraat konusunda daha fazla bilgi için bu makaleye bakın.

48 GAP çevre, kültür, turizm dairesinden bir sorumluyla mülakat, GAP İdaresi müdürlüğü, Şanlıurfa, Mart 2011. Bu kişinin de Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın merkezi rolünü vurgulaması, devlet tarafından merkezleştirilmiş ve denetlenen bir kültür mirası bakışını yansıtmaktadır (Bu mülakatta Türkçe ve İngilizce bir arada kullanılmıştır).

49 URL: <http://www.gap.gov.tr/proje-ve-faaliyetler/uluslararası-iliskiler-genel-koordinatörlüğü/avrupa-birliği-ile-iliskiler>, 8 Ağustos 2012'de bakıldı.

ler kurulması da “iyi örnekler” etiketli projenin sonucuydu.⁵⁰ İşleyişleri çok sayıda aktörün devreye girmesini gerektiriyordu. GAP tarafından UNICEF ile işbirliği yapılarak kurulmalarından sonra, yönetimleri Türkiye Kalkınma Vakfı’na (TKV) devredildi.⁵¹ Üstelik, kendilerini “katılımcı” ve “demokratik” bir yönetimi olan kurumlar olarak tanıtmaktadırlar: Üyeleri personel ve katılımcı kadınlar tarafından seçilen komitelerle yönetilmektedirler; bu komitelerin rolü, mahallelerde kapı kapı dolaşarak kadınları eğitim faaliyetlerini izlemeye teşvik etmek, onların beklentilerine kulak vermektir, çünkü buradaki ana fikir “katılım”a dayanmaktadır.

Bu “iyi örnekler” kavramı Sosyal Destek Programı’nda da (SODES) kullanılmıştır. SODES 2008’de, GAP Sosyal Gelişme Programı Eylem Planı çerçevesinde ve önce DPT, sonra da Kalkınma Bakanlığı ile doğrudan bağlantı içinde oluşturulmuştur. İlan edilmiş amacı, 2012’de GAP’ı sonlandırabilmek için, “bölgenin kalkınmasını gerçekleştirmek” idi. SODES, bazılarında bir kültürel miras boyutu da olan kısa projeleri finanse ederek “katılımcılık” tarzını yaymaktadır. Bunun neticesinde, sonuçları “gerçekleştirilen hayaller” diye sunulan ve “küçük dokunuşlar” diye nitelenen bir proje bolluğu ortaya çıkmıştır.⁵² Çeşitli kurum ve derneklerin SODES desteğinden istifade etmesi, kalkınma ve kültürel miras faaliyetlerine doğrudan dahil olan aktörlerin sayısının artmasına yol açmıştır.

SODES göçten, yoksulluktan veya işsizlikten kaynaklanan “sorunlara” çözüm getirme isteğini dile getirmekte, “beşeri sermaye”yi güçlendirip “toplumsal birlik” sürecini desteklemeyi amaçlamaktadır. ÇATOM’ların açıklanan amaçları içinde ise, kadınların sosyalleşmesi ve özgürleşmesinin dışında, yoksulluğa karşı mücadele ve yurttaş yetiştirilmesi de yer almaktadır. Dolayısıyla projeye göre merkezi rolü şu veya bu ölçüde değişen kültürel miras faaliyeti aynı zamanda daha geniş bir toplumsal normalleşme isteğinin hizmetinde de kullanılmaktadır. ÇATOM’lar örneği el sanatlarının aslında bir bahane, asıl amaca ulaşmak için bir araç olduğunu göstermektedir: Asıl amaç, kadınları merkezlere çekmek ve onları okuma yazma veya aile planlaması alanlarında çeşitli eğitim faaliyetlerine sokmaktır. Özellikle, el sanatları kursları gibi akçeli faaliyetlerin ve çeyiz tasarım faaliyetlerinin kadınları ÇATOM’a kaydolmaya teşvik edeceği varsayılmaktadır.

50 URL:<http://www.gap.gov.tr/proje-ve-faaliyetler/insani-ve-sosyal-gelismec-genel-koordinatörlu-gu/sosyal-projeler/uygulamalar/cok-amacli-toplum-merkezleri>, 8 Ağustos 2012’de bakıldı.

51 TKV 1969’da kurulmuştur ve kırsal kalkınma alanında çalışmaktadır. 1975’te ülkenin güneydoğusunda çalışmaya başlamıştır. GAP-BKİ ile kırsal kalkınma alanında da işbirliği yapmaktadır. Bugün esas olarak GAP’ın dokuz idari bölgesinde, ayrıca Ankara, Kars ve Ardahan’da faaliyetlerini sürdürmektedir.

52 “Küçük Dokunuşlar, Gerçekleşen Hayaller” sloganı: SODES, *Tanıtım Kitabı*, DPT, Ankara, yayın tarihi yok, s. 1. 2008 ve 2009’da Diyarbakır vilayetinde 53 ve 72, Mardin’de 34 ve 111, Şanlıurfa’da 67 ve 123 proje vardı. SODES, *Tanıtım Kitabı*, DPT, Ankara, s.d., s. 3 ve 18.

Kültürel miras boyutları içeren projelerde bazen önerdikleri eğitim ve yaydıkları “iyi örnekler” yoluyla bir sosyal normalleşme amacına da rastlanmakla birlikte, bu projeler aynı zamanda kültürel mirası neyin oluşturduğu konusunda standart bir bakışın öne sürülmesine de katkıda bulunmaktadır.

Eğitim ve standartlaştırma

Gözlemlediğimiz projelerin çoğu kimi zaman merkezi bir yer işgal eden bir eğitim boyutuna sahiptir. Bu boyut ekonomik ve sosyal hedeflere olduğu gibi, duruma göre belli bir “otantiklik” kavramını yeniden inşa etme isteğinden de bağlıdır. Her halükârda aktörlerin, onların uygulamalarının, ürünlerin ve öğrenme usullerinin yeniden tanımlanmasına yol açar. Böylece kategoriler ve onların gerisinde de uygulamalar yeniden inşa edilir – bunun için mutlaka müzik veya el sanatları dünyasıyla gerçek ilişkiler kurulmasına gerek yoktur. Müzik ve el sanatları örneğinde öğrenim süreci artık usta-çırak ilişkisi değil, öğretmen-öğrenci ilişkisi çerçevesinde gerçekleşir. Üstelik öğrenme artık uzun vadeli bir süreç değildir, projelerin kısa süreleriyle koşullanmıştır.

Müziğe ilişkin faaliyetlerin ayırt edici özelliği genellikle eskiye dönüştür – veya öyle olduğu iddia edilir. Mardin Kültürleri Korosu örneğini ele alalım. Repertuarı arşivlerde “keşfedilmiş” türkülerden oluşmaktadır. Yerel yazarlar, bilgili kişiler türkülerin öğrenilmesine, iyi bir diksiyonla söylenmesine ve farklı dillerde düzgün bir telaffuz kullanılmasına yardım ederler. Çalışma artık dinleyerek, kulak yatkınlığıyla değil, grup sorumlusu tarafından yazılan partiyonlarla yapılmaktadır. Parçaların notaya dökülmesi bir otantiklik ve profesyonellik teminatı olarak algılanmaktadır.⁵³

Geleneksel el sanatlarının canlandırılması projeleri sanatkârı ve sanatı dönüştürmektedir. Araştırmamız sırasında incelediğimiz projeler “geleneksel” etiketi yapııştırılmış olsa da çoğunlukla ürün ve faaliyet hakkında modernleştirilmiş bir bakış sunmaktadırlar. Nitekim, katılımcılara –en azından tasarım olarak– eski modelleri kopya etmeyi öğreten projelerle birlikte (ŞUR-KAV veya Diyarbakır Sanayi ve Ticaret Odası projeleri gibi), el sanatları ürünlerinin yenilenmesi ve marka ürünlere benzetilmesi fikri etrafında kurulan projelere de rastlanmaktadır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı’nın (UNDP) III. aşamasında projenin Mardin’deki Cemil İpekçi moda tasarımı atölyesi etrafında şekillenmesi tasarım ve markanın öne çıkarıldığını göstermektedir:

Bizim istediğimiz, Mardin’in eski kıyafetlerini alıp onu modernize etmektir. Ninelerimizin kıyafetlerini alıp modernize etmek. Bizim fikrimiz buydu. Ama

53 Sorumlu ile mülakat, Mardin, Mart 2011.

sonra Cemil Bey buraya gelince yok dedi, bu çok dar bir düşünce dedi, bunu genişletelim. Ben tarzımı öğreteyim kadınlara. O genişletti. Ürünler satılsın. Kadınlar para kazansın dedi. Biz sadece eskileri modernize edelim dedik. O, elimizde ne varsa yapıp satalım dedi. O böyle çevirtti. Genişletti olayı. Şimdi gerçekten para kazanıyoruz. Bizim ilk projemizin adı Cemil İpekçi Mardin Yöresel Kıyafetlerin Modernize Edilmesi Projesi'ydi. Sonra değiştik. [...] Cemil İpekçi Moda Tasarım Atölyesi yaptık adını.⁵⁴

El sanatları projeleri özel aktörlerin –bu örnekte modacılar– kendi kültür mirası anlayışlarını yaydıkları ve projenin niteliğini buna göre yönlendirdikleri için, yürütülen girişimlerin önemli aktörleri haline geldiklerini göstermektedir. Bu örnek, aynı aktörlerin taşıdıkları ve kültürel mirasın değerlendirilmesine yönelik iki anlayışın nasıl birbirlerine koşut olarak geliştiklerini de gözler önüne sermektedir: Anlayışlardan biri eskiye dönüş üzerine kurulmuştur, diğeri modernleşme kaygısına dayanmaktadır.

GAP tarafından başlatılan projeler kültürel miras hakkında nispeten standartlaşmış, verimlilik ve sosyal normalleşme isteğinin yön verdiği bir bakışı öne çıkarırken, kültürel miras kategorisi ve bu alandaki girişimlerin benimsenme (veya benimsenmeme) tarzlarındaki çoğulluğu da sorgulamakta yarar var. Bu da ilk baştaki varsayımımızı, devletin yeniden devreye girmesi meselesini işlemeye devam etmemizi gerektiriyor.

Direniş ve normalleşme arasında

Gözlem odağını değiştirmek, çeşitli aktörler ve kurumlar arasındaki etkileşimler konusuna geri dönem olanağını veriyor. Aynı zamanda GAP ile yerel kurumlar arasındaki ilişkilerin karmaşıklığını gösteriyor ve kültürel mirasa farklı bakışlar arasındaki direniş ve çekişmeleri de ortaya çıkarıyor. Bu yaklaşım aynı zamanda kültürel miras icraatının taşıdığı yönetim ve enstrüman modellerinin nasıl sahiplenildiğine, bunun da kültürel miras inşasının gücünü nasıl ortaya koyduğuna ışık tutmaktadır. Tanıtılan ve geliştirilen yeni aletlere ve enstrümanlara, bunları kullanan aktörlere ve onların gündelik pratiklerine içeriden bakmak ise devletin kültürel miras anlayışını yaygınlaştırmak yoluyla yeniden devreye girdiği varsayımını sınama olanağı da vermektedir.

Kültürel mirasla çoğul ilişkiler

Kültürel miras icraatı çok sayıda aktörü devreye sokmaktadır. Onların etkileşimleri kültürel miras kategorileri ve onlara verilen anlam, kültürel mi-

54 Sorumlu ile mülakat, Mardin, Mart 2011.

ras kapsamına katma amaçları ve kullanılan enstrümanlar üzerinden tahlil edilebilir. İki durum ayırt edilmektedir: Tarafların rızasıyla yapılmış diye nitelenebilecek birinci durumda, kolektifler veya bireyler GAP çerçevesinde başlatılmış faaliyetleri devralırlar ve bu sırada hâkim kültürel miras anlayışı sorgulanmaz; ikinci durumda ise, GAP'ın kültürel miras politikaları tarafından yayılan kamusal icraat enstrümanları kullanılırken, diğer yandan da belli bir direniş sergilenir.

Kültürel mirasın karşılıklı rızaya dayalı kullanımı

Kategorilerin dolaşıma girmesi ve enstrümanların sahiplenilmesi kültürel mirasın karşılıklı rızaya dayalı bir kullanımını yansıtabilirler. Ama eğer –özellikle KMGP tarafından yayılan– hâkim bakışlar sorgulanmıyorsa, bu sahiplenme kültürel miras anlayışları arasında tam bir uyumdan ziyade, durumu idare etmek anlamına gelir.

Müzik örneği, kültürel miras sorununda merkezi aktör konumlarını korumak isteyen kurumsal aktörlerin ve onlarla eşzamanlı olarak az veya çok başarılı bir şekilde kendi kültürel miras pratiklerini kurumlarınkilerle birleştirmeye çalışan bireysel aktörlerin konumlarını vurgulamaktadır. ŞURKAV örneğini ele alalım. Bu vakfın yayınlarına bakıldığında, *sıra geceleri* hakkında yaptıkları tanımın GAP turizm rehberindeki (bkz. aşağıda) tanımla örtüştüğü görülmektedir: Burada *sıra geceleri*, öncelikle sosyal işlevlerine göre, cemiyet yaşamı ve görgü kurallarının ve yardımlaşmanın öğretildiği bir tür “halk mektebi” olarak tanımlanmaktadır.⁵⁵ Yine de faaliyetin amaç noktasına bakış farklıdır: ŞURKAV, *sıra geceleri*'ni tanıtan ve Şanlıurfa'nın simgesi haline getiren medyanın olumlu katkısını vurgularken, bir yandan da “geleneği” yozlaştıran bir rol oynadıklarını da eklemektedir. Üstelik, “Şanlıurfa'nın Sıra Geceleri'nin Turizm Sektöründeki Önemi, Eğitim ve Tanıtım” projesi de kültürel miras hakkındaki bu çift yönlü değerlendirme çerçevesinde yer almaktadır: Bu projede turizmin faydaları kabul edilirken, geleneğin bozulması anlamındaki zararlı etkilerine de değinilmektedir.⁵⁶ Yani pro-

55 Abuzer Akbıyık, “Şanlıurfa'da Sıra Gecesi Geleneği”, A. Cihat Kürkcüoğlu, Müslüm Akalın, Sabri Kürkcüoğlu, Selahaddin E. Güler (yön.), *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir* içinde, ŞURKAV, Şanlıurfa, 2002, s. 276-280; Mehmet Avni Özbek, “Tabii bir okul: Sıra Gecesi”, *Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi* 7, 2010, s. 11-14.

56 URL: http://www.abuzerakbiyik.com.tr/news_detail.php?id=18, 12 Mayıs 2012'de bakıldı. ŞURKAV'ın 1997'de kurulan ama şu anda dağılmış durumdaki *sıra geceleri* grubunun müzisyenlerinden bahseden müdürün sözleri de kültürel mirasın bu ikili çehresine yönelik bakışı desteklemektedir: “Mahalli sanatçıdır bunlar. Doğal. Bir eğitim verilmedi. Bunlar usta-çırak gelişmişti. Dededen, yine el sanatları gibi, dededen babadan kalan bir şey. [...] Nota mota kolay olmaz bunlar. Ama en doğrusunu da bunlar yaparlar. Mahalli anlamda”. Müdürün eğitime ve eğitimin otantiklikle ilişkisine bakışı daha yukarıda zikredilen Mardin Kültürler Korosu'nunkinden farklıdır.

je bir yandan turistik perspektif içinde kaleme alınırken, diğer yandan da “gerçek” sıra geceleri imajı sunmaya çalışmaktadır. ŞURKAV bu ayrımı yaparken, icat edilmesine katkıda bulunduğu otantikliğin teminatı olarak kendisini göstermiş olmakta değil midir?

Bireysel aktörler de kültürel miras icraatı içinde derinlemesine yer almışlardır; ama bu icraatın gelişmesi ve yönlendirilmesi açısından önemli olan, bu bireyler ile kurumlar arasındaki buluşmalar ve yakınlıklardır. Örneğin ŞURKAV’ın *sıra geceleri* hakkındaki projesi, müzik hakkında birçok çalışma ve “proje” hazırlayan yerel araştırmacı-yazar Abuzer Akbıyık tarafından kaleme alınmıştır. Cemil İpekçi’nin birçok projedeki varlığı da aynı ölçüde dikkat çekicidir. Keçecilik öğreten bir kadından söz edelim; bu eğitmenin kendini işine vakfetmesi, farklı teknikler ve modeller araması, bu sanat dalının yeniden canlandırılması gibi kültürel mirasla da ilişkili bir amaç gütmesi Şanlıurfa ÇATOM’unun faaliyetlerinde yankı bulmuş ve anlaşıldığı kadarıyla onları etkilemiştir. Ama bireysel girişimlerin hepsi eşit şekilde desteklenmez. Örneğin Mardin’de iki kardeş kendilerini geleneksel müziğin koruyucuları olarak tanıtır. Daha büyük olan müzik öğretmenidir, kendi müzik okulunu açmıştır ve kent müziğinin parçalarını derleme alanında da sivrirmiştir. Bu derlemeler 1998 yılında valilik tarafından yayımlanan bir eserde bir araya getirilmiş, böylece bireysel bir girişimle devlet idaresinin ilgisi bir noktada buluşmuştur. Küçük kardeş Mardin Musiki Cemiyeti’nin başkanıdır ve o da derleme çalışmaları yapmış, bir yandan da yeni yerel müzisyenler kuşağını tanıtmaya uğraşmıştır. *Mardin Geceleri Topluluğu (Leyle)* adlı CD’si turistleri hedeflediği açıkça belli olan, çok kültürlü bir müze-kent imajı yansıtmaktadır. Bu girişim ve böyle bir yerel müzik bakışının üretilmesi –ağabeyinin bakışından farklı– onun da kurumsal bir kabul beklediği izlenimini uyandırmaktadır – bu beklenti henüz karşılanmamıştır.⁵⁷

El sanatlarıyla ilgili projelerde de birbirinden çeşitli etkilenmeler dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, tanıtım projelerinde görülen taklitçilik bazı farklılıkları da gözden kaçırmamalıdır. Nitekim, aynı kurum bünyesinde çeşitli türde projeler geliştirilebilmektedir. Ama bazı noktalardaki benzeşme, her şeyin tamamen aynı olduğu manasına gelmez. Örneğin, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası’nın (DTSO) üstlendiği projelerde diğer geliştirme projelerine model teşkil etmesi düşünülen ÇATOM işleyişi ve amaçları kopya edilmiştir. Mesela Kibele Kooperatifi 2004’te muhtaç semtlerin genç kızlarına ve kadınlarına, dolaylı olarak da ailelerine yönelik olarak kurulmuştu. Amacı, geleneksel el sanatlarını yeniden canlandırarak yoksulluğa karşı mücadele etmektir. Bu örnekte de mesleki eğitimin öncesinde temel eğitim, bes-

57 Mülakatlar, Mart 2011, Mardin.

lenme ve hijyen kursları yer alıyordu.⁵⁸ Daha önce örneğin ÇATOM'larda görülen sosyal normalleşme amacı burada da göze çarpmaktadır. Bu amaçların ve bu usullerin yeniden ele alınması kültür mirasının gücünün inşa edilmesine katkıda bulunmuştur.

El sanatlarını yeniden canlandırma biçiminde de aynı taklitçiliğe kısmen rastlanır. Daha yukarıda eskiye dönüş üzerine kurulu projelerle hiç işitilmemiş el sanatları ürünleri yaratılmasına –modacıların da katkılarıyla– öncelik veren projelerin bir arada var olduklarına değinmiştik. DTSO bünyesinde her iki türden projelere rastlanmaktadır. Özellikle ipekçilik alanındaki bazı projeler yok olmuş bir el sanatını bugün yeniden yaşatma isteğini yansıtmaktadır. Bu girişim hem bilimsel buluşmalara hem de eski ustaların yardımlarına dayanmaktadır –örneğin ipek fularlar konusunda Kulplu bir yaşlı Ermeni ustadan yardım alınmıştır– bu da DTSO tarafından hayata geçirilen canlandırma faaliyetlerinde tanımı yeniden yapılan “otantiklik” konusunun teminatı olmaktadır. Bu uygulamalar –ve ipekle ilgili projelerin çoğalması– fular üretimini Diyarbakır'ın öncü el sanatları dalı olarak yeniden inşa etmektedir. Ama çok karakteristik bir biçimde ve SODES ile ÇATOM projeleri gibi, modacı Cemil İpekçi de DTSO'nun diğer faaliyetlerine dahil olmuştur. Bu durum, kültürel mirasın modernleştirilmesine dayanan bir bakışın nasıl yayılıp “sıradanlaştığını” göstermektedir. Cemil İpekçi'nin varlığı belki aynı zamanda farklı “alanlar”da dolaşan bu aktörün, tekstil sanatının yeniden canlandırılmasının merkezi, uzman ve meşru bir aktörü olarak kendini nasıl kabul ettirdiğini de göstermektedir. Sonuçta, kültürel mirasın güçlü bir aktörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Çatışmalı bir ortamdaki ayrılıkların ötesinde, kültürel mirasa ve onun üretim tarzlarına yönelik belli bir bakışın pekişmesine katkıda bulunmaktadır.

Amacı değiştirme, direniş ve rekabet

GAP'ın kültürel miras icraatına yönelik olarak özellikle Kürt siyasi hareketinin aktörlerinden gelen hararetli eleştiriler, bu aktörlerin kültürel miras icraatıyla GAP çerçevesinde gerçekleştirilen icraat arasındaki etkileşimlerin tahlil edilmesi gerektiğini düşündürmektedir. Nitekim, eleştiriler buluşmalara veya enstrümanların ve kategorilerin sahiplenilmesine engel olmamakta, ama farklı kimlik inşalarına ve özel amaçlara da hizmet edebilmektedir.

58 URL: <http://www.artequite.com/boutique/echarpes-en-soie-pouchi/la-cooperative-de-femmes-kibele/>, 15 Ocak 2012'de bakıldı.

Kültür mirası alanındaki faaliyetler bölge imajının değerini artırma isteğini yansıtmaktadır. Bu nedenle kimlik tanımlayıcı imajların analizi farklı aktörler tarafından taşınan, çoğul ve kimi zaman da çatışmalı kültürel miras üretimine ışık tutmaktadır. İki turizm rehberinden hareketle el sanatları ve müzik etrafında şekillendirilen kategorileri soruşturduk; bu rehberlerde GAP idaresi ile Kürt siyasi hareketine yakın belediyeler arasındaki ideolojik farklılıklar göze çarpmaktadır. *Southeastern Anatolia Guide. A panorama of civilisation* adlı rehber 2007'de Gaziantep Ticaret Odası aracılığıyla GAP tarafından yayımlanmıştı; *Another Look at East and Southeast Turkey* adlı rehber ise 2009'da başkanlığını Diyarbakır belediye başkanının yürüttüğü Güneydoğu Anadolu Bölgesi Belediyeleri Birliği (GABB) tarafından yayımlanmıştı. İki rehberin amaçları, tasarımları ve öne çıkarttıkları imajlar arasında önemli farklar bulunmaktadır.

GABB'ın rehberi Kürt bölgesinin ekonomik kalkınmasına katkıda bulunmayı ve imajını değiştirmeyi amaçlamaktadır. Kürt diasporasından bir antropolog yönetiminde tasarlanan rehberin, bölgenin değerini artırma projelerine dayanak teşkil etmesi de hedeflenmiştir. GAP'ın rehberi ise Güneydoğu Anadolu'yu tanıtmayı ve burasını "büyük bir turizm merkezi"⁵⁹ haline getirmeyi amaçlamaktadır. Gaziantep Ticaret Odası'nın Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın işbirliğiyle yürüttüğü "Güneydoğu Anadolu'nun Tanıtımı" projesi (Kültürel Miras Geliştirme Programı tarafından desteklenen bir proje) çerçevesinde üretilmiş, Türk ve yabancı danışmanlar, araştırmacılar ve proje şefleri tarafından hazırlanmıştır. Bölgenin anlatılış biçimleri de birbirinden ayrılmaktadır: GAP rehberinde, Doğu ile Batı'nın buluşması gibi kaynağını oryantalizmden –hatta bir iç oryantalizmden–⁶⁰ alan bazı beylik tanımlar öne çıkarken, GABB rehberinde Kürt kültürünün öne çıkan özellikleri hatırlatılmaktadır.

Tanıtımı yapılan turizm türlerinde de bu farklılıkla karşılaşmaktadır. Bölgenin kültürel ve tarihsel mirasını korumak için, uluslararası kurumların "sürdürülebilir turizm" ideolojisini sahiplenen GAP, kültürel turizmi öne çıkarmaktadır.⁶¹ GABB rehberi ise, "alternatif turizm"i önermektedir. Giderek ilgi gören alternatif turizm, ekolojik ve sosyal bir yaklaşım içinde, turistik de-

59 Türk ve yabancı seyahat acenteleri tarafından önerilen turlar bir pazarın varlığını gösterse de, Güneydoğu Anadolu'da turizm pek gelişmemiştir (Laurent Mallet, "Le tourisme en Turquie: de la manne financière aux changements de mentalités", *Hérodote*, no. 127, 2007, s. 89-102).

60 Emmanuel Szurek, "Trans-, Méta- et Post-. Pour un usage contrôlé de 'l'orientalisme intérieur'", François Pouillon, Jean-Claude Vatin (yön.), *Après l'orientalisme. L'Orient créé par l'Orient* içinde, IISMM-Karthala, Paris, 2011, s. 53-60.

61 Saskia Cousin, "De l'UNESCO aux villages de Touraine: les enjeux politiques, institutionnels et identitaires du tourisme culturel", *Autrepart*, c. 4, no. 40, 2006, s. 15-30.

neyimi öteki ile karşılaşma çerçevesine yerleştirmektedir. Bu rehberde önerilen de Kürt halkı ve kültürüyle buluşma, aynı zamanda da çevrenin keşfidir.

Müzik ve el sanatları anlayışı konusunda ise iki eser neredeyse taban tabana zıttır. El sanatları GAP rehberinin her yerinde hazır ve nazırdır, halbuki GABB rehberinde çok sınırlı bir yer işgal etmektedir. GAP rehberinde “geleneksel el sanatları” (*traditional handicrafts*)⁶² belki profesyonel turizmcilerin onunla ilişkilendirdikleri otantiklik imgelemi nedeniyle, merkezi konumdadır.⁶³ Üç tema geliştirilmiştir: Yerel kültürün önemli bir hususiyeti olarak kurgulanan gelenek; kültürel miras söylemlerinde klasikleşmiş ve GAP’ın icraatını da meşrulaştıran “kayıp” retoriği; Türk ulusal imgelemine sahip lenerek, geleneksel el sanatları dallarının (Orta Asya, Selçuklu, Osmanlı, vb.) kökenleri sorunu. GABB’ın rehberinde, el sanatlarına nispeten pek yer verilmiş ve gündelik yaşamda kullanılan ürünlerin nereden geldikleri –örneğin Çin’den– özellikle belirtilmiştir. Belki bölge hakkındaki geçmişe bağlılık imajını kırmak veya otantiklik hakkında çağdaş değişimlerden beslenen farklı bir bakış sunmak söz konusudur.⁶⁴

Müzik ise GABB rehberinde sürekli öne çıkmaktadır. Kentlerin çoğunda dengbêjlerden önemli şahsiyetler olarak söz edilmiştir. Onların toplumsal rollerine, sözlü tarihin aktarımındaki önemlerine ve Diyarbakır Dengbêjler Evi’ne uzun bir bölüm ayrılmıştır. Şanlıurfa’da *sıra geceleri*’ne değinilmekte ve onların toplumsal işlevlerini hatırlatan rehber, bugün daha çok turistlere yönelik folklorik gösterilerin söz konusu olduğunu da belirtmektedir. Sıra gecelerinden, türkülerden ve sufi müziğinden söz eden GAP rehberi, sözlü gelenek hakkında epey farklı bir imaj sunmaktadır. Bu rehberde müziğin yerel özelliklerine ancak kısmen değinilmektedir: Daha çok, Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa, Elazığ ve Kerkük müzikleri arasındaki benzerliklere vurgu yapılmaktadır. Şanlıurfa’da da *sıra geceleri*’ne sadece bir toplumsal uygulama olarak değinilmiştir. Demek ki el sanatları konusunun farklı işlendiği, ama bunun uzlaşma daha açık olduğu, müzik konusunda ise iki kimlik imajı arasında bir rekabetin söz konusu olduğu görülmektedir.

Rehberler kimlik inşa süreçlerini etnik çoğulluğun damgasını vurduğu bir bağlamda anlama olanağını veriyorlar. Bu çeşitli biçimlerde yansıtılıyor. GAP rehberi “kültürel çeşitliliği” ve “renkli toplumsal doku”yu hatırlatıyor.⁶⁵ Diyarbakır, farklı uygarlıkların etkisindeki bir “pota” olarak nitelen-

62 Rehberin Türkçe versiyonu için bkz. <http://guneydogumirasi.org/>.

63 Rachid Amirou, *Imaginaire du tourisme culturel*, PUF, Paris, 2000.

64 Turizm ekonomisinde otantiklik söylemindeki yenilenme için bkz. Anne Doquet, “‘Guides, guides et guitares’. Authenticité et guides touristiques au Mali”, *Cahiers d’Études africaines*, c. 49, no. 193-194, 2009, s. 73-94.

65 *Southeastern Anatolia Guide, A Panorama of Civilization*, Gaziantep Chamber of Commerce, 2007, s. 13 ve 110.

diriliyor.⁶⁶ Mardin için bir sayfa, tarihte Hristiyanlık konusuna ayrılmış; geride tek bir kültürel miras bırakan sayısız uygarlığın geçişine ise sadece değiniliyor.⁶⁷ Şanlıurfa için, Türk milliyetçi ideolojisine özgü etnik kategorileri kullanan rehber, nüfusun esas olarak Türkmenlerden, Arap Türklerden ve Kürt Türklerden oluştuğunu belirtiyor.⁶⁸ GABB rehberi ise, bölgenin öncelikle Kürt niteliğine vurgu yaptıktan sonra “etnik ve dinî çeşitliliği”⁶⁹ ve “çok kültürlülüğü” de öne çıkarıyor. Her iki örnekte de rehberler milliyetçi söylemleri benimseyerek, ana amacı turizmin geliştirilmesi olan bir bağlamda bölge hakkında iki farklı imaj öneriyorlar.

İç içe geçiş ve rekabet: Diyarbakır’da Yenikapı sokağı projesi

Aynı aracın –turizm rehberleri– kullanımı üzerinden koşut ve rakip bakışların önerilmesi zaman zaman buluşulmasını da engellemiyor. Diyarbakır örneği, KMGP tarafından üstlenilen bir kentsel rehabilitasyon projesinin nasıl 1990’lı yılların ortasında hem Kültür ve Turizm Bakanlığı hem de 1999’dan beri Kürt siyasi hareketinin elinde olan Diyarbakır Belediyesi tarafından başlatılmış daha geniş kapsamlı eski kentin yenilenmesi projesi çerçevesine alındığını sorgulama olanağı veriyor. Daha kesin bir ifadeyle, Yenikapı sokağı örneği merkezi hükümet veya Avrupa Birliği tarafından başlatılmış faaliyetlerin ve kullanılan kategorilerin yerel hesaplar doğrultusunda nasıl sahiplenildiklerinin ve noktasal bir projenin nasıl daha geniş ve birçok amacı olan kültürel miras icraatının kapsamı içine girebildiğinin altını çiziyor.

Nitekim, hemen yakınında bir cami, bir Keldani Katolik kilisesi, bir Ermeni Katolik kilisesi ve bir sinagog bulunan Yenikapı sokağı KMGP’nin büyükşehir belediyesi tarafından yürütülen projelerinden birinin konusudur. Projenin amacı, eski kentin tamamının yenilenmesi için bir örnek teşkil etmesi ve bu sokağı turistik bir çekim merkezi haline getirirken özellikle inanç çoğulculuğunun, “kültürel mozaik geleneği”nin ve “hoşgörü atmosferi”nin altını çizerek “tarihsel kimliği yeniden canlandırmaktır”. Çok somut olarak, proje kapsamında sokağın güzelleştirilmesi, 75 sokak sakini için dil ve sağlık eğitimi ve bir iletişim kampanyası yer almaktadır.⁷⁰ Demek ki hem zaman içinde hem de amaçları düzeyinde nispeten sınırlı bir proje söz konusudur.

Ama bu KMGP projesi farklı aktörler tarafından yürütülen, daha önce-

66 “Diyarbakir’s colorful social fabric is woven from Turkish, Syriac, Chaldean, Armenian, Kurdish and Arab threads”, *a.g.e.*, s. 110.

67 *A.g.e.*, s. 238.

68 *A.g.e.*, s. 265.

69 Kameel Ahmady ve diğ., *Another look at East and Southeast Turkey: A Traveller’s Handbook*, GABB, Diyarbakır, 2009, s. 11.

70 Teknik Yardım Hizmetleri, *a.g.e.*, s. 16.

den mevcut iki faaliyetin kapsamı içindedir: bir yanda, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından desteklenen (valilik tarafından yürütülen ve danışmanlığı, itici gücü ÇEKÜL tarafından sağlanan) eski kentin yenilenmesi; diğer yanda, büyükşehir belediyesi ve Sur Belediyesi tarafından sürdürülen çok kültürlü ve çok inançlı bir kimliğin yeniden yaratılması, böylece örtük olarak Kürt kimliğine bir tür meşruiyet sağlanması yönündeki daha geniş bir proje. KMGP projesi icraat çapı bakımından, Sur Belediyesi'nin çok Kültürlülük Projesi olarak sunduğu daha geniş kapsamlı bu projenin içine girmektedir. Bu ikinci projede Yenikapı sokağından “kültürler sokağı” olarak söz edilmektedir. KMGP projesinin dışında, belediye mevcut ibadet mek nlarının restorasyonunun yanı sıra, bir Alevi merkezi ve bir Yezidi merkezinin inşasını da öngörmektedir.⁷¹ Bu noktada da otantikliğin yeniden yaratılmasına tanık olunmaktadır, çünkü bu iki inanç kentin tarihsel dinleri değildir, ama Kürtler nezdinde somut olarak veya simgesel açıdan önem taşırlar.

Turizm rehberleri ve “kültürler sokağı” örnekleri alternatif kültür mirasları inşasını ve GAP tarafından sunulan araçların başka amaçlarla kullanılması- nı vurgularken, belki de aynı zamanda kültürel miras icraatının yayılmasının beraberinde getirdiği standartlaşma ve normalleşmeyi de göstermektedirler: Böylece icraat özellikle turizmi geliştirme bakımından düşünülmekte ve kültürel miras kategorisi kendini kabul ettirmektedir. GAP tarafından temin edilen araçların yayılması, rekabet etkileri ve bunun da ötesinde kamusal icraatın yorumlanmasını g leştiren aktörlerin ve projelerin çoğalması nedeniyle, kamusal icraatın yeniden ifade ediliş biçimlerinin gerçekten devletin geri çekilmesi anlamına gelip gelmediğini sorgulamak gerekli hale gelmektedir.

“Devletin yeniden devreye girmesi” mi?

“Katılım” kalkınma ideolojisinin parçası olmakla ve icraatın proje ile yayılmasının hedeflerinden birini oluşturmakla birlikte, ve “amacı saptırma” olanaklarına rağmen, bu bağlamda daha ziyade devletin yeniden devreye girmesinin bir işareti değil midir?

Kültürel miras icraatının matrisi olarak merkezi idare

Genel olarak, GAP bölgesinde kültürel miras icraatının yürütülmesinin analizi merkezi kurumların, valiliklerin ve bazı valilerin hatırı sayılır rolünü ortaya koymaktadır. Proje üzerinden yürütülen icraat merkezizet lik gele- neğinin sorgulanması anlamına gelmez: Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) ve sahada bazen nöbeti ondan devralan valilikler aracılığıyla yine merkezi dev-

71 <http://sur.bel.tr/turkce/>, 11 Aralık 2011'de bakıldı.

letin denetimindedir. Örneğin ÇATOM'un faaliyetleri valilikler tarafından yakından denetlenmektedir. SODES'ler sadece DPT'nin araçlarıdır; valilikler ve DPT tarafından seçilen SODES projelerinin yerel düzeyde valiliklerin koordinasyonu ile hazırlanıp uygulamaya konması bir yana, finansmanlardan asıl faydalananlar kamu kurumlarıdır.⁷²

SODES'ler “katılım” örtüsü altında devletin yeniden devreye girmesine hizmet etseler de ÇATOM'ların durumu çalışmada belli bir özerklik sergilemektedir. ÇATOM'ların kurumsal statüsü olmayan, varlığı GAP'ın varlığına bağlı bir “proje” olmaları işleyişte –projelere yanıt verememek gibi– kısıtlamalar ve belirsizlik yaratmaktadır. 2012'de bölgenin kalkınmasını tamamlamak ve GAP projesine son vermek amacıyla 2008'de kaleme alınan GAP Eylem Planı, ÇATOM'ların etkinliğini artırmayı ve “kurumsallaşmalarını” güçlendirmeyi hedeflemektedir.⁷³ Bu amaçla, 2010'lu yılların başında her ÇATOM'un etrafında Türkiye Kalkınma Vakfı tarafından yönlendirilen dernekler ve kooperatifler kurulmuştur. Bu durum hem UNDP'nin yürütücüsü olan TKV'nin merkezi faaliyeti aracılığıyla normların, özellikle de “güçlendirme” normunun getirildiğini, hem de bunların stratejik biçimde kullanıldığını göstermektedir. Nitekim bu norm, merkezlerin müdireleri tarafından hem ÇATOM'ların faaliyet süresini GAP'ın sona erişimin ötesine doğru uzatma, hem de böylece belirsizlikleri azaltma aracı olarak sahiplenilmiştir.

Bununla birlikte, bu belirsizlik durumu ve ÇATOM'ların devam eden özerkleşme süreci, valiliklerle yakın işbirliği içinde çalıştıkları gerçeğini gözden kaçırmamalıdır. Valilikler ile GAP arasında protokoller imzalanmıştır: Valilikler projeleri desteklemekte, bina temin etmekte ve protokoller ÇATOM'ların Halk Eğitimi merkezlerindeki eğitmenlerle çalışmasına olanak vermektedir. Bu merkezler yıllık eğitim sonunda diploma vermektedirler. Aynı şekilde, Türkiye İş Kurumu ile işbirliği içinde de bazı eğitimler temin edilmektedir.

Kategorilerin (el sanatları ve müzik alanında olduğu gibi, sanatkâr ve müzisyen alanındaki kategorilerin) ve bunlara bağlı uygulamaların yeniden tanımlanması, mesleki eğitim aracılığıyla idari bir denetime sokulmaktadır. İdare kendi yarattığı ve çerçevesini, sınırlarını ve otantikliğini belirlediği sanatkâr ve müzisyeni onamaktadır. İdarenin, toplumsal gerçekliklerin ve mevcut uygulamaların dışında –birkaç istisna hariç– “kültürel miras kapsamına aldığı” uygulamalara el koymasından söz edilebilir.⁷⁴

72 Örneğin, sırasıyla 2008 ve 2009'da, SODES'ler tarafından finanse edilen projelerin % 71,6 ve % 75,1'i kamu kuruluşları, % 8,3 ve % 6,3'ü belediyeler. % 16,3 ve % 14,9'u STK'lar, % 1,3 ve % 1,4'ü üniversiteler ve % 2,5 ve % 2,3'ü İl Özel İdareleri tarafından yürütülmüştür. SODES, *Tanıtım Kitabı*, s. 20.

73 *GapAction Plan 2008-2012*, GAP, Ankara, 2008, s. 45.

74 Bölgeye özgü olmayan bu duruma İstanbul'da da rastlanmaktadır. Muriel Girard, “Recompositions du monde artisanal...”, *a.g.e.*

Sahadaki aktörlerle idare arasında çoğul ilişkiler

Merkezi idare, bir kurumun aktörlerinin diğerinkilere ve aynı kurumun içindeki aktörlerin birbirlerine göre konumlanışları bakımından da rol oynamaktadır ve bu da sorgulanmalıdır. ÇATOM'lar örneği, merkezi devletin ilişkilerinin nasıl farklı pazarlıklara tabi olduğunu göstermektedir. İncelenen çok amaçlı beş toplumsal merkezin analizi, müdireler ile valiler arasındaki ilişkilerin olduğu kadar, ÇATOM'lar ile valilikler arasındaki ilişkilerin de çeşitliliğini gözler önüne sermektedir. Farklı bireysel özgeçmişlerden gelen müdireler görevlerine çeşitli biçimlerde yaklaşmaktadırlar. Mahallelerden gelen ve mesleki eğitim kuruluşlarında yetişmiş olanlar ile valilik ve GAP İdaresi bünyesinde kariyer yapmış üniversite mezunları arasında bir yaklaşım farklılığı gözlenmektedir.

Müdire profilleri arasındaki ayrım her zaman bu kadar net olmamakla birlikte, rollerini farklı biçimlerde üstlendikleri görülmektedir. Bazı müdireler ÇATOM'u, amacı merkezi GAP İdaresi, hatta valiler tarafından belirlenmiş bir kamusal hizmet olarak görme eğilimindedirler. Bazıları da empatiyi bir kamusal icraat dinamiğine dönüştürmeye çalışmaktadır, ama burada da idari uygulamanın "içselleştirilmesi" söz konusudur.⁷⁵

Devlete bağlı bir kuruluşuz, ama sivil toplum özelliği taşıyoruz. Öyle yol alıyoruz. Biz bir aile gibiyiz.⁷⁶

Bununla birlikte, müdirelerin aldıkları tavırların eleştiri ile takdir arasında sıralanan muğlak bir nitelikte olduğu saptanmaktadır. ÇATOM'a göre GAP İdaresi ve vali ile ilişkiler değişmekte, bazı unsurlar da bu durumun kısmen kişisel ilişkilerin varlığına bağlı olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca bu noktada valilerin kişilikleri, yerel bağlamların ağırlığı da ihmal edilmemelidir, çünkü herkesin manevra sahası eşit değildir. Örneğin, konuştuğumuz çok sayıda insan tarafından büyük bir sempatiyle betimlenen ve 2011'in ilkbaharında görevden alınması üzüntüye, öfkeye ve destek kampanyasına yol açan Mardin valisini hatırlatalım. Ama takdir söylemleri hiç eleştiri olmadığı anlamına gelmez. Eleştiriler özellikle müdirelerin memur statüsünde olmalarına⁷⁷ ve idarenin sağladığı sınırlı finansal ve maddi olanaklarla kendilerine verilmiş görevin yerine getirilmesinin güçlüklerine yöneliktir.

Kurumların içeriden gözlemlenmesi özerkleşme dinamiklerine ve sahadaki aktörlerin farklı, bazen de eleştirel tavırlarına rağmen, devletin kültürel

75 Bu durum, Berna Ekal'ın bu kitaptaki makalesinde ele aldığı kadın sığınma evlerindeki duruma benzemektedir.

76 Bir ÇATOM müdiresiyle yapılmış mülakat, Mardin, Mart 2011.

77 Ücretleri TKV aracılığıyla dolaylı yoldan ödenmektedir.

miras icraatı üzerinde, yeniden devreye girmesinin bir işareti olarak yorumlanabilecek şekilde hâkimiyetini koruduğu söylenebilir.

Sonuç

Güneydoğu Anadolu'daki kültürel miras icraatının analizi, uluslararası ölçekte dolaşıma girmiş normlar ile yerel dinamikler arasındaki kenetlenmeyi ortaya çıkarmaktadır. Nitekim, GAP'tan hareketle kültürel miras kategorisinin uluslararası kurumlar aracılığıyla dışarıdan ithal edildiği gözükse de, bu isimle kategorileştirilmiş olmasalar bile uzun süredir yerel ölçekte geliştirilen kültürel miras icraatının varlığı da görmezden gelinemez.

Normların, enstrümanların ve yönetim modellerinin farklı ölçeklerdeki dolaşımlarına eğilmek, kültürel mirasın gücünün oluşumunu ortaya çıkarmaya olanağını vermektedir. Kültürel miras kategorisi önceden kullanılmış kategorilerin yeniden işlenmesine yol açmakta, hatta onları ikame etmektedir. Aynı zamanda otantiklik kavramını devreye sokmakta ve onun farklı kullanım şekillerini göstermektedir. Bu kategorinin üretilişini gözlemlemek mevcut aktörler arasındaki güç dengelerine de ışık tutmaktadır. Bu bakımdan, bireysel aktörlerin kültürel miras faaliyetlerinin çoğunlukla idareler bünyesindeki bağlantılarına bağımlı kaldığını gördük. Alternatif kültürel miras modellerinin, özellikle de Kürt kimliğini öne çıkaran modellerin inşa edildiklerini de gözlemledik. Yine de bu modellerin alternatif niteliğinin, onların da kısmen devlet tarafından yayılan enstrümanlara ve kategorilere başvurmaları nedeniyle, görelileştirilmesi gerekiyor. Kültürel miras kategorisinin, taşıdığı araçlar ve yönetim modelleriyle birlikte aktörler tarafından olduğu gibi sahiplenilmesi de onun gücünün üretilmesine katkı yapıyor.

Son olarak, bir kamusal icraat kategorisi olarak kültürel mirasın ve taşıdığı katılımcı ilkelerin yayılması gözlemlendiğinde, devletin yeniden devreye girdiği görülüyor, çünkü “katılım”ın arkasında merkeziyetçilik pek sorgulanmıyor. Devletin yeniden devreye girişinin, yaptığımız bu ilk soruşturmada gözlemlenen izleri, hem kültürel mirasın söz dağarcığındaki terimlerdeki çeşitlenmenin incelenmesi, hem de “icracıların” analizinden “kültürel miras taşıyıcıları”nın analizine geçilmesi üzerinden bu araştırmaların sürdürülmesi gerektiğini düşündürüyor.

**Türkiye’de “Sivil Toplum”a Destek
Konusundaki Avrupa Politikaları
Bir Kamusal İcraatın Cisimlenişi**

CLAIRE VISIER

Bu makale Avrupa Birliği üyeliğine adaylığın Türkiye’deki yönetim pratikleri üzerinde ne gibi etkilere yol açtığını sorgulamayı amaçlıyor. Avrupa Birliği’ne katılım Avrupa müktesebatının kabulünü gerektiriyor; katılım öncesi politikası da icraatın finansmanı yoluyla Avrupa normlarına uygun hale gelme sürecini desteklemek amacını taşıyor. Bu anlamda, bu politika açıkça bir uluslararası transfer mantığından kaynaklanıyor; bu transfer –geçmiş veya bugünkü– bir politik sisteme özgü kamu politikalarına ilişkin veri ve bilgilerin başka bir politik sisteme ihraç/ithal edildikleri bir süreç olarak anlaşılmalıdır.¹

Kamusal icraat biçimlerinin uluslararası dolaşımını ele alan çok sayıda analiz mevcuttur. Bu nedenle *policy transfer studies* (politika transferi incelemeleri) son zamanlarda geniş ölçüde gelişmiş,² önceleri Avrupa’daki hükümet düzeyleri ve ülkeler arasındaki kamusal icraat modelleri transferlerine odaklanan Avrupalılaşıma incelemeleri ise daha sonra genişleme dinamiklerini de kapsamaya başlamıştır.³ Bu araştırma akımları zengin gündemler önermektedir: Farklı transfer türlerini, koşullarını, yayılma kanallarını ve devreye giren aktörleri, süreçler boyunca modellerin geçirdikleri dönüşüm-

- 1 David P. Dolowitz, *Policy Transfer and British Social Policy. Learning from the USA?*, Open University Press, Buckingham, Philadelphia, 2000.
- 2 Thierry Delpeuch, “L’analyse des transferts internationaux de politiques publiques: un état de l’art”, *Questions de Recherche*, CERI, Sciences Po, no. 27, Aralık 2008.
- 3 Heater Grabbe, “Europeanization Goes East: Power and Uncertainty in the Eu Accession Process”, Featherstone K. Radaelli C. (yön.), *The Politics of Europeanization*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2003, s. 303-331; Frank Schimmelfennig, Ulrich Sedelmeir (yön.) *The Europeanisation of Central and Eastern Europe*, Cornell University Press, New York, 2005.

leri, nakil koşullarını ve politikaları ithal eden ülkelerde kamusal icraat üzerindeki etkilerini ele almaktadırlar.

Bizim de bu perspektifte yer alan analizimizde, iki özel boyut üzerinde durulacak. Bir yandan, katılım öncesi politikaya ait bir hususiyet olarak gördüğümüz olguyu dikkate almakta yarar var. Bu durumda, transferde bir ithal dinamiği kadar –veya ondan da ziyade– bir ihraç mantığı öne çıkmaktadır. Dolayısıyla, transfer modelleri hakkındaki analizimiz bu transferi üstlenen Avrupa politikasını da gündemine alacaktır. Diğer yandan, transfer sürecinin kendisine (özellikle de bunun koşulluluğuna) odaklanan birçok analiz transfer edilen “modeli” bir veri kabul etmektedir. Model bir anlamda şeyleştirilmekte, sabit ve değişmez kabul edilmekte, transfer mantıkları ise *yukarıdan aşağıya* bir bakışla ele alınmaktadır. Bu kavrayışa göre, kamusal icraat biçimlerini oluşturan kurallar, prosedürler ve paradigmalar transferlerinden önce inşa edilmiş ve pekiştirilmiş sayılmaktadır.⁴ Transferin etkileri daha sonra incelenen kamusal icraat biçiminin başlangıçtaki modele yakınlığı veya uzaklığına göre değerlendirilmektedir. Aynı şekilde, transferden etkilenen aktörlerin kullanımları, transferinden önce kesin bir gerçekliğe sahip bir olgu şeklinde algılanan bir modelin kendi bağlamlarına aktarılmasına ve sahiplenilmesine göre tahlil edilmektedir. Son olarak da, öğrenme hadiseleri bu önceden kabul edilmiş gerçekliğe göre incelenmektedir. Biz burada transfer sürecinin kendisinin transfer edilen kamusal icraat biçimlerinin tanımına nasıl etki ettiğini göstereceğiz.

Katılım öncesi politikanın özel bir bölümünü, Türkiye’de “sivil toplum”un desteklenmesini öngören bölümü ele almayı tercih ettik. Transferin açık konusu olan “sivil toplum”⁵ kategorisi ve bu kavramın gönderme yaptığı diğer kategoriler (“yönetişim”, “proje”) transferden önce netleştirilmiş ve sabitlenmiş olmaktan uzaktır.⁶ Tam aksine, heterojen bir uygulamalar, değerler

4 Bu söylediğimiz, Claude Radaelli’nin artık herkes tarafından kabul gören Avrupalılaşıma tanımı için de geçerlidir: “Avrupalılaşıma, önce Avrupa Birliği politikası sürecinde tanımlanmış ve pekiştirilmiş, daha sonra da ülkelerdeki (ulusal ve alt-ulusal) söylem, politik yapı ve kamu politikaları manûğuna dahil edilmiş resmi ve gayriresmi kuralların, prosedürlerin, politika paradigmalarının, şeyleri yapma stiline, yollarının ve paylaşılan inançlar ile normların a) inşasını, b) yayılmasını ve c) kurumsallaştırılmasını kapsar”, Claudio Radaelli “The domestic impact of European union public policy: notes on concepts, methods, and the challenge of empirical research”, *Politique européenne*, c. 1, no. 5, 2002, s. 108.

5 Burada “sivil toplum” tanımı yapmakla veya bu kavramı tartışmakla uğraşmayacağız. Bunun muğlak ve çok anlamlı bir kavram olduğunubilsek de, Avrupa makamları tarafından kullanılan “sivil toplum” (tırnak içinde) terimini bilinçli olarak biz de kullanacağız.

6 “Sivil toplum” hakkında yapılmış çok sayıda inceleme bunu gösteriyor. Bu kategorinin Avrupa bağlamındaki soykütüğü için, karşı Julien Weisben, “Sociogénese de la ‘société civile européenne’”, *Raisons politiques* c. 2, no. 10, 2003, s. 125-137. Kavramın karmaşık ve sorunlu teorik temelleri için, karşı Sunil Khilnani, “La ‘société civile’, une résurgence”, *Critique internationale*, n° 10, 2001, s. 38-50; Rosa Sanchez-Salgado, “La société civile européenne: les usages d’une fiction”, *Raisons politiques*, c. 4, no. 44, 2011, s. 201-226. Kavramın anlambilimsel muğlaklığı ve

ve ideolojik temsiller yumağına gönderme yaptıklarını göreceğiz. Transfer, çıkış noktasında sabitlenmiş bir gerçekliği bulunmayan bir modele göre daha büyük veya küçük bir sapmaya yol açmaktan ziyade, kamusal icraat kategorilerinin ve biçimlerinin cisimleşmesine, daha doğrusu olası cisimleşmelerinden birine izin veren bir süreç olarak gözükmektedir. İncelenen kategorilerin muğlak ve çok anlamlı niteliği bilindiği için, burada önerilen yaklaşım malumun ilamı olarak anlaşılabilir, ama kanımızca kamusal icraatın başka kategorilerinde ve sektörlerinde de bu yaklaşımdan yararlanılabilir. Örneğin, C. Scalbert ve M. Girard'ın bu kitapta yer alan makalelerinde “kültürel miras” kategorisinde vardıkları sonuçlar bizimkilerle geniş ölçüde örtüşmektedir. Son olarak da, burada özel bir politika hakkında yapılan analiz, Avrupa Birliği ile Türkiye arasında yürürlükte olan transfer mantıkları hakkında daha genel bir düşünce çabasına da kapı aralamaktadır.

Bizim belirli bir örnek üzerinden yürüttüğümüz inceleme genelde genişleme politikasını, özelde de katılım öncesi politikayı kapsayan metinleri ve bu politikanın hayata geçirilmesi için gerekli finansal enstrümanları içeriyor. “Sivil toplum”la ilişkili olarak, katılım öncesi politika kapsamında tanımlanan *Promotion du dialogue de la société civile entre l'Europe et la Turquie* (Avrupa ile Türkiye arasında sivil toplum diyalogunun geliştirilmesi) programıyla daha özel olarak ilgilendik. Bu bölümü, “Avrupa ile Türkiye arasında sivil toplum diyalogunun geliştirilmesi” programı kapsamında 2007/2008 Avrupa katılım öncesi fonu tarafından finanse edilen, Türk sendikal örgütlenmelerine yönelik, *Workers Together: Bringing together workers from Turkey and the EU through a shared culture of work*⁷ (İşçiler Bir Arada: Ortak Bir Emek Kültürü Üzerinden Türkiye ve AB'den İşçileri Bir Araya Getirmek) projesinin incelenmesi tamamlayacak.

Araştırmamız, yönetmelik metinlerinden yapılmış bir derlemeye ve Kasım 2008'de, sonra da Ekim ve Aralık 2009'da Brüksel ve İzmir'de Avrupa Komisyonu çalışanlarıyla (Genişleme Genel Müdürlüğü [bundan sonra GM]), *Workers Together* projesi yönetim kurulu başkanı olan Avrupa Sendikalar Konfederasyonu üyesiyle, projenin Türk ve İtalyan koordinatörleriyle, Halk İş ve DISK konfederasyonlarının projeden sorumlu eğitim uzmanlarıyla ve DISK'in uluslararası ilişkiler bölümünün bir üyesiyle yapılmış bir dizi mülakata dayanmaktadır. Aynı zamanda, proje çerçevesinde Ekim 2010'da İzmir'de düzenlenen seminerlerden birinde etnografik bir gözlem gerçekleş-

kullanımları konusunda, karş. Hélène Michel, ““Société civile ou peuple européen”? L'Union européenne à la recherche d'une légitimité politique”, *Savoir/Agir*, no. 7, Ocak 2009, s. 33-41; Yael Navarro-Yashin, “Uses and abuses of 'State and Civil Society' in Contemporary Turkey”, *New Perspectives on Turkey*, no. 18, 1998, s. 1-22.

7 Bu projeyi öncelikle pratik gerekçelerden ötürü, kolayca erişilebildiği için seçtik. Ayrıca finansmanın çapı da ilimizi çekti.

İşçiler Bir Arada: Ortak bir emek kültürü üzerinden Türkiye ve AB'den işçileri bir araya getirmek

3,2 milyon avro bütçeli *Workers Together* projesi 2008-2010 yıllarında, Avrupa Sendikaları Konfederasyonu ve ona üye üç Türk konfederasyonu, Türk-İş (Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu), Hak-İş (Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu) ve DİSK (Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu) arasında yürürlüğe kondu. Başlangıçta projede yer alan dördüncü konfederasyon, KESK (Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu) daha sonra çekildi. Avrupa Birliği'nin yedi ülkesinden (Fransa, Belçika, İtalya, Slovakya, İsveç, Yunanistan ve İngiltere) on beş konfederasyon da projeye katıldı.

Projenin genel amacı, "Karşılıklı olarak tarafların birbirlerini daha iyi tanımaları ve anlamalarına olanak vermek, gelecekteki genişlemenin getireceği fırsatların ve tehlikelerin bilincine varılmasını sağlamak amacıyla, Türk sendikalarıyla AB'ye üye ülkelerin sendikaları ve bu kuruluşlar aracılığıyla sendika üyeleri ve faaliyetleri arasındaki temasları ve karşılıklı deneyim alışverişini güçlendirmek" olarak tanımlanmıştı.¹ Aynı zamanda, iyi pratiklerin alışverişi üzerinden, Türk ve AB'ye üye ülkelerin emekçileri arasında "ortak bir emek kültürü" geliştirilmesi hedefleniyordu;² son olarak, bir başka amaç da Türkiye'de sendikalizm güçlendirmek için, "Türkiye'nin işçilerini bir araya toplamak"tı.³

Proje Türkiye'nin ve AB'ye üye çeşitli ülkelerin değişik kentlerinde ulusal sendikal konfederasyonlar tarafından düzenlenen 27 konferans veya semineri finanse etti, bunların içinde:

- Bir açılış ve bir kapanış konferansı;
- Türk sendika temsilcilerine yönelik, "AB'deki emek kültürünün tanıtımı, AB'nin sosyal politikası, sosyal alandaki başarılar ve katılımın en temel sorunları" ile ilgili üçer günlük dört bilgilendirme semineri;⁴
- Sendikalı işçilere yönelik, ülkelerindeki, iş kollarındaki, firmalarındaki sendikacılığın durumunu sergilemeyi amaçlayan dört günlük on iki alışveriş ve birbirini anlama semineri;
- Altı alandaki (enerji; yerel idare; gıda, tarım ve turizm; ticaret ve bankacılık; tekstil; ulaşım) Türk sendikacılarıyla Avrupa sendika federasyonu temsilcilerini buluşturmaya yönelik, üç günlük dokuz sektör semineri.

1 *Bringing together workers, proje özeti*, <http://www.etui.org/Services/Support-for-European-Trade-Union-Projects-SETUP/Projects-list/Civil-Society-Dialogue-Bringing-together-workers-from-Turkey-and-European-Union-through-a-shared-culture-of-work> (son olarak Mayıs 2012'de bakıldı).

2 Projenin başlığı da buna işaret ediyor: *Bringing together workers from Turkey and the EU through a shared culture of work*.

3 İzmir seminerinde dağıtılan proje tanıtım broşürü.

4 *Bringing together workers*, proje özeti, aynı kaynak.

tirdik. Bu gözlem, seminerin Türk, Belçikalı ve İsveçli katılımcılarıyla daha kendiliğinden bir şekilde görüşmeler yapmamıza vesile oldu. Talep üzerine ve gizlilik kaygısıyla, görüşülen kişilerin kimlikleri gizli tutuldu, hatta bazen nakledilen sözleri söyleyen kişilerle ilgili hiçbir bilgi verilmedi.

Önce, “sivil toplum” a yönelik katılım öncesi politikanın programlanma biçimlerini inceleyeceğiz. Transfere konu birçok olgu bulunduğunu göreceğiz. Kamu politikasında, belli bir kamusal icraat modeline, “Avrupa tarzı yönetim” modeline gönderme yapılmaktadır; bir ideale tekabül eden bu modelin somut bir içeriği veya iç tutarlılığı yoktur. “Sivil toplum” ancak transfer biçimlerine göre yavaş yavaş ete kemiğe bürünmekte ve transferin söz konusu idealden epey uzak olan kapsamı bu sürecin sonucunda şekillenmektedir.

İkinci bölümde, finanse edilen bir projeye katılan “sivil toplum” örgütlerinin, yani bu örnekte Avrupa ve Türkiye sendikalarının dahil oldukları projeyi nasıl kavradıklarını tahlil edeceğiz. Bu örgütler transferin hem tasarımcıları hem de alıcılarıdır: Proje konusunun tasarımına katılmakta, transfer biçimlerini projenin uygulamaya konmasına katılarak doğrudan tecrübe etmekte ve son olarak da (en azından Türk sendikaları açısından) transferin alıcıları olarak değerlendirilmektedirler. Kısacası, transfer sürecinin bütünü- nün ayrılmaz parçaları olmaktadırlar.

Projenin tanımlanmış amaçlarının ötesinde, sonuçta transferi gerçekle- şen ve tüm sendikal örgütler tarafından sahiplenilenin, finansal araç tarafın- dan taşınan karmaşık yönetim teknikleri olduğunu göstermeyi hedefliyoruz.

Avrupa yönetişimi projesiyonu

“Sivil toplum” a yönelik katılım öncesi politikanın içeriğinin ve amaçları- nın incelenmesi, Avrupa Birliği’nin potansiyel olarak kendisine katılma- ya çağrılı yakın çevresine (periferi) idealleştirilmiş bir model olan “Avrupa yönetişimi”nin parçası olan kamusal icraat kategorilerini ne şekilde yansı- tmayı denediğine ışık tutmaktadır. Avrupa Birliği’ni meşrulaştırma süreçle- rinin odak noktasına yerleştirildiği için ideolojik açıdan aşırı yüklenmiş bir model söz konusudur. “Sivil toplum” a yardım politikası uygulanırken kul- lanılan pratik modellerin incelenmesi, öne çıkarılan kategorilerin nasıl cisim bulduklarının ve transferin somut konusu olan kamusal icraat biçiminin ne olduğunun daha iyi saptanmasını sağlamaktadır.

İdeal kategorilerin öne çıkarılması

Birçok tanım içinde kullanılan “sivil toplum” terimi, katılım öncesi politi- kasında yer verildiği şekliyle kesin bir gerçeklikten çok bir kategoriye (fark-

lı unsurları bir araya getiren bir başlık manasında) gönderme yapmaktadır. Gerçekten de bu ifade, ister Avrupa Birliği içinde ister dışarıdaki yansımalarında, kavrama atfedilmiş olabilecek tüm kabullerin bir hulasesidir. Bu kategori bir diğerine, ideal bir kamusal icraat modeli fikriyle güçlü bir şekilde ilişkilendirilen “Avrupa yönetişimi” kategorisine bağlıdır. Aynı şekilde, genelde katılım öncesi politikası bir kamu politikası enstrümanı olan Proje tarafından taşınmaktadır;⁸ bu da Avrupa yönetişim modeliyle ilişkilendirilen bir diğer kategoridir. “Sivil toplum” ve “Proje” karşılıklı olarak birbirlerini desteklemekte ve Avrupa düzeyinde güçlü bir ideolojik damga taşıyan bir model oluşturmaktadırlar.

“Sivil toplum”, alternatif bir kamusal icraat modelinin mızrak ucu

“Sivil toplum”, “iyi yönetişim”⁹ ilkesini benimseyen uluslararası finans kuruluşları tarafından 1980’lerin sonundan itibaren sık sık başvurulanan bir kavram olmuştur. Devlet iktidarının daraltılmasını vazeden bir bakış açısından, özellikle iki boyut öne çıkarılmıştır: Bir yanda, devlet ile “sivil toplum” arasında indirgemeci bir ayrılık, hatta karşıtlık; diğer yanda, “sivil toplum”un içkin demokratik niteliği ve sivil toplumun geliştirilmesinin devlet karşısında bir denge unsuru oluşturacağı kabulü.¹⁰

Avrupa düzeyinde, “sivil toplum” hakkındaki söylem 1990’lı yılların ikinci yarısında önce dış faaliyetler alanında yapılandı. İdeolojik kökleri çok sayıda ve heterojendir. Nitekim, bu söylemde, katılımcı demokrasi adına “sivil toplum”u öven aktörlerin hareketliliğine duyarlı kalınırken, diğer yandan da finans kuruluşlarının savundukları temalar yansıtılmaktadır. Devletler arası ilişkilerde güçlük yaşanan bağlamlarda, Avrupa’daki devlet dışı faaliyetlere de gönderme yaptığı izlenimini uyandıran bu kavrama, Avrupa dışındaki ülkelere yönelik politikalarda daha çok başvurulmaktadır.¹¹ Sadece Avrupa Birliği’nin dışarıya yönelik icraatında kullanılmayan “sivil toplum” söylemi,

8 Bu makalede, kamu politikasının asal enstrümanı olan *Proje* (büyük harfle) ile kamu politikasının bu enstrümanı sayesinde hayata geçirilen belirli bir faaliyet örneği olarak *proje*’yi (küçük harfle) birbirinden ayıracğız.

9 Béatrice Hibou, “Le partenariat en réanimation bureaucratique”, *Critique internationale*, no. 18, 2003, s. 117-128.

10 Kavramın bilimsel bir eleştirisi, özellikle “sivil toplum”un bu ikili kavranışına tepki olarak ge-lişti. Bkz. *Revue internationale de politique comparée*, c. 9, 2002/2, “Société civile et démocratie, une vue du Sud” dosyası; Yael Navaro-Yashin, a.g.m.

11 Kavram, AB ile Akdeniz’deki üçüncü ülkeler arasındaki ilişkinin üç dayanağından biri haline gelen Avrupa-Akdeniz Ortaklığı kapsamında da onaylanacaktır: “kültürel, sosyal ve insani ortaklık: insan kaynaklarını geliştirmek, kültürler arası anlayışı ve sivil toplumlar arasında alışveriş i ilerletmek”; Claire Visier, “À la recherche de la ‘société civile internationale’, le cas de la coopération gouvernementale en Méditerranée”, *Politiques et Management Public, L’action publique face à la mondialisation*, c. 21, no. 2, 2003, s. 165-185.

1990'lı yılların sonundan itibaren ortaya çıkan demokratik eksiklik tartışmasını ve Avrupa yönetişimi üzerine düşünce çabalarını desteklemek üzere içerde de kullanıma girmiştir.¹² Avrupa Birliği inşa sürecinin ilk yıllarında bu kavram kullanılmamıştı, ama siyasi-idari aktörlerin Avrupa'nın inşasında yeni-işlevselci diye nitelenen bir mantığa olan inançları¹³ onları toplumsal aktörlerin yürüyen süreçlere katkısını öne çıkarmaya sevk etti.

Avrupa "kamuoylarının" genişleme karşısında (Avrupa Birliği'ne ilişkin belli kamusal tartışmalarda Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine, sonra da Türkiye'ye doğru genişleme meselesi boy gösterdi) kaygılarının giderek büyüdüğü bir ortamda, "sivil toplum" referansı bugün katılım öncesi politikasında merkezi bir konumda bulunuyor. Yine de, bir resmi belgeden diğerine, hatta bazen aynı belgenin içinde kavrama ilişkin birçok tanım yan yana yer alıyor. İfade seçenekli olarak veya aynı anda uluslararası bir gerçeklik (AB üyesi veya aday farklı ülkelerin "sivil toplumları"),¹⁴ ulusötesi bir gerçeklik ("Avrupa sivil toplumu")¹⁵ ya da ulusal hatta yerel bir gerçeklik (Türkiye'de "sivil toplum")¹⁶ anlamına gelebilir. Kimi zaman toplumların, hatta kamuoylarının eşanlamlısı olarak kullanılabilen bu ifade, örgütlü STK aktörlerine de gönderme yapabilir. Önceleri STK'lara odaklanan katılım öncesi "sivil toplum"a destek programı, 2006'da başka hedef aktörlere doğru da genişletilmiştir.¹⁷ Bu programdan çeşitli faydalar beklenmektedir. Devlet dışı aktör-

12 R. S. Salgado, "La société civile européenne...", s. 204.

13 Uluslararası ilişkiler konusundaki teorik analizlerden çıkan yeni-işlevselcilik akımı 1960'lı yıllarda Avrupa incelemelerine damgasını vurmuştur. Yeni-işlevselci teorilere göre, topluluk inşa süreci siyasi-idari aktörler, sosyal aktörler ve diğer çıkar grupları arasında kalıcı ilişkiler kurulmasının ürünüdür. E. Haas, *The Uniting of Europe, Social and Economic Forces 1950-1957*, Stanford Univ. Press, Stanford, 1958.

14 Avrupa Komisyonu, "Dialogue entre les sociétés civile de l'UE et des pays candidats", *Communication au Conseil, au Parlement européen, au Comité Economique et Social européen et au Comité des régions*, COM (2005) 290 final, 29 Haziran 2005.

15 Avrupa Komisyonu "özellikle kapasiteleri ve alışveriş projelerini güçlendirme yoluyla sivil toplum gelişmesinin lehinde bir mekanizma oluşturacaktır". "Document de stratégie pour l'élargissement et principaux défis pour 2007-2008", *Communication au Conseil et au Parlement*, COM (2007) 663 final, Brüksel, 6 Kasım 2007.

16 *Partenariats pour l'adhésion de la Turquie*, Avrupa makamları tarafından aday ülkelerde reformların uygulamaya konmasındaki öncelikleri sıralamak amacıyla hazırlanmış belgelerde, "[Türkiye'de] sivil toplumun geliştirilmesi"ne de değinilmektedir. Conseil de l'Union européenne, "Décision du 19 mai 2003 concernant les principes, priorités, objectifs intermédiaires et conditions du Partenariat pour l'Adhésion de la Turquie". 2003/398/CE, *Journal officiel*, n° L 145 du 12 juin 2003, s. 40-56.

17 Bu program (yaklaşık 20 milyon avro bütçeli) dört finansman önceliği çevresinde tanımlanmıştır: Diyalog için gençlik inisiyatifleri, Büyükşehir ve belediyeler (yaklaşık 5 milyon avro), meslek kuruluşları (yaklaşık 3 milyon avro), üniversiteler (yaklaşık 9,3 milyon avro). Bu ilk program 2007'de bir ikincisiyle tamamlanmıştır: "Avrupa ve Türkiye arasında sivil toplum diyalogunun geliştirilmesi (2)" (4,2 milyon avro); bu ikinci program üç öncelik çevresinde tanımlanmıştır: bir işbirliği, ortaklıklar oluşturulmasına yardım ve Türkiye ile Avrupa sivil toplumları arasında sanat ve kültür, balıkçılık ve tarım alanlarında diyalogun geliştirilmesine katkı çerçevesi

lerin kamusal icraatın hazırlanmasına ve uygulanmasına katılımını teşvik edecek programın, hem demokratikleşmeye hem de bir yönetim oluşturulmasına katkıda bulunacağı, çoğunlukla bu ikisi arasında bir bağ olduğu kabul edilerek düşünülmektedir. Bu programın, daha iyi bir karşılıklı tanışıklık üreterek ve böylece klişeleri asgariye indirgeyerek, topluluk icraatını kolaylaştırmak ve gelecekteki olası bir genişlemeye kapı aralamak gibi bir işlevinin bulunması da amaçlanmaktadır. Son olarak, bizi daha özel olarak ilgilendiren sosyal alanda, amaç Türkiye’de sosyal normların derinleştirilmesi ve güçlendirilmesidir: “Sosyal ortaklar ve sosyal sahada çalışan STK’lar iş hukuku, sağlık, iş güvenliği, cinsiyet eşitliği ve ayrımcılığa karşı mücadele alanlarında topluluk yasalarının hazırlanması ve hayata geçirilmesinde temel bir rol oynar.”¹⁸

“Sivil toplum” ifadesine ilişkin çok sayıdaki kabul ne olursa olsun, hepsi açılım, çoğulculuk ve istişare değerlerine gönderme yapmaktadır ve bu değerler yönetim kavramının içinde de yer almaktadır. Ayrıca bu ifade harekete geçmiş bir toplumla açık bir siyasi iktidar arasındaki buluşmanın demokratikleştirici erdemlerini de yüceltmeyi hedeflemektedir.

“Avrupa yönetişi”, ideal bir yönetim modeli

Çok yönlü anlamlara ve çok çeşitli kullanımlara sahip bir torba-kelime olan ve 1930’lu yıllarda şirket bağlamında kullanılan “yönetişim” kavramı, 1980’li yıllarda çeşitli ideolojik dünyalarda yeniden ortaya çıktı.¹⁹ Önce kavram evvelki dönemin toplumsal hareketlerinden gelen ve katılımcı bir “iç içelik” demokrasisini benimseyenler tarafından günün modasına uyarlandı. Yerel, özellikle de kentsel kamu yönetiminin modernizasyonu uğraşan, hem ekonomik akılcılık taraftarı olan, hem de “hassas” mahallelerde yurttaşların yönetimden uzaklaşmasından kaygı duyan teknisyenler tarafından da kullanıldı. Daha sonra, yapısal (ekonomik) düzenleme, sonra da “demokratik geçiş” bağlamında, büyük uluslararası kalkınmaya yardım kuruluşları tarafından ele alındı; bunların ilk sırasında Dünya Bankası yer alıyordu. Kavram, uluslararası ilişkiler analizinde uzmanlaşmış üniversite çevrelerine de geçti. Nihayet, 2000’li yılların başında Avrupa’nın idari seçkinleri tarafından benimsendi; Avrupalı bürokratlar “konuya en son müdahil olmalarına rağmen, onu gerçek anlamda inşa edilmiş bir kavram haline ilk getirenler” oldular.²⁰

oluşturmak. Programın bir hedefi de büyük kent merkezleri dışında kalan küçük Türk STK’larını finanse etmektir.

18 “Dialogue entre les sociétés civiles de l’UE et des pays candidats”, a.g.e.

19 Guy Hermet ve diğ., *La gouvernance, un concept et ses applications*, Karthala, Paris, 2005.

20 Guy Hermet, “Un régime à pluralisme limité? À propos de la gouvernance démocratique”, *Revue française de science politique*, c. 54, no. 1, 2004, s. 163.

Nitekim yönetim Avrupa düzeyinde geniş ölçüde kurumsallaşmış veya en azından rutinleşmiş uygulamalarla ilişki içinde tanımlanmaktadır. Bu kavram siyasi otoritenin icrasında belirli bir dönüşüme, eskisi kadar dikey olmayan ve çeşitli kamusal ve özel aktörlerle istişare perspektifi içinde nispi bir yataylıkla bir arada düşünülen (bu nedenle kamusal-özel hiyerarşisinde bir zayıflamaya yol açan) bir yönetim anlayışına gönderme yapmaktadır. Hem topografik hem de coğrafi bakımdan daha çok merkezli bir erk kullanımı referansı da vardır (bölgeler, devletler, hükümetler arasılık, ulusüstülük, Brüksel, Strazburg, Lüksemburg, Frankfurt...). Aynı zamanda kamusal, ekonomik aktörler ve sivil toplum (ekonomik olmayan) aktörleri arasındaki ilişkilerin ürettiği (ekonomik pazar mantığına yakın) bir kendi kendini düzenleme mantığı çevresinde de tanımlanmaktadır. Ayırt edici özelliği, hayata geçirilmesinde kullanılan mekanizmaların çoğunlukla geçici –amaca özel– niteliğidir. Son olarak da, mutabakatın ihtilaftan ve müzakerelerle ortaya çıkarılan kuralın demokratik biçimde oylanan yasadan üstün olduğu beyanı tarafından belirlenmektedir.²¹

Halbuki yönetim, resmi olarak, Avrupa Birliği'ndeki demokratik eksiklik sorununun Avrupa düzeyinde acil bir gündem maddesi oluşturduğu bir bağlamda, demokratik yönetim idealini öne çıkarmayı hedefleyen ideolojik bir önerme olarak inşa edilmişti. 1992'de Maastricht Antlaşması'nın güçlkle onaylanabilmesi, demokratik eksiklik temasının topluluk gündemine alınmasını belirleyen öncüllerden biri olarak değerlendirilebilir. Ama asıl J. Santer tarafından yönetilen Avrupa Komisyonu'na ilişkin skandal (bazı üyeler hakkında kötü yönetim şüphesi oluşmuştu) ve Santer'nin istifasının ardından, demokratik eksiklik tartışmasının çapı genişledi. Avrupa Komisyonu 2001'de *Livre blanc sur la gouvernance européenne*'i (Avrupa yönetişiminin beyaz kitabı) böyle bir ortamda yayımladı.²² Bir dönüm noktası oluşturan bu kitap, Komisyon'un devletler karşısındaki otoritesini güvence altına almayı ve ona demokratik bir meşruiyet vermeyi hedeflemektedir. Yönetişimi beş ilkedен hareketle gerçek bir Avrupa demokratik kamu icraatı doktrini olarak kutsar; bu beş ilke şunlardır: "açılım, katılım, sorumluluk, etkinlik ve iç tutarlılık".

"Avrupa yönetişimi" modelinin dış hatları karmaşık görünmektedir. Temsili demokrasiye olası bir alternatif taslağı oluşturan bu model istişarecilik ideolojisine gönderme yapsa da, istişareci demokrasi ile katılımcı demokrasi arasında gerçek anlamda bir ayrım yapmadığı gibi bu iki kutba göre yöne-

21 Richard Balme, "La gouvernance de l'Union européenne", Guy Hermet, Ali Kazancigil, Jean-François Prud'homme, a.g.e. içinde, s. 67-81.

22 Commission européenne, *Gouvernance européenne, un livre blanc*, 25 Temmuz 2001, COM (2001) 428 final.

tişimin statüsünü de açıkça tanımlamamaktadır.²³ Bu modelde, bir anlamda halkı ikame eden “sivil toplum”²⁴ merkezi konumdadır, *Beyaz Kitap*’ta Avrupa Birliği’nin etkinliğinin ve meşruiyetinin kilit prensibi olarak “sivil toplum” gösterilmektedir.

Proje, yönetişimin temel enstrümanı

Avrupa yönetim modeline gönderme, katılım öncesi politikasının “sivil topluma” yönelik içeriğine değil, aynı zamanda kamusal icraatı tanımlamak ve uygulamaya koymak için başvurulmuş metodolojiye de bağlıdır. Bu metodoloji Proje kavramına dayanır.

Proje kavramı, 1970’li yıllardan itibaren, kent politikalarında bir kamu politikası enstrümanı olarak geliştirilmişti. O sırada sosyal devletin merkezileşmiş ve sektörlere ayrılmış –işe yaramadığı düşünülen– icraat tarzlarından kopmak amaçlanmıştı. Bu kavram uygulamaya konunca, karar alma pratiğinde bir değişiklik yaratacağı ve demokrasi düşüncesinin yeni bir ifade biçimini ortaya koyacağı düşünülmüyordu. Proje ile, kamusal icraatın hedef kitlesini bu icraatın tasarlanmasına ve karar sürecine katarak, daha yatay bir faaliyeti öne çıkarmak ve belirli bir vadede kamu politikalarının hedeflerinin benimsenmesini sağlamak amaçlanmıştı. Bu “toplumsal seferberlik” noktasına genellikle etkileşimci ve sürece dayalı, problemlerin kolektif biçimde inşasını ve bir mutabakat ortaya çıkmasını amaçlayan bir akılcılığın devreye sokulmasıyla ulaşılmaya çalışılmıştır. Proje enstrümanına bağlı ilkeler arasında, bağlama açıklık, icraatta ademi merkeziyet, kamusal icraatta olabildiğince yataylık, mutabakat şartı ve sürece gösterilen dikkat yer almaktadır;²⁵ Avrupa yönetişimi idealinin öne çıkardığı noktalarla birçok buluşma söz konusudur.

Proje bugün Avrupa düzeyinde en kusursuz fon tahsisatı enstrümanıdır. Avrupa Birliği’nin dış icraatı ve genişleme faaliyetiyle de bütünleştirilmiştir. Bir ülkenin adaylığı bir kez kabul edilip müzakereler başlayınca, genişleme politikası iki sürece bölünür. Bir yanda genel olarak verilen isimle diplomatik müzakereler, aday devletler tarafından Avrupa müktesebatının alınması sürecini kapsar. Üye devletlerin bakanları veya daimi temsilcileri, aday ülkelerin de müzakerecileri düzeyinde yürütülür. Diğer yanda ise, katılım öncesi politikasının hedefi aday ülkelerin Avrupa normlarına uymaları için gere-

23 Loic Blondiaux, Yves Sintomer, “L’impératif délibératif”, *Rue Descartes*, I, no. 63, 2009, s. 28.

24 Corinne Gobin, “Le discours programmatique de l’Union européenne: d’une privatisation de l’économie à une privatisation du politique?”, *Sciences de la Société*, no. 55, 2002, s. 156-169.

25 Gilles Pinson, “Le projet urbain comme instrument d’action publique”, Pierre Lascoumes, Patrick Le Galès (yön.), *Gouverner par les instruments* içinde, Presses de Sciences Po, Paris, 2004, s. 199-233.

ken politik, ekonomik ve kurumsal reformlara girişmelerine yardım etmektedir. Bu politikanın programlanması Avrupa makamlarının tekelinde değildir ve aday ülke yetkilileriyle yakın ilişki içinde gerçekleştirilir. Avrupa makamları tarafından belirlenmiş *Katılım Ortaklığı Belgesi* temelinde (bu belge, Avrupa Birliği'nin katılıma hazırlık sürecinde öncelik olarak gördüğü unsurları tanımlar) her aday ülke kendi *Avrupa Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Ulusal Planı*'nı yazar. Bu konuda uzmanlaşmış idari makam (Avrupa Birliği Bakanlığı) ve Türk hükümeti tarafından oluşturulan bu belge, *Katılım Ortaklığı Belgesi*'nde belirtilen unsurları üç aşağı beş yukarı alıp, ulusal öncelikleri tanımlar. Avrupa makamları bu belgelerden yola çıkarak *Birkaç Yıllık Çalışma Programı*'nı çıkarırlar; bu program *Katılım Öncesi Yardım Aracı*'nın beş bileşeninin mali dengelerini ve büyük önceliklerini ana hatlarıyla sıralar. Bu katılım öncesi mali yardım aracının beş bölümü vardır: geçiş ve kurumların –sivil toplum da dahil– güçlenmesine yardım, sınırlarötesi işbirliği, bölgesel kalkınma, insan kaynaklarının geliştirilmesi, kırsal kalkınma. Programlama (yani bu beş alandaki büyük programların tanımlanması; daha sonra çeşitli projeler bu programlara göre finanse edilecektir) Avrupa Komisyonu ile Türkiye'nin Avrupa Birliği Bakanlığı ve sektörlerle ilgili bakanlıkları arasında gidip gelen bir süreç içinde kesinlik kazanır. Avrupa Komisyonu, program önerilerinin çerçeve belgelere uygun olup olmadıklarını denetler, kabul edilebilirlikleri konusunda karar belirtir, aksi durumda da öneriyi T.C. Kalkınma Bakanlığı'na geri gönderir. Daha sonra Avrupa Komisyonu bir tasnif yapar, yorumlarını belirtir ve programlardaki proje taslaklarına, sonra gidecek detaylanan projelere onay verir, böylelikle programlar bu temelden hareketle resmileşir. Bu işleyiş, katılımcılık ve istişare idealinin genişleme politikasına kadar nüfuz ettiğini doğrulamaktadır. Programların tanımlanmasında ağır basan olgu Proje usulüdür. Kurumsal uzmanlık, bir tekel durumunda değildir; tam aksine, mevcuda (bir aday ülkenin kendi gerçekliği) açılmayı ve etkileşimsel bir ortaklık süreci içinde ortak saptamalar geliştirip somut amaçlar tanımlarken, güçlü bir politik irade beyanını (bu örnekte Avrupa müktesebatının üstlenilmesi konusunda) sürdürmeyi de becermelidir.²⁶ Programların bütününde, sonraki aşamada eylemin sahada hayata geçirilmesinde kullanılan yine Proje enstrümanı olmaktadır.

Demek ki katılım öncesi politikası hem duyurulmuş hem de metodoloji bakımından net bir biçimde “Avrupa yönetişimi” modeline gönderme yapmaktadır. Aday ülkeler tarafından tanınması ve kabul edilmesi beklenen bu modelin transferi, yönetişimin mızrak ucu olan “sivil topluma” destek politikasından da geçmektedir. Transferin metodolojisi ise, bu kamusal icraat mo-

26 Etkileşimci ve belirlenimsiz bir mantık ile volontarist mantık arasındaki gerilim hakkında, karş. G. Pinson, a.g.e., s. 217 vd.

delinin tecrübe yoluyla öğrenilmesini sağlamaya yönelik olarak tasarlanmış-
tır. Yine de bu ideal modelin transferini hedefleyen politika, belirli bir istik-
rara kavuşmuş kamusal icraat biçimlerini değil, muğlak ve heterojen bir gö-
rünüm sergileyen kategorileri referans almaktadır. O halde bu analizi somut
transfer süreçlerine yönelik bir incelemeyle tamamlamakta yarar var; böyle
bir inceleme bu kategorilerin Türkiye örneğinde nasıl şekillendiklerini da-
ha iyi görme ve böylece transferin pratik amacını kesinleştirme olanağı ve-
recek.

Bir yönetim modelinin transferi

Transfer usullerinin incelenmesi bu noktada transferler üzerine literatür-
de pek yer verilmeyen kamusal icraat enstrümanlarının incelenmesiyle bu-
luyor.²⁷ Enstrümanlar, kamusal icraatı somutlaştırmayı ve operasyonel
kılmayı sağlayan teknikler, işlem olanakları, mekanizmalardır. Bir enstrü-
man, “devlet erki ile onun hedef kitlesi arasındaki belirli toplumsal ilişki-
leri taşıyıcısı olduğu temsillere ve anlamlara göre düzenleyen bir mekaniz-
ma oluşturur”.²⁸ “Kullanılan enstrümanlar sadece teknikten ibaret değildir,
ilan edilen amaçlardan (önlerine konulan hedeflerden) bağımsız özel sonuç-
lar üretirler ve kendilerine ait bir mantığa göre kamusal icraatı yapılandırır-
lar. [...] Kamusal icraat enstrümanları sosyopolitik seferberlikler için el al-
tında bulundurululan atıl araçlar değildir, kendilerine özgü bir etki güçleri
vardır. Kullanıldıkça özgün ve bazen beklenmedik sonuçlar üretme eğilimi
gösterirler”²⁹ diyen savı sahipleniyoruz.

“Sivil toplum” kategorisinin katılım öncesi politikası üzerinden cisim bul-
ması iki aşamada gerçekleşir: finansman programlarının programlanması ve
bu programlar üzerinden finanse edilen projelerin seçilmesi. Bu aşamaların
her birine, onu taşıyan katılım öncesi finansal yardım aracı damgasını vu-
rur. Projenin operasyonel kılınma sürecinde “sivil toplum”a destek yardım-
larının programlanmasının siyasal merkezlerin (bir tarafta Avrupa kurumla-
rı, diğer tarafta Türk devleti) tekeline girdiği görülmektedir. Tekil bir örnek
olan *Workers Together* projesi de programlar uyarınca finanse edilen proje-

27 Laurence Dumoulin ve Sabine Saurugger transfer analizlerini tamamlamak için enstrümanların
da analizine başvurulmasını tavsiye etmektedirler. “Politika transferlerinde kullanılan enstrü-
manlar sadece sorun çözmek üzere yaratılmış basit araçlar değildir. Onların ayrıntılı analizi iktidar
ve meşruiyet sistemlerinin anlaşılmasını sağlar. Enstrümanlar kaynakların kullanımını be-
lirler ve söz konusu kullanımda meşru aktörlerin kimler olduğunu gösterirler”, *Les policy transfer
studies: analyse critique et perspectives*, Critique internationale, no. 48, 2010, s. 19.

28 Pierre Lascoumes, Patrick Le Gales “L'action publique saisie...”, Pierre Lascoumes, Patrick Le
Gales (yön.), *Gouverner par les instruments*, s. 13.

29 Pierre Lascoumes, Patrick Le Galès, “L'action publique saisie...”, a.g.e., s. 31.

lerin seçilme mantıklarının Türk “sivil toplum”unun aktörlerinin seferber edilmesine ne kadar az bir alan bıraktıklarını da göstermektedir.

Demek ki transferin hayata geçirilme modelleri incelenince, istişare ve karar süreçlerine “sivil toplum”un dahil olmasına izin vermeyen bir gerçeklik ile karşılaşmaktadır. Daha yukarıda anlatılan yönetim modelinin içinde mevcut, tartışarak karar almayı ve katılımcılığı öne çıkaran ideale uzak olan transferi gerçekleştirme mekanizmaları, daha çok yukarıdan-aşağıya bir mantığa ağırlık vermekte, aslan payını siyasal merkezler ve Avrupa “sivil toplum”unun örgütlerine, bu örnekte de Avrupa Sendikalar Konfederasyonu’na ayırmaktadırlar.

Programlama: Siyasal merkezler tarafından saptanan “sivil toplum”

2007’den bu yana Katılım Öncesi Araç katılım öncesi yardımların bütünü’nün tek ve ortak çerçevesini oluşturmaktadır. Yani “sivil toplum” için kullanılan programlama prosedürleri kırsal kalkınma, bölgesel kalkınma veya idari kurumların güçlendirilmesi alanlarında geçerli prosedürlerle aynıdır. Aynı şekilde, katılım öncesi yardımların kapsamına giren alanların tümünde proje ve yönetim referanslarıyla karşılaşmaktadır. Avrupa Komisyonu’nun öncelikli muhatabı, bakanlıkları aracılığıyla Türkiye Cumhuriyeti devletidir. Yukarıda da gördüğümüz gibi, katılım öncesi yardımın programlanması Avrupa ve Türkiye idari makamları arasında, iki tarafta oluşturulan evrak üzerinden gidiş-gelişler sürecinde belirlenmektedir. Mantık, “yardımı alan ülkeye daha büyük sorumluluk vermek ve fonların % 90’ının devletler tarafından –olay sonrası denetimle birlikte– yönetildiği normal bir üye devletler sistemine doğru ilerlemek” şeklindedir.³⁰ Dolayısıyla beş yardım alanında ihtiyaçları saptamak, eksenler önermek, sonra da programları kesinleştirmek için idari makamların dışında kalan aktörlerle temas kurmak veya işbirliği yapmak devletin kendi kararına bırakılmıştır.

Bizim ele aldığımız örnekte katılım öncesi yardımın bir Proje girişimi üzerinden işlerlik kazanması, farklı aktörler arasında bir istişare ve eşgüdüm mekanizmasının kurulmasına yol açmış, ama bu mekanizma Türk ve Avrupa idarelerinin yüz yüze görüşmeleriyle sınırlı kalmıştır.³¹ Sonuçta Türkiye’deki “sivil toplum”un desteklenmesi ve gelişmesinin önünün açılması görevi Türk devletine düşmüştür.³² Halbuki bu mantık, Türkiye’de “sivil

30 A.g.e.

31 Bu vesileyle, Avrupa Birliği Bakanlığı ile diğer sektör bakanlıkları ve siyasi alan ile idari alan arasında kurulan (veya kurulmayan) ilişkileri daha ayrıntılı bir şekilde incelemek ilginç olabilir.

32 T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı’nın internet sitesi, Türk devletinin “sivil toplum” ile sürdürdüğü ilişkiye ışık tutmaktadır. Bu sitede “Çalışma Alanları” başlığı altında “Sivil Toplum ile Diyalog Toplantıları” diye bir altbaşlık yer almaktadır: aynı şekilde, Türkiye’deki AB delegasyonu-

toplum”un zayıflığının nedenleri ve bu alandaki beklentiler konusunda Avrupa Birliği tarafından yapılmış değerlendirmelerle biraz çelişmektedir. Nitekim, Komisyon’un yıllık raporları Türk devletinin “sivil toplum” örgütleri üzerinde hâlâ sürdürdüğü fazlasıyla sıkı denetim üzerinde durmaktadır: “Derneklerin özgürlüğü konusundaki yasalar genelde Avrupa normlarına uygundur. Bununla birlikte, denetim istismarları ve yasanın kısıtlayıcı yorumları sürdürülmektedir; sivil toplum örgütlerine ilişkin finansman kural-ları hâlâ kısıtlayıcıdır.”³³ Raporlar toplumsal alanda kolektif haklar üzerinde ağırlıkları hissedilmeye devam eden yasal engelleri eleştirmekte ve toplumsal örgütlerin zayıflığının bununla izah edilebileceğini belirtmektedir: “Özel sektördeki emekçilerin ve kamu memurlarının karşısında örgütlenme, toplu sözleşme ve grev haklarına ilişkin hâlâ çok büyük engeller durmaktadır.”³⁴ Aynı şekilde toplumsal diyalog zaafı da devletin hanesine yazılabilir: “İncelenen dönem zarfında Ekonomik ve Sosyal Konsey toplanmamıştır. Toplumsal ortakların kapasitesinin artırılması gerekmektedir.”³⁵ Toplumsal diyalogun güçlendirilmesi ve “sivil toplum” çıkışlı kuruluşların kamu politikalarına müdahalesinin geliştirilmesi 2008 katılım ortaklığı belgesinde belirlenmiş kısa vadeli öncelikler içinde yer almaktadır.

Çeşitli resmi belgelerde Türk devletine hangi eleştiriler yöneltilmiş olsun, programlamanın mantığı, devleti “sivil toplum”un güçlü bir şekilde yükselişinin ana yürütücüsü haline getirmektedir. Şu halde, katılım öncesi yardım programları “sivil toplum” tarafından veya onunla birlikte değil, onun için belirlenmiştir.³⁶ “Sivil toplum” özerk bir şekilde değil, merkezi iktidarın itkilerine göre şekillenmektedir. Türkiye’deki merkezi iktidar Avrupa Birliği ile bütünleşmeye doğru ilerlemek için kendi yönetim modellerini

nun ve Avrupa Komisyonu’nun genişlemeye ayrılmış internet sitelerinde de “sivil toplum” konusunda başlıklara rastlanmaktadır. Ama T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı’nın sitesinde “Türkiye-AB Arasında Sivil Toplum Diyalogu”na yer verilmez (buna “AB Bakanlığı Projeleri” başlığı altında yer verilmiştir), bunun yerine Türk idari makamları ile “sivil toplum” aktörleri arasında program konusunda kurulmuş bağlantılardan söz edilir. Düzenli ve kurumsallaşmış istişare mekanizmalarından bahsedilmez, sadece 2009-2010 yıllarında Avrupa Birliği Bakanlığı tarafından “sivil toplum”a yönelik olarak, kurumsal iletişim amaçlarıyla tertiplenmiş dört büyük buluşma konu edilir. Aslında düzenli olarak güncellenmesine rağmen, internet sitesinde 2010’dan bu yana yapılmış hiçbir toplantı bilgisi yer almamakta, bu da konunun Bakanlık tarafından öncelikli bir çalışma olarak ele alınmadığını düşündürmektedir: <http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=46&rl=2> (son olarak Haziran 2012’de bakıldı).

33 SEC (2011) 1201 final, *Commission staff working paper, Turkey 2011 Progress Report*, Brüksel, 12 Ekim 2011, s. 28.

34 A.g.e.

35 A.g.e., s. 79.

36 “Sivil toplum” tanımının Türk idaresi bünyesindeki, Türk idari makamları ve hükümeti arasındaki ve son olarak da Türk devleti ile Avrupa makamları arasındaki hakemlikler çevresinde nasıl gerçekleştiğini tam olarak anlamak için, önerilmiş program projelerinin bütününün ve programlamaya giden seçim ve şekil verme sürecinin incelenmesi şarttır.

tartışmaya açan alanlarda reformlar önermek zorundadır³⁷ ama bütün bunlar devletin kendi zaman ölçülerine göre ve ele aldığımız örnekte devlet çerçevesi dışına herhangi bir yetki devri yaşanmadan ve ilgili sektörde hiçbir özerkliğe yol açmadan gerçekleşmektedir.

Bu programlama mantığı doğrudan Avrupa siyasal sisteminin işleyişine özgü bazı yönetim modellerinden esinlenmiştir. Avrupa Komisyonu, günlük pratiği içinde, Brüksel’de seferber olmuş sektörel veya ulusal çıkar gruplarıyla (şu veya bu ölçüde resmileşmiş) temaslarını çoğaltmaktadır; bunu onların uzmanlıklarından yararlanmak için olduğu kadar (“sivil toplum” a açılım adına) sağladıkları meşruiyet için de yapmaktadır. İdari makamların dışındaki aktörlerle istişare, Brüksel’in kamusal icraat konusundaki anlayışının bir parçasıdır. Bizi ilgilendiren örnekte, Brüksel’de Avrupa Sendikalar Konfederasyonu ile Avrupa Komisyonu arasında programlama aşamasından itibaren temas kurulduğuna kuşku yoktur. Yine de yetki devri ilkesi (bu ilkeye göre, bir kamusal icraatın sorumluluğu meseleyi üstlenebilecek en küçük birime bırakılmalıdır) Avrupa Birliği’nin belli sayıda alanda ilk hızları vermesi, ama daha sonra bu alanlarda istediği düzenlemelere giderek sonuç alma meselesini karşısındaki devlete bırakmasını gerektirmektedir. Şu halde, üye ülkeler için de geçerli olduğu üzere, istişare ve katılım idealini ancak öne çıkarabilir, ama gerçekten hayata geçirilmelerini belirleyemez.

Projelerin seçimi: Yukarıdan inşa edilen “sivil toplum”

Programlama süreci gibi, projelerin seçimi de bir ideal olarak değil, Avrupa düzeyinde yürürlükte olan yönetim mekanizmalarının somut ve gözle görülebilir gerçekliği olarak anlaşılan Avrupa yönetişimi mekanizmalarının transferi aracılığıyla gerçekleşir.

Finansman programlarını “sivil toplum” aktörlerine açmak için yaygın olarak kullanılan kamusal icraat enstrümanı, ihaledir. Programlama sürecinin dışında bırakılan “sivil toplum” un ikinci aşamada, finanse edilecek projeler teklif etmek üzere harekete geçerek, programları sahiplenebileceği düşünülmüştür. İhale usulü sosyal aktörleri sürecin merkezine yerleştirme-yi hedefler. Bu aşamada bu örgütler artık sadece programların hedefi olarak görülmez ve aktif proje tasarlayıcıları olarak öne çıkacakları düşünülür. Yine de ihale sisteminin somut işleyişi Avrupa usulü görme ve yapma biçimlerine alışmış durumdaki örgütler için belirgin bir avantaj getirir. Bir kez daha

37 Bu noktada analizi daha da ileriye taşımak ve programlama sürecinin incelenmesinden hareketle bir yanda Türk idari makamları bünyesinde, diğer yanda da Türk devlet makamları ile hükümeti arasında rollerin ve hiyerarşilerin nasıl yeniden belirlendiklerine (veya belirlenip belirlenmediklerine) bakmak gerekir.

“sivil toplum”un Avrupa işleyişine özgü biçimde kavranışlarıyla karşılaşırız. Nitekim, Avrupa’nın inşasının tarihi bir “Avrupa sivil toplumu”nun yukarıdan oluşturulduğunu gözler önüne serer.³⁸

Bir örgüt tarafından teklif edilen projenin finanse edilme şansını bulabilmesi için dahil olduğu programın beklentilerini karşılaması yetmez, aynı zamanda Avrupa yönetim uygulamasına özgü değerlendirme, denetim ve şeffaflık şartlarına uyması için belli sayıda maliye ve yönetim ölçütünü de karşılaması gerekir (sonradan ancak küçük düzeltmeler yapılabilecek kesin bir takvim çıkarılması, proje yönetiminde esnekliğe fazla yer bırakmayan katı bir mali ve idari çerçeve öngörülmesi). Ayrıca, Avrupa Birliği tarafından finanse edilen çok sayıda projede görülen özel bir metodolojiden esinlenmek zorundadır: ulusüstü bir ağ halinde çalışma, beklenen sonuçların ve bunların Avrupa Birliği’nin geleceğindeki etkilerinin sıralanması, *gender mainstreaming* (toplumsal cinsiyet eşitliği)³⁹ gibi unsurların dikkate alınması vb.

Finansman talep eden kuruluşlar, sadece programların varlığıyla ilgili bilgi sahibi olmakla yetinmemeli, Avrupa yasalarına hâkim ve proje finansman dosyasını hazırlayabilecek idari beceriye sahip olmalıdır; üstelik bu adımlar atılırken sonuç alacaklarından emin de olamazlar. Bu kadar çok sayıda ölçüt bulunması, ihaleye girebilecek ve Türkiye’de Avrupa Birliği tarafından desteklenen “sivil toplum”un canlandırılmasında bir etkisi olan örgütler arasında (gayriresmi) bir ön eleme yaşanmasına yol açar.

Workers Together projesi bu prosedüre aykırıdır. Projeyi yönlendiren Avrupa Sendikalar Konfederasyonu bir ihaleye aday olmamış, Avrupa Komisyonu projeyi tasarlaması için Konfederasyon ile doğrudan temas kurmuştur. Nitekim, Avrupa kurumları uluslararası bir kuruluşla, “söz konusu projeyi yürütebilecek tek kuruluşun o olduğunu kanıtlama imkânı varsa” doğrudan anlaşmalar yapabilirler; “örneğin Avrupa Konseyi ile bu şekilde yapılmış pek çok proje vardır”.⁴⁰ Sendikacılık konusunda da Avrupa Sendikalar Konfederasyonu kilit Avrupa kuruluşu olarak kabul edilmektedir. Üstelik daha önce de Türk üyeleriyle birlikte toplumsal diyalog hakkında bir Avrupa projesi yürütmüştür.⁴¹ Son olarak da, büyük bütçeli bir projeyi (3,2 milyon avro yani Avrupa Birliği ile Türkiye arasında sivil toplum diyalogunun geliştirilmesi

38 Örneğin Corinne Gobin, *L’Europe syndicale. Entre désir et réalité, Essai sur le syndicalisme et la construction européenne à l’aube du XIXe siècle*, Éd. Labor, Brüksel, 1997.

39 1995’te kabul edilen *gender mainstreaming* kamusal politikaların ve düzenlemelerin tamamında cinsiyet eşitliğinin dikkate alınmasını amaçlayan çapraz bir yaklaşımdır.

40 Mülakat, Avrupa Sendikalar Konfederasyonu, Aralık 2009.

41 Proje 2001’de “Sivil toplum için MEDA Programı: Sendikal diyalog” çerçevesinde finanse edilmişti. Bu konuda bkz. Emre Öngün, “Action collective transnationale et contraintes de l’espace nationale. Enquête sur les formes de l’engagement en Turquie dans le contexte de l’europanisation”, siyasetbilim doktora tezi, Michel Camau yönetiminde, Aix-en-Provence, 2008.

programının Mesleki Kuruluşların Desteklenmesi Programı alt bölümünün toplam bütçesine denk bir para) yürütebilecek yeterlilikte görülmektedir.

Avrupa Sendikalar Konfederasyonu projeyi hazırlarken Türkiye'deki mevcut on kadar konfederasyonun hepsiyle temas kurmamış, sadece kendisine üye dört konfederasyona yönelmiştir. Bunlardan üçü Türkiye'nin en büyük konfederasyonları olsalar bile, yine de projeye dahil edilen "sivil toplum"un Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'na üye örgütlerle sınırlı tutulduğu söylenebilir. Bu tekil örnekte, meslek kuruluşlarına ayrılmış toplam finansmanı, varlık nedeni AB olan ve Avrupa işleyişine alışkın bir örgüt ve onunla bağlantılı Türk örgütleri ele geçirmiştir.

Bu durum sadece Türkiye'ye özgü değildir ve bizzat Avrupa Birliği bünyesinde de fazlasıyla mevcut olan bir mantıkla ilişkilidir. Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'nun tarihi yukarıdan bir "sivil toplum" oluşturulmasında kullanılan mantıkları gayet güzel özetlemektedir. Avrupa Komisyonu, Avrupa'yı inşa etme amacıyla belirli toplumsal aktörlerle temaslar oluşturmak ve bunlara ayrıcalık tanımak konusunda çok aktif davranmıştır; bu aktörler "Avrupalı"ydı, ulusal veya uluslararası bağlarının fazla etkisinde değillerdi, böylelikle Avrupa'nın inşasını desteklemeye daha müsaittiler. Örneğin, bizi ilgilendiren alanda, Avrupa Sendikalar Konfederasyonu 1973'te kurulmuştu⁴² ve bugün 36 ülkeden 84 sendikal örgütü ve Avrupa'da farklı işkollarından on iki federasyonu bünyesinde bir araya getirmektedir. Avrupa Sendikalar Konfederasyonu ulusal konfederasyonların harekete geçmesinin ürünü değil, yukarıdan gerçekleştirilmiş bir inşadır. Hızla güçlenmesi Avrupa dinamizmiyle, özellikle de o sırada Avrupa Komisyonu başkanı olan J. Delors'un somutlaşan büyük pazara karşı bir denge unsuru olarak bir sosyal Avrupa inşa etme projesiyle yakından ilişkilidir. Avrupa yetkili makamları karşısında bir resmi muhatap statüsü elde etmeye odaklanan sendikal kuruluş, militan mantıklara uzak bir diplomatik-idari işleyiş çevresinde şekillenmiştir.⁴³ Avrupa'nın inşa tarihinin gerçek bir ürünü olan Avrupa Sendikalar Konfederasyonu, Avrupa Birliği'nin Avrupa yönetişimi usullerine alışmış ve onla-

42 Avrupa Sendikalar Konfederasyonu, Uluslararası Özgür Sendikalar Konfederasyonu'na üye örgütler tarafından kurulmuştu. Uluslararası Özgür Sendikalar Konfederasyonu, Marksist eğilimli güçlerin hâkimiyetindeki Dünya Sendikalar Federasyonu bünyesinde yaşanan bir bölünmenin ardından, 1949'da kurulmuş bir uluslararası sendikalar birliğiydi. Daha sonra dinî sendikal örgütler ve Dünya Sendikalar Federasyonu'ndan ayrılan örgütler de Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'na katıldılar.

43 Zaten "Avrupa profesyonelleri" dünyasına nispeten başarılı bir biçimde entegre olması, bu yönetici ve uzman sendikacılığına yönelen çok sayıda eleştirinin başlıca kaynağıdır, Anne-Catherine Wagner, "Les conditions sociales et institutionnelles de l'internationalisation des militants syndicaux", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*. c. 5, no. 155, 2004, s. 17. Sendikalizmin tarihi hakkında, ayrıca bkz. Corinne Gobin, *L'Europe syndicale*, Guy Groux ve diğ., "L'Européanisation du mouvement syndical, la Confédération européenne des syndicats", *Le Mouvement social*, c. 1, no. 162, 1993, s. 41-68.

ra bağımlı “örgütlü sivil toplumu”, kendisini eleştirenlerin ifadesiyle, “Schuman kavşağının sivil toplumu” olarak kabul edilebilir.⁴⁴

Türkiye’de Avrupa’dan finansman alabilecek “sivil toplum”un sınırlarını sahadaki aktörlerin (bu örnekte Türk sendikal konfederasyonları) seferberliğinden çok, geniş ölçüde Türk devleti ile Avrupa kuruluşlarının tekelinde olan ikili bir tanımlama ve seçme süreci belirlemektedir. Burada (modelde bir tür sapmaya yol açabilecek) transfer işleminin sonuçlarından ziyade transferin (enstrüman tarafından taşınan) bizzatı içerdiği söz konusudur. “Sivil toplum”a yönelik programın programatik hedefleri ile bu programın uygulamaya konma usulleri bir arada incelendiğinde, transferin amacı kesinleştirilebilmektedir. Bir ideal yönetim modeline gönderme yapan kategorilerin öne çıkarılmasına, Avrupa Birliği bünyesinde yürürlükte olan belirli bir yönetim biçiminin transferi de eşlik etmektedir; bu yönetim biçimine göre belirli bir “sivil toplum” biçimi siyasi merkezlerin harekete geçmesi sonucunda geniş ölçüde teşvik edilmiş ve yaratılmıştır. Şimdi, katılım öncesi politikasının yöneldiği sendikal aktörlerin bu transferi nasıl kavradıkları ve gerçekleştirdiklerini tahlil etmekte yarar var.

***Workers-Together* projesinin sendikal örgütler tarafından kavranışı**

Siyasi merkezler tarafından temas edilen sendikal örgütler yine de Avrupa Birliği tarafından finanse edilen projenin aktörleri olarak kabul edilmektedir; projenin önce tanımlanmasına, sonra da uygulanmasına katkıda bulunurlar. İncelenen örnekte, sendikal örgütler projeyi hem tasarlayanlardır, hem de projenin hedef kitlesidir. Onların projeyi nasıl kavradıklarının analizi bir yandan transferin amacını belirleme, diğer yandan da bu transferin sonuçlarını inceleme olanağı verecektir – kısa vadeli sonuçlar söz konusudur, çünkü bizim incelememiz projenin uygulamaya konduğu dönemin ötesine geçemedi. Projenin yönlendiricisi olan ve projenin gerek tanımlanmasında gerekse uygulanmasında büyük bir rol oynayan Avrupa Sendikalar Konfederasyonu’na ve projeye katılan Türk konfederasyonlarına odaklanacağız. Avrupa Birliği’ne üye ülkelerin konfederasyonları üzerinde durmayacağız.

Workers Together’da projenin amaçlarıyla somut yürüyüşü arasında daha önce tarif ettiğimiz gerilimle karşılaşmaktadır. Projenin programatik amaçlarının yanı sıra gerçekleştirilmesi için benimsenen metodoloji de Avrupa yönetimi idealinin değerlerine dayanmaktadır. Avrupa Sendikalar Konfederasyonu, finansman elde etmek için Avrupa ideolojisini araçsallaştırmanın

44 Avrupa semtinin tam göbeğinde bulunan, Avrupa Komisyonu merkezi ve Bakanlar Konseyi binası ile çevrelenmiş Robert Schuman kavşağı Brüksel’deki Avrupa iktidarının sembolüdür.

ötesinde, proje aracılığıyla bu ideolojinin odak noktasında yer alan değerleri tanıtmaya uğraşmaktadır. Bu değerler Türk konfederasyonları tarafından şu veya bu ölçüde kabul edilmekte ve/veya sahiplenilmektedir. Her ne olursa olsun, proje somut olarak bu değerlerin aleyhine olacak şekilde, hatta bazen onlara karşı gelerek gerçekleştirilmektedir. Bunun bir izahı Türkiye'deki sendikacılığın kendi gerçekliği olsa da aynı zamanda Avrupa'nın proje finansmanı enstrümanının dayattığı kısıtlardan da kaynaklanmaktadır. Sonuçta, değerlerden ziyade finansal enstrümanın taşıdığı karmaşık yönetim teknikleri transfer edilmekte ve fiilen hemen hemen bütün sendikal örgütler tarafından sahiplenilmektedir.

Projenin Türk konfederasyonları tarafından şu veya bu ölçüde kabul edilen aleni değerleri

Workers Together'ın ana hatlarını belirlemek ve projenin devamını sağlamaktan sorumlu yönlendirme komitesine Avrupa Sendikalar Konfederasyonu başkanlık etmekte ve bu komitede Türk konfederasyonları da yer almaktadır. Projenin örgütlenmesi ve yönetimi iki koordinatör tarafından üstlenilmiştir: Bir Türk sendikacı (DISK üyesi, ama aynı zamanda dört Türk konfederasyonunun Avrupa Sendikalar Konfederasyonu nezdindeki temsilcisi) ve Avrupa projelerinin yönetiminde uzmanlaşmış bir kadın (Türkçe konuşmakla birlikte ne sendikal dünyayla ne de Türkiye ile özel bir bağlantısı bulunmaktadır). Bu kurumsal şemanın dışında, projenin hazırlık aşamasında en büyük yükü, projede görevlendirilmiş sorumluları ve ikametlerini sağladığı iki koordinatör aracılığıyla Avrupa Sendikalar Konfederasyonu üstlenmiştir. Türk koordinatör otuz yıldır Brüksel'de yaşamaktadır. Avrupa kurumlarının olaylara bakış ve icra usullerine tamamen alışık olan bu kişi bu bakımdan Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'nda çalışan bir görevliden farklı değildir.⁴⁵ Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'na üye Türk konfederasyonları nezdinde önemli bir aracılık rolü oynamakla birlikte, Türkiye'deki konfederasyonları sarsan çekişmelere biraz uzak görünmektedir.

Workers Together'ın programatik amaçları ve metodolojisi Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'nun benimsediğini söylediği değerlerin damgasını taşımaktadır. Türk konfederasyonlarının bu değerlere yönelik kavrayışı, gerek ideolojilerinden gerekse Avrupa Birliği ile ilişkilerinin tarihinden ve Türki-

45 C. Visier, "Les représentants d'intérêt turcs à Bruxelles: la socialisation à travers les modalités d'articulations de différentes appartenances", Cécile Robert, Hélène Michel, *La fabrique des "Européens"*. *Processus de socialisation et construction européenne* içinde, Presses universitaires de Strasbourg, 2010.

ye'ye doğru genişleme bağlamından ötürü, aynı değildir ve bu da projeyi sahipleniş biçimlerine tesir edebilir.

Avrupa Sendikalar Konfederasyonu tarafından savunulan değerler

Avrupa Sendikalar Konfederasyonu tarafından savunulan değerler Avrupa yönetişimi idealinin değerleriyle örtüşmektedir. Nitekim bu kuruluş, Avrupa toplumsal modelinin kilit taşı olarak kabul edilen Avrupa düzeyindeki toplumsal diyalogun en önemli parçalarından biridir. Avrupa Sendikalar Konfederasyonu Maastricht Antlaşması'ndan (1992) beri emekçileri Avrupa düzeyinde temsil eden toplumsal ortak olarak resmen tanınmıştır. Bu sıfatla işveren örgütleriyle (çift taraflı diyalog) veya işveren örgütleri ve Avrupa makamları ile yapılan (üç taraflı diyalog) tartışmalara, istişare toplantılarına ve pazarlıklara katılmakta; böylece istihdam, sosyal meseleler, makro-ekonomik, endüstriyel veya bölgesel politikalar gibi alanlarda Avrupa toplumsal normlarının tanımlanmasına katkıda bulunabilmektedir. Katılım, ötekinin tanınması (bir yanda kamusal iktidarlar, diğer yanda diğer toplumsal ortaklar) ve müzakere (çatışmanın reddi) ilkelerine dayanan toplumsal diyalogun Avrupa Birliği yönetişiminde can alıcı bir rol oynadığı kabul edilmektedir.

Bu değerlerin yayılması, Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'nun üye Türk konfederasyonlarına bağlayan ilişkide merkezi bir yere sahiptir. Avrupa Sendikalar Konfederasyonu Türkiye'ye karşı son derece volontarist bir politika sürdürmekte ve ona Avrupa Birliği'ne katılım sürecinde eşlik etmek istemektedir. Daha 1997'de "Türkiye'nin AB'ye kabul edilebilme ilkesi"ni⁴⁶ savunan bir kararı oy birliğiyle almıştır. O tarihten bu yana da Türkiye'nin Avrupa Birliği adaylığını destekleyen bir siyasi tavrı benimsemiştir. Ayrıca Türk ortaklarını Avrupa Birliği değerleri ve ilkelerine alıştırmak konusunda seferber olmuştur. 2000'li yılların başında, "Türk sendikal hareketinin katılım sürecine dahil edilmesini hazırlamak"⁴⁷ üzere dört üye Türk sendikal örgütü tarafından atanacak bir koordinatör tarafından yönetilecek (gelecekteki *Workers Together* projesinin koordinatörü), entegrasyon ve ortak çalışma yapısı oluşturma amaçlarına yönelik, bir (Türk) Ulusal Sendika Komisyonu kurulması projesi geliştirmiştir. Bu maksatla Avrupa fonlarına başvuru yapmış ve 2001'de "toplumsal diyalog" konusuyla bağlantılı bir proje için finansman

46 Yönetim Kurulu kararları, 4-5 Aralık 1997 ve 13-14 Ekim 2004: "CES: L'adhésion de la Turquie à l'Union européenne", <http://www.etuc.org/spip.php?page=recherche&lang=en&recherche=resolution+Turkey> (son olarak Haziran 2012'de bakıldı).

47 ASK Yönetim Kurulu raporu, gündemin 6. maddesi "Türkiye'de sendikal durum, CES (ASK) ve Türk-İş arasında ilişkiler", EG/dm/29/01/02.

almış ve bu projeyi KESK, DISK ve Hak-İş ile birlikte hayata geçirmiştir (o dönemde Türk-İş projeye katılmayı reddetmiştir).

Türkiye'nin katılım müzakerelerinin açılmasının ardından, katılım öncesi yardım programlarında sendikal örgütlere önemli bir yer ayrılması için Avrupa Komisyonu nezdinde (Türk örgütlerinin temsilcisiyle birlikte) lobi faaliyeti yürütmüştür. *Workers Together* tam anlamıyla toplumsal diyalog ile ilişkili değildir, ama hedeflerinden biri Türk ve AB üyesi ülkelerin emekçileri arasında "ortak bir emek kültürü"⁴⁸ geliştirmektir. Yani proje, Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'na derinlemesine nüfuz etmiş olan Avrupa ideolojisinin transferini amaçlamaktadır: "Toplumsal diyalog, sistematik mutabakat arayışı, uluslararası işbirliği ve iletişim."⁴⁹ Projenin somut amacı ise Türkiye'deki ve Avrupa Birliği'ne üye ülkelerdeki sendikacıların buluşmalarını, farklı sendikal pratikleri hakkında bilgi alışverişinde bulunmalarını ve firmalara, belediyelere, üniversitelere, vb. tertiplenecek ziyaretler sayesinde bir kentin, bir ülkenin gerçekliğini keşfetmelerini sağlamak için düzenlenecek üç günlük 21 seminerin finansmanıdır. Bu seminerler, sendika eğitiminde uzmanlaşmış bir kuruluş olan ve Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'na (CES/ASK) üye konfederasyonlara çeşitli eğitim programları sunan Avrupa Sendika Enstitüsü tarafından geliştirilmiş bir metodolojiye göre tasarlanmıştır.⁵⁰ Öncelikle ötekini tanımak ve onunla buluşmak üzerinde duran Avrupa Sendika Enstitüsü, uluslararası dayanışmaları teşvik etmeye, çatışmanın değil diyalogun öne çıkmasını sağlamaya, "ulusal düzeyde kalıplaşmış düşünme ve davranma alışkanlıklarını" aşmaya,⁵¹ Avrupa Birliği'nin işleyişi veya ulusal gerçekler hakkında bilgi vermeye ve uluslararası tecrübeleri aktarmaya çalışmaktadır. Enstitü Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'nun temel değerlerini özel bir metodoloji kullanarak (eğitimlerde her zaman birçok ulustan insan bir araya getirilir, katılım, grup halinde çalışma, pratik örnekler üzerinden örgütlenme ve rol oyunlarına vurgu yapılır) tanıtmayı denemektedir.

48 Projenin başlığı şöyledir: *Bringing together workers from Turkey and the EU through a shared culture of work* [Ortak bir emek kültürü aracılığıyla Türkiye ve AB'den işçileri bir araya getirmek].

49 Anne-Cathernie Wagner, "La fabrique de syndicalistes 'européens': une enquête sur les formations européennes de la CES", *Politique européenne*, c. 1, no. 27, 2009, s. 13.

50 CES (ASK) 1980'li yıllarda bir eğitim programı geliştirmiş, 1990'lı yıllarda ise kuruluş bünyesinde sağlık ve güvenlik konularında çeşitli eğitim ve araştırma merkezleri oluşturulmuştu. 2005'te bu merkezlerin birçoğunun bir araya gelmesiyle Avrupa Sendika Enstitüsü kuruldu. Enstitü inceleme ve araştırmalar yapmakta, eğitim faaliyetleri yürütmekte ve teknik yardım sağlamaktadır.

51 Hélène Michel mülakat yapılan bazı eğitimciler açısından Fransız sendikal çoğulculuğunun bir sorun olduğunu, çünkü sendikacıların "'Avrupalı gibi düşünmeye' gayret etmek yerine ulusal konfederasyonlar arasındaki rekabet mantığıyla hareket etmek anlamında ulusal mantıkların içine kapandıklarını" göstermektedir, "Les formations syndicales européennes", H. Michel, C. Robert (yön.), *La fabrique des "Européens"*, s. 386.

Projenin yönlendiricisi olan Avrupa Sendikalar Konfederasyonu aslında proje hakkında tek başına düşünce geliştirmemişti. O halde, Türk sendikal örgütlerinin proje tarafından tanıtımı yapılan değerleri ve metodları nasıl kavradıkları konusuna dönmekte yarar var. Farklı konfederasyonların tavırlarında büyük bir çeşitlilik görülebilmektedir. Bunu görebilmek için, söz konusu örgütlerin ideolojik çatılarını dikkate almakla yetinmemek, bir yandan Avrupa Sendikalar Konfederasyonu ve Avrupa'daki sendikal ağlar ile ilişkilerinin tarihini ve Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki ilişkinin güncel durumunu; diğer yandan da bu sendikal örgütler içinde farklı akımların varlığını ve Türk sendikal örgütleri arasındaki derin ayrılıkları göz önünde bulundurmak gerekir.

Hak-İş, tavırların buluşması ve güç kazanması

Projenin özüne en büyük ilgiyi gösteren Türk konfederasyonu Hak-İş'tir. Konfederasyonun *Workers Together* içinde yer alan eğitimcisi seminerlerde kullanılan metodoloji ile arasına mesafe koymakla birlikte (bu metodolojiyi "turistik seyahat" diye nitelemektedir) projenin ana fikrini sahiplenmekte ve bu projeyi tasarlayanlardan biri olduğunu söylemektedir.⁵² Konfederasyon ideolojik açıdan Avrupa Sendikalar Konfederasyonu ile hümanizm ve ya sosyal adalet gibi belli sayıda değeri paylaşmaktadır. Mülakat sırasında, bireylere odaklanan projenin metodolojisinin özgünlüğünden söz eden tek kişi Hak-İş'in eğitimcisi oldu. Ama bunun ötesinde, Avrupa Birliği'ne yönelik tavrının gelişimi ve Avrupa sendikalar ağına yakınlaşması Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'nun toplumsal diyalog gibi temel ilkelerini gündemine almasına vesile teşkil etmişti. Son olarak, iktidardaki AKP'ye yakın olan konfederasyon 2000'li yılların başından itibaren partinin Avrupa gündemini sahiplenmişti. O zaman çok militan ve istekli bir duruş geliştirdi. Avrupa ağlarına ve projelerine girmesi, AB'ye katılmaya hazır, modern bir Türkiye imajını öne çıkarmak için Avrupalı ortaklarla bağlarını çoğaltmasına olanak verdi. *Workers Together* projesi hayata geçirildiği sırada, Hak-İş Türkiye'nin adaylığı doğrultusunda mücadeleyi sürdürüyordu (AKP hükümetinin Avrupa Birliği'ne yönelik gayretinin soluğu kesilmeye başlarken bile).

Demek ki Hak-İş örneğinde toplumsal ideolojisi, Avrupa Birliği'ne yönelik tavrındaki yön değişikliği ve Türkiye'nin adaylığı lehine seferber olması arasında bir güçlenme dinamiği gözlenmektedir. Avrupa Birliği konusunda içeride bir muhalefet olmaması, projeye güçlü bir biçimde katılmaları sonucunu vermiştir. Hak-İş, projenin öne çıkardığı değerleri ve bu değerlerin transferi için öngörülen metotları sahiplenir. Yine de, 2009'da gerçekleştiri-

52 Hak-İş eğitimcisi, mülakat, İzmir, Ekim 2009.

Hak-İş (Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu)

1976'daki kuruluşu esas olarak 1960'lı yılların sonunda N. Erbakan tarafından kurulan İslâmcı hareketin militanlarının sendikacılık alanına da girmelerinin ürünüdür. 1980 darbesi tarafından kapatılan konfederasyona çok geçmeden yeniden izin verilmiş, ama 1990'lı yıllara kadar fazla aktif olmamıştır. Başlarda Avrupa ağlarından ve dayanışmalarından uzak duran konfederasyon, önceleri Batı'ya karşı eleştirel İslâmcı değerlere dayanan bir söylem geliştirmiştir. Avrupa ile ilişkiler daha sonra düzelecektir, çünkü konfederasyon Avrupa kurumlarıyla yakınlaşmanın sunabileceği normatif kaynakları (insan hakları, inançlara saygı) dikkate almak noktasına gelecektir. Konfederasyon İslâmcı Refah Partisi (RP) ile sürdürdüğü yakın ilişkilerle bilinmektedir; RP 1995 seçimlerindeki başarısının ardından 1996'da bir koalisyon hükûmetine katılır.¹ 1997'de, devletin laik ve askerî güçlerinin RP lideri N. Erbakan tarafından yönetilen hükûmet üzerindeki yoğun baskılarının yaşandığı bir ortamda (Erbakan 1997'de başbakanlıktan istifa eder, RP de 1998'de kapatılır), Hak-İş'in Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'na üyelik talebi kabul edilir. Hak-İş'in yakın olduğu AKP hükûmetinin iktidara gelmesi (konfederasyonun iki yöneticisi 2002'de bu partiden milletvekili seçilmiştir), iktidarın Avrupa Birliği ile yakınlaşma lehine resmen tavır alması sonucunda, Hak-İş'in 2000'li yılların başında Avrupa sendikal ağına dahil olma süreci güçlenir.

1 Konfederasyonun eski başkanı ve önemli isimlerinden biri olan Necati Çelik, 1995'te RP'den milletvekili seçilir ve koalisyon hükûmetinde çalışma bakanı olur.

len mülakatta, konfederasyonun eğitimcisi “buluşma” ve “diyalog” üstünde dururken, konfederasyonlar arası ilişkilerden çok katılımcı kitleden söz etmektedir;⁵³ Türkiye'de sendikalar arası ilişkilere çok şiddetli gerilimler ve derin bir rekabet damgasını vurmuş durumdadır. Demek ki alışverişi ve diyalog, Türkiye'deki sendikacılığa yönelik bir iç bakış açısından ziyade, uluslararası bir açıdan (Avrupa Birliği'ne üye ülkelerin halklarıyla Türk halkı arasında; satır aralarında bu diyalogun amacı, Avrupalıların Türklere karşı olan önyargılarını kırmaktır) düşünülmektedir.

KESK ve DISK: değerlere ilişkin uyumsuzluklar

KESK ve DISK toplumsal diyalog gibi konu başlıklarına ideolojik açıdan en uzak iki konfederasyondur. Ama Avrupa'daki ağlarla en güçlü ilişkile-

ri de onlar kurmuştur, ideolojilerine uzak projelere katılımları bu durumla izah edilebilir. Yine de *Workers Together*'ın içinde şekillendiği özel konjonktür nedeniyle projenin taşıdığı bazı değerlere karşı harekete geçmişlerdir. Bu seferberlik, projede öne çıkarılan değerlerden bir bölümünün gerçekten de transfere konu olduklarını göstermektedir.

Bu iki konfederasyon Avrupa Sendikalar Konfederasyonu bünyesinde hayatta kalabilmeleri açısından vazgeçilmez olan kaynaklar buldu. Yine de onların ideolojik yönelimleri ile Avrupa tarafından öne çıkarılan kavramlar arasındaki mesafe değerlere ilişkin önemli uyuşmazlıkları beraberinde getirdi. Örneğin, başlangıçta “toplumsal diyalog” fikrine çok uzak olan DISK, 2000’li yılların başında Avrupa Sendikalar Konfederasyonu tarafından toplumsal diyalog hakkında yürütülen Avrupa projesine katıldı. Bu katılım bazen belirli bir sapmanın ortaya çıkması pahasına gerçekleştirildi: DISK ile Avrupa Sendikalar Konfederasyonu arasında önemli bir arabuluculuk rolü oynayan Brüksel’deki DISK temsilcisi 2004’te, kendisinin 1981’den beri orada olduğunu, dolayısıyla takip ettiği bu dile alışkın olduğunu, ama arkadaşlarının bu toplumsal diyalog diline alışkın olmadıklarını söylüyordu.⁵⁴ Avrupa Sendikalar Konfederasyonu bünyesinde Türk konfederasyonlarının koordinatörü olan aynı temsilci, KESK ile Avrupa Sendikalar Konfederasyonu arasındaki temasların sistematik hale getirilmesinde de önemli bir rol oynamış gibi görünüyor. KESK de toplumsal diyalogla ilgili Avrupa projesine katıldı. Emre Öngün hem Avrupa Sendikalar Konfederasyonu tarafından (*Workers Together* eğitimlerine yakın bir metodoloji ile) düzenlenen toplumsal diyalogla ilgili eğitim çalışmalarına katılan Türk sendikacılarının olmayı nasıl anlayamadıklarını, hem de daha genel anlamda KESK’in Avrupa Sendikalar Konfederasyonu ile yakınlaşmasının söylemdeki değişiklikler ve eylem çizgisinde kurumsallaşmış müzakerelere daha büyük bir yer verip kitle eylemlerini azaltma bakımından etkilerini göstermektedir.⁵⁵

DISK ve KESK önce *Workers Together* projesine katılmayı kabul ettiler. Ama bu katılım projenin öne çıkardığı değerleri kabul ettikleri anlamına gelmiyordu. Projenin tasarlanması sırasında, “Avrupa ile Türkiye arasında sivil toplum diyalogunun geliştirilmesi” başlığında yer alan “diyalog” kavramıyla ilgili gerilimler başgösterdi – her iki konfederasyon da bu başlığı reddedi-

54 Brüksel’deki DISK temsilcisi, mülakat, Brüksel, Mayıs 2004.

55 Emre Öngün, “Les usages pluriels d’une formation ‘subie’. L’expérience de militants de KESK dans une formation animée par la CES”, *Congrès de l’Association Française de Science Politique*’e sunulan tebliğ, Atelier 18, “La socialisation militante au prisme de la formation syndicale. Les dispositifs et leurs usages”, Toulouse, 2007 <http://www.afsp.mshparis.fr/congres2007/ateliers/textes/at18ongun.pdf> (12 Eylül 2012’de bakıldı). Emre Öngün, “L’effet ‘retour’ des stratégies de contournement transnational. La modification de l’agenda et du répertoire d’action du syndicat KESK”, Gilles Dorronsoro (yön.), *La Turquie contexte, mobilisations sociales et régime sécuritaire* içinde, CNRS, Paris, 2005, s. 183-201.

DISK (Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu)

1967’de kurulan DISK üye sayısı bakımından uzun süre Türkiye’nin ikinci büyük işçi örgütü olmuştur. Devrimci sol bir kimliğe sahip olan DISK, 1980 darbesinden sonra ağır baskılara maruz kaldı. DISK Hukuk Bürosu’nun yöneticisi vatandaşlıktan atılmış ve Belçika’ya sığınarak, orada siyasi mülteci statüsünü almıştı. O zaman Brüksel’den hareketle “dayanışma ilişkileri örgütlemek” üzere DISK tarafından görevlendirildi. 1985’te Avrupa Sendikalar Konfederasyonu, DISK’in üyelik talebini kabul etti. O tarihten itibaren de DISK’e önemli bir destek verdi. DISK’in el konulan mallarının bir bölümünü geri almasına yardım etti; kendi binasının içinde bir büro açmasına izin vererek Türkiye’de yasaklı olmasına rağmen (bu yasak 1991’e kadar sürdü) Brüksel’de mevcudiyetini sürdürme olanağı sağladı.

KESK (Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu)

Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu 1995’te, kamuda çalışanların sendikal örgütlenmesine hukuki olarak henüz açıkça izin verilmemişken kuruldu.¹ Çoğunlukla aşırı sol Marksist örgütlerden ve Kürt milliyetçi hareketinin siyasi kanadından gelen KESK üyeleri, toplumsal ilişkilere bakışta sınıf mücadelesine dayalı devrimci bir tutumu benimserler. Bürokratik sendikalizmi, devlet ve kapitalizm ile uzlaşmayı eleştiren radikal bir söylem geliştirmişlerdir (konfederasyonun zayıf durumu da bu söylemde etkendir). Ama siyasi mülteciler kanalıyla KESK ile Avrupa Sendikalar Konfederasyonu arasında birçok bağ kurulmuş ve KESK Avrupa Sendikalar Konfederasyonu’na üye olabilmek için çok uğraşmış, 1995’te kurulduktan kısa bir süre sonra bu üyelik gerçekleşmiştir. Bu çabanın amacı Türkiye’deki baskılara karşı verilen mücadelede Avrupalı bir örgütün desteğinden yararlanabilmektir. Kamu sektöründe uzmanlaşmış olması KESK’in üye sayısının burada söz konusu olan diğer konfederasyonlardan düşük olmasına, dolayısıyla güçlü bir rekabet mantığının daha az tesirinde kalmasına yol açmaktadır.

1 Kamu çalışanları içinde sendikacılık 1960’lı yıllarda gelişti, ama 1971 darbesinden sonra anayasal bir düzenlemeyle yasaklandı. Kamu sektöründeki sendikacılığın resmen tanınması için 2002 yılında kamu çalışanlarının sendikal örgütlenmesine izin veren bir yasanın çıkmasına kadar beklemek gerekecekti.

yorlardı. DISK’ten gelen ama bugün Avrupa Sendikalar Konfederasyonu’nda çalışan (ve onların değerlerine tamamen alışmış) projenin Türk koordinatörü, “DISK bünyesinde diyalog lanetli bir kavramdır. Benim için ise aynı fiirde olunmasa bile müzakere edebilmek için diyalog kurmak gerekir. On-

lar bunu anlayamıyorlar, müzakere etmek gerektiğini anlamıyorlar,”⁵⁶ diyordu. Ortaklar o zaman bir orta nokta buldular: Projenin başlığında “diyalog” terimi yer almayacak, başlık *Bringing Together Workers Through a Shared Culture of Work* olacaktı. Projenin finanse edilmesini sağlayan çerçeveyi sunan programın adına ise seminerler sırasında katılımcılara dağıtılacak hiçbir plaket veya belgede yer verilmeyecek, böylece “diyalog” teriminden kaçınılmış olacaktı.

O zaman geriye 2000’li yılların başında konusu açıkça toplumsal diyalog olan bir projeye katılmayı kabul eden bu iki sendikal örgütün birkaç yıl sonra “diyalog” terimine niye bu kadar hararetle karşı çıktıklarını anlamak kalıyor. Bu noktada dikkate alınması gereken iki temel değişken var: Türkiye bağlamı ve Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne katılım dinamiği. Burada katılım müzakereleri bağlamına geri dönüyoruz.⁵⁷ Türk konfederasyonlarının *Workers Together* projesine katılma konusunda verdikleri onay, müzakerelerin açılmasının yarattığı coşku içinde gerçekleşmişti. Müzakerelerin çok geçmeden batağa saplanması, konfederasyonlar açısından Avrupa ağlarına ve projelerine katılmalarının getireceği (veya getirmeyeceği) fırsatların yeniden tanımlanmasını ve amaçlarının yeniden bir hiyerarşiye sokulmasını gerektiriyordu. Yekpare örgütler olmayan bu konfederasyonlarda bazen çok farklılaşan işkolu çıkarları yan yana yer alıyor, bunlara bazı durumlarda birçok ideolojik ve partizan akım ekleniyordu. Adaylığın yarattığı dinamik, sonra da müzakerelerin başlaması katılımın yararlarına inanmış aktörlere daha fazla meşruiyet kazandırmıştı. Buna karşılık, Avrupa hedefinden uzaklaşma sendikal örgütlerin toplumsal düzlemdeki değerleri, Avrupa’nın algısı ve âdetleri arasında var olabilecek mesafeleri yeniden canlandırıyordu. Daha eleştirel sesler yeniden yükseliyordu: Türk koordinatör, “Bazıları, Avrupalılar hem bizi istemiyorlar, hem de bizi eğitmek, ikna etmek istiyorlar, diye düşünüyorlar” diye belirtiyor;⁵⁸ Hak-İş’ten bir eğitimci, “Avrupa Türkiye’yi bölecek, bu Türkiye’de güçlü bir önyargıdır” diyor.⁵⁹ Diyalog kavramı hakkındaki tartışma da bu yeni bağlamda billurlaşıyor.

Diyalog teriminin kullanılmaması konusunda bulunan orta nokta katılım müzakerelerinin yavaşlamasıyla birlikte su yüzüne çıkan gerilimleri yatıştırmaya yetmedi. Nitekim DISK ve KESK bir ara projeden çekilme tereddüdü yaşadılar. Proje sorumluları şöyle diyor: “İnsanlar AB konusundaki motivasyonlarını yitiriyorlar. Çok uzak bir hedef söz konusu... ilgi azalıyor”; “AB

56 Projenin Türk koordinatörü, mülakat, Brüksel, Aralık 2009.

57 2000’li yılların başında Türk bağlamı ve KESK’in projeye katılımı konusunda, karş. Emre Öngün, “Les usages pluriels d’une formation ‘subie’...”, a.g.e.

58 Projenin Türk koordinatörü, mülakat, Brüksel, Aralık 2009.

59 Hak-İş’ten eğitimci, mülakat, İzmir, Ekim 2009.

onları hayal kırıklığına uğrattı, AB ile bir proje daha yapmanın ne anlamı var diye soruyorlar.”⁶⁰ Koordinatörlerden biri, “KESK’in [çekilmek için] gösterdiği gerekçe düzenlemeye ilişkin çok fazla problem olması, ama bunun arkasında Avrupa sorunu hakkında içlerinde yaşadıkları ciddi bölünmeler var. [...] AB’ye yönelik katı bir bakış nedeniyle Avrupa Sendikalar Konfederasyonu ile ilişkilerini kopardılar. [...] AB’den gelen her şey kötü”⁶¹ diye belirtiyor ve ekliyor: “DISK’in en büyük delegasyonları içinde bir tavır değişikliği, sorular oldu.”⁶² Sonunda sadece KESK projeden çekildi. Projedeki koordinatörlük rolü çok önemli olan Brüksel’deki DISK temsilcisinin seferber olması DISK’in niye çekilmediğini izah edebilir. Bu temsilciye göre, DISK sonuç olarak “taahhüdüne bağlı kaldı. Onlarla tartıştım, onlar da meselenin ne olduğunu anladılar”.⁶³

Bu iki konfederasyonun durumu bazı değerlere uzaklığın, hatta onları kabul etmemenin mutlaka ve kendiliğinden bu değerleri taşıyan projelere katılmama anlamına gelmeyeceğini gösteriyor. Bununla birlikte, DISK ve KESK’in diyalog sorunu hakkındaki itirazları Avrupa Sendikalar Konfederasyonu ve Avrupa Birliği tarafından öne çıkarılan ve projenin amaçları olarak tanımlanan bazı değerlerin ihmal edilebilir şeyler olmadıklarını da gösteriyor. Demek ki bu değerler transfer amacı içinde yer almaktadırlar.

Türk-İş

Avrupa’ya katılım dinamiği Türk-İş’in de *Workers Together* projesine katılma kararı almasında rol oynamıştır.

Avrupa Sendikalar Konfederasyonu ve Avrupa Birliği tarafından savunulan değerlere ideolojik bakımdan DISK veya KESK’ten daha yakın olan Türk-İş, yine de 2000’li yılların başında toplumsal diyalog hakkındaki projeye katılmayı reddetmişti. Bunun da ötesinde, hem projeyi (kendi gündemini Türk örgütlerine dayatmaya çalışan Avrupa Birliği’nin emperyal bir politikası) hem de katılımcıları (Türk sendikal örgütleri hainlikle suçlayarak) açıkça eleştirmişti. Müzakerelerin açılmasının yaklaştığı bir ortamda ve Avrupa Birliği’yle ilgili söylemini değiştirdikten sonra, Türk-İş önce *Workers Together* projesine katılmayı kabul etti. Ama katılım ufku yeniden bulandıktan sonra, Türk-İş bir kez daha projeden çekilme konusunda tereddüt yaşadı. Sonunda projede kaldıysa, bunun nedeni sendikalar arası rekabet mantığıydı. Nitekim, Türk gerçekliğinde konfederasyonlar arasındaki ciddi bölünmelerin ve

60 Mülakatlar, Brüksel, Aralık 2009.

61 A.g.e.

62 A.g.e.

63 Projenin Türk koordinatörü, mülakatlar, Brüksel, Aralık 2009.

Türk-İş (Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu)

1952'de kurulan Türk-İş Türkiye'deki en eski konfederasyondur ve bugün de üye sayısı bakımından ilk sırayı korumaktadır. Başlangıçta Türk hükümetinin Batı konusundaki politikasını destekleyen Türk-İş, 1961'den beri Uluslararası Özgür Sendikalar Konfederasyonu'nun Avrupa dalının üyesidir, Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'nun da 1973'teki kuruluşundan itibaren üyesi olmuştur. İktidara yakın olan ve fazla muhalif bir çizgisi bulunmayan Türk-İş uzun süre resmi söylemi benimsemiş ve uzlaşmadan yana olmuştur. 1980 darbesi sırasında Türk-İş de kapatılmış, ama askerî cuntayı yine de desteklemiş, bu nedenle Avrupa Sendikalar Konfederasyonu tarafından üyeliği askıya alınmıştır. Sendikal tavır itibarıyla Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'nun temel konu başlıklarına diğer konfederasyonlar kadar uzak değildir, ama Türk-İş 1990'lı yıllarda çok milliyetçi ve Avrupa karşıtı bir söylem geliştirmiş, Avrupa emperyalizmi ve onun Türk ulusal birliğine etkileri üzerinde ısrarla durmuştur. O yıllarda Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'nun faaliyetlerine pek katılmayan Türk-İş yine de üyelikten hiçbir zaman çekilmemiştir. Buna karşılık 2000'li yılların başında Avrupa Sendikalar Konfederasyonu içindeki varlığını Avrupa Birliği'ne karşı eleştirilerini şiddetlendirmek için kullanmıştır. Nitekim etkin olmayan varlığından istifade ederek Avrupa Sendikalar Konfederasyonu hakkında bilgi toplamış ve böylece Avrupa karşıtı söylemini bir takım gerekçelerle güçlendirmiştir. 2001'de Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'nun Türk sendikal hareketini entegrasyon sürecine dahil etmeyi amaçlayan projesinden tek taraflı olarak çekilmiş ve hem projeyi hem de Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'nu, ayrıca diğer üç üye sendikal örgütün projeye katılmasını ve daha genelde de Avrupa Birliği'ni kamuoyu önünde açıkça eleştirmiştir.¹ Konfederasyon bu tavrını 2004'ten itibaren ve müzakerelerin açılma tarihi yaklaştıkça, bazı büyük federasyonlarının da baskısıyla, değiştirmeye başlamıştır: Türk-İş başkanı Şubat 2004'te verdiği demeçte, Avrupa Birliği'ne katılmanın temel bir millî hedef olduğunu, "büyük önder Atatürk'ün muasır medeniyetlere" yetiştirme projesinin en önemli aşamasının bu olduğunu söylemiştir.²

- 1 "Avrupa Sendikalar Konfederasyonu (ETUC) özellikle 1990'lı yıllarda Avrupa Komisyonu'nun (oluşmakta olan Avrupa Birleşik Devletleri Hükümeti'nin) parasını kullanmaya ağırlık vermiştir ve Avrupa Komisyonu ile son derece yakın bir çizgi izlemektedir. Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'nun faaliyetlerinde harcadığı paranın yaklaşık % 85'i Avrupa Komisyonu tarafından sağlanmaktadır. Avrupa sendikalarının önemli bir bölümü, Avrupa sermayesinin dünyanın diğer ülkelerinde elde ettiği yüksek kârların küçük bir bölümünü, 'Avrupa sosyal modeli' adı verilen sistem içinde paylaşmaya hazır bir görünümündedir.", Y. Koç (Türk-İş genel danışmanı, Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'ndaki Türk-İş temsilcisi), *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*, TÜRK-İŞ Eğitim Yayınları, 66, Ankara, 2001.
- 2 Salih Kılıç'ın federasyonların başkanlar konseyinin toplantısı sırasında yaptığı açıklama. "Bugün, Türk-İş Türkiye'nin AB müktesebatını kabul etmesi konusunda raporlar yayınlıyor, Türk ulusal programının sosyal politika alanındaki yetersiz tedbirlerini eleştiriyor ve Türkiye-AB müzakere sürecini yakından takip ediyor." Zeynep Alemdar, "Turkish Trade Unions and the European Boomerang", *European Journal of Turkish Studies*, sayı 9: *EU-Turkey: Sociological Approaches*, 2009, URL: <http://ejts.revues.org/3774> (erişim tarihi: 15 Ekim 2013), 858.

şiddetli rekabetin büyük etkisi vardır, bu konuya tekrar döneceğiz. Uzun süre en büyük konfederasyon olan Türk-İş son yıllarda çok sayıda üyesini kapatırken, Hak-İş'e katılımlar ise çoğaldı ve anlaşıldığı kadarıyla üye sayısı bakımından DİSK'i geride bıraktı. Aralarındaki büyük gerilim nedeniyle konfederasyonlar hiçbir alanda rakiplerine mevzi kaptırmak istemiyor ve yararlanabilecekleri potansiyel kaynakları sonuna kadar kullanmaya çalışıyorlar. Hak-İş'in sıkı rekabetiyle karşı karşıya kalan Türk-İş projede kalmayı tercih etti, üstelik pratikteki katılım şekilleri zaten baştan aşağı değiştirilmişti (bu konudan ileride söz edilecek). KESK'in manevra alanı daha geniş gibi gözükmektedir: Kamu sektöründe uzmanlaşması rekabet mantıklarının önemi azalttığı için, KESK projeden ayrılma kararını daha kolay verebilmiştir.

Türk konfederasyonları projenin öne çıkardığı bazı değerleri çok ciddi biçimde dikkate alır ve bunları böylelikle transferin amaç unsurlarından biri haline getirirlerken, bu konudaki tavırları projeye katılıp katılmamalarında belirleyici olmamaktadır. Şimdi de proje hayata geçirilirken bu değerlere ne olduğunu görmekte yarar var.

İşçi konfederasyonları tarafından projenin hayata geçirilmesi

Workers Together projesi buluşma, alışveriş ve diyalog değerleriyle bütünleştirilmiş üç amaç etrafında tasarlanmıştır. Çok politik olan birinci amaç sendikal alanı çok aşmaktadır: “Karşılıklı olarak tarafların birbirlerini daha iyi tanımaları ve anlamalarına olanak vermek, gelecekteki genişlemenin getireceği fırsatların ve tehlikelerin bilincine varılmasını sağlamak amacıyla, Türk sendikalarıyla AB'ye üye ülkelerin sendikaları ve bu kuruluşlar aracılığıyla sendika üyeleri ve faaliyetleri arasındaki temasları ve karşılıklı deneyim alışverişini güçlendirmek” söz konusudur.⁶⁴ Diğer iki amaç sendikal alana daha çok girmektedir: Ülkedeki sendikalizmi güçlendirmek amacıyla ulusal düzeyde “Türkiye'nin işçilerini bir araya getirmek”⁶⁵ ve ulusötesi ölçekte de Türk emekçileriyle üye ülke emekçileri arasında “ortak bir emek kültürü” geliştirmek söz konusudur. Aynı şekilde, seminerlerin Sendika Enstitüsü'nden kopya edilen metodolojisi de proje tarafından öne çıkarılan değerlerin somut buluşma tertiplenmelerine uygulanmasını öngörmektedir. DİSK tarafından İzmir'de tertiplenen seminerin seyrinin incelenmesi projenin aktörlerinin hem getirilen metodoloji ve amaçlar hem de projenin taşıdığı de-

64 *Workers Together* projesinin özeti, <http://www.etui.org/Services/Support-for-European-Trade-Union-Projects-SETUP/Projects-list/Civil-Society-Dialogue-Bringing-together-workers-from-Turkey-and-European-Union-through-a-shared-culture-of-work> (en son Haziran 2012'de bakıldı).

65 İzmir'deki seminerde projenin tanıtım broşürü.

gerlerle aralarına mesafe koyma süreçlerine ışık tutmaktadır. Buna karşılık, biriken tüm güçlüklerle karşı projenin fiili seyri konfederasyonların tamamının projenin gerçekleştirilmesini sağlayan finansal enstrümana özgü Avrupa yönetim tekniklerini sahiplenme kabiliyetlerini doğrulamaktadır.

Proje amaçlarına konulan mesafe

Workers Together'ı tertipleyenler öncelikle, daha yukarıda da söylendiği gibi, Türk konfederasyonları arasındaki çok canlı rekabet gerçeğiyle karşı karşıya kaldılar. Projenin amaçlarından biri ("Türkiye'nin işçilerini bir araya getirmek") zaten bu durumu telafi etmeyi önüne koysa da, paradoksal olarak proje bu gerçeklik dikkate alınarak düşünülmemiştir.

Türkiye'deki sendikal durum çok güçtür. Sendikalaşma koşulları (işçiler açısından çok kısıtlayıcı bir dizi prosedür söz konusudur) ve toplu sözleşme statüsü (bir sendika ancak işyerindeki işçilerin en az % 50'sini ve işkolundaki işçilerin de % 10'unu temsil ediyorsa o işyerinde toplu sözleşme yapabilmektedir) sendikaları güçten düşürmekte ve aralarındaki rekabet mantığını körüklemektedir. Toplumsal hakların (örgütlenme, toplu sözleşme ve grev hakkı gibi) tam olarak kullanılmasını sağlayacak ve şu andaki sendikalaşma koşullarını gözden geçirecek yeni yasaların benimsenmesi, genişleme sürecinde ilerlenmesi için Avrupa Birliği'nin dayattığı kriterler arasında yer almaktadır. Yine de bu konu müktesebatın 19. başlığına ("sosyal politika ve istihdam") ilişkin diplomatik müzakerelere dahil edilmiştir ve bu sıfatla, daha yukarıda gördüğümüz gibi, katılım öncesi yardım projelerinin gerçekleştirilmesinden bağımsız olarak varlığını korumaktadır. Nitekim, sendikal haklarla ilgili 2008'de geniş ölçüde tartışılan yeni bir yasa teklifi reddedildiği sırada *Workers Together* projesi uygulamaya konmuştur. Bu koşullarda, projenin öne çıkardığı alışveriş, istişare ve diyalog kavramları hem zayıflığının hem de konfederasyonlar arası rekabetin damgasını taşıyan Türkiye'deki sendikacılık gerçeğinin uzağında görünmektedir. *Workers Together* projesinin hayata geçirilişi de bu uzaklığı doğrulamaktadır. Örneğin, Türk-İş sonunda projeden çekilmemeyi kabul ettiğinde bunu seminerlerde Hak-İş ile yan yana yer almama kesin koşuluna bağlamıştı. Bu talep projenin amaçlarından birini ve taşıma iddiasında olduğu değerleri resmen hedef almak anlamına geliyordu.

O zaman bu Türkiye gerçeğinin, sendikacıları bir araya getirmeyi ve Türkiye'de sendikacılığı güçlendirmeyi amaçlayan *Workers Together* projesinde niye dikkate alınmadığı sorulabilir. Bu durum öncelikle projenin çok sayıda amacı olmasından ve bu amaçların kendi içlerinde tutarlı olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu amaçların hepsinin birden peşinden gitmek, olmayacak duaya amin demeye benzemektedir. Bir yanda, projenin finanse edil-

mesinin sebebi olan programın beklentileri (“Avrupa ile Türkiye arasında sivil toplum diyalogunun geliştirilmesi”) sendikal alanın çok dışına taşmaktır ve öncelikle siyasi niteliktedir (gelecekteki genişlemeleri mümkün kılmaya çalışmak). Bu örnekte “sivil toplum” kavramı, “toplum”a ve “nüfus toplulukları”na gönderme yapmaktadır. *Workers Together* bu amaca cevap vermek için (ve öngörülen bütçenin büyüklüğü de hesaba katıldığında) organizasyon bakımından etkileyici çapta bir program tasarlamıştır. İki yıllık bir sürede Türkiye’de ve organizasyona katılan konfederasyonların ülkele-
rindeki farklı kentlerde düzenlenecek 21 seminere Avrupa Sendikalar Konfederasyonu’na üye Türk konfederasyonlarının ve Avrupa Birliği’ne üye yedi ülkeden on altı (sonuçta on beş) konfederasyonun 1.400’den fazla üyesinin katılımı öngörülmüştür.⁶⁶ Üstelik, seminerlerin hepsi farklı uluslardan farklı sendikalar arasında düzenlenmiştir; böylelikle projenin diğer iki amacına ulaşılmaya çalışılmıştır: Türk sendikacıları bir araya getirmek ve “ortak bir emek kültürü” geliştirmek. Her seminer, yapıldığı ülkeden bir konfederasyon tarafından tertiplenmiştir; amaç, konfederasyonların proje organizasyonu ve çok uluslu istişare tecrübesini somut olarak yaşamalarıdır. Avrupa Sendikalar Konfederasyonu’nun uluslararası projelerin yönetimine alışmış bir sorumlusunun belirttiği gibi, bu çapta bir projenin başarısı organizasyonu yapan farklı sendikal örgütler arasında güçlü bir koordinasyonu gerektirmektedir. Ama gerçek bambaşkadır. Gerçeği belirleyen, Türk konfederasyonları arasındaki rekabet ve kötü ilişkiler olduğu kadar, Türkiye ile Avrupa Birliği’ne üye ülkelerin konfederasyonları arasında ortaklaşa çalışma alışkanlığının eksikliği olmuştur. Projenin sorumlularından biri şu açıklamayı yapıyor: “Karmaşık bir durum, çünkü birçok etkinliği olan büyük bir proje söz konusu. Avrupa Sendikalar Konfederasyonu’nun bugüne kadar aldığı en büyük proje [...]. Türkiye ile AB arasında ilk kez bu kadar büyük bir etkinlik düzenleniyor... Bugüne kadar Türklerle bir arada hiç çalışmadık... [Halbuki bu projenin gerektirdiği] tam bir ortak çalışma, ortak yönetim, pedagojik metod hakkında, dağıtılacak metinler hakkında mutabakat... Sonra bir seminerde, mesela Trabzon seminerinde, program hakkında mutabakata varılması için yedi örgütü (dört Fransız, iki Yunan örgütü ve Türk-İş) bir araya getirmek gerekiyordu... bunu 21 kez yaptık. Önceden hazırlık yapmak üzere görüşmek için finansal olanak da yoktu.”⁶⁷ Projenin organizasyon açısından hantallığı aslında sendikal örgütler arasındaki ilişkilerde verimliliği ve belli bir akışkanlığı gerektiriyordu, ama durum hiç de böyle değildi ve bu da zaten projenin diğer iki amacının konusuydu! Bu proje genişliği nedeniyle

66 Bu konferanslara bir açılış ve bir kapanış konferansıyla birlikte, 21 seminerin sorumluluğunu üstlenen organizatörlere yönelik dört eğitim seminerini eklemek gerekir.

67 Mülakat, Brüksel, Avrupa Sendikalar Konfederasyonu, Aralık 2009.

böylesine karmaşık bir gerçekliğe pek uygun değilmiş gibi görünmektedir. Sendikacılar arasındaki temasları çoğaltmak şeklindeki ilk amaç yerine getirilmiş olsa da, projenin üzerine düşen diğer iki amacı karşılamakta yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır.

Proje amaçları arasındaki tutarsızlığın dışında, projeyi taşıyan kamu politikası enstrümanı da organizatörleri kısıtlamaktadır. Avrupa yönetimi, şeffaflık ve kullanılan fonların denetimi beklentilerine yanıt verebilmek için, Katılım Öncesi Yardım Enstrümanı fonlarının yönetiminde çok az serbestlik tanımaktadır ve proje seçildiği sırada belge haline getirilen kararlara ilişkin manevra alanları çok dardır. Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'ndan bir sorumlu şöyle diyor: "X finansmanı, Y takvimi bulunan bir proje olmasaydı ve... İşleri az çok hızlandırma olanağı bulunsaydı... Ama burada kesin amaçlar var [seminerlerin yapılması] ve bunun da güç olduğu ortaya çıkıyor. [...] Tüm bu kısıtlamaları olmayan bir proje olsaydı... Bir iki yıl beklerdik [gerilim düşsün diye]... Ama burada yapamayız."⁶⁸ Nitekim, Avrupa'dan kaynaklanan şartlar, seminerlerin ertelenmesi konusunda çok az esneklik payı bırakmaktadır; ayrıca her seminerde bulunması şart koşulan bir ulus, konfederasyon, katılımcı sayısı, vb. kotası vardır. Örneğin, Türk-İş'in seminerlere Hak-İş ile birlikte katılmayı reddetmesi karşısında, proje sorumlularının önündeki seçenekler şunlardı: Ya Türk-İş'in bu kararını reddedeceklerdi, o zaman Türk-İş çekilebilir ve projenin varlığı tehlikeye girebilirdi. Ya da Türk-İş'in tavrını kabulleneceklerdi, bu da projenin değerlerinin kısmen yadsınması anlamına gelecekti. Sorumlular, projeyi tehlikeye atmamak için ikinci seçeneği tercih ettiler.

Sonuçta proje, diyalog kavramlarının öne çıkarılmasına izin veren bir çerçeve oluşturmaktan uzaklaşarak, konfederasyonlar arasındaki ulusal ölçekli çatışma mantıklarının ihraç edilip kalıcılaştırıldığı bir alan haline geldi. İzmir seminerinde yaşanan küçük bir tartışma da bunu doğrulamaktadır: Bir konferansçının sunumundan sonra, tartışmaları yöneten DISK eğitim sorumlusu (sunum sırasında salonda olmayan) Hak-İş eğitim sorumlusuna söz vermedi, halbuki kürsüde bulunmayan konfederasyon temsilcisinin tartışmaları başlatması teamülü yerleşmiş gibiydi. Hak-İş eğitim sorumlusu bu şekilde ekarte edilmeyi çok kötü karşıladı ve bunu yüksek sesle dile de getirdi. Bu anlaşmazlık tartışmaya dönüştü ve üç gün süren seminer boyunca tüm konuşmalara damgasını vurdu.

İzmir'deki seminerin somut akışı projenin katılımcılar arasında bir buluşma, diyalog ve alışveriş koşullarını yaratma konusunda ne denli yetersiz kaldığını da gözler önüne serdi. Belki de bu durum İzmir'deki seminerin somut organizasyonunun, "diyalog" konu başlığına pek duyarlı olmayan DISK tarafından üstlenilmesinden kaynaklanıyordu. Örneğin, katılımcıların iste-

dikleri gibi oturmaları delegasyonların milliyetlerine (İsveçliler, Belçikalılar, Türkler), hatta sendikal aidiyetlerine göre gruplaşmalarına neden oldu, bu da sendikalar ve farklı milliyetler arasında etkileşim olanağını azalttı. Konuşmacıların uzun sunumları ve aynı salondaki katılımcı sayısının yüksekliği (bazen altmıştan fazla) katılımcıların hepsinin kendilerini ifade etmelerine pek imkân tanımadı. Programda “gruplar halinde çalışma” zamanları belirtilmiş olmasına rağmen, bunlar hiçbir zaman gerçekleşmedi. Ama burada sorgulanması gereken sadece DISK’in organizasyon tercihleri değildir. Seminer süresi boyunca Hak-İş sorumluları da Türkiye’de sendikal hareketin karşılaştığı zorluklardan ve diyalog değerinin öneminden çok, Türkiye’nin tanıtımı ve Türkiye’nin adaylığının öne çıkarılması üzerinde durdular. Halbuki projenin tasarlandığı süreçte diyalog değerinin savunuculuğunu onlar üstlenmişlerdi. Bu sıkıntılı iletişimde rol oynayan başka etkenler de vardı. Seminerlerin çoğu birden fazla işkolunu kapsıyordu ve katılımcıların seçilmesi farklı sendikal örgütlere bırakılmıştı. İzleyici çok ayrııştı ve bu da etkileşimin başlatılmasını zorlaştırıyordu. Üstelik, izleyicilerin her seminerde (mümkün olan en çok katılımcıya ulaşmak için) yenilenmesi etkileşimi inşa etmeye çok az vakit bırakıyordu. Ayrıca, dil engeli ve hantal simültane çeviri düzeneği de iletişimin canlanmasını engelledi. Alışverişte yaşanan zorluk, katılımcıların kentte bir yerden bir yere gitmeleri için tahsis edilmiş iki otobüsün paylaşımında bile kendini gösteriyordu: bir “Türk” otobüsü, bir “Avrupalı” otobüsü. Yemekler sırasında karışık oturulan masalar da azdı. Sadece geceler sona ererken, geç uyuyanlar açısından gidilecek güzel yerleri bulmakla görevli Türk “rehber”leriyle biraz daha bağ kurma fırsatı doğuyordu.

Burada, farklı konfederasyonlar ve onların sendikacıları arasında ilişki kurulmasının orta veya uzun vadeli sonuçları hakkında birtakım önyargılarda bulunmak diye bir derdimiz yok. Örneğin üç günlük seminer boyunca az iletişim kurulmasına rağmen vedalaşma anının katılımcılar arasında adres ve telefon alışverişine sahne olduğunu kaydetmekte de yarar var. Yine de *Workers Together*’ın somut gerçekleştirme aşamasında öne çıkarmayı amaçladığı değerlerin transferine tam olanak vermediğini, transferde rol alan aktörlerin bütününe farklı nedenlerden ötürü bu değerlere mesafe koyduğunu kabul etmek gerekiyor.

*Açık bir şekilde öne çıkarılan değerlerin dışında,
bir yönetim enstrümanının transferi*

2009 sonunda proje hakkındaki değerlendirmeleri sorulan *Workers Together* sorumluları ve koordinatörlerinin hepsi projenin birinci başarısının sonuçta iyi bir şekilde neticelendirilmesi olduğunda hemfikirler. Projenin

sonuçlarının beklenen amaçların uzağında kaldığının pekâlâ farkında olan sorumluların bu değerlendirmesi, başka bir transfer nesnesinin etkin bir şekilde yerine ulaştığını doğruluyordu. Projeden çekilen KESK dışında, tüm konfederasyonlar proje finansmanı enstrümanının Avrupa Birliği içindeki finansman enstrümanlarından kopya edilmiş, pek esnek olmayan ve karmaşık mekanizmalarını sahiplenmeyi başarmışlardı.

Projeden sorumlu olan Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'nun üyeleri ve koordinatörler, bazı amaçlarından vazgeçmek pahasına, projeyi iyi bir şekilde neticelendirmek konusunda tam bir yönetim yeterliliği göstermeyi bilmişlerdi. Nitekim, biriken güçlükler karşısında, proje yönetim kurulunun ilk müdürü istifa etmişti. Onun yerini Avrupa Sendika Enstitüsü yönetiminden, icracı müdür olmayan ve bu proje için Avrupa Sendikalar Komisyonu'ndaki görevinden ayrılan bir özel danışman aldı. Türkiye hakkında uzmanlığı olmayan, ama Avrupa Sendika Enstitüsü'nde önemli görevlerde bulunan ve daha önce Enstitü hesabına büyük projeler yönetmiş bu yeni sorumlunun gelişi, Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'nun kendi itibarının da söz konusu olduğu bu projeye verdiği önemi doğrulamaktadır. Yönetim kurulunun yeni müdürü önce projeye dahil olan iki konfederasyonun geri çekilmesi sorunuyla,⁶⁹ sonra Türk konfederasyonları arasındaki çatışmalarla başa çıkmak ve bu sıkıntıları bir Avrupa projesinin yönetimiyle bağdaştırmak zorunda kaldı. Finansal enstrüman Türk gerçekliğiyle uyum sağlayamadığı için, sonuçta proje enstrümana uyarlanacaktı. Seminer programının tamamı yeniden gözden geçirildi. Seminerler yapıldı, ama aslında özleri boşaltılmıştı. Türk-İş ve Hak-İş asla bir arada yer almadılar. Üstelik, Avrupa Birliği'ne üye bazı ülkelerin konfederasyonları kamu sektörüyle daha ilgili oldukları halde KESK'in çekilmesi de bir boşluk bıraktı. Bu konfederasyonların da çekilmemesi için işkollarına göre ayrılmış seminerlerin sayısı azaltılıp genel seminerlerin sayısı çoğaltıldı. Bu "kurnazlıklar" (koordinatörlerden biri tarafından kullanılan bir terim) projenin amaçlarından ve açık bir şekilde savunduğu değerlerden geri adım atılsa da, projenin hayata geçirilmesini sağladı. Projenin bu şekilde yeniden düzenlenmesi Türk-İş'in istenmeyen sonuçlar diye değerlendirdiği şeylere maruz kalmadan projeden istifade edebilmesine olanak verdi. Aynı zamanda DİSK ve Hak-İş'in de hem Avrupa'daki ağlarla ilişkilerini sürdürmelerini, hem de bu ilişkinin onların görüş ve icra tarzlarını derinlemesine sarsmamasını sağladı. Son olarak da, Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'nun büyük çaplı bir projeyi neticelendirme kabiliyetini kanıtlamasına imkân tanıdı.

Program hedeflerine ve projede açık bir şekilde ifade edilen değerlere konulan mesafe, projenin hayata geçirilmesini sağlayan kamu politikası ens-

69 KESK dışında, bir Alman konfederasyonu da hem projenin özünün ilgilerini çekmemesinden hem de projede dikkate alınmayan finansal güçlüklerden ötürü projeden çekildi.

trümanının aktörler tarafından sahiplenilmesini hiçbir şekilde engellemedi. Sonuçta, transferin odak noktasına yerleşen kamu politikası enstrümanı oldu.

Sonuç

Burada programın tanımlanmasından projenin hayata geçirilmesine dek pratik biçimleri üzerinden incelenen Türkiye'deki "sivil toplum"a destek politikası, Avrupa yönetişiminin etkin bir transferi olarak değerlendirilebilir. Bir yandan, transferin ayırt edici özelliği demokratik yönetim idealine değerlerine gönderme yapan kategorilerin öne çıkarılmasıdır. Diğer yandan, transfer Avrupa alanına özgü belirli yönetim modellerini gündeme getirmekte, bu modeller de hem merkezi iktidarın yeniden devreye sokulmasını hem de işletme yönetimi tekniklerinin benimsenmesini gerektirmektedirler.⁷⁰ Transfer sırasında ete kemiğe bürünen "sivil toplum" ve "Proje" kategorileri, ilişkilendirildikleri idealdan uzaklaşmakta, ama kamu politikasının özgün modelleri bu nedenle sorgulanmamaktadır. Transferin hem yürütücüleri hem de alıcıları olan aktörler, demokratik yönetim idealinin değerlerine göre kendi konumlarını belirlerken, öncelikle projenin gerçekleştirilmesinde kullanılan enstrümanlar içine katılmış yönetim tekniklerini sahiplenmektedirler.

70 Bunlar *New Public Management* (Yeni Kamu Yönetimi) tekniklerinden esinlenmektedir. Sonuçlar üzerinden yönetime ve piyasa mekanizmalarına başvurulmasına (rekabet, taşeronlaşma) attettikleri önemin dışında, bu teknikler yönetişimi "strateji, yönlendirme ve denetim işlevleriyle operasyonel gerçekleştirme ve icra görevleri arasındaki ayrılık; özerk idari birimler yaratılması, ademi merkeziyetçilik ya da kullanıcı gruplarının güçlendirilmesi [...] ve devlet icraatını yürütmekle sorumlu kademelerin sorumluluklarını ve özerkliğini güçlendirerek idarenin hiyerarşik yapısının dönüştürülmesi yoluyla, dikey bürokrasilerin parçalanması" çevresinde yapılandırmaktadırlar. Philippe Bezes, "Construire des bureaucraties webériennes à l'ère du New Public Management?", *Critique internationale*, no. 35, 2007, s. 12.

Kamu Görevlisi mi Değil mi? Türkiye’de Muhtar Figürü

ÉLISE MASSICARD

Bu bölüm de, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’deki yönetim tarzları ve bunlara bağlı olan devlet-toplum ilişkileri ve etkileşimleri üzerine topluca yürütülmüş düşünce çabasının çerçevesinde yer alıyor. Terim hem köy hem mahalle muhtarlarını kapsamakla birlikte, burada sadece kentlerdeki muhtarlar ele alınmıştır. Türkiye’de toplam 53.000 kadar muhtar vardır, bunların yaklaşık 13.000’i kentlerdeki mahalle muhtarlarıdır. Bu mahallelerin büyüklükleri çok çeşitlidir, nüfusları birkaç yüzden on binlerce kişiye kadar değişir. Bu çalışmanın, muhtarlar üzerine mevcut incelemelerin çoğundan farkı,¹ muhtarı idare mekanizmasının en aşağıdaki, yurttaşlara en yakın kademesi olarak ele almasıdır. Muhtarlık kurumuna bu yaklaşım, “devlet”in veya “idare”nin geçirgenliğini tahlil etmek için ideal bir giriş noktası oluşturmaya yanı sıra, idare ile yurttaşlar arasındaki ilişkilerin büründüğü somut biçimleri tahlil etme olanağı da vermektedir.²

- 1 Muhtarlık teşkilatının kurulması konusunda bkz. Musa Çadırcı, “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme”, *Belleten*, c. XXXIV, no. 135, 1970, s. 409-420; bu çalışma *Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*’ne dayanmaktadır (1873). Başvuru kaynağı olan diğer çalışma, Cem Behar’ın benzersiz bir kaynağa, İstanbul’un bir mahallesindeki muhtar defterlerine dayandığı incelemesidir. Çağdaş döneme ilişkin çalışmaların çoğu idari bilim perspektifinden yazılmıştır; birçoğu bitirme veya doktora tezleridir ve genellikle muhtarlar, bazen de mahalle sakinleri nezdinde yapılmış anketlere dayanmaktadırlar, ama nitel değerlendirme yanı ağır basan çalışmalar azdır. Muhtarlıklara yönelik soruların çoğu katılım veya yerel demokrasi sorunlarıyla ilişkilidir. Diğer çalışmalar, özellikle de metropollerin kenar mahallelerindeki siyaseti veya yoksulluğu ele alanlar muhtarlıklarla dolaylı yoldan ilgilenmekte, ama yerel siyasette veya kamu hizmetlerinin alınmasında muhtarlığın rolünün görülmesini sağlamaktadırlar. Bu nedenle, kenar mahalleler (örneğin İstanbul’da Ümraniye) söz konusu çalışmalarda ağırlıklı bir yer işgal etmektedir.
- 2 Bu makale birçok kaynağa dayanmaktadır: mevcut literatürün ve kanun metinlerinin incelenmesi; özellikle son yirmi yılın basınının analizi (son yirmi yıl tercihi pragmatik nedenlerden

Bu çalışmada, muhtar figürünün kurumların –tamamlanmamış bile olsa– “rasyonalizasyonu” şeklinde Weberci bir okumaya müsait olmadığı saptamasından yola çıkılmakta ve ilk bölümde bu saptama açıklanmaktadır. Nitekim, muhtar imparatorluğun bürokratikleşmesi sürecinde ortaya çıkmış ve doğuşu da genellikle bu çerçevede yorumlanmıştır. Bununla birlikte, görevinin ayırt edici özellikleri onu Weberci ideal memur tipinden uzaklaştırmaktadır. Nüfus ile (coğrafi, toplumsal ve ilişkisel) yakınlık muhtar rolünün oluşturunca bir unsuru olduğu için, ikinci bölümde izah edileceği üzere muhtarı kurumsallaşmış bir aracı, birçok yakınlık ve bağımlılık üzerinden dahil olduğu yerel toplum ile resmi düzen –o da karmaşık ve hareketlidir– arasındaki süreklilik ve bağ figürü olarak kabul etmek daha doğru olacaktır. Aracılar yoluyla yönetim Osmanlı dönemi için geniş ölçüde incelenmiş bir konu olmakla birlikte, Cumhuriyet dönemi açısından daha az ele alınmış, hatta hiç ele alınmamıştır – Michael Meeker’in inceleme dönemi 1960’lı yıllara kadar uzanan çalışması dışında.³ Bu nedenle, muhtarların incelenmesi önce Osmanlı sonra da Türk reformcular tarafından olduğu gibi, Türkiye gözlemcilerinin büyük çoğunluğu tarafından da evrensel geçerlilik atfedilen idare kavramının tarihselleştirilmesi gerektiğini hatırlatmaktadır. Robert Descimon, Jean-Frédéric Schaub ve Bernard Vincent bu kavramı, “bir özneye kendisini ilgilendiren bir tedbirin dayatılması, ama onun kendi bakış açısını, kendi özel durumunu savunma olanağı bulunmaması” şeklinde tanımlamakta ve “toplumun [bu] yönetim tarzının köklü tarihselliği”ni vurgulamaktadırlar.⁴ Burada söz konusu olan, idarenin tanımı gereği Osmanlı ve Türk kurumlarına “yabancı” olduğunu beyan etmek –ve en az Oryantal despotizm kadar tatsız bir özcülük içine düşmek– değildir. Buna karşılık, hem Osmanlı hem de Cumhuriyet devlet aygıtının bir idare mekanizmasına koşut olarak araçları da kurumsallaştırdığı varsayımı ileri sürülebilir ve böylece ortaya çıkmış yönetim modelleri araştırılabilir.

Makalenin üçüncü bölümünde, bu “yarı resmi” muhtarlık kurumunun ayırt edici özelliğinin toplumsal mantıklara bilerek bir tutamak sağlamak olduğunu göstereceğiz. Bağlamlara göre çok farklılaşan biçimlerde somutlaşan

kaynaklanmaktadır: 1990’lı yıllardan itibaren basında çıkmış birçok makalenin bilgisayar ortamına aktarılmış olması bu taramayı kolaylaştırmaktadır; muhtarlarla yapılmış derinlemesine birkaç mülakat ve İstanbul’un muhtarlıklarında yapılmış gözlemler. Bu ilk çalışma daha geniş ve muhtarlığın siyaset ile ilişkisini de ele alan –bu konuya burada girilmemiştir– bir proje kapsamında yer almaktadır.

3 Michael E. Meeker, *A Nation of Empire. The Ottoman Legacy of Turkish Modernity*, University of California Press, Berkeley / Los Angeles / Londra, 2002.

4 Robert Descimon, Jean-Frédéric Schaub ve Bernard Vincent (yön.), *Les Figures de l'administrateur. Institutions, réseaux, pouvoirs en Espagne, en France et au Portugal 16e-19e siècles*, Éditions de l'EHESS, Paris, 1997, s. 15-16.

bu kurum,⁵ hem bir nizam verme biçimi –özellikle de muhtar [yaderk; muhtar/özerk karşıtı olarak] yerel toplumların entegrasyonunu sağlar ve rıza üretir– hem de devlet düzeninin çevresinden dolaşma imkânları temin ettiği ölçüde bir uzlaşma biçimi sağlar.

“Tamamlanmamış bir rasyonalizasyon”un sosyal tarihi

Muhtarlık kurumunun icadı yerel ölçekte bir rasyonalizasyon mudur?

Muhtarlık İstanbul’da 1829’da ortaya çıkmasının ardından imparatorluğun geri kalanına yayılmış, sonraki dönemde de sistematik hale getirilmiştir.⁶ Demek ki bu kurum, yeni bürokratik formalitelerin oluştuğu, devletteki hiyerarşilerin ve yetkilerin yeniden yapılandırıldığı bir dönemde, kısacası tarihçiler tarafından genellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun “merkezileşmesi” ve “bürokratikleşmesi” diye nitelenen süreç çerçevesinde kurulmuştur.⁷

Bu konudaki literatüre dayanarak, söz konusu teşkilatın kurulması için çeşitli nedenler ileri sürülebilir: Bir yanda, o güne dek şehirde asayiş sağlayan ve belediye/mahalle polisliği rolünü üstlenen Yeniçeri Ocağı’nın 1826’da lağvedilmesi, onların yerini başka görevlilerin almasını zorunlu kılıyordu.⁸ Ayrıca, şehirlere (özellikle de İstanbul’a) giderek artan göç nedeniyle imamlara başka yetkilerin yanı sıra,⁹ kendi mahalleleri ölçeğinde geçiş izni vermek (veya vermemek) sorumluluğu da yüklenmişti. Ama bu denetim pek etkili değildi; imamlara karşı birçok rüşvet, gevşeklik, keyfi tutum ve suiistimal suçlaması yapılıyordu.¹⁰ 1829’da İstanbul’un her mahallesinde her imamın yanına iki muhtar verildi ve imamların sivil yetkileri onlara aktarıldı. Demek ki muhtarlık teşkilatının kurulması ahalinin belli bir

5 “Sosyal aktörlerin inançları ve davranışları üzerinde ağırlığını hissettiren kurallar, usuller ve adetlerin damgasını vurduğu bir dünya” anlamında. Olivier Nay, Andy Smith, “Les intermédiaires en politique. Médiation et jeux d’institutions”, Olivier Nay, Andy Smith (yön.), *Le gouvernement du compromis. Courtiers et généralistes dans l’action publique* içinde, Economica, Paris, 2002, s. 47-86.

6 Bu metin Mehmet Güneş’in *Osmanlı Döneminde Muhtarlık ve İhtiyar Meclisi (1829-1871)* adlı eserinin (Kitabevi, İstanbul, 2014) yayımlanmadan önce kaleme alınmıştı. Bu nedenle söz konusu çalışmanın muhtarlık kurumunun doğuşu ve işleyişiyle ilgili bilgilere yaptığı önemli katkılar bu makalenin çerçevesi dışında kalmıştır.

7 Cem Behar, *A Neighborhood in Ottoman Istanbul, Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap Ilıyas Mahalle*, SUNY, New York, 2003, muhtarlığı özel olarak Tanzimat çerçevesine sokmaktadır.

8 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 108.

9 Nüfus sicili tutmak; ahaliye sultanın ve İstanbul kadısının emirlerini iletmek; vergiyi mahalle sakinleri arasında paylaştırmak gibi.

10 1. Ortaylı, *Tanzimat Devrinde...*, s. 108; o da Ahmet Lûtfi Efendi Tarihi’ne dayanmaktadır.

kurallar manzumesine uydurulmasını rasyonalize etmeyi ve tektipleştirmeyi hedefleyen bir girişim olarak yorumlandı,¹¹ diğer yandan da şehir idaresinde belediye, ekonomi, ticaret ve asayiş konularında dinî hiyerarşiyi marjinalleştiren ve belli bir vadede devre dışı bırakacak bir sekülerleşme unsuru olarak görüldü¹² – dinî sorumluların manevi ve sosyal statüsüne halel getirmemekle birlikte.¹³

Muhtarlık şehirlerin mahallelerinden başlayarak ve köylere uzanarak taşraya da hızla yayıldı,¹⁴ bu arada da derebeylerin elinden görevleri aşama aşama alındı. Musa Çadırcı'ya göre, bu kurum taşrada önce 1833'te Kastamonu'ya, vergi tahsilatı konusunda fazla açgözlü davranan bir âyan ile halk arasında çıkan ve mütesellim tarafından desteklenen bir isyanla sonuçlanan çatışma nedeniyle götürüldü. Mütesellim, âyanın yerine mahalle başına iki muhtar geçirdikten sonra, artık asayişin sağlandığını ve halkın durumdan memnun olduğunu Babıâli'ye bildirdi. Bunun ardından, Sultan II. Mahmud tüm valilere bu sistemin 1833 ile 1835 arasında diğer eyaletlere de yayılması konusunda iradeler gönderdi.¹⁵

Bu yetkiler sonucunda, muhtar devlet ile nüfus toplulukları arasında aracılık konusunda imamın halefi oldu. Nitekim, muhtarlar en azından 1864 Vilayet Nizamnamesi'nden itibaren mahalle sakinleri tarafından seçildiler. Bu nizamnameye göre belli bir eşğin üzerinde vergi verenler yılda bir kez oy kullanıyorlardı. Daha önceki dönem için seçim biçiminin ne olduğu iyi bilinmiyor.¹⁶ İmamlar için olduğu gibi, muhtarlar da seçimden sonra Babıâ-

11 Noëmi Lévy-Aksu, *Ordre et désordres dans l'Istanbul ottomane (1879-1909)*, Kartala, Paris, 2012, s. 222.

12 C. Behar, *A Neighborhood...* s. 66.

13 Muhtarlar ile imamlar arasındaki ilişkide huzurun sağlandığı anlaşıyor, çünkü her mahallenin imamı muhtarlara kefil oluyor ve mahalleye ilişkin kararlarda etkin bir rol alıyordu. M. Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının...", s. 412; C. Behar, *A Neighborhood...*

14 Osmanlı coğrafyasının bazı bölgelerinde bundan önce veya aynı dönemde köy muhtarına benzeyen figürler vardı; bazılarına göre bunlar Osmanlı idaresi tarafından resmîleştirilmemiş unvanlardı (Filistin'de reisül-fellahin; kocabaşı, çorbacı) Karş. Amy Singer, "The routine conduct of rural administration", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi. Tebliğler. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul 21-25 Ağustos 1989, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s. 663-670; Gilles Veinstein, "Le patrimoine foncier de Panayote Benakis, Kocabaşı de Kalamata", *Raiyyet Rûsûmu, Essays presented to Halil İnalcık*, *Journal of Turkish Studies*, c. 11, 1987, s. 211-233.

15 M. Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının...", s. 412.

16 Osman Nuri Ergin'e göre, en başından itibaren seçimle gelmişlerdi (Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1936, s. 121); Musa Çadırcı'ya göre, İstanbul'da atanmışlar, ama Kastamonu'da ahalinin saygı duyduğu ve sözü dinlenen kişiler arasından seçilmişlerdi (M. Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının...", s. 410, *Takvim-i vekayi*, no. 73, 81'e dayanarak; Musa Çadırcı "Türkiye'de Muhtarlık Kurumunun Tarihi Gelişimi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, c. II, no. 3, 1993, s. 5. Serbest seçimden ziyade, muhtemelen (imam veya mahalle ileri gelenleri tarafından gerçekleştirilen) bir kooptasyon süreci söz konusuydu. C. Behar, *A Neighborhood...*, s. 78.

li tarafından onaylanıyor ve mühürleri Darphane'de hazırlanıp gönderiliyor-
du.¹⁷ Bugün bile muhtarın simgesi mührüdür. En başından itibaren muhtar-
lar devlet aygıtına bağlandılar: Teşkilat açısından muhtarlar defter nazırları-
na, onlar da hiyerarşik olarak Ceride Nezareti'ne bağlıydılar. Muhtarlar ön-
celeri mütesellimlerin denetimindeydiler; mahalle sakinleri imam ve mahal-
le ileri gelenleri aracılığıyla mütesellimlere şikâyetçi olabiliyorlardı.¹⁸ 1864
Vilayet Nizamnamesi'nden itibaren muhtarlar zaptiye amirlerinin ve muhas-
sılların denetimine girdiler. Hatta kısa bir süreliğine, maaşlarını –pek düzen-
li ödenmese de– muhassılların bütçesinden aldılar.¹⁹ Ama kaynaklar önce-
likli kabul edilen imamların (genellikle vakıf gelirlerinden karşılanan) ücret-
lerinin ödenmesi için yeterli olmadığından, muhtarlara maaş bağlanması fik-
rinden çok geçmeden vazgeçildi.²⁰

Çeşitli vilayetlerde aşama aşama yürürlüğe konan, sonra 1871'de genelleş-
tirilen 1864 Vilayet Nizamnamesi, yerleşim merkezlerinin bütünlüklü bir pi-
ramit içine sokulduğu idari bir hiyerarşi oluşturur; muhtarlık teşkilatını sis-
temli bir hale sokar ve görevlerini belirler. Muhtarın yetkileri öncelikle mer-
kezi iktidarın görevlerine ilişkindir, öyle ki Musa Çadırcı 1871'den sonra-
ki köy muhtarlarını "hükümetin uygulama memurları" diye niteler.²¹ Baş-
lıca görevleri mahallede düzeni ve asayiş sağlamaktır, özellikle geçiş izinleri-
ni denetlemek ve imparatorluk dahilinde dolaşmak için gereken mürur tez-
keresine (iç pasaport) sahip olmaları koşuluyla yeni gelenlerin yerleşimini
kayda geçirmekti. Mahalleden ayrılmak isteyen sakinler ise mürur tezkere-
si için gerekecek mühürlü pusula veya ilmühaberi (iyi hal kâğıdı) almak için
muhtara başvururlardı.²² Muhtarların yeni çıkmış kanun ve nizamnamele-
ri de yerel ahaliye duyurmaları, ayrıca askere alma işlemlerine yardımcı ol-
maları gerekiyordu.²³ Bunun dışında, mahalle hesaplarını tutmak ve mahal-
le sakinlerinin gayrimenkul varlıkları ve gelirleri hakkında bilgi toplayarak
vergi paylaştırılmasında ve tahsilatında hükümete yardım etmek gibi görev-
leri vardı. Muhtarlar aynı zamanda nüfus sicili tutmak ve bunu defter nazır-

17 M. Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının...", s. 413. Bu usul iletişim koşulları bakımından fazla hantal ve pahalı bulunduğu için 1864'te değiştirildi; onama yetkisi valiye verildi. İ. Ortaylı, *Tanzimat Devrinde...*, s. 110.

18 M. Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının...", s. 414-415; M. Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Kurumunun...", s. 7.

19 İ. Ortaylı, *Tanzimat Devrinde...*, s. 110.

20 M. Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Kurumunun...", s. 8.

21 A.g.e., s. 9.

22 Bu tedbirler kırdan gelen göçü durdurmakta pek etkili olmamışlardır. İ. Ortaylı, *Tanzimat Devrinde...*, s. 110.

23 M. Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının...", s. 414; M. Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Kurumunun...", s. 6-7.

larına iletmekle de görevliyidiler.²⁴ İmamaları dinî olmayan görevlerinde ikame etmenin ötesine geçen muhtarlar çok geçmeden yeni müdahale alanları da edindiler. Osmanlı idaresi zımni olarak muhtarların mahallelerinde olan biten her şeyi denetlemelerini ve her şeyden haberdar olmalarını da bekliyordu.²⁵

Demek ki muhtarlık teşkilatının kurulmasıyla birlikte, mahalleler ve merkezi idare arasında yeni merkezîyetçi görüşe koşut olarak bürokrasi üzerinden bir haber alma ve denetim bağı oluşturuldu.²⁶ Erbay Arıkboğa muhtarlık teşkilatının kurulmasını merkezi bir devletin ortaya çıkışının göstergesi olarak değerlendirmektedir. Gerçekten de yerel bir yönetim veya devletten ayrı bir teşkilat değil, giderek merkezileşen bir iktidar tarafından zorunlu görülen ve ilk elden yapılması gereken görevleri olan bir birim söz konusudur.²⁷

Bununla birlikte, bu yorumda merkezileşme bakımından bazı düzeltmeler yapılması gerekmektedir. Nitekim, basit bir devlet memuru olmayan muhtar yerel ahali ile Osmanlı adli veya mülki makamları arasında bir aracı konumundaydı. Bunun tek nedeni seçilmiş olması değil, mahkeme karşısında mahallenin tümü veya bir sakini adına şahitlik yapabilmesiydi – mahallenin yasal kefiliydi; ayrıca arabuluculuk yapması veya bazı makamlar nezdinde mahallesini temsil etmesi için düzenli olarak muhtara başvurulurdu.²⁸ Mahallenin toplu taleplerini veya şikâyetlerini yetkili makamlara aktarabilirdi; örneğin, İstanbul'daki Kasap İlyas mahallesinin muhtarı 19. yüzyıl sonunda bir cemaat lideri haline gelmişti; bunun nedeni, herhalde nizamnamelerdeki düzenlemelerden çok, muhtarın veya mahalle sakinlerinin inisiyatifiydi.²⁹

Muhtarlık teşkilatının daha sonraki gelişmelerini saptamak zordur. Metinler köy muhtarları konusunda nispeten daha kesin bilgiler içerseler de, şehirlerdeki muhtarlar konusunda suskun kalmaktadırlar. 1871 nizamnamesi özellikle köy muhtarları için çeşitli yerel yetkilerin de dahil olduğu (yol bakımı, temizlik, vb.) birçok yetki alanı belirlemektedir. 1864 nizamnamesinde şehir muhtarları için yerel yetkiler belirtilmemiş olsa da mahallelerde daha önceki dönemde çöplerin toplanması veya bekçiler aracılığıyla asayişin

24 1883 nüfus tahriri nizamnamesi muhtarların doğum, ölüm ve nikâhları, ayrıca göçleri kaydetmeleri ve bunu merkezi bir nüfus defterine geçirmeleri gerektiğini bildirmektedir. C. Behar, *A Neighborhood...* s. 79-80, 160.

25 C. Behar, *A Neighborhood...* s. 165 ve 169.

26 Adalet B. Alada, "Osmanlı-Türk Şehrinde Mahalle", doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1989, s. 143.

27 Erbay Arıkboğa, "Yerel Yönetimler, Katılım ve Mahalle Muhtarlığı", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1998, s. 105; Erbay Arıkboğa, "Yerel Yönetim Açısından Mahalle Muhtarlığına bir Bakış", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, c. 8, no. 3, 1999, s. 107.

28 M. Çadircı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının...", s. 414; N. Lévy-Aksu, *Ordre et désordres...*, s. 222.

29 C. Behar, *A Neighborhood...*, s. 79, 82.

sağlanması gibi yerel işler için var olan örgütlenmenin muhtemelen muhtarların denetiminde sürdüğü düşünülebilir.³⁰ Oysa ki 1871 nizamnamesi birçok yetkiyi kurumsallaşma yolundaki belediyelere bırakmıştır;³¹ bu yetkiler daha önce muhtarlıkların yerine getirdiği işlerle örtüşmektedir – ama herhangi bir yetki paylaşımı yapılmamıştır. Böylece kısmen aynı yetkilere sahip ve aralarında hiyerarşik bir ilişki kurulmamış veya karşılıklı kurallara bağlanmamış iki kurum bir arada var olmuştur. Erbay Arıkboğa'ya göre, merkezi iktidar köyü her zaman gerçek bir idari birim olarak görmüş, ama belediyenin geçici bir ikamesi olarak değerlendirdiği mahalleyi aynı şekilde kabul etmemiştir.³² Bu suskunluk sonraki dönemde de sürmektedir. 1913'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çıkardığı "İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanun-ı Muvakkatı" Tanzimat nizamnamelerini ve dolayısıyla onların yaptığı muhtarlık tanımını yürürlükten kaldırır. Bu kanunda ne muhtarlıktan söz edilir, ne de onların sahip olduğu yetkiler başka kurumlara devredilir. Bu nedenle, mahalle muhtarlığının en azından bazı eski yetkileri bakımından –en azından bu kanun metninde– belli bir yasal zemini olmadan, ama hükümetin izniyle fiilen devam ettiği varsayılabilir.³³ 1924 Anayasası'nda da 1929 Vilayet İdareleri Kanunu'nda da muhtarlıktan söz edilmez. Belediyeler kanununa gelince (1930), burada mahallelerden sadece sınırlarının çizilmesi bakımından söz edilir, ama muhtarlığa değinilmez.

1933'te çıkan bir kanunla mahalle muhtarlığı açıkça ilga edilir ki bu da o güne dek var olmaya devam ettikleri varsayımını doğrular. Kanunun gerekçesinde, "en son ilmi esaslara göre hazırlanmış olan" 1930 kanunuyla artık belediyeler kurulduğu için, mahalle muhtarlığının görevlerinin artık belediyeler kapsamına girdiği, bu nedenle muhtarlıklara gerek kalmadığı belirtilir.³⁴ Ayrıca, mahalle muhtarlıklarını lağvetmenin, dünyanın başka hiçbir yerinde böyle bir kurum bulunmadığı için şart olduğu açıklanır.³⁵ Osman

30 E. Arıkboğa, "Yerel Yönetimler...", a.g.e., s. 102-104.

31 Belediye teşkilatları 1867'de başkentin tamamına yayılmıştır.

32 E. Arıkboğa, "Yerel Yönetim Açısından...", s. 107-112.

33 Türk Belediyecilik Derneği, Konrad Adenauer Vakfı, *Mahalle Muhtarları ve Belediye İlişkileri*, Türk Belediyecilik Derneği, Ankara, 1998, s. 13.

34 E. Arıkboğa, "Yerel Yönetimler...", a.g.e., s. 114.

35 Gerçekten de muhtarlık kurumunda yabancı ülke deneyimlerinden esinlenilmemişti. Bilal Eryılmaz, "Türkiye'de Köy ve Mahalle Muhtarlıklarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Türk İdare Dergisi*, no. 378, 1988, s. 465. Bu durum, dönemin Osmanlı idari reformlarını sadece bir Batılılaşma çabası olarak yorumlayan hâkim okumayı görece hale getirmektedir. Karş. Stanford J. Shaw, "Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth-Century Ottoman Reformers", William R. Polk, Richard L. Chambers (yön.), *Beginnings of Modernization in the Middle East. The Nineteenth Century*, University of Chicago Press, Chicago/Londra, 1968, s. 29-39; Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: the Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton University Press, Princeton, 1980. Bu perspektifin bir eleştirisi için, bkz. Olivier Bouquet'nin bu kitaptaki makalesi.

Nuri Ergin'e göre, "Muhtar ve ihtiyar heyetleri halka parasız hizmet ediyorlar gibi görünürler fakat hakikatte halka eziyet etmekten, onları kemirmekten başka bir şey yapmazlardı" ve mesai saatlerinde bile muhtarlara zor ulaşıyordu. Ayrıca halka hizmet görüntüsü altında, sadece kendi şahsi menfaatlerini kollamalarını da eleştirmektedir. Muhtarların ne yerel memurlar ne de hükümet görevlileri olmaları ve "siyasi teşkilatlara" (Cumhuriyet Halk Fırkası) bağlı olmaları nedeniyle, onlara yaptırım uygulamanın veya azletmenin çok güç olabileceği de ifade edilmektedir.³⁶ Yani İstanbul Polis Meslek Okulu'nda da ders vermiş olan Ergin, muhtarların itaatsizliğini, denetim dışı karakterlerini ve devlete ya da halka hizmet edeceklerine kendi çıkarlarına hizmet etmelerini eleştirmektedir. Kanun teklifi Meclis'te fazla bir tartışma yaşanmadan kabul edilir.³⁷ Muhtarlık yetkilerinin çoğu belediyelere verilir. Muhtarlık kurumunun lağvedilmesi, rasyonalizasyon ve bürokratikleşme mantığının nihayetine erdirilmesi ve bir "normalleşme" olarak görülüp, modernleşme konusunda Osmanlı-Cumhuriyet sürekliliği yorumunu güçlendirebilir: Bu yoruma göre, hem merkezi hükümetin kolu hem de mahallenin temsilcisi olan bu ara ve melez kurum tamamlanma yolundaki idare mekanizmasını bir süreliğine geçici olarak ikame etmiş; Osmanlı İmparatorluğu döneminde eksik kalan idari rasyonalizasyon/modernleşme Cumhuriyet döneminde tamamlanmıştır.

Yerel yönetim ile devletin yerel idari birimi arasında: "Melez" bir kurum

Bununla birlikte bu yorum gerçeklere pek uymamaktadır. Birincisi, muhtarın yetkilerini belediye zabıtasına ve jandarmaya devreden 1933 kanunun mahalle bekçilerini, hatta (bir bölümü belediye meclisi bir bölümü mahalle sakinleri bir bölümü de devlet memurları tarafından) seçilmiş mahalle sakinlerini de bu görevlerden sorumlu tuttuğunu belirtmekte yarar var. Bu nedenle, muhtarlıklar lağvedildikten sonra belediyeler bürolar açıp kendilerine devredilen görevler için memurlar atamış olsalar da mahallelerde yeterli temaslarının olmaması ve güvenilir bir kimlik tanımlama sistemi bulunmaması nedeniyle bu girişimler çok geçmeden başarısızlığa uğradı; bazı milletvekillerinin mahallelerde yeni bir idari teşkilat kurma önerisi buradan kaynaklanmaktadır.³⁸ Bunun sonucunda 1944'te mahalle muhtarlığı teşkilatına

36 Osman Nuri Ergin, *Beledi Bilgiler*, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1939 (3. basım [1932]), s. 92-93. Bu paragraf muhtarların bağlı olduğu tek parti ile devlet kurumları arasında çeşitli rekabetler bulunduğunu düşündürmektedir.

37 E. Arıkboga, "Yerel Yönetim Açısından...", s. 115.

38 O. N. Ergin, *Beledi Bilgiler*, s. 94-95.

resmen geri döndü. Kanun tasarısının gerekçesinde muhtarlığın üstlendiği görevlerin gerektiği gibi yerine getirilemediği belirtilmekte ve bu kurumun geri getirilmesinin sebebi olarak doğan “idare boşluğu” gösterilmektedir.³⁹

“Şehir ve kasabalarda mahalle muhtar ve ihtiyar heyetleri teşkiline dair kanun” (1944) muhtarlık yetkileri konusunda büyük bir yenilik getirmemektedir. Muhtarın yanında 1864 nizamnamesinde de öngörülen ihtiyarlar heyeti veya ihtiyar meclisi varlığını korumaktadır; muhtarla birlikte seçilen bu heyet bazı görevlerinde ona yardım etmektedir. Muhtarın yetkileri öncelikle merkezi idareye bağlıdır: Mahalle muhtarlığı merkezi idarenin talimatlarını uygulamalı ve uygulatmalıdır; güvenlik kuvvetlerine şüpheli veya aranan şahısların ikametgâhlarını göstermeli ve askerlik şubesine çağruları ilgili kişilere tebliğ etmelidir; nüfus sicillerinden ve seçmen listelerinin oluşturulmasından, özellikle ikametgâh sureti ve fakirlik ilmühaberi gibi belgelerin verilmesinden, salgın hastalıkların yetkili makamlara bildirilmesinden muhtarlar sorumludur. Muhtarlık yetkileri arasında, birkaç istisna dışında, mahalleye topluca yapılacak hizmetler değil, öncelikle mahalle sakinlerine bireysel olarak yapılacak hizmetler yer almaktadır.⁴⁰ 1944 kanunundan sonra çıkan ve doğrudan muhtarlıkla bağlantılı olmayan başka kanunlarda bu kuruma yeni görevler yüklenir,⁴¹ ama bunlar hep kısmi niteliktedir ve bütünlüklü bir planın parçası değildir.⁴² Zaten Erbay Arıkboğa muhtarlığı “boşluk doldurucu” diye niteler.⁴³

1943-1944’te peş peşe hazırlanan üç kanun tasarısının, bunların komisyondaki ve Büyük Millet Meclisi oturumundaki tartışmalarının analizi ise yetkilerin ötesinde, muhtarlığın statüsü hakkında el yordamıyla ilerlendiğini ortaya koymaktadır.⁴⁴ Bu saptama bizi, varsayımsal bir “rasyonalite” ve idari bir “akıl” iddialarını dillendirmeye değil, sonunda kabul edilen düzenlemeleri nispeten önemli çok sayıda uzlaşmanın sonucu olarak görmeye itmelidir. Bazı milletvekilleri mahalleye bir tüzel kişilik tanımayı, dolayısıyla bir yerel yönetim birimi haline getirmeyi önerirler, ama bu fikirden hemen vazgeçilir: Anayasada böyle bir idari kademe öngörülmediği için böyle bir düzenleme uzun ve sonucu belirsiz bir prosedüre yol açacaktır. Muhtarlıkların

39 E. Arıkboğa, “Yerel Yönetimler...”, a.g.e., s. 117.

40 E. Arıkboğa, “Yerel Yönetimler...”, a.g.e., s. 126.

41 Bir örnek olarak, 1972 sosyal güvenlik yönetmeliğinde vefat eden bir kişinin varislerinin sosyal sigortadan yararlanabilmeleri için belge hazırlama görevi muhtarlara verilmiştir.

42 Erbay Arıkboğa muhtarların istenen angaryanın yüklenebileceği kişiler olarak görülmesine hayıflanmaktadır (“Yerel Yönetimler...”, a.g.e., s. 124).

43 Erbay Arıkboğa, “Boşluk Doldurucu ve Aracı Kurum: Mahalle Muhtarlığı”, Birgül Ayman Güler, Ayşegül Sabuktay (yön.), *Yerel Yönetimler Sempozyumu Bildirileri* içinde, TODAİE YYAEM yayınları, Ankara, 2002.

44 Bu makalenin çerçevesi bu metinlerin ve onlara eşlik eden tartışmaların daha ayrıntılı bir analizinin yapılmasına izin vermiyor. Bkz. E. Arıkboğa, “Yerel Yönetimler...”, a.g.e., s. 117 vd.

belediyeler ve devletin yerel idari birimleri, özellikle de valilikler ve kaymakamlıklar ile ilişkileri de tartışılır. Sonuçta, muhtarlık ne belediyelere –aslında işlerinin en büyük bölümü belediyelerle ilgilidir–⁴⁵ ne de –kaymakamlık yetkisi altında olsa bile– devletin yerel idari birimlerine bağlanır.⁴⁶ Böylece muhtarlık, idari sistem içindeki yeri belirsiz, özerk bir birim olarak teşkil edilir;⁴⁷ yerel yönetimle devletin yerel idari birimi arasında bir noktaya oturtulur.⁴⁸ Kanuna göre muhtarlık, her mahalle düzeyinde teşkil edilmiş, hizmet sunumunda kamu idaresine yardım eden bir idari mekanizmadır.⁴⁹ Muhtarlık mahalle sakinlerine ilişkin kamu hizmetleriyle ilgilenmesi gereken bir birim olarak teşkil edilmesine karşın, belediyenin tekelinde olan yerel yetkilere sahip değildir. Bu melezlik, yerel yönetim ile devletin yerel idari birimleri arasında bulunan –ve bu kadarla da sınırlı kalmayan– yetki karışıklıklarını gözler önüne sermektedir.⁵⁰

Mahalle muhtarlığı hakkındaki güncel tasarımlar da bu belirsizliği doğrulamaktadır. Örneğin, muhtarlar kendilerini devlet memuru olarak görmektedir: İstanbul ve Bursa'daki on sekiz muhtarla aynı sorular kullanılarak yapılan bir ankette, benimsenen en yaygın muhtarlık tanımları, “devletin ilk basamağı”, “devletin en küçük birimi”, “en alt birim” ve “devletin bir kolu”dur. Muhtarlar kendilerini mahallenin “mülki amiri” olarak görmektedir.⁵¹ Ankara'nın Çankaya ilçesinde muhtarlar ve mahalle sakinleri ile 2004'te, bir lisans tezi çerçevesinde yapılan soru-cevaplı ankette, muhtarların % 27,4'ü görevlerini devlet memurluğu, % 21,6'sı belediye memurluğu olarak nitelendirmektedir; % 25,5'i her ikisini de yaptıklarını düşünmektedir; % 25,5'i ise “diğer” şıkkını işaretlemiştir. Muhtarların rolü ve statüsü hakkında mahalle sakinlerinin tasarımları da çok farklı değildir ve aynı belirsizliği yansıtmaktadır: Ankete katılan sakinlerin % 43,5'i muhtarın hem devlet hem belediye memuru olduğunu; % 25,8'i devlet memuru olduğunu ve % 21'i de belediye memuru olduğunu belirtmiştir.⁵² Muhtarlık, ortak bir görüş olarak, merkezi idarenin yerel birimlerinin en alt kademesi olarak ka-

45 Sema Erder, *İstanbul'a Bir Kent Kondu. Ümraniye*, İletişim, İstanbul, 1996, s. 80.

46 E. Anıkboğa, “Yerel Yönetim Açısından...”, s. 118.

47 Hamit Palabıyık, Şermin Atak, “İzmir Büyükşehir Bütününde Mahalle Yönetimleri Profili”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 2, no. 3, 2000, s. 154.

48 E. Anıkboğa, “Yerel Yönetimler...”, a.g.e., s. 117-122.

49 Mehmet Aldan, “Mahalle Muhtarlığı Teşkilatı”, *İdare Dergisi*, c. 27, no. 240, 1956, s. 16.

50 Élıse Massicard, “Régionalisme impossible, régionalisation improbable. La gestion territoriale en Turquie à l'heure du rapprochement avec l'Union européenne”, *Revue d'Études Comparatives Est-Ouest*, c. 39, no. 3, 2008, s. 171-203.

51 E. Anıkboğa, “Yerel Yönetimler...”, a.g.e., s. 134-135.

52 Seçil Şevran, “The Place of Neighborhood Administration in the Turkish Administrative System: the Case of Ankara”, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2005, s. 104, 147

bul edilmektedir. Buna koşut olarak, mahalle muhtarlığının köy idaresiyle benzerlikleri ve belediyelerle ilişkileri genellikle bir yerel yönetim olarak görölmesine de yol açmaktadır.

Muhtar Weberci olmayan bir memur mu?

Bu belirsizlik temeldeki bir muğlaklığı yansıtmaktadır. Muhtar neredeyse bir kamu görevlisidir, ama idare ettiğı, hatta denetlediğı varsayılan kişilerle “kopukluğu”, “mesafesi” çok azdır, hatta yoktur; bu mesafe yokluğuna bir bağımlılık ilişkisi de eşlik eder, çünkü seçimle gelen muhtar hem yeniden seçilebilmek hem de geçimi için bu kişilere bağımlıdır.

Muhtarlar merkezi hükümetin görevlileridir; özellikle yetkilerinin çoğı merkezi idareye bağılı olduğu ve aylık bir ödenek aldıkları için, pratikte çoğunlukla memur kabul edilirler. Ama onlar kelimenin dar anlamında idareci değildir. Hukuki açıdan bakıldığında, muhtarlar “diğer kamu görevlileri” olarak değerlendirilirler ve hakları ile görevleri memurun kanunu tarafından belirlenir. Danıştay ve Yargıtay, muhtarların da memurun muhakematı kanununa tabi oldukları ilkesini onaylamışlardır.⁵³

Muhtarın statüsünü asıl muğlaklaştıran, seçimle göreve gelmesidir.⁵⁴ Neredeyse geçici bir memuriyet söz konusudur. Bu açıdan bakıldığında, yerel ölçekte seçilenlere yakın gibi durmaktadır, ama onların statüsünden yoksundur: Örneğın, muhtar yasal olarak mahalle sakinlerini temsil yetkisine sahip değildir. Aynı şekilde, diğerleri gibi seçilmez: Diğer seçimlerin adaylarından farklı olarak, muhtar adayları seçilebilirlik koşullarını doğrulatmak üzere önceden Yüksek Seçim Kurulu'na başvurmak zorunda değildir; muhtarlık seçimi sonuçları resmi seçim istatistiklerinde yayınlanmaz,⁵⁵ ayrıca onlar partili olmayan seçilmişlerdir –ama özellikle tek parti döneminde bu durum değişmektedir– çünkü 1980'den bu yana seçimlere parti listelerinden katılamazlar.

Yani muhtar, Max Weber'in tanımladığı rasyonel-yasal idareciden farklıdır: Birincisi, sınavla belirlenen ve diploma ile teyit edilen mesleki yeterlilik temelinde göreve getirilmez;⁵⁶ göreve seçimle gelmesi özel bir yeterlilik beklentisiyle ve süreklilik ilkesiyle çelişir.⁵⁷ Üstelik kariyer veya kıdeme da-

53 Fethi Aytaç, *Mahalle Muhtarlarının El Kitabı*, Seçkin Yayınevi, Ankara, 1995, s. 141; H. Palabıyık, Ş. Atak “İzmir Büyükşehir...”, s. 152.

54 İstisnalar olsa da doğrudan oyla seçilir. Valinin gerekli gördüğü yerlerde belediye meclisi tarafından da seçilebilir.

55 E. Anıkboğ, “Yerel yönetimler...”, a.g.e., s. 118, not 47.

56 Max Weber, *Économie et société*, bölüm 1: *Les catégories de la sociologie*, Pocket, Paris, 1995, s. 298.

57 Françoise Dreyfus, *L'invention de la bureaucratie. Servir l'État en France, en Grande-Bretagne et aux États-Unis (XVIIIe-XXe siècle)*, La Découverte, Paris, 2000, s. 90.

yalı bir terfi mantığı da söz konusu değildir. Özet olarak, muhtarın hem Weberci manada rasyonalizasyon hem de siyasi profesyonelleşme açısından yorumlamak yerinde olmaz.⁵⁸

Nitekim, muhtarlık ilgili kişilerin her zaman “tek veya başlıca mesleği” değildir. Muhtarlık teşkilatı kurulduğu günden beri, ücretlendirme konusu sorun olmuş ve bu ilkedan olanaksızlıklar nedeniyle vazgeçilmiştir. 1944 kanunu muhtarlara ücret öngörmez; zaten bu nedenle itirazlara yol açmış ve “kamu hizmetlerinin kişisel ticarete dönüşeceği” kaygısını uyandırmıştır.⁵⁹ Muhtarlara ancak 1977’den itibaren –İçişleri Bakanlığı bütçesinden valiliklere aktarma yapılarak– ücret ödenmeye başlanmıştır. Bununla birlikte, bu ödenekle geçinmek mümkün değildir. Lise mezunu bir memurun maaşının yarısından azdır.⁶⁰ Ayrıca muhtarlardan ücretlerinin önemli bir bölümü tutarında zorunlu sigorta kesintisi yapılmaktadır. Bu ücrete verdikleri suret, vb. belgelerden aldıkları tasdik ücretleri eklenmektedir. Nitekim, muhtar verdiği vesikalardan harç tahsil etmektedir – muhtaç durumdaki insanlardan harç talep edilmez.⁶¹ Bu hizmetlerin bedeli her yıl her valilik tarafından saptanmakta⁶² ve ödenen tutar muhtara ait olmaktadır. Bu gelirlerin muhtarlık masraflarını (kira, ısıtma, elektrik vs.) karşılayacağı ve fazlasının da muhtarın gelirini tamamlayacağı varsayılmıştır. Bu faaliyetin sağladığı gelirler mahalle nüfusuyla orantılıdır, bu nüfus da birkaç yüzden 100.000’in üstüne kadar değişebilmektedir. 1990’lı yılların sonunda İstanbul için nüfusu 7.000 veya 8.000’in altındaki mahallelerde bir muhtarın başka bir gelir kaynağının daha bulunmasının zorunlu olduğu tahmin edilmektedir.⁶³ Yaygın inanca göre, çok kalabalık mahallelerin muhtarlarının epey yüksek bir geliri olduğu⁶⁴ ve insanların parasal açgözlülük nedeniyle muhtar olmak istedikleri söylenmektedir.⁶⁵ Bununla birlikte, bu mahallelerde muhtarlar üzerlerine düşen görevleri yerine getirebilmek için yardımcı tutmak ve sağlanan gelirden onlara ücret ödemek zorundadırlar. Her ne olursa olsun, muhtarlık ken-

58 Michel Offerlé (yön.) *La profession politique, XIXe-XXe siècles*, Belin, Paris, 1999.

59 E. Arıkoğlu, “Yerel Yönetimler...”, a.g.e., s. 123.

60 2010’da yaklaşık 330 TL idi; o sırada brüt asgari ücret 800 TL idi. 2014’te 457 TL’den 871 TL’ye zam yapıldı.

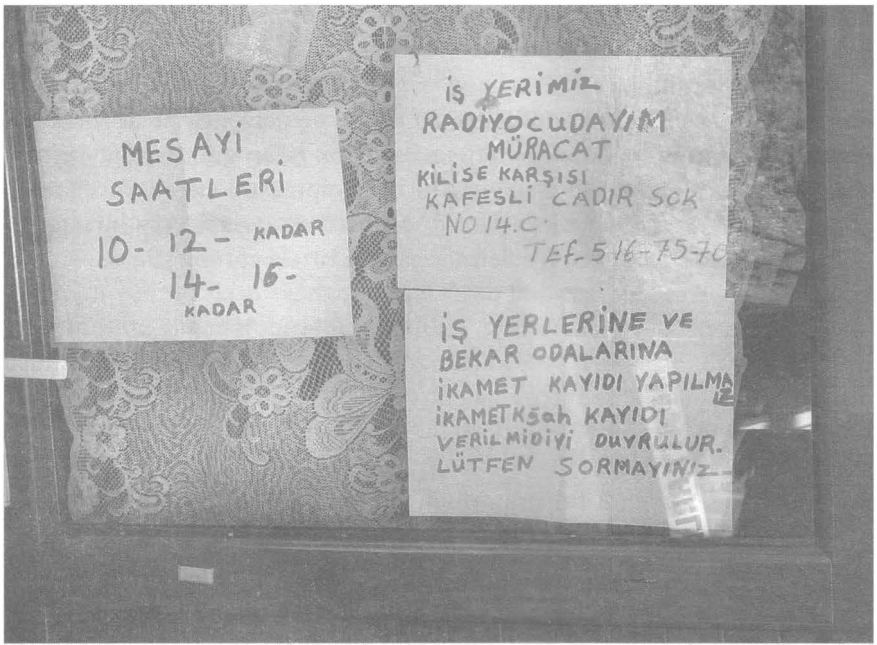
61 Karşılığında harç ödenen belgeler şunlardır: ikametgâh belgesi; nüfus cüzdanı örneği; nüfus cüzdanı ve aile cüzdanı talep belgesi; hane kimlik bildirim formu; tapu temlik ve intikal belgesi; tapu işlemleri hüviyet onama belgesi; tapu intikal işlemleri için veraset belgesi. Bu belgeler dükkân açarken, çocuklarını okula kaydederken veya veraset işlemleri için, vb. kullanılır.

62 2014’te İstanbul’da mühür başına 6 TL’ydi.

63 E. Arıkoğlu, “Yerel Yönetimler...”, a.g.e., s. 146.

64 Bir günlük gazete 2004’te çok kalabalık mahallelerdeki muhtarların ortalama gelirini 4,5 ilâ 13,5 milyar Türk lirası olarak tahmin etmektedir. “Muhtarların ‘rant’ düellosu”, *Milliyet*, 25 Mart 2004.

65 E. Arıkoğlu, “Yerel Yönetimler...”, a.g.e., s. 140.

Bir muhtarlığın kapısı (Foto: Jean-François Pérouse, İstanbul, 2004).

di gelirleriyle finanse edilen bir tür iş olarak kurulmuş ve muhtarın geçim sorunu faaliyet gösterdiği yerleşimin olanaklarına bırakılmıştır; verilen ödenek değişken bir ayarlama aracıdır. Somut olarak, bu gelirin çoğunlukla icra edilen başka bir işten vazgeçilmesine olanak vermediği görülmektedir. Birçok muhtar zanaatkâr, esnaf, emlakçıdır –hatta bazen muhtarlıkların camlarında veya duvarlarında emlak ilanları da göze çarpıyor– veya emekli maaşı almaktadırlar.⁶⁶ Ödenğin az olması en yoksul kesimleri muhtar adaylığından uzak tutmakta ve belli bir seçim sağlamaktadır. 1990'lı yılların başında İstanbul muhtarları hakkında yapılan bir incelemede, “muhtarlık mı yaptığınız diğer iş mi, hangisini gerçek mesleğiniz olarak görüyorsunuz?” sorusuna, ankete katılan 222 muhtardan % 70,7'si, “diğer işim” cevabını vermiştir.⁶⁷ Demek ki muhtarlık insanın geçimini temin edebileceği bir meslek değil, çoğunlukla bir ek iştir. Kanunun yakın bir zamana kadar muhtarın günün belli saatlerinde, gündelik işlerini görmeye yetecek kadar bir süre muh-

66 1998'de İzmir'de yapılan bir araştırmaya göre, ankete katılan muhtarların % 74,6'sı emekliydi ve % 22,9'unun başka bir işi vardı. H. Palabıyık, Ş. Atak “İzmir Büyükşehir...”, s. 154.

67 A. Hikmet Horasan, “İstanbul Mahalle Muhtarlarının Çağdaş Demokrasi Anlayışı”, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 1992, s. 71.

tarlık olarak ayırdığı yerde bulunmasını yeterli görmesi de bu açıdan aydınlatıcıdır.

Aynı şekilde, muhtarlar görevlerini yerine getirmeye uygun olanaklara sahip değildir: 1944 kanunu onlar için ne bütçe, ne personel, ne de lokal öngörmüştür. Kanun hakkındaki tartışmalarda bu konu gündeme getirilmiş, bazı milletvekilleri bunun muhtarların işini yapmasını engelleyeceğinden duydukları kaygıyı dile getirmişlerdi.⁶⁸ Muhtarların sahibi veya kiracısı oldukları bir yerde, hatta kendi evlerinde çalıştıkları da görülür. Bu durum söz konusu görevin sadece kamusal değil aynı zamanda “özel” bir boyutu da olduğunu gösterir. Bununla birlikte, bazıları muhtarlık lokaline sahiptir: Mahalle sakinlerinin bağışları veya aidatlarıyla sağlanmış lokaller söz konusu olabilir; son zamanlarda birçok belediye (çoğunlukla ilçe belediyeleri, ama kimi zaman büyükşehir belediyeleri) muhtarlıklara lokal veya bilgisayar tahsis etmişlerdir.⁶⁹

Bu noktada, Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde ve Türkiye’de uygulandığı biçimiyle, kurumların rasyonalizasyonu anlamındaki Weberci yaklaşımın ötesine geçilmektedir. Bu farklılığı “tamamlanmamışlık” olarak okumak, Türk idaresinin de “Weberci bir iddiası” olduğunu ama –örneğin olanakları yetmediği için– bunu tam anlamıyla hayata geçiremediğini ileri sürmek pek yerinde değildir. Olanak meselesi gerçek bir sorun olmakla birlikte, muhtarlara ücret ödenmeye 1977’de, yani kamu maliyesinin iflasın eşiğinde olduğu bir dönemde başlanması bu konuya belirleyici bir önem atfedilmemesi gerektiğini göstermektedir. En alt kademe bürokrasi hakkındaki incelemeler de muhtarların durumunun analizi için elverişli değildir. Örneğin Weberci perspektifi benimseyen Joel Migdal’in önerdiği idare kademeleri tipolojisi içinde muhtara bir yer bulunmamaktadır. En alt kademe “tabandakiler”dir: Olası toplumsal direnişlere karşı devletin talimatlarını yerine getirmekle yükümlü memurlardır. Bunlar polis memurları, öğretmenler, vergi tahsildarları, kısacası klasik memurlardır.⁷⁰ Aynı şekilde, Michael Lipsky de politikaları uygulamakla yükümlü tabandaki memurlar hakkındaki incelemesinde öğretmenler, sosyal kurumlarda çalışanlar veya polisler üzerinde durmaktadır.⁷¹ Her iki incelemede de toplumla doğrudan temas

68 E. Ankboga, “Yerel yönetimler...”, a.g.e., s. 122.

69 1998’de İzmir’de yapılan bir araştırmaya göre, ankete katılan muhtarların % 31,1’i bir belediye lokalinde, % 30,2’si kendilerine ait bir lokalde ve % 30,7’si de kiraladıkları bir lokalde çalışıyordu. H. Palabıyık, Ş. Atak “İzmir Büyükşehir...”, s. 154. 167.

70 Joel S. Migdal, “The State in Society: an Approach to Struggles for Domination”, Joel S. Migdal, Atul Kohli ve Vivienne Sue (yön.), *State Power and Social Forces. Domination and Transformation in the Third World*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, s. 16.

71 Michael Lipsky, *Street-Level Bureaucracy. Dilemmas of the Individual in Public Services*, Russell Sage Foundation, New York, 1980.

içinde olsalar da profesyonelleşmiş memurlar söz konusudur. Muhtarlık ise bunun aksine incelenmesini o denli ilginç kılan özgün bir yana sahiptir ve mevcut tipolojilerin dışına çıkmaktadır.

Kurumsallaşmış bir aracı

Diğerleri gibi bir aracı

Biz burada farklı bir perspektif öneriyoruz. Bizce muhtar, toplum-devlet sürekliliğini yansıtan bir figür oluşturmaktadır. Devletle ayrıcalıklı bir temas noktası, bir giriş kapısı, bir anlamda uzmanlaşmamış, hareketli, “canlı bir gişe” oluşturduğu söylenebilir. Birey devlet tecrübesini çoğu kez muhtar aracılığıyla yaşar. Cem Behar’ın deyimiyle söyleyecek olursak, “middleman”⁷² (ortadaki adam) rolünü oynar. Noémi Lévy-Aksu, “kamu düzeninin yönetiminde özel bir rol üstlenen ve bu anlamda hem devlet hem de şehir toplumu için ayrıcalıklı muhataplar oluşturan aktörler” için aracı terimini kullanır: “Cemaat elitleri, yerel dinî sorumlular ve mahalle muhtarları görevleri ve sosyal statüleri bakımından kamu düzeninin korunmasının teminatlarıdır.”⁷³ Demek ki muhtar da Osmanlı İmparatorluğu için geniş ölçüde incelenmiş diğer araçlar gibi düşünülebilir. Hatta bazı Osmanlı uzmanları bir “muteberan” (*notables*) paradigması önermişler, bu itibarlı/ileri gelen kişileri de “hükümet ile halk arasında belirli bir siyasi rol oynayabilen kişiler” olarak tanımlamışlardır.⁷⁴ Benzer biçimde, muhtar da hem merkezin görevlisidir, hem de yerel toplum içinden çıkmıştır ve oraya aittir; zaten onun rolü de bu ikisini birbirine bağlamaktır. Bu sıfatla, hem devletin toplum içine, hem de toplumun devlet içine nüfuz etmesini sağlayan bir figürdür.⁷⁵ Bu eserin girişinde eleştirilen, artılarla eksilerin birbirini götürdüğü bir yorumun aksine, muhtarın seçilmesini mümkün kılanın ve devlet kurumları nezdindeki rolünü pekiştiren onun toplumsal rolü olduğu –mahallesinde tanınması, kabul edilmesi ve sayılması– söylenebilir; ama hemen ardından şunu da eklemek gerekir: Buna karşılık da muhtarın mahalle içindeki aracılık da dahil olmak üzere toplumsal rolünü güçlendiren, devlet kurumlarıyla bağ kurma konusundaki resmi

72 C. Behar, *A Neighborhood...* s. 160.

73 N. Lévy-Aksu, *Ordre et désordres...*, s. 30.

74 Albert Hourani, “Ottoman Reforms and the Politics of Notables”, W. R. Polk, R. L. Chambers (yön.), *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, The University of Chicago Press, Chicago/Londra, 1968, s. 48. Osmanlı eyaletlerindeki yetki devri biçimleri hakkında özellikle bkz. Karl Barbir, “From Pasha to Efendi: the Assimilation of Ottomans into Damascene Society, 1516-1783”, *International Journal of Turkish Studies*, c. 1, no. 1, 1979-1980, s. 68-83; Ariel Salzmann, *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State*, Brill, Boston, 2004; Amy Singer, “The routine conduct...”.

75 M. Meeker, *A Nation of Empire...*

rolüdür. Bu nedenle, muhtarı devlet ile toplum arasında aracı olarak nitelemek, özü itibarıyla farklı ve ayrı iki kendilik arasında herhangi bir geçirimsizlik olması anlamına gelmez. Tam tersine muhtarların eşzamanlı olarak farklı toplumsal düzeyler içinde yer aldığını ve buradan kaynaklanan ayrıcalıklı muhatap ve aracı rolünü vurgulamak söz konusudur. Michael Meeker'in taşra seçkinleri konusunda kaydettiği gibi, onlar "resmi sınıfın hem içinde hem de dışındadır".⁷⁶ Aracılık rolleri devlet-toplum ile sınırlı değildir; yerel toplumun farklı kesimleri arasında da gerçekleşebilir. Örneğin, mahallede çıkan ihtilaflarda muhtara çoğunlukla –Noémi Lévy-Aksu'nun makalesinde anlatıldığı 19. yüzyıl sonundaki hakemler gibi– hakemlik rolü düşer: Bugün bile mahalle sakinleri arasında çıkan ihtilaflarda, bir apartmanda bir arada yaşamının getirdiği sorunlarda muhtara başvurmak âdettendir.⁷⁷

Muhtarlar hakkındaki mevcut araştırmalar onların başlıca faaliyetlerinden birinin belediye veya kaymakamlık gibi makamlara mahallenin sorunlarına (özellikle yol, altyapı ve güvenlik sorunları) ilişkin bilgi aktarmak olduğunu gösteriyor.⁷⁸ 2004 tarihli Belediye Kanunu'nun 9. maddesinde, "Muhtar, mahalle sakinlerinin gönüllü katılımıyla ortak ihtiyaçları belirlemek, mahallenin yaşam kalitesini geliştirmek, belediye ve diğer kamu kurum ve kuruluşlarıyla ilişkilerini yürütmek, mahalle ile ilgili konularda görüş bildirmek, diğer kurumlarla işbirliği yapmak ve kanunlarla verilen diğer görevleri yapmakla yükümlüdür" denilerek, muhtarların aracılık ve mahalle temsilciliği rolü ilk kez kabul edilmiştir. Gerçekten de mahalle sakinleri sorunlarını önce muhtarlara bildirmektedirler (% 62,1); bu konuda belediyeler çok geride kalmaktadır (% 24,2).⁷⁹ Muhtarların, belediye ve kaymakamlık tarafından mahallelerine ilişkin sorunlar hakkında alınan kararlardan ve yapılan duyurulardan sistematik biçimde olmasa da haberdar olduklarını açıklamaları, bu alışverişin çift yönlü işlediğini göstermektedir.⁸⁰

Muhtarlar görevlerini yaparken birçok kurumla temasa geçerler. Mevcut anketlerde, muhtarların ezici çoğunluğu yetkili makamlarla ve bürokratlarla iyi ilişkiler sürdürmenin önemini belirtmişlerdir.⁸¹ Ümraniye hakkındaki incelemede, soru yöneltilen muhtarlar belediye başkanından yardımcılara, daire müdürlerinden çöpçülere kadar belediyedeki herkesi tanımanın şart olduğu üzerinde durmuşlardır.⁸² Bu noktanın bu kadar önemli olması-

76 M. Meeker, *A Nation of Empire...*, s. 147.

77 S. Şevran, "The Place of Neighborhood Administration...", *a.g.e.*, s. 140.

78 *A.g.e.*, s. 110 vd.

79 *A.g.e.*, s. 132.

80 *A.g.e.*, s. 116 vd.

81 E. Arıkoğlu, "Yerel Yönetimler...", *a.g.e.*, s. 141-142.

82 S. Erder, *İstanbul'a...*, s. 81.

nın nedeni, muhtarın kendi başına hiçbir şey yapamaması ve rolünün asli unsurunun aracılık olmasıdır. Jeremy Boissevain'in kliyentalizm⁸³ hakkından getirdiği tipolojiye göre söyleyecek olursak, muhtarlar patron figüründen çok simsar (*broker*) figürüne yakındır (bu da Osmanlı ileri gelenleri açısından hatırı sayılır bir farktır); çünkü öz kaynakları kısıtlıdır, ama başkalarının, kamu yönetimlerinin elindeki kaynaklara erişimini sağlarlar. 1999 yerel seçimleri sırasında bazı adayların broşürlerinde şöyle ifadeler yer almaktadır: “Hiçbir yetkim olmadığı halde şu şu hizmetlerin yapılmasına yetkili kurumlar nezdinde aracılık edeceğim.”⁸⁴ Bir muhtar ise şunları söylemiştir: “Bir defa yetkin olmadığına göre, elinde bir şey olmadığına göre ilgili kişilerle iyi ilişki içinde olman gerekiyor.”⁸⁵

Toplumsal içinde yer alma, yakınlık ve genişletilmiş tanışıklık

Muhtarın mahalle sakinleriyle yakınlığı, toplumun içinde yer alması onun, tanım gereği idare ettiklerinden kopuk veya uzak olması gereken Weber tarzı idarecinin aksine sahip olduğu temel vasıflardan biridir; bu özellik, onun “tabandaki” memurdan da farkını yaratır. Öncelikle muhtarın eğitim düzeyi toplumsal mesafeyi azaltan önemli bir etkidir: Belediye Meclisi veya İl Genel Meclisi üyeliğine aday olmak için ilköğretim mezunu olmak gerekirken, muhtar aday olmak için Türkçe okuma yazma bilmek yeterlidir.⁸⁶ Zaten yukarıdaki resimde söz konusu muhtarın Türkçe imla ve gramer bilgisinin ne denli yüzeysel kaldığı görülmektedir. Demek ki halka –sosyal açıdan da– en yakın düzeydeki idareciler ve seçilmişler söz konusudur. Ayrıca, bir kez seçildikten sonra, muhtarlar onları standartlaşmış uygulamalara aşına kılmayı hedefleyecek özel bir eğitimden de geçmezler. Böylece içinden çıktıkları toplumsal gruplara göre –üstlendikleri görevler, özel çıkarları,⁸⁷ özel “ethos”ları ile– bir dış grup oluşturmazlar, tam tersine arada nispeten bir fark bulunmadığı görülür. Ama yine de önüne gelen muhtar aday olmaz; diğer oy kullanılan makamlardan (belediye, il genel meclisi, vb.) farklı olarak, 1980’den bu yana muhtarlar bir siyasi parti tarafından aday gösterilemezler: Mahalleden destek alabilirler, ama esas olarak kendi kaynaklarıyla kampanya yürütürler; demek ki, Fransa’da siyasi profesyonelleşmeden önce

83 Jeremy Boissevain, *Friends of Friends: Networks, Manipulators and Coalitions*, Blackwell, Oxford, 1974.

84 E. Arıkoğlu, “Yerel Yönetim Açısından...”, s. 122, no 56.

85 E. Arıkoğlu, “Yerel Yönetimler...”, a.g.e., s. 142.

86 Milliyet, yaş ve temiz sabıka kaydı koşullarının dışında.

87 Onların çıkarlarını da temsil eden dernekler olsa bile, muhtarların çoğu bu derneklere ilgi göstermezler.

ileri gelenler için geçerli olduğu gibi, para sayesinde gerçekleşen bir seçim vardır.⁸⁸ Bu da muhtarlık görevinin meşru sayılan “özel” boyutunu doğrular.

2004 muhtarlık seçimlerinde kampanyada kullanılan temaları, Jean-François Pérouse’un İstanbul’un farklı –ve esas olarak periferide kalan– mahallelerinde çektiği fotoğraflardan oluşturduğu külliyattan hareketle hızla gözden geçirdiğimizde, öne sürülen temel argümanın benzerlik, yakınlık olduğu fark edilmekte, örneğin “içinizden biri” sloganı da bunu göstermektedir. Tabii, mahalle sakinleriyle bu yakınlık söylemi başka görevler için yapılan birçok seçimde de kullanılmaktadır; aday kendini seçmenlere yakın, hatta onların eşiti olarak göstermek zorundadır.⁸⁹ Bununla birlikte, söz konusu olan sadece bir söylem değildir: Muhtarın yöneteceği mahallede seçimden en az bir yıl öncesinden itibaren oturması şarttır ve idaresi altındaki kişilerle belediye başkanı veya belediye meclisi üyesinden çok daha fazla gündelik ilişki içindedir. Bu nedenle, muhtarın rolünü mahalle sakinlerine olan (coğrafi, sosyal) yakınlığının belirlediği varsayılabilir.

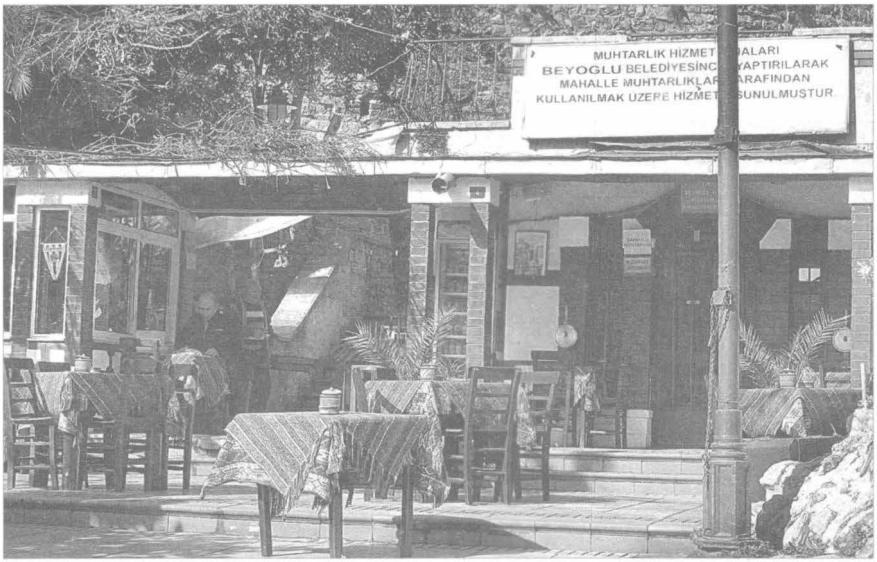
Bu yakınlık, bu göreceli farksızlaşma muhtarlık lokallerinin görünümünde de fark edilmektedir. Nitekim, nesnelerin ve kullanılan prosedürlerin maddi yönü (örneğin binalar, formüllerler, vb.) insanların (muhtarın ve mahalle sakinlerinin) muhtarlık kurumu ile kurdukları ilişkinin ve dolayısıyla kuruma ilişkin meşru kullanımların (muhtara nasıl davranılır, muhtar olunca nasıl davranılır vb.) tanımında rol oynarlar.⁹⁰ Muhtarlık lokallerinin çoğunda mesafeli bir ilişki tarzının kural olmadığı görülmektedir. Resmi dairelerdeki gişelerin aksine, muhtarı halktan fiziksel ya da simgesel olarak ayıran maddi bir engel mevcut değildir. Ofisler de idari büro ile bekleme odası arasında yerlerdir. Muhtarlar çoğunlukla ayırt edici bir özelliği bulunmayan özel veya profesyonel bir mekânda iş görürler; bazen muhtarlıklar kahvehanelere bitişiktir – zaten kahveci olan muhtarlara da sık rastlanır. Bu durum, muhtarlığın mahallenin toplumsal yaşamının nasıl içinde olduğunu gösterir.

Nitekim, adayların tek başlarına kampanya yürütmelerinin yol açtığı bir diğer sonuç, muhtarlık seçimini kazanmak için geniş bir toplumsal ağına şart olmasıdır. Seçilebilirlik koşulları üzerine soru yöneltilen birçok muhtar ilk sırada “tanınma” olgusunu saymakta, ama bu durum onların kampanya yapmasını engellememektedir. Seçim kampanyalarında adayın bazen sadece isminin yer alması da bu açıdan aydınlatıcıdır, çünkü sadece adı belirtildiğinden adayın kim olduğunun anlaşılacağını göstermektedir. Seçim, kişisel bağ-

88 Heidi Wedel, *Lokale Politik und Geschlechterrollen - Stadtmigrantinnen in türkischen Metropolen*, Schriften des Deutschen Orient-Instituts, Hamburg, 1999.

89 Christian Le Bart, Rémi Lefebvre (yön.), *La proximité en politique. Usages, rhétoriques, pratiques*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2005.

90 Vincent Dubois, *La vie au guichet. Relation administrative et traitement de la misère*, Economica, Paris, 2003, s. 43.

*Galata Kulesi'nin dibinde, bir kahvehanein etrafından toplanmış dört muhtarlık lokali
(Foto: Elise Massicard, İstanbul, 2013).*

ların büyük rol oynadığı genişletilmiş bir tanışıklık ortamında cereyan etmektedir. Ümraniye'nin 1994'te on binlerce kişinin yaşadığı bir mahallesinde önceden mevcut tanışıklık ağlarını, özellikle de hemşehri gruplarını temsil eden on kadar aday seçime girmişti. Bu gruplardan bazıları oyları bölünmesin diye önseçim uygulaması yapmışlardı. Bu gayriresmi usul ancak nispi bir tanışıklık ortamında mümkündür.⁹¹

Mahallenin oluşturduğu toplumsal bağlamı hatırlamakta yarar var: Mahalle, bir idari birim olmanın dışında, aynı zamanda bir anlamda toplumsal bir birimdir. İktidar, muhtarlık teşkilatını kurarken idari bir kademe kurmuş olmuyor, zaten var olan toplumsal birimlerin merkezine yerleşip onlarla arasında idari bir bağ tesis ediyordu. Cem Behar, Osmanlı'nın son dönemi için şunu vurgular: "Mahalle her zaman şehirde bir taban idari birimi ve toplumsal, ekonomik bir kendilik olmuş, ama bu iki anlam her zaman tam olarak örtüşmemişti. [...] Mahalle yerel bir idari birim, bir idari bölgeden önce, esas olarak yoğun bir ilişkiler ağı ile tanımlanan bir kentsel taban cemaatiydi."⁹² Osmanlı döneminin sonunda mahalle, kent sakinlerinin gündelik yaşamında toplumsal, ekonomik açılardan ve ilişkiler bakımından en önemli kade-

91 H. Wedel, *Lokale Politik...*

92 C. Behar, *A Neighborhood...*, s. 6, 9.

me olarak gözükmüyor.⁹³ Burada, geleneksel ve oryantalist bir bakışla, değişmez, neredeyse kendi kendine yeten ve herkesin birbirini tanıdığı homojen mahallelerden oluşmuş Osmanlı veya “İslâmî” kent imgesini yeniden canlandırmaktan söz etmiyoruz.⁹⁴ Bir yandan, mahalle kelimesinin ifade ettiği aidiyet uzamı ve idari birim her zaman örtüşmemektedir;⁹⁵ diğer yandan, o zamandan beri durum çok değişmiş, üstelik mahallelerin sınırları birçok kez yeniden çizilmiş (son olarak 2009’da), bu da zaten muğlak ve oynak olan toplumsal ve idari sınırlarda yarılmalara yol açmıştır.⁹⁶ Son olarak, toplumsal bağların yoğunluğu nüfusu birkaç yüzü geçmeyen mahalleler ile on binlerce kişiyi barındıran mahallelerde aynı olamaz. Bazı dönemler için yerinde sayılabilecek kendi içinde bütünlüklü bir toplumsal birim fikrinden ziyade, burada önemli olan nispi bir tanışıklık, yani (hem muhtar hem de mahalle sakinleri açısından) sınırlı bir aracı sayısına dayanarak herkes hakkında hızlı bir şekilde haber toplayabilme olanağının bulunmasıdır.

Kurumsallaşmış şahit ve kefil

Demek ki muhtarın en yetkin olduğu alan, tanışıklığı seferber edebilme kabiliyetidir – çünkü mahalleye giren davetsiz misafirleri tespit edebileceği gibi, idaresi altındakilerin sosyal ve ekonomik durumlarını bildiği veya öğrenebileceği ve onlara kefil olabileceği varsayılmaktadır. Aynı şekilde, devlet kurumları bireylerin statüsünü kanıtlamakta kullanılacak bazı evrakı veya vesikaları muhtardan talep edebilirler.⁹⁷ Nitekim, muhtarın başlıca yetki alanlarından biri mahalle sakinlerine çeşitli belgeler vermektir (Osmanlı döneminde mühürlü pusula veya ilmühaber, bugün de ikametgâh belgesi ve fakirlik belgesi). Bu vesikalar verilirken muhtarın rolü istenen belgelerin var olup olmadığının denetlenmesi değil, tanışıklık temelinde bunları bizzat hazırlamasıdır. Muhtarın rolü, bireyin gündelik yaşamının, ailevi durumunun ve toplumsal davranışının en doğrudan (doğrudan değilse bile, sınırlı bir güvenilebilir aracı sayısı ile) görgü şahidi olmaktır; bu şahitlik, nüfus cüzdanı dahil, resmi belgelerin hazırlanmasına temel teşkil edecektir. Osmanlı İmpara-

93 N. Lévy-Aksu, *Ordre et désordre...*, s. 220.

94 Max Weber, özellikle geceleri bariyerleri kapatılan mahalle mefhumuna dayanarak, toplumsal ve siyasal açıdan parçalara bölünmüş “İslâmî kent”i kendi ideal kent tipi içine dahil etmemektedir. Max Weber, *La ville*, Aubier Montaigne, Paris, 1982. Daha sonra da mahalle uzun süre parçalanmış ve hareketsiz İslâmî veya Osmanlı kentin simgesi olarak kabul edilmiştir. 1970’li yıllardan itibaren kent tarihi çalışmalarının gelişmesi, özellikle de Albert Hourani’nin çalışmaları, bu bakışın sorgulanmasını sağlamıştır.

95 A.g.e., s. 217-222.

96 C. Behar, *A Neighborhood...*, s. 14.

97 F. Aytaç, *Mahalle Muhtarlarının...*, s. 105.

Bir caminin girişindeki yazı (Foto: Jean-François Pérouse, İstanbul, 2004).

torluğu'nun son döneminde muhtarın şahadeti kimlik belirlenmesinde kimlik kâğıtlarından daha önemliydi.⁹⁸ Bu durum belki muhtarın tanıma temelinde kimlik belirleme kabiliyetine de bağlıydı, ama aynı zamanda bir kişinin kimliğini tasdik etme yetkisi de vardı (bkz. Benoît Fliche'in bu kitaptaki makalesi). Bugün bile, nüfus cüzdanını kaybeden kişinin yenisini alabilmesi için kimliğinin muhtar tarafından belirlenmesi (ve tasdik edilmesi) gerekir; nüfus işlemlerinin çoğu artık ilçe nüfus müdürlüklerinde yapılabilmekle birlikte, bireyin kimliğinin belirlenmesi ve tasdiklenmesi konusundaki ilk merci hâlâ sadece muhtardır. Bu durumun altında, nispeten muğlak bir kimlik belirleme ortamında bireyi sadece muhtarın doğrudan tanıyabileceği düşüncesi yatmaktadır. İkametgâh belgeleri için de aynı şey geçerlidir, muhtar bir kişinin ikametgâhının öncelikli şahidi olarak kabul edilmektedir.

Fakirlik ilmühaberi veya fakirlik belgesi için de aynı şey geçerlidir. Cem Behar'ın 19. yüzyıl için de bulguladığı, ama ilk çıkışını bilmediğimiz bu belge, bir şahsın fakir olduğunu tasdik eden ve böylece bir kuruluştan (Hilal-i Ahmer/Kızılay, hayırsever vakıflar, vb.) yardım almasının yolunu açan veya

⁹⁸ C. Behar, *A Neighborhood...*, s. 164.

bir vergiden muaf tutulmasını sağlayan, muhtar tarafından imzalanıp mühürlenmiş resmi bir beyandır. Nitekim, imparatorluk döneminde olduğu gibi günümüzde de sosyal yardım bireyselleştirilmiş, tekil durumlara göre ayrı ayrı verilen nakdi ve ayni yardımlardan oluşmuştur. Bu nedenle, mahallesindeki her bireyin gündelik yaşam koşullarını bildiği varsayılan muhtar her durumu ayrıca değerlendirir. Yakın zamana dek sosyal yardımlar esas olarak 1986'da çıkarılan 3294 sayılı yasayla kurulan Sosyal Yardımlaşmayı ve Dayanışmayı Teşvik Fonu'ndan⁹⁹ geçmektedir. Bu fondan talepte bulunacak bireylerin veya hanelerin önce onların yardıma aday olup olamayacaklarına karar verecek muhtara başvurmaları gerekmektedir. Daha sonra ilçenin sosyal işler müdürlüğü her dosyayı soruşturur ve genel kural olarak muhtarın görüşüne uyar; ama bazen sosyal işler bürolarından görevlileri gönderip talepte bulunmuş birey veya hanenin yaşam koşullarını denetleyebilir. Sosyal Yardımlaşma Genel Müdürlüğü'nün (SYGM) taşradaki faaliyetleri Türkiye çapındaki tüm il ve ilçelerde her ilde vali ve her ilçede kaymakam başkanlığında oluşturulmuş Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları (SYDV) aracılığıyla yürütülmektedir. SYDV yöneticilerine, talepleri değerlendirmek ve yardım cinsine, miktarına karar vermek konusunda muhtarlar yardımcı olur. Ayrıca, 1990'lı yılların ortasından itibaren, esas olarak belediyeler ama aynı zamanda dernekler veya camiler tarafından dağıtılan daha birçok bölünebilir sosyal yardım türü getirilmiştir. Hem ayni, hem de nakdi yardımlar söz konusu olabilmektedir – özellikle de sağlık ve eğitim harcamaları için.¹⁰⁰ Bunları alabilmek için de çoğunlukla muhtarlardan veya imam ya da okul müdürü gibi diğer nüfuzlu kişilerden bir belge talep edilmektedir. Sağlık hizmetleri konusunda da, yine çarpıcı bir süreklilik içinde aynı tür usuller kullanılmaktadır: 19. yüzyılda muhtarlar muhtaç durumdaki kişilerin bedavaya ya da çok düşük ücretlerle sağlık hizmetlerinden yararlanabilmeleri için ilmühaber hazırlarlardı;¹⁰¹ 1992'den 2009'a kadar özellikle fakirlik belgesi sayesinde, sosyal güvencesi olmayanlar sağlık hizmetlerine erişim sağlayan yeşil kart alabilmekteydi (bu karttan yararlananların sayısı yaklaşık on iki milyonu).¹⁰²

Demek ki, son zamanlarda verilerin değerlendirilme usullerinin SYDV'ler ve belediyeler düzeyinde standartlaştırılması muhtarların rolünü azaltsa da, onlar uzun bir dönem boyunca muhtaç durumdaki kişilerin saptanmasında

99 Son dönemde Sosyal Yardımlaşma Genel Müdürlüğü'ne (SYGM) dönüştürülmüştür.

100 Ayşe Buğra, Çağlar Keyder, *New Poverty and the Changing Welfare Regime in Turkey*, UNDP, Ankara, 2003, s. 31.

101 C. Behar, *A Neighborhood...*

102 Çağrı Yoltar, "When the Poor Need Health Care: Ethnography of State and Citizenship in Turkey", *Middle Eastern Studies*, c. 45, no. 5, 2009, s. 769-782.

belirleyici bir rol oynamıştır.¹⁰³ Kayıt dışı işgücünün –ve genel anlamda gelirlerin– hatırı sayılır miktarları bulduğu, bu nedenle resmi verilere dayanarak fakirliğin saptanmasının güç olduğu bir ortamda bu rol daha da önem kazanmaktadır. Böylece, haklar kanun tarafından verilmiş olsa da, birey bunlara muhtarın tasdiki olmadan erişememekte, muhtar bu tasdikle bölünebilir bir hak konusunda yasal zemini yaratmaktadır. Yani muhtarın araya girmesi bireylerin hak sahibi haline gelmesine yardım edebilmektedir.¹⁰⁴ O halde, bu tarz belgelerin hazırlanması basit bir formalite olarak görülemez, zaten bu da başvuru yapan kişi ile muhtar arasındaki etkileşimin önemini artırmaktadır. Aslında muhtarın bu belgeleri vermeden önce maliyeden, belediyeden ve tapu dairesinden bilgi istemesi gerekmektedir, ama pratikte bu belgeler herhangi bir soruşturma yapılmadan verilmektedir.¹⁰⁵ Demek ki mahalle sakinleri ve onların yaşam tarzları hakkında sahip olduğu varsayılan bilgi, muhtarlığın merkezi, bir anlamda asli unsurudur. Kişiselleşme olmaması üzerine kurulu rasyonel-yasal bir idarenin aksine, muhtar figürünün temelinde kişiselleşmiş bilgi yatmakta ve bu da özgün bir yönetim biçimini gündeme getirmektedir.

Ayrışık icraat ufukları

Uzun kurumsallaşmış araçlar listesinde –en azından Osmanlı devrinde– yer alan muhtarlarımız böyle kişilerdir. Osmanlı taşra idaresinin Marc Aymes tarafından incelenen müdir-i umurları ve diğer araçları gibi, muhtarlar da genellikle klasik idareci çerçevesinin dışında kalırlar.¹⁰⁶ Dolayısıyla icraat ufukları sadece hikmet-i hükümet ile sınırlanamaz. Albert Hourani'nin Osmanlı eşraf (*notable*) figürüyle ilgili şu saptaması pekâlâ onlara da uygulanabilir: "İcraat şekilleri normal zamanlarda zorunlu olarak temkinli ve muğlaktır."¹⁰⁷ Bu saptama, onların ayrışık icraat türlerini devreye sokarak kendilerine hareket sahası açtıklarını ifade etmektedir.¹⁰⁸ Muhtarları farklı kılan ise, onların nevi şahsına münhasır "yarı resmi" görevliler olmalarıdır. Başka bir deyişle, muhtarları incelemek, kurumsallaşmış aracı diye nite-

103 A. Bugra, Ç. Keyder, *New Poverty...*, s. 37-38.

104 C. Behar, *A Neighborhood...*, s. 161-164.

105 F. Aytaç, *Mahalle Muhtarlarının...*, s. 75.

106 Marc Aymes, "Dissipation de l'État: l'impensé des institutions ottomanes", "Servir l'État en Turquie: la rationalisation des institutions en question", seminare sunulan teblig. Paris, École des Hautes Études en Sciences Sociales, 5 Aralık 2008. URL: <http://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00723285/> (20 Haziran 2013'te bakıldı).

107 A. Hourani, "Ottoman Reforms...", s. 46.

108 Marc Aymes, "L'accent de la province. Une histoire des réformes ottomanes à Chypre au XIXe siècle", doktora tezi, Université d'Aix-Marseille I, 2005, s. 96.

lenebilecek ve Osmanlı döneminde epey kalabalık olan tüm görevliler içinde, sadece onlar yarı resmi bir konumu kurumsallaştırdıkları için önemlidir.

Bu açıdan bakıldığında, Ernst Kantorowicz'in meşhur formülü (1989) kullanılarak muhtarın iki bedeni birbirinden ayrılabilir: Bir yanda genel olma iddiasındaki normları kişisellikten uzak ve standart bir biçimde uygulamakla yükümlü, devletin tecessümü olan bir muhtar. Muhtarlar bu anlamda kendi kişiliklerini kurumsal bir bütüne aidiyetin gerisine iten bir dil ve nesneler (forinülerler, bilgisayar, mühür) kullanırlar. Ama onlar aynı zamanda, sadece bireysel özellikleri, bir tecrübeleri, kişisel temayülleri olması anlamında değil, mahallenin sosyal yaşamı içinde yer almaları bakımından da somut, elle tutulur bireylerdir – onları Vincent Dubois'nın bu perspektiften tahlil ettiği tabandaki memurlardan ayırt eden de budur.¹⁰⁹ Mahalle sakini açısından muhtar aynı zamanda her gün karşılaştığı, bir yaşam çerçevesini ve belli sayıda ilişkiyi paylaştığı bir komşudur. Hem mahalle sakinleri, ama hem de muhtarlar her iki tezgâhta bez dokuyabilirler: bürokrasinin idari normları ve kişiselleşmemiş dili veya sıradan varoluşun, komşuluğun ya da bireyler arası ilişkinin kişisel ve senli benli dili. Bu da onların manevra alanını genişletmeye yardım edebilir.

Bu ikilem tüm araçlarda ve “tabandaki” memurlarda ortak olmakla birlikte, muhtarların görevlerine bağlılık dereceleri ve biçimleri onlardan farklıdır, bunun da iki temel nedeni vardır: Birincisi, toplumsal yakınlıkları ve icraat yaptıkları toplumun içinde yer aldıkları için, muhtarların faaliyetlerini belirleyen normlar ve pratikler mahalle sakinlerinininkilerden uzak değildir; diğer yandan, muhtarlar idareleri altındakilerle, onlar aynı zamanda da seçmenleri oldukları için, bir bağımlılık ilişkisi içindedirler. Bu nedenle muhtarların icraat ufkunun yakınlık, topluluk ve kişiler arası ilişkiler başlıkları tarafından belirlendiğini varsayıyoruz. Muhtarlık kurumunun ayırt edici özelliği, devletin üzerlerinde bilinçli olarak eksik uyguladığı egemenlik –devlet onların tek ve dışlayıcı bağlılığını istememektedir– ve kurumun sosyal dinamiklere bıraktığı açık kapıdır. Bu ödün biçimi aracılığıyla özgün bir yönetim biçimi şekillenmektedir.

Çevresinden dolaşmaktan rıza üretimine

Yukarıda söylenenlerden şu sonuçlar çıkarılabilir: Nasıl ki muhtar Weberci anlamda bir bürokrat veya “tabandan” bir memur olarak görülemezse, muhtar ile mahalle sakinleri arasındaki ilişki de idare edenle edilen arasındaki klasik bürokratik bir ilişki değildir ve rasyonel-yasal modelden farklı bir yönetim biçimi ortaya çıkarmaktadır. Bu muhtarlık mekanizması bizce hem ni-

109 V. Dubois, *La vie au guichet...*, s. 79-80.

zam verme hem uzlaşma tarzıdır; rıza ürettiği kadar devletin çevresinden dolaşma biçimlerini de beraberinde getirmektedir.

Çevresinden dolaşmaktan yönünü saptırmaya

Muhtarların icraat ufuklarındaki ayrışıklık muhtarların dayanakları, hatta belirleyici aktörleri oldukları kamu politikalarının uygulanmasında belli sonuçlara yol açar. Michael Lipsky, kamu politikalarının icrasıyla yükümlü tabandaki memurların (*street-level bureaucrats*) bu politikaların yürütülüş biçimini nasıl etkilediklerini göstermiştir. Scott T. Moore daha da ileri giderek, onların karar almadaki rollerini, tercihler, öncelikler ve stratejiler belirleyebilme olanaklarını vurgular.¹¹⁰ Kamu politikalarını uygulayan tabandaki memur yönetmelikleri harfiyen hayata geçirmekle yetinemez: Kuralla ilgili düzenlemeler yapar, serbestlik sınırlarını zorlar ve kuralı kendi çıkarlarına göre uygular. Tabandaki memurda gözlemlenen bu hususlar muhtarda muhtemelen daha da öne çıkar, çünkü muhtar nüfusla çok daha iç içedir. Özellikle muhtarın karar alma yetkisine giren belgeler, özellikle de fakirlik belgeleri verme konusunda bu durum geçerlidir. Örneğin, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu'nun işsizlere sosyal yardım dağıtılmasını öngören bir talimatının uygulanması muhtarların takdirine bırakılmıştır. Yapılan bir inceleme, muhtarların bu talimatı uygulamadıklarını, çünkü işsizliğin –hâkim işsizlik temsilleri uyarınca– bireysel sorumluluk alanına girdiğini ve yardımın meşru olmadığını düşündüklerini göstermiştir. Birçok muhtar, yardım talep edenlere önce yakınlarından yardım istemelerini önermiş, hatta onur kırıcı olarak gördükleri bu yardımı aşağılamışlardır.¹¹¹ Bu örnekte toplumsal kanaatlerin muhtarlar düzeyindeki nüfuz etme derecesinin yanı sıra, aile içi yardımlaşmanın veya onur söyleminin önemi de fark edilmektedir; bu etkenler onlardan bağımsızlaşmış, hatta onlara ters düşen sosyal politikaların uygulanmasını sekteye uğratmışlardır.

Ayrıca, muhtarlar mahalle sakinleriyle sürekli bir çıkar alışverişi içindedir, çünkü seçmenleri söz konusudur. Nitekim, muhtarlar yeniden seçilebilmek konusunda belge hazırlayıp verdikleri bireylere bağımlıdırlar. Muhtarlar idare tarafından görevlerinden pek alınmazlar, ama asıl yaptırım seçim sandığında tecelli eder. Kendilerine başvuran mahalle sakinlerinin taleplerine bu nedenle –bu talepler görevlerinin resmi tanımının dışına çıksa, hatta bazen onlara ters düşse bile– kolay kolay hayır diyemezler. Üstelik, yeniden seçime giren muhtarların büyük bir çoğunlukla yeniden seçil-

110 Scott T. Moore, "The Theory of Street-Level Bureaucracy: A Positive Critique", *Administration and Society*, c. 19, no. 1, 1987, s. 74-94.

111 A. Buğra, Ç. Keyder, *New Poverty...*, s. 40, 45.

dikleri de görülmektedir. Seçmenlerini memnun ettikleri –veya kendilerini vazgeçilmez kılmayı başardıkları– söylenebilir. Bu karmaşık ilişki kendini özellikle muhtarın mahalle sakinleri üzerinde önemli bir yetkiye sahip olduğu alanda, esas olarak da bazıları açısından çok önemli olabilecek sosyal haklara erişim kapısını açma (veya açmama) yetkisini elinde bulundurduğu noktalarda gösterir. Muhtar ile mahalle sakinleri arasında da asimetrik bir ilişki bulunmakla birlikte, bu ilişki bir idareci (veya resmi dairedeki gişe memuru) ile idare edilen arasındaki ilişkiden kesinlikle daha dengelidir. Muhtarı ziyaret eden mahalle sakini talepkâr durumda olsa bile, aynı zamanda da bir seçmendir... Vincent Dubois, gişedeki memur ile hizmet kullanıcısı arasındaki ilişkinin kişiselleşmesinin memurun kendisine gelenlerin rızasını “tatlılıkla” almasını sağlayan bir kaynak oluşturabileceğini göstermiştir.¹¹² Bizim ele aldığımız durumda ise, ilişkinin kişiselleşmesi her iki yönde de geçerli olabilir ve muhtarı ziyarete gelen talep sahibinin idari kuralların kendi lehine olmadığı noktada bu ilişkiyi nispeten daha kolaylıkla kişiselleştirebileceği varsayılabilir.

Bu çapraz bağımlılıklar muhtarların niçin fakirlik belgesi vermeyi pek reddetmediklerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Kurumsal normlar karşısında hem kendilerine hem de mahalle sakinlerine küçük özgürlükler tanımak kendi çıkarlarıdır – zaten aynı durum devlet dairelerinin pek çoğunda da gözlenmektedir. Bir muhtarın mahalle sakinleri lehine “düzenlemelere” gitmesinin sayısız yolu vardır: küçük iltimaslar, idari kuralcılığın sıkıntılarından uzak durma, “göz yumulan” unutkanlıklar veya hatalar; bazı muhtarlar oy toplamak amacıyla bir ücreti almazlar (veya daha düşük alırlar).¹¹³ Örneğin 2014 seçimleri sırasında bazı muhtar adayları hiç ücret almayacaklarını vaat ediyorlardı. Ayrıca, belediyenin muhatabı, esnaf, mal sahibi ve idare arasındaki arabuluculuk konumlarıyla muhtarlar birçok temas kurar ve birçok haberi önceden alırlar. Örneğin ruhsatsız birçok inşaat için çıkacak afları veya imar planlarındaki değişiklikleri öğrenebilirler. Nispi hukuki güvensizlik ortamında, haber çok önemli bir kaynaktır. Bir belge vererek veya gizli olduğu varsayılan bir bilgiyi vererek mahalle sakinlerine yardım etmek muhtara hiçbir şeye mal olmaz, ama çok şey kazandırır: Belirli bir bireye sağlanan bu kolaylıklar aynı zamanda belirli bir muhtardan kaynaklanmıştır; dolayısıyla mahalle sakinleri nezdindeki itibarını yükseltirler.¹¹⁴ Bazı muhtarlar her isteyene, hatta hak etmediklerini düşündüklerine bile istenen belgeleri verirler.¹¹⁵ Yetkililerle ters düşmek istemeyen bazıları ise da-

112 V. Dubois, *La vie au guichet...*, s. 125.

113 İbrahim Doğan, “Milletvekili olacağına muhtar ol”, *Aksiyon*, 5 Ocak 2004.

114 V. Dubois, *La vie au guichet...*, s. 162.

115 A. Bugra, Ç. Keyder, *New Poverty...*, s. 30-31.

ha sonra kaymakamlığa telefon edip ilgili şahıslar hakkındaki gerçek kanaatlerini belirtirler; bazı muhtarlar ise yazışmalarda ikili bir dil kullanarak bu belgelerin aslında verilmemesi gerektiğini ima ederler.¹¹⁶

Ama çok farklı durumlar da vardır. Örneğin muhtarların da karıştığı evrak sahteciliği uygulamalarına oldukça sık rastlanmaktadır ve bu sahtecilikler bazen kitlesel boyutlara varmaktadır. Aralık 2007’de Adana’da bir yeşil kart çetesi çökertilmiştir.¹¹⁷ Muhtarlar, istenen koşullara sahip olmayan kişilerin de yeşil kart alabilmeleri için kefil olmuşlardır. Bu sahteciliğe karışan üç muhtar tutuklanmıştır.¹¹⁸ Bu uygulamalar, hem gelirlerini artırma hem de idare ettikleri-seçmenleri nezdindeki çevrelerini genişletme kaygısıyla izah edilebilir. Zaten fakirlik belgesi vermenin, muhtarın tek başına değil, ancak ihtiyar heyetinin çoğunluğunun da onayıyla kullanabileceği bir yetki olması da suiistimali engelleme kaygısını göstermektedir. Demek ki yurttaşların ve muhtarın çıkarları, kişisellikten uzak bir idarenin çıkarlarına karşı birleşebilmektedir. Musa Çadırcı daha 1836’da, muhtarların yasaları ihlal eden veya pusula verilmeyecek durumda olanlara çoğu kez rüşvet karşılığında pusula verdikleri durumlar tespit etmiştir.¹¹⁹ Aynı şekilde, Cem Behar Kasap İlyas Mahallesi’nin, üstelik rolünü de çok ciddiye alan muhtarının durumu kanunlara uygun olmayan kişilere evrak verdiğini ve bunun istisnai bir durum olmadığını gösterir; sonuçta, prosedürlerin resmiyete uygunluğundan çok güven ve şahitler ağı belirleyici olur.¹²⁰ Demek ki muhtarın ayırt edici bir özelliği, icraat ufuklarının çoğulluğundan ötürü, uygulamakla yükümlü olduğu varsayılan kanunların sık sık çevresinden dolanmasıdır.

Kuralın duruma uydurulmasına ve durumun kuralına uydurulmasına yönelik bu uygulamalar zorunludur, ama tanımları gereği net bir zemine oturmazlar. Hakemlik keyfiliğe yol açar ve kurumsal düzenin kusurları arasında sayılır.¹²¹ “İnsani yüzlü bürokrasi” aynı zamanda, özellikle de bu “düzenlemelerden” istifade edemeyenler açısından, iltimas ve kayırmacılığın bürokrasisidir.¹²² Nitekim mahallesiyle toplumsal bakımdan birçok biçimde бүtүнleşen bir muhtar için, her mahalle sakini diğeriyle eşit değildir; o günkü iktidara sadakatle hizmet etmek ve tüm yurttaşlara eşit ve kamu çıkarına uygun bir şekilde davranmak şeklinde tanımlanabilecek tarafsızlık ilkesinin hi-

116 A.g.e., s. 40.

117 “Muhtarlı yeşil kart çetesi”, *Türkiye*, 2 Aralık 2007.

118 Bu davanın sonucunu tespit edemedik, ama bu tarz olaylarda muhtarlar zaman zaman suiistimal nedeniyle yargılanıp mahkûm edilirler. Örneğin bkz. “Köylüsüne Yeşil Kart torpili yapan muhtara ceza”, *Hürriyet*, 26 Haziran 2008.

119 M. Çadırcı, “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilatının...”, s. 414, 417-418.

120 C. Behar, *A Neighborhood...* s. 123-128.

121 V. Dubois, *La vie au guichet...*, s. 159-161.

122 A.g.e., s. 163.

lafına, yetkilerini ayrımcı bir biçimde de kullanabilir.¹²³ Zaten muhtarın kişiselleşmiş niteliği iltimas ve hısımların kayırmacılığı konusunda bir dizi kuşkuyla yol açar.¹²⁴ Muhtarların temaslarını, aldıkları haberleri ve nüfuzlarını gayrimenkul sektöründe rant elde etmek veya yakınlarının rant elde etmesini sağlamak amacıyla kullandıklarından sık sık şüphe edilir. Demek ki muhtar, karmaşık konumu nedeniyle, uygulamakla yükümlü olduğu varsayılan resmi kuralları saptıran bir çark olmaktadır.

Farklı somutlaşmalar

Saptırma çarkı olan muhtarlık aynı zamanda bir yerden diğerine çok farklı biçimlerde somutlaşan ve rıza üreten bir mekanizma oluşturmaktadır. Kurumlar sosyolojisine (*sociology of institutions*) göre, kurumlar ancak kendilerine atfedilen rollerin yerine getirilme biçimleriyle, kurumların kullanılma biçimleriyle var olmaktadır; bu kullanımlar kurumu duruma uyarlar ve rolleri yeniden tanımlarlar. Demek ki bir kurumun resmi ve ideal kullanılma biçimiyle fiili kullanışları arasında genellikle epey fark olabilir.¹²⁵

Bu açıdan bakıldığında, muhtar rolünün tanımı görece bir belirsizlik gösterir. Muhtarlığın nizami yetkileri çok sayıda olmakla birlikte, olanakları çok sınırlıdır: Demek ki bir muhtarın yapacağı varsayılanlar ile somutta yaptıkları arasında her halükârda ciddi bir mesafe bulunur. İçişleri Bakanlığı tarafından 1967-1971 arasında gerçekleştirilen bir araştırmada, çeşitli yasal metinlerden (kanunlar, kararnameler, yönetmelikler ve genelgeler) hareketle, muhtarlıklara verilen 143 görev sayılıyor ve bunların % 47'sinin yerine getirildiği, % 52,9'unun ise getirilmediği saptanıyor.¹²⁶ Niceliğe dayalı bu yöntem daha karmaşık olduklarına kuşku bulunmayan hadiseleri aşırı basitleştirmekle birlikte, bu saptama yine de muhtarlığın resmi tanımıyla gündelik uygulandığı arasındaki büyük farkı göstermesi açısından anlamlıdır. Ayrıca, muhtarlıkların birçok yetkisi sadece onlara ait değildir (veya artık değildir), aynı zamanda devlet kurumlarına da (nüfus müdürlüğü, polis) aktarılmışlardır –kısmen muhtarlık olanaklarının bu görevleri yerine getirmekte yetersiz kalışı karşısında– ama yetkilerin nasıl paylaşılacağı açıklığa kavuşturulmamıştır, bu da belirsizliği artırmaktadır. Muhtarlığın nispeten önemli sayılabilecek bir “idari özerklik” derecesine sahip olduğunu, ya-

123 F. Dreyfus, *L'invention de la bureaucratie...*, s. 219.

124 A. Buğra, Ç. Keyder, *New Poverty...*, s. 47.

125 V. Dubois, *La vie au guichet...*, s. 145-147; Jacques Lagroye, Michel Offerlé, “Pour une sociologie des institutions”, Jacques Lagroye, Michel Offerlé, (yön.) *Sociologie de l'institution* içinde, Belin, Paris, 2010, s. 17 vd.

126 E. Arıkoğlu, “Yerel Yönetimler...”, a.g.e., s. 126.

ni kurumsal bakımdan saptanmış uygulamalara sınırlı bir derecede uyduğunu varsayıyoruz.¹²⁷ Son olarak, muhtarların uygulamaları pek denetlenmemektedir ve gerçek manada bir idari yaptırım da söz konusu değildir.¹²⁸ Bu fiili durum, esas olarak muhtarlığı üstlenen kişinin pratiği içinde belirlenen bu rolün şekli yanının ve standartlaşmasının zayıf kalmasına yol açmaktadır.¹²⁹ Bu özellik nedeniyle, muhtarlar arasında bu rolün icrasına yön vermesi gereken ilkeler, hatta rolün kendisinin tanımı hakkında önemli ayrışmalar oluşabilmektedir. Bu nedenle icraat ve rol alma biçimleri arasında ciddi farklılaşmalar görülmektedir. Mevcut incelemeler, muhtarların görevleri hakkındaki tasavvurlarının büyük bir çeşitlilik gösterdiğini, ayrıca işlerinin çeşitli oluşturuç unsurlarına farklı farklı önemler atfedildiğini ortaya koymaktadır. Örneğin Seçil Şevran tarafından 2004'te Ankara'da yapılan ankette, muhtarlar öncelikle mahalle sakinlerini temsil ettiklerini düşünürken (% 66,7) içlerinden % 25,5'i muhtarlığın her şeyden önce devleti temsil ettiği ve sadece % 5,8'i de belediyeyi temsil ettiği kanaatindeydi. Ankete katılan mahalle sakinlerinden % 47,6'sı muhtarların öncelikle mahalleyi, % 27,4'ü mahalle sakinlerini ve devleti, % 19,4'ü mahalle sakinlerini ve belediyeyi, sadece % 3,2'si devleti temsil ettiğini düşünmektedir; belediyeyi temsil ettiğini söyleyen çıkmamıştır.¹³⁰

Bir kurumun görevlileri kadar o kurumdan hizmet alanlar da manevra alanlarına sahiptir; hayata geçirdikleri uygulamalar ve kullanım biçimleri kurumu dönüştürür. Böylelikle kullanıcılar kurumun işlevinin tanımına müdahale ederler. Mahalle sakinleri her türlü serbestlikten ve taktikten yoksun, edilgen kurbanlar değildir; sadece kurumun onlardan bekledikleri role uymakla yetinmezler. Kuruma uyum sağladıkları gibi, onu da kendilerine yudurlar. Yerel nüfus topluluklarının özerklik payı ve devlet aktörleriyle pazarlık kabiliyetleri bugün çoğunlukla *subaltern studies*'den¹³¹ ama aynı zamanda da Michel de Certeau'nun çalışmalarından¹³² etkilenen Osmanlı tarihyazımının merkezinde yer almaktadır. Bu çalışmaların buluştukları noktada, devlet dışı ve çoğunlukla ayrıcalıklı olan aktörlerin, kanunların ve bunların uygulanmalarının kendilerine bıraktığı hareket alanını kullanarak yet-

127 V. Dubois, *La vie au guichet...*, s. 5.

128 Muhtarların görevlerinden alındıklarını saptayabildiğimiz ender olaylar seçim listeleriyle oynadığı suçlamalarıyla ilgiliydi. Suiistimal nedeniyle mahkûm edilen muhtarlara bile para ve (çoğunlukla ertelenen) hapis cezaları verildi, ama görevlerinden alınmadılar.

129 V. Dubois, *La vie au guichet...*, s. 81.

130 S. Şevran, "The Place of Neighborhood Administration...", *a.g.e.*, s. 105, 146.

131 Donald Quataert, "Doing Subaltern Studies in Ottoman History", *IJMES*, c. 40, no. 3, 2008, s. 379-381; Milen Petrov, "Everyday Forms of Compliance: Subaltern Commentaries on Ottoman Reform, 1864-1868", *Comparative Studies in Society and History*, c. 46, no. 4, 2004, s. 730-759.

132 Michel de Certeau, *L'invention du quotidien*, t. 1: *Arts de faire*, Gallimard, Paris, 1990.

kili makamlarla ilişkilerinde etkin bir rol oynama kabiliyetlerini olumlama-
larıdır.¹³³

Demek ki muhtarlık bağlamına göre farklı şekillerde somutlaşmaktadır¹³⁴ ve bu kurumun kullanılış tarzları bir yerden diğerine çok değişmektedir. Bazı mahallelerde, özellikle de altyapısı oturmuş, nüfusu nispeten hali vakti yerinde ve okumuş kişilerden oluşan eski mahallelerde, muhtarlığın etkinliği azalmakta ve bu durum onun neredeyse terk edilmesine, yürürlükten kalkmasına yol açmaktadır. Artık muhtarlıkla aynı yetkileri paylaşan devlet kurumlarına erişimi olanlar bir de muhtarı ziyaret etmekle uğraşmamaktadır. ¹³⁵ Ama bu tarz imkânlara sahip olmayanlar her türlü talepleri için ellerinin altındaki kuruma başvurumaktadırlar. Muhtara başvurma konusundaki bu toplumsal belirlenim, 19. yüzyıl sonunda da mevcuttur: Muhtarların defterlerinde mahallelerin büyük ailelerinin kayıtlarına rastlanmaz.¹³⁶ Yeni yerleşime açılmış mahallelerde ve gecekondu mahallelerinde muhtarlığı yoğun bir biçimde kullanırlar. Aynı mahalle içinde de sakinlerin bazen büyük bir çeşitlilik gösterebilen sosyo-ekonomik statülerine göre, muhtarlığın farklı şekillerde kullanıldığına da rastlanır.¹³⁷ Sema Erder'in 1990'lı yıllarda Ümraniye hakkında yaptığı araştırmada, muhtarlar kendi alanlarına girmeyen görevleri yaptıklarını ve günde on ilâ on iki saat çalıştıklarını açıklamışlardır; muhtarlık lokalleri hiç boş kalmamaktadır. Bu durum kısmen söz konusu yerleşimlerde birçok alanda kamu kurumlarının eksikliğiyle (altyapı yokluğu, idari merkezlerin uzaklığı ve bağlantı olmaması),¹³⁸ diğer yandan da mahalle sakinlerinin köy kökenli olmasıyla açıklanabilir.¹³⁹ Bu yerleşimlerde kimi zaman muhtarlık tek kamu kurumudur. Böyle olmadığı durumlarda da muhtarlık, köy muhtarlığına benzemesinden ötürü, çoğunlukla mahalle sakinlerinin aşına oldukları tek kurumdur ve bu nedenle hiçbir yetkisi olmayan alanlarda da muhatap konumuna itilmektedir.

Yeni kurulmuş, kendi kendine inşa edilmiş, nispeten muhtaç durumdaki bu mahallelerde muhtarlar mahallenin –bireysel düzey de dahil– tüm sorunları ve talepleri için muhatap haline geldiklerini açıklamaktadırlar. Rutin işlerinin dışında, farklı türde taleplere müdahil olmak zorunda kalmaktadırlar: Önce sakinler altyapıya (su ve elektrik tesisatları, yol, kanalizasyon, okul, cami, çöp toplanması) ilişkin bireysel veya toplu talepleri için muhta-

133 N. Lévy-Aksu, *Ordre et désordres...*, s. 21.

134 S. Erder, *Istanbul'a...*, s. 74.

135 Yurttaşlar nüfus cüzdanı sureti için nüfus müdürlüğüne de başvurabilirler; bu hizmet nüfus müdürlüklerinde bedava, muhtarlıklarda ise ücretli olarak verilmektedir.

136 C. Behar, *A Neighborhood...* s. 170.

137 E. Arıkoğlu, "Yerel Yönetimler...", a.g.e., s. 128.

138 S. Erder, *Istanbul'a...*, s. 75.

139 A. H. Horasan, "İstanbul Mahalle Muhtarlarının...", a.g.e., s. 83-84.

rın yanına giderler. Hatta talepler çok acilse, mahalle sakinlerinin baskı oluşturmak için “muhtarlığa yürüdükleri” bile görülür.¹⁴⁰

Bunun ardından, muhtarlar idari yönlendirme işini sırtlanırlar: Mahalle sakinlerine izlenecek usuller ve kurumlarla (jandarma, okul, belediye, kaymakamlık, vb.) temas konularında yardım etmeyi üstlenirler. Muhtar izlenmesi gereken yolu açıklar, yetkili kurumun hangisi olduğunu belirtir, hatta meseleyi takip eder.¹⁴¹ Özellikle kırsal alandan yeni gelmiş, ne kurumların nasıl işlediğini, ne de onlara nasıl erişileceğini bilen göçmenler için muhtarlar idari makamlar ile ilişki kurulmasında eğitici bir rol üstlenirler. Böyle bir “teknik yardım” sunan, kurumsal çerçevenin dışında tavsiyeler veren, formüllerin doldurulmasına yardım eden muhtar,¹⁴² işinin bürokratik tanımının dışına taşan bir hizmet sunmaktadır.¹⁴³

Son olarak, muhtarlar sık sık arabuluculuk ve ihtilafların çözülmesi rolünü de üstlenirler. Kendi kendine inşa edilmiş bu mahallelerde aslında eğitim veya adliye alanındaki sosyal kurumların yetkisine giren taleplerle de başa çıkmaya çalışırlar (okuldan kaçan çocuklar, kumarbaz kocalar hakkında şikâyetler, iş arayanlar, hastanede yatak bulmaya çalışanlar...). Ayrıca, adli bir yetkileri olmasa da (ama mahkemelerde şahit olarak dinlenirler) muhtarlardan aile kavgalarında hakemlik veya arabuluculuk yapmaları (böylece mahkemeye başvurmadan kurtulunmuş olur), hatta işsizlere para yardımı yapmaları veya arazi ihtilaflarına müdahale etmeleri istenir.¹⁴⁴ Bu mahallelerde bazı muhtarlar hırsızlık veya karı-koca sorunları nedeniyle gelen veya çocuğuna bakıcı arayan vatandaşlara bile yardımcı olurlar.¹⁴⁵ Muhtarı kendilerinden gören mahalle sakinleri, aynı zamanda onu her türlü derdini anlatabileceği biri, bir sır kâtibi olarak kabul ederler.¹⁴⁶ Burada, kişiselleşmenin talep sahiplerinin kurum ile ilişkisini kolaylaştırabildiği görülüyor.¹⁴⁷

Bu konuda da Cem Behar'ın 19. yüzyıl sonu için Kasap İlyas Mahallesi hakkında yaptığı araştırma ile çarpıcı koşutluklar dikkat çekiyor. Orada da muhtar yasal yetkilerini fazlasıyla aşıyordu, çünkü kanatlarının altına aldığı mahalle sakinlerine resmi konularda yardımcı olmak için şahitlik, kefillik ve arabuluculuk yapıyor, şikâyet dilekçelerini ve arzuhalleri kaleme alıyor-

140 S. Erder, *İstanbul'a...*, s. 77.

141 S. Erder, *İstanbul'a...*, s. 77.

142 Kafası karışan vatandaşlara bu hizmetleri ücret karşılığı sunan bir diğer aracı tipi de arzuhalci-dir: Devlet dairelerinin çevresine kümelenen arzuhalciler çoğunlukla bu dairelerden çıkma eski memurlardır ve hem iyi bir bilgiye hem de gerekli tanıdıklara sahiptirler.

143 V. Dubois, *La vie au guichet...*, s. 113.

144 S. Erder, *İstanbul'a...*, s. 75-79.

145 A. H. Horasan, “İstanbul Mahalle Muhtarlarının...”, a.g.e., s. 89-90.

146 E. Arıkboğa, “Yerel Yönetimler...”, a.g.e., s. 162.

147 V. Dubois, *La vie au guichet...*

du. Hatta birçok mahalle sakini ona hem şahit olarak hem de yasal ve ticari alışverişlerini kayda geçirsın diye başvurduğu için gayriresmi noterlik rolünü de fiilen üstleniyordu. Muhtar bu konuda doğru adres olmasa da mahalle sakinleri tarafından kişisel veya ticari bir alışverişin huzurunda resmiyete bağlanacağı bir makam olarak görülüyordu; daha sonra bazı sözleşmeler yetkili makama (kadastro, şeri mahkeme...) götürülüyor, bazıları ise götürülüyordu.¹⁴⁸

Cem Behar'a göre, muhtara başvurulmasının nedenleri arasında okuma yazma bilmemek, yoksulluk, haklarının bilincinde olmamak sayılabilir.¹⁴⁹ Eğitim veya mesleki ehliyet düzeyiyle idari makamlarla temasa geçmek için kullanılan yol arasında da bir ilişki kurulabilir. En ehliyetsiz durumdaki kişiler, özellikle de toplumsal bakımdan yazı yazmaya pek alışık olmayanlar için, bir devlet dairesine başvurmak veya bir formüler doldurmak için eline kalem almak pek olağan değildir; onlar için düşünülebilecek tek çare fiziksel olarak karşı karşıya gelmek ve konuşmaktır.¹⁵⁰ O zaman muhtar yazıya geçişte aracılık rolünü üstlenir. Üstelik yazı yazmaya hâkim olan birisi için bile idari usuller ve formülerler aşılmaz engeller olarak görülebilir (özellikle yeşil kart alma konusundaki prosedürler nispeten karmaşıktı ve bu hakkın potansiyel yararlanıcılarının söz konusu prosedürlerle başa çıkması çok zordu).

Bu bakımdan ilginç bir tespit de mahalle sakinlerinin diğer kurumlardan ziyade muhtara güven duymalarıdır. 1995'te Türkiye genelinde yerel yönetimlere katılım konusunda yapılan bir anket, katılımcıların yerel yönetimlere yönelik bir bıkkınlığı, bir kopukluğu ve mesafeyi dile getirdiklerini, ama onların gözünde şehirdeki sorunların çözümünden sorumlu kişilerin ilk sırasında muhtarların yer aldığını ortaya koymaktadır.¹⁵¹ Mahalle sakinleri mahallelerinin ve şehirlerinin sorunlarının çözümünde kendi çıkarlarını en iyi kimin temsil ettiği sorusuna verdikleri cevapta, muhtarları (% 36, gecekonduarda (% 38) belediye başkanlarının (% 32) önüne geçirmişlerdir.¹⁵²

Muhtarlık dışsal olmayan, yakın bir kurumdur, insan orada gidip davasını savunabilir, tavsiye, kişisel bir yardım, hatta hiç sıkılmadan bir iltimas isteyebilir. Bu açıdan bakıldığında, muhtarlık bir rıza üretim mekanizması olarak yorumlanabilir; muhtarların ve ihtiyar heyetlerinin öne çıkma, sonra da

148 C. Behar, *A Neighborhood...*, s. 161, 167.

149 C. Behar, *A Neighborhood...*, s. 169.

150 V. Dubois, *La vie au guichet...*, s. 32.

151 Amacı, "yerel yönetimlere katılımın bilincine varmak" olan bu araştırma International Research Institute tarafından finanse edilmiş ve Marmara Belediyeler Birliği ile Stratejik Araştırmalar Vakfı ve Anadolu Stratejik Araştırmalar Vakfı tarafından yürütülmüştü. Bkz. Taciser Belge, Orhan Bilgin (yön.), *Yurttaş Katılımı / Sivil Toplum Kuruluşları ve Yerel Yönetimler Arasında Ortaklık ve İşbirliği*, Helsinki Yurttaşlar Derneği, İstanbul, 1997, s. 107-119.

152 E. Arıkoğlu, "Yerel Yönetimler...", a.g.e., s. 131.

seçilme biçimi de bu rıza arayışının bir parçasıdır ve muhtarların meşrulaştırılmasını sağlar. Son olarak, muhtarlık devlet ve toplum tarafından birliğe üretilen düzenin yeniden üretim mekanizması ve özellikle de toplumun marjinal kesimlerinin devlet düzenine entegrasyonunun aracı olarak da yorumlanabilir – devlet kendi çevresinden dolaşılmasına bir ölçüde göz yummaktadır.

Sonuç

Osmanlı tarihi çalışmalarında aracılar konusunda geliştirilen kapsamlı düşünceler onların yönetimdeki kilit rolünü gün ışığına çıkarmaya yardım etmiştir. Osmanlı idari reformları sırasında kurumsallaştırılan muhtarlar bir süreklilik varsayımı ileri sürmemize olanak veriyor: Hem reform geçiren Osmanlı devlet aygıtı, hem de Cumhuriyet’in devlet aygıtı –günümüze kadar ve günümüzde de– *idareye koştur ve eşzamanlı olarak* aracıları kurumsallaştırmayı sürdürmüştür. Cumhuriyet ile birlikte –bazı reformcuların bu yöndeki heveslerine rağmen– asla yok olmayan bu aracılar dikkat çekici bir süreklilik göstermişlerdir ve tarihin bir rastlantısından veya bir tortusundan daha fazlasını temsil ettikleri söylenebilir.

Bu saptama, bakışımızı sadece kronolojik açıdan değil, uzamsal açıdan da genişletmeye bizi teşvik etmektedir: Osmanlı aracıları konusundaki düşünce çabaları vilayetlerin imparatorlukla bütünleşmesine ve vilayet idarelerine yoğunlaşırken, muhtarlar aracılar üzerinden yönetimin uzaktaki “taşra” ile sınırlı olmadığını, –belki de asıl– şehir merkezlerinde ve İstanbul’da da gerçekleştiğini göstermektedir. Son dönem için, muhtarlık kurumunun yoğun bir şekilde kullanımının özellikle yoksul ve devlet aygıtının nispeten uzağında kalan gruplardan kaynaklandığı saptanmaktadır. Bununla birlikte, siyasal-uzamsal uzaklık ile toplumsal uzaklık aynı şey değildir ve kestirme yoldan her şeyi bir torbaya doldurmak yerine, bu ayrımın sonuçları üzerinde düşünmekte yarar olabilir.

Gündelik yaşamda devlet ile toplum arasında oynadığı aracılık rolü nedeniyle, muhtar idare ile toplum arasındaki ilişkileri karşılıklı değil, süreklilik ve karşılıklı iç içe geçiş bağlamında kavramayı ve hem toplumsal alanda devletin üretilmesini, hem de devlette toplumun üretilmesini daha iyi anlamayı sağlamaktadır. Muhtarlar, yurttaşlar ile idare arasında var olup genellikle görünürlük kazanmayan ve gayrimeşru kabul edilen sıradan etkileşim biçimlerini görünür kılmaktadırlar. Bu noktada, gözlemediği kamusal işlerdeki nispi özelleşme dozajını Osmanlı kurumları açısından, belki de onlardan da çok rasyonel ve evrensel olma iddiasındaki Cumhuriyet kurumları açısından “düşünülmemiş” bir şey olarak yorumlayan Marc Aymes’in analizine ka-

tılıyoruz.¹⁵³ Bu saptama bizi de yönetim meselesini sadece katı resmi kodlama açısından değil, sosyolojik etkinlik açısından da düşünmeye sevk ediyor: Bu kurum, Salzmänn'in güzel deyimiyle söyleyecek olursak, bir *vernacular government* biçimi görmemizi sağlıyor.¹⁵⁴ Gündelik yaşamdaki aracılık rolü nedeniyle, muhtarlık kurumu "nizam verme ve uzlaşma" bileşimini rutin işleyişi içinde daha iyi kavrama olanağı veriyor.

1930'lu yıllarda olduğu gibi, günümüzdeki bazı karar vericiler de muhtarlıkları kaldırmayı tasarlıyorlar. Muhtarın görevleri fiilen azalıyor: Eski-den muhtarlar tarafından verilen veya tasdik edilen birçok belgeyi artık daha uzaktaki kurumlar veriyor. Adresin de bağlandığı T.C. Kimlik Numarası ve kayıt sistemi uygulamaları sonucunda, ikametgâh belgelerinin verilmesinde muhtarların rolü artık azalıyor; e-devlet uygulamasının giderek yerleştirilmesi muhtarlık kurumunun işlevlerini daraltıyor. Muhtarların temsil ettikleri bu yakınlık, aracılık ve kişiselleşme ile yönetim modelinden mahrum kaldıktan sonra, idarenin, teknik olanakların dışında, ne ölçüde işleyip işleyeceğini gözlemek ilginç olacak.

153 Özellikle bkz. Gilles Veinstein, "Sur les nâ'ib ottomans", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, no. 25, 2001, s. 267.

154 Ariel Salzmänn, *Tocqueville...*, s. 127.

Türkiye’de Bağışlarla Sağlanan Askerî Hâkimiyet

ANOUC GABRIELA CORTE-RÉAL PINTO

Türk ordusu genellikle “toplumun üstünde” yer alan, özellikle toplumun rasyonalizasyonu ve sekülerizasyonu yönünde uğraşan vesayetçi bir yapı olarak sunulur. Bununla birlikte, orduya yapılan bağışlar ordu ile toplum arasında geçiren bir sınır olduğunu ortaya koymakta ve hem yönetim biçimlerinde hem de askerî vesayetin meşrulaştırılmasında bir çeşitliliğe işaret etmektedirler.¹

Burada, ordunun hâkimiyetini ele alan incelemelerde genelde görmezden gelinen bağış sektöründen hareketle, bağışların, genel askerî hâkimiyet biçimleri tarafından sahiplenilirken, aynı zamanda bu hâkimiyet için nasıl bir tehdit unsuruna dönüştüğü söz konusu edilecektir.² Başka bir ifadeyle, bağış uygulaması ve bunun ordu ile bağlantıları üzerinden bir nesnelleştirme biçimi olarak anlaşılan askeriye’nin gücünün “gündelikleşme”³ (*Veralltäglicung*), karizmatik meşruiyetinin ekonominin koşullarına uyum sağ-

- 1 Askerlerin modernleştirici rollerini öven teoriler hakkında, karş. Manfred Halpern, “Middle Eastern Armies and the New Middle Class”, John Johnson (yön.), *The role of the military in underdeveloped countries*, Princeton University Press, Princeton, 1962; Lucien Pye, “Armies in the Process of Political Modernization”, J. Johnson (yön.), *The role...*; bu rolü öven Türk tarih yazımı hakkında, karş. Étienne Copeaux, *Espaces et temps de la nation turque. Analyse d'une historiographie nationaliste 1931-1993*, CNRS Éditions, Paris, 1997.
- 2 Bağışlar ve hâkimiyet arasındaki bağların teorik çerçevesi için, karş. Béatrice Hibou, *Anatomie politique de la domination*, La Découverte, Paris, 2011, s. 42-49.
- 3 Amerikalı işlevselci Talcott Parsons’ın İngilizceye yaptığı çeviriden esinlenen Fransızca çeviriler önceleri Weber’in *Veralltäglicung* kavramını “rutinleşme” terimiyle indirgeyerek karşılamışlar, daha sonra “gündelikleşme” terimini kullanarak bu sürecin çok yönlülüğünü yansıtmışlardır. Bu konuda, karş. Max Weber, *Sociologie des religions*, Gallimard, Paris, 1996, s. 123-124; Max Weber, *Le Savant et le Politique*, La Découverte, Paris, 2003, s. 201; Étienne Balibar, “La ‘quotidianisation’ du charisme selon Max Weber”, seminer, Université Lille 3, 3 Kasım 2004.

lama sürecinin ikircikliliğini ortaya koymak söz konusudur. Bu yolla geleneksel teorik ikilikler aşılabacak ve ister bağışların devletleştirilip ordunun özelleştirilmesi, isterse bağışların sekülerleştirilip askerin gücünün kutsallaştırılması veya toplumun askerileştirilip askerin gücünün sivilleştirilmesi söz konusu olsun, zıt süreçlerin eşzamanlılığı ve birbirine bağımlılığı ortaya konacaktır.

Bu amaçla, dinî bağışların çerçevesini çizen hukuki düzenlemelerin soykütüğünü kısaca çizdikten ve “GONGO”⁴ (Government Organized Non Governmental Organization, Devlet Tarafından Oluşturulmuş Sivil Toplum Kuruluşları) olan Türk Hava Kurumu (THK) ile TSK Mehmetçik Vakfı’nı –birincisi havacılık, ikincisi de çatışmalarda ölen ve yaralanan askerlerin ailelerine yardım alanlarında çalışmaktadır– tahlil ettikten sonra, ilk önce kamu iktidarlarının dinî bağışları denetim altına almakta, hatta ordunun bu İslâmî kaynakları sahiplenmekte kullandıkları bazı mantıkları ve araçları sergilemek istiyoruz. Esas olarak, bu kurumların oluşturulmasının siyasal özerkleşme olasılıklarını azaltmayı nasıl hedeflediğine ve nasıl İslâmî hayırseverliği sekülerleştirirken ordunun İslâmî ölçüde kutsallaştırılmasına katkıda bulunduğuna ışık tutulacak. İkinci bölümde, 1995’te savaş çabaları için düzenlenen bir bağış kampanyasının analizi aracılığıyla, sivil denem toplum içinde ordunun dayanaklarının nasıl çoğaldığı, başka bir deyişle askerî ağlının topluma eklemlenme noktalarını çeşitlendirerek zaman ve uzam içinde hangi yollarla güçlendikleri araştırılacak. Bununla birlikte, vermek inanmak anlamına gelmez: En sonda da, “vatanseverlik” diye nitelenen bağışların çok anlamlılığının ve askerî hâkimiyet üzerindeki beklenmedik etkileri incelenecek. Böylelikle, parasal ve simgesel kaynaklar olarak bağışların ve askerî gerçek hükümet kuruluşlarının nasıl çift taraflı kesen silahlar olabileceklerini göstermeyi deneyeceğiz: bağışlar ve bu yarı-askerî hayır kurumları birçok sahiplenme ve itirazın nesnesi olarak askerî vesayeti meşrulaştırabilecekleri gibi, gayrimeşru da kılabilirler. Temelde de bağış prizması aracılığıyla askerî hâkimiyetin gündelik yaşamdaki tersine çevrilebilirliği ve tamamlanmışlığı öne çıkarılacaktır.

4 “GONGO”, sivil denem topluma ait olan, ama merkezi iktidarın etkisi altındaki kurumları ifade eder. Bu olayın önceden de emsalleri mevcuttur, özellikle de Quintan Wiktorowicz tarafından tahlil edilen Ürdün “kraliyet-STK”larını akla getirmektedir: “The political limits of Non governmental Organizations in Jordan”, *World Development*, c. 30, no. 1, Ocak 2002; tüm dünyadaki “GONGO”ların kıyaslaması için, bkz. Angola’daki Eduardo Dos Santos vakfı örneği: Christine Messiant, “La fondation Eduardo Dos Santos”, *Politique africaine*, 1999, no. 73; Rusya ve bazı derneklerle Savunma Bakanlığı arasındaki organik bağlar hakkında, karş. Françoise Daucé, “Le mouvement des mères de soldats à la recherche d’une place dans la société”, *Revue d’études comparatives Est-Ouest*, c. 28, no. 2, 1997; veya Tunus 26.26 fonu hakkında, Béatrice Hibou, *La force de l’obéissance. Économie politique de la répression en Tunisie*, La Découverte, Paris, 2006, s. 42-49.

Türkiye’de dinî bağışların devletleştirilmesindeki tamamlanmamışlık

Türkiye’de devlet tarafından özel dinî bağışların çerçevesinin çizilmesi ve sahiplenilmesini incelemeye geçmeden önce, Kurban Bayramı’nın uygulamaları, simgesel anlamları ve gündeme getirdiği ekonomik ve politik hesaplar hakkında kısa bir hatırlatmanın faydası var.

Kurban Bayramı: Bütüncül bir toplumsal olgu

Ramazan’dan sonra verilmesi mecburi olan zekâtın dışında, her Müslüman zenginin statüsü ve toplumsal baskıdan ötürü yerine getirmesi gereken ve sadaka terimiyle ifade edilen “gönüllü” bağış biçimleri de vardır.⁵ Kurban Bayramı sırasında yapılan bağışlar da bu kategoriye girer. Hicri yılın son ayında, haccın onuncu gününde geleneklere göre kurban kesilmesi, Allah’ın isteği üzerine kurban etmeye hazırlandığı oğlu, son anda Allah’ın indirdiği koç sayesinde kurtulan İbrahim Peygamber’in bağlılığının ve inancının hatırasıdır.⁶ Ritüel nitelikli bu kurban hem Allah’ı müminlere bağlayan dikey, hem de müminleri kendi aralarında bağlayan yatay birliğin simgesidir. Bu yatay birlik, kurban etinin cemaat içindeki muhtaçlara dağıtılması sayesinde gerçekleşir. Başka bir deyişle, bu cömertlik Allah’a karşı yerine getirilmesi zorunlu bireysel yükümlülükler ile dünyevi cemaate karşı maddi sorumlulukların kesiştiği noktada yer alır ve böylelikle toplumdaki dinsel, sosyal ve ekonomik çeşitli boyutları birleştirir.⁷

Nitekim, yılın bu dönemine önemli bir insan ve zenginlik dolaşımı damgasını vurur: Mekke’de hacca gidilir, kabirler, hastalar ve yetimler ziyaret edilir, giysiler satın alınır, gıda ve para dağıtılır.⁸ Türkiye’de bu dinî bayram sırasında kesilen kurbanlar, gıda ve giysi alımları, verilen armağanlar ve bağışlar Ankara Ticaret Odası’nın tahminine göre 2007’de yaklaşık 2 milyar dolarlık bir harcamayı temsil etmektedir.⁹ Bu vesileyle, perakende fiyatları 192-307 dolar arasında değişen 2 milyon koyun ve fiyatları 1.154 ile 2.307

5 Amy Singer, *Charity in Islamic society*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 65-79; hayırseverlik uygulamaları hakkında ayrıca karş. Paul VEYNE, *Le pain et le cirque. Sociologie historique d’un pluralisme politique*, Seuil, Paris, 1995.

6 Zakaria Rhani, “Les récits abrahamiques d’après les traditions judaïque et islamique”, *Archives de sciences sociales des religions, Varia*, no. 142, Nisan-Haziran 2008.

7 Roger Caillois, *L’homme et le sacré*, Gallimard, Paris, 1991 (birinci basım 1939), s. 166; ayrıca karş. François Georjeon, Fariba Adelkhah (yön.) *Ramadan et Politique*, CNRS, Paris, 2000, s. 150; Fariba Adelkhah, “Économie morale du pèlerinage et société civile en Iran: les voyages religieux, commerciaux et touristiques à Damas”, *Politix*, c. 77, no. 1, 2007, s. 39-54.

8 A. Singer, *Charity...*, s. 79.

9 “Kurban Bayramı Etkisi”, *Ankara Ticaret Odası*, 2005 ve 2007.

dolar arasında değişen 600.000 dana devlet tarafından onaylanmış çok sayıda hayır derneği ve vakıf aracılığıyla kesilmiştir. Bu dernek ve vakıfların en ön sıralarında asker aileleri için kurulmuş melez bir askeri kurum olan TSK Mehmetçik Vakfı, Başbakanlığa bağlı ve zorunlu din eğitimini ve Türkiye sınırları içindeki resmen kayıtlı tüm camilerin yönetimini sağlamakla yükümlü Diyanet İşleri Başkanlığı ile toplum arasındaki arayüzde yer alan Diyanet Vakfı, siyasal İslâm'ın medyatik-hayırseverlik alanındaki kolu olan Deniz Feneri derneği, lösemiye karşı mücadele amacıyla kurulmuş LÖSEV Vakfı, Türk Hava Kurumu ve son olarak da Kızılay yer almaktadır. Polis denetiminin dışında kalan özel alanlarda gerçekleştirilen kurban kesimleri nedeniyle, bu mal ve sermaye dolaşımını kesin olarak rakamlandırmak çok güçtür. Kamu yönetimlerinden izinli kuruluşlar için bile, Kurban Bayramı sırasında toplanan resmi bağışların bütününe ilişkin verilerin bir arada derlendiği resmi bir istatistik mevcut değildir.¹⁰

Bu servet dolaşımı ve valilik veya Bakanlar Kurulu tarafından tanınan, halka bağış çağrısı yapmayı, “kurban sahipleri” adına vekâleten kurban kesebilmeyi sağlayan yasal ayrıcalık arayışı özel İslâmî hayır dernekleri ile bu özel ekonomik, politik ve sembolik kaynakları denetlemek ve sahiplenmek isteyen GONGO arasında rekabete neden olur. Ama kurban kesiminin bu şekilde giderek aracılı hale gelmesi ve metalaşması kurban uygulamalarının giderek standartlaşmasından da ayrı düşünülemez. 1996'dan beri, bağışlar toplandıktan sonra hem şeri kurallar hem de T.C. yasaları tarafından bağlanan vekil durumdaki dernek, taşeron durumdaki bir mezbahayla birlikte Kurban Bayramı'nın kutsal üç gününden birinde hayır kuruluşunun bir temsilcisinin, sağlık kontrolü için bir veterinerin, yasal denetim için bir noterin ve şayet istenirse bir imamın nezaretinde kurban kesimini düzenlemek zorundadır.¹¹ Geleneksel helal kesim ritüeline uyulması dışında, bu bayram sırasında kesinlikle uyulması gereken ek dinî kurallar da vardır: kurbanın hangi sırada yapılacağı veya kurban günü sabahı dua okunması gibi. Kurban kesilip parçalandıktan sonra etin bir bölümü en muhtaçlara dağıtılır. Daha sonra, noter tarafından tutulan zaptın bir kopyası ve dernek sorumlusu tarafından kaleme alınan bir teşekkür mektubu bağışçılara gönderilir. Son olarak, 2007'de fiyatları cinsine ve boyuna göre parça başına 4 ile 7 dolar arasında değişen kurban derileri, sadece doğrudan parasal değerleri bakımından değil, hayır kurumlarının faturalarına yansıtılan masrafların doğruluğunu uzaktan ve sonradan denetleme olanağı verdikleri için de önemli bir si-

10 Mülakat, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden bir yetkili, İstanbul, Haziran 2010.

11 İslâm dininde kurban uygulaması hakkındaki ayrışan yorumların ve teknik-yasal uyarlamaların bir analizi için, karş. Constant Hames, “Le Sacrifice animal au regard des textes islamiques canoniques”, *Archives des sciences sociales des religions*, no. 101, 1998, s. 5-25.

yasi mücadeleye konu olurlar. Çünkü bu derilere ilişkin verileri, sonradan teslim edilen hayvan derilerinin sayısı ve cinsiyle karşılaştırmak mümkündür.¹² Bu nedenle devlet açısından, hukuki mekanizmalar aracılığıyla, kurban derilerini merkezileştirmek büyük önem taşır, çünkü vergi kaçırma çabaları ve bağışlara yasadışı yollardan el konması ancak böyle engellenebilir.

Dinî bağışların askeri-polisiye denetime sokulması çabası

Dinî bağışların, olası siyasal hasımların da erişebilecekleri ekonomik ve simgesel kaynaklar olarak denetlenme ve devletleştirilme teknikleri çok sayıdadır; hem bağış çağrılarına doğrudan konan klasik hukuki kısıtlamaları, hem de yasal açıdan özel ve sivil olmakla birlikte organik olarak orduya bağlı “Truva atı” derneklerin dinî hayır yarışına sokulmasını kapsarlar.

Mücadeleye giren çok sayıda kuruluş arasında, TSK Mehmetçik Vakfı ve Türk Hava Kurumu gibi kurumlar “tanımlanamayan siyasi cisim” statüleriyle olduğu kadar,¹³ mali ve siyasi önemleriyle de sivrilirler. Örneğin 2007’de, TSK Mehmetçik Vakfı Kurban Bayramı sırasındaki cömertlik ve bağışlardan en çok istifade eden kurumlardan biri olmuştur. Bu konum, 2008’deki gelirlerinin dörtte üçünü niçin bu dinî bayram sırasında temin ettiğini açıklamaktadır.¹⁴ 1925’te Mustafa Kemal tarafından çıkarılan özel bir kanunla havacılık endüstrisini geliştirmek amacıyla kurulan THK ve 1982’de darbeci generaller tarafından “istisna hal”¹⁵ sırasında çatışmalarda ölen askerlerin ailelerine yardım maksadıyla kurulan TSK Mehmetçik Vakfı gerek amaçları, sosyolojik bileşimleri ve olağanüstü kuruluşlarıyla iki “GONGO” durumundadırlar. Bu iki kuruluş, Tunus’taki ulusal dayanışma fonu 26.26, Rusya’daki Ebeveynler Komitesi veya Angola’daki Eduardo dos Santos Vakfı’nı da andırmaktadır.¹⁶ Tarihsel bir perspektiften bakıldığında, Türkiye’deki kısmen askerî bu iki hayırseverlik kurumu Osmanlı’daki hemen hemen devlet kaynaklı hayırseverlik uygulamalarının uzantısında yer almaktadırlar. Jön

12 Karş. Tablo 1; “Eti benim derisi de benim”, *Aksiyon*, 6 Mayıs 1995; “Mehmetçik’ten Helal Kurban: Kurban derilerinin tamamını Türk Hava Kurumu’na teslim edecek olan Mehmetçik Vakfı”, *Sabah*, 19 Aralık 2005.

13 Martin-Denis Constant, “À la quête des OPNI [objets politiques non identifiés]. Comment traiter l’invention du politique?”, *Revue française de science politique*, c. 39, no. 6, 1989.

14 “Kurban Bayramı Etkisi”, 2007; Vakıfta çalışan bir kadınla mülakattan, TSK Mehmetçik Vakfı, İstanbul, Mayıs 2009.

15 “İstisna hal devleti, bir diktatörlük modeli değil, hukuka ara verilen bir boşluk, kenomatik (*kénomatique*) bir haldir”, Giorgio Agamben, *Homo Sacer*, II, 1, *État d’exception*, Seuil, Paris, 2003 s. 82.

16 THK’nın melez bileşimi hakkında, 27074 sayılı *Resmî Gazete*’deki THK tüzüğü’nün 11. maddesine bakın (4 Aralık 2008); TSK Mehmetçik Vakfı sadece emekli generaller tarafından yönetilmektedir.

Türklerin zamanında halka yönelik cemiyetlere bağış çağrıları İttihat ve Terakki Cemiyeti eliti tarafından denetlenmekle kalmıyor, topluma daha iyi nüfuz etmek ve özel sermayeleri çekmek için araçsallaştırılıyordu. Yarı-kamusal ve neredeyse askerî üç cemiyet, bir yanda saltanat kaldırıldıktan sonra kapatılan Osmanlı Donanma-yı Milliye İane Cemiyeti ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, diğer yanda –Kızılay adıyla– faaliyetini hâlâ sürdüren Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti, hayırseverlik üzerinden topluma nüfuz etmenin başlıca araçlarını oluşturdular.¹⁷ Yaklaşık yetmiş yıl sonra askerî rejim döneminde, 23 Haziran 1983'te çıkarılan Yardım Toplama Kanunu da bağışlarda neredeyse devlet kurumu denebilecek Türk Hava Kurumu lehine giderek artan bir merkezileşmeye yol açarken, bağışlar üzerinde ve dernekler çevresinin bütününde polis denetiminin güçlenmesini beraberinde getirdi.¹⁸ Kamu düzeni bahanesiyle bu kanunun çıkarılması ve zekât ile fitreye bağlı bağışların tamamıyla kurban derilerini merkezi bir şekilde toplayıp, sonra bir bölümünü Kızılay ve Diyanet Vakfı gibi Gongos dağıtan THK'ya tanınan ayrıcalık, askerler ve polisler için bu bağışların bir bölümüne dolaylı şekilde el koyma yolu oluyordu. Ordu ve polis böylece özel servetlerin birikim ve dolaşımını da gözetim altında tutabildiler. Sivil denem toplumun devlet tarafından dayatılmış temsilcisi olan ve sadece üst düzey askerî ve sivil erkân tarafından yönetilen THK, bu kanun uyarınca kesilen kurbanlar için noter denetiminde kayıt tutmak zorundaydı. Böylece, kurban derilerini toplamak her hayır kurumundaki zenginleşmeyi daha iyi tahmin etmeyi ve olası kaçaklar ile kamu malı suiistimallerini azaltmayı sağlayacaktı. Ama bağışların bu şekilde THK lehine merkezileştirilmesi, aynı zamanda Türk devletine ve onun temsilcilerine karşı siyasal özerkleşmeye yönelik mali kaynakları uzaktan denetim altına alıp azaltma imkânı sunuyordu.¹⁹ Yine de yasal zorlama ile THK lehine getirilen bu merkezileşme sadece Ramazan ayındaki zekât ve fitreleri kapsamaktadır: Kurban Bayramı'nda isteğe bağlı olarak yapılan bağışlar –kurban derileri dışında– devlet tarafından THK aracılığıyla zorla sahiplenilmemektedir. Öyle ki bu uygulamanın son derece ayrışık niteliği ve isteğe bağlı olması Kurban Bayramı boyunca hayır kurumları piyasasında çok şiddetlenen bir rekabetin sürmesine zemin hazırlamıştır. Üstelik THK lehine bu kanuna da otomatik bir biçimde uyulmamaktadır, çünkü dinî bayramlara ilişkin kamu politikaları “müminlerin onları algılayışlarına göre do-

17 Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet 1876-1914* İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 42; Hüsnü Ada, “The first Ottoman civil society organization in the service of the Ottoman state”, yayımlanmamış bitirme tezi, Sabancı Üniversitesi, İstanbul, 2004.

18 23 Haziran 1983'te çıkarılan kanun.

19 THK yönetiminin bileşimi konusunda bkz. 4 Aralık 2008 tarihli ve 14307 sayılı tüzüğün 11. maddesi.

gal olarak esnemektedir, çünkü müminler de toplumsal alana özerk bir biçimde nüfuz etmektedir”.²⁰ THK kanunu uygulamak için birçok kez polise başvurmak zorunda kaldı.²¹ Günümüzde bile kanunun tam olarak uygulanmasını sağlamak olanaksızdır: standartlaşma yokluğu, Kurban Bayramı sırasında sadaka, Ramazan’da da zekât ve fitrenin isteğe bağlı, özel ve ayrışık niteliği bu kanunu uygulanamaz hale getirmektedir.²² Üstelik kanuna göre bu bağışlardan istifade edenler değişmektedir ve meşruiyetlerine karşı nüfusun bir bölümünden geniş ölçüde itirazlar yükselmektedir: Kurban kesiminin aracılara başvurmadan sürdürülmesi, bazı derneklerin kurban derilerini THK’ya vermeye direnmesi veya son dönemde THK’nın amaçlarının klasik hayır kurumlarıyla daha iyi rekabet etmesini sağlayacak şekilde çeşitlendirilmesi bunu doğrulamaktadır. Yakın zamanda THK yöneticilerinin orman yangınlarına karşı mücadelede kurumun rolünü öne çıkarmaları bunun örneklerinden biridir.

1980 darbesinden sonra hayır kurumları sektörünü yönetmeliklere bağlama yönündeki çok sayıda girişim –aşağıdaki Tablo 1’de kısaca hatırlatılmaktadır– bağış dolaşımını uzaktan denetlemenin bir diğer yolunu oluşturmaktadır ve “yönetmeliğe bağlamak aynı zamanda bir tehlike olduğunu kabullenmektir”²³ olgusunu da zımni olarak teyit etmektedir.

1980’den beri dinî bağış uygulamalarını kuşatan istikrarsızlık ve yasal belirsizlik, İçişleri Bakanlığı’ndan, askerlerden veya Millet Meclisi’nden gelen, birbiriyle çelişkili bir kanun, kararname ve yönetmelik yığınının ürünüdür. Bu metinler, sadece devlet ile sivil diye nitelenen toplum arasında değil, doğrudan devlet bünyesinde de ciddi mücadeleler yaşandığını ortaya koymaktadır. Bu tabloya bakıldığında, 1986’da, yani iktidarın yeniden sivilere geçmesinden birkaç yıl sonra, ekonomide liberalleşmeden ve kamusal alanın “sivilleşmesinden” yana olan Başbakan Turgut Özal ile onun partisi olan Anavatan Partisi’nin (ANAP), bir yandan askerlere karşı iktidarlarını ve meşruiyetlerini güçlendirmeye, diğer yandan da çok yüksek bir enflasyon altında ezilen ve sosyal hakları kısıtlanmış bir nüfus nezdinde de hükümetin meşruiyetini artırmaya uğraştıkları görülmektedir. Sosyal amaçlı oldukları resmen açıklanan ve neredeyse vergi diye nitelendirilebilecek yeni kaynaklara dayandırılan bütçe dışı fonlar kurulması, bu sivil politika beyanının öncelikli araçlarından biriydi. O zaman, subaylar ve valiler tarafından yönetilen THK’ya cuntanın ve İçişleri Bakanlığı’nın tanıdığı ayrıcalıklar, ANAP hâki-

20 F. Georgeon, F. Adelhah (yön.), *Ramadan...*, s. 149.

21 Mülakat, TUSEV uzmanı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü’nde görevli, İstanbul, Haziran 2010.

22 A.g.e.

23 Pierre Lascoumes, Patrick Le Galès, (yön.), *Gouverner par les instruments*, Sciences Po, Paris, 2004, s. 32.

TABLO 1
Dini Bağışlar Etrafından Yaşanan Kurumlar Arası Savaş

<i>Kurumlar</i>	<i>Hukuki metinler</i>	<i>Bağış dolaşımında yeniden paylaşım ve sorumluluklar</i>
Askerî cunta	2860 sayılı kanun (23/06/83)	Bağış toplamak için her yıl içişleri bakanlığından veya bakanlar kurulundan izin alma zorunluluğu. Kurban derilerini, bağışsıklarını, fitre ve zekâtları toplama konusunda THK yetkili kılınır. Yardım toplama faaliyetinde görevlendirilen personele kurumca ücret verilebilir.
İçişleri Bakanlığı	18652 sayılı yönetmelik (31/01/85)	Kurban derilerini toplama tekelinin THK'ya bırakılması, bu derilerin % 20'sinin Kızılay'a, % 20'sinin Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu'na, % 5'inin Diyanet Vakfı'na bırakılması (madde 22).
Meclis	3294 sayılı kanun (29/05/86) Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu'nun kurulması (SYDTF)	Daha önce adı geçen kurumlara ek olarak, bu yeni kanunla kurulan vakıfların da dahil edildiği ve daha sonra çıkarılan yönetmeliklerle belirlenen yüzdelere göre yapılan paylaşım (madde 8c).
İçişleri Bakanlığı	21216 sayılı <i>Resmî Gazete</i> 'de yayımlanan yönetmelik (2/05/92)	Kurban derilerinin ve bağışsıklarının, zekât ve fitrenin toplanmasında THK tekeli, sağlanan kazancın % 40'ının bu kurumda kalması, % 25'inin SYDTF, % 15'inin Kızılay, % 15'inin Çocuk Esirgeme Kurumu, % 5'inin Diyanet Vakfı'na dağıtılması (madde 18).
İçişleri Bakanlığı	23327 sayılı <i>Resmî Gazete</i> 'de yayımlanan yönetmelik (29/04/98)	Kurban derilerinin ve bağışsıklarının, zekât ve fitrenin toplanmasındaki tekelin, SYDTF'yi yöneten Sosyal Yardımlaşma Genel Müdürlüğü'ne bırakılması (madde 4). Bu genel müdürlük kayıtları tutmakla da görevlendirilir (madde 15). Bu gelirlerin tamamına yakınına, doğrudan Başbakanlığa bağlanan SYDTF'yi besleyen ve yeniden dağılımını gerçekleştiren Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları'na bırakılır. Kalan % 4 yukarıda adı geçen dört geleneksel kuruluş arasında eşit olarak paylaştırılır (madde 22).
İçişleri Bakanlığı	23919 sayılı <i>Resmî Gazete</i> 'de yayımlanan yönetmelik (27/12/99)	Kurban derilerinin ve bağışsıklarının, zekât ve fitrenin toplanmasında tekel THK'ya geri verilir (madde 15). Gelirlerin paylaşımı, % 50 SYDTV, % 40 THK, % 4 Kızılay, % 3 Diyanet Vakfı ve % 3 Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu'na olmak üzere yeniden düzenlenir (madde 22).

TABLO 1 (devamı)

<i>Kurumlar</i>	<i>Hukuki metinler</i>	<i>Bağış dolaşımında yeniden paylaşım ve sorumluluklar</i>
Bakanlar Kurulu	27074 sayılı <i>Resmi Gazete</i> 'deki tüzük (4/12/08)	THK yönetim kurulu bileşiminde sivil hükümet ve hükümete yakın dernek ve kurumlar lehine değişiklik.
İçişleri Bakanlığı	27985 sayılı <i>Resmi Gazete</i> 'de yayımlanan ve 27/12/99 tarihli yönetmelikte değişiklik yapan yönetmelik (5/07/11)	Yardım toplanmasını denetlemekle görevlendirilen yeni bir sivil otoritenin tesisi: İl Dernekler Müdürlüğü.

Kaynak: Yazar tarafından THK'nın sunduğu belgeler içinde, yardım toplanması usullerine ilişkin kanunlar ve yönetmeliklerden hareketle yapılan tarama; "Kurban derisi operasyonu", *Hürriyet*, 18 Mart 1998; THK internet sitesi: <http://www.thk.org.tr> (son olarak 31 Ocak 2011'de bakıldı). Anayasa internet sitesi: <http://www.anayasa.gen.tr/yonetmelik-liste-tam.htm>.

miyetindeki yeni meclis tarafından çıkarılan 1986 tarihli kanunla kurulan ve Başbakanlığa bağlı yeni bir genel müdürlük tarafından yönetilen Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu ile geri alındı (karş. Tablo 1). Daha sonra, kamuya bağış çağrısı yapma ve yardım toplanmasını denetleme yetkisine sahip İçişleri Bakanlığı tarafından çıkarılan iki yönetmelik de ilk metni değiştirdi: 1998'de THK aleyhine çıkan yönetmelikle kurban derisi toplama tekeli bu kurumdan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu'na geçti, sonra 1999'da THK'ya geri döndü. Başka bir deyişle, dinî bağışlar konusundaki bu yasal belirsizlik bir tarafında güvenlikten sorumlu devletçi seçkinlerin –en ön saflarında ordu ve polis yer almaktadır– ve diğer tarafında ise onlara meydan okuyan, meşruiyet ve kaynakları kısmen İslâmî dayanışma üzerinde yükselen sivil siyasetçilerin yer aldığı sürekli bir gerilimi yansıtmaktadır. Ama bu dinî bağışlar, sivil hükümet adına kamu düzenini sürdürmek için çalışan devlet kurumları bünyesinde de çatlaklara yol açabilmektedir. İçişleri Bakanlığı'nın 1998'de kabul ettiği, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu lehine olan yardım toplama usullerine ilişkin yönetmeliğin 28 Şubat 1997 tarihli askerî "tavsiyeleri kararları"ndan biriyle çelişmesi de bunu göstermektedir.

Demek ki kurumlar arasında yaşanan, dinî bağışları düzenlemeye yönelik bu mücadeleler, sermayenin liberalleşmesi ve –özellikle göçmen Türk işçilerinden kaynaklı– yeşil sermayenin giderek artan ulusötesi dolaşımı sonucunda çoğalan devlet alanından özerkleşme olasılıklarını denetim altına alıp, uzaktan sınırlamaya yönelik devlet aygıtı çabasını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Türkiye'de 1980'li yıllardan bu yana gözlemlenen siyasal İslâm'ın yükselişi ve askerlerin 1997'de gerekçe olarak öne sürdüğü "İslâmî tehdit"

Türkiye’de bağışların devletleştirilmesi yönündeki bu girişimleri izah edebilecek etkenler arasındadır.

Bağışların sekülerleştirilmesi ve İslâmî tehdit

*Bağışlar üzerinden, 1980’den bu yana
ordu ile siyasal İslâm arasındaki çatışmanın kısa yol haritası*

1970’li yılların sonunda sosyal koşulların bozulması ve devletin meşruiyetini giderek yitirmesi sonucunda neredeyse bir iç savaş halini alan siyasal durum karşısında, 1980-1983 arasında iktidarda kalan askerî rejim “Türk-İslâm sentezinin”²⁴ resmen öne çıkarılması yönünde bir tercih yapmış ve bu anlayış Türk eğitim sistemine derinlemesine nüfuz etmişti. Eşzamanlı olarak Sünnî İslâm’a dayanan zorunlu din dersi uygulamasına geçildi. Ama yeni aktörlerin bu şekilde devlet bünyesine dahil edilip, kendini laikliğin baş koruyucusu ilan eden ordunun İslâmî seçeneklere başvurması ilk zamanlar özellikle sosyalist ve komünist siyasi muhalifleri bertaraf edip zorunlu bir toplumsal barış getirilmesine bir meşruiyet zemini sağladıysa da, diğer yandan da askerî vesayet dışında giderek güçlenen siyasal İslâm’ın önünü açtı. Açılan bu fırsat penceresi, Özal hükümeti döneminde ekonomide ve kısmen de siyasetteki liberalleşme, petrodolarların ve göçmen Türk işçilerin gönderdikleri dövizlerin Türkiye’ye gelişi ile de çakıştı. Bu para girişi İslâmî harekete yakın derneklerin ve girişimcilerin gelişmesini besledi.²⁵ Türk ekonomisinin keyfi bir şekilde açılmasının yan ürünleri olan ve sık sık tekrarlanarak geleneksel partilerin meşruiyetini zedeleyen skandalların dışında, en geri kalmış bölgelere bile kılcal damarlara varınca ya dek nüfuz eden bu ağlar Refah Partisi’nin (RP) 1995 seçimlerindeki zafetine büyük katkı yaptılar. RP de bu dinî kurumların büyümesini teşvik etti. Toplum ile ekonomik liberalleşme sürecine ciddi eleştirileri olan alternatif bir ekonomik projesi olan Müslüman muhafazakâr bir parti arasındaki

24 Banu Eligür, *The mobilization of Political Islam in Turkey*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, s. 97; Étienne Copeaux, *Espaces et temps de la nation turque. Analyse d’une historiographie nationaliste 1931-1993*, CNRS Éditions, Paris, 1997.

25 Erbakan tarafından kurulan Milli Görüş hareketine dahil olan ve İslâm Toplumu Milli Görüş Teşkilatı (ITMGT) adı altında toplanmış kuruluşlar, 1997’de Avrupa’nın yaklaşık 252 kentinde örgütlüydüler. Bulundukları ülkeler arasında Almanya, Hollanda, Avusturya ve Fransa başta geliyordu. Bu örgütler her yıl 14.000 öğrenci yetiştiriyorlardı. Elles formaient près de 14.000 étudiants annuellement. ITMGT’ye ait binaların değeri 100 milyon DM’a yakındı. Teşkilat yöneticilerinin açıklamalarına göre, ITMGT’nin kaynaklarının bir bölümü hac gelirlerinden, zekât ve fitrelerden, bir bölümü de Refah Partisi’ni destekleyen iş adamlarının yaptıkları bağışlardan geliyordu. Birol Yeşilada bu bağışları “cihad parası” diye isimlendirmişti: Birol Yeşilada, “Millî Görüş, İslâm’ın neresinde?”, *Cumhuriyet*, 18 Nisan 1997, karş. B. Yeşilada, “The virtue party”, *Turkish studies*, c. 3, no. 1, 2002.

iç içe geçmenin giderek güç kazanması askerler tarafından, özellikle de Batı Çalışma Grubu tarafından yakından denetlenmeye başladı ve bu sürecin sonucunda 28 Şubat'a gelindi. Refah Partisi'nin iktidara gelmesini engellemek amacıyla kurulan bir koalisyonun (ANAYOL: ANAP-DYP) dağılmasından sonra, İslâmî meselelere ilişkin kamusal tabuların RP temsilcileri tarafından birçok kez yıkılması, doğrudan ve dolaylı askerî müdahaleyi haklı çıkarmak için kullanıldı. Bir gün önce İranlı temsilcilerin de izlediği ve seyircilerin şeriat isteyen sloganlar attığı Filistin yanlısı bir temsilin sahnelendiği Sincan'dan ertesi gün tanklar geçti. Bunu, 28 Şubat 1997'de toplanan Milli Güvenlik Kurulu'nda generallerin hükûmete yaptığı ve kamuya da açıklanan on sekiz maddelik bir uyarı izledi. Böylece siyasal İslâm'ın Türk ordusu tarafından kabul edilme süreci resmen sona erdi. Bu medyatik gövde gösterisi sırasında, Refah Partisi çevresinde kümelenmiş dernekler askerler tarafından doğrudan hedef alındılar ve kurban derisi toplama konusunda THK'nın tekeli yeniden beyan edildi, böylece isteğe bağlı bağışlar devlet tarafından merkezileştirildi.²⁶ O zaman İslâmî tehdit, askerlerin ülkeye yönelik tehdit sıralamasında PKK'yı (*Partiya Karkeren Kurdistan*) bile geride bırakarak, ilk sıraya "yükseldi".²⁷ Ama daha önceki askerî darbelerden farklı olarak, bir kargaşa ortamı bulunmaması ve Avrupa Birliği'yle artan karşılıklı ekonomik ve politik bağımlılık ordunun iktidara doğrudan el koymasını büyük ölçüde engelledi. Böyle bir tavrın pek meşru sayılamayacağı ve özellikle de piyasa istikrarını ve Avrupa Birliği ile olan gümrük birliğini tehdit edeceği düşünülmüştü. Demokrasi şeklen korunmalıydı. Hiç kuşkusuz bu nedenle İslâmî köktendinciliğe ve irtica tehdidine karşı tam anlamıyla psikolojik harp başlatıldı. Bu psikolojik harp ordu, TÜSİAD (Türk Sanayici ve İşadamları Derneği) ve sivil tabir edilen toplumdan çıkmış bazı gazeteler ve dernekler tarafından yürütüldü. Türk tarih yazımından yansımalar içeren medya kampanyaları, yeşil tehdide bağlı korkuları beslediler. Ordu bünyesinde Batı Çalışma Grubu tarafından hazırlanmış, ekonomideki, hayır kurumlarındaki, eğitimdeki, vb. İslâmî tehdidi rakamlandırıp hedef gösteren şeffaf olmayan istatistikler de bu kampanyaları desteklediler.²⁸ Bu kampanyaların sonucunda Refah Partisi'ne olan destek geriletildi ve sonunda, Hazi-

26 "Kurban derisi operasyonu", *Hürriyet*, 18 Mart 1998.

27 29 Nisan 1997 tarihli basın toplantısında General Çetin Doğan'ın yaptığı açıklama için, karş. Hikmet Çiçek, *Irticaya Karşı Genelkurmay Belgeleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997, s. 94-95; ayrıca bkz. Türk ordusuna yakın bazı basın kuruluşlarında çıkan makaleler ve "RP'ningizli kaynakları", *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 1997.

28 Refah Partisi'ne yakın İslâmcılar olarak kabul edilen kişilerin mal varlıkları konusunda ordunun verdiği rakamlar için bkz. H. Çiçek, *Irticaya Karşı...*, s. 41; Türkiye'deki yeşil tehdit korkusunun analizi için, karş. Hamit Bozarslan, "Le mahdisme en Turquie: L'incident de Menemen' en 1930", *Revue des Mondes musulmans et de la Méditerranée*, no. 91-94, Temmuz 2000, s. 297-320.

ran 1997'de Başbakan Necmettin Erbakan istifa etti. Ama İslâmcılara yönelik "cadı avı" başka biçimlerde devam etti: Refah Partisi'nin zaferine katkı yapmış sivil kurumlar her gün vergi denetimleri, zimmete para geçirme veya kamu malını suiistimal gibi suçlamalar ve davalarla karşılaşmaya başladılar. Öyle ki İslâmcı sempatileri olduğundan kuşkulanan çok sayıda dernek ve firma, İslâmcı propaganda veya dolandırıcılık suçlamalarından kurtulup bağışçıların güvenini yeniden kazanmak için, tam bir kültürel devrim gerçekleştirmek zorunda kaldılar.

Deniz Feneri derneğinin geçmişi, Müslüman medya-hayır kurumlarının yeniden meşrulaştırılma tekniği olarak denetim ve şeffaflığın nasıl benimsendiğini gayet iyi yansıtıyor. Başlangıçta, çoğu eski Milli Görüşçü olan MÜ-SİAD üyelerinin elindeki Kanal 7'de 1996 ve 1997 yıllarında Ramazan ayı boyunca yayınlanan yardım amaçlı bir televizyon programı olan Deniz Feneri, 1997 yılındaki askerî müdahaleden sonra kurumsallaşmak zorunda kaldı. 1998'de yasal şartnamesi olan bir dernek ve "şeffaf" bir kuruluş haline geldi. Bağış yapma hakkında açık ölçütler, performans göstergeleri belirledi, ekonomik faaliyetlerini düzenli olarak yayınladı, bu arada da bağış yapma ölçütlerinde, özellikle kadınların rolüne ve alkol tüketimine verdiği yerle kendi muhafazakâr fikirlerini fiilen yaymaya devam etti.²⁹ Tam bir medyatik hoparlör olan Deniz Feneri böylece siyasal İslâm ile olan ayrıcalıklı bağını koruyabildi, bu derneğin Ramazan sırasında yayınlanan programlarından birine Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın da katılıp konuşması bunu yansıtıyordu.³⁰ Ama AKP gibi muhafazakâr Müslüman bir hükümet açısından bir meşrulaştırma aracı olan Deniz Feneri'nin tam zıt yönde etkileri olabileceği de görüldü: Yönetim denetim ve şeffaflık kültürünü benimsediğini açıklasa da, Deniz Feneri Almanya'daki kolu üzerinden, dolandırıcılık ve AKP'nin medyadaki kolu olan Kanal 7 televizyonuna yapılan illegal para transferlerinden ötürü Alman mahkemeleri tarafından suçlu bulundu, böylece hükümetin güvenilirliğini de lekeledi. Her ikisi de başbakana (Recep Tayyip Erdoğan) yakınlığıyla bilinen Radyo Televizyon Üst Kurulu (RTÜK) başkanının ve Kanal 7 yönetim kurulu başkanının da aralarında olduğu kişiler bu davada kovuşturmayla uğradı.³¹ Bu kişilerin hükümetin başındaki kişilere yakınlığı ve AKP'nin bu davaya karşı aldığı resmi tutum eskiden önemli bir siyasi araç olan Deniz Feneri'ni partinin zayıf karnı haline getirdi.

29 Ümit Aydoğmuş, "Neoliberalism and social welfare provision in Turkey: the case of Deniz Feneri aid and solidarity association", sosyoloji bölümünde Zafer Yenil yönetiminde hazırlanmış bitirme tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 2007.

30 A.g.e., s. 168.

31 "Alman Yargıç Müller'in Sözleri", *Milliyet*, 18 Eylül 2008. "Deniz Feneri e.V.'de Akman ve Karaman'la birlikte 4 kişi tutuklandı", *Hürriyet*, 11 Temmuz 2011.

Bu bağlamda, laik denen bir devlet oluşumunu daha iyi meşrulaştırmakta, paradoksal olarak, THK ve TSK Mehmetçik Vakfı (TSKMEV) Müslüman simgelerinin ve ritüellerinin sahiplenilme, harekete geçirilme ve “sekülerleştirilme” araçlarını oluşturmaktadırlar.³² Bu yönleriyle, Atatürk’ün 1932’de İslâm’ı “devletleştirme” programını yürürlüğe koymak için Ramazan’ı kullanma biçimini de hatırlatmaktadırlar.³³ Yönetimlerinde muvazzaf veya emekli generallerin çoğunlukta olmasının dışında, bu iki kuruluş üstlendikleri görev ve söylemleri itibariyle de yoksullara yönelik geleneksel Türk hayır kurumlarından ayrılmaktadırlar. Savaş çabalarını, yani gerek asker ailelerine yardıma (TSKMEV), gerekse sivil ve askerî havacılık endüstrisinin kalkınmasını desteklemeye yönelik (THK) bağışları toplama yetkisine sadece bu iki kurum sahiptir. Standartlaştırılmış kurban uygulaması devlet tarafından izin verilen kurumların hepsinde ortak olmakla birlikte, ileri sürülen gerekçeler farklılaşmaktadır. Bir örnek verecek olursak, TSKMEV’in yazılı ve sözlü iletişiminin ayırt edici özelliği dinî aidiyeti etkisizleştirme ve silme stratejisidir: Yaptığımız iki mülakatta soru yönelttiğimiz sorumlular, vakıflarıyla İslâm arasında herhangi bir ortaklığı, işi bazen absürd noktalara varıracak şekilde reddetmişlerdir. İstanbul şubesinin emekli subay olan temsilcisine göre, kurban bayramı dahil olmak üzere, “her milli bayram tanımı gereği laiktir, hiçbir dinî referansı yoktur”.³⁴ Aynı şekilde, vakfın diğer çalışanlarına göre, “para dinî gerekçelerle verilmemektedir veya öyle bile verilse, Mehmetçik Vakfı’nın sorumluları bu gerekçeleri dikkate almazlar. Dolaşımdaki tek şey paradır. O da modern bir araçtır ve dinle hiç ilgisi yoktur”.³⁵ Bu nedenle, vakfın ana gelir kaynağının dinî bir bayram olması, onlara göre, kendini laikliğin bekçisi ilan etmiş bir ordunun rolüyle çelişmez, tam aksine yeşil sermayenin sekülerist geri dönüşümünün kanıtıdır, bir mantığın “çoğunluğu Müslüman bir halka uyarlanması”nın sonucudur.³⁶

Bu kısa sosyal-tarihsel geçmiş özetine göre, TSKMEV ve THK demek ki kendilerini toplumsal bileşim ve görevleri bakımından ordunun dolaylı tem-

32 Ümit Cizre, “Parameters and Strategies of Islam-State Interaction in Republican Turkey”, *International Journal of Middle East Studies*, c. 28, no. 2, Mayıs 1996, s. 231-251; Jean-François Bayart, *L’Islam républicain: Ankara, Téhéran, Dakar*, Albin Michel, Paris, 2010.

33 François Georgeon, “Les usages politiques du ramadan, de l’Empire ottoman à la République de Turquie”, Fariba Adelhkha ve François Georgeon (yön.). *Ramadan et politique*, CNRS Éditions, Paris, 2000, s. 21-39.

34 TSKMEV’in İstanbul şubesi müdür yardımcısı, emekli albay Hüseyin Artut ile mülakat, İstanbul, Haziran 2010; TSKMEV’in İstanbul şubesi müdürü, emekli general Suha Tanyeri ile mülakat, İstanbul, Haziran 2010.

35 TSK Mehmetçik Vakfı’nın bir çalışanıyla mülakat, İstanbul, Mayıs 2009.

36 A.g.e.

silcileri, dinsel imgelem hâkimiyetindeki bir yardım kurumları atmosferi içinde laikliğin güvenceleri olarak görmektedirler. Dinî bağışların toplanmasında kilit rol oynayan bu kurumlar dinî hayırseverliği kuşatan, henüz tamamlanmamış askerî çerçeveye katkıda bulunmaktadır. Bu iki GONGO bu yönleriyle müesses devlet idaresinin olası rakiplerinin aleyhine, bütçe dışı ekonomik ve politik kaynakların devletleştirilmesi ve merkezileştirilmesi işine katılmaktadırlar. Ancak, tersten bakıldığında, İslâmî simgelerin ve kaynakların ordu tarafından sahiplenilmesi süreci askerî hâkimiyetin İslâm nezdinde karma ve çok yönlü meşrulaştırılmasını gözler önüne sermektedir.

TSK Mehmetçik Vakfı veya kutsal bir vatanseverlik ittifakının oluşumu

Nitekim, TSK Mehmetçik Vakfı'nı çevreleyen imgelem ve kurban bayramındaki bağış uygulamaları, bırakalım dinî referansların kökünü kazımayı, eşzamanlı olarak ordunun İslâmlaştırılmasına hizmet etmekte ve daha genel anlamda hem vatanseverlik söylemine hem de İslâmî söyleme dayanan bir ulusal seferberlik oluşturulmasına yaramaktadırlar. Farklı söylem ve imgelemlerin bu şekilde iç içe girmesinin birçok yansıması mevcuttur; özellikle de “ölen kişinin cesedi üzerine yoğunlaşan”, medyada ölüm haberlerinin verilmesi ve tabutların sergilenmesiyle başlayıp, “nihai olarak defnedilmesi-ne kadar sürecek, hatta ölünün hatırasının izleri tüm topraklara sistemli bir biçimde serpiştirileceği için definden sonra da sürecek bir ritüel leitmotiv'i halinde devam eden”, “hastalıklı ve medyatik cenaze törenleri politikası”nda kendini göstermektedir.³⁷ Askerler meşruiyetlerini kısmen İslâmcılığa, hatta kamusal alandaki İslâm'a karşı mücadeleye dayandırmalarına rağmen, geniş ölçüde medyatikleştirilen ve çerçevesi sadece ordu tarafından çizilen bu törenler, milliyetçi ve İslâmî referansları bir araya getirmektedir. Sümbül Kaya, önde gelen din adamlarının ve askerlerin eşzamanlı varlığının, tabutun üzerine üst üste İslâm'ı ve Türk ulusunu simgeleyen iki bayrak konmasının, “Allahüekber”, “Vatan bölünmez” ve “PKK'ye ölüm” haykırışlarının birbirini izlemesinin ordu tarafından araçsallaştırılan bir İslâmî-milliyetçi imgelemler sentezini ortaya koyduğunu anlatmaktadır. Ordu bu şekilde hem laikliğin bekçiliğini üstlenmekte, hem de “Peygamber Ocağı” olarak kabul edilmektedir.³⁸ Türkiye Cumhuriyeti ordusunun örtülü bir biçimde benim-

37 Alıntılar için bkz. Max-Jean Zins, “La symbolique de la guerre de Kargil”, Pierre Hassner, Roland Marchal (yön.), *Guerres et sociétés: État et violence après la guerre froide*, Karthala, Paris, 2003, s. 330.

38 Sümbül Kaya, “Le retour des conscrits, vecteur de construction d'un régime de sécurité nationale?”, Nathalie Duclos (yön.), *L'Adieu aux armes? Parcours d'anciens combattants*, Karthala, coll. Recherches internationales, Paris, 2010, s. 99.

senen, 1924'te hilafeti kaldırıp Diyanet İşleri'ni kurmadan önce, İstiklal Savaşı sırasında askerleri daha iyi motive etmek için hiç duraksamadan İslâm'ı kullanan ulusal kahraman Kemal Atatürk'ün de teşvik ettiği bu dinî aidiyetinden yararlanan TSK Mehmetçik Vakfı da çatışmalarda ölen veya yaralanan askerlerden söz ederken onları yüceltmek için dinî şahadet söyleminin şehit³⁹ veya gazi figürlerine başvurmaktadır.⁴⁰ Vatani hizmetini yaparken cephede ölen veya yaralanan oğul ile İbrahim'in Tanrı'ya kurban etmeye hazırlandığı ve son dakikada yerine gökten bir koç indirilen sevgili oğlu İsmail arasında Kurban Bayramı sırasında kurulan bu simgesel yakınlık nedeniyle, bu bayramda TSKMEV'e yapılan bağışlar bir askerin ölümünü veya acılarını bu dinsel kozmoloji içine taşımaktadır. Böylece askerin kendini feda etmesi ayrı bir anlam kazanmakta, hem onu hem de yakınlarını itibarlı bir hale ile sarıp sarmalamaktadır. Ölen asker Cennet'e gidip ölümsüzlüğe kavuşurken, hem Müslüman ümmetinin hem de Türk ulusunun korunmasına ve bütünlüğüne de hizmet etmiş olmaktadır. Demek ki dinsel-vatansever bir imgelemin tesiri ve asker cenazeleri için kurgulanan mizansen kullanılarak, ayrıca bunlara eşlik eden ölen askerlerin ailelerine yönelik TSKMEV'in bağış kampanyalarıyla, bu asker ölümlerinden kaynaklanan orduya yönelik bilinçli veya bilinçsiz "anlaşmazlık tohumları"⁴¹ kısmen etkisizleştirilmektedir.

Genç bir askerin kurban edilmesine yüklenen bu dinsel anlam, ordunun sorumluluğunun silinmesini, ama bu arada halkı koruyan, ona hizmet eden imajının da korunmasını sağlamaktadır. Başka bir deyişle, hem bir tür "askerî teodise" biçimini, hem de "çobanın paradoksunu", yani "birin bütün, bütünün de bir için kurban edilmesini"⁴² çözümlemektedir. Bu bağlamda, TSK Mehmetçik Vakfı aracı bir yandan mali, simgesel ve insani kurbanların, diğer yandan da ilahi, askerî ve ailevi himayenin oluşturduğu çifte üçgen üzerinden genç askerlerin maruz kaldıkları ölüm ve yaralanmaları doğallaştırmaktadır. Bu durum, geleneksel, yasal-rasyonel ve karizmatik nite-likteki farklı Weberci meşruiyet kaynaklarının bir yansıması olurken, ayrışık yerel, ulusal ve evrensel zaman-mekânları da birbirine eklemlenmektedir.

O zaman şehit ve gazi ailelerine yönelik özel bağışlar kamusal askerî otoritenin maddi ve manevi sorumluluğunu tamamlayan ihtiyari bir davranış ola-

39 Âl-i İmran suresi: "Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü sanma. Aksine onlar diridirler ve Rab'leri katında rızıklandırılırlar. / Allah'ın kendilerine lutfundan verdiği şeylerle sevinç içinde- dirler. Geride kalıp henüz kendilerine kavuşmayanlara, 'Kendileri için bir kaygı ve üzüntü ol- madığını' muştularlar" (3/169 ve 170; Prof. Dr. Muhammed Hamidullah, *Aziz Kur'an*, çeviri ve açıklama Beyan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 219).

40 Şehit paradigması ve siyasi kullanımı hakkında, karşı. M.-J. Zins, "La symbolique...", s. 318-323.

41 René Girard'a göre, "kurban eylemi, her yere saçılmış anlaşmazlık tohumlarını kurban edilecek canlı üzerinde yoğunlaştırır ve kısmi bir tatmin önerecek bunları dağıtır", René Girard, *La violence et le sacré*, Pluriel, Paris, 2008 (1. basım 1972), s. 13.

42 Michel Foucault, *Sécurité, territoire et population*, Gallimard, Paris, 2004, s. 129.

rak değil, bir itaat vazifesi, herkesin manevi yükümlülüğü olarak görülmektedir. Öyle ki İslâmî, milliyetçi ve militarist imgelemlerin böyle iç içe geçirilmesi toplumsal bütünlüğe, maneviyatın güçlendirilmesine, mali ve insani yükün özelleştirilmesine, yani aslında askeriye'nin manevi, mali ve yasal sorumluluklarının seyretilmesine katkı yapmaktadır.⁴³

Dolayısıyla, TSKMEV'in askeri hâkimiyet üzerinde çok yönlü bir etkisi olduğu görülmektedir: Aynı anda Türkiye'deki hayırseverliğin sekülerleşmesine yardım ederken, askeri ve vatani hizmet figürlerinin kutsallaştırılması yoluyla ordunun gücünün İslâmileştirilmesine de katkı yapmaktadır.⁴⁴ Bununla birlikte, İslâm-vatanseverlik mutabakatı ulusal ölçekte ne birlik ne de uzlaşma manasına gelmektedir. Frédéric Lordon'un bağış ve adak uygulamaları hakkında önerdiği yorum çerçevesini kullanacak olursak, "bağış hakkındaki büyüsel bakışları boşa çıkarmak için [onların] tehlikeli kökenlerine"⁴⁵ dönmek ve bu kurbanın gerekçesinin hangi ilk şiddet olduğunu hatırlatmak gerekir. TSKMEV'in devrıldığı kutsal ittifak bir askerin ölümünden kaynaklanan adalet ve intikam talebini yok etmemektedir. Sadece bu talebi başka bir boyuta taşıyıp ordu tarafından gösterilen bir başka iç düşmana, yani ayrılıkçı PKK'lilere karşı yönlendirmektedir. Asker ailelerine yönelik bağışlar, bir toplumsal yatıştırma aracı olarak, aynı zamanda toplumu dolaylı yoldan savaş seferberliğine yönlendiren bir araç haline gelmekte, toplumun bünyesindeki iç çatlağı gündelik yaşamda meşrulaştırmaktadır.

Bağışlarla "Ordu Millet"⁴⁶ oluşturmak

1995'te Irak'a on binlerce Türk askeri gönderildiği zaman –1974 Kıbrıs harekâtından beri Türk ordusunun yaptığı en büyük dış operasyon– TSK Mehmetçik Vakfı iyice görünürlük kazandı. On üç yıl önce hazırlanmış kuruluş tüzüğünde öngörülen askeri tanıtım aracı rolünü pekiştirdi. Zaten toplum bünyesindeki faaliyetleri, 1955'te Çekoslovakya ile Mısır arasında yapılmış

43 "1994 Rusya'sı da, uzun süre komünist iktidarın ortağı olmuş ordu ile Ortodoks kilisesi arasındaki şaşırtıcı aynı işbirliğiyle bir ölçüde karşı karşıya: Savunma Bakanı ve dönemin Patrik'i bir siyasal anlaşmaya varmışlar ve bunun sonucunda Patrik zorunlu askerliği destekleyen bir çağrı yapmıştı." F. Dauce, "Le mouvement...", *a.g.y.* s. 132.

44 Guy Hermet'nin yaptığı tanıma göre, "sekülerleşme, bir toplumun kutsal kavramına, dünyevi ve özellikle de siyasi sorunların yönetiminde ilahi takdir ile vahiylerle başvurmaktan yavaş yavaş vazgeçtiği süreci ifade eder", Hermet Guy ve diğ., *Dictionnaire de la science politique et des institutions politiques*, 6. basım, A. Colin, Paris, 2005, s. 304.

45 Frédéric Lordon, *L'intérêt souverain*, La Découverte, Paris, 2011, s. 67.

46 Ordu Millet ya da Millet-i Müselleha, "insanlığın kaderidir... Günümüzde savaş sanatına aşina olması gerekenler sadece yöneticiler değildir: Savaşlar milleti ilgilendirmektedir", Colmar Von Der Goltz, *The Nation in Arms*, Hugh Rees, Londra, 1906, s. 470-471; Uri Ben-Eliezer, "A Nation-In-Arms: State, Nation, and Militarism in Israel's First Years", *Comparative Studies in Society and History*, c. 37, no. 2, 1995, s. 265.

bir gizli anlaşmanın ortaya çıkmasından sonra sivil halkı savaş çabaları yönünde seferber etmek amacıyla kurulmuş İsrail “savunma fonu”nun (*Keren hamagen*) rolüne benzetilebilir.⁴⁷ Burada, Türk örneğinden hareketle yapılması gereken, toplum ile ordu arasındaki organik bağı oluşturan askere alınmış genç figürüyle birleştirilen bağışların sivil toplumun askerî meselelerle bütünleştirilmesinde, yani hem toplumun militarizasyonu hem de savaş çabalarının sivilleştirilmesi anlamına gelen “Ordu Millet” “oluşturulmasında nasıl kullanıldığını anlamaya çalışmaktır.

Bağışlar üzerinden yürütülen psikolojik savaş

“Haydi Türkiye, Mehmetçikle elele” adı verilen bağış kampanyası ordunun 20 Mart 1995’te, Kürtlerin Newroz bayramının arifesinde başlatıp 4 Mayıs 1995’e kadar sürdürdüğü “Çelik Harekâtı” kapsamında yürütüldü. O dönemde bu askerî seferin amacı, yetkili makamlar tarafından, PKK’nin resmi olarak 1984’te başlayan gerilla faaliyetlerine, o sırada Irak’ta bulunan liderleri Öcalan’ı ele geçirerek son vermek olarak sunuldu. Aynı zamanda bu askerî harekât, başka tahlillere göre, o sırada ABD’nin Irak’ta özerk bir Kürt bölgesi kurmaya yönelik yürüttüğü pazarlıklarda PKK’nin elini zayıflatma yolu olarak görülmüştü.⁴⁸ Son olarak da, bu operasyon PKK’nin Berlin ve Tunceli’deki –devlet tarafından olağanüstü bir şiddetle bastırılan Kürt direnişinin (1936-1938) simgesi Dersim’in Türkçeleştirilmiş ismi– son saldırılarına bir cevap niteliğindeydi. Bu savaşı haklı göstermek ve hazırlamak için hiçbir medya kampanyası yürütülmemesinin de gösterdiği gibi, önceden kamuoyunu seferber etmeden askere alınmış gençlerden ve muvazzaf askerlerden oluşan 35.000 mevcutlu bir kuvvet Türkiye ile Irak Kürt bölgesini ayıran dağlık sınıra yığıldı. Bu savaşın Türk halkı tarafından meşru kabul edileceği hiç de kesin değildi: O dönemin kamuoyuna açıklanan Millî Güvenlik Kurulu kararlarında varlığı hissedilen Vietnam savaşı heyulası bu kanaati doğrulamaktadır.⁴⁹ Sürpriz bir kararın sonucu olan bu dış “saldırı”nın meşruiyet açığı yaşama olasılığı karşısında, bu kararın keyfi ve tehlikeli niteliğinin gözler önüne serilmesini kısmen engellemek için ek bir haklılık gerekçesi gerekli görülüyordu. Böylece, bu geniş çaplı askerî harekâta Türk kamuoyunun etkin rızasını sağlamayı ve olası “sürtüşmeleri” azaltmayı hedefleyen bir ikna operasyonu eşlik etti.

47 U. Ben-Eliezer, “A Nation-In-Arms...”, s. 279.

48 Michael Günter, *The Kurdish Predicament in Iraq: a political analysis*, MacMillan, Londra, 1999, s. 86-87. Kabul gören iki siyasi oluşumu, PUK ve KDP’yi birleştirme çabaları 1995 ve 1996’da, Amerikan ve Türk desteğine rağmen, iki kez başarısızlığa uğradı (Ankara barış planı 1996’da başarısızlığa uğradı).

49 “MGK’da Vietnam benzetmesi”, *Hürriyet*, 16 Nisan 1995.

Askerî çabaları desteklemeye yönelik yardım operasyonu 28 Mart 1995'te, yani ilk çatışmalardan bir hafta sonra, dönemin başbakanı Tansu Çiller tarafından, harekâtla ilgili Millet Meclisi'nde yapılan ilk bilgilendirme konuşması vesilesiyle başlatıldı.⁵⁰ Bu kampanyanın odak noktasına yerleştirilen "Mehmetçik" figürü, peş peşe metaforlar ve kişileştirmeler yoluyla orduyu daha da popüler kılmayı sağladı: Böylelikle, toplum ile ordu arasında duygusal bir bağ kurarak, orduyla özdeşleşme, ordunun insanileştirilmesi sürecine hizmet etti.⁵¹ Birçok ana akım medya kuruluşu bu savaşta sivil çabaların artırılmasına ve savaşın meşrulaştırılmasına katkı yaptılar.⁵² Türkiye'nin devlet yanlısı ve milliyetçi tavrıyla bilinen, en çok satan gazetesi –o sırada Aydın Doğan tarafından yeni satın alınmıştı ve 1997'deki İslâm karşıtı medya kampanyasının da başını çekecekti– *Hürriyet*'in katkısı belirleyiciydi. Bu gazete yaklaşık bir ay boyunca özel sayfalarında militarist bir yardım maratonu sürdürerek yürütülen psikolojik savaşın merkezinde yer aldı. En büyük bağışların ve bu bağışları yapanların isim listeleri, savaş hakkında pratik bilgiler, askerlerin ve ailelerinin tanıklıkları, bu savaş için yapılacak bağışların yatırılacakları hesap numaraları düzenli olarak yayınlandı. Profesyonel ve amatör spor kesiminin tamamı da bu dava için seferber oldu: En büyük futbol kulüpleri arasında yapılan dostluk maçlarının tüm geliri, çeşitli şans oyunu ve spor-toto gelirlerinin belirli bir yüzdesi bağış olarak yatırıldı.⁵³ Bağış çılgınlığı başka alanlara da yayıldı. Başbakan'dan demir-çelik ve petrol KİT'lerine, özel şirketler ve yardım derneklerinden Türkiye'nin en büyük iki işveren hanedanı olan Koç ve Sabancı ailelerinin üyelerinin yanı sıra birçok iş adamının da dahil olduğu özel şahıslara varıncaya dek toplumun çok geniş bir kesimi seferber oldu (Tablo 2).⁵⁴

19 Nisan 1995'te kapanan *Haydi Türkiye Mehmetçikle Elele* kampanyasında yaklaşık on bir milyon yüz bin dolar (eski TL cinsinden 500 milyar) toplanmıştı.⁵⁵ Buna koşut olarak, devlet kanalı TRT Ankara Gazeteciler Cemiyeti ile ortaklaşa bu çabayı sürdürdü ve bir günlük televizyon maratonuyla 60 milyon dolar toplandı. Bu para ile, özel olarak bu iş için yeni kurulan TSK

50 Bu konuda karş. ANAP lideri Mesut Yılmaz ile söyleşi, "Yasada kaybetmekten korkuyorum", *Hürriyet*, 2 Nisan 1995.

51 Hindistan ordusunu insanileştirmek konusunda askere alınmış genç figürünün rolü hakkında, bkz. M.-J. Zins, "La symbolique...", s. 317.

52 PKK'ye karşı yürütülen silahlı mücadeleye ilişkin haberler devletin katı denetimi altındadır. O dönemde, PKK'ye karşı yürütülen silahlı mücadeleyi ifade etmek için hangi sözcüklerin kullanılıp, hangilerinin kullanılmayacağı konusunda hazırlanmış listeler Türk medyasına dağıtılmıştı. Bu konuda karş. Gilles Dorronsoro (yön.), *La Turquie conteste. Mobilisations sociales et régime sécuritaire*, CNRS Éditions, Paris, 2005.

53 "Sportmenler Göreve", *Hürriyet*, 20 Nisan 1995.

54 "Yarım trilyon", *Hürriyet*, 19 Nisan 1995; "Her şey Mehmetçik için", *Hürriyet*, 20 Nisan 1995.

55 A.g.e.

TABLO 2
Hürriyet Bağış Kampanyasının Başlıca Katılımcıları

<i>Sıra</i>	<i>Bağışçıların isimleri</i>	<i>Faaliyet</i>	<i>Miktar (milyar YTL)</i>
1	Milli Piyango	Kamu şans oyunları şirketi	100
2	Erdemir	Demir-çelik karma ekonomi	60
3	Ziraat Bankası	Devlet bankası	50
3	İş Bankası	Karma mülkiyet	50
3	Sabancı Topluluğu	Özel teşebbüs	50
3	Koç Topluluğu	Özel teşebbüs	50
3	Emlak Bankası	Devlet bankası	35
8	Halkbank	Devlet bankası	32
9	Vakıflar Bankası	Karma mülkiyet	30
10	Tabas Petrol	Petrol şirketi	10
10	İstanbul Menkul Kıymetler Borsası	Borsa	10
10	Tüpraş	Petro-kimya, karma	10
10	Spor Toto	Talih oyunları şirketi	10

Kaynak: "Yarım trilyon", *Hürriyet*, 19 Nisan 1995.

Elele Vakfı tarafından yönetilen yaralı askerler için tedavi merkezi açıldı.⁵⁶ Başka bir deyişle, askeri-yardım kurumlarında bir çeşitlenme ve genişleme-ye tanık olundu. Bu bağlamda, kamuoyu, ordu ve çatışmalarda ölen ya da yaralanan askerlerin aileleri arasında bir arayüz olan TSK Mehmetçik Vakfı, bu medya operasyonundan en kazançlı çıkan kuruluş oldu: İETT'nin (İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletme Genel Müdürlüğü) 9.500 çalışanı bir günlük ücretlerini vakfa bağışlarken, Türkiye'nin en zengin iş adamlarından Ömer Sabancı da bir milyon dolar verdi.⁵⁷ TSK Mehmetçik Vakfı bu vesileyle gelir kaynaklarını genişletirken Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından tanınması sonucunda dinî hayırseverlik alanında da varlığını güçlendirdi ve kurban bağışlarıyla ilgili ayrıcalıklı bir yer edindi.⁵⁸

Son olarak, 1995'teki bu olağanüstü bağış kampanyası bir örnek de oluşturdu; on iki yıl sonra, iki aylık bir sürede otuz askerın ölümüne tepki olarak PKK'ye karşı başlatılan yeni bir Irak harekâtında yine aynı formülün kul-

56 Karş. TSK Elele Vakfı'nın resmi sitesi: <http://www.elele.org.tr> (en son 1 Ekim 2011'de bakıldı).

57 Ömer Sabancı'nın, kampanyaya 50 milyar TL bağışladıktan sonra yaptığı açıklamayı okuyun: "Mehmetçik Vakfı'na bizim de katkımız olmasından gurur duyuyor, Türk askerine başarılar diliyoruz", "Yarım trilyon", *Hürriyet*, 19 Nisan 1995.

58 "Bazı vatandaşlarımızca Başkanlığımıza yapılan müracaatlarda kurbanlarını kesmeden bedellerini 'Mehmetçikle Elele' yardım kampanyasına bağışlayıp bağışlayamayacakları sorulmaktadır. Ayrıca kurban kesildikten sonra, eti, derisi, bağırsığı satılarak şehit ailelerine, fakirlere veya herhangi bir hayır kuruluşuna bağışlanabilir", B.02.1 DİB 0; 01/116-335, "Basın Açıklaması", T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı, 19 Nisan 1995; "Her şey Mehmetçik İçin", *Hürriyet*, 20 Nisan 1995.

lanılması bunu gösteriyor.⁵⁹ Milli futbol takımı ve *Habertürk* tarafından 14-26 Ekim 2007 tarihleri arasında “Terörle Mücadele Kahramanlarına Destek Kampanyası” başlığıyla yürütülen askeri-yardım operasyonu, yirmi beşten fazla televizyon kanalında naklen yayınlandı; çok sayıda iş adamı ve devletçi Türk-İş bünyesinden on bir sendika seferber oldu.⁶⁰

TSKMEV ve toplumdaki askeri rizomların çoğalması

Spor dışında sanat dünyası da konserler (Okay Temiz veya İbrahim Tatlıses gibi sanatçılar tarafından verilen konserler), film gösterimleri, stand-up gösterileri (Cem Yılmaz) veya bağışlarla (Zeki Müren’in servetinin yarısı) askeri vesayetin diğer medyatik dayanağı oldu.⁶¹ Bunlara, Zafer ve Aziz Yıldırım (Fenerbahçe Kulübü), Rahmi ve Ali Koç (Koç Holding’in yöneticileri), Sakıp Sabancı (Sabancı Holding’in yöneticisi), Mehmet Karamehmet (Turkcell) ve Kâmil Yazıcı (Anadolu) gibi 2002’de vakfın en önemli maddi bağışçıları oluşturulan iş adamlarının katkıları da eklemek gerek.⁶²

Kadın ve erkek sivillerden, sanatçılardan, sporculardan, memurlardan ve işçilerden askerler ve aileleri için para bağışı, aynı bağış, reklam alanı şeklinde söz konusu vakfa gelen bu çeşitli türlerdeki bağışlar, sivil denem toplum bünyesinde askeri “rizomatik”⁶³ ağlar oluşmasına katkıda bulunmakta ve bu ağları gözler önüne sermektedirler. Ordu, bu vakıf aracılığıyla topluma nüfuz noktalarını çeşitlendirmekte, böylece dolaylı etki alanını kışlalara doğru ciddi biçimde genişletmektedir. Vakfın faaliyetleri sonucunda, belirsiz bir zaman ve mekân ilişkisi uyarınca, savaş herkesin meselesi haline gelmek-

59 1 Ağustos 2007-15 Ekim 2007 arasında, karş. *TSK Mehmetçik Vakfı Dergisi*, no. 22, Ağustos 2008, s. 45-46.

60 Kampanyaya katılan televizyon kanalları, sendikalar ve iş adamları hakkında daha ayrıntılı bilgi için, karş. “Terörle Mücadele Kampanyası Büyüyor”, cnnturk.com, 17 Ekim 2007; “Terörle Mücadele Kahramanlarına Destek Kampanyası İçin Çok Önemli Duyuru”, *Habertürk*, 26 Ekim 2007. Fransa ve Türkiye’de futbol, milliyetçilik ve savaş arasındaki bağlara yönelik bir tahlil için, bkz. Paul Dietschy, “Football et guerre totale: le cas de la seconde guerre mondiale”, Yvan Gastaut ve Stéphane Mourlane (yön.), *Le football dans nos sociétés*, Autrement, Paris, 2006; Kıvanç Koçak, “Milliyetçiliğin bir av sahası: futbol”, *Cogito*, no. 63, Yaz 2010.

61 Vakfın 25. yıldönümü için birçok sanatçı seferber oldu. Karş. *TSK Mehmetçik Vakfı Dergisi*, no. 21, Ağustos 2007.

62 *TSK Mehmetçik Vakfı Dergisi*, no. 13, Ağustos 2002, s. 10-11.

63 Jean-François Bayart’ın Afrika’daki devleti betimlemek için Deleuze ve Guattari’den esinlenerek ürettiği metafora göre söyleyecek olursak, askeri rizomatik ağlar “yeraltındaki gövdeleri toplumun dağılık noktaları birbirine bağlayan ve her biçime girebilen bir ağ çoğulluğunu” ifade ederler: “Bunu anlayabilmek için, havada kalan bölümlerinin –kurumsal tomurcuklar– incelenmesinden daha ileriye geçip ilave köklerinin, gizlice beslendiği ve canlılığına kaynak teşkil eden yumruların tahliline girmek gerekir”, Jean-François Bayart, *L’État en Afrique. La politique du ventre*, Fayard, Paris, 2006, s. 272; bu rizomatik ağlar konusunda ayrıca bkz. Benjamin Gourisse’in bu kitapta ki makalesi.

tedir. O zaman “Ordu-Millet” bir subaylar projesi olmaktan çıkıp, kolektif bir projeye dönüşmektedir. Başka bir deyişle, TSKMEV’in etkisiyle, askerin imajı yumuşamakta, sıradanlaşmakta, Türklerin gündelik yaşamına girmek-te, bu arada da korku ve savaş gibi değil “muharebelerde boy ölçüşme isteği” olarak anlaşılan Hobbes’vari savaş hali bağlantısı güçlenmekte ve savaşın zaman ve mekânını çok aşmaktadır.⁶⁴

Sonuç

Yine de bu bağışların anlamı basit bir katılıma veya bir vatanseverlik duygusunun ifadesine indirgenemez. TSKMEV’e ve daha genelde askerlere yardım yapmak, İslâmcı tehdit veya Kürt tehdidi konusunda paylaşılan bir inanç bulunduğunu kanıtlamaya yetmez. Tam tersine, bu uygulama çok sayıda mantığın sonucudur ve hatta yurttaşlar tarafından sahiplenilip içeriği de değiştirilmektedir.⁶⁵ Fenerbahçe Kulübü ve başkanı Aziz Yıldırım’ın bu bağış kampanyalarında sergiledikleri cömertliğin bir nedeni de Yıldırım ailesinin çalıştığı silah pazarındaki en büyük müşteri olan ordu ile iş ilişkilerini geliştirmektir; aynı etken Koç ailesi için de geçerlidir. Sabancı gibi, silah pazarının dışında olan Türk holdingleri için bile, bu davaya bağış yapmak bir imaj hesabından da kaynaklanmaktadır: Hem zorunlu vatanseverlik mutabakatı içinde yer almak, hem de rakipleri olan Koç’lar karşısında toplumsal itibarını korumak söz konusudur. Türk kadınlarına gelince, Mehmetçik için toplanan bağışlar militarist feminist söylemin az sayıda ifade aracından biridir ve bu şekilde kendilerini ataerkil toplum tarafından atfedilen geleneksel rolün dışına çıkarmaya çalışırlar. Özellikle de TSKMEV’e en cömert davranan yurttaşlara valiler ve eski generaller tarafından takılan madalyalar, bu duruma uygun bir toplumsal tanınma sağlamaktadır.⁶⁶ Son olarak, vatanseverlik olarak görülen, “saygı vaadi, kendini ispatlama başlangıcı veya saygının dış işareti”⁶⁷ olarak görülen bağış, 2008 yılında halkı askerlikten soğuttuğu gerekçesiyle hakkında ceza davası açılan transseksüel diva Bülent Ersoy örneğinde görüldüğü üzere, durumu tersine çevirme stratejisinde de kullanılabi-

64 Thomas Hobbes’un tanımı şu kaynakta alıntılanıp tahlil edilmiştir: Michel Foucault, *Il faut défendre la société*, Seuil, Paris, 1997, s. 80; Roland Marchal, “Les frontières de la paix et de la guerre”, *Politix*, c. 15, no. 58, 2002, s. 51.

65 Bağışın çok sayıdaki anlamı konusunda, Ben Ali döneminde Tunus’ta kurulan ve “26.26” adı takılan ulusal dayanışma fonunun tahlili için bkz. B. Hibou, *Anatomie politique...*, s. 42-49, 234-259. Aynı şekilde, Suudi Arabistan hakkında, Amélie Le Renard, “Pauvreté et charité en Arabie saoudite: la famille royale, le secteur privé et l’État providence”, *Critique internationale*, c. 4, no. 41, 2008.

66 İranlı kadınların erkeklerin hâkimiyetindeki dinî bir uzamda kendilerini ifade etme ve özerkleşme teknikleri konusunda bkz. F. Adelhah, “Economie morale du pèlerinage...”.

67 P. Veyne, *Le pain et le Cirque...*, s. 88.

lir.⁶⁸ Ersoy'un TSKMEV'e yaptığı bağış, bir "vatanseverlik vesikası", bir kefarete yerine geçmiş ve bunu dikkate alan mahkeme şarkıcıyı serbest bırakmıştı.

Vatansever bağışlar uygulaması askerlerin toplum içindeki dayanak noktalarını çoğaltarak, gündelik yaşam içinde ordunun gücünü kutsallaştırarak askerî vesayetin genişlemesine yardım edebileceği gibi, meşruiyet bağlamında ters sonuçlar da verebilir. TSK Mehmetçik Vakfı yöneticilerine karşı hem kamu malını zimmete geçirmekten, hem de Balyoz davasında darbe girişiminde bulundukları iddiasıyla açılan adli kovuşturmalar, bu dosyalarda adı geçen emekli generallerin çok medyatik bir biçimde tutuklanmaları ordunun hiyerarşisini ve prestijini sarsmakla –ve polislerin itibarını artırmakla– kalmamış, asıl önemlisi askerî vesayet toplumun gündelik yaşamına girmesinin nasıl tam ters sonuçlar verebilecek bir süreç olduğunu da gözler önüne sermiştir.⁶⁹ Bu tersine dönüş, özellikle polisle ortak davranan sivil Müslüman muhafazakâr hükümet ile ordu arasında hegemonya ağları ve projeleri konusunda yaşanan rekabet dikkate alınmadan anlaşılamaz. Kısmen bağışlar tarafından sağlanan zorunlu militarist mutabakatın doğası gereği hiç de sağlam olmadığı ortaya çıkmış ve gündelikleşme sürecinin çift yönlü sonuçları olabileceğini göstermiştir: Kitlesel niteliği, yurttaşın hibe yapma özgürlüğüne nüfuz etme ve sonra hibeleri yeniden tahsis etme yoluyla sağlanan çok sayıdaki dayanak noktası ile gündelik yaşam içinde o ana dek kutsallaştırılan askerî vesayet, "gündelik yaşamın güçlerine teslim olmaktadır".⁷⁰

68 Bir televizyon programında açıkça "Oğlum olsa askere göndermezdim. Onu herhalde kara toprağa girsin diye doğurmayacaktım", karş. "Bülent Ersoy: oğlum olsa, askere göndermezdim", *Milliyet*, 25 Şubat 2008; "Mehmetçik vakfına bağış", *Hürriyet*, 14 Mart 2008.

69 "Mehmetçik Vakfı Başkanı'na 1 milyon 100 bin yıl 'kurban hapsi' istediler", *Hürriyet*, 22 Mayıs 2010.

70 M. Weber, *a.g.e.*, 1995, s. 333.

Bir Devlet Kurumu Olarak Sığınma Evleri¹

BERNA EKAL

Birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de bugün kadına yönelik şiddeti² haki-ki bir sosyal sorun olarak kabul etmek konusunda hem sivil toplumda hem de kamu yönetimlerinde geniş bir mutabakat mevcuttur. Bu kabul, söz konusu şiddete son vermeyi hedefleyen bir dizi kanunun çıkarılmasında yan-kısımlı bulmuştur.³ Bununla birlikte söz konusu kanunlar, kadınları ancak ai-lenin koruma altına alınması adına korudukları için, feministler tarafından

- 1 Her ne kadar İngilizcede “women’s shelter” olarak geçen terimin benim tarafımdan da tercih edilen ve 80’lerde feministlerce çevrilen kullanımı “sığınak” olsa da, resmi kurumların sığınak-larından bahsettiğim ve bu sığınaklar resmi kurumlar tarafından “sığınma evi” ya da “konuk evi” olarak adlandırıldığı için makalede araştırma yaptığım belediye sığınaklarından “sığınma evi” olarak bahsedeceğim.
- 2 Birleşmiş Milletler tarafından cinsiyet eşitliği ve kadınların özerkleşmesi (BM Kadınlar) için ha-zırlanıp Nisan 2011’de yayımlanan *Violence against Women Prevalence Data* raporunda yer alan istatistiklere göre, Türkiye’de kadınların % 39,3’ü yaşamlarında en az bir kez fiziksel şiddete maruz kalmıştır. Bu rakam, 2007’de Ayşe Gül Altınay ve Yeşim Arat tarafından gerçekleştirilen bir incelemede varılan sonuçlarla da örtüşmektedir. Bu incelemede, kadınların % 34’ünün ya-şamlarında en az bir kez fiziksel şiddete maruz kaldıklarını kabul ettikleri tespit edilmiştir (Tür-kiye’de Kadına Yönelik Şiddet, Metis Yayınları, İstanbul, 2008, s. 78).
- 3 1990’lı yıllarda, esas olarak feminist grupların ve kadın hakları savunucularının baskısıyla çıka-rılan kanun metinlerinden ikisini hatırlatalım: 1) 4320 sayılı Ailenin Korunmasına Dair Kanun; 2012’de gözden geçirilerek 6284 sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlen-me-sine Dair Kanun haline gelmiştir; ve 2) 5393 sayılı Belediyeler Kanunu, madde 14, belediyele-rin “koruma evleri” açmasını zorunlu kılar. 1998’de çıkan ilk kanun, ev içi şiddet uygulayan ki-şilerin kurban ile temas kurmasını veya mahkeme tarafından belirlenecek süre boyunca müş-terek aile evine yaklaşmasını yasaklamaktadır. 3 Temmuz 2005 tarihli ikinci kanun ise, nüfusu 50.000’i geçen belediyelerin kadınlar ve çocuklar için “koruma evleri” açmasını hükme bağla-maktadır. Metinde iki yönlü bazı kabul sorunları mevcuttur: İfadede “şiddete uğrayan kadınlar için sığınma evleri” ibaresi yer almazken, yükümlülüklerini yerine getirmeyen belediyelere hiç-bir yaptırım da öngörülmemiştir.

eleştirilmişlerdir.⁴ Feministlere göre, kanun metinleri şiddet sorununa yönelik çok kısmi bir kabul içerir. Aslında, kadına yönelik şiddet hakkındaki tartışmayı başlatan feministlerin daha perspektifi geniş bir amaçları vardır: cinsiyet eşitsizliğine karşı mücadele. Sorunun devlet tarafından yeniden ifade edilmesi ise bu meselenin eleştireliliğinin ortadan kalkması gibi bir tehlike barındırır. Dolayısıyla, kadına yönelik şiddetin bir aile meselesi⁵ mi yoksa kadın haklarının tesis edilmesinin önünde bir engel olarak mı ele alınacağı sorusu, aslında şiddetin toplumsal bir sorun olarak mı yoksa siyasal bir sorun olarak mı tanımlanacağı meselesine dayanır.

Buna ek olarak, bir problemin tanımlanmasının ve hangi dille gündeme getirildiğinin, problemin “aktörlerinin” ne şekilde kavramsallaştırılacağını belirlediği ölçüde önem kazandığını söylemek mümkündür. Edelman’ın toplumsal problemlerin diline yönelik analizlerine dayanan Gusfield’in çok yerinde bir şekilde hatırlattığı gibi, “sosyal hizmetler”, ‘yardım’ ve ‘toplumsal sorun’ gibi terimleri, haklar dili yerine, hayırseverlik ya da kontrolün geçici ve bağımsız olduğuna gönderme yapmak için kullanırız; halbuki haklar dilinin kullanılması burada tamamen farklı bir anlam yaratacaktır. ‘Toplumsal sorun’dan söz etmek, aktörleri ‘hasta’ veya ‘riskli’ olarak kurgulamak anlamına gelir”.⁶ Dolayısıyla, kadına yönelik şiddetin kamunun gündemine nasıl gireceği, yasal metinlerin ve “hizmetlerin” erkek şiddetine maruz kalan kadınların ihtiyaçlarını nasıl ele aldığına bağlıdır: Şiddet gören kadınlar, feministlerin dilediği üzere belirli haklara sahip bireyler olarak mı, yoksa Gusfield’in ifadesiyle söyleyecek olursak, “riskli öznelere” olarak mı ele alınmaktadır? Bu bölümde, araştırmamı yürüttüğüm iki sığınma evi göz önünde bulundurulduğunda, bu seçeneklerin hiçbirinin tam olarak bir cevap teşkil etmediğini göstereceğim. Bir yandan, kadınların otonomilerini kazanmalarının önündeki başlıca engelin, başka birçok ülkede sığınaklar esas ola-

4 Bu eleştiriler üniversite çevrelerinde de yankı bulmuştur. Yayımlanan yeni araştırmalar 4320 sayılı kanunun uygulanmasında karşılaşılan sorunları gün ışığına çıkarmaktadır: İdare evli olmayan veya boşanmış kadınlar hakkında koruma emri çıkarmayı reddetmekte ve kanunu uygulamakla yükümlü profesyonellerin zihniyetinden kaynaklanan daha birçok sorun yaşanmaktadır. Bkz. Gökçeçim Ayata, Sevinç Eryılmaz, Seda Kalem, *Ailenin Korunmasına Dair Kanun Kimi ve Neyi Koruyor? Hâkim, Savcı, Avukat Anlatıları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

5 Türkiye’deki aile politikalarının daha ayrıntılı bir tartışması için, bkz. Umut Korkut, Hande Eslen-Ziya, “The Impact of Conservative Discourses in Family Policies, Population Politics, and Gender Rights in Poland and Turkey”, *Social Politics*, c. 18, no. 3, 2011, s. 387-418. Yazarlar, çalışan kadınların oranındaki düşüklüğün kreş ve bakımevleri konusundaki kamusal hizmetlerin yetersizliğinden kaynaklandığını ve bunun, kadının birinci işini eviyle ve çocuklarıyla meşgul olmak diye gören devlet tarafından cinsiyet eşitsizliğinin yeniden üretilmesini yansıttığını belirtmektedirler.

6 Joseph R. Gusfield, “Constructing the Ownership of Social Problems: Fun and Profit in the Welfare State”, *Social Problems*, c. 36, no. 5, 1989, s. 435.

rak STK'lar tarafından yönetilirken Türkiye'dekilerin ağırlıklı olarak kamu tarafından işletilmesinin (daha net bir ifadeyle, sığınakların "devlet kurumu" olmalarının tercih edilmesinin) olduğunu, zira bu tür kurumların daha çok Gusfield'in tanımladığı şekliyle bir toplumsal sorunu çözmeye yönelik olarak kurulduklarını öne süreceğim. Diğer yandan ise, sığınma evlerindeki personel ile kalan kadınlar arasındaki "aile bağları" üzerinden ifade edilen yakın ilişkiler nedeniyle, bu kurumların terimin Weberci anlamında kişisellikten uzak, bürokratik mekanizmalar oldukları sonucuna da varamayacağımızı savunacağım.

Bu makale, kadına yönelik şiddete karşı yürürlüğe konan kamu politikalarının eksiksiz bir tablosunu sunmak iddiasını taşımıyor. Kamu kuruluşlarının erkek şiddetine maruz kalan kadınlar hakkında geliştirdikleri algıyı ve bunun sığınma evlerinin günlük pratiği içindeki sonuçlarını tahlil etmeyi amaçlıyor. Makalede, bu algı ve gündelik pratikleri belirleyen temel etkenin, sığınma evlerine ilişkin Türkiye'deki hâkim bakışın bu kurumların "devlet kurumları" oldukları/olmaları gerektiği yönünde şekillenmesi olduğunu ileri sürüyoruz. Gerçekten de, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın verilerine göre 2012 itibarıyla Türkiye'de mevcut 81 sığınma evinin sadece 3'ünün STK'lar tarafından yönetildiğini,⁷ 53'ünün Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın (daha önce Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu'na bağlı olan konuk evleri 2011'de çıkan 633 sayılı kanun hükmünde kararname ile doğrudan Bakanlık'a bağlanmıştı), 25'inin ise belediyelerin idaresinde olduğunu gördüğümüzde, sığınma evi sayısının yeterli olup olmadığı ya da bunların etkili olup olmadığı sorularından ziyade, "yerel düzeydeki memurların sahada devlet adına nasıl davrandıklarını"⁸ anlamının gerekliliği ortaya çıkıyor. Bu perspektif içinde, makale çerçevesinde, belediyelere bağlı sığınma evlerinde personel ile evlerde kalanlar arasındaki gündelik ilişkileri tahlil ediyoruz. Belediye sığınma evlerinde devlet adına hareket eden personelin davranışlarının nasıl resmiyet (sığınma evinin bir "devlet kurumu" olduğu beyanı) ile yakınlık (personelin ve sığınma evlerinde kalan kadınların bir aile oldukları beyanı) arasında gidip geldiğini göstermeye çalışıyoruz. Zira, Gupta'nın da dediği gibi, "bu gündelik ilişkiler onlarsız bir soyutlamadan öteye geçemeyecek olguya (devlet) somut bir biçim vermek ve böylelikle devletin inşa edildiği yollardan biri haline gelmektedirler".⁹

7 Kaynak: <http://www.kadininstatusu.gov.tr/tr/html/204/Kadin+Konukevleri#> 10, Erişim tarihi: 26.01.2012. (Yazarın Türkçe baskıya notu: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın 2014 rakamlarına göre ülke genelinde 128 kadın sığınma evinin 92'si Bakanlık'a, 33'ü belediyelere, 3'ü STK'lara bağlıdır.)

8 Akhil Gupta, "Blurred Boundaries: The Discourse of Corruption, the Culture of Politics, and the Imagined State", *American Ethnologist*, c. 22, no. 2, 1995, s. 376.

9 A.g.e., s. 215.

Makaledeki analiz, 2008-2009'da doktora tezim için saha araştırması yürüttüğüm iki sığınma evinin personelinin ve sakinlerinin bakış açılarının incelenmesine dayanıyor.¹⁰ Bu kuruluşlardan her biri İstanbul'daki farklı bir belediyenin yönetimindeydi. Katılımcı gözlem metoduyla araştırma yapmam Sosyal Hizmetler tarafından kabul görmediği için,¹¹ incelememi belediye yönetimindeki sığınma evleriyle sınırlamak zorunda kaldım ve o dönemde İstanbul'da var olan altı belediye sığınma evinden orada bulunmama rıza gösteren ikisinde araştırmamı sürdürdüm. Evlerde kalan sakinlerin ve personelin kimliklerini saklı tutmak için, bu kuruluşları A Sığınma Evi (5393 sayılı kanundan önce açılmış) ve B Sığınma Evi (5393 sayılı kanundan sonra açılmış) olarak adlandıracam ve söz konusu belediyelerin siyasal rengi konusunda hiçbir şey söylemeyeceğim.

İlk zamanlar, sığınma evlerinin personeli beni ev sakinleriyle toplu tartışmalardan ziyade, yüz yüze etkileşimler (yani mülakat) yapma konusunda teşvik ediyordu; başka araştırmacılar (en çok da psikoloji öğrencileri) tarafından da tercih edilen bu metoda çalışanlar daha alışık. Bununla birlikte, sadece mülakatlara dayanan bir araştırma sığınma evlerindeki gündelik yaşam mekanizmalarının ayrıntılarının anlaşılmasında yetersiz kalacaktı. İlk aşamada personelin bana işaret ettiği kadınlarla mülakat yapıyordum (33 mülakattan 5'i bu şekilde düzenlenmişti) ama çok geçmeden konuştuğum kadınların bana güvenmedikleri ve "Allah burada çalışanlardan razı olsun!" nakaratını yinelemekle yetindikleri ortaya çıktı. Ancak yine de bir süre sonra sık sık görülen bir misafir olarak kabul edildim ve o zamandan itibaren sadece beni tanımış ve güvenmeyi tercih eden kadınlarla mülakat yaptım. Dolayısıyla, okuyacağınız bu inceleme hem katılımcı gözleme hem de her iki sığınma evinde gerçekleştirilmiş mülakatlara dayanmaktadır.

Bu çalışma, kamu kuruluşlarının şiddete uğrayan kadınlar hakkındaki algısını, burada incelenen özel örneğin de ötesinde tahlil ederken, "sokak-düzeyindeki bürokratların" (*street-level bureaucrats*) pratiklerini ve onların sıradan yurttaşlarla etkileşimlerini gün ışığına çıkarmayı amaçlıyor. Burada önce kamu yönetimlerinin şiddet gören kadınlar için bu sığınma evlerini açma ve yönetme eğilimine girmelerinin nedenlerini tahlil edeceğim. Daha sonra ise, gerek sığınma evlerinde kalan kadınlar gerekse personel için bu "devlet" niteliğinin ne ifade ettiğini ele alacağım.

10 Biri İstanbul'dan başka bir kentteki bir belediye tarafından, diğeri de Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı tarafından yönetilen iki sığınma evinde daha kısa saha araştırmaları yürüttüm. Yerim olmadığı için, bu makalede onlardan söz etmeyeceğim.

11 Kasım 2008'de araştırma izni talep etmeye gittiğimde sığınma evlerinde kalan kadınlarla ancak İl Müdürlükleri'nde görüşebileceğim sözlü olarak tarafıma bildirildiği için SHÇEK sığınaklarında araştırma yapmadım.

Kadına yönelik şiddet ve şiddete uğrayan kadınlar için sığınma evleri

1970'li yıllarda,¹² İkinci Dalga Feminizm ile birlikte¹³ kadına yönelik şiddet kamunun gündemine girdi. İkinci dalga feministler “özel olan politiktir” sloganıyla, politikanın en az etkisinde kalmış yer olarak bilinen evden başlayarak, yaşamın her alanında erkek egemenliğini kırmaya uğraşıyorlardı. Şiddete uğrayan kadınlar için 1972'de İngiltere'de (Chiswick'te) açılan ilk sığınma evinden itibaren bu kuruluşlar kadınların bu merkezlere sığınma ihtiyacını vurgulayarak, kadınlara yönelik şiddetin, aslında özel alanın sevgi ilişkisi üzerine kurulmadığının kanıtı olduğunu savundular. Böylece söz konusu sığınaklar, kadına yönelik şiddete karşı mücadelenin temel araçları haline geldiler.

Türkiye'de,¹⁴ 1980'li yıllarda örgütlenmeye başlayan feministler de kadının toplumdaki rolünü sorgulayarak benzer tavırları benimsediler. Hatta 1980 sonrası bu dönem için cumhuriyetin kadın haklarıyla ilgili reformları konusunda “gözlerdeki perdeleri kaldırdığını” söyleyebiliriz.¹⁵

- 12 Eşler arası şiddet ve tecavüzün 17. yüzyıldan itibaren ABD ve İngiltere'deki kamu makamları için bir sorun haline geldiği, bu konu hakkında birçok kararname çıkarıldığı artık kesin olarak bilinmekle birlikte, kadınların sadece cinsiyetleri nedeniyle maruz kaldığı bu tür şiddetin onların yaşama hakkının ağır bir biçimde ihlali manasına geldiğinin ittifakla kabul edilmesinin, bu feminist mücadelelerin ortaya çıktığı 1970'li yıllara uzandığını yinelemekten hiç bıkılmamak gerekiyor. Karş. Elizabeth Pleck, *Domestic Tyranny: The Making of American Social Policy against Familial Violence from Colonial Times to the Present*, University of Illinois Press, Urbana, Chicago, 2004; Anna Clark, *Women's silence, men's violence: sexual assault in England, 1770-1845*, Pandora, Londra, 1987.
- 13 Feminizmin tarihi genel anlamda üç dönem veya “dalga” halinde açıklanabilir. Bu dalgalardan ilki aşağı yukarı 1880-1920 dönemini, ikincisi 1960-1980 dönemini kapsar. Üçüncü dalga ise 1980'li yıllarda başlar. Bu dalgalardan her birinin kendine ait özellikleri vardır. Visweswaran'ın ifadesiyle, “feminizmin birinci ve ikinci dalgaları arasındaki geçiş, kadını ifade etmek için geniş ölçüde ampirik bir kategori olarak kullanılan cinsiyet kavramından hem bir 'cinsiyet/tür' sisteminin kuramsallaştırılması hem de bir 'bakış açısı teorisi'nin geliştirilmesiyle bağlantılı bir toplumsal eleştiri biçimine geçiş olarak tahlil edilebilir; 'bakış açısı teorisi'ne göre, kadınların sınıfsal veya kültürel farkları aşan bir ortak bakış açısı vardır. [...] Feminizmin birinci ve ikinci dalgaları arasındaki geçiş bu 'cinsiyet/tür' sistemine yönelik eleştirinin öne çıkmasına denk düşer; bakış açısı teorisinin birleşmiş bilinç meselesi bir kenara bırakılıp, bilinç/çoğul tavır alışı teorileri adı verilen olguya doğru ilerlenir”, Kamala Visweswaran, “Histories of Feminist Ethnography”, *Annual Review of Anthropology*, c. 26, 1997, s. 595.
- 14 “Türkiye'de feminizmin ikinci dalgası Batı'ya oranla daha geç yaşandı. Feminist hareket, kadınların aile içinde maruz kaldıkları baskıyı gözler önüne seren kadına yönelik şiddete karşı mücadele, erkek egemenliğinin taşıyıcısı olarak cinselliğin rolü, medyadaki çarpıtılmış kadın imajı ve bekâret kontrolü –evlenmek üzere olan veya cinsel şiddete maruz kalmış kadınlara karşı sık rastlanan bir uygulama– sorunu gibi Batı'daki ikinci feminizm dalgasının ortak meselelerini 60'lı yıllarda değil, 80'li yıllarda öne çıkarmaya başladı. ‘Özel olan politiktir’ sloganı ancak bu ikinci dalgayla birlikte yayılmaya başladı”, Çağla Diner, Şule Toktaş, “Waves of Feminism in Turkey: Kemalist, Islamist and Kurdish Women's Movements in an Era of Globalization”, *Journal of Balkan and Middle Eastern Studies*, c. 12, no. 1, 2010, s. 41.
- 15 Yakın zamandaki araştırmalar, kadın haklarının “Cumhuriyet tarafından verildiği” yönündeki standart Kemalist tezi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki ve Cumhuriyet dönemi-

1920'li ve 30'lu yıllarda Türkiye'deki cumhuriyet reformlarıyla kadınlara sunulan "yeni rollere" ve "yeni fırsatlara" rağmen, 80'li yıllarda kadınlar hâlâ kanunlardaki cinsiyet eşitsizliği tarafından teşvik edilen ataerkil bir sisteme maruz kalıyorlardı. Bunun çarpıcı bir örneği, ailenin sekülerleşmesinin temelini atan ve kadının sosyal statüsünü geliştiren 1926'daki yeni Medeni Kanun'un da ataerkil kusurları bulunmasıdır. Bu kanun kocayı aile "reisi" yaparken, eşi "yardımcı" konumuna indirgiyordu. Kadınlar ancak 2002'de ve uzun mücadelelerin ardından bu açıkça ataerkil maddelerin değiştirilmesini sağlayabildiler.¹⁶

Kadına yönelik şiddet, 1980'li yılların başında örgütlenmeye başlayan feministlerin her zaman en önemli önceliklerinden biri olmuştu.¹⁷ O tarihten bu yana, feministler şiddete maruz kalan kadınlarla dayanışmayı örgütlemekle kalmadılar, yetkili makamlardan da gerçek manada destek mekanizmaları oluşturmalarını ve adli yaptırımlar uygulamalarını istediler. "Dayağa Karşı Dayanışma Kampanyası" çerçevesinde 1987'de düzenlenen gösteride şiddete uğrayan kadınlar için sığınaklar kurulması ihtiyacı açıklık kazandı. Bu kampanya çerçevesinde yayımlanan bir broşürde, dönemin feministleri, çeşitli ülkelerdeki sığınma evi örneklerini incelemekteydiler.¹⁸ Bu örneklerden esinlenerek, feministler önce belediyelerden yönetimini feministlerin üstleneceği sığınakların açılması için finansman bulmaya çalıştılar. Ama merkezi ve yerel çeşitli düzeylerde karşılaşılan dirençler ve seçim sonuçlarına bağlı istikrarsızlık¹⁹ (açılan dört belediye sığınma evi seçimlerin ardından kapatılmıştı) feministleri sığınakları bağışlara dayalı kaynaklarla işletme yollarını aramaya itti. İstanbul'daki Mor Çatı Kadın Sığınakı Vakfı'nın ve Ankara'daki Kadın Dayanışması Vakfı'nın 1990'lı yıllarda açılan sığınakları bu işleyiş türünün simgesel örnekleridir. Aynı dönemde sadece özerk feminist sığınaklar değil, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu (SHÇEK) ve az sayıda belediye tarafından yönetilen sığınma evleri / konuk evleri de kurul-

nin hemen başındaki feminist hareketlerin kadın hakları sorununu öne çıkarmayı nasıl başardıklarını göstererek çürüttüler. Karş. Yaprak Zihnioglu, *Kadınsız İnkılap*, Metis, İstanbul, 2003; Lerna Ekmekcioglu, Melissa Bilal (der.), *Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar (1862-1933)*, Aras, İstanbul, 2006.

- 16 Sevgi Uçan Çubukçu, "Post-1980s Women's Movement in Turkey: A Challenge to Patriarchy", Fatmagül Berktaş ve diğ., *The Position of Women in Turkey and in the European Union: Achievements, Problems, Prospects*, KA-DER Yayınları, İstanbul, 2004, s. 55.
- 17 Nükhet Sirman, "Feminism in Turkey: A Short History", *New Perspectives on Turkey*, c. 3, no. 1, 1989, s. 1-34; Nükhet Sirman, "Türkiye'de Feministlerin Şiddetle İlişkisi", *Amargi*, sayı 4, 2007, s. 15-17.
- 18 *Bağır herkes duysun*, Kadın Çevresi Yayınları, İstanbul, 1988.
- 19 Yeşim Arat, "Feminist institutions and democratic aspirations: The case of the Purple Roof Women's Shelter Foundation", *Journal of Economic and Administrative Studies*, Boğaziçi University, c. 8, no. 1-2, 1994, s. 295-309

maya başlandı; ve bütün bunlar şu anda Türkiye'deki kadın sığınma evlerinde üç başlı bir yapı haline gelmesine yol açtı.

Kadın Sığınakları ve Danışma/Dayanışma Merkezleri Kurultayı'nın aldığı kararlar okunduğu zaman görüldüğü üzere, birçok feminist grup ve örgüt, kadın sığınaklarının, kamu finansmanıya ancak kadın örgütleri tarafından özerk bir şekilde yönetilmesi fikrini savunmaktadırlar.²⁰ Halbuki, başka bir yerde de gösterdiğim gibi,²¹ yıllar geçtikçe aynı aktörler, bu kuruluşların esas olarak merkezi idareye veya belediyelere bağlı sosyal daireler tarafından açılıp yönetilmesi gerektiğini savunmaya başlamışlardır. Bu tavır değişikliği iki etkenle izah edilebilir: Kurultay katılımcıları, kadın örgütleri tarafından açılan sığınakların kamu tarafından finanse edilmesi fikrini devlette neoliberal bir parçalanma olarak görmekte ve dolayısıyla sosyal hizmet çalışanlarına dönüşmeyi reddetmektedirler. Öte yandan, bugünkü sığınma evlerinin sayısı ve niteliği, Türkiye'deki kadın sığınma evlerinin hiçbir zaman sadece feminist bir çerçevede yer almadıklarını, daha çok bu sığınakları kendi personelleriyle yönetip işleten merkezi veya yerel makamların bürokratik çerçevesi içine girdiklerini göstermektedir. Dolayısıyla, sığınma evlerinde kalan kadınlar için böyle bir kuruma sığınmak sadece şiddete başvuran bir eşi terk etmek değil, aynı zamanda bürokratik bir mekanizma içinde yaşamak anlamına gelmektedir.

Türkiye'deki kadın sığınma evleri hakkında bugüne kadar yapılmış incelemelerde bu bürokratik yönler üzerinde pek durulmadığını, daha çok sayısal yetersizliğe ve kötü işleyişe ilişkin sorunların öne çıkarıldığını da kaydedelim. Feministler tarafından yürütülen kampanyaların ardından, 3 Temmuz 2005 tarihli ve 5393 sayılı Belediyeler Kanunu'nun 14. maddesi nüfusu 50.000'i geçen (yapılan son değişiklikle 100.000'i geçen) belediyelere kadınlar ve çocuklar için "koruma evleri" açılması zorunluluğunu getirdi. 1999'a kadar Türkiye'de sadece 11 sığınak vardı,²² ama daha sonra yeni sığınaklar

20 Mor Çatı tarafından 2004'te WAVE'in (Women Against Violence Europe Network) özgün İngilizce başlığı *Away from Violence: Guidelines for Setting up and Running a Women's Shelter* olan eserinin Türkçe çevirisinin yayımlanması bu açıdan bir örnektir. Bu eser, feminist hareketlerin ürünü olan sığınakların, gündelik işleyişlerinde feminist hareketlerin amaçlarına (kadınların özerkleşmesi) sadık kalmaları gerektiğini açıkça ifade etmektedir. Aynı zamanda bu sığınaklara yön vermesi gereken ana ilkeleri de ayrıntısıyla sıralamaktadır; bu ilkelerin en önemlileri şunlardır: Sığınaklar kâr amaçlı ve siyasi açıdan taraflı olmayan özel kuruluşlar tarafından açılır ve yönetilirler (kadınları çevre ile temas kurmaya daha çok teşvik edebilmek ve kimliklerini saklı tutabilmek için); örgütlenme yapılan hiyerarşik değildir, görevliler kadınlara güvenmeli, onları desteklemeli ve hayatlarının dizginlerini tekrar ele alabilmeleri için ayaklarının üstünde durmalarına destek olmalıdırlar; son olarak da bu çalışanlar ellerindeki bilgilerin gizliliğini korumayı taahhüt ederler.

21 Berna Ekal, "Giriş", *Sığınaksız Bir Dünya*, Mor Çatı Yayınları, İstanbul, 2012. (Ayrıca bkz. Berna Ekal, "Women's Shelters in Turkey: Whose Responsibility?", *Éthnologie française*, XLIV, 2014, 2, s. 237-246.)

22 Kaynak: 2. Sığınaklar ve Da(ya)nışma Merkezleri Kurultayı Sonuç Bildirgesi; bu açıklamaya göre bu kurumlardan ikisi STK'lar, ikisi belediyeler ve yedisi Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu tarafından yönetiliyordu.

açılması hız kazandı. Bununla birlikte, konu hakkındaki en son tartışmalar-
da,²³ özellikle de bu kurumlarla ilişkisi olan bazı kadınların erkeklerce öldürülme-
lerinin ardından,²⁴ hem feministler hem de genel kamuoyu sığınak-
ların sayısının ve etkinliğinin yetersizliğini sorunsallaştırdılar. Araştırmacı-
lar da son yıllarda kadın sığınma evleri sisteminin etkinliği sorununa yoğun-
laştılar.²⁵

Bu makale ise söz konusu eğilimden farklı bir yön izliyor ve sığınakları
yetersiz mekanizmalar olarak tahlil etmek yerine, 1970'li yıllardan bu yana
tüm dünyadaki feministler tarafından tasavvur edilmiş mantıktan ayrı, ken-
dilerine has bir mantıkları olan bürokratik kuruluşlar olarak ele alıyor.

Belediye sığınma evleri prizmasından aile ve devlete bakmak

Sığınakların yönetimiyle ilişkili olarak, eşzamanlı biçimde yürürlükte olan
iki farklı mantık görebiliriz: Bunlardan biri “devlet”, diğeri ise “aile” kav-
ramına dayanır. Burada “devlet mantığından” kastımız, sığınma evinin bir
“devlet kurumu” olduğuna yapılan vurgu ve sığınma evinin iç işleyişinin bu
vurgu üzerinden düzenlenmesidir. Örneğin, incelediğim kuruluşlardan bi-
rinde (B Sığınma Evi'nde), mutfak duvarında evde kalan kadınlara yönelik
şöyle talimatlar asılmıştı:

Misafir bayanların dikkatine

1. Çocuklarımızla ilgilenelim lütfen. Çocuğunuzun başına gelecek olan
herhangi bir sorundan kurumumuz sorumlu değildir.
2. Devletin kurumuna kim maddi zarar verirse parası o kişiden alınır.
3. Her gün saat 13:00-15:30 arası çocuklarınızın uyku ve dinlenme saati-
dir. Çocuklarınızı alarak odalarınızda bulunmanız gerekmektedir.

23 2010'dan bu yana kadın cinayetlerini protesto etmek için düzenlenen feminist kampanyalara
koşut olarak, birçok cephede devletin ve devletin adli ve sosyal sisteminin giderek daha fazla
sorumlu tutulduğuna da tanık olundu (Elden, A. ve Ekal, B. “From Icons to Emblematic Cases:
The Media and Women's Murders in Turkey”, *Middle East Journal of Culture and Communicati-
on*, 8, 2015, s. 124-145). Her ne kadar Türkçede “kadın cinayetleri” terimi kullanılmaktaysa da,
dünya literatüründe “femicide” ya da “feminicide” kavramları daha yaygın olarak kullanılmak-
tadır. *Feminicide*, daha çok Latin Amerika ülkeleriyle ilgili olarak kullanılır ve “kadın düşma-
nı tavırlar, cinsiyet ayrımcısı yasalar veya sosyal kurumlar yüzünden kadınların ölmelerine izin
verilen yerlerde hükümetlerin ve sivil toplumların rolüne” dikkat çekilmesini amaçlayan bir ter-
imdir (Silvia Brugger, *From Mexico to Lima. Feminicide: A Global Phenomenon?*, Heinrich Böll
Stiftung, Brüksel, 2009, s. 5).

24 Bunun simgesi Şefika Etik'in kendisini kaldığı sığınakta bulan kocası tarafından öldürölme-
si oldu. Ayrıntılar için, bkz. *Habertürk*, 10.10.2011, URL: <http://www.haberturk.com/yasam/haber/677376-ciceklerle-kandirdi-bicakla-oldurdu>, erişim 10.10.2011.

25 Songül Sallan-Gül, *Türkiye'de Kadın Sığınmaevleri: Erkek Şiddetinden Uzak Yaşama Açılan Kapı-
lar mı?*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2011.

4. Birbirinizle iyi geçininiz. Sorun yaşayan bayan arkadaşlar haklı haksız gözetilmeksizin iki uyarı aldıktan sonra kurumdan uzaklaştırılır.
5. Dışarıdan alınacak olan yiyecek, içecek vs. odalarınızda yenip içilecektir.
6. Kurum personeli sizin arkadaşınız veya komşunuz değildir. İsimlerinin sonuna lütfen “hanım” ifadesini ekleyiniz, Ayşe hanım vs.
7. Odalarınızı, katınızı, banyo ve tuvaletinizi temiz tutmanız gerekmektedir. Buraların temizliği size aittir.
8. Psikolojik bir sıkıntı yaşadığınızda psikologumuzla görüşme yapmaktan ve paylaşmaktan çekinmeyiniz.

Yönetim

Sığınma evinin bir devlet kurumu olduğunun hatırlatılması, esasında sığınma evinin kadınların kendilerini evlerinde hissedebilecekleri şekilde döşenmesiyle belirgin bir tezat içindeydi: Televizyonun etrafına yerleştirilmiş koltuklar, yerdeki halılar ve giriş kapısının yanına sıralanmış terlikler bu dekorun en göze çarpan yanlarıydı. Bununla birlikte mutfak duvarına asılı duvaran talimatlar, sığınma evinin kendi evleri olmadığına işaret ederken, üst kattaki odalara yerleştirilmiş ranzalar ile zemin katta dosyaların ve resmi evrakın yerleştiği küçük personel odası aradaki farkın altını çiziyordu.

Bir müdire, bir psikolog, ve nöbetleşe çalışan iki temizlik görevlisi ile iki güvenlik görevlisinden oluşan personel, düzeni sürdürmek amacıyla, sığınma evinden bir “devlet kurumu” olarak söz ediyor ve orada kalanları, idarenin oluşturmak istediği hiyerarşiye ve disipline uymaya davet ediyorlardı. Kendilerini (belediye değil) devlet memurları olarak gören personel, aslında böylelikle daha üstün bir meşruiyet kaynağına gönderme yapmış oluyordı. Personelin tavrı, orada sadece birey olarak değil, devleti temsil eden (veya şahsında canlandıran) kişiler olarak bulunduklarının işareti şeklinde yorumlanabilir.²⁶ Bu anlamda, personelin Vincent Dubois’nın Fransa’daki Aile Yardım Sandığı (*Caisse d’Allocations Familiales*) görevlileriyle ilgili tasvirindeki gibi biri resmi diğeri kişisel olmak üzere “iki bedenleri” olduğu ve kendi kişiselliklerinden uzaklaştıkları oranda devleti kişileştirmiş olduklarını öne sürebiliriz.²⁷ Bir başka deyişle, kurumdaki iç düzenlemede sığınma evine yerleşmiş kadınların kaldığı yaşam alanları ile personele ait idari alan

26 Yael Navaro-Yashin, devlet etnografisinin “eksiksiz olması için, devleti kurumsal biçimdeki somut tezahürlerinin ötesinde, ürettiği söylemler ve temsiller açısından incelemesi gerektiğini” öne sürer. Ancak yine de kendi incelemesindeki Saniye örneğinden de yola çıkarsak, yurttaşların bürokratlarla gündelik etkileşimlerini ve devletin bazı memurların şahsındaki “kişiselleşme” biçimlerini incelemenin devlet etnografisinin temel yapı taşlarından biri olduğunu öne sürebiliriz (Yael Navaro-Yashin, *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*, Princeton University Press, Princeton ve Oxford, 2002, s. 166-171).

27 Vincent Dubois, *La vie au guichet. Relation administrative et traitement de la misère*, Économica, Paris, 2010.

aynı bina içinde bir araya getirilirken, bazı ayrıntılar (duvarlara asılı talimatlar) ve personelin buranın “devlet kurumu” olduğu vurgusu, iki taraf arasında bir hiyerarşi bulunduğunu hatırlatmakta, böylece sığınma evinin “kurumsal” niteliğinin altı çizilmiş olmaktadır.²⁸

Bununla birlikte, Dubois’ın tanımındaki gibi, sığınma evindeki düzen sadece ilişkilerdeki resmiyet üzerinden sağlanmıyordu. Sığınakta kalan kadınlarla sürekli temas halindeki bir görevlinin bana izah ettiği gibi, “personel sadece resmi ilişki kurmakla yetinseydi, kadınlardan kendi haklarında hiçbir şey öğrenemezdi”. Daha gayriresmi ilişkiler, “sığınma evini istismardan korumanın” ve gerçekten ihtiyacı olan kadınların buralarda kalmasının bir yolu olarak görülüyordu. Buna karşılık, “sonuçlara yönelik” bu ilişkilerin (bilinçli veya değil) daha duygusal ilişkilere de yol açabileceği belliydi. Evde kalanlardan birinin (Beril, B Sığınma Evi) belirttiğine göre, kâbus gördüğü anda gidip Ayşe Ablâ’yı buluyor, o da kendisini mutfağın bir köşesinde bir bardak çay ikram edip rahatlatıyordu. Bu yakınlaşma türüne A Sığınma Evi’nde de rastlanıyordu.²⁹

(A Sığınma Evi – Müdire) Şimdi size şunu anlatayım, biz burada çok farklı duygular yaşıyoruz. Bizim burada kalan bayanlara biz inanılmaz derecede gönlümüzü açıyoruz. Yani ailemizden biri, çocuğumuz, kardeşimiz, büyüksen ablamız, bir aile ortamı yaratıyoruz burada çalışırken. Gönlümüzde ve zihnimizde bir aile ortamı var. Ne oluyor, kızımızın eşi askerden gelmiş, maddi durumları bozuk, onlara destek vermek gibi. Ana ocağı, baba ocağı gibi. Yani çok farklı duygularla çalışıyor bu kurum. Onlara destek veriyoruz.

Düzenin korunmasına ilişkin görünürde çelişkili bu ikili (kişisel ve resmi) yöntem, her iki sığınma evinde de personelin gündelik pratiğinde iç içe geçmişti. Demek ki sığınma evlerinde kalan kadınların gözünde, görevlilerin uygulamaları aracılığıyla devletin somut bir biçime büründüğü, görevlilerin bir aile kadar koruyucu olabilecek bir devletin cisimlenişi haline geldikleri söylenebilir. Örneğin, A Sığınma Evi’nin müdiresiyle görüştüğüm sırada, evden ayrılan ve vedalaşmak için uğrayan bir kadın bana şunu söyledi: “Müdire hanım bana bir anne gibi, bana hiç kimsenin yardım etmediği gibi yardım etti, benimle ekmeğini paylaştı.”

28 Bu makalenin sınırlı çerçevesi içinde sığınma evlerinin “total kurumlar” olarak mı nitelenmeleri gerektiği (Erving Goffman, *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*, Penguin Books, Great Britain, 1991) veya duvarlara asılı bu talimatların sadece bir “iç talimatname” olarak mı görülmesi gerektiği üzerine teorik bir tartışmaya girmemize imkân yok, ama aslında her iki soru da enine boyuna tartışılmayı hak etmektedir.

29 Bu sığınma evi de çok benzer biçimde döşenmişti ve kullanılıyordu. Personel bir müdire, iki psikolog, iki kreş öğretmeni, bir hemşire ve bir kadın gece nöbetçisinden oluşuyordu. Evde kalan başka kadınlara da çeşitli gündelik işlerin sorumluluğu ve kadınların yemek yemek, çay içmek ve televizyon izlemek için buluştukları katın düzenini sağlama görevi verilmişti.

Elbette burada üzerinde durulması gereken önemli bir nokta daha var. Gerçek aile veya akrabalık ortamının dışında aileye ilişkin bir söz dağarcığının kullanılması, daha doğrusu akrabalık terminolojisine başvurulması, Alan Duben'e göre şöyle tahlil edilebilir: "Akrabalık terminolojisi, bir ilişkinin üzerine kurulabileceği başka hiçbir toplumsal kural bulunmadığında, verili durumda akrabalık ahlâkını hatırlatmak amacıyla kullanılır."³⁰ Diğer yandan, belediyeler tarafından açılmış iki kadın sığınma evinde hem personel de hem evlerde kalan kadınlarda ortak olan bir ahlâka yapılan göndermeden daha fazlası söz konusudur: Aslında sığınma evi (ve dolayısıyla devlet) ailenin bir ikamesi olarak algılanmaktadır. Bu evlere, dolayısıyla devletin kanatlarının altına sığınmaya gelen kadınlar bu algıya sahiptir, çünkü gerçek aileleri şiddet kullanan eşlerinden ayrıldıktan sonra onlara sahip çıkmamışlardır:

(Açelya – A Sığınma Evi) Onlar böyle şey olduklarını bile bilmiyorlar, sen nereden biliyorsun, kim bunlar, nereye sığındın sen, nereye sığınacağım dedim, devlete sığınacağım, yani dedim devlet nasıl ailem bize sahip çıkmıyor ama devlet çıkıyor yani. Böyleye böyle.

Sığınma evi, ailelerinin destek olamadığı ya da olmayı reddettiği durumlarda, kadınların ihtiyaçlarını karşılamaktadır. O halde, hem personel hem de evlerde kalanlar açısından, sığınma evinin sıradan bir yer olmadığı, mutsuz bir evliliğin ardından kızın geri dönebildiği bir aile biçimine bürünen devletin cisimlenişi olduğu söylenebilir.³¹ Bu anlamda, "devletin" görevlilerin çalışmaları aracılığıyla "bir ikame aile" gibi gözüktüğü, ama burada kadının hiyerarşideki daha alt konumunun sorgulanmadığı ifade edilebilir. Bu durum, sığınma evinde kalan kadınlar bu kurumlardaki yaşamlarından söz ederken, kâh emniyet kâh umutsuzluk şeklinde sözlerine yansıyor.

Sığınma evleri: Emniyet ve umutsuzluk

Sığınma evlerinde kalan kadınlarla yaptığımız görüşmeler, kadınların sadece kurulan yakınlıklar bakımından değil, kendilerinin davranışlarını denetlemeye yönelik tavırlar açısından da sığınma evlerini aile ile özdeşleştirdiklerini gösteriyordu. Kalan kadınlara yönelik kısıtlamalar, sığınma evlerinde be-

30 Alan Duben, "The Significance of Family and Kinship in Urban Turkey", Kâğıtçıbaşı, Ç. (yön.), *Sex Roles, Family, and Community in Turkey*, Indiana University Turkish Studies, Bloomington, 1982, s. 92.

31 Bu noktanın altı yayımlanmamış bir araştırma raporunda Nûkhet Sirman tarafından da çizilmiştir (Nûkhet Sirman, "İhtiyaç Analizi Saha Araştırması Raporu", *Kadına Yönelik Aile İçi Şiddetle Mücadele Projesi*, 2007). Benim de Saha Araştırması Koordinatörü olarak bulunduğum araştırma, Kadın Statüsü Genel Müdürlüğü (KSGM) çerçevesinde, Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu'nun (UNFPA) teknik desteği ve Avrupa Birliği'nin (AB) mali desteğiyle yürütülen "Kadına Yönelik Aile İçi Şiddetle Mücadele" projesi için yapılmıştır.

nimsenen ve esas olarak kadınları eşlerinin şiddetinden korumak için sığınma evlerinin adreslerini gizli tutma gerekliliğinden kaynaklanan (dünyadaki benzer sığınakların çoğunluğunda da aynı prensip mevcuttur) emniyet tedbirlerinin sonucuydu.³² Yine de, feministlerin yönetimindeki sığınaklardan (Türkiye’de de Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı’nın sığınağından) farklı olarak, bu tedbirlerin içinde gece dışarı çıkma yasağı ve cep telefonlarını idareye teslim etme zorunluluğu da vardı. İş bulup çalışan kadınlarla ilgili olarak bu tedbirler tabii ki yumuşuyordu; ama çalışmayanlar için (ben de gün içinde zamanımın çoğunu onlarla geçiriyordum) sıkıntı duygusu hâkimdi. Bu durum özellikle, kadınların kalışlarının ilk ayında hiç dışarı çıkmamalarının şart koşulduğu B Sığınma Evi’nde geçerliydi; dışarıda yapılması gereken adli veya yasal bir işlem söz konusu olduğunda, belediyenin temin ettiği araçla ve personelden birisinin eşliğinde gidip gelmeleri isteniyordu.

Öncelikle, evlerde kalan kadınlardan bazılarının bu tedbirlerin kendilerine bir emniyet duygusu verdiğini söylediklerini vurgulamak gerek. Örneğin, ilk mülakatlarımdan birinde, ilk başta Sosyal Hizmetler tarafından yönetilen bir sığınma evinde kalan (ayrılıp orada kalan bir başka kadınla birlikte bir daire tutmuş, ama sonra bu duruma tahammül edemeyince bir belediye sığınma evine müracaat etmek zorunda kalmıştı) bir kadın bu yeni evdeki uygulamalardan (daha önce kaldığı yere kıyasla) memnuniyetini bana şöyle açıklamıştı:

(Beril – B Sığınma Evi) Yani orası çık git ne yaparsan yap, sabah akşam, hiçbir şey sorun değildi. Burası kadar disiplinli değildi. [...] Burası bilmiyorum ya çok rahat. Mesela telefon kullanmak başta yasak olduğu için çok güzel mesela. Dışarı çıkmanın serbest olmaması çok rahat. Orada telefon kullanan vardı. Dışarı çıkıp 12’de, gece 12’de gelen vardı. Kimse bir şey demiyordu çünkü 5’ten sonra güvenlik yoktu orada. Burası çok rahat bilmiyorum.

Bu tanıklıkta, sığınma evinin verdiği emniyet duygusu yadsınamaz bir biçimde kendini gösteriyor. Ama diğer yandan, Afife ve Aslıhan’ın tanıklıklarında, evde kalan kadınların kıyafetlerinin ve erkeklerle ilişkilerinin de denetim altında tutulmasının bu kadınlar için bir sıkıntı kaynağı olduğu hissedilmektedir:

32 Sığınma evinin adresi konusunda uygulanan bu gizlilik, özellikle ABD’de beyaz olmayan kadınlar tarafından eleştirilmiştir: “Beyaz olmayan birçok kadın sığınma evine girişi ‘yeraltına inmek’ ile, dolayısıyla birincil kültürel bağlarını yitirmekle özdeşleştiriyor. [...] Sığınma evlerinin, kadınların içinde yaşadıkları cemaatlerinden tecrit olması ve sığınma evlerinin gizli tutulması, kriz anında yapılan çalışmaların zorluklarını artırıyor. Kadınların gözetim altında tutulması ve evin gizliliğinin korunması bir iktidar mücadelesine ve gerek personel gerekse sığınma evlerinde kalanlar açısından toplulukla bağların kopması duygusuna dönüşebiliyor”, Janice Haaken, Nan Yragui, “Going Underground: Conflicting Perspectives on Domestic Violence Shelter Practices”, *Feminism & Psychology*, c. 13, no. 1, 2003, s. 65.

(Afife – A Sığınma Evi): Şimdi evdeki yaşantıda mesela eşinden izin almak zorunda kalıyorsun mesela hani bir yere çıkamıyorsun. Bir yandan ona bağlı gibisin. Çok kötü bir durum aslında bu. Burada da hemen hemen aynı yani. Çıkamıyorsun. Mesela ben askılı giymek istiyorum ama onlar korumak için yapıyorlar ama izin yok. Askılı giymek istiyorum, ben de dışarı çıkıyorum, ben de yapmak istiyorum yani.

Berna: Niye zor oluyor izin almak?

(Aslıhan – A Sığınma Evi): Zor oluyor, mesela bazı kadınlar gidiyorlar orada burada fındırdeşiyorlar ediyorlar, mesela ben burada yeni bir şey oldu benim hakkımda. Ben bir işim vardı, iş aramaya çıktım. Bir arkadaşımın erkek arkadaşıyla karşılaştım. Bak ayak üstü beş on dakika, yalan söylüyorum hadi yedi dakika olsun konuştum, bak bir yerde oturduk bir şey içtik, kola mı ne içtik, ayak üstü ben işte konuşarak minibusün oraya kadar gittim, sonra işte o zaman geç kalmıştım [...] niye sürtüyorsun şurada burada dedi. [...] Demeye gerek şey yapmadım çünkü ayak üstüydü, sonra bir arkadaş işte şey oldu, bir arkadaş belediye [...] neyse işte bazı olaylar olduydu, işte çıkışım veriliyordu. Açık diyorum adamlar aramızda bir şey yok, bir erkekle dışarıda görüştüğün zaman kötü anlaşılıyor, anlatabildim?

Bu aşamada, bireysel birer durum olarak ele alınamayacak bu bir dizi öykünün, kendilerini birleştiren bir perspektifin varlığını sezdirdikleri söylebilir. Ayrıca, hükümet kuruluşları da sığınma evlerinin “namuslu” imajlarını bozmamaya çok dikkat etmektedirler. Sosyal Hizmetler tarafından yönetilen sığınma evlerine ilişkin 1998 tarihli yönetmeliğin 9. maddesi³³ (belediyeler de buna tabidir) “fuhuşu meslek edinmiş kadınların” kadın sığınma evlerine kabul edilmeyeceklerini belirtmektedir. Aynı yönetmeliğin 14. maddesinde sığınma evlerinde kalan kadınlara “izin almadan kuruluştan ayrılmamak” zorunluluğu getirilmektedir.

Dubois’ın Fransa’daki Aile Yardım Sandığı örneğinde tahlil ettiği gibi,³⁴ sokak-düzeyindeki bürokratların ellerinde genellikle yönetmelikleri nasıl uygulayacakları konusunda yazılı talimat yoktur. Bu görevliler, hizmet kullanıcılarıyla etkileşimlerinde sadece kendi tecrübelerine dayanarak yönetmelikleri nasıl hayata geçireceklerini bulurlar. Dolayısıyla ve şu ana kadar verdiğimiz örneklerden anlaşıldığı üzere, sığınma evlerindeki personel söz konusu kuruluşlarda tüm bu katı kuralları nasıl uygulayacaklarını belirlerken kendi tecrübelerine başvurumaktadırlar. Bazı görevliler, resmi yollara tamamen uymayı tercih ederler: Örneğin, müdirenden izin aldıktan sonra sığı-

33 Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu’na Bağlı Kadın Konukevleri Yönetmeliği, 12.07.1998, no. 23400.

34 V. Dubois, *La vie au guichet...*

naktan gündelik işlerini halletmek üzere çıkmak isteyen kadınlara her seferinde bir kâğıt imzalatılması bu yollardan biridir. Böylelikle çalışanlar, kalan kadınların kaybolmaları halinde veya herhangi bir başka sorun çıktığı takdirde sorumlu tutulmayacaklardır. Diğer yandan fuhuş yapan kadınların kuruluşu kabul edilmelerini yasaklayan kural, sığınma evlerindeki kadınların davranış ve kıyafetlerinin sürekli denetlenmesi şeklinde yansır. Bununla birlikte, bu denetim daha çok gayriresmi bir şekilde gerçekleştirilir. Genellikle, çalışanlardan biri söz konusu kişiye müdirenin ondan daha düzgün giyinmesini istediğini iletir. Sığınma evlerinde kalan kadınlar bu tarz bir denetimi kendi ailelerinde yaşadıklarıyla özdeşleştirebilecekleri için, personelin sığınak içinde resmi idari kurallara uygun bir düzen kurmak amacıyla aile türü bir denetim uyguladığı sonucuna varılabilir.

Bir başka açıdan bakıldığında, sığınma evinin genel kamuoyu tarafından bir “genelev” veya en azından “namuslu olmayan bir yer” olarak algılanması korkusu, hem personel hem de sığınma evlerinde kalan kadınlar tarafından paylaşılan bu gerilimdir. B Sığınma Evi’nde çalışan bir kadın, burada çalışmaya gelirken yaşadığı emniyetsizlik duygusunu şöyle yansıtmıştı: “Komşuların, kahvede oturan adamların burayı nasıl gördükleri zaten belli.” Yine aynı nedenle, tanıştıktan çok kısa bir süre sonra, Asya (A Sığınma Evi) kuruma kabulünden önceki geceyi sokakta geçirmek zorunda kaldığını, otogara sığındığını, erkeklerin bir bardak çay veya yemek tekliflerini reddettiğini ve sabah olduğunda “sağ salım” sığınma evine ulaştığını anlatmıştı. Sığınma evlerinin toplum tarafından “namuslu olmayan bir yer” olarak algılanacağına dair kaygılar, şiddet uygulayan bir eşten ayrılma kararını da etkileyebilmektedir:

(Aslıhan – A Sığınma Evi) Abim böyle hani desteklemedi ilk başlarda, hani öğrendiğine göre, onun bazı polis arkadaşları şu bu, araştırmalar falan, ben onların rızası olmadan geldim ilk başta. İşte kadın sığınma evleri hakkında polis arkadaşları kötü konuşmuş. İşte, ben artık çarem kalmadı, o olmuyor, bu olmuyor, ben dedim ben kendimi korumasını bildiğim zaman kimse bana bir şey yapamaz dedim kendi kendime, çıktım ablamdan biraz para aldım çıktım yola, sonra da geldim burada buldum.

Bununla birlikte, sığınma evlerinde kalanların, sığınma evinin kendi çevreleri tarafından “kötü” algılanabileceği fikrinden kaynaklanan bu tereddütleri, kendilerini “devlet koruması altında” gördükleri andan itibaren kısmen aşmaktadır. Saha araştırmam boyunca, sığınma evlerinde kalan kadınların müdirelerden ailelerine telefon edip kızlarının / kızkardeşlerinin / eşlerinin devlet koruması altında olduğunu söylemelerini istediklerine defalarca şahit oldum. “Devlet” çatısı altında olmak, bu kadınlar açısından söz konusu sığınma evlerinde kalmayla ilgili çekinceleri hafifleten belirleyici bir etkindi.

İstismarcı ve şiddet kullanan bir eşi terk etme kararı sadece kişisel bir karara değil, aynı zamanda başkalarına bunun doğru bir karar olduğunu kabul ettirebilmeye de bağlıydı.

Şu halde, incelediğimiz iki sığınma evi de belediyeler tarafından yönetilse de, hem personel hem de bu evlere sığınmış kadınlar açısından, meşrulaştırıcı referans noktasının “(merkezi) devlet” olduğunu söyleyebiliriz. Personel açısından, devlet kuruluşları düzenin sürdürülmesine katkıda bulunurken, sığınma evinde kalan kadınlar açısından da meşru bir ikametgâh sağlamaktadır. Ama bu durum kadınların sığınma evinin kurallarından ötürü umutsuzluğa kapılmalarını engellemiyordu, çünkü onlar kuruma girmelerini daha özerk, aile baskısından daha özgür bir yaşama geçiş olarak düşünmüşlerdi:

(Ayşe – A Sığınma Evi) Ne bileyim, sürekli konferanslar olacak, hani eğitim verilecek, el işleri falan verilecek, hiç canım sıkılmayacak hani ilk günlerde, sürekli psikologlar olacak hani kadın kadına eğlenceler düzenleyeceğiz, oynayacağız. Yani evde yaşadığım stresi, oraya çıkma, buraya çıkma, burada atacağız artık. Geldiğimize çok mutlu olacağız, üzülmeyeceğiz. Kafaya takmayacağız, üzüntülerimizi unutacağız diye. Dertlerimizden uzaklaşacağız diye düşünüyordum ama öyle değilmiş birazcık. Daha değişikmiş.

Sonuç

Dobash ve Dobash,³⁵ ABD ve İngiltere’de şiddete uğrayan kadınlar için sığınma evleri üzerine yaptıkları kapsamlı incelemelerinde, bu kuruluşları dört ana tür halinde tasnif ederler: yardımseverliğe dayalı sığınaklar, bürokratik sığınaklar, terapi odaklı sığınaklar ve aktivist sığınaklar. İnceledikleri sığınakların hepsi sivil toplum kuruluşları tarafından yönetilmekle birlikte, “aktivist olmayan” sığınaklara atfettikleri ve bizim Türkiye’de belediyelerin sığınma evlerinde kalan kadınların konumunu yeniden düşünmemizi sağlayabilecek bir özellik vardır. İster İngiltere ve Amerika’daki gibi STK’lar, ister Türkiye’deki gibi belediyeler ya da merkezi devlet organları tarafından yönetiliyor olsun, 1970’li yıllarda ilk sığınakları kuran feministlerin başlangıçtaki niyetlerinin (yani sığınaklarda kalan kadınlara özerklik sağlamak, personel ile sığınaklarda kalanlar arasındaki hiyerarşiyi silmek ve bunları yaparak toplumdaki ataerkil değerleri değiştirmek) daha sonra kurulan sığınaklarca paylaşılmadığını ve bu orijinal modelin yerini kadına özne değil nesne muamelesi yapan yapılara bıraktığı aşikârdır. Bu koşullarda, söz konusu kuruluşların hizmetleri “toplumsal sorunlara” getirilmiş cevaplar halini almaktadır.

35 R. Emerson Dobash, Russel P. Dobash, *Women, Violence, and Social Change*, Routledge, Londra ve New York, 1996.

Türkiye (dolayısıyla belediye sığınakları) örneğini ilginç kılan, sığınakların asla bürokratik tarzda örgütlenmiş birer STK olmamış olmasıdır; buna karşılık sığınma evleri Türkiye’de merkezi ve yerel yönetimlerin bürokratik mekanizmasının ayrılmaz bir parçası halindedir. Bu makalede göstermeye çalıştığım üzere, bu halleriyle kamuya ait sığınma evleri, toplumsal bir hareket (feminizm) ile devlet, belediyeler, sahadaki görevliler (personel) ve yurtaşlar arasındaki karşılaşmalar hakkında zengin derslerle doludurlar. Bu incelemede bu karşılaşmaların bir bölümünün, yani devletin sığınma evlerinde kalan kadınlar ile personel arasındaki gündelik etkileşimler üzerinden nasıl somut bir biçime büründüğünün analizini ortaya koymaya çalıştım. Devletin bir aile olarak algılandığını ve “(merkezi) devletin” gerek personel gerekse sığınak sakinleri için aldıkları kararları meşrulaştırıcı bir referans noktası olduğunu göstermeye çalıştım. Her halükârda, “devlet” şu anda iktidarda bulunan AKP ile asla özdeşleştirilmeyen, aşkın bir kendiliği temsil ediyordu.

Son olarak, 2010’dan sonra daha da artarak süren kamusal tartışmaların ardından, devletin yüksek kademelerinin kadına yönelik ev içi şiddete son vermek için “iyi niyetini göstermekte olduğu” söylenebilir. Bu bakımdan, Türkiye’nin, Avrupa Konseyi’nin kadına yönelik şiddetin ve eviçi şiddetin engellenmesi ve buna karşı mücadele sözleşmesini 2011’de ilk imzalayan ülkeler arasında yer alması bir tesadüf değildir. Yine de (bundan önceki) Aile Bakanı Fatma Şahin’in kadın hakları ile ailenin önceliğini bağdaştırmaya çalışan girişimleri,³⁶ temel soruya verilecek nihai cevap konusunda bizi temkinli davranmaya itiyor: Kadına yönelik şiddet gelecekte “toplumsal sorun” mu yoksa bir hak meselesi olarak mı ele alınacak?

36 Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı Fatma Şahin’in kadın hakları ile ailenin önceliğini bağdaştırma çabasını, 10 Mart 2012 tarihinde Medyasofa İletişim Grubu’nun düzenlediği bir konferanstaki konuşmasında gözlemledim. Bu konuşma, 1998 yılında çıkan ve şiddet uygulayan eşin uzaklaştırılması kararının temelini oluşturan 4320 Sayılı Ailenin Korunmasına Dair Kanun’un 8 Mart 2012’de yeni bir başlık altında değiştirilmesinden sonra gelişen tartışmalar bağlamında gerçekleşmiştir. 6284 sayılı yeni kanunun adı ise yine aileyi koruma amacının altını çizmektedir: 6284 sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Yönelik Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun. Feministlerin kanun metni hakkında, kadınların ve ailelerin çıkarılarının çelişebileceği gerekçesiyle dile getirdikleri itirazlar dikkate alınmamış; muhafazakâr çevreler ise kanunu, aile bağlarını zayıflatığı gerekçesiyle eleştirmişlerdir. Fatma Şahin ise konuşmasında şunları söylemiştir:

“Bizi biz yapan değerlerimizle, demokrat kimliğimizi koruyarak kadın haklarını ilgili gereken iradeyi göstereceğiz, kadın sorunlarıyla ilgili çözüm iradesini göstereceğiz. Her yerde söylediğimiz gibi, güçlü kadın, aileyi zayıflatmaz. Güçlü aile, güçlü kadın, güçlü çocuk, güçlü erkek diyoruz. Biri birinin alternatifi değildir diyoruz. Hem aile değerlerimizi korumak için gayret göstereceğiz, Genel Müdürlük olarak büyük bir koruma programı hazırladık. [...] Ama bu kadının sorununu görmezden gelmemize asla engel değil. Kadını birey olarak güçlendirmemize asla engel değil. Hem onu hem onu yaparak toplumun bizden beklentilerini yönetebilelim.”

Ayrıca karş. Fatma Şahin’in İstanbul’daki Medyasofa kongresinde yaptığı konuşmayla ilgili haber: <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1257260>, erişim: 15.03.2012.

Türkiye’de Askerlik Hizmeti Çerçevesinde Askere Alınanların “Yurt Sevgisi Eğitimi” ile Sosyalleştirilmesi

SÜMBÜL KAYA

Türk ordusu 1980 darbesinden başlayıp 2002’ye kadar ülkenin iç politika-sında merkezi bir rol oynadı, büyük bir özerklik kazandı ve kendisine dev-letin bekçiliği ve sahipliği rolünü biçti.¹ Gilles Dorronsoro’ya göre, “ulusal güvenlik” kavramı “1980 darbesinden sonra rejimin kurucu ideolojisi ola-rak” kendini kabul ettirdi, öyle ki bu rejim “güvenlik kurumlarının fiilen tüm toplumsal faaliyet alanlarına müdahalesini meşru görmektedir.”² Or-du toplumdaki diğer alanlar üzerinde bir tahakküm kurdu ve Ali Bayramoğ-lu, Ahmet Insel ve Ömer Laçiner’in ifade ettikleri gibi, “toplum için iyi ola-nın kendisi tarafından tespit ve tayin edileceğine kati biçimde inanarak var olageldi.”³ Böylelikle, askerî kurum uzun süre “neredeyse bir siyasi parti”,⁴ hatta siyaset üstü bir aktör gibi davranmış, siyasi alana müdahaleleri çe-şitli biçimler almıştır (darbeler, hükümete tavsiyeler, siyasi konuşmalar),⁵ halbuki ordunun İç Hizmet Kanunu Türk Silahlı Kuvvetleri’nin “her tür-lü siyasi mülahaza ve fikirlerin üstünde” olması gerektiğini belirtmektedir.⁶ 2002’de Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) iktidara geldiğinden beri, ordu si-

- 1 Ümit Cizre Sakallıoğlu, “The Anatomy of the Turkish Military’s Political Autonomy”, *Comparative Politics*, c. 29, no. 2, 1997, s. 151-162.
- 2 Gilles Dorronsoro, (yön.), *La Turquie conteste, Mobilisations sociales et régime sécuritaire*, CNRS Éd., Paris, 2005, s. 24.
- 3 Ali Bayramoğlu, Ahmet Insel ve Ömer Laçiner, *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye’de Ordu*, Birikim Ya-yınları, İstanbul, 2004, s. 12.
- 4 Ahmet Insel, “Cet État n’est pas sans propriétaires!” Forces prétoriennes et autoritarisme en Turquie”, Olivier Dabène, Vincent Geisser ve Gilles Massardier (yön.), *Autoritarismes démocratiques et démocraties autoritaires au XXe siècle*, La Découverte, Paris, 2008, s. 151.
- 5 Bkz. Ahmet Insel’in sıraladığı örnekler, *a.g.e.*, s. 151
- 6 Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu, madde 43.

yasete tesir etme imkânlarının birçoğunu yitirmiş, kurumların militarizasyondan uzaklaştırılmasını hedefleyen birçok reform yapılması da bunda etkili olmuştur: Milli Güvenlik Kurulu'nun (MGK)⁷ kararlarını bakanlar kuruluna dayatma yetkisi kaldırılmış, MGK genel sekreterliğinin manevra alanı kısıtlanmış,⁸ bazı kurumlarda askerî temsilcilerin yer alma olanağı ortadan kaldırılmış⁹ ve askerî mahkemelerin sivil haklarında kovuşturma yapma yetkisi iptal edilmiştir.¹⁰ Birçok subayın “Ergenekon”¹¹ ve “Balyoz”¹² adlarıyla bilinen davalarda yargılanması, 12 Eylül 1980 darbesinin sorumlusu olan iki general hakkında açılan davanın da Nisan 2012’de başlaması da orduyu zayıflatmıştır. Ordu denetimi yitirmesinin önünü almak istemiş gibi, askerlik hizmeti kapsamında tüm askere alınanlara verilen “Yurt Sevgisi Eğitimi”ni resmileştirip genişletmektedir. Bu makale, askerî vesayeti zora başvurmadan sürdürme biçimi olarak değerlendirdiğimiz bu eğitim programını incelemeyi amaçlamaktadır.

Söz konusu eğitimi bir sosyalleşme, daha kesin bir ifadeyle siyasi sosyalleşme tertibatı olarak kabul ediyoruz. Muriel Darmon’dan aldığımız sosyalleşme tanımına göre,¹³ siyasi sosyalleşmeyi bireyleri siyasi açıdan eğiten resmi veya gayriresmi süreçlerin bütünü olarak kavırıyoruz. Siyasetin genişletilmiş bir tanımını kabul ediyoruz, zira bu çalışmada –esas olarak oy kullanma ve seçimler gibi temsili demokrasi unsurlarının öğretilmesine odaklanan– “kurumsal siyaset”ten¹⁴ ziyade, ister ulusal kimlik, ister yurttaşlık

- 7 Ağustos 2003’te Avrupa muktesabatıyla uyum konusundaki 7. reform paketinin kabul edilmesiyle birlikte, 9 Kasım 1983 tarihli Milli Güvenlik Kurulu ve MGK genel sekreterliği hakkındaki kanun değiştirildi. MGK’nın milli güvenlik konusundaki tavsiyeleri artık yürütme erki üzerinde bir dayatma gücüne sahip değildir. Ayrıca, başbakanın önerisi ve cumhurbaşkanının onayıyla, sivil bir kişi de MGK genel sekreterliğine atanabilmektedir.
- 8 Karamelere uygulanabilen “gizlilik dereceli” ibaresinin yürürlükten kaldırılması nedeniyle MGK genel sekreterliği artık milli güvenlik soruşturmaları açamayacaktır. 10 Aralık 2003 tarihli ve 5017 sayılı kanun.
- 9 2004’ten beri, Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) veya Radyo Televizyon Üst Kurulu (RTÜK) bünyesinde askerî temsilciler yer almamaktadır.
- 10 Siviller, askerlik hizmetini eleştirdikleri veya askerleri isyana ve itaatsizliğe teşvik ettikleri gerekçesiyle, artık askerî mahkemelerde yargılanamamaktadır. 7. Uyum Paketi çerçevesinde askerî mahkemelerin kuruluşu ve yargılama usulü hakkındaki kanunun 11. maddesinde yapılan değişiklik.
- 11 İddianameye göre, Ergenekon başlıca hedefi AKP hükümetini devirmek olan bir suç örgütüdür. İçinde subayların yanı sıra gazetecilerin, aşırı sağcı ve ulusalcı militanların yer aldığı iddia edilmektedir.
- 12 Balyoz davasında generaller ordu müdahalesine yol açacak suikastlar hazırlamakla itham edilmişlerdir.
- 13 Muriel Darmon, *La socialisation*, Armand Colin, collection “128”, 2007, s. 6.
- 14 Lionel Arnaud ve Christine Guionnet “kurumsal” siyaseti geniş anlamda, anayasalar veya diğer kural koyucu metinler tarafından –ulusal veya yerel ölçekteki kolektif işlerin yönetimi çerçevesinde– tanımlanmış “kurumlar”a ve bu kurumlarla ilişkili faaliyetlere (seçim süreçleri, vekillğin icrası, hükümet, kamu politikalarının benimsenmesi, yerel, ulusal veya ulusüstü yönetim

kimliği, isterse vatanseverlik olarak algılsın, kolektif siyasi kimliğin öğretilmesi söz konusu edilecektir. Askerlik sırasında siyasi sosyalleşme sorunu farklı bağlamlarda da bu bakış açısıyla incelenmiştir. Fransız örneğinde askerlik yoluyla yurttaşlık inşasını ve ulusal aidiyet duygusunun güçlendirilmesini inceleyen birçok tarihçi ve sosyolog askerlik hizmetinin sosyalleştirici bir rolü olduğu varsayımını ifade etmişlerdir.¹⁵ Ama vardıkları sonuçlar arasında farklar mevcuttur: Örneğin Jean-Philippe Lecomte, “siyasi söylemde güçlü bir şekilde ve aşikâr bir gerçekmiş gibi dile getirilen, askerlik hizmetinin yurttaşlık ve vatanseverlik kimliklerinin ve bağlılıklarının inşasına katkı yaptığı”nın ispatlanamayacağı kanaatindedir.¹⁶ Fransız örneği hakkındaki bu çalışmalarda siyasi sosyalleşme kavramı doğrudan kullanılmamıştır. Anglosakson literatüründe ise askerlik hizmeti daha çok bu açıdan incelenmektedir. John P. Lovell ve Judith Hicks Stiehm’in çalışmaları askerlik hizmeti ile siyasi sosyalleşme arasında doğrudan bir bağ kurmaktadır. Onlara göre, ordu “bütüncül bir kurum” olduğu için askere alınanlar tarafından “öğrenilen dersler” kurum tarafından istenen sonuçlara yakın olmak durumundadır.¹⁷ Bununla birlikte, kurumun varsayılan bu “bütüncül” niteliği askere alınanların ordu tarafından aktarılan değerleri benimsemelerini tek başına açıklayabilir mi? Ronald R. Krebs askerlik hizmetinin askere alınanları “kimliklerini, siyasi aidiyetlerini gözden geçirme ve bunları askerî politikayla uyumlu hale getirme” noktasına sevk etme kapasitesi konusunda çekineler ortaya koymaktadır.¹⁸ Bu varsayımı savunan çalışmaların eksik yönlerine, bireylerin siyasi pratikleri ve tavırları üzerinde askerlik hizmetinin etkileri konusunda bir kanıt ileri süremediklerine işaret ederek, birçok açıdan

karşısındaki yorumlar ve tavırlar, vb.) denk düşecek şekilde tanımlamaktadırlar. *Les frontières du politique, Enquête sur les processus de politisation et de dépolitisation*, Presses universitaires de Rennes, Rennes, 2005, s. 17.

- 15 François Gresle Fransa’da askere alınanları ahlâki ve cumhuriyetçi değerlerin yurttaşlara aktarılması açısından incelemektedir: *Le service national*, Presses Universitaires de France, coll. Que sais-je? no. 3275, Paris, 1997. Alain Ehrenberg askerler tarafından vatansever ve cumhuriyetçi duyguların içselleştirilmesine gönderme yapmaktadır: *Le corps militaire, Politique et Pédagogie en démocratie*, Aubier Montaigne, Paris, 1983. Thomas Hippler “bireyin modern ulus-devlete entegrasyonunda” askerlik hizmetinin önemini ve hem bir yurttaşlık görevi olmasından hem de hakları sınırlamasından kaynaklanan çelişkili niteliğini vurgulamaktadır: *Soldats et citoyens, Naissance du service militaire en France et en Prusse*, Presses universitaires de France, Paris, 2006, s. 9.
- 16 Jean-Philippe Lecomte, “Représentations et réalités sociales du service militaire dans la société française (1868-2001)”, Pierre Favre yönetiminde siyaset bilim doktora tezi, Institut d’études politiques, Paris, 2001, s. 590.
- 17 John P. Lovell, Judith Hicks Stiehm, “Military Service and the Political Socialization”, Roberta S. Sigel (yön.), *Political Learning in Adulthood: A Sourcebook of Theory and Research*, University of Chicago Press, Chicago, 1989, s. 178.
- 18 Ronald R. Krebs, “A School for the Nation? How Military Service Does Not Build Nations, and How It Might”, *International Security*, c. 28, no. 4, 2004, s. 87.

söz konusu varsayıma sınırlar getirmekte; bu pratikler ve tavırlar son tahlilde doğrudan tek bir sosyalleştirici aktöre değil, başka kurumlara ve etkilere de bağlıdır, vurgulamasını yapmaktadır. Ayrıca, araştırmaların ABD'nin sosyopolitik bağlamına odaklandıklarını, farklı sosyalleşme kurumlarının bireylerin siyasi pratik ve yönelimleri üzerinde farklı sonuçlar yaratabileceği diğer bağlamların ihmal edildiğini belirtir. Son olarak, sosyalleşme modelinin askerleri edilgin alıcılar olarak gördüğünü, oysa ki kültürel sistemlerin kendi kendine öğrenme kapasitesi olan bireylerin hegemonyacı projelere karşı çıkmalarına yol açacak kadar çelişkili unsurlar içerdiklerini ekler.¹⁹

“Çoğul aktör” teorisi, bireylerin “çok sayıda ve ayrışık toplumsal bağlamdaki –çoğunlukla erken yaşanan– sosyalleşme tecrübesinin ürünü” olduklarını göstererek, sosyalleşme incelemelerinin yenilenmesini sağladı.²⁰ Askere çağrılanlar, askerlik hizmetinin öncesinde ve sonrasında, özellikle aile hücreleri içinde ve siyasi partiler ya da dinî kuruluşlar bünyesinde “ayrışık, hatta kimi zaman çelişkili sosyalleşme prensiplerine” maruz kalmaktadırlar. Okul da bir siyasi sosyalleşme kurumu olarak kabul edilebilir ve bizim konumuz çerçevesinde okulda ve orduda gerçekleşen sosyalleşmeler arasında bir süreklilik söz konusudur.²¹ Bu nedenle, ordunun “askerlik dışı”²² eğitimi bir pekiştirme sosyalleşmesi olarak da anlaşılabilir. Biz, Türk örneğinden yola çıkarak, mikrososyolojik bir yaklaşımdan ve eğitim içeriğinin yoğun biçimde betimlenmesinden hareketle ve bireylerin önceki sosyalleşmelerini de hesaba katarak bu tartışmayı beslemek istiyoruz. Önerdiğimiz varsayım, “Yurt Sevgisi Eğitimi”nin askere alınanları zor kullanmadan, yumuşaklıkla, içselleştirme ve tekrar yoluyla sosyalleştirdiği, ama bu sosyalleşmenin farklı sonuçlar verdiği, çünkü bu sonuçların bireylerin önceki siyasi sosyalleşmelerine ve bu “vatan görevi” tecrübesinden önceki siyasallaşma derecelerine bağlı olduğu yönündedir.

Bu inceleme Türk Silahlı Kuvvetleri'nin “Yurt Sevgisi Eğitimi”ne yönelik büyük bir iç evrak külliyatına dayanmaktadır; bu belgelere sorularımıza cevap veren bir astsubay aracılığıyla eriştik. Bu külliyatta hem genel anlamda eğitimin ayrıntılarını anlatan belgeler hem de belirli konulara yönelik dosyalar yer almaktadır. En hacimli belgenin adı “Yurt Sevgisi Eğiti-

19 A.g.e., s. 96-97.

20 Bernard Lahire, *L'homme pluriel, les ressorts de l'action*, Armand Colin/Nathan, coll. “Essais & Recherches”, Paris, 2001, s. 60 (bir sonraki alıntı da buradan).

21 Birol Caymaz, “Citoyenneté et éducation civique en Turquie”, *Tumultes*, c. 2, no. 37, 2011, s. 112. Fusun Üstel, *Makbul Vatandaş'ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, 4. basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009 [2004], s. 278-307.

22 Askerlik dışı terimini Centre d'Études et de Recherches Internationales'in orduların incelenmesini konu alan bir atölyesinden (7 ve 8 Haziran 2004) aldık. Ordunun tamamen askeri denemeyecek faaliyetlerini tanımlamak için bu terimi kullanıyoruz.

mi Ders Kitabı”dır ve Kasım 2003 tarihli dir. Diğer belgelerin sentez niteliği ağır basmakta ve belirli bir konuyu işlemektedirler. “Toplum Hayatını Etkileyen Önemli Faktörler” başlıklı belge buna örnek gösterilebilir. Ayrıca, bazı tematik bölümler içindeki bilgilerin basitleştirildiği bir power point sunumu biçimindedir. Belgeler ve power point sunumlarında görsel malzeme olarak genellikle haritalar ve resimler kullanılmıştır, metinlere birçok alıntı eşlik etmektedir. Ayrıca, 2005 ve 2007’de Kayseri ilinde askerliğini yapanlar ve bu görevi tamamlamış olanlarla onların askerlik tecrübelerine odaklanan yüz kadar yarı yapılandırılmış mülakat gerçekleştirdik. Eğitimi yerinde gözlemleyemediğimiz için, askerlerle vatani görevlerinin farklı evrelerinde mülakatlar gerçekleştirdik. Mülakatlar çoğunlukla askerlik hizmetinin bitiminden sonra, kimi zaman da uzun süre sonra gerçekleştirildi. Soru yönelttiğimiz kişiler farklı zamanlarda askere çağırılmışlar, ama çoğunluğu askerliğini 1980 sonrasında yapmıştı. Askerlik hizmetlerini 2003’ten önce yapmış olanları da dışarıda bırakmadık, çünkü onlar da siyasileştirilmiş bir eğitim almışlardı. Yapılan mülakatlar özel olarak yurt sevgisi eğitimi konu almıyor ve soru yönelttiğimiz kişiler de bu konuya ancak nadiren, kendiliğinden bir şekilde değiniyorlardı. Çoğu diğer eğitim türlerine daha fazla önem veriyordu. Bu çalışmada, yurt sevgisi eğitimi üzerine açıklamaları bize en ilginç gelen mülakatları kullanacağız. Türkiye’de askerlik hizmetine yönelik eleştirilerin suç sayılması²³ nedeniyle, soru yönelttiğimiz kişileri tanışıklık ağları üzerinden seçtik ve daha önce başka bir saha çalışması kapsamında mülakat yaptığımız kişileri tercih ettik. Bu kişiler kendilerini daha güvenli hissediyor ve örneğin Kayseri’deki askerî hastanede veya komando pazarında tesadüf ettiğimiz kişilerden daha serbest bir şekilde konuşuyorlardı. Kurmaya çalıştığımız güven ilişkisine rağmen, soru yönelttiğimiz bazı kişiler, örneğin seçimde hangi partiye oy verdikleri ve siyasi yönelimleri gibi konularda konuşmaya çekiniyorlar, ama askerlik tecrübelerini anlatmak fazla bir sorun teşkil etmiyordu, çünkü bu konu onlara göre doğrudan siyaset alanına girmiyordu.

İlk önce yurt sevgisi eğitiminin, amacı hegemonyacı bir projeyi dayatmak olan askerlik dışı bir düzenleme olduğunu göstereceğiz. Daha sonra bu eğitimin hem söylemsel uygulamalar hem de toplumsal etkinlikler aracılığıyla “sınıflandırmalar” ve “toplumsal ve siyasal gerçeklikleri düzene sokan biçimler” ürettiğini göreceğiz.²⁴ Son olarak da askerlere yönelik bu sosyalleşmenin çelişkili sonuçlarını ele alacağız.

23 TCK’nın 318. maddesi halkı askerlik hizmetinden soğutmayı suç kabul etmektedir. 319. madde ise askerleri itaatsizliğe teşvik etmeyle ilgili cezai yaptırım öngörmektedir. 301. madde ise Türk lüğün, Cumhuriyetin, devlet kurum ve organlarının aşağılanması suç saymaktadır.

24 Daniel Gaxie, “Apprehensions du politique et mobilisations des expériences sociales”, *Revue française de science politique*, c. 52, no. 2-3, 2002, s. 169.

Yurt sevgisi eğitimi: Askerlik dışı bir eğitim

Türk ordusunda askere alınan herkes temel eğitim boyunca,²⁵ aynı programdan geçirilir: yavaşık düzen eğitim,²⁶ uzmanlaşmış profesyonel eğitim ve yurt sevgisi eğitimi. İncelememizde sadece sonuncusunu ele almamıza karşın, bu eğitim hem diğer iki eğitimle hem de askere alınanların kullandırılmasına yardımcı olan diğer disiplin düzenlemeleriyle iç içe geçmektedir.²⁷ Kurum bu eğitimi tüm diğer eğitimlerin temeli olarak sunmakta ve “ülkenin bekasına muharebe eğitimi kadar katkısı olan bir hizmet olarak değerlendirilmekte”²⁸ olduğunu belirtmektedir. Yurt sevgisi eğitimi, amaçları askerî çerçeveyi aşan bir askerlik dışı eğitimdir. Sadece ordu mensuplarını hedeflemez ve sadece askerler tarafından verilmez. Üstelik, kışla dışında da kullanılması ve gündelik yaşamda uygulanması beklenir.

Yurt sevgisi eğitiminin (bundan sonra YSE) geçmişte de benzerleri olmuştur: Ondan önceki Vatandaşlık Eğitimi'nde de²⁹ milliyetçi ideolojinin damgasını görmek mümkündür.³⁰ Bununla birlikte, 2000'li yıllarda bu eğitim kurumsallaşmış ve gelişmiştir. 2003'ten itibaren yeni bir isim verilmesi, ordunun halkı Kemalist ideoloji göndermesi çok daha belirgin olan vatandaşlık kavramından çok, yurtsever bir siyasi topluluk kavramı etrafında birleştirme isteğiyle izah edilebilir. Zaten bu döneme, farklı partizan güçler, özellikle de Kemalistler ile İslâmcılar arasındaki şiddetli siyasi gerilimler damgasını vurmuştur.³¹ Ordu açısından YSE, 2002'de iktidara gelen AKP'nin hâkimiyetine bir cevap ve ordunun siyasal açıdan marjinalleşmesini dengeleme

25 Temel eğitim süresi çok değişkendir. On beş ay askerlik yapan erler için temel eğitim dört hafta sürer; daha sonra gönderildikleri birliklere göre bazıları altı haftalık bir eğitim daha alırken, bazıları da doğrudan kışlalara sevk edilir. Yüksek okul mezunu olanlar ya altı ay askerlik yaparlar ve temel eğitim süresi dört haftadır, ya da yedeksubay olarak on iki ay askerlik yaparlar ve temel eğitimleri üç ay veya doktorlar ve öğretmenler için bir ay sürer.

26 Bu eğitim acemi askerlerin selamlamadan farklı yürüyüş adımlarına varncaya dek bir dizi askerî kuralı öğrenmelerini kapsar.

27 Sûmbül Kaya, “La fabrique du “soldat-citoyen” à travers la conscription en Turquie”, *European Journal of Turkish Studies*, 8, 2008. URL: <http://ejts.revues.org/index2922.html> (en son 26 Kasım 2012'de bakıldı).

28 Tarihsiz belge.

29 Bu eğitimin tam ne zaman başladığının tarihini veremiyoruz, ayrıca eski içeriğine de ulaşamadık, dolayısıyla bir karşılaştırma yapamıyoruz.

30 Milli hislerin kuvvetlendirilmesi, 1961'den itibaren Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu'nda yer alan bir amaçtır. Bu kanunun 39. maddesinde, “Silahlı Kuvvetlerde askerî eğitim ile beraber ahlâk ve maneviyatın yükseltilmesine ve milli duyguların kuvvetlendirilmesine bilhassa itina olunur” denmektedir.

31 28 Şubat 1997'deki post-modern darbenin hangi siyasal ortamda gerçekleştiğini hatırlayalım: Milli Güvenlik Kurulu bir dizi tavsiye ile Erbakan hükümetini İslâmcı olarak kabul edilen kişilere, kurumlara ve faaliyetlere karşı ağır bir baskı uygulamaya zorladı, sonra da hükümetin düşmesine yol açtı.

aracıdır. “Yurt Sevgisi Bilinci Kazandırma Eğitim Projesi”nde “ancak ülkemin içinde bulunduğu hassas konum dolayısıyla konu önem kazanmıştır”³² ibaresine birçok kez rastlanmakta, ama başka bir açıklama getirilmemektedir. 18 Ekim 2000’de dönemin genelkurmay başkanı Hilmi Özkök tarafından yapılan bir konuşmadan alınan ve askerî belgelerde de zikredilen bir bölüm, yurt sevgisinin yaygınlaştırılmasını İslâmcılığa, daha kesin bir ifadeyle “irticaya” karşı bir mücadele aracı olarak sunmaktadır:

Eratın, subay, astsubay ve silahlı kuvvetleri sevmesinin sağlanması, laik, demokratik cumhuriyet rejiminin ve Atatürk ilke ve inkılaplarının ancak bu sevgi çerçevesinde erata kabul ettirilebileceğinin subay ve astsubaylara benimsetilmesi ve eratın terhis olurken aydınlık kafalı bir mum gibi Anadolu sathına yayılarak irticanın önünün kesilmesi öncelikli bir proje olarak ele alınmalıdır.³³

Mum metaforunda, köktendinci modernizme maruz kalan eski tasavvuf düşüncesine gönderme yapan mistik bir tını vardır. Orgeneral Hilmi Özkök İslâmî bir simgeyi onu yurtsever cumhuriyetçi simgesellikle karşı karşıya getirmek için değil, tam aksine bütünleştirmek için kullanmaktadır. İşte bu bağlamda, askerlerin zor kullanılmayan yurt sevgisi eğitimi, kurum açısından öncelikli bir amaç haline gelmiş ve ordu yan toplumsal etkinlikler getirerek (buna tekrar döneceğiz) ve ders saatlerini artırarak bu eğitime ayrılan imkânları çoğaltmıştır. Bu eğitim 2003’ten beri haftada bir gün, dört saat boyunca ve/veya subay ya da astsubayın askerlerini topladığı “komutanın saati” boyunca verilir. Eğer sorumlu kişi gerekli görürse veya örneğin “Meslek Edindirme Kursları, Köy Destek Faaliyetleri, Meslek Dışı Destek Faaliyetleri, Ağaç Dikme, Tarihi ve Kültürel Gezi, vb. faaliyetler”³⁴ sırasında fırsat bulursa, bu eğitim herhangi bir anda da verilebilir. Temel eğitim dönemi tamamlandıktan sonra, askerlere birer görev verilir ve artık gündelik hayatlarında eğitim yer almaz. Yine de bir jandarma komutanının bize açıkladığına göre temel eğitimden sonra da içtimalarda YSE’ye ilişkin konulara değinilebilir.

Ordunun bu eğitimin içeriğini birleştirmeye önem verdiğini, içeriğin kışallara ve eğitimcilere göre değişmediğini, çünkü bu eğitimcilerin de söz konusu dersleri vermek için bir eğitimden geçtiklerini ve aynı içeriği öğrendiklerini belirtmekte yarar var. Tüm acemi er eğitim birliklerinde verilmeye yönelik programın içeriğini geliştirmek ve tekleştirmek üzere, Mayıs 2003 sonunda bir çalışma grubu oluşturulmuştu. Eğitimin içeriği, çoğunlukla kara ordusu personelinden oluşan (Kara Kuvvetleri Personel Planlama ve Yöne-

32 “Yurt Sevgisi Bilinci...”, *loc. cit.*

33 “Yurt Sevgisi Eğitimi” başlıklı power point sunumu, 19 Şubat 2004.

34 “YSE ders kitabı”, 21 Kasım 2003 ve “Yurt Sevgisi Eğitimi” başlıklı power point sunumu, *loc. cit.*

tim Dairesi, Kara Kuvvetleri Eğitim ve Okullar Dairesi Başkanlığı, Kara Kuvvetleri Eğitim ve Doktrin Komutanlığı, Kara Harp Okulu Komutanlığı), ama Genelkurmay Psikolojik Harekât Dairesi ve Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi gibi bazı dış destekleri de olan bu çalışma grubunun eserdir.³⁵ Bu çalışma grubuna askerî olmayan bazı devlet kurumları da katılmıştır: “Millî Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu (TRT) ve TEMA (Türkiye Erozyonla Mücadele, Ağaçlandırma ve Doğal Varlıkları Koruma Vakfı) gibi çeşitli kurumlar ve sivil toplum örgütleri.”³⁶ Eğitimden sorumlu tüm personele verilen dijital desteğin hazırlanmasında katkısı olan bir bireyin de projedeki ağırlığını vurgulamakta yarar var: Bilişsel psikoloji dalında Illinois Üniversitesi’nde doktora yapmış, algı, düşünce ve iletişim konularında uzman ve epey popüler, medyatik bir şahsiyet olan Doğan Cüceloğlu.³⁷ Türk ordusu askeriyenin epey dışına taşan bu “Kemalist-askerî” ağdan destek almıştır. Böylece eğitim kurumlarında ve nüfuzlu kişiler nezdinde dayanak noktaları bulmuştur, ama asıl amacı bu eğitimdeki bazı konu başlıklarını kitlelere yayabilmektir.

YSE kendi kapsamındakinden daha geniş bir kitleye seslenmektedir, zira bu eğitimin “kara kuvvetleri ailesinin bütün personeline; subay, astsubay, sivil personel, uzman erbaş ile bu personelin ailelerine, askerî öğrenciler, erbaşlara ve erlere yönelik olarak” verilmesi hedeflenmiştir.³⁸ Koşut olarak, bu eğitim “tüm yaşam boyunca –yani askerlikten sonra da– işe yaramak” üzere düşünülmüştür. Başka bir deyişle, askerî yönetim askere alınanların yaşamını bu eğitim aracılığıyla hem kışlada hem de kışla dışında etkilemek istemektedir. Zaten içeriği, “yurt sevgisi bilinci kazandırma eğitimiyle kazanılan değerlerin yaşantımızın her safhasındaki davranışlarımıza yansıtılması esas olmalıdır”³⁹ şeklinde sunulmaktadır. Basit bir bilgi aktarımı faaliyeti olmanın ötesinde, bu eğitim eğitimcilerle “insanlar arası iletişimi de kapsayan” bir model⁴⁰ olarak tarif edilmiştir. Eğitimciler de tıpkı eğitim alan askerler gibi bu eğitimden kaynaklanan bazı bilgileri ve ilkeleri gündelik yaşamlarında “uygulama” ve “savunma” yükümlülüğündedirler. “Bir bilginin savunulması”, “Bir kimseye; hareket ve düşünceyi doğru ve haklı göstermeye çalışmak, onun yanında olmak”⁴¹ olarak tanımlan-

35 “Yurt Sevgisi Eğitimi” başlıklı power point sunumu, *loc. cit.*

36 *A.g.e.*

37 *İnsan İnsana Sohbetler, Korku Kültürü* gibi birçok eser yazmıştır ve “İnsan İnsana” başlıklı bir televizyon programı sunmaktadır. Bkz. resmi sitesi: <http://www.dogancuceloglu.net/kitaplar> (15/10/2012’de bakıldı).

38 “Yurt Sevgisi Bilinci”, *loc. cit.*

39 “Yurt Sevgisi Bilinci”, *loc. cit.*

40 *A.g.e.*

41 *A.g.e.*

maktadır. Hatta bu projede, “bilinç ve sevgi gibi temel değerler çerçevesinde bir gönül bağı tesis edilerek erbaş ve erler kazanılmalı ve bu bağın sivil hayata da yansıtılması sağlanmalıdır” denmektedir.⁴² Nitekim, bu eğitim profesyonel askerleri eğitim alan askerlere iyi göstermek ve toplum nezdindeki imajlarını düzeltmek için de bir vesile olmaktadır. Sanki eğitim alan askerler ile meslekten askerler arasındaki ilişkilerde bir bozukluk olduğu kabulünden yola çıkılarak, eğitimdeki insan-insan ilişkisi üzerinde çok durulmaktadır. Eğitimcilere bazı temel değerler çerçevesinde davranmaları tavsiye edilmektedir: “Hakkaniyet, insan onuruna saygı, disiplin, vazife bilinci ve sevgi.”⁴³ Eğitimin bizzat eğitimciler tarafından bu şekilde uygulanmasına koşut olarak, klasik pedagojik yaklaşımdan kaçınmaları tavsiye edilmektedir ve sınav yapılması yasaktır.⁴⁴ Bu eğitim sınıflarda verilmemelidir,⁴⁵ bu da ordunun okul dışı bir çerçeveyi yeğlediğini göstermektedir. Eğitimcilerin ele alabilecekleri birçok konu başlığı vardır ve başlığına karşın, YSE altında bir bireyin yaşamındaki tüm durumlara, siyasal ve sosyal çevresine uyarlanabilmektedir. Bu nedenle söz konusu eğitimi askerlik dışı diye niteleyebiliriz: Devlet ve yurttaşın hakları ve görevlerinden araba sürme kurallarına kadar çok çeşitli konular ele alınmaktadır.

Yurt sevgisi eğitiminin beş ana eksen¹

1. “Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin oluşmasını sağlayan tarihi süreçte Atatürkçü düşünce sistemi ve Cumhuriyet’in temel nitelikleri”
2. “Vatandaşlık bilgisini öğretmek ve geliştirmek, devletin ve vatandaşların hakları ve görevleri”
3. “Türkiye’nin karşı karşıya bulunduğu sorunlar ve tehditler hakkında bilgi kazandırmak ve varolan bilgiyi güçlendirmek”
4. “Vatandaşlık bilgisini öğretmek ve geliştirmek (vatandaşın sahip olması gereken temel değerler ve nitelikler, evrensel değerler)”
5. “Etik değerleri kazandırmak, güçlendirmek ve savunucu hale getirmek (ahlâki ve meslekî değerleri kazandırmak ve güçlendirmek, aile ve toplum hayatında etik/ahlâkın rolü ve önemi konusunda bilgi kazandırmak ve güçlendirmek, personelin psikolojik olarak güçlendirilmesi)”

1 “Yurt Sevgisi Eğitimi” başlıklı power point sunumu, *loc. cit.*

42 A.g.e.

43 A.g.e.

44 A.g.e.

45 A.g.e.

Ordu sadece bu konularda bilgi vermekle yetinmemekte, daha sonra bu ilke ve fikirlerin bazılarının “uygulanması” ve “savunulması” konusunda eğitim altındaki askerlere örtülü bir dayatma yapmaktadır. Örneğin, ilkokul mezunları için öne çıkarılacak konular şunlardır: “Cumhuriyet’in ilanı ve Atatürk’ün cumhuriyetçilik anlayışı, halifelüğün kaldırılması [...] Atatürk’ün laiklik anlayışı, vatandaşın devlete karşı görevleri, milli güvenlik ve milli güç unsurları, yıkıcı ve bölücü faaliyetler, terörizm, irticai faaliyetler, trafik ve trafik kuralları.”⁴⁶ Askere alınanlar hakkında bilgileri veya değerlerle ilkelere verdikleri fiili destek üzerinden resmi bir değerlendirme yapılmamaktadır. Bu fikirlerin savunulması yükümlülüğü somut bir şekilde kendini gösterme- se de bunlara cepheden karşı çıkacak herkesin diğerleri tarafından olumsuz yönde damgalanabileceği bellidir.

Bu eğitim, ordunun siyaset sahnesinin dışına doğru itilmesini dengelemek ve siyasi vesayetini fikirlerini yayarak dayatmak konusunda kullanmaya çalıştığı bir araç olarak gözükmektedir. Bu eğitimin verilmeye başlandığı bağ- lam Türk Silahlı Kuvvetleri’nin siyasi mücadele verme isteğini göstermekte- dir: İrticayı geriletme, ordu hakkında olumlu bir imaj yaymak ve askerlik hizmetini yapanların görüşlerini birçok ilgili konuda, özellikle de Türk kim- liğinin tanımı konusunda etkilemek. Ordunun sosyalleştirme çalışması siya- sal ve toplumsal gerçeklikleri bir düzene koyup anlam yükleyen söylemsel uygulamaların yanı sıra, toplumsal etkinlikler tertiplenmesiyle de gerçekle- tirilmektedir.

Söylemsel uygulamalar ve toplumsal etkinliklerle sosyalleştirme

Makalenin bu ikinci bölümü eğitim içeriğinin tahliline ayrılacak, zira or- du askerlik hizmetini yapanların zihnine dünya ile ilişkileriyle, ortak kim- lik temsilleriyle ve özel yaşamlarını yürütme biçimleriyle ilgili “nomos”ları bu eğitim aracılığıyla sokmayı denemektedir.⁴⁷ Eğitimin içeriği Atatürk mil- liyetçiliğiyle ve milli güvenlik kavramıyla bağlantılı temsilleri taşımaktadır. Silahlı Kuvvetler hem –devlete, vatana ve millete bağlılık yükümlülüğünü dayatarak– kolektif Türk kimliğinin ana hatlarını, hem de özel yaşam çerçe- vesinde benimsenmesi gereken davranış modellerini öne çıkararak askerle- rin bireysel kimliklerini tanımlamaktadır.

46 “Yurt Sevgisi Eğitimi” başlıklı power point sunumu, *loc. cit.*

47 Pierre Bourdieu devlet tarafından “belli sınırlar ölçeğinde, genel olarak görüş ve bölünme ilke- lerinin, simgesel biçimlerin, sınıflandırma ilkelerinin dayatılması”na “nomos” adını vermekte- dir, *Sur l’État, Cours au collège de France, 1989-1992, Raisons d’agir-Seuil, Paris, 2012, s. 263.*

Atatürk milliyetçiliği ve milli güvenlik militanı olarak görülen asker

Fusun Üstel ders kitapları hakkındaki incelemesinde, 1980'li yıllar boyunca vatandaşın "militan vatansever" olarak tasarlandığını göstermişti: Ulus fikri, "özne veya aktör olarak yurttaş" fikrinden üstündü. 2000'li yıllardan itibaren bu anlayış, hem sadık hem itaatkâr "milli güvenlik yurttaşı" modeline doğru evrilecekti.⁴⁸ YSE'de kullanılan eğitim malzemesi tahlil edildiğinde, bu iki modelin sentezi olan bir yurttaş ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, "Atatürk milliyetçiliği ve milli güvenlik militanı yurttaş"tan söz edeceğiz. Milliyetçilik ve milli güvenlik birbirine sıkı sıkıya bağlıdır, birincisi ikincinin suru gibidir: Askerler hem Atatürk milliyetçiliğini "savunmalı", hem de devlet, millet ve vatanın karşısındaki tehlikeler ve tehditlerle mücadele etmelidir. Yurttaş esas olarak siyasal topluluğa bağlılık ilişkileri ve üzerine düşen görevler kapsamında değerlendirilmektedir.

Atatürk milliyetçiliği YSE'de merkezi bir yer işgal eder. Ama bu milliyetçilik sivil eğitim kapsamında okullarda da yayılmaktadır. Tanıl Bora milli eğitim doktrininin "Atatürkçülük" ile "milliyetçilik" arasında bir sentez olduğunu ve Atatürk milliyetçiliğinin bir "vazife" olarak tanımlandığını vurgulamaktadır.⁴⁹ Ayrıca Étienne Copeaux da, "yurttaş ile Atatürk arasında çocukluktan yaratılan bir sevgi ve bağlılık ilişkisi bulunduğunu"⁵⁰ hatırlatır; öyle ki askere alınan kişi Atatürk milliyetçiliğini kışlada keşfetmez, burada ilk sosyalleşmeyi pekiştiren veya doğrulayan, tüm bu bilgilerin içselleştirilmiş olmasına dikkat edip söz konusu bağı canlandıran bir sosyalleşme söz konusudur. Farklı kurumlarda Atatürk milliyetçiliğinin sürekli yinelenmesi onu "rutinleştirmektedir." YSE'nin Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna ayrılmış birinci ekseninin konusu Atatürk milliyetçiliğidir ve burada "Atatürk'ün düşünce sistemi" ayrıntılarıyla anlatılır, ama tüm diğer eksenlerde de bu milliyetçiliğe gönderme yapılır. Atatürk milliyetçiliği tutarlı bir düşünce sistemi olarak sunulur – tarihçiler bu görüşü eleştirmişlerdir.⁵¹ Atatürk milliyetçiliği ordu tarafından askerlik hizmetini yapanlara ve terhis olanlara yöneltilir.

48 F. Üstel, *Makbul Vatandaş'ın Peşinde...*, s. 323, 289 VE 318. Ayrıca bkz. Birol Caymaz, *Türkiye'de Vatandaşlık. Resmi İdeoloji ve Yansımaları*, 2. basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008 (2007), s. 48.

49 Tanıl Bora, "Ders kitaplarında milliyetçilik: "Siz bu ülke için neler yapmayı düşünüyorsunuz?", *Ders kitaplarında insan hakları II: tarama sonuçları*, Tarih Vakfı, İstanbul, 2009, s. 133-138.

50 Étienne Copeaux, "La transcendance d'Atatürk", Mayeur-Jaouen Catherine (yön.), *Saints et héros du Moyen-Orient contemporain*, Maisonneuve et Larose, Paris, 2002, s. 132.

51 M. Şükrü Hanoğlu, *Atatürk, an Intellectual Biography*, Princeton University Press, Princeton/Oxford, 2011. Ayrıca bkz. Marc Aymes, Clélia Delbarre, Erdal Kaynar, "La formation d'un chef. Mustafa Kemal en son temps", *La Vie des idées*, 3 Aralık 2012, 25/12/2012'de bakıldı. URL: <http://www.laviedesidees.fr/La-formation-d-un-chef.html>

len manevi bir emir olarak gözükmektedir; Atatürk'ün mirasını "uygulamak ve savunmak" onların yükümlülüğüdür. Örneğin, askerler "hilafetin kaldırılmasının gerekliliği", "Atatürk'ün düşünce sisteminin dayandığı ilkeler", "Atatürk devrimleri" ve "Atatürk'ün öğütleri ve uyarıları" gibi bazı konuları savunmalıdır.⁵² Askere alınanlara verilen, hilafetin kaldırılmasını ve Atatürk'ün laiklik gibi reformlarını savunma buyruğu, ordu açısından AKP'nin siyasi hâkimiyetini dengelemenin bir aracı olabilir. Atatürk milliyetçiliği kavramının esnekliği, ordunun onu 2002 sonrasının siyasi ortamına uyarılmasına izin vermektedir. Zaten iç belgelerde Atatürk milliyetçiliği birleştirici ve bütünleştirici bir unsur olarak sunulmaktadır. "Milli toplumu ırk çizgileriyle olduğu gibi, din ve mezhep çizgileriyle bölmeyi de kesinlikle" reddettiği için, "mezhep ayrılıklarını ve sosyal çatışmaları" bertaraf edecek bir çözüm olarak düşünülmektedir.⁵³ Demek ki Atatürk milliyetçiliği ordunun hegemonyasını sürdürmek ve diğer düşünce akımlarının meşruiyetini ortadan kaldırmak için kullandığı simgesel stratejinin bir parçasıdır. Her türlü etnik veya dinî talep bu milliyetçiliğe muhalif görülmektedir. Ama bu strateji beklenen etkinin tam zıt yönünde sonuçlar da verebilir, çünkü tehditleri ve tehlikeleri sıralayıp, bunların üzerinde ısrarla durdukça, halkı birleştirmekten ziyade bölünmelere neden olmaktadır.

YSE yurttaşların devlete karşı görevlerine de büyük bir önem vermektedir.⁵⁴ Askerlere millet, devlet ve vatana karşı üçlü bir sadakat dayatılmaktadır. Bu terimler bir arada ve bağlantılı biçimde çok sık kullanılmaktadır.⁵⁵ Kolektif kimliğe ilişkin bu kategoriler söz konusu kavramların karşısındaki tehlikeleri ve tehditleri öne çıkaran güvenlikçi bir yorum çerçevesiyle izah edilmektedir.⁵⁶ Zaten bu tehlike ve tehditlerin araçsallaştırılması Ahmet İnsel'e göre "Cumhuriyet dönemi boyunca pretoryen güçlerin kalıcı bir politikası" olmuştur.⁵⁷ Ama eğitim çerçevesinde tehdit ve tehlikeler çok sarıhtır ve bazı siyasi örgütlerin doğrudan adları verilmektedir. İç ve dış tehdit

52 "Yurt Sevgisi Eğitimi" başlıklı power point sunumu, *loc. cit.*

53 A.g.e.

54 Yurttaşların devlete karşı görevleri şunlardır: "vergi vermek, askerlik yapmak, kanun ve kuralara uymak, dayanışma düşünce ve davranışı içinde olmak, millete bağlılık, devlete bağlılık, vatana bağlılık, kanunlara bağlılık, cumhuriyete sahip çıkmak ve savunmak." "YSE ders kitabı", *loc. cit.*

55 Vatan iç belgelerde önce şöyle tanımlanır: "devletin hâkimiyet alanı ve sınırlarını meydana getiren toprak parçasıdır. [...] Belirtilen bu değerler vatan kavramını kuru bir toprak parçası olmaktan çıkarır, manevi ve ulusal bir değer haline getirir". Böylece vatan terimi doğrudan devlete ve devlet egemenliğine bağlanmıştır. Milletin ise, Mustafa Kemal Atatürk'ün düşüncesine ve kültürel anlayışına uygun bir şekilde, "fertleri arasındaki birlikte yaşama duygusuna, bir ortak kültüre, bir ruh birliğine dayandığı kabul görmektedir". Millet kavramı aynı zamanda devlet kavramına da bağlıdır, çünkü iç belgelerde "devleti yaratan Türk milleti" ibaresine rastlanmaktadır, a.g.e.

56 "Milli Güvenlik ve Milli Güç Unsurları", tarihsiz.

57 A. İnsel, "'Cet État n'est pas..." a.g.m., s. 136.

ayırımı yapılmış, ama ikisi arasındaki bağlar öne çıkarılmıştır, zira “Ancak her halükârda yıkıcı unsurlarla dış güçler, belirli bir zaman içinde doğru-
dan ya da dolaylı bağlantı kurar veya birbirlerini etkilerler. Bir başka deyim-
le, sadece ülke içi faktörlerden kaynaklanan olsa bile, yıkıcı unsurlar bir sü-
re sonra dış güçler tarafından desteklenip, yarattıkları sonuçlar itibarıyla da
dış güçlerin çıkarlarına hizmet eder duruma düşürülürler”.⁵⁸ Resmi tarihya-
zımının bu klasik söylemi “Sevr Sendromu” diye kavramsallaştırılmıştır; bu
kavram “1920’de imzalanan Sevr Antlaşması ile somutlaşan Osmanlı Impa-
ratorluğu’nun parçalanması sırasında billurlaşmış Türk ulusal korkularının
bütünü” ifade etmektedir.⁵⁹ İç tehditler açık bir şekilde ifade edilmekte-
dir: “Bölücü unsurlar,⁶⁰ irticai unsurlar, aşırı sol⁶¹ ve aşırı sağ unsurlar,⁶² Er-
meniler, misyonerler, Pontusçular, Süryaniler, Yehova Şahitleri.”⁶³ Organi-
ze suç ve kaçakçılık örgütleri, satanizm, STK’lar bile iç tehdit kavramı içine
dahil edilmişlerdir.⁶⁴ Ordu, kamuoyunu bu tehditlere karşı seferber etme-
ye çalışırken, diğer düşünce akımlarını da etkisizleştirmeye uğraşmaktadır.
Dini akımlar (radikal dinî gruplar, tarikatlar) tehdit olarak kabul edilmekte-
dir. Ordu, bu kategorileştirme ile Türk devletinin düşmanlarını açıkça işaret
etmekte, “biz” ve “ötekiler” ayrımıyla vatansever ve ulusal topluluğun sınırlarını
çizmektedir. Bu kategorileştirmenin askere alınanların grup ile özdeş-
leşmesini ve aynı topluluğa aidiyet duygusunun içselleştirilmesini kolaylaş-
tıracığı düşünülmektedir. YSE, Atatürk milliyetçiliğini benimseyenleri kap-

58 Bu dış güçlerin Türkiye’ye doğrudan değil, “ülke içinde yıkıcı unsurlar” oluşturarak veya “mevcut yıkıcı unsurları” kullanarak saldıracakları varsayılmaktadır. Böylece dış güçler “perde arkasında kalacak”, bu yıkıcı faaliyetleri “maddi veya manevi olarak destekleyeceklerdir”. “Türk Tarihi ve Türkiye’ye Karşı Tehditler”, tarihsiz.

59 Dorothee Schmid, “Introduction”, *Politique étrangère*, no. 1, 2010, s. 10.

60 Bu eğitim notlarında, Kürdistan Özgürlük ve Demokrasi Kongresi (KADEK) ve Kürdistan İşçi Partisi (PKK) Türk devletinin, milletin ve ülkenin bölünmez bütünlüğünün karşısındaki birinci tehdit olarak kabul edilmektedir.

61 Komünist ideolojinin propagandasını yapan aşırı sol faaliyetlerin amacının “anayasal düzeni yıkmak ve ülkenin bütününde veya bir bölümünde Marksist-Leninist bir komünist düzen kurmak” olduğu söylenmektedir. Türk devletine zararlı kabul edilen aşırı sol örgütlerin listesi verilmiştir: Türkiye Komünist Partisi (TKP), Türkiye Halk Kurtuluş Partisi/Cephesi (THKP/C), Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO), Türkiye İhtilalci İşçi Köylü Partisi (TİHKP), Türkiye Komünist Partisi/Marksist-Leninist (TKP/ML); bu örgüt isim değiştirilerek Maoist Komünist Partisi oldu (MKP). “Türk Tarihi...”, *loc. cit.*

62 Milliyetçi Hareket Partisi’nin (MHP) faaliyetleri yıkıcı ve terörist faaliyetler olarak görülmemektedir. Belgede daha çok, “Cumhuriyet öncesinde ve sonrasında yaşanan gerici olaylar”dan söz edilmektedir. Dinî hareketler (aşırı sağ ve gerici terörist örgütler, radikal dinî gruplar, tarikatlar) işaret edilmektedir. Belgede, bu örgütlerden bazılarının 1967’den itibaren silahlı eylemlerde yer aldıkları belirtilmektedir. Terörist Hizbullah ve İslâmî Büyük Doğu Akıncıları Cephesi (İBDA-C) örgütlerinin 1990’lı yıllardan itibaren “Türkiye Cumhuriyeti topraklarında bir İslâm-Kürt devleti kurmak” üzere eyleme geçtikleri ifade edilmektedir. “Türk Tarihi...”, *loc. cit.*

63 A.g.e.

64 “Türk Tarihi...”, *loc. cit.*

sayan ve düşman diye damgalanan herkesi ulusal topluluktan dışlayan ikili bir süreç üretmektedir. Kolektif kimliğe ilişkin bu tanımın ve onun getirdiği özdeşleşme sürecinin ötesinde, YSE aynı zamanda manevi değerler aşılıyor ve askere alınanların davranışlarını şekillendirmeyi de öngörmektedir.

Ahlâklılaştırma girişimi ve ulusal kimlik

Askere alınanların yaşayışının özel ve mahrem boyutu da yurt sevgisi eğitiminin dışında kalmaz. Başka bir deyişle, sosyalleşmenin konusu siyaset ve özellikle de grubun siyasi kimliğidir, ama toplumsal bir amaç da söz konusudur. Ordu ahlâklılaştırma girişimcisi olarak nitelenebilir,⁶⁵ zira bu eğitim çerçevesinde aileye, cinselliğe ve ahlâka ilişkin, Atatürk milliyetçiliğiyle aynı hamurdan geldikleri varsayılan bazı değerleri ve kuralları öne çıkarmaktadır.⁶⁶ Bu ahlâklılaştırma süreci, ulusu kültürel açıdan türdeşleştirmek ve böylelikle milli bütünlüğü en mahrem ve özel yönlerle varıncaya dek güçlendirmek için ahlâki kurallar ve değerler şekillendirmeyi hedeflemektedir. Ordu bu girişiminde salt askerî kurallara değil, toplumda zaten kök salmış olan ilkeler ve değerlere dayanmaktadır. Yani özellikle aileye bağlı toplumsal değerler ile kamusal icraatı belirleyen değerler arasında bir yakınlık söz konusudur.⁶⁷

Ordu, YSE'nin "yurttaşlık hakkındaki bilgileri edinmek ve geliştirmek (yurttaşın tavrı ve evrensel değerleri)" başlıklı 4 numaralı eksenini çerçevesinde askere alınanlara bireysel ahlâki – "doğru bir insan olmak" – yurttaşlık ahlâkıyla – "iyi bir yurttaş olmak" – birleştiren bir yurttaşlık modeli sunmaktadır.⁶⁸ Askerlerin önüne uzun bir yükümlülükler listesi koyan ordu, tamamen ahlâki değerler ile (ailesine karşı görevlerini ihmal etmemek, zamanını planlamak, kullandığı dile dikkat etmek ve cesur olmak) Cumhuriyet'i ve Türk bağımsızlığını korumaya yönelik vatanseverlik değerlerini, ayrıca ataların mirasına saygıyı bir araya getiren bir ahlâk rehberi öngörmektedir.

Ordu olumlu ve olumsuz değerleri kategorileştirmekte⁶⁹ ve bunu yaparken grubun paylaşması gereken değerleri belirlemekte, ama aynı zamanda gruba

65 Howard Becker ahlâk girişimcilerini kural üretimi inisiyatifini elinde bulunduran kişiler olarak tanımlar, *Outsiders*, Métailié, Paris, 1985, s. 171.

66 Rudolf Rezasahazy'ye göre, "değerler, tavırları belirledikleri veya düzenledikleri, bir hareket çizgisi öngördükleri andan itibaren kurallara dönüşürler", *Sociologie des valeurs*, Armand Colin, coll. "Cursus", Paris, 2006, s. 6.

67 Bu konuda bkz. bu kitapta Berna Ekal'ın makalesi: "Türkiye'de şiddete uğrayan kadınlar için sığınma evleri: 'devlet kurumları'".

68 "Toplum hayatını etkileyen önemli faktörler" başlıklı belge, tarihsiz.

69 Sayılan olumlu değerler şunlardır: "Bağlılık, vazife, saygı, kendini veya çıkarını düşünmeden hizmet, şeref, doğruluk, kişisel cesaret, adalet, namus, insancılık, ..."; olumsuz değerler ise: "bencillik, kendi çıkarını düşünme, tabiata ve insana saygı duymama, kanunlara saygı duymama..." "Vatandaşın sahip olması gereken temel değerler" başlıklı belge, tarihsiz.

Ordu tarafından önerilen bir yurttaşlık modeli¹

- “İyi insan, iyi vatandaş.”
- “Sağlam ve kuvvetli olmaya çalışacağım, çünkü; aileme, milletime ve bütün insanlığa karşı olan ödevlerimi, ancak sağlam ve kuvvetli olursam yerine getirebilirim.”
- “Zamanımı iyi değerlendireceğim. Vakit nakittir sözünü hiç unutmayacak ve planlı yaşayacağım.”
- “Dilime hâkim olacağım. Argo, kaba, çirkin ve kötü söz söylemeyeceğim.”
- “Kulağıma ve gözüme hâkim olacağım.”
- “Güçlüklerin üzerine cesaretle gideceğim.”
- “Türkiye Cumhuriyeti’ni ve türk istiklalini koruyup kollamayı en ulvi görevim olarak kabul edeceğim.”
- “Her şeyimizi borçlu olduğumuz Atamızın ilkelerine ve inkılaplarına sahip çıkacağım.”

1 A.g.e.

tehlikeli olarak damgaladığı kişileri belirleme olanağı da vermektedir. Ayrıca estetik (güzel/çirkin), ahlâki (iyi/kötü), dinî (günah/sevap) değerler de söz konusudur. Silahlı Kuvvetler “irticayı” ve dinin kullanılmasını şiddetle eleştirirken, dinî değerlerin ordunun değerler sistemi içine dahil edildiği görülüyor.⁷⁰ Silahlı Kuvvetler bu noktada, “millî bütünlüğü pekiştirmek için”⁷¹ dini araçsallaştıran Kemalist rejimin devamcısı olarak davranmaktadır. Bu değerlerin ordu bünyesine katılması ve saygı görmesi, Silahlı Kuvvetler mensuplarının da toplumun bir parçası olmalarıyla meşrulaştırılmaktadır: “Bireysel ve toplumsal ilişkilerin ahenkli bir şekilde yürümesini sağlayan bu kuralların, toplumun ayrılmaz bir parçası olan Türk Silâhlı Kuvvetleri personeli tarafından bilinmesi, benimsenmesi ve uygulanması bir zorunluluktur.”⁷²

Ayrıca askeriye dinî inancın “sosyal bir fonksiyonu” olduğunu, “dinin de ahlâk gibi toplumda düzen ve huzuru sağlayıcı kurallar” koyduğunu kabul etmekle birlikte, dinî inancı özel yaşam alanına giren bir sorun olarak görür.⁷³ Ordunun dinî değerleri benimsemesi, ahlâkı dinden bağımsızlaştırma

70 Bu konuda bkz. Anouck Corte-Real'in bu kitaptaki makalesi: “Türkiye’de bağışlarla sağlanan askeri hâkimiyet”.

71 Élise Massicard, “L’organisation des rapports entre État et religion en Turquie”, *Cahiers de la recherche sur les droits fondamentaux*, no. 4, 2005, s. 123.

72 “Toplum hayatını...”, *loc. cit.*

73 A.g.e.

isteginin bir göstergesidir. Yves Déloye da Fransa'da laik eğitimciler tarafından öğretilen ahlâk anlayışı konusunda bunu göstermektedir: "Cumhuriyetçiler devlet ile siyasi kimliği farklılaştıran daha geniş bir akım içinde yerini bulan bir ahlâk anlayışını savunmaktadırlar. Yurttaşlık aidiyeti ile dinî aidiyet arasındaki ayrılık, ahlâkın dinlerden bağımsızlaştırılmasında karşılığını bulmaktadır."⁷⁴ Yves Déloye dinin ahlâkı yönetmemekle birlikte, ona eşlik edebileceğini de belirtmektedir. Türk Silahlı Kuvvetleri de dinî aidiyetten net bir biçimde ayırmayı da ihmal etmedikleri ulusal aidiyet duygusunu pekiştirmek için, dinî değerleri de kendi değerler sistemi içine katan kapsayıcı bir söylemi benimsemektedir. Ordu, diğer toplumsal kural ve değerlerin yanı sıra dinî ahlâk unsurlarını da sahiplenerek, evrensel olma iddiası taşıyan bir toplumsal düzen görüşünü öne çıkarmaktadır. Lilian Mathieu'ye göre, nüfusun tamamına kendi değerlerini ve kurallarını dayatmayı hedefleyen "ahlâki hacı seferleri"nin⁷⁵ başlıca özelliği, "dünya görüşlerinin mutlakçı niteliği ve savundukları değerlerin evrenselliğine olan inançlarıdır".⁷⁶

Ulusun cinsel bakımdan ahlâklaştırılması sorunu ulusal kimliğin ve miliyetçiliğin inşasıyla bağlantılıdır.⁷⁷ YSE sırasında askerî kurum aileye ve ya cinselliğe ilişkin bir kurallar bütünü sunar. Tipik Türk ailesinin ana baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aile olduğu belirtilir.⁷⁸ Türkiye, dünyada en genç nüfusa sahip ülkelerden biri olarak tanıtılır.⁷⁹ Bu eğitim çerçevesinde, askerliğini yapanlara fazla çocuk sahibi olmamaları, çünkü bunun çocukların eğitimi ve beslenmesi açısından çıkaracağı sorunların yanı sıra anneler için de sağlık problemlerine yol açabileceği anlatılır (bazı hastalıkların ortaya çıkması ve yaşam beklentisinin ortalamanın altına düşmesi). Bu gerekçelere Mustafa Kemal Atatürk'ten bir alıntı –sanki manevi bir destek verircesine– eşlik eder:

Medeniyetin esası, ilerlemenin ve kuvvetin temeli, aile hayatıdır. Bu hayatta yozlaşma, muhakkak sosyal, ekonomik ve siyasi bozulmaya sebep olur.

Bu aile anlayışının şu andaki başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın anlayışına zıt olduğunu, Erdoğan'ın kürtajı yasaklamak istediğini ve aileleri en az üç

74 Yves Déloye, *École et citoyenneté. L'individualisme républicain de Jules Ferry à Vichy: controverses*, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, Paris, 1994, s. 62.

75 A.g.e. s. 3 ve 6.

76 Lilian Mathieu, "Repères pour une sociologie des croisades morales", *Déviance et Société*, c. 29, no. 1, 2005, s. 3.

77 Bu özellik başka bağlamlarda da göze çarpmaktadır. Karş. George Mosse, *Nationalism and Sexuality: Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe*, Howard Fertig, New York, 1985; aynı yazar, "Nationalism and Respectability: Normal and Abnormal Sexuality in the Nineteenth Century", *Journal of Contemporary History*, c. 17, no. 2, *Sexuality in History*, 1982, s. 221-246.

78 "Aile kavramı ve aile yapımız" başlıklı belge, tarihsiz.

79 A.g.e.

çocuk sahibi olmaya teşvik ettiğini de belirtelim.⁸⁰ Askerliğini yapanlar YSE çerçevesinde bir aile planlaması dersi de alırlar ve burada yakın akraba evliliklerinin yol açtığı sorunlar veya doğum kontrol yolları gibi konular işlenir.⁸¹ Ordu, bu eğitim aracılığıyla, toplumsal ve mahrem yaşamın tüm alanlarında uyulması gereken kuralları koymaktadır. Gerçi daha çok engelleyici bir eğitim söz konusudur, ama yön çizici olarak da değerlendirilebilir. Amacı, yaşam pratiklerini bu kurallara ve sınıflandırmalara göre yönlendirmektir.

Söylemsel yönlendirme yoluyla gerçekleştirilen bu sosyalleşme sürecine koşut olarak, ordu eğitimle bağlantılı gördüğü ve kendine biçtiği uygarlaştırma göreviyle tamamen uyumlu toplumsal etkinlikler de gerçekleştirir. Sosyalleşme fiiliyata geçer. Silahlı Kuvvetler 2003 yılında Güney ve Güneydoğu bölgelerinde öğrencileri üniversiteye giriş sınavına hazırlamaya yönelik bedava kursların yanı sıra sağlık ve dış kontrolleri de düzenlemiştir. Ayrıca masrafların tamamını üstlenerek, toplu nikâh ve sünnet törenleri tertiplemiştir.⁸² Bu uygulamalar, “Türk Silahlı Kuvvetleri[’nin] bağrından çıktığı Türk toplumunun her yönüyle gelişmesi için katkı sağlamaya özel önem vermekte”⁸³ olduğu söylenerek gerekçelendirilmiştir. Bu söylem, toplumun bağrından çıkan Silahlı Kuvvetler’in hiç çekinmeden ona tavrını da dikte edebileceğini akla getirmektedir. Ordu bu uygulamalarıyla 1984 yılından beri PKK gerillalarıyla savaştığı ve Kürt nüfusun çoğunlukta olduğu bu bölgelerde, zor kullanmadan da müdahalelerde bulunabileceğini göstererek yerel imajını düzeltmeye çalışmaktadır.

Bu sosyalleşmenin çok yönlü sonuçları

Ordu kurumunun çıkarlarına uygun bir dünya görüşünün yumuşaklıkla dayatılması yoluyla gerçekleştirilen bir simgesel şiddet girişimi⁸⁴ olarak YSE beklenen sonuçları alabilmekte midir? Askerlik yapanlar yukarıdan dayatılan bu söyleme ne gibi tepkiler vermektedirler? Burada, çift yönlü bir girişten hareketle –askerlik yapanlar ve geçmişleri, askerlik yapanların ordu ile etkileşimleri– YSE’nin sosyalleştirici etkilerini saptamaya çalışacağız. Askerre alınanlar daha önceki toplumsal ve siyasal tecrübelerinde içselleştirdikleri alışkanlık birikimleriyle kışlaya gelmektedirler.⁸⁵ Onların askerlik tecrü-

80 “Turkish society: Of sex and Islam”, *The Economist*, no. 950, 26 Ocak 2013.

81 A.g.e.

82 Genelkurmaydan basın açıklaması, 27 Şubat 2004.

83 A.g.e.

84 Pierre Bourdieu simgesel şiddeti, “gücünün temelindeki güç dengelerini gizleyerek meşru gösterdiği anlamları dayatmayı başaran her türlü iktidar” şeklinde tanımlar. Pierre Bourdieu, *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Droz, Paris, 1972, s. 18.

85 B. Lahire, *L'homme pluriel...*, s. 305.

besi öncesindeki toplumsal geçmişlerini dikkate almak, ordu kurumuna uygun tavırları ve söylemleri neyin desteklediğini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Louis Pinto'nun savunduğu gibi, askere alınanların "toplum tarafından koşullandırılmış vasıfları"⁸⁶ ile maruz kaldıkları etkinin açık ve örtülü özellikleri arasında bir yakınlık"⁸⁷ bulunduğunu ayrıca belirtmeye ise herhalde gerek yoktur.

Soru yöneltilen kişilerin çoğunluğu mülakatlar sırasında ordu tarafından yayılan mesajlara uygun söylemler kullanmaktadır. Soru yöneltilenlerin hepsi –bizim siyasallaşmış bir eğitim olarak algıladığımız– YSE'yi siyasal nitelikte bir eğitim olarak görmemekte, çünkü siyaseti sadece kurumsal düzeyde yapılanla, özellikle de seçim faaliyetleri veya kurumların işleyişiyle özdeşleştirmektedirler. Étienne Copeaux Türkiye'de "yurttaşla şart koşulan bir yargılar, kamusal tavırlar bütünü" olarak anlaşılan ve başlıkları "her türlü tartışmanın iptal edildiği" "ulusal davalar" ile örtüşen bir "zorunlu mutabakat"tan söz eder.⁸⁸ Ulusal kimliğe bağlı sorunlar da bu mutabakatın bir parçasıdır, bu da onların içerebilecekleri muhalif potansiyelleri boşla çıkarır. Askerlik hizmetini önceden tamamlamış olan Ahmet, siyasal bir eğitim aldığını kabul etse de hemen ardından sanki söylediğine pişman olmuş gibi, aslında tam anlamıyla bunun söz konusu olmadığını eklemiştir:

Siyasi düzeyde bir eğitim alıyorsun, ama içinde siyaset yok. Aslında eğitime ihtiyacımız yoktu ve askerliğimizi severek yapıyorduk. İstiklal Marşı'nı öğreniyorduk.⁸⁹

Hatta Ahmet'e göre bu eğitim gereksizdir, çünkü o askerliğini zaten doğal olarak sevgiyle yapmıştır. Komando çavuşu olduğu için nispeten zorlu bir askerlik söz konusudur, ama zorluklardan söz ederken derhal bunu sevgiyle yaptığını eklemektedir. Savaşığı PKK'lı gerillaları ifade etmek için "vatan hainleri" ibaresini kullanmaktadır. Söylemi ordunun kine oldukça yakındır. Ahmet'in, programını Türklük ve İslâm'ı öne çıkaran milliyetçi bir ideolojiye dayandıran Milliyetçi Hareket Partisi'ne (MHP) yakın olduğunu ekleyelim ve bu siyasi tavır, içerik bakımından Atatürk milliyetçiliğiyle olan bazı farklarına rağmen, ordunun önerdiği ulusal kimlik anlayışına karşı çıkması-

86 Louis Pinto, "Expérience vécue et exigence scientifique d'objectivité", Patrick Champagne ve dig., *Initiation à la pratique sociologique*, Dunod, Paris, 1999, s. 18.

87 A.g.e.

88 Étienne Copeaux, "Le consensus obligatoire", Isabelle Rigoni (yön.), *Turquie: les mille visages*, Syllepse, Paris, 2001, s. 89 ve 97.

89 Ahmet ile mülakat; 1975 doğumlu Ahmet askerliğini 1995'te Dogubeyazıt'ta (nüfusun çoğunluğunun Kürt olduğu bir bölge) çavuş rütbesiyle komando olarak yapmıştır. Meslek lisesi mezunu olan Ahmet önce çiftlikte, sonra fabrikada çalışmıştır. Mülakat yapıldığı sırada kendi motor atölyesini kurmuştu.

na neden olmamaktadır. Bu eğitimin dayandığı siyasal ideoloji soru yöneltilenler tarafından bir ideoloji olarak kabul edilmemektedir. Kendini AKP'ye yakın hissedenden sendika militanı Mehmet, askerliği ve verilen eğitimi bir ideolojinin aşılması olarak algılamamaktadır:

İnsan askerliği düşününce aklına Başkomutan Atatürk geliyor. Bunun ideolojik bir tarafı yok, Türkiye'nin kuralı bu. Ideoloji farklı bir şey, marjinal grupların konusu; ben ideolojik propaganda gibi bir şey görmedim.⁹⁰

Yani Atatürk milliyetçiliği bir ideoloji olarak değil, Türk devletinin kurallarının parçası olarak kabul edilmektedir. Bu söylem, ordunun tehlike ve tehditleri sunuş biçimiyle uyumludur. Soru yöneltilenlerin söyleminde, ideolojileri yayan ve propagandasını yapanlar belli gruplardır, halbuki ordu yasal biçimde davranmaktadır çünkü Atatürk milliyetçiliği anayasal bir ilkedir. Bu noktada da siyaset, anayasa ve yasalarla belirlenmiş kurumlarla özdeşleştirilmektedir. Milliyetçiliğin anayasada yer alması ona normatif bir değer kazandırmakta ve siyaset dışı bırakmaktadır. Ayrıca, ordu tarafından ister ulusal kimlik, ister vatansever kimlik bağlamında Türk toplumunun içkin özellikleri diye kabul edilmektedir:

Her halükârda Türkiye'de belli değerler var: vatan, millet ve namus. Bizim ülkemizde insan millet sevgisi uğruna canını verir. Bugün askerliğini yapanlar sayesinde evimizde huzur içinde oturuyoruz.⁹¹

Örneğin, soru yöneltilen kişiler bu eğitim çerçevesinde de çok geniş biçimde verilen Türk milletinin asker bir millet olduğu fikrini ileri sürmektedirler. Hatta Aydın, mülakata başlamadan önce, bu asker millet fikri üzerinde duran bir girizgâh yapar:

Türk toplumunda bu bizi her zaman gururlandıran bir şeydir. Tarihimize baktığında, Türk milleti hep asker bir millet olmuştur. Tarih boyunca birçok devlet kurduk ve sayısız savaşlar yaptık. Bu nedenle bizde askerliğe büyük önem verilir. Bugün bile ordumuz en güçlü ordular arasındadır, bizi korumaktadır ve korumaya devam edecektir. Şimdi bu girizgâhı yaptıktan sonra, kendi askerlik tecrübeme geçebilirim.⁹²

90 Mehmet ile yapılan mülakat; 1966 doğumlu olan Mehmet nüfusa 1967'de kaydedilmiş ve askerliğini 1988'de çavuş olarak 18 ay boyunca Edirne'de yapmıştır. Lise mezunu olan Mehmet bir sınır karakolundan ve acemi erlerin eğitiminden sorumlu olmuştur. Askere gitmeden önce, ailesinin inşaat şirketinde çalışıyordu, askerden sonra ise bir hastanede memurluğa başlamıştı.

91 Adil ile yapılan mülakat; 1949 doğumlu olan Adil nüfusa 1950'de kaydedilmiş ve askerliğini 1971'de depocu çavuş olarak 18 ay boyunca Ankara'da yapmıştır. Lise mezunudur. Askere gitmeden önce Almanya'da işçiydi, askerden sonra askerî bir fabrikada çalışmıştır.

92 Aydın ile yapılan mülakat; Hukuk Fakültesi'nden mezun bir memur olan Aydın askerliğini bilgisayarci (çavuş) olarak, 2001 yılında sekiz ay boyunca İzmir'de yapmıştır.

Bu farklı konuşma girişimi kendini koruma kaygısından da kaynaklanmış olabilir, ama aynı zamanda Aydın'ın okulda ve orduda öğretilen tarihi bildiğini gösterme isteğini de yansıtmaktadır. Aydın, bu girizgâhı yaptıktan sonra, mülakat sırasında çok rahat görünüyordu. Béatrice Hibou bizi [genel kabullere] uygun söylem konusunda uyarır, çünkü bu tarz söylemlerin “mülaka uygunluk manasına gelmediğini” belirtir.⁹³ Zaten yazar, “etikete gösterilen biçimsel saygı nedeniyle, her birey bu söylemlere inanıyormuş gibi davranmaya, onları hoşgörmeye veya bu söylemleri beyan edenlerle, yayanlarla, popüler hale getirenlerle iyi ilişkiler içinde olmaya çalışıyor” kanaatinindedir.⁹⁴ Aydın'ın konuşmasının sadece genel kabullere uygun olsun diye yapılmış bir konuşma olmadığını düşünmemize neden olan şey, onun ordu kurumu içindeki davranışdır. Oynadığı rol ve ordu bünyesindeki bağlılığı, söylediklerine inandığını ortaya koymaktadır. Nitekim Aydın askerliği sırasında çok gönüllü davranmış, inisiyatif almış, gece geç vakitlere kadar çalışmış, komutanın çocuklarına ders vermiştir... Kendisini vatanını seven bir milliyetçi ve örfler, değerler konusunda muhafazakâr biri olarak tanımlayan Aydın'ın siyasi tavrını da buna eklemek gerekir.

Bu eğitimin ideolojik bir beyin yıkama olarak kabul edilmemesine koşut olarak, soru yöneltilen birçok kişi eğitimi meşrulaştıran konuşmalar yapmaktadır. Osman'a göre, bu eğitim her Türk erkeği için gerekli olan “temel bilgileri” vermektedir: “Evet, Atatürk hakkında dersler vardı, bir Türk erkeği için bunlar temel bilgilerdir. Cumhuriyet, milliyetçilik öğretiliyor.”⁹⁵ Ceyhun'a göre, bu eğitim Atatürk hakkındaki klasik bilgileri edinmesini sağlamıştı ve “ilkokul düzeyinde olanlar veya hiç okula gitmemiş olanlar temellerini bilmiyorlar”⁹⁶ diyordu. Osman ve Ceyhun, her ikisi de lise mezunudur ve bu eğitimin her Türk erkeği, özellikle de kendi eğitim düzeylerinde olmayanlar için şart olduğunu düşünmektedirler.

Ordunun söylemiyle soru yöneltilenlerin söylemi arasında bir örtüşme saptayabildik, ama askerliğini yapan kişinin bu kurumsal söyleme açıklığı ile onu benimsemesi arasındaki nedensellik bağıını belirlemek zordur. Buna karşılık, Ulaş ile o yedek subay olarak askerliğini yaparken peş peşe gerçekleştirilen mülakatlar, soru yöneltilen bir kişinin başlangıçta ordu tarafından yayılan kurallara ve temsillere uygun bir söylemi benimsese de, kurum-

93 Béatrice Hibou, *Anatomie politique de la domination*, La Découverte, Paris, 2011, s. 69.

94 A.g.e.

95 Osman ile yapılan mülakat; 1983 doğumlu Osman askerliğini 2004'te, çavuş rütbesiyle, merasim ve eğitim sorumlusu olarak 15 ay boyunca Ankara'da yapmıştır. Lise mezunudur, sivil hayatta garsonluk yapmaktadır.

96 Ceyhun ile yapılan mülakat; 1972 doğumlu Ceyhun, askerliğini 1992'de Malatya yakınında (nüfusun çoğunun Kürt olduğu bir bölge) er olarak, soförlük göreviyle 18 ay boyunca yapmıştır. Lise mezunudur, teknik görevlidir.

la etkileşimi içinde giderek genel kabul gören fikirlere o kadar uymayan, daha farklı bir söyleme geçebileceğini de göstermektedir. Ulaş ilk görüşmemizde içeriği özellikle jeopolitiğe ve ülke tarihine dayanan bu eğitimi almaktan çok mutlu olduğunu söylemişti. Silahlı Kuvvetler'e mutlak güvenini bizimle paylaşmış ve sürekli Atatürk'ten söz etmişti. Türkiye'de eğitime önem vermek gerektiğini ve bu nedenle erat için askerlik süresinin kısaltılmaması gerektiğini ileri sürmüştü. Şunları söylemişti:

Türkler işten sıyırmayı, sorumluluktan kaçmayı severler. [...] Okuldan kendi istekleriyle ayrılabilirler, ama ordudan öyle ayrılmak olmaz. Türkler disiplinsizdir. Aileler onları disipline sokamaz. Orduda meslek bile öğreniyorlar, mesela kantin işletmeyi öğreniyorlar. Ordu onları eğitiyor. Ordu ikinci bir okuldur.

Hatta bu doktor bize ertesi gün ikinci bir mülakat için randevu vermiş ve bir gün önceki söylemi aşağı yukarı yinelemiş, ama özellikle Kayseri'de eğitim gören genç komandoların karşılaştıkları güçlüklerden daha çok söz etmişti. On beş gün sonra gerçekleşen ve ne not tuttuğumuz ne de ses kaydı yaptığımız üçüncü görüşmemizde, bambaşka şeyler söyledi. Ordu konusundaki hayal kırıklığını ve güven kaybını vurguladı, karar alma süreçlerindeki yanlış işleyişlerden ve askerliğini yapanların kişiliklerinin ezilmesinden dolayı orduyu eleştirdi. Söylemdeki bu değişimi üstleriyle ilişkilerinin giderek bozulmasına bağlıyoruz, zira eleştirilerine koşturarak özellikle "izin" konusundaki taleplerini reddeden üstleriyle yaşadığı çok tatsız etkileşimlerden de söz etmişti. Askerliğini yapan kişinin kurum bünyesindeki etkileşimleri de söyleminde değişikliklere yol açabilir ve örneklerin çoğunluğunda bu söylem değişikliği genellikle kabullere uygunluktan uygunsuzluğa doğru yönelmektedir. Ayrıca, Ulaş'ın bazı uygulamaları "Türkler para için askerlik yapmazlar. Çanakkale savaşını para için yapmadık" tarzındaki önceki söyleminden biraz uzaktı. Bu pratisyen hekim bir yandan askerliğini yaparken, bir yandan da özel bir muayenhanede hasta bakıyordu, çünkü askerlikte yeterince para kazanamadığı düşüncesindeydi.

Eğitime ve daha genel anlamda askerliğe karşı açık eleştiriler dile getirmek kurum bünyesinde hemen hemen imkânsız olmakla birlikte, askerliğini yapanlar eğitimden kaçınma stratejileri geliştirmektedirler. Soru yöneltilenler mülakat sırasında bu eğitime katılmama yolunu bulduklarını açıklamışlar, katılanlar ise söylenenleri tam dinlemediklerini belirtmişlerdir. Askerliğini yapanlar bu eğitime yönelik "bir dikkat dağınıklığı"⁹⁷ gösterebilirler, bu da kurumun istediği aşlamayı engelleyebilir. Söylemsel açıdan genel kabuller karşısındaki bu itaatsizliğe, ordunun *nomos*'larının dışına çıkan ve dini kışla-

97 Richard Hoggart, *La culture du pauvre*, Éditions de Minuit, Paris, 1970, s. 286-287 ve s. 295-296.

ya sokmayı amaçlayan faaliyetler de eklenmektedir. Yüksek okul mezunu bir girişimci olan Kemal, paralı, yani belirli bir bedel karşılığında sadece iki ay askerlik yapmıştı.⁹⁸ Son derece dindar olan Kemal, askerliği sırasında Nurculardan toplanan paralarla kışlada bir mescit yaptırmıştı. Onun “çıkış”⁹⁹ stratejisine kışla bünyesinde ibadeti geliştirme stratejisi de eklenmişti. Kemal şunu belirtti: “Dindar kişiler bizim mesajlarımızı aktarmaya çalıştılar. Askerler kendi mesajlarını aktardılar”. Kemal üstleri kendisini bundan ötürü aşağılasa da günde üç kez bu mescide gittiğini ve bu yüzden asla ceza almadığını da ekledi. Kurum bünyesinde pazarlık ve uzlaşma mümkündür ve ideolojik farklılıklar bir arada var olabilmekte, doğrudan çatışma yaşanmadan karşılıklı hoş görülebilmektedir. Böylece siyasi düzenle ilişki konusundaki bir başka anlayışın talepleri, ordu tarafından sağlanan askerlik dışı eğitimin sosyalleştirici gücüyle karşı karşıya gelmektedir. Ordu tarafından önerilen tehdit ve tehlike tanımı da tüm soru yöneltilenler tarafından benimsenmemektedir; imamlık görevinden istifa ederek kendini tamamen dine verme kararı alan İslâmcı militan Hakan’ın sivillerin bir iç tehdit olarak kabul edilmesini eleştirmesi bunu göstermektedir:

Bu bölgede [Kayseri] ordu denince, dış güçleri titretmesi gerekirdi. Ama öyle olmuyor, yoksullar titriyor. Jandarma, ordu, silahlı kuvvetler denince bizim insanlarımız korkuyor. Ayağa dikiliyorlar. Sen kendi halkına, kendi vatandaşlarına karşı niye böyle davranıyorsun? [...] Önceden İslâmcılar vardı, şimdi de PKK var. Siviller tehdit olarak görülüyor. [...] Halka saygı duyulmuyor, küçümseniyor.

Hakan, ordu tarafından sunulana hiç benzemeyen kendi dünya görüşüne sahiptir. Ayrıca ordunun Kemalist ideolojiyi yaygınlaştırmayı kısmen başardığı kanaatindedir. Dünya görüşlerinin nasıl üst üste bindiğini iyi yansıtan bir Allah-devlet karşılaştırması yapmaktadır:

Bu bölgede bir araştırma yaptım. Devlet halkın gözünde kutsal. Devlet Allah ile bir tutuluyor. Allah’ın 99 ismi vardır. Bu isimler şarkı olarak söyleniyor. Şu sıralarda çok moda, CD çıkarıyorlar. Halkımızın zihninde devletin de kutsal isimleri vardır. Mesela, “el-Bedii” [Yaradan] Allah en kutsaldır manasına gelir. Devlet halkın gözünde haktır. [...] “El-Kahhar”, “el-Cebbar”dır. Kimseyi cezasız bırakmaz. Halkın gözünde, hiç kimse devletin cezasından kurtulamaz [...]: Allah kişilere yaptığından sorumlu değildir, Allah’ın yaptıkları sorulanamaz. Devlete de halka ne yaptığı sual edilmez. Halk devlet ve Allah’ın

98 1965 doğumlu olan Kemal 1992’de Denizli’de 2 ay bedelli askerlik yapmış ve er olarak topçu eğitimi almıştı.

99 Albert O. Hirschman, *Défection et prise de parole, Théorie et applications*, Fayard, Paris, 1995.

işlerine karışmamalıdır. [...] Bizi susturmak için karşımıza kutsal bir devlet koyuyorlar ve ben bunun yanlış olduğunu düşünüyorum. Kendi ellerimizle kurduğumuz bu yapı bizim üstümüze çıkamaz, bizi ezemez.

Hakan, kendisinin halkın yaptırım gücünden muaf olduğunu iddia eden bir devletin meşruiyetine ve yasallığına açıkça itiraz etmektedir. Söyleminde dinsel kimlik ve siyasal kimlik iç içe geçmektedir ve ona göre kolektif aidiyetin temeli dindir.

Kaçınma, dışında kalma, sapma: Ordu tarafından getirilen sosyalleşmenin askerliğini yapanlar tarafından her zaman bütünüyle içselleştirilmediğini ortaya koyan birçok davranış tarzı gözlemlenmektedir. O halde söylemin yapısını temellendiren koşullar nelerdir? Birincisi, eğitime açıklık derecesi kişinin öğrenim düzeyine göre değişmektedir. Daha yukarıda kurumun bu eğitimi herkese verme isteğini belirtmiş olsak da, pratikte asıl hedefin dört yıllık (veya üstü) bir yüksek öğrenim görmeyenler olduğu anlaşılmaktadır. Yüksek okul mezunları için temel eğitim süresi meslekleriyle ilişkili ve ek bir mesleki eğitim gerektirmeyen görevlere verildiklerinde bir aydır. Sivil hayatta sağlık alanıyla ilgili meslekler icra edenler veya öğretmenlik yapanlar için de aynı şey geçerlidir. Ama bazıları aslında sadece on sekiz gün süren bir temel eğitim almışlardır. Mülakat sırasında askerliğini yapan bir İngilizce öğretmeni bu durumdaydı. On sekiz günlük temel eğitimin ardından yabancı askerleri karşılamak ve onlara mihmandarlık yapmakla görevlendirilmişti. Bu temel eğitim sırasında, yurt sevgisi eğitiminden çok yavaşık düzen eğitime öncelik verilmektedir. Askere alınanlar içindeki yüksek okul mezunları üniversitede zaten “Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi” dersi almaktadır. Kışlaya geldiklerinde, ordunun söylemine zaten aşinadırlar. Soru yönelttiğimiz birçok yüksek okul mezunu da bu eğitimin ve genelde askerliğin esas olarak okula hiç gitmemiş veya az gitmiş askerler için geçerli olduğu fikrindedir. Ayrıca, kışlada çok çeşitli toplum kesimlerinden gelme insanlar bulunduğu ve bazıları da cahil olduğu için, bu eğitimin vazgeçilmez olduğunu düşünmektedirler. Soru yöneltilenlerden bazıları mülakat sırasında dışlayıcı ve ayrımcı bir söyleme başvurmaktan da çekinmemekte ve bu bilgilerle sahip olmayanları isim isim belirtip “Doğuluların”¹⁰⁰ söz konusu olduğunu da eklemektedirler:

Saat 19'dan yatıncaya kadar bölükte milli güvenlik, askerin sorumluluğu, ordunun ve askerin önemi, yemin, Atatürk, savaşlar hakkında dersler veriliyor. [...] Eğitimsiz kişiler, sadece Atatürk hakkında değil, herhangi bir konuda da çeşitli şeyler öğreniyorlar. Doğulular var. Onların genelde çok çocuğu olur. Aile planlaması gibi şeyleri öğrenmeleri gerek, bize broşürler, bel-

100 Türkiye'nin doğusunda ve güneydoğusunda Kürt nüfus çoğunluktadır.

geler dağıtılıyor, aile, doğum kontrolü, nüfus sorunları hakkında konferanslar veriliyor. Tarih konferansları da oluyor. Tartışmalar düzenleniyor, şarkılar söyleniyor.¹⁰¹

Mülakat yaptığımız bu kişi, ordunun kendine biçtiği uygarlaştırma görevini bir gerçeklik olarak görmektedir. Sınıflandırmalar ve toplumsal düzen temsilleri askerliğini yapan bu yüksek okul mezunları tarafından çok az eleştirilmektedir.

Dört yıl ve üstü yüksek öğrenim görmemiş diğerlerine YSE'nin beş ana ekseninde de ders verilmektedir (okuma yazma öğretilenler hariç); ama ele alınan konular eğitim düzeyine göre değişebilmektedir. İlkokul mezunlarıyla lise mezunu ve/veya yüksek okul ve üniversitede olup dördüncü yıllarını tamamlamamış olanlar arasındaki farklar, esas olarak bazı konuların derinleştirilme ve geliştirilme düzeyinde göze çarpmaktadır.¹⁰² Üniversitede okumuş olanlar için Atatürk'ün düşünce sistemi daha geniş anlatılmakta ve yeni konular içermektedir.¹⁰³ İkinci eksen, yurttaşın devlete karşı görevleri bahsi askerliğini yapan herkes için aynıdır, ama devletin yurttaşla karşı görevleri lise veya yüksek okul mezunlarına daha geniş anlatılmakta, bu eğitim için kullanılan belgelerde temel hak ve özgürlüklerle sınırlarına, özel yaşamın korunulması hakkına değinilmektedir. Üçüncü eksen ise en eğitilmişler için "Türk tarihine ve Türkiye'ye yönelik tehditler"e ilişkin çeşitli konu başlıkları eklenmiştir: "Türkiye'nin bölgesel sorunları, Türkiye'nin komşularıyla ilişkileri ve dış tehditler". Ayrıca, ulusal güç ve milli güvenlik unsurlarına ayrılmış konu başlığı, yeni konularla genişletilmiştir (milli güvenlik sistemi ve gerekliliği, ulusal güç), ilkokul mezunları ise bu konuları görmemektedir. Dördüncü eksenin içerdiği konu başlıkları her iki kategori için de aynıdır. Esas olarak trafik kuralları, tasarruf, çevre ve çevre sorunları, doğal afetler ve yurttaşlarda bulunması gereken değerler konularını kapsamaktadırlar. Son eksen toplum ve aile yaşamında etik ve ahlâkın önemi, ulusal kültür ve yaşamı etkileyen unsurlar, personelin psikolojisinin güçlendirilmesi (aidiyet duygusunun geliştirilmesi) her iki grupta da işlenebilmekte, ama daha yüksek diploması olanlar aile içi iletişim ve ailede güç ve yaptırım kullanılması konularında da bir derse girebilmektedir. Daha düşük öğrenim seviyesinde olanlar verilen eğitime daha açık olmakla birlikte, kendilerine soru yönelttiğimizde içe-

101 1982 doğumlu olan Veli, askerliğini 2002'de 15 ay boyunca İstanbul'da yapmıştır. Er olan Veli askeri kantinde çalışmıştır. Lise mezunudur, askerliği bitince müzik konservatuvarındaki eğitimine devam etmiştir, mesleği yoktur.

102 Yüksek okul mezunları için hangi konuların öne çıkarıldığına ilişkin bilgilere ulaşamadık.

103 Söz edilen yeni konular şunlardır: "Atatürk ve ulusal birlik, Atatürk ve uygarlık, Atatürk ve Atatürk'ün demokrasi anlayışı". "Yurt Sevgisi Eğitimi" başlıklı power point sunumu, *loc. cit.* Tüm paragrafta kaynak olarak bu power point sunumu kullanılmıştır.

riği pek hatırlayamamaktadırlar. Örneğin Duran bize¹⁰⁴ “Atatürk’ü anma gününü 10 Kasım”ı öğrendiğini, ama eğitimin geri kalanının içeriğini hatırlayamadığını söylemiştir. Bu eğitim hakkında ne düşündüğünü sorduğumuzda, dinlemekten hoşlandığını belirtmiştir: “Sinemada gibi, oturuyorsun ve dinliyorsun, hem de içerisi sıcak oluyor”. Örnek biraz karikatürümsü gelebilir, ama eğitimin bu bölümünün askerlere en az sorunlu gelen bölüm olmasında şaşırtıcı bir yan yoktur, çünkü bu askerler temel eğitim sırasında dikey (hiyerarşiden kaynaklanan) ve yatay (aynı tertiplerden gelen) şiddete en çok maruz kalanlardır. Hegemonya ve zor çoğunlukla atbaşı gitmektedir ve Jean-François Bayart’a göre, “zor uygulamaları her zaman bir hegemonya eksikliğini yansıtmazlar. Pekâlâ hegemonyanın taşıyıcısı da olabilirler”.¹⁰⁵ Mülakat sırasında söylem düzeyinde ordunun *nomos*’larını en çok tekrarlayanlar, lise mezunu olan veya dört seneden az yüksek öğrenim görmüş askerlerdir ve onların söylemiyle ordunun söyleminin örtüştüğü görülmektedir. Ordu tarafından yayılan fikirlerin ve temsillerin benimsenmesi, mutlaka bu fikir aşılama çalışmasının sonucu olmayabilir, “[onlarla] bağdaşan bir zemin”in¹⁰⁶ varlığından da kaynaklanabilir. Askerliğini yapanlardan bazıları kışlaya geldiklerinde bu ideolojiyle zaten uyum içinde olan siyasi eğilimlere sahiptirler.

Nitekim, soru yöneltilenler hangi partiye oy vermiş olurlarsa olsunlar (CHP, MHP veya AKP) benzer söylemler kullanıyorlardı. Buna karşılık, soru yöneltilenin politizasyon derecesi ve askerlikten önce siyasi faaliyetlere katılması ordu tarafından aktarılan *nomos*’lara uyum sağlayıp sağlamama konusunda bir göstergedir. Soru yöneltilenin siyasal partilere angajmanı arttıkça, kişisel söylemi de bağlı olduğu örgütüne yaklaşmaktadır. CHP veya MHP gibi bazı partilerin siyasi programları ve ideolojileri ordunun *nomos*’larına zaten uygun veya yakındır. Bu nedenle, bu örgütlerin mensuplarının YSE alması inançlarını pekiştirmekte veya doğrulamaktadır. İslâmcı Sadet Partisi’nde çalışan en politize grup veya AKP’de çalışıp tarikat mensubu olanlar ise dine dayanan alternatif bir ideolojiyi öne sürmektedirler. Bu kişilerde ise, eğitimin vatan kavramı gibi bazı noktalarında görüş ayrılığı bulunmamakla birlikte, ordunun verdiği dersler karşısında kendi ideolojileri daha da pekişmektedir.¹⁰⁷ Demek ki onları Silahlı Kuvvetler’in söylemine yakın söylemler kullanmamaya hazırlayan, çoğunlukla bu örgütlere ve tarikatlara bağlılık dereceleridir.

104 1985 doğumlu olan Duran, askerliğini 2005’te 15 ay süreyle Kayseri’de er (şoför) olarak yapmıştı. İlk okulmezunu olan Duran işçidir.

105 Jean-François Bayart tarafından yönetilen “Hégémonie et coercition” seminerinin sunumu. URL: <http://sciencespo.fr/ceri/fr/groupe/hegemonie-et-coercition>, 9 Aralık 2012’de bakıldı.

106 Jacques Lagroye, Michel Offerlé (yön.), *Sociologie de l’institution*, Belin, Paris, 2011, s. 24.

107 Sümbül Kaya, “Conscription et patriotisme: le cas de l’armée turque”, *Critique internationale*, c. 1, no. 58, 2013, s. 35-51.

Sonuç

Ordunun, askerliğini yapanlar üzerinde askerlik dışı eğitim aracılığıyla yürürlüğe koyduğu sosyalleştirme sürecinin ana hedefi, özellikle de siyasal ve toplumsal gerçeklikleri belli bir düzene sokarak askerleri kurumun değerlerine uydurmaktır. Bu düzene sokma işlemleri ordu tarafından evrensel kabul edilen Türk kimliği tanımına yoğunlaşmaktadır; buradaki amaç, askere alınanların ister ulusal kimlik, ister vatansever kimlik, ister yurttaş kimliği olarak anlaşılsın, bu kolektif kimliğe aidiyet ve bağlılık duygusunu pekiştirmektir. Ordunun yaydığı *nomos*'lar esas olarak Atatürk milliyetçiliği, onun tehlike ve tehditler konusundaki görüşü, devlete, millete ve vatana bağlılık, ahlâka ilişkin değerler ve kurallar çevresinde şekillenmektedir. YSE bu *nomos*'lara uyanların bünyeye dahil edildiği, düşman veya kötü yurttaş olarak damgalanan herkesin ise ulusal topluluktan dışlandığı ikili bir süreç üretmektedir. Böylece, ordu nüfusu kolektif bir kimlik etrafında birleştirmek isterken, bölünmeler yaratmaktadır.

Ayrıca, sosyalleştirme, özellikle de siyasi sosyalleştirme çalışmasının askere alınanlar üzerindeki etkileri sınırlıdır. Örneğin, askerliğini yapan kişinin bu kurumsal söyleme açıklığı ile onu benimsemesi arasında bir nedensellik bağı belirlemekte zorluk çektik. Bu eğitime çok açık olan askerler, örneğin ilköğretim düzeyinde olanlar ordunun yaydığı söylemleri en az tekrarlayanlar oldu. Tam aksine, bu eğitime en az açık olanlar, yani yüksek okul mezunları ise bu söylemleri tekrar etmektedirler. Ayrıca, bu *nomos*'ların yukarıdan aşağıya yayılması askere alınanların daha önceki siyasi tecrübelerinde içselleştirilmiş alışkanlık birikimleri tarafından etkisizleştirilmektedir. Ordu tarafından yayılan fikirlerin ve temsillerin benimsenmesi, mutlaka bu fikir aşılama çalışmasının sonucu olmayabilir, onlarla bağdaşan bir zeminin varlığından da kaynaklanabilir. Askerliğini yapanlardan bazıları kışlaya geldiklerinde bu ideolojiyle zaten uyum içinde olan siyasi eğilimlere sahiptirler. Ordununkiyle en az bağdaşan söylem ise, askerliklerini yapmadan önce İslâmî partiler ve tarikatlar içinde yoğun bir siyasi sosyalleşme yaşamış kişilerden gelmektedir. Kayseri'de yaptığımız saha çalışması ordu tarafından önerilen siyasal ve toplumsal düzen görüşünü benimsemeyen tüm diğer siyasi talepleri ve kimlik taleplerini saptamamıza olanak vermiyor, ama ordunun hegemonyasını kurmayı başaramadığı anlaşılıyor.

**“Sözde Ölü” ve Memur:
Bir Gömlek Değiştirmenin Etnografyası**
BENOÎT FLICHE

8 Nisan 2000. İç Anadolu’da, Yozgat iline bağlı Sorgun ilçesindeki saha çalışmamın ilk günü. İstanbul’dan gece bindiğim otobüsten iner inmez, arkadaşlarım tarafından çeşitli resmi dairelere ve jandarmaya götürüldüm. Uykusuzluğa direnerek ve bu girişimlerin amacını zar zor da olsa anlayarak, sonunda birkaç bilgi kırıntısı elde edebildim. Beni evinde misafir eden kişinin eşi olan Satı K.’nın babası ölmüştü. O zaman adamın çocukları, eşi evin gelirinden yararlanabilsin diye girişimlerde bulunmuşlardı. Bu girişimler sırasında Satı K.’nın 1965’te öldüğü bildirilmişti –idare bildirmişti, ama kim? Bir yanlışlık olduğunu ve ailede iki Satı bulunmadığını kanıtlamak üzere, iki şahit jandarmaya götürülmüştü –bunlardan biri “sözde” ölünün amcasıydı. Satı adı ile ölen kadının 1951 doğumlu olduğu belirtiliyordu, oysa ki bizim Satı 1948 doğumluydu. Sonunda bir Satı daha olduğunu kabullenmek durumunda kaldılar, ama o bizim Satı değildi. Dosya kapandı. Satı’nın kocası bana “Jandarmalarla anlaştık” dedi.

[...] “Sözde” ölünün tepkisizliğine şaşırdım: Onun gözünde, insanın yaşadığını ispat etmek zorunda kalması sıradan bir girişimdi. Sonra da bu işin ne kadar kolay halledildiğine hayret ettim. İki şahit bulunmuş ve mesele “ayarlanmıştı.” (2000 yılındaki saha çalışması güncesinden alıntı)

Uzun süre bu öykünün bende hayret uyandırmadığını itiraf etmeliyim. Doktoram için yaptığım saha çalışmasında, haber kaynaklarıma dayanarak meseleyi birçok kez çözmeye çalıştım, ama pek başarılı olamadım. Basit bir idari hatadan başka anlaşılabacak bir şey olmadığını düşünerek soruşturmayı daha ileri götürmedim ve bu konuyu Türkiye’de çok bol olan idari anormallikler hanesine kaydedip geçtim. Türkiye’de herkes bu tarz anormallik öyküle-

rini bilir: Doğum tarihi veya isim yanlış yazılır, hem kadın hem erkek tarafından kullanılabilen bir isim söz konusuysa cinsiyet yanlış kaydedilir, vb. Bu yazım hataları öyle klasiktir ki edebiyata da konu olmuş, özellikle Türkiye’de çok meşhur olan Aziz Nesin’in *Yaşar Ne Yaşar Ne Yaşamaz* adlı romanında işlenmişlerdir.¹ Bu kitapta, memurların yaptığı ama bir türlü kabul edilmeyen idari bir hata sonucunda, 1915’teki Çanakkale Savaşı’nda öldüğü kayda geçmiş zavallı bir köylünün başından geçenler anlatılmaktadır. O tarihte henüz 4 yaşında olmasına rağmen hata sürer gider ve bu nedenle kaydı nüfus siciline işlenmez. Bu hatadan kaynaklanan bir dizi bahtsızlığın ardından –okula gidemez, babası ölünce mirasını alamaz, iş bulamaz, evlenemez, vb.– sonunda cezaevine girer.

Dolayısıyla, bu “sözde ölü” öyküsünde de şaşılacak bir şey yok diye düşünmüştüm. Halbuki biraz üzerinde durunca, olay sırasında ellili yaşlarında olan bu kadının kayıtlı iki ayrı doğum tarihi bulunmasının, 1965’te resmi nikâh yapmasına, nüfusa kayıtlı üç çocuğu olmasına, daha sonra yasal yollardan Fransa’ya göç etmesine, orada çalışmasına, ehliyet almasına, vb. rağmen daha önce hiçbir probleme neden olmamasından başlamak kaydıyla, birçok tuhaflik göze çarpıyordu. Kadın 1997’de Türkiye’ye geri dönmüştü. Araba kullanıyordu, bankada bir hesabı ve sağlık sigortası vardı. Satı’yı kuş konmaz kervan geçmez bir köyde kapalı kalmış bir kadın, yasadışı bir yolcu veya resmi dairelerin bir hayaleti gibi görmek olanaksızdı. Böyle bir durum nasıl mümkün olabilmişti? İdari bir unutkanlık mı, bir sahtecilik mi yoksa bir ihmal mi söz konusuydu?

Bu nedenle, yakından bakıldığında, bu iki Satı’nın hikâyesinin ilk başta görüldüğünden daha karmaşık olduğu ortaya çıkıyordu. Ancak on yıl sonra, Türkiye vatandaşlarının idare ile kurdukları ilişkiyi incelemeye giriştimde bu olay aklıma geldi. Sahada tuttuğum notlarımı, elimde birer kopyaları bulunan nüfus kayıtlarını tararken, bu vakanın karmaşıklığının ve zenginliğinin farkına vardım.² Sahada tuttuğum yukarıdaki notun da gösterdiği üzere, o sırada fazla bir şey anlamadığımı da kavradım. O zaman Satı ile yeniden temas kurdum. O da benim kuşkulandığım bir olguyu doğrulayarak, gerçekten de resmi olarak ablasının doğum tarihini aldığını ve emeklilikten yararlanmak için böyle bir yola başvurduğunu açıkladı. Bunu yapabilmek için, 1951 doğumlu olanın, yani kendisinin öldüğünü bildirmek gerekmişti!

“Gömlek/deri değiştirme” adını vereceğim –çünkü kızkardeşlerden biri-

1 Aziz Nesin, *Yaşar Ne Yaşar Ne Yaşamaz*, Nesin Yayınevi, İstanbul, 2011 [1977].

2 Tesadüfen bu köyle ilgili nüfus kayıtlarına erişebildim. Komşu köyün 80’li yıllardan beri kayıp olan kayıtlarını ararken, eski bir muhtar bunlara bakmama izin verdi. Başlarda, bu kayıtlar kaymakamlığın bir bürosunda tutuluyordu: Köy muhtarları tutmakla yükümlü oldukları doğum, evlenme ve ölüm beyanlarını bu büroya düzenli aralıklarla aktarıyorlardı. Bu köyün kayıtları, 19. yüzyılın ortasından 1960’lı yılların ortalarına kadar uzanan dönemi kapsıyordu.

nin yaşayabilmesi için, diğerinin nüfus kaydından silinmesi gerekmişti- bu vakanın etnografyası bize neler öğretiyor? Ablasının yerine geçen bir kadının öyküsünü çözmeye çalışırken, gerek kadının akrabaları gerekse kayıtları tutmakla görevli memurların işledikleri kanun ihlalleri, yaptıkları bir dizi ayarlama üzerinden, iki taraflı ihmallerin damgasını vurduğu köylüler ile idare arasındaki ilişkileri de tahlil edeceğiz. Bu vaka, Türkiye devletinin kimlik tespiti konusunda vatandaşları, özellikle de kadın vatandaşları üzerinde fazla bir hâkimiyeti olmadığını göstermektedir. Devletin kadınlara yönelik bu ilgisizliği hakkında birkaç neden önermesinde bulunacağım; bu da bizi sonuç bahsinde, belki de çoğu zaman yeterince önemsenmeyen, kimlik doğrulanması ile kimlik tespiti arasındaki ayrıma getirecek.

Basit bir kimlik belgesi başışı mı?

Satı'nın tuhaf durumu, "basit" bir kimlik belgesi başışıyla izah edilebilirdi. 1951'de doğan Satı, 1948'de doğan ve kendisi doğmadan önce ölen ablasının nüfus cüzdanını taşııyordu. Ölmüş bir abla veya ağabeyin kimlik belgesini almak yakın zamana kadar köylerde sık rastlanan bir uygulamaydı. Bunun için, böylece zahmetli idari işlemlerden kurtulma gerekçesi ileri sürülüyordu. Bizim vakamızda, bu gerekçe biraz sudan gözükmektedir: Köyün kaymakamlığa uzaklığı yürüyerek sadece iki saattir. Demek ki köyün bir ücra köşede olmasından çok, bir tür pragmatizm söz konusudur, üstelik yeni doğan çocuklarını nüfusa kaydetmek hiçbir sosyal hak da getirmemektedir. O zaman aceleye gerek yoktur, hem de doğum tarihiyle oynamanın bazı avantajları da olabilir. Örneğin, erkek çocukları nüfusa geç kaydettirmek askerlik tarihinin de ileri atılmasını sağlar; sonra emeklilik zamanı yaklaşıncaya bir dilekçe verilip birkaç sene yaşlanılabilir. Doğum tarihini ve soyadını değiştirmenin Türkiye'de nispeten kolay ve yaygın bir işlem olduğunu da belirtelim.³ Doğum tarihinin değiştirilmesinde, birkaç uygun şahit göstermek çoğunlukla yeterli olmaktadır.

Ancak, küçük yaşta ölmüş çocukların nüfus kâğıtlarının hayatta kalan çocuklara verilmesi, özellikle çocuk ilkokuldan sonra eğitimine devam ederse, sorun çıkarılabilir. Ama ailesinin kızların eğitim alması konusundaki "lakaytlığı" sonucunda Satı okula gönderilmemişti: Çok küçük yaştan itibaren kızkardeşleri ve erkek kardeşiyle ilgilenmişti. Satı okuma yazma bilmese de, bu durum Fransa'da ehliyet sınavlarından geçmesine engel teşkil etmemiştir. Eğer öğrenim görseydi, Ankara'da karşılaştığımız genç bir memurenin karşılaştıklarına benzeyen idari sorunlar yaşayabilirdi. Sivas'ın bir köyünden olan

3 Massicard Élise, "Post-hérité. Un retour du patronyme en Turquie contemporaine?", *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 2/ 2013 (no. 60-2), s. 87-105 URL: www.cairn.info/revue-d-histoire-moderne-et-contemporaine-2013-2-page-87.htm.

otuz yaşlarındaki bu genç kadın da ölmüş ablasının adını ve kimlik belgelerini kullanmaktadır. Böylece yaşı idari açıdan üç yıl büyümüş, belli bir yaş sınırını getiren memuriyet sınavlarında da bu nedenle zorluklar yaşamıştır. Yani bu durum mesleki yaşamını yakından etkilemiştir.

Bizim vakamızda, köyün nüfus kayıtları okunduğunda ölü bir çocuğun kimlik kâğıtlarının verilmesi varsayımına ciddi bir ayrıntı eklenmektedir. Eğer bu işlem doğru bir biçimde gerçekleştirilseydi, göze çarpmaması ve tek kişinin kayıtlı kalması gerekirdi. Satı da babasının vefatında yaşadığı sorunlarla karşılaşmazdı.

Ama nüfus kayıtları incelendiğinde, bu köyün 36 numaralı hanesinde (Satı'nın ana babasının hanesi) Satı adında iki kızın kayıtlı olduğu görülmektedir. Ana babaları aynıdır: Ahmet ve Dudu. Demek ki bu iki kız kardeşler. Birincisi 11 Eylül 1948'de doğmuştur. "Hane"nin kızları içinde 14 numara-yı taşımaktadır – bundan böyle onu "Satı XIV" diye ifade edeceğiz. Nüfusa ancak 1956'da kaydedilmiştir. Sadece yıl yazılmış, başka bir bilgi eklenmemiştir: Ne evlenme ne de ölüm kaydı vardır. Daha sonra kütükte 2 Nisan 1952'de doğmuş Hamide adında kızkardeşi gelmektedir. Onun da nüfus kaydı 1956'da yapılmıştır. O 15 numaradır. Yine kütükteki sıraya göre, daha sonra aynı ana babadan 2 Mart 1951'de doğmuş, 18 numaralı ikinci bir Satı gelmektedir (bundan sonra Satı XVIII). Onu, 2 Mart 1959'da doğmuş Bağdat (numara 19) ve 2 Nisan 1960'ta doğmuş Durak (erkekler içinde numara 14) izlemektedir. Bu son üç çocuk nüfus idaresine 1964'te bildirilmiştir. Satı XVIII'in yaşadığını ve Satı XIV'ün yerini aldığını biliyoruz. Geriye bunun nasıl ve ne zaman yapıldığı sorusu kalıyor.

TABLO 1

<i>İsim</i>	<i>Hususi kayıt sırası</i>	<i>Doğum tarihi</i>	<i>Nüfusa bildirim tarihi</i>
Satı	14. kız	11/09/48	1956
Hamide	15. kız	02/04/52	1956
Satı	18. kız	02/03/51	1964
Bağdat	19. kız	02/03/59	1964
Durak	14. erkek	02/04/60	1964

Pek muhtemel olmasa da yine de incelenmesi gereken ilk varsayım, ana babanın kızlarına aynı ismi koydukları sıradışı bir durumla karşı karşıya olmamızdır. Satı'nın özel bir isim olduğu doğrudur: Satı, erkeklerin "Satılmış" isminin dişi versiyonudur. Satı, Fatma'nın (55 kişi) ve Döndü'nün (36 kişi) ardından, köydeki en yaygın isimlerden biridir (24 kişi).⁴ Anne hamile kal-

4 Bu hesaplar, 19. yüzyıl ortasından 1960'lı yılların ortasına kadar olan dönemi kapsayan nüfus kütüklerine dayanılarak yapılmıştır.

[illegible]

mak konusunda sorunlar yaşamışsa veya çocukları küçük yaşta ölmüşse konulan bir isimdir. Kadın o zaman bir yatırı ziyaret eder ve çocuğuna bu ismi koyma adağında bulunur; böylece Ölüm'e çocuğun o yatırdaki evliyaya satıldığı ve onu alamayacağı bildirilir. Bir evliya ziyaretindeki geçmiş bir adağın ürünü olarak bir kız çocuğa daha "Satı" ismi konması çok düşük bir ihtimaldir. Diğer Satı veya Satılmış'lar, kardeşleri arasında bu isimdeki yegâne kişilerdir.

Bir diğer çözüm, ölmüş bir çocuğun adının verilmesi olabilir. Kimlik kağıtlarının verilmesinden farklı olan –çünkü ancak ilk çocuk öldüğünde gerçekleşir– bu duruma seyrek rastlanmaz: Nüfus kütüğü taraması sonucunda saptayabildiğim, ailelerin içinde aynı ad ve soyadını taşıyan 116 kişiden on kadarında bu ölü çocuk adının verilmesi olayına rastladım. Bu örneklerin çoğunda kızlar söz konusudur. Yitirilen büyük erkek (kız) çocuğun öldüğü bir tarih –bazen sadece yıl– belirtilerek bildirilir. Bununla birlikte, iki örnekte hiçbir ek bilgi yer almıyor. Bunlardan ilki 1920'li yılların başına ait. Elimde başka hiçbir bilgi yok: 1930'lu yılların başında söz konusu ailede birkaç birey varmış ve herhalde bu sırada köyden ayrılmışlar. Yani nüfus kütüğünde o aileye bir daha rastlanmıyor. İkincisi ise bu makalede ele aldığımız vakadır. Bu örnekte de kızlardan hangisinin öldüğü belli değildir: İlk Satı 1956'da –o sırada sekiz yaşında olduğu varsayılmaktadır– 14 numara ile nüfusa kaydedilir. Kütüğe bakılacak olursa, demek ki kızkardeşi 1951'de doğduğunda hayatta olması gerekirdi. İkinci Satı 1964'te, yani on üç yaşındayken nüfusa bildirilmiştir. Bu nedenle aynı ismin ona da verildiği varsayımı pek sağlam durmamaktadır.

Bu adaşlık varsayımına ismin bir hecesinin yazım hatası sonucunda yanlış yazılması varsayımı eklenebilir. İsimler yanlış kaydedilebilmekte, özellikle bazı isimler söz konusu olduğunda imla hataları yapılabilmektedir: Durak/Turak; Duran/Turan, vb. Erkek ve kızkardeşler arasında da bu duruma sık rastlanabilmekte, bazı ana babalar çocuklarına kafiyeli isimler koymaktan hoşlanmaktadır: Ayten ve Aysel, Erdoğan ve Doğan, vb. Bununla birlikte, Satı örneğinde köyün isim dağarcığında yer alan herhangi bir başka isimle böyle bir karışıklık olması ihtimali yoktur: Bu köyde hiç Şadi, Sali veya Sami yoktur. Kafiyeli isim ve imla hatası ihtimali bu nedenle devre dışı bırakılmalıdır.

Özetleyelim. Sadece nüfus kütüğüne bakıldığında, bir Satı'nın diğerinin yerine geçmesinin erken ölmüş bir ablanın kimlik belgelerinin veya adının diğerine verilmesinin sonucu olması pek muhtemel gözükmemektedir. Nitekim, eğer ilk Satı küçük yaşta ölseydi ve ana babası onun kağıtlarını kardeşine verseydi, kütükte ikinci bir Satı olmaması gerekirdi. Eğer abla 1951'den önce ölmüşse, ana babanın 1956'da niye ikinci Satı'nın 1948'de, kızkardeşi

Hamide'nin de 1952'de doğduklarını beyan ettikleri anlaşılamamaktadır. Şayet kızkardeş doğduğunda abla hayattaysa, o zaman iki kızkardeşine aynı ismin verilmesi gibi sıradışı bir durumla karşı karşıya kalırız ki bu da küçük bir ihtimaldir. İki çocuğun aynı isimle kaydedilmesinin nüfus kütüğünü tutmaktan sorumlu memuru da pek endişelendirmediğinin anlaşıldığını kaydedelim. Dikkat çeken diğer anormallikler de –birkaç yıl arayla iki çocuğun 2 Nisan'da, diğer ikisinin ise 2 Mart'ta doğmuş olması– kayıtlardaki bir tür umursamazlığı yansıttıyor olabilir.

En muhtemel varsayım, 1951'de doğan Satı XVIII'in 1956'da nüfusa bildirilmediği, çünkü zaten ölmüş ve nüfusa kaydedilmemiş ablasının kimliğini aldığıdır. Demek ki “klasik” bir kimlik ikamesi olmuştur: Ablasının ölümünden sonra doğan küçük kız onun kimliğini almıştır. İş bu kadarla kalabilirdi. Ama 1964'te ana baba onu 1959'da doğmuş kızkardeşi ve 1960'ta doğmuş erkek kardeşiyle birlikte beyan etme hatasını yapmışlar, o da kütükte gerçek doğum tarihi olan 1951 ile yer almıştır.

Ne zaman yeniden ablası Satı XIV'ün kimliğini almıştır? Ve niye o zaman gömlek değiştirmiş gibi bir durumda kalmıştır? Emeklilik gerekçesi pek yerinde gözükmemektedir. Daha doğrudan bir hesap söz konusudur: evlilik. Satı 1965'te sadece 14 yaşındadır. Kendi köyüne yürüyerek bir saat uzaklıktaki komşu köyden iyi bir talibi çıkmıştır. Ama yasal evlenme yaşında değildir. O zaman kızı birkaç yıl yaşlandırmanın iyi bir çare olacağı düşünülmüştür: Satı, ablasının doğum tarihiyle evlenir. Eşinin köyündeki nüfus kütüğünde bunun kanıtı bulunmaktadır. Bu kütükte kocası Bektaş'ı, üç çocuklarını ve “evli” ibaresiyle birlikte Satı'yı buluyoruz. Doğum tarihi: 11 Eylül... 1946. Yılla ilgili yine bir yazım hatasının söz konusu olduğunu –1948 yerine 1946– kabul edelim; birçok ipucu abla-kardeş yer değiştirmesinin bu sırada gerçekleştiğini göstermektedir. Satı bu doğum tarihinin kendisine ait olmadığını bilmektedir. İki tarihi çok net biçimde birbirinden ayırmaktadır: Resmen 1948'de doğmuştur, ama gündelik hayatta 1951 doğumludur. Örneğin 2001'de, artık iğnelemelerine hiç katlanmadığını belirttiği kayınavidesini çekiştirirken elli yaşına yeni girdiğini söylemişti. Bunun yanı sıra, karı-koca aynı yaşta olduklarını açıklamaktan hoşlanmakta, bunun evliliklerinde önemli bir husus olduğunu belirtmektedirler. Ablasının doğum tarihiyle evlenen Satı XVIII silinmektedir.

Belirsizlik ve silinme

Bu “gevşeklik” sadece ana babanın sorumluluğunda değildir. Hem bu durumları ayarlayan, hem de kendilerini bu durumlara göre ayarlayan memurlardan da kaynaklanmaktadır. Bu da çocuklara çoğunlukla “hatalı” doğum tarihi ve-

rilmesinde kendini göstermektedir. Bu tarih kaydın yapıldığı tarihten farklıdır, ama bütün çocuklarda aynı doğum günü, mesela ayın ilk günü söz konusu olmaktadır. Çocukların bu kayıt tarzı idarenin kusurudur, zaten neredeyse sistematik bir biçimde doğum tarihlerinde hep ayın ilk gününün kullanılması da bunu göstermektedir. Aslında memurlar rastlantısal doğum tarihleri seçerek bu kusuru örtebilirlerdi. Nüfus kütüklerinde bu olaya öyle sık rastlanmaktadır ki bu göstergeyi kullanarak, çocukların yüzde kaçının nüfusa bildirildikleri anda doğum tarihlerinin bilinmediğini hesaplamak mümkündür. Satı'nın kocasının köyü üzerinde çalışırken, 1926-2001 arasında bu "ayın ilk günü" kayıtlarının kızların % 28, erkeklerin de % 22'sini kapsadığını gördüm.⁵

Doğum tarihine ilişkin bu belirsizlik ve kusurların idari düzeyde de sonuçları vardır. Birincisi, doğum tarihini kolayca değiştirmek mümkün olmakta, bu da çeşitli sahtecilik uygulamalarına kapı aralamaktadır. İkincisi, doğum tarihinin güvenilir bir kimlik tespit aracı olarak sistematik bir biçimde kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Trajik bir şekilde sonlanmasına ramak kalan bir isim-soyisim benzerliği vakasını örnek vereceğim. 1990'lı yılların sonunda tanıdığımız olan bir kadın Atatürk Havalimanı'ndan (İstanbul) dışarı çıkmak üzereyken, pasaport kontrolünde polis tarafından durduruluyor ve hiçbir gerekçe gösterilmeden ayrı bir yere götürülüp sert bir biçimde sorguya çekiliyor. Çünkü PKK'li sanılmış. Gerçekten de aynı şehirden dağa çıkmış, aynı isim ve soyisimde birisi varmış. Sorgu ve kimlik tespiti işlemi 48 saatten fazla sürüyor. Sonunda ulaşabildiği bir avukat arkadaşı isim benzerliğini kanıtıyor. Kadın serbest bırakılıyor ve bir özür bile dilenmiyor. Bu hikâyede memurlar nüfus cüzdanı üzerinde yazılı isim ve soyismi veri kabul ediyorlar. Buna karşılık, aradaki farkı ortaya çıkaracak doğum tarihini dikkate almıyorlar.

Kayıt işlerinde görevli idareci ile idare edilen arasındaki ayarlamalar doğum tarihiyle sınırlı değildir. Annelik beyanına da yansır. Özellikle çok eşlilik durumlarında, hele ki ikinci eşe ilk eşin "kısırlığı" "neden" olmuşsa, biyolojik anne ile anne diye beyan edilen kadın her zaman aynı kişi olmaya bilir. 1950'li ve 60'lı yıllarda çok eşliliğin ender görülen bir şey olmadığını hatırlatalım. İlk evlilik belediye başkanının önünde yapılıyor, ikincisinde ise sadece imam nikâhı kılıyordu, yani ikinci evliliğin hiçbir yasal değeri yoktu. Kimi zaman, baba çocuğu biyolojik annesi olan ikinci eşten değil, ilk eşinden olmuş gibi nüfusa yazdınıyordu.⁶

5 Kızlar-erkekler arasında bir farklılık görüyoruz: Köylülerin kızları beyan etmek konusunda işi iyice ağırından aldıkları anlaşıyor. Erkekler için "ayın ilk günü" doğanların % 30'u, kadınlar için de % 40'ı "1 Ocak" doğumlu gözüküyor. 1 Ocak doğumlu çocuklar doğumların % 9'unu oluşturuyor (erkek çocuklarda % 6,7, kızlarda % 11).

6 Epey yaygın bir diğer uygulama da aile içinde çocuk verilmesiydi. Bir kadının kısır kızkardeşi-ne bir çocuğunu vermesini anlatan pek çok hikâye dinledim.

Hikâyemize dönecek olursak, demek ki iki Satı'nın birbirine karışması-na nüfus dairesindeki memurların ihmali ve yol açtıkları belirsizlik neden olmuştu. Burada gerek idareciler gerekse idare edilenler bakımından, çeşitli olasılıklara bir serbest alan açmak kaygısı da görülebilir: Belki de idari ilişkilerde önemli olan her zaman idari kayıtların düzgün ve resmi bir biçimde tutulması değildir. Yine de Satı yıllarca iki olası doğum tarihiyle yaşamıştır: 1948 ve 1951. 1948 tarihini kullanarak evlenmiş olsa bile, kendi doğduğu köyün nüfus kütüğünde hangisinin gerçek, yaşayan Satı'ya ait olduğu anlaşılamamıştır. Bu geçişi mümkün kılan bir başka unsur daha devreye girmiştir: Satı evlenince soyadı değişmiş ve ailesinin kütüğünden silinip kocasının ailesinin kütüğüne geçirilmiştir.

Bir kız evlendiğinde ailesinden net bir biçimde ayrılır. Bir kuzeniyle evlenmediği sürece, evlilik hadisesi bir tür ölüm gibi yaşanır ve zaten düğün arifesindeki kına gecesi de bunu ifade eder. Gelin adayının ellerine kına sürülen bu tören, kızın annesiyle vedalaşma anıdır.⁷ Kız mutlu bile olsa, bu tören sırasında ağlamak durumundadır – bu yüzden bazen gülünç sahneler yaşanır, gelin üzgün gözükmeye çabalar.

Nikâh töreninden sonra kadın kocasının ailesine gider ve kırk gün boyunca geri dönmemesi gerekir. Bu geçiş ritüelindeki kırk sayısı önemlidir: Matemlerde ve doğumlarda da karşımıza çıkar.⁸ Kadın bir kez kocasının çatısının altına girdikten sonra, “kız” kimliğini yitirir. O da ailenin bir “kadın”ı olarak yasaların öngördüğü üzere kocasının soyadını alır.⁹ Genç kızlık kimliği silinir. Toprakla birleşen imgelemde “karakteri yoktur.” Carol Delaney'nin tahliliyle söyleyecek olursak, çocuklara kimliklerini tohum, yani erkek verir.¹⁰ Soykütüklerini sözlü olarak derleme işinde de bu silinme olgusu karşımıza çıkar, kadınların kökeni, hatta sadece genç kızlık soyadları hakkında bile bilgi almakta güçlük çekilir.

Bu silme işlemi idarede de etkilidir. Yakın zamana kadar bir kadın genç kızlık soyadını koruma hakkına sahip değildi. İdari silme işlemi bu kadarla da kalmaz. Her türlü idari işlem için şart olan kütük numarası da değişir. Kütük üç numara içerir: cilt numarası, hane numarası, hususi sıra numarası (daha yukarıda gördüğümüz gibi kızlarla erkekleri ayırmak için kullanı-

7 Kına İslâm'da önemli bir bitkidir; evlenme ve ölüm sırasında sadece kadın için kullanılması anlamlı görünmektedir – erkekler kına kullanmaz. Cenazenin kaldırılacağı günün arifesinde ölü kadının ellerine ve ayaklarına kına yakılır.

8 Michèle Nicolas, *Traditions populaires turques. Les naissances*, Publications orientalistes de France, Paris, 1972.

9 İbrahim Aksu, *The Story of Turkish Surnames: An Onomastic Study of Turkish Family Names, Their Origins and Related Matters*, Olay Gazete, Çanakkale, 2006.

10 Carol Delaney, *The Seed and the Soil. Gender and Cosmology in Turkish Village Society*, University of California Press, Berkeley, 1991.

lır). Kadın evlenince kocasının ailesine dahil olur ve kocasının ailesinin cilt ve hane numarasını alır. Bu gömlek değiştirme durumu, Satı'nın evlendikten sonra nakledildiği ve benim tarayabildiğim köy nüfus sicillerinde gayet iyi görünmektedir. Elle tutulmuş kütüklerden hareketle 2002'den itibaren bilgisayara geçilmiş bu kayıtlarda şu bilgiler yer almaktadır: kişinin cinsiyeti, T.C. kimlik numarası, soyadı, adı, babasının adı, annesinin adı, doğum tarihi, doğduğu kaza, medeni hali. Kadınların iki temel bilgisi olan genç kızlık soyadı ve doğdukları köy bu bilgiler arasında yoktur, halbuki pekâlâ yer alabilirlerdi, çünkü muhtarların elle tuttukları sicillerde evlenmeler yazılıydı (X'in oğlu Y'nin kızıyla evlendi). Demek ki sadece bu kütüklere dayanarak evlenen kadınları “kızkardeşler”den ayırmak ilk bakışta olanaksızdır: Genç gelinin kökenine ilişkin kimlik tamamen silinmiştir; kocasının ailesiyle o şekilde bütünleştirilmiştir ki nereden geldiği bilinmemektedir. İlk baştaki dışarıdan gelme hali ortadan kaldırılmıştır.

O zaman Satı da evlenince kocasının ailesinden bir kadın olur. “Yeni” ailesi içine kaydedilir, yaşamını bu yeni kimlikle sürdürebilir. Daha sonra Fransa'ya göç ettiğinde hiçbir problem yaşamaması bu aile değiştirme olgusuyla izah edilebilir. Kocasının eşi olarak hiçbir idari güçlük yaşamaz. Ancak kendi nesbini –Ahmet'in kızı– yeniden geçerli kıldığında, ölü bir kadının hatırası ve iki tarih arasındaki belirsizlik (1948 mi 1951 mi?) yeniden su yüzüne çıkar.

Bu idari kayıt tekniğiyle idare altındakilerin özel yaşamda kadınların “ilk” kimliğini silmeleri arasında bir denklik bulunduğu açıktır. Kırsal Anadolu'da bir köylüye kaç çocuğu olduğu sorulduğunda, sadece erkek çocuk sayısını vermesi az rastlanan bir olay değildir – günlük dilde hem çocuk hem de erkek çocuk manasında kullanılan kelimenin bu çift anlamlılığı da kendi başına manidardır: Kızlar sayılmamaktadır. Aile içi üreme sürecinde sadece erkekler önemlidir. Yaygın nesep temsillerinde kadınların kökeninin sayılmaması anlaşılabilir belki ama aynı “unutkanlığa” idarede de rastlanması ciddi bir soru işaretidir: Nüfus kütüğünün amacı kişilerin kimliklerini tespit etmektir; oysa ki bu kayıt usulüyle nüfus yazımında çeşitli bilgiler kaybolmaktadır. Ama her halükârda bu bilgiler zaten yararsız bulunmaktadır. Bu değerlendirme öncelikle yukarıda belirtilen nesep anlayışıyla izah edilebilir: Kimlik esas olarak babadan geçtiği için, annenin kökeni ya silinmekte, ya da önemsenmemektedir. Bununla birlikte genç kızlık kimliğinin bu şekilde silinmesi sadece erkeklere tanınan öncelikle açıklanamaz: Çünkü bir kimliğin diğerinden üstün sayılması, diğerinin silinmesini gerektirmez. Halbuki gerek bu kütükte gerekse aile soykütüklerinin sözlü aktarımında karşılaşılan tam da budur. Bir “öteki” kimliğinin her türlü tezahürü rekabet mantığıyla değerlendiriliyor gibidir. Üstelik bu “bir” tutkusu sadece akrabalık alanıyla da sınırlı değildir.

Sonuç

Sonuçta, bu sözde ölü hikâyesinde söz konusu edilen nedir? Konu, gerek aileden gerekse nüfus kayıt işlemlerinden sorumlu memurlardan kaynaklanan bir dizi ihmal, ayarlama, kanun ihlalinin mi ibarettir? Aslında burada zor farkına varılan ve ancak kimlik tespiti (*identification*) ile kimlik doğrulanması (*authentification*) arasındaki farklılığı hatırlayarak kavrayabileceğimiz başka bir şey de söz konusudur.

Bu nedenle, bir an için kimlik tespiti ile kimlik doğrulanması arasındaki bu farklılığa döneelim ve iki terim arasındaki ilk ayrımı şöyle koyalım: Psikanalizde “özdeşleşme” (*identification*) [Fransızca kimlik/özdeşlik için aynı terim kullanılabilir: *identité*. *Identification* da hem “kimlik tespiti” hem “özdeşleşme” anlamına gelebilir – ç.n.] bir özneyi (bir şeyle, birisiyle) “özdeşleşmeye” sevk eden bilinçli veya bilinçsiz süreçleri, yani Jacques Lacan’ın tanımıyla söyleyecek olursak, bir özne bir imajı sahiplendiğinde onda oluşan dönüşümü ifade eder.¹¹ Bahsedilen bu süreçlerin, en büyük uzmanları kurumlar ve devletler olan –idare edilenlerin, vatandaşların, vergi mükelleflerinin, dinsel aidiyetlerin, vb.– “kimlik tespiti” alanına giren süreçlerden ayrı tutulması gerekir. Sosyal bilimlerde *identification*’dan söz ettiğimizde, genellikle ikinci kullanım (kimlik tespiti) kastedilir,¹² ama bu iki kullanım arasındaki bağları da yadsıyamayız: İsim ve soyisim bu durumun en klasik örneğidir. Öznel olarak kendimizi isim ve soyisimlerimizle özdeşleştiririz ve kimliğimiz onlar tarafından belirlenir.

İlsen About ve Vincent Denis’in bu konudaki yorumuna göre,¹³ Avrupa’da devlet veya kurumlar tarafından yapılan bu kimlik tespitlerinin altında kimliği doğrulama gereksinimi yatmaktadır: Bir kimlik belgesine sahip olmak yetmez, o kişi olduğunuzdan emin olunması gerekir; kimlik belirleyici gösterge ile onu elinde bulunduran arasındaki bağın sahiciliği doğrulanmalıdır. Bu “doğrulayıcı” bağ bireyin “parmak izi” ile, maddede bıraktığı işaretlerle, gerçekteki varlığının “negatif” görüntüsü veya bir iz ile kurulur. İster Ortaçağ mühürlerindeki bir tutam saç, ister eşkal tarifi, ister parmak izi, ister 19. yüzyıl sonunun Bertillon sistemiyle veya son biyometrik tekniklerle olsun, kimlik belirleyici gösterge ile bunu taşıyan birey arasındaki ilişkide sahtecilik olmadığını kanıtlayan bir iz bulma mantığına öncelik tanınması söz ko-

11 Jacques Lacan, “Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je telle qu’elle nous est révélée dans l’expérience psychanalytique” in *Écrits*, Le Seuil, Paris, 1966, s. 93.

12 Gérard Noiriel (der.), *L’identification, genèse d’un travail d’État*, Belin, Paris, 2007; Isabelle Grangaud, Nicolas Michel, *L’identification, dossier de la Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 127, 2010; İlsen About, Vincent Denis, *Histoire de l’identification des personnes*, La Découverte, Paris, 2010.

13 A.g.e.

nusudur. Ben bunu *kimlik doğrulama* mantığı diye niteliyorum. Bu mantık, Carlo Ginzburg'un ifadesiyle, bir "işaret paradigması"na dayanmaktadır:¹⁴ Kimlik belirticiyi taşıyan ile kanıtlayıcı nesne arasında güçlü bir benzerlik veya aidiyet bağı mevcuttur. Bu durumu şu şekilde aktarabiliriz: Birey kimliğini belirleyen göstergeleri taşır (isim, soyisim, sosyal sigorta numarası, vb.); bu bağıın sahiciliğini doğrulayan ise gerçek bedenden alınmış bir görüntü, yani bir fotoğraf, bir parmak izidir. Soyutlama yönünde bir adım daha atacak olursak, göstergeye gerçek ile ilişkili bir görüntünün eklendiğini söyleyebiliriz. Gösterge ancak bu koşulla iş görmektedir. Belirleyici olan gösterge değil, görüntüdür ve kendisine tabi kıldığı kimlik belirleyici göstergeye de kendini kabul ettirmiştir. Başka bir deyişle, kimlik doğrulama durumlarında görüntüsel olan simgesel olandan üstündür ve simgesel olan da kolayca anlaşılabilir bir etkiyle bu gerçeği geçerli kılar. Biyometrik pasaportun işleyiş tarzı böyledir: Sınırdan geçerken pasaport –kimlik belirleyici gösterge– ancak bireyin bedeninin ürettiği görüntü (parmak izi) geçerli olduğunda iş görür ve bu bedenin kontrolden geçmesini sağlar. Biyometrik pasaporttan önce, fotoğraf ve gümrük memurunun onu geçerli kabul etmesi aynı işlevi görüyordu.

Yine About ve Denis'nin yorumunu takip edecek olursak, bu mantığın Avrupa tarihi boyunca şu veya bu ölçüde varlığını sürdürdüğünü görürüz. İşaret kanıtı zorunluluğunun bu derece hâkimiyetinde olmayan bir başka mantık daha vardı: Kimlik belirleyici göstergenin taşıyıcısı kimlik doğrulama fiilini mutlaka bir "parmak izi" ile gerçekleştirmek zorunda değildir. Bu durumda, "sarı sarmayla hoca olunur." Göstergenin taşıyıcısı doğru şahıs olarak kabul edilir: Tek doğru şahıs olmak tamamen onun sorunudur. Bir ATM'de gizli şifremizi –kimlik belirleyicimiz– girdiğimizde, parmak iziyle kartın sahibi olduğumuzu ispatlamamız istenmez. Görüntü dünyasına ait hiçbir kanıt –en azından şimdilik– sorulmaz, öyle ki pekâlâ başka bir şahıs da hesabımızdan para çekebilir. Bu *kimlik tespiti* mantığında, belirleyici olan bazen kimlik doğrulamayı, yani parmak izini ve resmi hiç dikkate almadan, göstergedir. Bu üç alan arasındaki ilişkiler dönüşmektedir. Artık simgesel olan görüntüsel olandan üstündür: Gösterge olan "sarı" geçerli bir hoca imgesi sunmaktadır. Bu imgelem de gerçeği belirlemektedir: Sarık sarmak/hoca imgesine sahip olmak, hoca olmak anlamına gelmektedir. Ve bu gerçek de simgeseli ele geçirmektedir: Bütün bunun tutmasının sebebi, gerçeğin gaspedilmemiş bir gösterge tarafından taşındığının, yani sarığı takanın hoca olduğunun doğru sayılmasıdır. Bu mantık, "kimlik doğrulama" düşüncemize meydan okumakla birlikte, birçok ritüelde karşımıza çıkmak-

14 Carlo Ginzburg, "Signes, traces, pistes. Racines d'un paradigme de l'indice", *Le Débat*, no. 6, 1980, s. 3-44.

tadır. Bunların etkili olmasının, simgeselin içine gerçeğin nüfuz etmiş bulunduğunun kabulünden kaynaklandığının farkına varmak için, simgeselin etki gücüne geri dönmeye hiç gerek yok.¹⁵ Demek ki kimlik doğrulama ve kimlik tespiti bu üç alanı, gerçek, simgesel ve imgeseli birbirine bağlamanın iki farklı tarzıdır.

Şimdi Satı'larımıza dönelim. Bir kimlik doğrulama mantığının izini pek göremiyoruz. Türkiye'deki memurlar mirasçı bir kadınla ölü bir kadının kimliklerini tespit etmekle (özdeşleştirmekle) birlikte, onların kimliklerini doğrulamamışlardır. Hikâyenin vardığı sonuç da bunu düşündürmektedir: "Doğru" Satı'nın söz konusu olduğunu "tasdik etmek" için iki şahit yeterli olmuştur. Yaşayan Satı'nın 1951 doğumlu değil (zira o öldü diye bilinmektedir), 1948 doğumlu Satı olduğuna hükmedilmiştir, halbuki bunun tam tersi doğrudur. "Geçerli" gösterge –"1948 doğumlu Satı K"– geri kalan her şeye galebe çalmıştır: O belirleyici olmuştur. Kimlik doğrulama memurların öncelikleri arasında yer almamıştır.

Bu da benim birinci varsayımıyı oluşturuyor: Türkiye'de idare yakın bir zamana kadar ve daha genel anlamda kimlik tespitine kimlik doğrulama karşısında öncelik tanımıştır. Bu durum özellikle evlendiklerinde kökenleri "yok olan" kadınlarda görülmektedir. Kimlikleri belirlenmekte, ama hiçbir şekilde doğrulanmamaktadır. Bir adım daha atıp kimlik tespitine öncelik tanımanın bir Osmanlı İmparatorluğu mirası olduğunu ileri sürelim.¹⁶

Bu ikinci varsayım ilkinden çıkmakta ve ayrıca şu saptamadan kaynaklanmaktadır: Burada anlattığım vakada olduğu gibi Aziz Nesin'in romanında da hiçbir üstünü çizme ihtimali asla düşünülmemiş gibidir. Göstergede bir eksiklik olmasını göstermek mümkün gözükmemektedir. Demek ki eksikliği gösterecek hiçbir gösterge yoktur. Satı'ların hikâyesinde en doğal çözüm olarak gözüken üstünü çizme yerine, memurlar silmeyi tercih etmişlerdir: Bu gerçekliği aydınlatmak yerine atlatmayı tercih etmişlerdir. Üstünü çizmek-tense değiştirmek daha makul gelmiştir.

Türk idaresine işi düşenlerin çoğunlukla gözüne çarpan şu paradoksu biraz daha iyi anlayabilecek durumdayız: El yordamıyla ilerleyen –lafzın ağır bastığı– bir bürokrasi ile bu bürokrasinin gerçeklik üzerindeki hâkimiyeti konusunda meydana çıkan zaaf bir aradadır; böylelikle otoritesinden bir

15 Claude Lévi-Strauss, "L'efficacité symbolique", in *Anthropologie structurale*, Plon, Paris, 1958, s. 205-226.

16 Bu nokta hakkındaki düşünceleri besleyebilecek üç makale saymak istiyorum: Olivier Bouquet, "Onomasticon Ottomanicum: identification administrative et désignation sociale dans l'État ottoman du XIXe siècle", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 127, 2010, s. 213-235; Işık Tamdoğan, "La fille du meunier et l'épouse du gouverneur d'Adana", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 127, 2010, s. 143-155; Marc Aymes, "Prêts-Noms. Politique du métonyme", *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 2/ 2013 (no. 60-2), s. 38-57 URL: www.cairn.info/revue-d-histoire-moderne-et-contemporaine-2013-2-page-38.htm.

anlamda vazgeçmekte ve tartışmaya kapı aralamaktadır. Burada da üçüncü varsayımımızı ileri sürebiliriz: Gerçeklik ile simgesel arasında, sahteciliğin mümkün olduğu bir oyuna kapı aralayan gevşek bir ilişki söz konusudur. Yazıyla ilgili bir oyun, yani bir anlamda edebiyat söz konusudur.

Kurum Yerine Uydur!

MARC AYMES

Gerçek sonsuz bir gerçekleşmemiş eş olasılıklar bölgesiyle çevrilidir; hakikat, bilgi değerlerinin en üst mertebesi değildir.¹

Gerçek, yola çıkış noktası değil, varış noktasıdır.²

Devlet (veya devletin) eylemi, bir nizam verme çabasının olumluluğu gereği üzerine kurulu bir olgudur: Ta meşhur Osmanlı Tanzimat'ı delâlet ettiği gibi. Ama bunda en az bu olumluluk kadar (belki ondan da fazla) bir *eksikliğin* olumsuzluğu da rol oynar: Ne zaman işlerin öngörölmüş akışını bir olay tıkaşa ve yerlerin düzenli dağılımını karıştırırsa, o zaman uzlaşma yapma zorunluluğu kendini dayatır. Dolayısıyla, kamusal icraatın yapısını şekillendiren etkileşimleri incelemek, onun eksiltirme biçimleriyle yakından ilgilenmeyi gerektirir. Bu, devletin mekânı, gerekçesi veya öznesi olabileceği istek ve eleştiriyi ön plana çıkaran bir yaklaşıma izin vermelidir. Bu kolektif araştırmanın sınamaya çalıştığı ve “devlet olma zanaatı” başlığının da simgelediği varsayım budur.³

Devletin eksikliğine yapılan bu vurgu hem az hem de çok şey ifade eder. Az şey ifade eder, çünkü kuşku felsefesinin yeni bir türevi değildir: Bir dü-

1 Paul Veyne, *L'Inventaire des différences. Leçon inaugurale au Collège de France*, Seuil, Paris, 1976, s. 62.

2 Carlo Ginzburg, *Il Filo e le tracce. Vero falso finto*, Feltrinelli, Milano, 2006, s. 13.

3 Elinizdeki eserin sorunsallaştırma ve aydınlatma çalışmasına katkıda bulunmak üzere kaleme alınmış bu makale aynı zamanda kitap içindeki adasına, “Kurum Yerine Kusur”a da gönderme yapıyor: Burada ele alınan sorunlarla bir kıyaslama imkânı bulması için okuyucuya o makaleye de göz atmasını salık veriyorum.

zen perdesi altında anarşiyi gözlerden gizleyen bir yanılsamasının dağıtılması söz konusu değildir. Söylediğimiz gibi eleştirel bir işlem vardır; ama bu işlem hiçbir “paradigma”yı, “yegâne önem taşıyan ve yöneten bir art dünyanın gün ışığına çıkarılması”nı gerektirmez.⁴ Yani paradigma hâkimiyetinin lağvedilmesi söz konusudur. Ve yorum konusundaki bu tevazu ile “dün hâkim olan sosyoloji ve etnoloji hilafına tarihin merkezi ele geçirmesi” arasında bir bağ kurulabilmesi nedensiz değildir. En azından 1970-80’lerde beşeri ve sosyal bilimlerde yaşanan dönüşümleri tahlil eden Marcel Gauchet bunu ileri sürmüştü; “olayın açık ve düşünülmüş kısmı”na benzer bir bağlılıkla “kritik bir dönemeç” programı hazırlayanların koyduğu teşhis de buydu.⁵ Bununla birlikte, tarih disiplini her türlü epistemo-politik hâkimiyetin yıpratılmasıyla özdeşleştirmek de biraz aceleci bir yaklaşım olmaz mı? Gerçi tarihçilerin hepsi makrolojik gelişme safında yer tutmamışlardır: Bazıları yer seviyesindeki bir tarihin sessizliğini tercih etmektedirler. Ama her halükârda onların sahnesi de diğer bilimsel protokollerde mevcut kulislere muaf değildir. Böyle bir niyetten arınmış olsalar veya ondan hiç söz etmemeyi yeğleseler de, tarihin tüm sözcüleri onu da düşünmektedir. Demek ki teori kurmak-tadırlar. Dün olduğu gibi bugün de tarihin içine kaydetmek veya edilmek suya sabuna dokunmadan olmaz.

Bununla birlikte işin aslı başka yerdedir ve eksikliği yakalanma fikrine ödünç verilen anlam fazlası burada devreye girmektedir. Eksikliğin, kusunun, kısacası eleştiri olanağının onu yaşayanların gözünden kaçmadığı ilkesinden hareket ediyoruz: Kamusal icraata zemin teşkil etmek üzere geliştirilmiş araçlara aşına olanlar, bu araçları onların inşa amaçlarından farklı bir gerçekliğe erişmek için de kullanmaya hazırdırlar.⁶

Deşarja geri dönmek: Sahtecilik olayı

Devlete yönelik eleştirinin ve istegın tam yetki sahibi aktörleri: Özellikle de kanunlarda sahteci veya kalpazan diye adlandırılanlar böyledir. Hem devle-

4 Marcel Gauchet, “Changement de paradigme en sciences sociales?”, *Le Débat*, no. 50, 1988, s. 166 (devamındaki alıntılar için de aynı kaynak geçerlidir).

5 Bkz. *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, c. 44, no. 6, 1989: *Histoire et sciences sociales: un tourmant critique*; ayrıca Bernard Lepetit (yön.), *Les Formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*, Albin Michel, Paris, 1995. Karş. Christian Delacroix, “La falaise et le rivage”, *Espaces-Temps*, no. 59-60-61, 1995, s. 86-111.

6 Bkz. Élıse Massicard ve diğ., “Ordonner et transiger: modalités de gouvernement et d'administration en Turquie et dans l'Empire ottoman, du XIXe siècle à nos jours” [TRANSTUR projesinin Ulusal Araştırma Ajansı'na gönderilen ayrıntılı sunumu], 2008, URL: <http://transtur.hypotheses.org/31> (27 Nisan 2015'te bakıldı). Asıl cümle; “kamusal icraata zemin teşkil etmek üzere geliştirilmiş araçları tahlillerimize dahil etmek – ama eşzamanlı olarak bu araçları inşa amaçlarından farklı bir gerçekliğe kavramak için kullanmak”tan bahsetmektedir.

te karşı hem de onunla birlikte olan sahteciler topluluğu nasıl bir tarih tecrübesi önerebilir? Kendilerine maddeleştirme ve resmileştirme yetkilerini tanıyarak (devletin maddi yönünü temsil eden resmi evraklar üzerinde çalışma hakkını kendilerinde görerek), hangi yapma ve yönetme sanatlarını yeniden şekillendirmiş oluyorlar? Bu girişimin hem estetik hem de siyasi düzeydeki eleştirel kapasitesi tarihsellik deşarjlarımızı (eksiklikler dahil olmak üzere) besleyebilir mi?⁷

Birkaç kalpazanı iş başında gözlemleyerek başlamayı deneyelim. Zor bir görev: Bazı yazarlar tarafından düşlenen çevirmen gibi, iyi kalpazan da kendini unutturmasını bilendir. Ama yetkili makamlar ya sahtecilerin yaptıkları bir hata sonucunda ya da asıl belge ile olan küçük farkı sezen bir yetkilinin uyanıklığı sayesinde olayı ortaya çıkarabilirler ve bu vakalar da arşivlerde kayda geçer. Bu yüzden ilk bakışta, sahtenin izi eksiklik ile, tetikledikleri yasama faaliyeti ile fark edilir. İşte birkaç örnek:

a) Beynû'l-nas isti'mâl olunmakda olan mürûr ve gümrük ve şikâr ve esnâf tezâkiri zahrlarına nişân olmak üzere 'an cânib-i nezâret-i celîle-i mâliyye 'ibâresiyle birer mühûr basılması ve bi'l-cümle mahallere gönderilecek tezâkirden sehve mebnî mühûrsüz zuhûr eylediği hâlde sâhte hükmünde tutılacağından o makûle tezâkirin Hazîne-i celîle'ye i'âdesi husûsuna Meclis-i vâlâ karârı üzere irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî şeref-ta'alluk buyrulmuş [...].⁸

b) Kânûn-ı cezânın yüz ellinci mâddesinde her nev'-i emti'a ü eşyâ üzerine devlet-i 'aliyye nâmına olarak basılmağa mahsûs olan ve gerek me'mûriyete ve gerek devletin ruhsatıyla olan bir şirkete ve yâhûd bir ticâret oyuna mahsûs bulunan her nev'-i mühûr ve tamgâ ve nişânların asıllarını bir kimse bir takrîb ile ele geçürüb de gerek hükûmet ü me'mûriyetlerin ve gerek bir cem'iyet-i ticâretin ve bunların emsâli hey'et ü şirket-i mahsûsenin menf'atına muzırr olacak hâlde isti'mâl eyler ise altı aydan bir seneye kadar habs ile te'dîb kılınur ve bu sûretle vâkî olan zarar dahî ol kimseye tazmîn etdirilür.⁹

c) Yedlerinde sâhte pasâport bulunmasından dolayı Yalta polisi müdürliğinden bi't-tevkîf Sîvâstopol şeh-benderliğine gönderilmiş olan teb'a-ı devlet-i 'aliyyeden birkaç kişinin icrâ olunan istintâklarında pasâport ahz ü i'tâsını kendisince san'at ittihâz eden bir kimseden yigirmi beş gürüşa üç kıt'a

7 Karş. Pierre Bourdieu, Jacques Maître, *L'autobiographie d'un paranoïaque. L'abbé Berry (1878-1947) et le roman de Billy Introibo* içinde, Economica, Paris, 1994, "Avant-propos dialogue", s. VIII, "dürtüler ile kurumlar arasındaki ilişkiler" hakkında: "kâh [...] dürtüler hilebazlık lehine kurumlara kendilerini kabul ettirirler, kâh [...] dürtüler sözde kurumlara boyun eğler, ama bunu onları bozmak için yaparlar".

8 BOA, C.ML. 199/8237, İşkodra valisinin raporu, 19 Ramazan 1270 [15 Haziran 1854].

9 BOA, A.MKT.MHM. 400/25, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye tutanağı, 12 Şevvâl 1284 [6 Şubat 1868].

pasâport aldıkları ve mezkûr pasâportlarla Rîze'den Yâltâ'ya kadar geldiklerini ifâde eyledikleri ve Trabzon sevâhilinde bulunan me'mûrînin pasâportların mu'ayenesine asla itînâ etmemekde bulundukları mezkûr şeh-benderlikden bâ tahrîrât iş'âr olundığından ve böyle evrâk-ı resmiyyeyi alub satmak müstelzim-i mücâzât ef'âlden olduğu gibi me'mûrîni mûmâileyhimin pasâport mu'ayenesi husûsundaki kayıdsızlıkları dahî dâ'i-i mes'ûliyet ahvâlden bulundığından bahisle icrâ-yı icâbı Hâriciye nezâret-i celîlesinden ~~bâ tezkire~~ meb'ûs tezkirede iş'âr olunmuş ve mûrûr tezkeresi ve pasâport evrâkının mu'ayenesi husûsunda vilâyet-i celîleleri zabıtasınca vukû'a getirilen mübâlâtsizliğin men'-i tekerrûri ve ol-bâbda takayyüdât-ı lâzime icrâsı 28 C[emâzi'ül-âhır] sene 303 [3 Nisan 1886] ve 11 Teşrîn-i evvel sene 302 [23 Ekim 1886] târîhlerinde bâ tahrîrât-ı 'âcizî iş'âr-ı ~~keyfiyet~~ olundığı kayden tebeyyün etdiğinden işbu sâhte pasâportları i'mâl ü isti'mâl eden kimesne hakkında dahî tedkikât ü taharriyât-ı lâzime icrâsıyla mütecâsirinin pençe-i kânûna teslimi ve keyfiyetin izâhen ve ser'ân iş'ârı [...].¹⁰

d) Akrahâdan birinin nâhiye müdirliğine ta'yîni hakkında ~~katib-i husûsım~~ Tefvîk imzâsıyla Hüdâvendigâr (kitâbet-i husûsiyemde müstahdim olduğımı beyân eden bir şahsın imzâsıyla [bir] vilâyetime tevcih-nâme yazıldığını anladım tevcihi yazan ve tevcih edilen şahısların bana münâsebetleri-[mensûbiyetleri] ~~olmamasına mebnî~~ <olmadığı gibi olsa bile kimseye böyle bir salâhiyet virmediğimden> bu sâhtekârlıklarından tolâyı hakklarında lâzım gelen mu'âmelenin ifâsı mu'âmele-i kânûniyye ifâ edilecektir [tahkikât ü tedkikât ifâ edilmemekdedir] tevcih-nâme yazmak öteden beri mu'tâdım değildir <ve velev ~~ve kimseye husûs~~ akrahâmdan olsun kimseye husûs-ı mu'âmele edilmesine tarafdâr değilim> benim nâmıma akrahâm ahibbâm [kelimenin üstü çok karalanmış] sıfatıyla ve suver-i sâ'ire ile vâki' olacak mürâca'atların katt'en nazar ü dikkata alınmaması ~~mercûdur~~ [tevcih olunur].¹¹

Bu alıntıların her biri tasdikli evrakların kullanıldığı bir durumla karşı karşıya getiriyor. Hepsinde çok sayıda işaret ve imza ile, yazısal etkilerin kendini kabul ettirmesi sonucunda, bir devlet belgesi ile karşı karşıya olduğumuz izlenimini uyandırıyorlar. Şu da eklenebilir: Bu etkiler aslında aidiyet etkileridir; aidiyet etkisi ile “beyanın yazarının yazar olarak beyan içindeki maddi veya sanal izi – bu iz beyanın manasını koşullandırıyor” kastedilmektedir.¹²

10 BOA, DH.MKT. 1392/28, Trabzon valiliğine gönderilen bir buyruğunun müsveddesi, 18 Rebi'ül-âhır 1304 [14 Ocak 1887].

11 BOA, DH.KMS. 48/54, Dahiliye Nezareti'nden “tüm mutasarrıflıklara ve muhtar vilayetlere” gönderilen bir tamimin müsveddesi, Rumi takvim ile: 22 Eylül 1334 [22 Eylül 1918].

12 Gilles Gaston Granger'nin “demirleme, aidiyet” (*ancrage*) tanımına göre: “À quoi servent les noms propres?”, *Langages*, no. 66, 1982, s. 24. Karş. Ronald W. Langacker, *Investigation in Cognitive Grammar*, Mouton de Gruyter, Berlin, 2009.

Zaten yaptığımız alıntılar ne kadar farklı türlerden olursa olsun bu aidiyetin *gayri şahsiliğinin* gücünü ortaya koymaktadırlar. Bu devlet aidiyeti, bireyleştirme hususiyetlerinin (“mu’tadım değildir” [d]; “mes’ûliyet ahvâlden bulunduğundan” [c]) ötesinde, devlet adamlarının adından söz edilmemesiyle kendini gösterir: damgalar, mühürler ve nişanlar “devlet-i ‘aliyye nâmına” [b] veya “nezâret-i celile-i mâliyye” namınadır [a]; “pençe” –devlet ricali tarafından kullanılan bir tür imzayı ifade eden kavram– deyimde yapılan oynama sonucunda “pençe-i kânûn”a dönüşür [c]; ve nazır da akrabası bile olsa imzasını hiç kimse için “tevcih-nâme” yazmak üzere kullanmayacağını ifade eder [d]. Bu şekilde betimlenen devlet kurulumu, belirli bir kişide tecessüm etmemiş bir makamın basit icracıları olarak gösterilen devlet görevlilerine de bir anlamda şeffaflık kazandırır.

Hepsinin “kayden tebeyyûn” edilmesi [c] gayri şahsileştirmenin gücünü ortaya koyuyor. Bağlar ve yükümlülükler doğuran kayıt, aynı zamanda *temize çekilmek üzere olan* bir emre dayanıyor, müsveddenin son halini tespit ediyor.¹³ Diplomatik türden belirginleştirmenin de önemi vardır: Çünkü 19. yüzyıl sonu Osmanlı idaresinde nezaretlerdeki müsveddeler artık “çizelge” formatında hazırlanmaktadır, bu da kayıt işleminin (hem işlem hem de sonuç olarak) etkinliğinin artırılması kaygısını yansıtmaktadır. Her müsvedde tabloda kutuları ve bölmeleri ayıran çizgi “devletlü” şeylerin tespit etme kapasitesini temsil etmektedir ([d], bkz. ekteki tıpkı basım, ill. 1). Dolayısıyla bu belgeler daha sonradan başvurmaya izin veren bir referans düzeneği işlevi görmektedir – “kayden tebeyyûn etdiğinden...” Referansın bu gayri şahsi tekrarlanma özelliğinin aksine, “kayıdsızlık” [c] kayıtlı düzenin ihlal edilmesi anlamına gelmektedir. Bununla birlikte bunun sorumluluğu sadece bazılarının dikkatsizliğine yüklenir: Şahsileşmiş, yani tesadüfi ve nispi bir eksiklik söz konusudur. Böyle bir kusurun hiçbir şekilde tekrar etmemesi gerektiğinden *tarihsel* olguların rastlantılar ve aykırılıklar bölümüne postalanır – en azından resmi makamların isteği bu yöndedir.

O halde “devletlü” şeylerin, tarih dışı olduğu söylenebilir mi? Devletin hem dayanağı hem de şer ortağı olduğu tarih açısından kesinlikle: Devlet yazdığı tarihe tepeden bakar, ona hâkimdir – her yerde temsil edilir, ama hiçbir yerde yoktur. Kısacası, kendini tarihten muaf tutmuştur. Devlet tarafından ve devlet için yazılan tarihte her şey yerli yerinde ve son derece dü-

13 Örneğin bkz. BOA, A.MKT.MHM. 204/46, Evkaf Nezareti’ne gönderilmiş bir tezkirenin müsveddesi, tarihsiz (arkasında 17 Cemâzîûl-âhır 1277 [31 Aralık 1860] tarihi düşülmüş), derkenar: “Kayd odasına virilmemiş ise virilüb sonra tebytz”, sonra da “lede’s-su’âl oda-ı mezkûrede mukayyed olduğu anlaşılmıştır”. Karş. Mihnea Berindei, Gilles Veinstein, *L’Empire ottoman et les pays roumains 1544-1545. Étude et documents*, Éditions de l’EHESS/Harvard Ukrainian Research Institute, Paris/Cambridge, 1987, s. 131-135, 16. yüzyıl mühimme kayıtlarında “kayıtlı müsvedde ile temiz ferman arasındaki kronolojik ilişki” sorunu hakkında.

zenlidir, ne dalgınlığa ne de ihmalkârlığa rastlanır. Bu nedenle Maurus Reinkowski (en azından 19. yüzyılın son otuz yılına gelinceye kadar) Osmanlı'nın nizam verme konusundaki yönetim modelinde döngüsel tarzın önemini vurgulamıştır.¹⁴ Bununla birlikte, tam da gayri şahsileştirdiği için, yazılı işaret istismar edilmeye açıktır. Bu sahtecilik pratikleri, varlıkları ve yinelenmeleri nedeniyle tarihsel bir sürecin parçasıdır. Hırslıların ve ustaların, hilecilerin ve çığırtkanların tarihselliğinin yolu açılmaktadır; hepsi de “kurum içinde tecessüm etmek”¹⁵ – veya daha doğrusu devletin içinde *olmalar* bile devletmiş gibi *yapmak* (kanunun kuvvetini kullanmak, o kuvvetin meşru sahipleri olarak tanınmak) istegindedirler:

Üsküdâr'da Devâtçılar câmi'-i şerifi imâmet ve hitâbet cihetlerinin münhall olması cihetiyle 'uhdesine tevcihi hakkında Seyyid Mehmed Emîn nâm kimesnenin takdim ederek bâlâsına sâhte buyruldu ve sahh keşide olunmuş olan 'arzuhal manzûr-ı vâlaları buyrulmak üzere leffen irsâl kılınmış olmağla keyfiyetin bi't-tahkik (mütecâsir olanın zâhire ihrâcıyla) serî'an işân husûsuna himmet buyurmaları siyâkında tezkire.¹⁶

Demek ki sahteci “devletlü” şeylere çok büyük bir ciddiyetle güvenmektedir. Amacı, kendisine ait olmayan bu diplomatik ve tarihsel hâleyi sahiplenmektir. Tam olarak, “onsuz yaparak” “onunla yapmaktadır”.

Bu ikililik, sahtelerle kurulumun tarihselliğini nitelendirmek için *deşarj*'a dönmemizi meşrulaştırmaktadır. Bu noktada terimin iki anlamını uzlaştırmakta yarar var: Sahtecilik, istegin etkisiyle enerji salınımıdır ve aynı zamanda devletin kusuru ve eksikliği sayesinde mümkün olmuş bir ıskarta yığıdır. Kurum yerine uydur derken sahteciliğin tecessümleri böylelikle devleti kendi tarihinin bir fazlalığıyla kuşatmakta, orada birikerek eleştirirken, özdeşleştikçe özgürleşmektedir. Sahtecinin tarihsellik *deşarjı* bir vantriloğun konuşması gibidir: Sahtenin yarattığı olayla gerçeğin belgelenen hükümranlığını iki katına çıkarır.

14 Maurus Reinkowski, “The State's security and the subjects' prosperity: Notions of order in Ottoman bureaucratic correspondence (19th century)”, aynı yazar ve Hakan Karateke (yön.), *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power*, E. J. Brill, Leiden / Boston, 2005, s. 195-212. Karş. Marc Aymes, “Un Grand Progrès – sur le papier”. *Histoire provinciale des réformes ottomanes à Chypre au XIXe siècle*, Peeters, Paris / Leuven, 2010, s. 49-56.

15 Frédéric Audren ve diğ., “Temps, histoire et historicité: un point de vue historien”, Pascale Laborier, Danny Trom (yön.), *Historicités de l'action publique*, Presses universitaires de France, Paris, 2003, s. 520. Burada kısaltılmış alıntının tümü yukarıda “Kurum Yerine Kusur”da yer almaktadır.

16 BOA, A.MKT.NZD. 378/93, “Asayişten sorumlu müşire” gönderilmiş tezkirenin müsveddesi, sırtına düşülen tarih: 13 Cemâzi'ül-âhir 1278 [16 Aralık 1861].

Kabul edilemez durum (Tarihin tecrübesi olarak sahtecilik)

Sahtecilik, görüldüğü kadarıyla, müphem bir tarihselliğin köşesine kaydedilmiştir: Söylediğimiz üzere, tarihle birlikte ve tarihsiz iş görür. Bu nedenle, bizim çalışma grubumuzun da karşılaştığı “tarihselleştirme” ikileminin ve eşzamanlı kılma şartının benzeri değil midir? Çünkü biz de tarihle birlikte ve tarihsiz iş görmek zorunda kaldık: İncelemelerimiz tarihsel derinliğin bulgusal yöntemine dayandıkları ölçüde tarihle birlikte iş görülüyor; öte yandan her türlü sorgulama kapasitesinden vazgeçilmeyecekse, düşünme tarzımız “o zamanlarda...” yaklaşımının otokronik baskısına boyun eğmediği ölçüde, tarihsiz iş görülüyor. O zaman geriye eşzamanlılaştırıcı işlemcileri –gözlemlenebilir bugün ile o zamanın gözlemlenmiş arasındaki uyumu sağlayacak “üçüncü taraf” terimler– araştırma konusunda azimli olmak kalıyor. Sürekli yinelenen soru bu: Tarihin içine neyi kaydediyoruz (veya kaydetmiyoruz) ve nasıl?

Bu konuda daha fazla şey bilebilmek için sahtecinin tecrübesinden istifade edilebilir mi? Çalışmada sahteyi gözlemlemeyi başarmak başka bir şeydir, onu bizim için kullanmayı denemek başka bir şeydir. Bu ona deneysel bir değer, bir anlamda tarih-üstü kapasite veya meslekte dendiği üzere, tarih-yazımsal bir kapasite atfetmek anlamına gelir. Eleştirinin basireti ile sahtecinin gözü arasında kafa karıştırıcı bir ortakyaşama hazır olmak demektir.¹⁷

Kurduğumuz oyunun içine sahtenin de girdiğini düşünelim; o zaman biz de onun oyununa sürüklenme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıyor muyuz? Buna karşılık, katı bir geçirimsizlik umudu resmi olanın tek anlamlılık ve hâkim mevcudiyet olarak tasdiklenmesi tehlikesini yaratmaz mı? Sahtenin bize gösterdiği şeylerden biri de düzenin meşruiyetinin gerçekleşme yollarının çoğulluğudur. Sahte taklit edilmiş, kopya edilmiş, *a priori* buna hakkı olmayan bireyler tarafından beyan edilmiştir: Tecessüm eden, gerçekleştiren, kendini ifade eden –tarihe kaydolan– düzen de her zaman böyledir.¹⁸

Alfred Hiatt'ın önerdiği hipotez, sahteciliğin tarihyazımı olarak (*forgery as historiography*) kabul edilebilirliğidir. Gerekçesi şudur:

Eğer sahtecilik bir tür tarihyazımı ise, sahtelerin yazdıkları tarihlerin niteliğini incelemek mümkün olmalıdır. Dolayısıyla sahtecilik fiillerini, gerçeklik-sahtelik eksenine göre değerlendirmektense, tarihsel bir anlatı olarak dikkate almaya çalışıyorum.¹⁹

17 Karş. Anthony Grafton, *Forgers and Critics: Creativity and Duplicity in Western Scholarship*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1990.

18 Bana bu doğrultuda düşünmeyi öneren Benjamin Gourisse'e teşekkür ediyorum.

19 Alfred Hiatt, *The Making of Medieval Forgeries: False Documents in Fifteenth-Century England*, British Library / University of Toronto Press, Londra / Buffalo, 2004, s. 13: “If forgery is a ty-

Böylesine artefaktan gerçeğe giden bir görüşün karşılaşılabileceği suçlamalar bilinmektedir: tarihi her türlü sınama muhasebesinin dışında tutmak; baştan başa sahtecilikle örülmüş bir tarihin kabul edilemezliği içine saplanmak; “izleri kullanarak gerçek (bazen sahteyi konu alan) hikâyeler anlatmaya çalışıyorum” diyenleri kuşkuculuk altında bunaltmak.²⁰ Yine de bu tarz eleştirilerin mesnetsiz oldukları çok geçmeden ortaya çıkmaktadır. Anlatısallık sahasına girmekle birlikte, Alfred Hiatt’ın gerekçesi gerçeğe uygunluk alanını da asla bir kenara bırakmaz. Zaten her türlü polemik bir yana, Hayden White ve Michel de Certeau başta olmak üzere, benzer bir niyetin atfedildiği (ve hâlâ da edilen) kişilerin daha ziyade “tarihyazımsal anlatıların hakikilik iddialarını” yıpratmayı hedefledikleri halen kesin bir şekilde ortaya konamamıştır.²¹ Örneğin, Alfred Hiatt sahteyi “tarihyazımsal söylemin yetkili tarzları”²² arasına katmayı açık bir şekilde reddetmektedir. Tam tersine, onun ana hedefi bir sahicilik sınama mercii olarak sahteyi, tarihin ötesine itmektir:

Benim benimsediğim yöneliş, sahteyi hakikinin zıt kutbu olarak değil, onun uzantısı ve abartılı hali olarak değerlendirmektir. Sahteciliği, sahiciliği sınama sınırlarının ötesine taşıyan belirleyici olgu budur. [...] Başka bir deyişle, sahtecilik diplomatik sahiciliğin tam zıddı gibi kabul edilmek zorunda değildir: O daha ziyade bu sahiciliğin en uç noktaya, onun yapay, uydurma ve kurmaca üretme kapasitesinin yetki sınırlarını aştığı noktaya kadar götürülmüş halidir.²³

Bu sınırlama yine klasik bir rol dağılımı yapmak anlamına gelmektedir: Bir yanda yetkili, sahicî, tarihçi; diğer yanda, sınırı aşmış, abartılı, romanlaştırılmış. Sahteciliği “öteye” itelemek onu kurmacanın alanına itmek, eleştirel işlemini etkisizleştirmek anlamına gelir. Özetle, sahteci her zaman *abartmaktadır*. Zaten sonuçta onu ele veren de bu olur. Böylelikle gerçek, sahteden kurtarılır.

pe of historiography it should be possible to examine the nature of the histories that forgeries write. Consequently, rather than continuing to interrogate acts of forgery with recourse to the truth-falsehood axis, I want to consider forgeries from the point of view of historical narrative”.

20 C. Ginzburg, *a.g.e.*, s. 7.

21 *A.g.e.*, s. 469. Cf. Marc Aymes ve David Schreiber, “Hayden White, l’ironie de la métahistoire / En avant l’après-histoire !”, *Labyrinthe. Atelier interdisciplinaire*, no. 33, 2009, s. 13-19. Karş. Marc Nichanian, *La Perversion historiographique. Une réflexion arménienne*, Lignes & Manifestes, Paris, 2006, s. 105-156.

22 Béranger Boulay, “Effets de présence et effets de vérité dans l’historiographie”, *Littérature*, no. 159, 2010, s. 38.

23 A. Hiatt, *a.g.e.*, s. x1 ve 13: “the direction of my thinking [is] to see the forgery not in binary opposition to the genuine, but as an extension or exaggeration of it. Such extension or exaggeration, crucially, takes forgery beyond the bounds of authentication. [...] To put it another way, the forged document is not necessarily conceived of in binary opposition to the genuine, but is genuine taken too far, its capacity for artifice, fabrication and fiction stretched beyond the boundary of authorisation”.

Sahteciler mutlaka aşırıya mı kaçarlar? Böyle bir olasılık asla dışlanamaz, tam tersine: Tarih kaba sahtelerle doludur. Bununla birlikte bazı başka örnekler bir diğer hipotezin öne sürülmesine kapı aralıyorlar: Sahte tarihi yapmaz, sadece onun içine dahil olmayı hedefler. Sahte için bir efendi olarak hükmetmek söz konusu değildir: Tekel, her türlü asalak için olduğu gibi, onun için de yok olma anlamına gelir. Zaten sahteciliği ürkütücü kılan da budur: El altından davranarak, kendisini ele verecek aşırılıklara kaçmadan tarihin kayıtlarında uzun süre yuvalanabilir. Nitekim, sahtecilerin bir numaralı amacı araziye uymak olduğu için, geçtikleri yerlerde kimliklerinin belirlenmesini sağlayacak fazlaca iz bırakmazlar. Sahteci hünerliyse, yaptığı fark edilmez ve bu konuda hiçbir şey bilinmez. Peki yakalandığında yol mu almış oluruz? Kanun ve düzen haklarını geri almak ve çöp haline gelen sahtecilik ürününden kurtulmak için ellerinden geleni yapacaklarından, bu hiç de kesin değildir. Mesela Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin 1855'in Aralık ayı başından bir tutanağına okuyacak olursak (dava sahte kaimeler konusundadır):

'Atıkiyle tebdil olunmak üzere Hazîne-i hassa'da müceddeden tab' olunan seksen dörtbin ikiyüz kişelik yigirmi beşyük on beşbiñ 'aded fâ'izsiz evrâk-ı nakdiyyeden iki kalem on sekiz yük elli sekiz biñ 'adediniñ 'atıkiyle tebdil olundığını müte'akıb ba'zı sāhtekârdan buna taklid etmeleriyle evrâk-ı merkûmeden sâlifü'z-zikr neşr olunandan mâ'adâsı olan ikiyük elli yedibiñ 'adediniñ battâl edilerek ve yerine eczâlî olarak bir nev'-i evrâk tab'ı muktezâ-yı irâde-i seniyyeden bulunmağla zikr olunan battâl evrâk ile tebdil olunan on sekiz yük elli sekiz bin 'aded evrâk-ı 'atikenin emsâli vechile Meclis-i vâlâ pîşgâhında hark olunmak üzere me'mûrlarıyla evrâk-ı merkûmeniñ Bâb-ı 'âlî'ye gönderilmesi husûsunun nezâret-i müşârunileyhâya havâlesi Meclis-i vâlâ'da tezekkür kılınmış.²⁴

İster örtü örtülsün ister açığa çıkarılsın, sahte her halükârda asla isteyerek kabullenilmez, dolayısıyla izinin sürülmesi zordur. Sahteciliğin tarihyazımsal söylemin yetkili biçimi konumuna yükseltilememesini belirleyen devletin bu ikili gizlemesidir: Zikredilen kanun ne olursa olsun, sahte *kabullenilemez* olarak kalır. Onda yetki oluşturabilecek hiçbir şey yoktur.

Peki, eşzamanlılık oluşturabilir mi? Burada, Alfred Hiatt tarafından önerilen, "tarihyazımı olarak sahtecilik" hipotezinin bir başka sınırına ulaşıyoruz: Sahte, bir anlatısallık kurabilir, tamam; ama bu anlatısallığın sadece tarihyazımı alanıyla sınırlı kalacağı söylenemez. "Tarihyazımsal anlatılar ile baş-

24 BOA, I.MVL. 345/14946, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye tutanağı, Rebî'ül-evvel 1272 [Kasım-Aralık 1855].

ka türde anlatılar arasındaki [...] oynak ilişkiler” de pekâlâ rol oynayabilir.²⁵ Sahte ile birlikte, tıpkı nirengi gibi, zaman-mekân ifadeleri bakımından ayrışık bir durum gösteren düzenlemeleri birleştiren bir kesişim yüzeyi şekillenir. Bu yüzey, Jean-François Bayart’ın siyasetin metinlerarasılığı konusunda söylediği gibi, “paradoksal olarak büyük bir biçimsel sürekliliğin eşlik ettiği bir esneklik [göstermekte ve] sonuçta statik ile dinamik, eşzamanlı ile artzamanlı arasındaki analitik ayrımları yersiz kılmaktadır”.²⁶ Demek ki kullandığımız bilgiler için asla bir icazet biçimi olma iddiası taşıyamadığı için, sahteler üzerinden kurulum bunların eşzamanlı hale getirilmesinin olası bir biçimini yansıtabilir: “dügümlü bir simgeleştirici”.²⁷ Böylece dün ve bugün, *urbs* ve *orbs*, sanatlar ve bilimler aynı ahenk masasında buluşabilirler.

Bu eşzamanlı hareketlerin koreografik ilkesini, “kurum yerine kusur” (*agence par défaut*) ve “kurum yerine uydur” (*agence par des faux*) arasındaki mimetik etki simgeleyebilir. İsimlerdeki hemen göze çarpan ama kendini tam ele vermeyen bu benzerlik bize neyi göstermektedir? Sahteciliğin çift yüzlülüğünü taklit etmek için tasarlanmış bu uyduruk adlandırma da aynı konumdadır. Nitekim, hem istek duyan hem eleştiren bu işlem ya gizlenmekte, kayıt ile yakalanmaktan kurtulmakta ve sorumluluklarının izi sürülememektedir; ya da göze çarpmama konusunda kusur işleyince onu yakalar ve derhal görevlerinden azlederiz. Böyle bir benzeşmenin varoluş durumu bakımından sahteci ile arasındaki suçortaklığı budur: Ashında onu kabullenmek gerekir, ama kabullenilemez.

Bu noktadan hareketle, ahenk arayışının bizi sonsuzluğa hapsettiğini de anlıyoruz. Eksiksiz bir rölöve çıkarmak, “kayda geçmemiş ülke” Uqbar’ın yerini tespit etmek veya Tlön’ün *Ansiklopedi*’sinin son baskısını bulmak kadar ihtimal dışı gözüküyor.²⁸ Gelecek benzeşmeler ve tartışmaların katalizi için hazırda olan hayvanat bahçesi katalogları ve toprakların ekolojik haritalarına başvuracağını bilmek daha iyi.²⁹ Orada her şey düzen ve uzlaşmadır: Sahtecilerin faaliyetleri asla kabul göremeyeceği için, sahtecilik üzerindeki her çalışma düzen ve uzlaşma arasındaki bu diyalektiği gündeme taşıyacaktır.

25 C. Ginzburg, *a.g.e.*, s. 326.

26 Jean-François Bayart, “L’énunciation du politique”, *Revue française de science politique*, c. 35, no. 3, 1985, s. 369.

27 Jean-Claude Passeron, *Le Raisonnement sociologique. Un espace non poppérien de l’argumentation*, Albin Michel, Paris, 2006 [1991], s. 84.

28 Jorge Luis Borges, “Tlön, Uqbar, Orbis Tertius”, *Ficciones*, Editorial Sur, Buenos Aires, 1944 [1940], s. 7: “me dijo que era una región del Irak o del Asia Menor. Confieso que asentí con alguna incomodidad. Conjeturé que ese país indocumentado y ese heresiarca anónimo eran una ficción improvisada”.

29 Karş. J.-C. Passeron, *a.g.e.*, s. 601: “Sosyal bilimler, muhtemelen neler bulunabileceği konusunda beyan edilen savların doğruluğunu artırmak için hayvanat bahçesi katalogları (numuneler) ve toprakların ekolojik haritasını (sayımlar) çıkarmakla uğraşmaktadırlar.”

- Abadan-Unat, N., Sedef, K., *Hayatını Seçen Kadın: Hocaların Hocası Nermin Abadan Unat*, Doğan Kitap, İstanbul, 2010.
- Abdülbaki, M., *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005 [1927-1931].
- Abou-El-Haj, R., *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, State University of New York Press, Albany, 1991.
- About, I., Denis, V., *Histoire de l'identification des personnes*, La Découverte, Paris, 2010.
- Abu-Manneh, B., "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", *Die Welt des Islams*, 1994, cilt 34, sayı 2, s. 173-203.
- Ada, H., "The First Ottoman Civil Society Organization in the Service of the Ottoman State: The Case of the Ottoman Red Crescent (Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti)", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Sabancı Üniversitesi, İstanbul, 2004.
- Adanali, A. H., "The Presidency of Religious Affairs and the Principle of Secularism in Turkey", *The Muslim World*, 98, 2008, s. 228-241.
- Adelkhah, F., "Économie morale du pèlerinage et société civile en Iran: les voyages religieux, commerciaux et touristiques à Damas", *Politix*, sayı 77, 2007, s. 19-54.
- Adivar, H. E., *Memoirs of Halid Edib*, John Murray, Londra, 1926.
- Agai, B., *Zwischen Netzwerk und Diskurs, Das Bildungsnetzwerk um Fethullah Gülen (geb. 1938): Die fixable Umsetzung modernen islamischen Gedankenguts*, EB-Verlag, Schenefeld, 2004.
- Agamben, G., *Homo Sacer, II, 1, État d'exception*, Seuil, Paris, 2003.
- Agmon, I., *Family and Court: Legal Culture and Modernity in Late Ottoman Palestine*, Syracuse University Press, New York, 2006.
- Ahmad, F., *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1976*, Westview Press, Boulder, 1977.
- , "The Late Ottoman Empire", Kent, M., (der.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire* içinde, Frank Cass, Londra, 1984, s. 5-30.
- , *The Making of Modern Turkey*, Routledge, Londra, 1993.
- Akarlı, E. D., "The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II (1876-1909): Origins and Solutions", yayımlanmamış doktora tezi, Princeton University, 1976.
- Akbiyık, A., "Şanlıurfa'da Sıra Gecesi Gelenegi", Kürkçüoğlu, A. C., Akalın, M., Kürkçüoğlu, S., Güler, S.E. (der.), *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir* içinde, ŞURKAV, Şanlıurfa, 2002, s. 276-280.

- Akgün, S., "The Emergence of Tanzimat in the Ottoman Empire", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, sayı 2, 1991, s. 1-14.
- Akın, Y., "Reconsidering State, Party and Society in Early Republican Turkey: Politics of Petitioning", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 39, sayı 3, 2007, s. 435-457.
- Aksan, V. H., Goffman, D. (der.), *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Aksu, İ., *The Story of Turkish Surnames: An Onomastic Study of Turkish Family Names, Their Origins and Related Matters*, Olay Gazete, Çanakkale, 2006.
- Aktay, Y., "Political and Intellectual Disputes on the Academisation of Religious Knowledge", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1993.
- Alada, A. B., "Osmanlı-Türk Şehrinde Mahalle", doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1989.
- Aldan, M., "Mahalle Muhtarlığı Teşkilatı", *İdare dergisi*, cilt 27, sayı 240, 1956.
- Aldıkaçtı, O., *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası (Ders Notları)*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1970.
- Alemdar, Z., "Turkish Trade Unions and the European Boomerang", *European Journal of Turkish Studies*, sayı 9: EU-Turkey: Sociological Approaches, 2009, <http://ejts.revues.org/3774> (erişim tarihi: 15 Ekim 2013).
- Alexander, C., *Personal States: Making Connections Between People and Bureaucracy in Turkey*, Oxford University Press, Oxford-New York, 2002.
- Alleaume, G., "La naissance du fonctionnaire", *Peuples méditerranéens*, sayı 41-42, 1987-1988, s. 67-88.
- Altınay, A. G., Arat, Y., *Türkiye'de Kadına Yönelik Şiddet*, Metis Yayınları, İstanbul, 2008.
- Amirou, R., *Imaginaire du tourisme culturel*, Presses Universitaires de France, Paris, 2000.
- Amougou, E., "La question patrimoniale. Repères critiques, critique des repères", a.g.y. (der.), *La question patrimoniale: de la "patrimonialisation" à l'analyse des situations concrètes* içinde, L'Harmattan, Paris, 2004, s. 19-50.
- Anastasopoulos, A. (der.), *Political Initiatives "from the Bottom up" in the Ottoman Empire*, Crete University Press, Réthymnon, 2012.
- Anastassiadou, M., "Les défis de l'entre-deux. Les Grecs de Péra. Une communauté ottomane à l'époque des constructions nationales (1804- 1923)", araştırma yürütme yeterliliği tezi, Université de Nancy, cilt II, 2009.
- Andıç, F., Andıç, S. (der.), *Sadrazam Ali Paşa, Hayatı, Zamanı ve Siyasî Vasiyetnamesi*, Eren Yayınları, İstanbul, 2000.
- Annales. Economies, sociétés, civilisations, Histoire et Sciences sociales: un tournant critique*, cilt 44, sayı 6, 1989.
- Arai, M., *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*, E.J. Brill, Leyde, 1992.
- Arat, Y., "Feminist Institutions and Democratic Aspirations: The Case of the Purple Roof Women's Shelter Foundation", *Journal of Economic and Administrative Studies*, Boğaziçi Üniversitesi, cilt 8, sayı 1-2, 1994, s. 295-309.
- Aristarchi Bey, G., *Législation ottomane, ou Recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'Empire ottoman* [Démétrius Nicolaidès tarafından yayımlanmıştır], cilt 7, Bureaux du journal Thraky, Konstantinopolis, 1888.
- Ankboğa, E., "Boşluk Doldurucu ve Aracı Kurum: Mahalle Muhtarlığı", Güler, B. A., Sabuktay, A. (der.), *Yerel Yönetimler Sempozyumu Bildirileri* içinde, TODAİE YYAEM yayınları, Ankara, 2002, s. 167-176.
- , "Yerel Yönetimler, Katılım ve Mahalle Muhtarlığı", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1998.
- , "Yerel Yönetim Açısından Mahalle Muhtarlığına bir Bakış", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, cilt 8, sayı 3, 1999, s. 103-125.
- Arnaud, L., Guionnet, C. (der.), *Les frontières du politique. Enquête sur les processus de politisation et de dépolitisation*, Presses universitaires de Rennes, Rennes, 2005.
- Aron, R., *Introduction à la philosophie de l'histoire. Essai sur les limites de l'objectivité historique*, Gallimard, Paris, 1981 [1938].
- Atacan, F., "A Portrait of a Naqshbandi Sheikh in Modern Turkey", Özdalga, E. (der.), *Naqshbandis in Western and Central Asia* içinde, İsveç Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 1999, s. 147-157.

- Audren, F. de dig., "Temps, histoire et historicité: un point de vue historien", Laborier, P., Trom D. (der.), *Historicités de l'action publique* içinde, Presses Universitaires de France, Paris, 2003, s. 515-527.
- Augé, M., *Pour une anthropologie des mondes contemporains*, Aubier, Paris, 1994.
- Ayata, G., Eryılmaz, S., Kalem, S., *Ailenin Korunmasına Dair Kanun Kimi ve Neyi Koruyor? Hâkim, Savcı, Avukat Anlatıları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.
- Aydoğmuş, Ü., "Neoliberalism and Social Welfare Provision in Turkey: The Case of Deniz Feneri Aid and Solidarity Association", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bogaziçi Üniversitesi, İstanbul, 2007.
- Aykaç, Ç., Yılmaz, E., Daniş, D., "Bir 'Medenileştirme' Projesi Olarak Toplu Konutlar. İstasyon Mahallesi ve Sonrası", *İstanbul Dergisi*, sayı 64, 2008, s. 26-31.
- Aymes, M., "L'accent de la province. Une histoire des réformes ottomanes à Chypre au XIXe siècle", doktora tezi, Université d'Aix-Marseille I, 2005.
- , "Provincialiser l'empire. Chypre et la Méditerranée ottomane au XIXe siècle", *Annales. Histoire, sciences sociales*, cilt 62, sayı 6, 2007, s. 1313-1344.
- , "Dissipation de l'État: l'impensé des institutions ottomanes", contribution à la journée d'études "Servir l'État en Turquie. La rationalisation des institutions en question", seminer sunulan tebliğ, École des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, 5 Aralık 2008, <http://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00723285> (erişim tarihi: 7 Ocak 2013).
- , "Un Grand Progrès - sur le papier". *Histoire provinciale des réformes ottomanes à Chypre au XIXe siècle*, Peeters, Paris-Leuven, 2010.
- , "Prêts-noms. Politique du métonyme", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, cilt 60, sayı 2, 2013, s. 38-57.
- Aymes, M., Schreiber, D., "Hayden White, l'ironie de la métahistoire/En avant l'après-histoire!", *Labyrinthe, Atelier interdisciplinaire*, "Patates chaudes": poétique, savoirs, politique, sayı 33, 2009, s. 13-19.
- Aymes, M., Delbarre, C., Kaynar, E., "La formation d'un chef. Mustafa Kemal en son temps", *La Vie des idées*, 3 Aralık 2012, <http://www.laviedesidees.fr/La-formation-d-un-chef.html> (erişim tarihi: 25 Aralık 2012).
- Aytaç, F., *Mahalle Muhtarlarının El Kitabı*, Seçkin Yayınevi, Ankara, 1995.
- Aytürk, I., "Politics and Language Reform in Turkey: The 'Academy' Debate", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, cilt 98, 2008, s. 13-30.
- , "The First Episode of Language Reform in Republican Turkey: The Language Council from 1926 to 1931", *Journal of the Royal Asiatic Society*, üçüncü dizi, cilt 18, sayı 3, 2008, s. 275-293.
- Azak, U., *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*, I.B.Tauris, Londra, 2010.
- Azarya, V., "Reordering State-Society Relations. Incorporation and Disengagement", Rothschild, D., Chazan, N. (der.), *The Precarious Balance: State and Society in Africa* içinde, Westview Press, Boulder, Col., 1988, s. 5-15.
- Bağır Herkes Duysun, Kadın Çevresi Yayınları, İstanbul, 1988.
- Balibar, E., "La 'quotidianisation' du charisme selon Max Weber", rapor, Université de Lille 3, 3 Kasım 2004.
- Balme, R., Chabanet D., "Introduction: action collective et gouvernance de l'Union européenne", Balme R., Chabanet D., Wright V. (der.), *L'action collective en Europe*, Presses de Sciences Po, Paris, 2002, s. 21-120.
- Barbir, K., "From Pasha to Efendi: The Assimilation of Ottomans into Damascene Society, 1516-1783", *International Journal of Turkish Studies*, cilt 1, sayı 1, 1979-1980, s. 68-83.
- Barkey, K., *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Cornell University Press, Ithaca-New York, 1994.
- Barthel, P.-A., Zaki, L., "Les holdings d'aménagement, nouvelles vitrines techniques de l'action urbaine au Maroc. Les cas d'Al Omrane et de la CDG Développement", Zaki, L. (der.), *L'action urbaine au Maghreb, enjeux professionnels et politiques* içinde, Karthala, Paris, 2011, s. 205-225.
- Baruch, M. O., "Négocier la contrainte. Les 'administrateurs polytechniciens' face à l'occupant", Baruch, M. O., Guigueno, V. (der.), *Le choix des X. L'École polytechnique et les polytechniciens 1939-1945* içinde, Fayard, Paris, 2000, s. 97-144.

- Başgil, A. F., *La révolution militaire de 1960 en Turquie (ses origines). Contribution à l'histoire politique intérieure de la Turquie contemporaine*, Perret-Gentil, Cenevre. 1963.
- , *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1966.
- Başgöz, I., Wilson, H. E., *Educational Problems in Turkey, 1920-1940*, Indiana University Press, Bloomington, 1968.
- Bayar, C., *Kayseri Cezaevi Günlüğü*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- Bayar, Y., "The Dynamic Nature of Educational Policies and Turkish Nation-Building: Where Does Religion Fit In?", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, cilt 29, sayı 3, 2009, s. 360-370.
- Bayart, J.-F., "L'énonciation du politique", *Revue française de science politique*, cilt 35, sayı 3, 1985, s. 343-373.
- , *L'État en Afrique. La politique du ventre*, Fayard, Paris, 2006 [1990].
- , "Comparer en France. Petit essai d'autobiographie disciplinaire", *Politix*, sayı 3, 2008, s. 205-232.
- , *L'Islam républicain: Ankara, Téhéran, Dakar*, Albin Michel, Paris, 2010.
- , tarafından yönetilen "Hégémonie et coercition" seminerinin sunumu, <http://www.sciencespo.fr/cerif/fr/groupe/hegemonie-et-coercition> (erişim tarihi: 9 Aralık 2012).
- Bayramoğlu, A., Insel, A. (der.), *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Baysun, M.C., "Mustafa Reşid Paşa'nın Siyasal Yazıları", *I. Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi*, cilt CXI, sayı 15, 1960, s. 121-142.
- , "Cevdet Paşa'nın İskodra'ya Me'mûriyetine Âid Vesikalar", *I. Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi*, cilt XVII, sayı 22, 1967, s. 181-193.
- Becker, H., *Outsiders*, çev. J.-P. Briand, J.-M. Chapoulie, Métailié, Paris, 1985 [1963].
- Behar, C., *A Neighborhood in Ottoman Istanbul, Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle*, SUNY, New York, 2003.
- Behar, C., Duben, A., *Istanbul Households: Marriage, Family and Fertility. 1880-1940*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.
- Bein, A., *Ottoman Ulema, Turkish Republic: Agents of Change and Guardians of Tradition*, Stanford University Press, Stanford, 2011.
- Belge, T., Bilgin, O. (der.) *Yurttaş Katılımı/Sivil Toplum Kuruluşları ve Yerel Yönetimler Arasında Ortaklık ve İşbirliği*, Helsinki Yurttaşlar Derneği, İstanbul, 1997.
- Ben-Eliezer, U., "A Nation in Arms: State, Nation, and Militarism in Israel's First Years", *Comparative Studies in Society and History*, cilt 37, 1995, s. 264-285.
- Bennani-Chraïbi, M., Fillieule, O., "Appel d'air(e)", a.g.y. (der.), *Résistances et protestations dans les sociétés musulmanes*, Presses de Sciences Po, Paris, 2003, s. 17-42.
- Berger, P., Luckmann, T., *La construction sociale de la réalité*, çev. P. Taminiaux, D. Martuccelli tarafından gözden geçirilmiş, Armand Colin, Paris, 1997 [1966].
- Berindei, M., Veinstein, G., *L'Empire ottoman et les pays roumains 1544- 1545. Étude et documents*, Éditions de l'EHESS- Harvard Ukrainian Research Institute, Paris-Cambridge, 1987.
- Berkes, N., *The Development of Secularism in Turkey*, McGill University Press, Montreal, 1964.
- Berque, J., *Le Coran. Essai de traduction*, Albin Michel, Paris, 1995.
- Beşikçi, İ., *Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Programı (1931) ve Kürt sorunu*, Belge Yayınları, 1991 [1978].
- Bezes, P., "Construire des bureaucraties wébériennes à l'ère du New Public Management?", *Critique internationale*, sayı 35, 2007, s. 9-29.
- Bingöl, S., *Hırsova Kaza De'vî Meclisi Tutanakları*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2002.
- , *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2004.
- Birnbaum, P., "L'action de l'État: différenciation et dédifférenciation", Leca, J., Grawitz, M. (der.), *Traité de science politique*, cilt 3, *L'action politique içinde*, Presses Universitaires de France, Paris, 1985, s. 643-682.
- Blau, P., *The Dynamics of Bureaucracy: A Study of Interpersonal Relations in two Government Agencies*, University of Chicago Press, Chicago, 1955.
- Blondiaux, L., Sintomer, Y., "L'impératif délibératif", *Rue Descartes*, cilt 1, sayı 63, 2009, s. 28-38.

- Blum, A., Mespoulet, M., *L'anarchie bureaucratique: statistique et pouvoir sous Staline*, La Découverte, Paris, 2003.
- Boissevain, J., *Friends of Friends: Networks, Manipulators and Coalitions*, Blackwell, Oxford, 1974.
- Boisson, D., "La place et le rôle des protestants dans les villes françaises", Poussou, J.-P. (der.), *Les sociétés urbaines au XVIIe siècle: Angleterre, France, Espagne* içinde, PUPS, Paris, 2007, s. 221-233.
- Boltanski, L., "L'espace positionnel. Multiplicité des positions institutionnelles et habitus de classe", *Revue française de sociologie*, cilt XIV, 1973, s. 3-26.
- Bora, T., "Ders Kitaplarında Milliyetçilik: 'Siz bu Ülke İçin Neler Yapmayı Düşünüyorsunuz?'" , *Ders Kitaplarında İnsan Hakları II: tarama sonuçları*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, s. 115-139.
- Borges, J.-L., "Tlön, Uqbar, Orbis Tertius", *Ficciones*, Editorial Sur, Buenos Aires, 1944 [1940].
- Boulay, B., "Effets de présence et effets de vérité dans l'historiographie", *Littérature*, sayı 159, *Écrire l'histoire*, 2010, s. 26-38.
- Bouquet, O., "Onomasticon Ottomanicum: identification administrative et désignation sociale dans l'État ottoman du XIXe siècle", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 127, 2010, s. 213-235.
- , "Un Rum aux pays des Hellènes. Constantin Musurus, premier représentant permanent de la Sublime Porte à Athènes (1840-1848)", Clayer, N., Anastassiadis, T. (der.), *Society and Politics in South-Eastern Europe during the 19th Century* içinde, Alpha Bank, Atina, 2012, s. 337-370.
- Bourdieu, P., *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Droz, Paris, 1972.
- , *Ce que parler veut dire. L'économie des échanges linguistiques*, Fayard, Paris, 1982.
- , "Esprits d'État. Genèse et structure du champ bureaucratique", *Actes de la recherche en sciences sociales*, sayı 96-97, 1993, s. 49-62.
- , "Sur les rapports entre la sociologie et l'histoire en Allemagne et en France. Entretien avec Lutz Raphael", *Actes de la recherche en sciences sociales*, sayı 106-107, *Histoire sociale des sciences sociales*, 1995, s. 108-122.
- , *Raisons pratiques. Sur la théorie de l'action*, Seuil, Paris, 1994.
- , "Champ du pouvoir et division du travail de domination. Texte manuscrit inédit ayant servi de support de cours au Collège de France, 1985- 1986", *Actes de la recherche en sciences sociales*, sayı 190, 2011, s. 126-139.
- , *Sur l'État, Cours au collège de France, 1989-1992*, Raisons d'agir/Seuil, Paris, 2012.
- Bouveresse, J., "Langage ordinaire et philosophie", *Langages*, sayı 21, *Philosophie du langage*, 1971, s. 35-70.
- Bozarslan, H., *La question kurde. États et minorités au Moyen-Orient*, Presses de Sciences Po, Paris, 1997.
- , "Le mahdisme en Turquie: L'incident de Menemen' en 1930", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, sayı 91-94, 2000, s. 297- 320.
- , "Un bienheureux malentendu: Ernest Gellner et la Turquie", Pouillon, F. ve dig., *Lucette Valensi à l'œuvre. Une histoire anthropologique de l'Islam méditerranéen* içinde, Bouchene, Saint-Denis, 2002, s. 243- 256.
- , "Islam, laïcité et la question de l'autorité de l'Empire ottoman à la Turquie kémaliste", *Archives de sciences sociales des religions*, sayı 125, 2004, s. 99-113.
- , "La laïcité en Turquie", *Matériaux pour l'Histoire de notre temps*, sayı 78, 2005, s. 42-49.
- , "Kemalism, Westernization and Anti-Liberalism", Kieser, H.-L. (der.), *Turkey Beyond Nationalism. Towards Post-Nationalist Identities* içinde, I.B.Tauris, Londra, 2006, s. 28-34.
- , "Jean Deny et le Troisième Congrès de la langue turque (İstanbul, 1936)", *Turcica*, sayı 39, 2007, s. 201-252.
- Bozdoğan, S., Kasaba, R. (der.), *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, University of Washington Press, Seattle-Londra, 1997.
- Brockett, G., "Revisiting the Turkish Revolution, 1923-1938: Secular Reform and Religious 'Reaction'", *History Compass*, cilt 4, sayı 6, 2006, s. 1060-1072.
- , *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity*, University of Texas Press, Austin, 2011.
- Brown, L. C., *The Surest Path: The Political Treatise of a Nineteenth Century Muslim Statesman*, Harvard Middle Eastern Monograph Series, Cambridge, 1967.

- Brown, H. G., *War, Revolution and the Bureaucratic State: Politics and Army Administration in France 1791-1799*, Clarendon Press, Oxford, 1995.
- Brugger, S., *From Mexico to Lima. Feminicide: A Global Phenomenon?*, Heinrich Böll Stiftung, Brüksel, 2009, http://www.boell.eu/download/Publicatio_Feminicides_English.pdf/.
- Buck-Morss, S., *The Dialectics of Seeing. Walter Benjamin and the "Arcades Project"*, MIT Press, Cambridge, 1989.
- Buğra, A., *State and Business in Modern Turkey: A Comparative Study*, State University of New York, New York, 1994.
- Buğra, A., Keyder, Ç., *New Poverty and the Changing Welfare Regime in Turkey*, UNDP, Ankara, 2003.
- Buğra, A., Savaşkan, O., "Politics and Class: The Turkish Business Environment in the Neoliberal Age", *New Perspectives on Turkey*, sayı 46, 2012, s. 27-63.
- Burçak, B., "Modernization, Science and Engineering in the Early Nineteenth Century Ottoman Empire", *Middle Eastern Studies*, cilt 44, sayı 1, 2008, s. 69-83.
- Buton, F., Mariot, N. (der.), *Pratiques et méthodes de la socio-histoire*, Presses Universitaires de France, Paris, 2009.
- Çadırcı, M., "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *Belleten*, cilt XXXIV, sayı 135, 1970, s. 409-420.
- , "Türkiye'de Muhtarlık Kurumunun Tarihi Gelişimi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, cilt II, sayı 3, 1993, s. 3-11.
- Caillois, R., *L'homme et le sacré*, Gallimard, Paris, 1991 [1939].
- Çakır, R. (der.), *Mahalle Baskısı. Prof. Dr. Şerif Mardin'in Tezlerinden Hareketle Türkiye'de İslâm, Cumhuriyet, Laiklik ve Demokrasi*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.
- Çakmak, D., *Forum Dergisi 1954-1960*, Libra Kitap, İstanbul, 2010.
- Callon, M., Latour, B., "Le grand Léviathan s'approprie-t-il?", Callon, M., Latour, B., Akrich, M., *Sociologie de la traduction. Textes fondateurs* içinde, Presses de l'École des Mines de Paris, Paris, 2006 [1981], s. 11-32.
- Cartier, M., *Les facteurs et leurs tournées. Un service public au quotidien*, La Découverte, Paris, 2003.
- Caymaz, B., *Türkiye'de Vatandaşlık Resmî İdeoloji ve yansımaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.
- , "Citoyenneté et éducation civique en Turquie", *Tumultes*, cilt 2, sayı 37, 2011, s. 111-123.
- Caymaz, B., Szurek, E., "La révolution au pied de la lettre. L'invention de 'l'alphabet turc'", *European Journal of Turkish Studies*, sayı 6, 2007, <http://ejts.revues.org/1363> (erişim tarihi: 25 Nisan 2012).
- Celepoglu, A., *Türk Dil Kurumunun Kurucu Başkanı Samih Rifat: Hayatı ve Eserleri*, TDK, Ankara, 2008.
- Chambers, R. L., "The Civil Bureaucracy (Turkey)", Ward, R. E., Rustow, D. A. (der.), *Political Modernization in Japan and Turkey* içinde, Princeton, 1964, s. 301-327.
- Chamboredon, J.-C., Lemaire, M., "Proximité spatiale et distance sociale. Les Grands Ensembles et leur peuplement", *Revue française de sociologie*, sayı XI/1, 1970, s. 3-33.
- Charle, C., "Histoire sociale et sociologie: un itinéraire", *Bulletin de la Société d'histoire moderne et contemporaine*, sayı 3-4, *Les historiens et la sociologie de Pierre Bourdieu*, 1999, s. 12-16.
- , *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle. Essai d'histoire comparée*, Seuil, Paris, 2001.
- Chevrier, Y., "La traversée des sciences de l'homme: aires culturelles, humanités et sciences sociales", Sanjuan, T. (der.), *Carnets de terrain: pratique géographique et aires culturelles* içinde, L'Harmattan, Paris, 2008, s. 43-94.
- CHP, *Yolsuzluğun Kitabı-2*. TOKİ, CHP, Ankara, 2011.
- Christin, O. (der.), *Dictionnaire des concepts nomades en sciences humaines*, Métailié, Paris, 2010.
- Çiçek, H., *İrticaya Karşı Genelkurmay Belgeleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997.
- Cizre, Ü., "Parameters and Strategies of Islam-State Interaction in Republican Turkey", *International Journal of Middle East Studies*, cilt, sayı 2, 1996, s. 231 -251.
- Cizre Sakallıoğlu, Ü., "The Anatomy of the Turkish Military's Political Autonomy", *Comparative Politics*, cilt 29, sayı 2, 1997, s. 151-162.
- Clark, A., *Women's Silence, Men's Violence: Sexual Assault in England, 1770-1845*, Pandora, Londra, 1987.

- Clastres, P., *Devlete Karşı Toplum*, çev. Mehmet Sert, Nedim Demirtaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1991 [1974].
- Clayer, N., Germain, E. (der.), *Islam in Inter-War Europe*, Hurst- Columbia University Press, New York, 2008.
- Coanus, T., Pérouse, J.-F., *Villes et risques. Regards croisés sur quelques cités "en danger"*, Economica/Anthropos, Paris, 2006.
- Cohen, A., Weisbein, J., "Laboratoires du constitutionnalisme européen. Expertises académiques et mobilisations politiques dans la promotion d'une Constitution européenne", *Droit et société*, cilt 2, sayı 60, 2005, s. 353-369.
- Cohen, S., *The Evolution of Women's Asylums Since 1500: From Refuges for Ex-Prostitutes to Shelters for Battered Women*, Oxford University Press, New York, Oxford, 1992.
- Commaillie, J., *L'esprit sociologique des lois. Essai de sociologie politique du droit*, Presses Universitaires de France, Paris, 1994.
- Commaillie, J., Dumoulin, L., Robert, C. (der.), *La juridicisation du politique. Leçons scientifiques*, LG-DJ, Paris, 2000.
- Copeaux, É., "Hizmet: A Keyword in the Turkish Historical Narrative", *New Perspectives on Turkey*, cilt 14, 1996, s. 97-114.
- , *Espaces et temps de la nation turque. Analyse d'une historiographie nationaliste 1931-1993*, CNRS Éditions, Paris, 1997.
- , "Le consensus obligatoire", Rigoni, I. (der.), *Turquie: les mille visages* içinde, Éditions Syllepse, Paris, 2000, s. 89-104.
- , "La transcendance d'Atatürk", Mayeur-Jaouen, C. (der.), *Saints et héros du Moyen-Orient contemporain* içinde, Maisonneuve et Larose, Paris, 2002, s. 121-138.
- Corcuff, P., "Analyse politique, histoire et pluralisation des modèles d'historicité. Éléments d'épistémologie réflexive", *Revue française de science politique*, cilt 61, sayı 6, 2011, s. 1123-1143.
- Cörüt, İ., "Social Rationality of Lower Class Criminal Practices in the Late Nineteenth Century Istanbul", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2005.
- Coulon, C., "L'exotisme peut-il être banal? L'expérience de *Politique africaine*", *Politique africaine*, sayı 65, 1997, s. 77-95.
- Cousin, S., "L'identité au miroir du tourisme. Usages et enjeux des politiques de tourisme culturel", doktora tezi, EHESS, Paris, 2002.
- , "De l'UNESCO aux villages de Touraine: les enjeux politiques, institutionnels et identitaires du tourisme culturel", *Autrepart*, cilt 4, sayı 40, 2006, s. 15-30.
- Cravatte, C., "L'anthropologie du tourisme et l'authenticité. Catégorie analytique ou catégorie indigène?", *Cahiers d'études africaines*, sayı 193-194, 2009, s. 603-619.
- Darmon, M., *La socialisation*, Armand Colin, Paris, 2007.
- Das, V., Poole, D., "State and its Margins: Comparative Ethnographies", Das, V., Poole, D. (der.) *Anthropology in the Margins of the State* içinde, School of American Research Press, Santa Fe, New Mexico, 2004, s. 6-34.
- Daucé, F., "Les mouvements de mères de soldats à la recherche d'une place dans la société russe", *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, cilt 28, sayı 2, 1997, s. 121-153.
- Davison, R. H., "Westernized Education in the Ottoman Empire", *The Middle East Journal*, cilt 15, sayı 3, 1961, s. 289-301.
- , *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton University Press, Princeton, 1963.
- , "Halil Şerif Paşa: The Influence of Paris and the West on an Ottoman Diplomat", *Osmanlı Araştırmaları*, cilt VI, 1986, s. 161-173.
- , "The Beginning of Published Biographies of Ottoman Statesmen: The Case of Midhat Paşa", Majer, H. G., Motika, R. (der.), *Türkische Wirtschafts und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920. Akten des IV. Internationalen Kongress* içinde, Harrassowitz, Wiesbaden, 1995, s. 59-79.
- De Certeau, M., *L'invention du quotidien*, t. 1: *Arts de faire*, Gallimard, Paris, 1990 [1980].
- De Maillard, J., "Apprentissage", Boussaguet, L., Jacquot, S., Ravinet, P. (der.), *Dictionnaire des politiques publiques* içinde, Presses de Sciences Po, Paris, 2010, s. 68-75.

- Delacroix, C., "La falaise et le rivage", *Espace temps*, sayı 59-60-61, *Le temps réfléchi. L'histoire au risque des historiens*, 1995, s. 86-111.
- Delaney, C., *The Seed and the Soil. Gender and Cosmology in Turkish Village Society*, University of California Press, Berkeley, 1991.
- Déloye, Y., *École et citoyenneté. L'individualisme républicain de Jules Ferry à Vichy: controverses*, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, Paris, 1994.
- Delpuech, T., "L'analyse des transferts internationaux de politiques publiques: un état de l'art", *Questions de Recherche*, sayı 27, Aralık 2008.
- Demirel, F., *Adliye Nezareti (Kuruluş ve Faaliyetleri, 1876-1914)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Demiryürek, M., "Tarih-i Osmanî Encümeni'nin Kuruluşu", *Toplumsal Tarih*, sayı 90, 2001, s. 41-49.
- Deny, J., "De la réforme actuelle de la langue turque", *En terre d'Islam*, cilt 10, 1935, s. 223-247.
- Deringil, S., *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire. 1876-1909*, I.B.Tauris, Londra-New York, 1998.
- Descimon, R., Schaub, J.-F., Vincent, B. (der.), *Les Figures de l'administrateur. Institutions, réseaux, pouvoirs en Espagne, en France et au Portugal 16e-19e siècles*, Éditions de l'EHESS, Paris, 1997.
- Didi-Huberman, G., *Devant le temps. Histoire de l'art et anachronisme des images*, Éditions de Minuit, Paris, 2000.
- , *Quand les images prennent position. L'œil de l'histoire, 1*, Éditions de Minuit, Paris, 2009.
- Dietschy, P., "Football et guerre totale: le cas de la seconde guerre mondiale", Gastaut, Y., Mourlane, S. (der.), *Le football dans nos sociétés* içinde, Autrement, Paris, 2006, s. 159-173.
- DiMaggio, P. J., Powell, W. W. (der.), *The New Institutionalism in Organizational Analysis*, Chicago University Press, Chicago, 1991.
- Diner, Ç., Toktaş, Ş., "Waves of Feminism in Turkey: Kemalist, Islamist and Kurdish Women's Movements in an Age of Globalization", *Journal of Balkan and Middle Eastern Studies*, cilt 12, sayı 1, 2010, s. 41-57.
- Dobash, R. E., Dobash, R. P., *Women, Violence, and Social Change*, Routledge, Londra-New York, 1996.
- Dobry, M., *Sociologie des crises politiques*, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, Paris, 1986.
- Dolowitz, D. P., *Policy Transfer and British Social Policy. Learning from the USA?*, Open University Press, Philadelphia, 2000.
- Dood, C. H., *Democracy and Development*, The Eothen Press, Beverly, 1979.
- Doquet, A., "Guides, guidons et guitares. Authenticité et guides touristiques au Mali", *Cahiers d'études africaines*, cilt 49, sayı 193-194, 2009, s. 73-94.
- Dormagen, J.-Y., *Logiques du fascisme. L'État totalitaire en Italie*, Fayard, Paris, 2008.
- Dorronsoro, G., "Les politiques ottomane et républicaine au Kurdistan à partir de la comparaison des milices Hamidiye et *korucu*: modèles institutionnels, retribalisation et dynamique des conflits", *European Journal of Turkish Studies*, 5: Power, ideology, knowledge. *Deconstructing Kurdish Studies*, 2006, <http://ejts.revues.org/778>.
- , (der.), *La Turquie conteste. Mobilisations sociales et régime sécuritaire*, CNRS Éditions, Paris, 2005.
- Dreyfus, F., *L'invention de la bureaucratie. Servir l'État en France, en Grande-Bretagne et aux États-Unis (XVIIIe-XXe siècles)*, La Découverte, Paris, 2000.
- Duben, A., "The Significance of Family and Kinship in Urban Turkey", Kağıtçıbaşı, Ç. (der.), *Sex Roles, Family, and Community in Turkey* içinde, Indiana University Turkish Studies, Bloomington, 1982, s. 73-99.
- Dubois, V., "Politique culturelle: le succès d'une catégorie floue. Contribution à une analyse des catégories d'intervention publique", Kaluszinski, M., Wahnich, S. (der.), *L'État contre la politique - Les expressions historiques de l'étatisation* içinde, L'Harmattan, Paris, 1998, s. 167-182.
- , "Comment la langue devient une affaire d'État. La défense de la langue française au milieu des années 1960", Lagroye, J. (der.), *La politisation* içinde, Belin, Paris, 2003, s. 461-474.
- , "Le rôle des street-level bureaucrats dans la conduite de l'action publique en France", Eymeri-Douzans, J.-M., Bouckaert, G. (der.), *La France et ses administrations. Un état des savoirs* içinde, Bruylant-De Boeck, Brüksel, 2013, s. 169-176.

- , *La vie au guichet. Relation administrative et traitement de la misère*, Economica, Paris, 2003.
- Ducrot, O., Todorov, T., *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Seuil, Paris, 1972.
- Dumont, P., “La revue *Türk Yurdu* et les musulmans de l'Empire russe. 1911-1914”, *Cahiers du monde russe et soviétique*, cilt 15, sayı 3-4, 1974, s. 315-331.
- , *Mustafa Kemal invente la Turquie moderne*, Complexe, Paris, 2006 [1983].
- Dumoulin, L., Saurugger, S., “Les policy transfer studies: analyse critique et perspectives”, *Critique internationale*, cilt 48, sayı 3, 2010, s. 9-24.
- Dündar, C., Çaplı, B., *İsmet Paşa. Her Devir Bir Hayat*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2007.
- Eder, M., “Retreating State? Political Economy of Welfare Regime Change in Turkey”, *Middle East Law and Governance*, cilt 2, sayı 2, 2010, s. 152-184.
- Edhem E., “İstanbul 1903-1918: A Quantitative Analysis of a Bourgeoisie”, *Bogaziçi Journal*, cilt 11, sayı 1-2, 1997, s. 53-98.
- Ehrenberg, A., *Le corps militaire. Politique et pédagogie en démocratie*, Aubier Montaigne, Paris, 1983.
- Eisenstadt, S. N., “Some Observations on the Dynamics of Traditions”, *Comparative Studies in Society and History*, XI, 1969, s. 451-475.
- Ekal, B., “Giriş”, *Sığınaksız Bir Dünya*, Mor Çatı Yayınları, İstanbul, 2012.
- Ekmekeçioğlu, L., Bilal, M. (der.), *Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar (1862-1933)*, Aras Yayınları, İstanbul, 2006.
- Eldem, E., “Quelques lettres d'Osman Hamdi Bey à son père lors de son séjour en Irak (1868-1870)”, *Anatolia Moderna*, cilt 1, 1991, s. 115-136.
- , “L'écrit funéraire ottoman: création, reproduction, transmission”, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, sayı 75-76, 1995, s. 65-77.
- , “İstanbul: From Imperial to Peripheralized Capital”, Eldem, E., Goffman, D., Masters, B. (der.), *The Ottoman City Between East and West. Aleppo, Izmir, and Istanbul* içinde, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, s. 135-206.
- Elden, A., Ekal, B., “Murders of Women as an Issue of Public Discussion in Turkey”, yayımlanmamış, *Media and Power: Critical Perspectives on Turkey* kolokyumunda sunulan bildiri, Swedish Research Institute, İstanbul, 2011.
- Elias, N., *La civilisation des mœurs*, çev. P. Kamnitzer, Calmann-Levy, Paris, 1973 [1939].
- Eligür, B., *The Mobilization of Political Islam in Turkey*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
- Epstein, S. R., Russell, G., Silvern, “Structure and Ideology of Shelters for Battered Women”, *American Journal of Community Psychology*, cilt 16, sayı 3, 1988, s. 345-367.
- Erdem, G., “Religious Services in Turkey: From the Office of *Şeyhülislam* to the *Diyanet*”, *The Muslim World*, sayı 98, 2008, s. 199-215.
- Erder, S., *İstanbul'a Bir Kent Kondu. Ümraniye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- Ergin, O. N., *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1936.
- , *Beledi Bilgiler*, 3. baskı, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1939 [1932].
- , *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, cilt 2, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995 [1914-1919], s. 875-878.
- Ergut, F., *Modern Devlet ve Polis, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Erkanlı, O., *Anılar Sorunlar Sorumlular*, Baha Matbaası, İstanbul, 1972.
- Erkoç, E., *Beşiktaş Muhafızı Yedi Sekiz Haşan Paşa ve Bir Devrin Hikayesi*, yayıncısı bilinmiyor, Çorum, 2004.
- Ersanlı, B., *İktidar ve Tarih. Türkiye'de “Resmi Tarih” Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, 2. baskı, Afa Yayınları, İstanbul, 1996 [1992].
- Eryılmaz, B., “Türkiye'de Köy ve Mahalle Muhtarlıklarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, *Türk İdare Dergisi*, sayı 378, 1988, s. 465-475.
- Esin, N., *Devrim ve Demokrasi. Bir 27 Mayıs'ının Anıları*, Doğan Kitap, İstanbul, 2005.
- Eşref, R., “Une contribution à l'histoire de la Révolution. La Société pour l'étude de la langue turque. De sa fondation au premier Congrès”, *Türk Dili* eki, 2 Eylül 1933, s. 1-20.

- , *Hatıralar IV, Bütün Eserleri*, t. VI, TTK Basım Evi, Ankara, 2002 [1933].
- Evans, T., Harris, J., "Street Level Bureaucracy, Social Work and the (Exaggerated) Death of Discretion", *British Journal of Social Work*, cilt 34, sayı 6, 2004, s. 871-895.
- Fahmy, K., "The Police and the People in Nineteenth-Century Egypt", *Die Welt des Islams*, cilt 39, sayı 3, 1999, s. 340-377.
- Faruqi, S., "Political Initiatives "from the Bottom up" in the Sixteenth- and Seventeenth-Century Ottoman Empire: Some Evidence for their Existence", Majer, H. G. (der.), *Osmanistische Studien zur Wirtschaftsund Sozialgeschichte: In Memoriam Vanko Boskov* içinde, Otto Harrasowitz, Wiesbaden, 1986, s. 24-33.
- , "Political Tensions in the Anatolian Countryside around 1600: An Attempt at Interpretation", Bacqué-Gramont, J.-L. ve diğ. (der.), *Türkische Miszellen: Robert Anhegger Festschrift* içinde, Divit, İstanbul, 1987, s. 116-130.
- , "Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570-1650)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, sayı 35, 1992, s. 1-39.
- Favoreu, L., *La politique saisie par le droit*, Economica, Paris, 1988.
- Fazlıoğlu, A., "ÇATOM: A Model for Empowering Women in South- eastern Anatolia (Multi-Purpose Community Centres)", *Kadın/Woman*, 2000, s. 21-43.
- Findley, C. V., *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton University Press, Princeton, 1980.
- , "Factional Rivalry in Ottoman Istanbul: The Fail of Pertev Paşa, 1837", *Journal of Turkish Studies*, cilt 10, 1986, s. 127-134.
- , *Ottoman Civil Officialdom. A Social History*, Princeton University Press, Princeton, 1989.
- , *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity: A History, 1789-2007*, Yale University Press, New Haven, 2010.
- Fortna, B., "Islamic Morality in Late Ottoman 'Secular' Schools", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 32, sayı 3, 2000, s. 369-393.
- , *Imperial Classroom. Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford University Press, Oxford, 2002.
- Foucault, M., "Nietzsche, la généalogie, la morale", *Hommage à Jean Hyppolite* içinde, Presses Universitaires de France, Paris, 1971, s. 145-172.
- , "Qu'est-ce que la critique? [Critique et Aufklärung]", *Bulletin de la Société française de philosophie* [27 Mayıs 1978 tarihli oturum], 84. yıl, sayı 2, 1990, s. 35-63.
- , *Dits et écrits III. 1976-1979*, D. Defert ve F. Ewald yönetiminde ve J. Lagrange'nin işbirliğiyle hazırlanan edisyon, Gallimard, Paris, 1994.
- , *"Il faut défendre la société". Cours au Collège de France, 1975-1976*, M. Bertani ve A. Fontana tarafından, F. Ewald ve A. Fontana'nın yönetiminde hazırlanan edisyon, Seuil, Paris, 1997.
- , *Sécurité, territoire, population. Cours au Collège de France. 1977-1978*, F. Ewald ve A. Fontana'nın yönetiminde, M. Senellart tarafından hazırlanan edisyon, Gallimard-Seuil, Paris, 2004.
- , *Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France. 1978-1979*, F. Ewald ve A. Fontana'nın yönetiminde, M. Senellart tarafından hazırlanan edisyon, Paris, Gallimard-Seuil, 2004.
- François, B., *Naissance d'une Constitution. La Ve République 1958-1962*, Presse de la FNSP, Paris, 1996.
- , "Le droit saisi par la politique", Lagroye, J. (der.), *La politisation* içinde, Belin, Paris, 2003, s. 373-386.
- Fraser, N., *Unruly Practices: Power, Discourse, and Gender in Contemporary Social Theory*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1989.
- Fuhrmann, M., "Vagrants, Prostitutes and Bosnians: Making and Unmaking European Supremacy in Ottoman Southeast Europe", Grandits, H., Clayer, N., Pichler, R. (der.), *Conflicting Loyalties in the Balkans: The Great Powers, the Ottoman Empire and Nation-Building* içinde, I. B.Tauris, Londra-New York, 2011, s. 15-45.
- Gaïti, B., "Les incertitudes des origines. Mai 58 et la Ve République", *Politix*, cilt 12, sayı 47, 1999, s. 27-62.
- Gap Action Plan 2008-2012, GAP, Ankara, 2008.
- Gauchet, M., "Changement de paradigme en sciences sociales?", *Le Débat*, sayı 50, 1988, s. 165-170.

- Gaxie, D., "Appréhensions du politique et mobilisations des expériences sociales", *Revue française de science politique*, cilt 52, sayı 2-3, 2002, s. 145-178.
- Gellner, E., "Kemalism", *Encounters with Nationalism* içinde, Oxford-Cambridge, Blackwell, 1994.
- Georgeon, F., "Des caractères arabes à l'alphabet latin: un pas vers l'Occident?", *Des Ottomans aux Turcs. Naissance d'une nation* içinde, Isis, Istanbul, 1995, s. 199-221.
- , "Les Foyers Turcs à l'époque kémaliste. 1923-1931", *Des Ottomans aux Turcs. Naissance d'une nation* içinde, Isis, Istanbul, 1995, s. 67-108.
- , "Les usages politiques du ramadan, de l'Empire ottoman à la République de Turquie", Adelhah, F., Georgeon, F. (der.), *Ramadan et politique* içinde, CNRS Éditions, Paris, 2000, s. 21-39.
- Georgeon, F., Copeaux, E. (der.), *Les Mots du politique de l'Empire ottoman à la Turquie kémaliste. Documents de travail*, Centre d'histoire du domaine turc, Paris, 1999.
- Georgeon, F., Adelhah, F. (der.), *Ramadan et Politique*, Centre national de la Recherche Scientifique Éditions, Paris, 2000.
- Gerber, H., *Ottoman Rule in Jerusalem, 1890-1914*, Klaus Schwarz, Berlin, 1985.
- Geschiere, P., Konings, P. (der.), *Itinéraires d'accumulation au Cameroun*, Karthala, Paris, 1993.
- Gibb, H., Bowen, H., *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*, Oxford University Press, Oxford, cilt 1, 1950, cilt 2, 1957.
- Ginzburg, C., "Signes, traces, pistes. Racines d'un paradigme de l'indice", çev. M. Aymard, *Le Débat*, sayı 6, 1980 [1979], s. 3-44.
- , *Il Filo e le tracce. Vero falso finto*, Feittrinelli, Milano, 2006.
- Girard, M., "Recompositions du monde artisanal et mutations urbaines au regard des mises en patrimoine et en tourisme au Maghreb et au Moyen- Orient (Fès, Istanbul, Alep)", doktora tezi, Université de Tours, 2010.
- Girard, R., *La violence et le sacré*, Pluriel, Paris, 2008 [1972].
- Gobin, C., "Le discours programmatique de l'Union européenne: d'une privatisation de l'économie à une privatisation du politique?", *Sciences de la Société*, sayı 55, 2002, s. 156-169.
- , *L'Europe syndicale. Entre désir et réalité, Essai sur le syndicalisme et la construction européenne à l'aube du XXIe siècle*, Labor, Brüksel, 1997.
- Goffman, E., *Encounters. Two Studies in the Sociology of Interaction*, Bobbs-Merrill, Indianapolis, 1966.
- , *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*, Anchor Books, Garden City, 1961.
- , "La 'distance au rôle' en salle d'opération", çev. Y. Winkin, *Actes de la recherche en sciences sociales*, sayı 143, 2002, s. 80-87.
- Gökacı, M. A., *İmam Hatipler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Goltz, C. Von Der, *The Nation in Arms*, Hugh Rees, Londra, 1906.
- Gourisse, B., "Participation électorale, pénétration de l'État et violence armée dans la crise politique turque de la seconde moitié des années 1970. Contribution à l'analyse des crises politiques longues", *Politix*, sayı 98, 2012, s. 171-193.
- , *La violence politique en Turquie (1975-1980). L'État en jeu*, Karthala, Paris, 2013.
- Gövsä, İ. A., *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, İstanbul, 1946.
- Gözaydın, İ., *Diyanet. Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Grabbe, H., "Europeanization Goes East: Power and Uncertainty in the Eu Accession Process", Featherstone, K., Radaelli, C. (der.), *The Politics of Europeanization* içinde, Oxford University Press, Oxford-New York, 2003, s. 303-331.
- Grafton, A., *Fausaires et critiques. Créativité et duplicité chez les érudits occidentaux*, çev. M.-G. Carlier, Les Belles Lettres, Paris, 1993 [1990].
- Grangaud, I., Michel, N. (der.), *L'identification, Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* dosyası, 127, 2010, <http://remmm.revues.org/6743> (erişim tarihi: 3 Nisan 2012).
- Granger, G., "À quoi servent les noms propres?", *Langages*, sayı 66, *Le Nom propre*, 1982, s. 21-36.
- Gresle, F., *Le service national*, Presses Universitaires de France, Paris, 1997.
- Groux, G., Mouriaux, R., Pernot, J.-M., "L'Européanisation du mouvement syndical, la Confédération Européenne des Syndicats", *Le Mouvement social*, cilt 1, sayı 162, 1993, s. 41- 68.

- Gupta, A., "Blurred Boundaries: The Discourse of Corruption, the Culture of Politics, and the Imagined State", *American Ethnologist*, cilt 22, sayı 2, 1995, s. 375-402.
- Gusfield, J. R., "Constructing the Ownership of Social Problems: Fun and Profit in the Welfare State", *Social Problems*, cilt 36, sayı 5, 1989, s. 431-441.
- Gülmez, M., "İşçi Sorunu ve Polis Mevzuatı: Fransa Örneği ve Polis Nizamı'nın 12nci Maddesi", *Amme İdaresi Dergisi*, cilt 17, sayı 1, 1984, s. 115-132.
- Güneş-Ayata, A., "Class and Clientelism in the Republican People's Party", Finkel, A., Sirman, N., (der.), *Turkish State, Turkish Society* içinde, Routledge, Londra, 1990, s. 159-183.
- Güngen, A. R., Erten, Ş., "Approaches of Şerif Mardin and Metin Heper on State and Civil Society in Turkey", *Journal of Historical Studies*, sayı 3, 2005, s. 1-14.
- Güngör, C., 27 Mayıs ve Partileşme Sorunu, Nurol Matbaası, Ankara, 1992.
- Günter, M., *The Kurdish Predicament in Iraq: A Political Analysis*, MacMillan, Londra, 1999.
- Güvenç, M., Oğuz, I., *Emlak Bankası 1926-1998*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.
- Haaken, J., Yragui, N., "Going Underground: Conflicted Perspectives on Domestic Violence Shelter Practices", *Feminism & Psychology*, cilt 13, sayı 1, 2003, s. 49-71.
- Haas, E., *The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces 1950-1957*, Stanford University Press, Stanford, 1958.
- Halpern, M., "Middle Eastern Armies and the New Middle Class", Johnson, J. (der.), *The Role of the Military in Underdeveloped Countries* içinde, Princeton University Press, Princeton, 1962, s. 277-315.
- Hamadeh, S., "Ottoman Expressions of Early Modernity and the 'Inevitable' Question of Westernization", *The Journal of the Society of Architectural Historians*, cilt 63, sayı 1, 2004, s. 32-51.
- Haman, P., "Patrons et milieux d'affaires français dans l'arène politique et électorale (XIXe-XXe siècles): quelle historiographie?", *Politix*, sayı 84, 2008, s. 35-59.
- Hamès, C., "Le sacrifice animal au regard des textes islamiques canoniques", *Archives de sciences sociales des religions*, sayı 101, 1998, s. 5-25.
- Hanioglu, M. Ş., *Atatürk, An Intellectual Biography*, Princeton University Press, Princeton-Oxford, 2011.
- Harootunian, H., "Postcoloniality's Unconscious/Area Studies' Desire", Miyoshi, M., Harootunian, H. D. (der.), *Learning Places. The Afterlives of Area Studies* içinde, Duke University Press, Durham-Londra, 2002, s. 150-174.
- Hassenteufel, P., "Les groupes d'intérêt dans l'action publique: l'État en interaction", *Pouvoirs*, sayı 74, 1995, s. 155-168.
- Hathaway, J., *The Politics of Households in Ottoman Egypt. The Rise of the Qazdağlıs*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- Heinich, N., *La fabrique du patrimoine. De la cathédrale à la petite cuillère*, Maison des Sciences de l'Homme "Ethnologie de la France", Paris, 2009.
- Heper, M., "Atatürk and the Civil Bureaucracy", Landau, J. M. (der.), *Atatürk and the Modernization of Turkey* içinde, Brill, Leyde, 1984, s. 89-97.
- , *The State Tradition in Turkey*, The Eothen Press, Beverley, 1985.
- , "The State, Religion and Pluralism: The Turkish Case in Comparative Perspective", *British Journal of Middle Eastern Studies*, cilt 18, sayı 1, 1991, s. 38-51.
- , "The 'Strong State' and Democracy: The Turkish Case in Comparative and Historical Perspective", Eisenstadt, S. (der.), *Democracy and Modernity* içinde, E. J. Brill, Leyde, 1992, s. 142-164.
- , *İsmet İnönü. The Making of a Turkish Statesman*, Brill, Leyde, 1998.
- Hermet, G., "Un régime à pluralisme limité? À propos de la gouvernance démocratique", *Revue française de science politique*, cilt 54, sayı 1, 2004, s. 159-178.
- Hermet G. ve diğ., *Dictionnaire de la science politique et des institutions politiques*, 6. baskı, A. Colin, Paris, 2005.
- Heyd, U., *Language Reform in Modern Turkey*, Israel Oriental Society, Kudüs, 1954.
- , "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", U. Heyd (der.), *Studies in Islamic History and Civilization* içinde, Magnes Press, Kudüs, 1961, s. 63-96.
- Hiatt, A., *The Making of Medieval Forgeries. False Documents in Fifteenth-Century England*, British Library-University of Toronto Press, Londra-Buffalo, 2004.

- Hibou, B., "Retrait ou redéploiement de l'Etat?", *Critique internationale* cilt 1, sayı 1, 1998, s. 151-168.
- , (der.), *La privatisation des États*, Karthala, Paris, 1999.
- , "Le partenariat en réanimation bureaucratique", *Critique internationale*, cilt 1, sayı 18, 2003, s. 117-128.
- , *La force de l'obéissance. Economie politique de la répression en Tunisie*, La Découverte, Paris, 2006.
- , "'Nous ne prendrons jamais le maquis'. Entrepreneurs et politique en Tunisie", *Politix*, cilt 4, sayı 84, 2008, s. 115-141.
- , *Anatomie politique de la domination*, La Découverte, Paris, 2011.
- Hippler, T., *Soldats et citoyens. Naissance du service militaire en France et en Prusse*, Presses Universitaires de France, Paris, 2006.
- Hirschman, A. O., *Défection et prise de parole. Théorie et applications*, Fayard, Paris, 1995.
- Hobsbawm, E., Ranger, T. (der.), *L'invention de la tradition*, çev. C. Vivier, Éditions Amsterdam, Paris, 2006 [1983].
- Hoggart, R., *La culture du pauvre*, Éditions de Minuit, Paris, 1970 [1957].
- Horasan, A. H., "İstanbul Mahalle Muhtarlarının Çağdaş Demokrasi Anlayışı", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 1992.
- Hourani, A., "The Changing Face of the Fertile Crescent in the XVIIIth Century", *Studia Islamica*, 8, 1957, s. 89-122.
- , "Ottoman Reforms and the Politics of Notables", Polk, W. R., Chambers, R. L. (der.), *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century* içinde, The University of Chicago Press, Chicago-Londra, 1968, s. 41-68.
- , *Arabic Thought in the Liberal Age*, Oxford University Press, Oxford, 1983 [1962].
- , "How Should We Write the History of the Middle East?", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 23, 1991, s. 125-136.
- Husband, W. B., "Godless Communists": *Atheism and Society in Soviet Russia, 1917-1932*, Northern Illinois University Press, DeKalb, 2000.
- Ibn Khaldûn, *Discours sur l'histoire universelle*, çev. V. Monteil, Sindbad-Actes Sud-UNESCO, Arles-Pa-
ris, 1997.
- İlıcak, N., *27 Mayıs Yargılanıyor*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1975.
- Irwin, R., "Les vrais discours de l'orientalisme", Pouillon, F., Vatin, J.-C. (der.), *Après l'orientalisme. L'Orient créé par l'Orient* içinde, IISMM-Karthala, Paris, 2011, s. 39-51.
- İsrâîl, L., Gâiti, B., "Sur l'engagement du droit dans la construction des causes", *Politix*, cilt 16, sayı 62, 2003, s. 17-30.
- Itzkowitz, N., "Mehmed Raghîb Pasha: The Making of an Ottoman Grand Vizir", yayımlanmamış dok-
tora tezi, Princeton University, 1959.
- Imer, K., *Türkiye'de Dil Planlaması: Türk Dil Devrimi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000.
- İnalçık, H., "The Nature of Traditional Society. Turkey", Ward, R. E., Rustow, D. A. (der.), *Political Modernization in Japan and Turkey* içinde, Princeton University Press, Princeton, 1964, s. 42-63.
- , *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, Weidenfeld and Nicholson, Londra, 1973.
- Insel, A., "'Cet État n'est pas sans propriétaires!' Forces prétoriennes et autoritarisme en Turquie", Dabène, O., Geisser, V., Massardier, G. (der.), *Autoritarismes démocratiques et démocraties autoritaires au XXe siècle* içinde, La Découverte, Paris, 2008, s. 133-153.
- İpekçi, A., *İhtilalin İcyüzü*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1965.
- İrem, N., "Turkish Conservative Modernism: Birth of a Nationalist Quest for Cultural Renewal", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 34, 2002, s. 87-112.
- Jacob, X., *L'enseignement religieux dans la Turquie moderne*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1982.
- Jacquot, S., Woll, C. (der.), *Les usages de l'Europe: acteurs et transformations européennes*, L'Harmattan, Paris, 2004.
- Jameson, F., *L'inconscient politique. Le récit comme acte socialement symbolique*, çev. N. Vieillescazes, Questions Théoriques, Paris, 2012 [1981].
- Jungen, C., "Archiver au Moyen-Orient" [l'Agence nationale de la recherche'e bağlı ARCHIMO projesi-
nin detaylı sunumu], 2007.

- Jungen, C., Sfeir, J. (der.), *Archiver au Moyen-Orient*, Karthala, Paris, 2012.
- Kabakçı, E., "Sauver l'Empire: modernisation, positivisme et formation de la culture politique des Jeunes Turcs (1895-1908)", doktora tezi, Université de Paris 1, Sorbonne, 2006.
- Kafadar, O., "Türkiye'de Felsefecilerin İlk Örgütü. Türk Felsefe Cemiyeti (1928-1929)", *Tarih ve Toplum*, sayı 189, 1999, s. 45-50.
- Kafka, B., *Le démon de l'écriture. Pouvoirs et limites de la paperasse*, çev. J. Hansen, Zones sensibles, Brüksel, 2013.
- Kalfa, C., "1933 Yılı: Planlamada Sümerbank Modeline Geçiş", Güler, B. A. (der.), *Açıklamalı Yönetim Zamanizini. 1929-1939 içinde*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2007, s. 413-519.
- Kara, I., "Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, 2000, s. 29-55.
- , (ed.), *Kutuz Hoca'nın Hatıraları. Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2000.
- , "Türkiye'de İslâm İlahiyatı", <http://www.konrad.org.tr/Cok%20dinli%20yasam%20tr/kara.pdf> (erişim tarihi: 20 Haziran 2013).
- Karaçavuş, A., "Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri", doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
- Karal, E. Z., "Obstacles rencontrés pendant le mouvement de modernisation de l'Empire ottoman", Baqué-Grammont, J.-L., Dumont, P. (der.), *Economie et sociétés dans l'Empire Ottoman (fin XVIIIe-début du XXe siècle)* içinde, Centre national de la Recherche Scientifique, Paris, 1983, s. 11-12.
- Karaomerlioglu, A., *Orada Bir Köy Var Uzakta. Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Karpaz, K. H., "Society, Economics, and Politics in Contemporary Turkey", *World Politics*, cilt 17, sayı 1, 1964, s. 50-74.
- , "The Military and Politics in Turkey, 1960-64: A Socio-Cultural Analysis of a Revolution", *The American Historical Review*, cilt 75, sayı 6, 1970, s. 1654-1683.
- , "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 3, 1972, s. 243-281.
- , "İfta and Kaza: The İlimiye State and Modernism in Turkey, 1820-1960", Imber, C., Kiyotaki, K. (der.), *Frontiers of the Ottoman Studies: State Province and the West* içinde, cilt 1, I.B. Tauris, Londra-New York, 2005, s. 25-42.
- Karpik, L., *Les avocats. Entre l'État, le public, le marché. XIIIe-XXe siècle*, Gallimard, Paris, 1995.
- Kasaba, R., "A Time and a Place for the Nonstate: Social Change in the Ottoman Empire during the Long Nineteenth Century", Migdal, J. S. ve diğ., *State, Power and Social Forces: Domination and Transformation in the Third World* içinde, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, s. 207-230.
- Kâşgarlı M., *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, çev. B. Atalay, I ve III, Alâeddin Kırâlı Basım Evi, İstanbul, 1939-1941.
- Kaya, S., "La fabrique du 'soldat-citoyen' à travers la conscription en Turquie", *European Journal of Turkish Studies*, 8, 2008, <http://ejts.revues.org/index2922.html> (erişim tarihi: 26 Kasım 2012).
- , "Le retour des conscrits, vecteur de construction d'un régime de sécurité nationale?", Duclos, N. (der.), *L'Adieu aux armes? Parcours d'anciens combattants* içinde, Karthala, Paris, 2010, s. 41-81.
- , "Conscription et patriotisme: le cas de l'armée turque", *Critique internationale*, sayı 58, 2013, s. 35-51.
- Kayalı, H., *Arabs and Young Turks, Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, University of California Press, Berkeley, 1997.
- Kazancigil, A., Özbudun, E., *Atatürk: Founder of a Modern State*, C. Hurst and Company, Londra, 1981.
- Kelekian, D., *Dictionnaire turc-français*, Mihran, Konstantinopolis, 1911.
- Khilnani, S., "La 'société civile', une résurgence", *Critique internationale*, cilt 1, sayı 10, 2001, s. 38-50.
- Khouri, P. S., "The Urban Notables Paradigm Revisited", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, sayı 55-56, 1990, s. 215-228.
- Kili, S., *Turkish Constitutional Developments and Assembly Debates on the Constitutions of 1924 and 1961*, Robert College Research Center, İstanbul, 1971.
- , (der.), *27 Mayıs 1960 Devrimi, Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998.

- Klein, J., *The Margins of Empire. Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford University Press, Stanford, 2011.
- Koç, Y., *Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri*, TÜRK-İŞ Eğitim Yayınları, 66, Ankara, 2001.
- Koçak, K., "Milliyetçiliğin bir av sahası: futbol", *Cogito*, sayı 63, 2010.
- Kocka, J., *Histoire d'un groupe social: les employés en Allemagne, 1850-1980*, çev. G. Gabert, EHESS, Paris, 1989 [1981].
- Kodaman, B., *Les ambassades de Moustapha Rechid Pacha à Paris*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Korkmaz, Z., *Türk Dilinin Tariht Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi*, AÜDTCF Yayınları, Ankara, 1995.
- Korkut, U., Eslen-Ziya, H., "The Impact of Conservative Discourses in Family Policies, Population Politics, and Gender Rights in Poland and Turkey", *Social Politics*, cilt 18, sayı 3, 2011, s. 387-418.
- Krebs, R. R., "A School for the Nation? How Military Service Does Not Build Nations, and How it Might", *International Security*, cilt 28, sayı 4, 2004, s. 85-124.
- Kuran, E., *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Siyasal Faaliyetleri, 1793-1821*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1968.
- Kuyucu T., "Bir Mülkiyet Transferi Aracı Olarak TOKİ ve Kentsel Dönüşüm Projeleri", *İstanbul Sempozyumu. 15-16 Ekim 2010*, Garanti Bankası Araştırma Merkezi, İstanbul, 2011, s. 122-134.
- Kuyucu, T., Ünsal, Ö., "'Urban Transformation' as State-Led Property Transfer: An Analysis of Two Cases of Urban Renewal in İstanbul", *Urban Studies*, cilt 47, sayı 7, 2010, s. 1479-1499.
- Laborier, P., Trom, D. (der.), *Historicités de l'action publique*, Presses Universitaires de France, Paris, 2003.
- Lacan, J., "Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je telle qu'elle nous est révélée dans l'expérience psychanalytique", *Écrits* içinde, Seuil, Paris, 1966, s. 93-101.
- Lacroix, B., "Les fonctions symboliques des constitutions: bilan et perspectives", Seurin, J.-L. (der.), *Le constitutionnalisme aujourd'hui* içinde, Economica, Paris, 1984.
- , "Ordre politique et ordre social. Objectivisme, objectivation et analyse politique", Grawitz, M., Le-ca, J. (der.), *Traité de science politique* içinde, cilt 1, Presses Universitaires de France, Paris, 1985, s. 469-565.
- Lacroix, B., Lagroye, J. (der.), *Le Président de la République. Usages et genèses d'une institution*, PFNSP, Paris, 1992.
- Lafi, N., "Petitions and Accomodating Urban Change in the Ottoman Empire", Özdalga, E., Özervarlı, M. S., Tansug, F. (der.), *İstanbul as seen from a Distance. Centre and Provinces in the Ottoman Empire*, Swedish Research Institute, İstanbul, 2011, s. 73-82.
- Lagroye, J., "Les processus de politisation", Lagroye, J. (der.), *La politisation* içinde, Belin, Paris, 2003, s. 359-372.
- Lagroye, J., François, B., Sawicki, F., *Sociologie politique*, Presses de Sciences Po ve Dalloz, Paris, 2006.
- Lagroye, J., Offerlé, M., "Pour une sociologie des institutions", Lagroye, J., Offerlé, M. (der.), *Sociologie de l'institution* içinde, Belin, Paris, 2011, s. 11-29.
- Lahire, B., *L'homme pluriel: les ressorts de l'action*, Armand Colin-Nathan "Essais & Recherches", Paris, 2001.
- Lamprou, A., "Between Central State and Local Society. The People's Houses Institution and the Domestication of Reform in Turkey (1932-1951)", yayımlanmamış doktora tezi, Université de Leyde, 2009.
- Landau, J., "The First Turkish Language Congress", Fishman, J., *The Earliest Stage of Language Planning. The "First Congress" Phenomenon*, Mouton de Gruyter, Berlin-NewYork, 1993, s. 271-292.
- Lascoumes, P., Le Galès, P. (der.), *Gouverner par les instruments*, Presses de Sciences Po, Paris, 2004.
- Lascoumes, P., Simard, L., "Introduction. L'action publique au prisme de ses instruments", *Revue française de science politique*, cilt 61, sayı 12, 2011, s. 5-22.
- Le Bart, C., Lefebvre, R. (der.), *La proximité en politique. Usages, rhétoriques, pratiques*, Presses universitaires de Rennes, Rennes, 2005.
- Lecomte, J.-P., *Représentations et réalités sociales du service militaire dans la société française (1868-2001)*, yayımlanmamış doktora tezi, Institut d'études politiques de Paris, 2001.
- Lefort, C., "Société "sans histoire" et historicité", *Les Formes de l'histoire. Essais d'anthropologie politique* içinde, Gallimard, Paris, 1978 [1952], s. 30-48.

- Lepetit, B., *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*, Albin Michel, Paris, 1995.
- Le Renard, A., "Pauvreté et charité en Arabie saoudite: la famille royale, le secteur privé et l'État providence", *Critique internationale*, cilt 4, sayı 41, 2008, s. 137-156.
- Le Roy Ladurie, E., *Les paysans du Languedoc*, Flammarion, Paris, 1969.
- Levend, A. S., *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, TDK, Ankara, 1972.
- Lévi-Strauss, C., "L'efficacité symbolique", *Anthropologie structurale* içinde, Plon, Paris, 1958, s. 205-226.
- Lévy-Aksu, N., *Ordre et désordres dans l'Istanbul ottomane (1879-1909)*, Karthala, Paris, 2012.
- Lewerentz, A., "Les premières années de la Société berlinoise d'anthropologie, d'ethnologie et de pré-histoire et son intégration dans le paysage scientifique berlinois", Trautmann-Waller, C. (der.), *Quand Berlin pensait les peuples. Anthropologie, ethnologie et psychologie (1850- 1890)* içinde, CNRS Éditions, Paris, 2004, s. 41-57.
- Lewis, B., *İslam et laïcité*, çev. P. Delamare, Fayard, Paris, 1988 [1961].
- Lewis, G., *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*, Oxford University Press, Oxford, 1999.
- Linton, R., *Le fondement culturel de la personnalité*, çev. A. Lyotard-May, Dunod, Paris, 1977 [1945].
- Lipsky, M., *Street-Level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Services*, Russell Sage Foundation, New York, 1980.
- Lochak, D. (der.), *Les usages sociaux du droit*, Presses Universitaires de France, Paris, 1989.
- Lopez, L., "L'application de la loi hors les tribunaux: les gendarmes et les policiers, *leges animatae* de la République (1870-1914)?" , Garnot, B. (der.), *Normes juridiques et pratiques judiciaires du Moyen Âge à l'époque contemporaine* içinde, EUD, Dijon, 2007, s. 285-294.
- , "Magistrats, policiers et gendarmes en France à la Belle Époque: enquête sur les relations entre les acteurs de l'enquête de police judiciaire", Farcy, J.-C., Kalifa, D., Luc, J.-N., *L'enquête judiciaire en Europe au XIXe siècle* içinde, Créaphis, Paris, 2007, s. 127-136.
- Lordon, F., *L'intérêt souverain*, La Découverte, Paris, 2011.
- Lovell, J. P., Stiehm, J. H., "Military Service and the Political Socialization", Sigel, R. S. (der.), *Political Learning in Adulthood: A Source-book of Theory and Research* içinde, University of Chicago Press, 1989, s. 172-202.
- Maffi, I., "La patrimonialisation en Jordanie. D'une pratique coloniale, à un instrument d'expression démocratique", *Socio-anthropologie*, sayı 19, 2006, s. 47-69.
- Maitre, J., *L'autobiographie d'un paranaïque. L'abbé Berry (1878-1947) et le roman de Billy Introibo* (ön-söz, Pierre Bourdieu ile söyleşi), Economica, Paris, 1994.
- Mallet, L., "Le tourisme en Turquie: de la manne financière aux changements de mentalités", *Hérodote*, sayı 127, 2007, s. 89-102.
- Marchal, R., "Les frontières de la paix et de la guerre", *Politix*, cilt 15, sayı 58, 2002, s. 39-59.
- Marcou, J., "L'expérience constitutionnelle turque", *Revue du droit public et de la science politique en France et à l'étranger*, sayı 2, 1996, s. 426- 462.
- Mardin, Ş., *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton University Press, New Jersey, Princeton, 1962.
- , "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, cilt 11, sayı 3, 1969, s. 258-281.
- , "Center-Periphery Relations: A Key To Turkish Politics?" , *Daedalus*, sayı 102, 1973, s. 169-190.
- , "Super Westernization in Urban Life in the Ottoman Empire in the Last Quarter of the Nineteenth Century", Benedict, P. ve diğ. (der.), *Turkey: Geographic and Political Perspectives* içinde, Brill, Leyde, 1974, s. 403-446.
- , *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi*, State University Press of New York, Albany, 1989.
- Marin, L., *Sémiotique de la Passion. Topiques et figures*, Aubier-Montaigne/Éditions du Cerf/Delachaux et Niestlé, Paris, 1971.
- Martin, D.-C., "À la quête des OPNI [objets politiques non identifiés]. Comment traiter l'invention du politique?", *Revue française de science politique*, cilt 39, 1989, sayı 6, s. 793-815.

- Massicard, É., "L'organisation des rapports entre État et religion en Turquie", *Cahiers de la recherche sur les droits fondamentaux*, sayı 4, 2005, s. 119-128.
- , "Gangs in Uniform' in Turkey: Politics at the Articulation between Security Institutions and the Criminal World", Briquet, J.-L., Favarel-Garrigues, G. (der.), *Organized Crime and States. The Hidden Face of Politics* içinde, Palgrave Macmillan, 2010, s. 41-71.
- , "Régionalisme impossible, régionalisation improbable: la gestion territoriale en Turquie à l'heure du rapprochement avec l'Union européenne", *Revue d'Études Comparatives Est-Ouest*, cilt 39, sayı 3, 2008, s. 171-203.
- , "Post-hérité. Un retour du patronyme en Turquie contemporaine?", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, cilt 60, sayı 2, 2013, s. 87-104.
- Massicard, É. ve dig., "Ordonner et transiger: modalités de gouvernement et d'administration en Turquie et dans l'Empire ottoman, du XIXe siècle à nos jours" [l'Agence nationale de la recherche'e bağlı TRANSTUR projesinin detaylı sunumu], 2008, <http://cetobac.ehess.fr/docannexe.php?id=382> (erişim tarihi: 26 Mayıs 2011).
- Mathieu, L., "Repères pour une sociologie des croisades morales", *Déviance et Société*, cilt 29, sayı 1, 2005, s. 3-12.
- McPherson, E., "Political History and Embodied Identity. Discourse in the Turkish Call to Prayer", *Music & Politics*, cilt 5, sayı 1, 2011, s. 1-20.
- Meeker, M. E., *A Nation of Empire. The Ottoman Legacy of Turkish Modernity*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles, 2002.
- Ménage, V. L., "The Mission of an Ottoman Secret Agent in France in 1486", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, sayı 3-4, 1965, s. 112-132.
- Messiant, C., "La fondation Eduardo Dos Santos", *Politique africaine*, sayı 73, 1999, s. 82-102.
- Metinsoy, M., "Fragile Hegemony, Flexible Authoritarianism, and Governing from Below: Politicians' Reports in Early Republican Turkey", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 43, sayı 4, 2011, s. 699-719.
- Michel, H., "La 'société civile' dans la 'gouvernance européenne'. Eléments pour une sociologie d'une catégorie politique", *Actes de la recherche en sciences sociales*, sayı 166-167, 2007, s. 30-37.
- , "Société civile ou peuple européen? L'Union européenne à la recherche d'une légitimité politique", *Savoir/Agir*, sayı 7, 2009, s. 33-41.
- Michel, H., Robert, C. (der.), *La fabrique des "Européens". Processus de socialisation et construction européenne*, Presses universitaires de Strasbourg, Strasbourg, 2010.
- Migdal, J. S., *Strong Societies and Weak States*, Princeton University Press, Princeton, 1988.
- , "The State in Society: An Approach to Struggles for Domination", Migdal, J. S., Kohli, A., Shue, V. (der.), *State Power and Social Forces. Domination and Transformation in the Third World* içinde, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, s. 7-34.
- Migdal, J. S., Kohli, A., Shue, V. (der.), *State Power and Social Forces: Domination and Transformation in the Third World*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
- Miller, R. A., *Legislating Authority: Sin and Crime in the Ottoman Empire and Turkey*, Routledge, New York, 2005.
- Millingen, F. (Osman-Seyfi-Bey), *La Turquie sous le règne d'Abdul-Aziz*, Paris, 1968.
- Mitchell, T., "The Limits of the State", *American Political Science Review*, cilt 85, sayı 1, 1991, s. 77-96.
- Mithat, A., *Esrar-ı Cinayat*, Emre Yayınları, İstanbul, 2005 [1883].
- Mittelstrass, J. (der.), *Enzyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie*, J. B. Metzler, Stuttgart/Weimar, 1995.
- Moore, S. T., "The Theory of Street-Level Bureaucracy: A Positive Critique", *Administration and Society*, cilt 19, sayı 1, 1987, s. 74-94.
- Moreau, O., "Les ressources scientifiques de l'Occident au service de la modernisation de l'armée ottomane (fin XIXe-début XXe siècle)", *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée*, sayı 101-102, 2003, s. 51-67.
- Morsy, M. (der.), *Khayr ed-Din: essai sur les réformes nécessaires aux États musulmans*, Edisud, Aix-en-Provence, 1987.

- Mosse, G., "Nationalism and Respectability: Normal and Abnormal Sexuality in the Nineteenth Century", *Journal of Contemporary History*, cilt 17, sayı 2, *Sexuality in History*, 1982, s. 221-246.
- , *Nationalism and Sexuality: Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe*, Howard Fertig, New York, 1985.
- Mutaf, A., "Amicable Settlement in Ottoman Law: Sulh System", *Turcica*, cilt 36, 2004, s. 125-140.
- Navaro-Yashin, Y., "Uses and Abuses of 'State and Civil Society in Contemporary Turkey'", *New Perspectives on Turkey*, cilt 18, 1998, s. 1-22.
- , *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*, Princeton University Press, Princeton ve Oxford, 2002.
- , "Affect in the Civil Service: A Study of a Modern State-System", *Postcolonial Studies*, cilt 9, sayı 3, 2006, s. 281-294.
- , "Make-Believe Papers, Legal Forms, and the Counterfeit: Affective Interactions Between Documents and People in Britain and Cyprus", *Anthropological Theory*, cilt 7, sayı 1, 2007, s. 79-96.
- Navez-Bouchanine, F., "Prise en compte des dimensions sociales", Daniele Pini (der.), *Patrimoine et développement durable dans les villes historiques du Maghreb: enjeux, diagnostics et recommandations* içinde, UNESCO, Rabat, 2004, s. 45-65.
- Nay, O., Smith, A., "Les intermédiaires en politique. Médiation et jeux d'institutions", Nay, O., Smith, A. (der.), *Le gouvernement du compromis. Courtiers et généralistes dans l'action publique* içinde, Economica, Paris, 2002, s. 47-86.
- Nazım Paşa, H., *Hatıralarım: Ermeni Olaylarının İç Yüzü*, Selis, İstanbul, 2004.
- Nesin, A., *Yaşar Ne Yaşar Ne Yaşamaz*, Nesin Yayınevi, İstanbul, 2011 [1977].
- Nichanian, M., *La perversion historiographique. Une réflexion arménienne*, Lignes & Manifestes, Paris, 2006.
- Nicolas, M., *Traditions populaires turques. Les naissances*, Publications orientalistes de France, Paris, 1972.
- Noiriel, G., "Pour une approche subjectiviste du social", *Annales. Histoire, sciences sociales*, cilt 44, sayı 6, *Histoire et sciences sociales: un tournant critique*, 1989, s. 1435-1459.
- , *État, nation et immigration. Vers une histoire du pouvoir*, Paris, Gallimard, 2005.
- , (der.), *L'identification, genèse d'un travail d'État*, Belin, Paris, 2007.
- Öcal, M., "İmam ve Hatip Mektepleri, Mezunlarından Bazıları ile Yapılan Mülakatlar ve Şehadetname Örnekleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 12, sayı 2, 2003, s. 51-101.
- , "Türkiye'de Kur'an Eğitim ve Öğretiminde Görülen Gelişmeler ve Bir İcâzetname Örneği", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 13, sayı 2, 2004, s. 81-140.
- Offerlé, M. (der.), *La profession politique, XIXe-XXe siècles*, Belin, Paris, 1999.
- Okyar, O., "A New Look at the Recent Political Social and Economic Historiography of the Tanzimat", Bacqué-Grammont, J.-L., Dumont, P. (der.), *Economie et sociétés dans l'Empire Ottoman (fin XVIIIe-début du XXe siècle)* içinde, CNRS, Paris, 1983, s. 33-45.
- Öngün, E., "L'effet 'retour' des stratégies de contournement transnational. La modification de l'agenda et du répertoire d'action du syndicat KESK", Dorronsoro, G. (der.), *La Turquie contexte, mobilisations sociales et régime sécuritaire* içinde, CNRS, Paris, 2005, s. 183-201.
- , "Action collective transnationale et contraintes de l'espace national. Enquête sur les formes de l'engagement en Turquie dans le contexte de l'eupéanisation", doktora tezi, Institut d'Études Politiques, d'Aix-en-Provence, 2008.
- Onuş, S., *Parola: İnkılap: 27 Mayıs'ı Yapanlar Anlatıyor*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.
- Orkun, H. N., *Eski Türk Yazıtları, I ve II*; Devlet Basım Evi, İstanbul, 1936 ve 1938; *III ve IV: Alâeddin Kırıl Basım Evi*, İstanbul, 1940 ve 1941.
- Ortaylı, İ., *Tanzimat'dan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yayınları, İstanbul, 1985.
- , *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000 (tekrar baskı).
- Oruç, Y., *Atatürk'ün "Fikir Fedaisi" Dr. Reşit Galip*, Güner Yayınları, İstanbul, 2007.
- Özbek, M. A., "Tabii Bir Okul: Sıra Gecesi", *Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi*, 7, 2010, s. 11-14.

- Özbek, N., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşrûtiyet 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Özbudun, E., *Social Change and Political Participation in Turkey*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1976.
- , "Turkey: The Politics of Clientelism", Eisenstadt, S., Lemarchand, R. (der.), *Political Clientelism, Patronage and Development* içinde, Sage, Beverly Hills, 1981, s. 249-268.
- Özdalga, E., "Education in the Name of 'Order and Progress'. Reflections on the Recent Eight Year Obligatory School Reform in Turkey", *The Muslim World*, cilt LXXXIX, sayı 3-4, 1999, s. 414-438.
- , "Transformation of Sufi-Based Communities in Modern Turkey. The Nakşibendis, the Nurus, and the Gülen Community", Kerslake, C., Öktem, K., Robins, P. (der.), *Turkey's Engagement with Modernity. Conflict and Change in the Twentieth Century* içinde, Palgrave Macmillan, Londra, 2010, s. 69-91.
- Özden, P. P., "Sosyal Politika Bağlamında Türkiye'de Sosyal Konut Kavramına Bir Bakış", *Ölçü*, sayı 7, 2010, s. 111-116.
- Özden, P. P. ve diğ., *İstanbul Buluşmaları, "Kriz ve İstanbul"*, TMMOB Şehir Plancıları Odası, İstanbul, 2010.
- Özel, D., *Politiques urbaines et patrimonialisation: quelle représentation de l'héritage architectural? L'exemple de la péninsule historique Eminönü-Fatih*, hazırlık raporu, Observatoire urbain d'Istanbul, İstanbul, 2004.
- Özel, S., *Besim Atalay*, TDK, Ankara, 1983.
- Özman, A., "Law, Ideology and Modernization in Turkey: Kemalist Legal Reforms in Perspective", *Social and Legal Studies*, cilt 19, sayı 1, 2010, s. 67-84.
- Özok-Gündoğan, N., "'Social Development' as a Governmental Strategy in the Southeast Anatolia Project in the 1990s", *New Perspectives on Turkey*, sayı 32, 2005, s. 83-111.
- Palabıyık, H., Atak, Ş., "İzmir Büyükşehir Bütününde Mahalle Yönetimleri Profili", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 2, sayı 3, 2000, s. 150-168.
- Pamuk, Ş., "Political Economy of Industrialization in Turkey", *MERIP Reports*, sayı 93, Ocak 1981, s. 26-30.
- Parla, T., Davison, A., "Secularism and Laicism in Turkey", Jakobsen, J. R., Pellegrini, A. (der.), *Secularisms* içinde, Duke University Press, Durham-Londra, 2008, s. 58-75.
- , *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey: Progress or Order?*, Syracuse University Press, Syracuse, 2004.
- Passeron, J.-C., *Le raisonnement sociologique. Un espace non poppérien de l'argumentation*, Albin Michel, Paris, 2006 [1991].
- Penpecioglu, M., "Yapılı Çevre Üretimi, Devlet ve Büyük Ölçekli Projeler", *Birikim*, sayı 270, 2011, s. 65-67.
- Pernot, J.-M., "Une Université européenne du syndicalisme. L'Europe des syndicats", *Politix*, sayı 43, 1998, s. 53-78.
- Pérouse, J.-F., "La muraille terrestre d'Istanbul ou l'impossible mémoire urbaine", *Rives nord-méditerranéennes*, sayı 16, 2003, s. 7-44, <http://rives.revues.org/434> (erişim tarihi: 23 Aralık 2013).
- , *La Turquie en marche. Les grandes mutations depuis 1980*, Éditions de La Martinière, Paris, 2004.
- , "Varoşlarda Devlet Var mı Yok mu? İsabetli bir Sorunsal", *Toplum-Bilim*, sayı 26, 2011, *Banliyô özel sayısı*, s. 83-86.
- Pérouse, J.-F., Bischoff, D., "La question des barrages et du GAP dans le Sud-Est anatolien: patrimoines en danger?", *Les dossiers de l'IFEA, série patrimoines au présent*, sayı 3, 2003.
- Petrov, M., "Everyday Forms of Compliance: Subaltern Commentaries on Ottoman Reform, 1864-1868", *Comparative Studies in Society and History*, cilt 46, sayı 4, 2004, s. 730-759.
- Pierce, L., *Morality Tales. Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*, University of California Press, Berkeley, 2003.
- Pinson, G., "Le projet urbain comme instrument d'action publique", Lascoumes, P., Le Galès, P. (der.), *Gouverner par les instruments* içinde, Presses de Sciences Po, Paris, 2004, s. 199-233.
- Pinto, L., "Expérience vécue et exigence scientifique d'objectivité", Champagne, P. ve diğ., *Initiation à la pratique sociologique* içinde, Dunod, Paris, 1999, s. 6-52.

- Pleck, E., *Domestic Tyranny: The Making of American Social Policy against Familial Violence from Colonial Times to the Present*, University of Illinois Press, Urbana ve Chicago, 2004.
- Poirmeur, Y., Rosenberg, D., "La doctrine constitutionnelle et le constitutionnalisme français", Lochak, D. (der.), *Les usages sociaux du droit içinde*, Presses Universitaires de France, Paris, 1989, s. 230-251.
- Poulot, D., "Histoire de la raison patrimoniale en Europe, XVIIIe- XXIe siècles", 2004, <http://www.iiac.cnrs.fr/lahic/article26.html> (erişim tarihi: 10 Ocak 2013).
- , "De la raison patrimoniale aux mondes du patrimoine", *Socio-anthropologie*, sayı 19, 2006, s. 3-16, <http://socio-anthropologie.revues.org/index753.html> (erişim tarihi: 20 Haziran 2013).
- Proudhon, P.-J., *Idée générale de la révolution au XIXe siècle (Choix d'études sur la pratique révolutionnaire et industrielle)*, Garnier, Paris, 1851 [1848].
- Pye, L.-P., "Armies in the Process of Political Modernization", Johnson, J. (der.), *The Role of the Military in Underdeveloped Countries*, Princeton University Press, Princeton, 1962.
- Quataert, D., "The Age of Reforms, 1812-1914", Inalcık, H., Quataert, D. (der.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914 içinde*, cilt 2, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, s. 749-953.
- , *The Ottoman Empire, 1700-1922*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- , "Doing Subaltern Studies in Ottoman History", *IJMES*, cilt 40, sayı 3, 2008, s. 379-381.
- Radaelli, C., "The Domestic Impact of European Union Public Policy: Notes on Concepts, Methods, and the Challenge of Empirical Research", *Politique européenne*, cilt 1, sayı 5, 2002, s. 105-136.
- Rancière, J., *Les noms de l'histoire. Essai de poétique du savoir*, Seuil, Paris, 1992.
- , "Les mots de l'histoire du cinéma" [entretien avec Antoine de Baecque], *Cahiers du cinéma*, sayı 496, 1995, s. 48-54.
- Redhouse, J., *A Turkish and English Lexicon*, A.H. Boyajian, Istanbul, 1890.
- Reiner, R., *The Politics of the Police*, Harvester-Wheatsheaf, New York, 1992.
- Reinhard, W., *Geschichte der Staatsgewalt*, C. H. Beck, Münih, 1999.
- Reinkowski, M., "The State's Security and the Subjects' Prosperity: Notions of Order in Ottoman Bureaucratic Correspondence (19th Century)", Reinkowski, M., Karateke, H. (der.), *Legitimizing the Order. The Ottoman Rhetoric of State Power içinde*, E. J. Brill, Leyde-Boston, 2005, s. 195-212.
- Revue internationale de politique comparée*, cilt 2, sayı 9, *Société civile et démocratie, une vue du Sud*, 2002.
- Rezasohazy, R., *Sociologie des valeurs*, Armand Colin, Paris, 2006.
- Rhani, Z., "Les récits abrahamiques dans les traditions judaïque et islamique", *Archives de sciences sociales des religions-Varia*, sayı 142, Nisan Haziran 2008, s. 27-46.
- Rifat, S., *Şarkın Masal Anaları*, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, Ankara, 1927.
- Robert, C., "Les transformations managériales des activités politiques", *Politix*, cilt 20, sayı 79, s. 7-23.
- Roche, D., *Le siècle des lumières en province. Académie et académiciens provinciaux, 1680-1789*, Éditions de Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, cilt 1, 1989 [1978].
- Roded, R., "Tradition and Change in the Late Ottoman Period: The Urban Notables of Damascus, Aleppo, Homs and Hama, 1876-1918", yayımlanmamış doktora tezi, University of Denver, 1984.
- Rodriguez, N. M., "Transcending Bureaucracy: Feminist Politics at a Shelter for Battered Women", *Gender and Society*, cilt 2, sayı 2, 1988, s. 214-227.
- Roos, L. L. Jr., Roos, N. P., *Managers of Modernization: Organizations and Elites in Turkey (1950-1969)*, Harvard University Press, Cambridge, 1971.
- Rowell, J., *Le totalitarisme au concret: les politiques du logement en RDA*, Paris, Economica, 2006.
- Rubin, A., *Ottoman Nizamiye Courts. Law and Modernity*, Palgrave-Macmillan, New York, 2011.
- Sadoğlu, H., *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Şakir, Z., *Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler*, cilt 2, Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul, 1943.
- Sallan-Gül, S., *Türkiye'de Kadın Sığınmaevleri: Erkek Şiddetinden Uzak Yaşama Açılan Kapılar mı?*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2011.
- Salzmann, A., *Tocqueville in the Ottoman Empire. Rival Paths to the Modern State*, Brill, Leyde-Boston, 2004.
- Sami, E., *Osmanlı'nın Sherlock Holmes'ü Amanvermez Avni'nin Serüvenleri*, Merkez Kitaplar, İstanbul, 2006 [1913].

- Sanchez Salgado, R., "La société civile européenne: les usages d'une fiction", *Raisons politiques*, cilt 4, sayı 44, 2011, s. 201-226.
- Sarıcan, B., *1930'lardan Günümüze Bursa'da Dinî Hayat, Düşünce Kitabevi, İstanbul, 2005 [2003].*
- Sauner-Nebioglu, M.-H., *Évolution des pratiques alimentaires en Turquie: analyse comparative*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1995.
- Scalbert Yücel, C., "The Invention of a Tradition: Diyarbakır's *Dengbej* Project", *European Journal of Turkish Studies*, 10, 2009, <http://ejts.revues.org/index4055.html> (erişim tarihi: 20 Haziran 2013).
- Schimmelfennig, F., Sedelmeier, U. (der.), *The Europeanisation of Central and Eastern Europe*, Cornell University Press, Ithaca, 2005.
- Schmid, D., "Introduction", *Politique étrangère*, sayı 1, 2010, s. 10-11.
- Schull, K., *Prisons in the Late Ottoman Empire: Microcosms of Modernity*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2013.
- Scott, J. C., *Seeing Like a State, How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, Yale University Press, New Haven, 1998.
- , *The Art of Not Being Overruled: An Anarchist History of Upland Southeast Asia*, Yale University Press, New Haven, CN/Londra, 2009.
- Sema, S., *Eski İstanbul'dan Hatıralar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994 [1956].
- Şeref, A., *Tarih Konuşmaları (Tarih Musahabeleri)*, Kavram Yayınları, İstanbul, 1978 (tekrar baskı).
- Şevran, S., "The Place of Neighborhood Administration in the Turkish Administrative System: The Case of Ankara", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2005.
- Seyidhanlıoğlu, M., *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ. 1838-1868*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.
- Sezer, T. D., "Dernek Kurma Özgürlüğünün İçeriği ve Gelişim Süreci Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 10, sayı 1, 2008, s. 1-58.
- Shaw, S., "Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth Century Ottoman Reformers", Polk, R., Chambers, R. L. (der.), *Beginnings of Modernization in the Middle East. The Nineteenth Century içinde*, The University of Chicago Press, Chicago-Londra, 1968, s. 29-39.
- , *Between Old and New. The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*, Harvard University Press, Cambridge, 1971.
- , "Sultan Abdülhamid II: Last Man of the Tanzimat", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)* 25-27 Aralık 1989 içinde, Milli Kütüphane Matbaası, Ankara, 1991, s. 179-197.
- Shaw, S., Kural Shaw, E., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, cilt 2, *Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press, Cambridge, 1977.
- Shissler, A. H., *Between Two Empires. Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey*, I. B. Tauris, Londra-New York, 2003.
- Siblot, Y., *Faire valoir ses droits au quotidien. Les services publics dans les quartiers populaires*, Presses de Sciences Po, Paris, 2006.
- Şimşek, S., *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi. Halkevleri 1932-1951*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2002.
- Sindjoun, L., *L'État ailleurs. Entre noyau dur et case vide*, Economica, Paris, 2002.
- Singer, A., "The Routine Conduct of Rural Administration", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihî Kongresi. Tebliğler. Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul 21-25 Ağustos 1989 içinde, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s. 663- 670.
- , *Charity in Islamic Society*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.
- Sirman, N., "Feminism in Turkey: A Short History", *New Perspectives on Turkey*, cilt 3, sayı 1, 1989, s. 1-34.
- , "Constituting the Modern Family as the Social in the Transition from Empire to Nation-State", Frangoudaki, A., Keyder, Ç. (der.), *Ways to Modernity in Greece and Turkey: Encounters with Europe, 1850-1950 içinde*, I. B. Tauris, Londra-New York, 2007, s. 176-190.
- , "Türkiye'de Feministlerin Şiddetle İlişkisi", *Amargi Feminist Dergi*, cilt 4, 2007, s. 15-17.
- Skilliter, S., "The Sultan's Messenger, Gabriel Defrens: An Ottoman Master-Spy of the Sixteenth Century", *Wiener Zeitschrift. für die Kunde des Morgenlandes*, cilt 68, 1976, s. 47-60.

- Skinner, Q., *Les fondements de la pensée politique moderne*, çev. J. Grossman ve J.-Y. Pouilloux, Albin Michel, Paris, 2001 [1978].
- SODES, *Tanıtım Kitabı*, DPT, Ankara, tarih belirtilmemiş.
- Somel, S. A., *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline*, Brill, Leyde, 2001.
- Sönmez M., "TOKİ ve Rant Dağıtım", <http://mustafasonmez.net/?p=657> (erişim tarihi: 16 Ekim 2013).
- Southeastern Anatolia Guide. A Panorama of Civilization*, Gaziantep Ticaret Odası, Gaziantep, 2007.
- Srinivasan, M., Davis, L. V., "A Shelter: An Organization Like Any Other?", *Affilia*, cilt 6, sayı 1, 1991, s. 38-57.
- Strauss, J., "Les voies de la transmission du savoir dans un milieu cosmopolite. Lettrés et savants à Istanbul au XIXe siècle (1830-1860)", Sanagustin, F. (der.), *Les intellectuels en Orient musulman, statut et fonction* içinde, IFAO, Kahire, 1998, s. 109-125.
- , "Literacy and the Development of the Primary and Secondary Educational System; the Role of the Alphabet and Language Reforms", Zürcher, E. J. (der.), *Philologiae Turcicae Fundamenta*, cilt 4, "Turkey in the Twentieth Century-La Turquie au vingtième siècle", Klaus Schwarz, Berlin, 2008, s. 479-516.
- Süslü, A., "Un aperçu sur les ambassadeurs ottomans et leurs *sefaretname*", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1981-82, cilt XIV, 1983, s. 233-260.
- Szurek, E., "Le recteur, le professeur et le *Büyük Önder*. La théorie de la Langue-Soleil sous l'œil de Jean Deny", *Turcica*, cilt 42, 2010, s. 279-303.
- , "Jean Deny. Rapport au recteur Charléty sur le 3e *kurultay* de la langue (1936)", *Turcica*, cilt 42, 2010, s. 305-328.
- , "Trans- Méta- et Post-. Pour un usage contrôlé de 'l'orientalisme intérieur'", Pouillon, F., Vatin, J.-C. (der.), *Après l'orientalisme. L'Orient créé par l'Orient* içinde, IISMM-Karthala, Paris, 2011, s. 53-60.
- , "Dil Bayramı. Une lecture somatique de la fête politique dans la Turquie du parti unique", Clayer, N., Kaynar, E. (der.), *Penser, agir et vivre dans l'Empire ottoman et en Turquie* içinde, Peeters, Louvain, 2013, s. 497- 523.
- , "Jean Deny, les Langues orientales, les Turks et la Turquie nouvelle: une histoire sociale et transnationale de la turcologie française", İşıksel, G., Szurek, E. (der.), *Turcs et Français. Histoire d'un croisement culturel 1860-1960*, Presses universitaires de Rennes, Rennes, 2013.
- , "Connaissez-vous la Théorie de la langue-soleil? Une histoire européenne du fantasme scientifique dans la Turquie des années 1930", Couto, D., Péquignot, S. (der.), *Les langues de la négociation* içinde, yayımlanacak.
- Tamdoğan, I., "Sulh and the 18th Century Ottoman Courts of Üsküdar and Adana", *Islamic Law and Society*, cilt 15, 2008, s. 55-83.
- , "La fille du meunier et l'épouse du gouverneur d'Adana", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, sayı 127, 2010, s. 143-155, <http://remmm.revues.org/6692> (erişim tarihi: 28 Mayıs 2012).
- Tan, N. (der.), *Kuruluşun 70. Yıl Dönümünde Türk Dil Kurumu*, TDK Yayınları, Ankara, 2001.
- Tanör, B., *İki Anayasa 1961 ve 1982*, Beta Basım, İstanbul, 1991.
- Tanpınar, A. H., *Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, cilt I, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayinevi, İstanbul, 1949.
- Teknik Yardım Hizmetleri (ÇEKÜL, WYG Int./IMC, Proje Yönetim A. Ş., Betaplan), *GAP Bölgesi'nde Kültürel Miras Geliştirme Programı*, Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu, GAP-BK1, tarih belirtilmemiş.
- Thiesse, A.-M., *La création des identités nationales. Europe XVIIIe-XXe siècle*, Seuil, Paris, 1999.
- Tilly, C., "Historical Analysis of Political Processes", Turner, J. H. (der.), *Handbook of Sociological Theory* içinde, Kluwer Academic-Plenum Publishers, New York, 2001, s. 567-588.
- Toprak, Z., *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*. Milli İktisat - Milli Burjuvazi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.
- , *Türkiye'de Milli İktisat*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.
- Torun, E., "II. Dünya Savaşı Yıllarında Laiklik Uygulamaları: Değişimin İlk İşaretleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 29-30, Mayıs-Kasım 2002, s. 143-158.
- Tunaya, T. Z., *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1952.

- Tunçay, M., *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması. 1923-1931*, Tarih Vakfı, İstanbul, 2005 [1981], s. 318-331.
- Türesay, O., "Étre intellectuel à la fin de l'Empire ottoman: Ebuzziya Tevfik (1849-1913) et son temps", doktora tezi, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 2008.
- Türk Belediyecilik Derneği/Konrad Adenauer Vakfı, *Mahalle Muhtarları ve Belediye İlişkileri*, Türk Belediyecilik Derneği, Ankara, 1998.
- Türk Dili Araştırma Kurumu, *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*, Devlet Basım Evi, İstanbul, 1935.
- , *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*, Devlet Basım Evi, İstanbul, 1935.
- Türker, O., "İstanbul Rum Edebiyat Derneği (1861-1923)", *Tarih ve Toplum*, sayı 175, Temmuz 1998, s. 4-9.
- Türkmen, B., "A Transformed Kemalist Islam or a New Islamic Civic Morality? A Study of 'Religious Culture and Morality' Textbooks in the Turkish High School Curricula", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, cilt 29, sayı 3, 2009, s. 381-397.
- Uçan Çubukçu, S., "Post-1980s Women's Movement in Turkey: A Challenge to Patriarchy", Berktaş, F. ve diğ. (der.), *The Position of Women in Turkey and in the European Union: Achievements, Problems, Prospects* içinde, KA-DER Press, İstanbul, 2004, s. 55-74.
- Unat, F. R., *Osmanlı Seyirleri ve Sefaretnameleri*, 3. baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.
- Unbehaun, H., *Klientelismus und Politische Partizipation in der Ländlichen Türkei. Der Kreis Datça 1923-1992*, Schriften des Deutschen Orient-Instituts, Hamburg, 1994.
- [Ünaydın], R. E., *Türk Dili Tetkik Cemiyeti Kurulduğundan İlk Kurultaya Kadar Hatıralar, Hatıralar IV, Bütün Eserleri*, c. V I, TTK Basım Evi, Ankara, 2002 [1933], s. 6-58.
- Üstel, F., *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004 [1997].
- , *Makbul Vatandaş'ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, 4. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009 [2004].
- Üyepazarcı, E., "Esrar-ı Cinayat", *Virgöl Dergisi*, sayı 10, 1998, s. 13-14.
- Veinstein, G., "Le patrimoine l'onneur de Panayote Benakis, Kocabaşı de Kalamata", *Journal of Turkish Studies*, cilt 11: Raiyyet Rüşümü, Essays presented to Halil İnalcık, 1987, s. 211-233.
- , "Sur les nâ'ib ottomans", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, sayı 25, 2001, s. 247-267.
- Verrier, B., "La formation à l'Europe des syndicalistes de la CFDT", Michel, H., *Lobbyistes et lobbying de l'Union européenne. Trajectoires, formations et pratiques des représentants d'intérêts* içinde, Presses Universitaires de Strasbourg, Strasbourg, 2005, s. 143-169.
- Veyne, P., *L'inventaire des différences. Leçon inaugurale au Collège de France*, Seuil, Paris, 1976.
- , *Le pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique*, Seuil, Paris, 1995.
- , *Tarih Nasıl Yazılır?*, çev. Nihan Özyıldırım, Metis, İstanbul, 2014 [1971].
- Visier, C., "À la recherche de la 'société civile internationale', le cas de la coopération gouvernementale en Méditerranée", *Politiques et Management Public*, cilt 21, sayı 2, *L'action publique face à la mondialisation*, 2003, s. 165-185.
- , "Les représentants d'intérêts turcs à Bruxelles: la socialisation à travers les modalités d'articulations de différentes appartenances", Robert, C., Michel, H. (der.), *La fabrique des "Européens". Processus de socialisation et construction européenne*, Presses Universitaires de Strasbourg, Strasbourg, 2010, s. 77-98.
- Visweswaran, K., "Histories of Feminist Ethnography", *Annual Review of Anthropology*, cilt 26, 1997, s. 591-621.
- Volait, M., "Arthur-Ali Rhoné (1836-1910): du Caire ancien au vieux Paris, ou le patrimoine au prisme de l'érudition dilettante", *Socio-anthropologie*, sayı 19, 2006, s. 17-30.
- Von Hagen, M., "The Russian Empire", Barkey, K., Von Hagen, M. (der.), *After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires* içinde, Westview Press, Boulder, 1997, s. 58-72.
- Wagner, A.-C., "La fabrique de syndicalistes 'européens': une enquête sur les formations européennes de la CES", *Politique européenne*, sayı 27, 2009, s. 105-127.
- Watts, N. F., *Activists in Office. Kurdish Politics and Protest in Turkey*, University of Washington Press, Seattle-Londra, 2010.

- WAVE (Women Against Violence Europe) Network, *Away from Violence: Guidelines for Setting up and Running a Women's Shelter*, 2004, http://www.wavenetwork.org/images/doku/manualdruck_eng_pdf.pdf (erişim tarihi: 28 Aralık 2013).
- , *More than a Roof over your Head: A Survey of Quality Standards in European Women's Refuges*, 2008, <http://www.wave-network.org/images/doku/wave-moret.a.roof.pdf> (erişim tarihi: 28 Aralık 2013).
- Weber, M., *La ville*, Aubier Montaigne, Paris, 1982 [1922].
- , *Économie et société*, c. 1, *Les catégories de la sociologie*, Pocket, Paris, 1995 [1922].
- , *Sociologie des religions*, Gallimard, Paris, 1996.
- , *Le savant et le politique*, La Découverte, Paris, 2003.
- Wedel, H., *Lokale Politik und Geschlechterrollen-Stadtmigrantinnen in türkischen Metropolen*, Schriften des Deutschen Orient-Instituts, Hamburg, 1999.
- Weiker, W. F., "Academic Freedom and Problems of Higher Education in Turkey", *Middle East Journal*, cilt 16, sayı 3, 1962, s. 279-294.
- , *The Turkish Revolution 1960-1961: Aspects of Military Politics*, The Brookings Institution, Washington, 1963.
- , *The Modernization of Turkey: From Atatürk to the Present Day*, Holmes and Meir Publishers, New York-Londra, 1981.
- Weisbein, J., "Sociogenèse de la 'société civile européenne'", *Raisons politiques*, sayı 10, 2003, s. 125-137.
- Werner, M., Zimmerman, B. (der.), *De la comparaison à l'histoire croisée*, "Le genre humain", sayı 42, Seuil, Paris, 2004.
- Wiktorowicz, Q., "The Political Limits of Non Governmental Organizations in Jordan", *World Development*, cilt 30, sayı 1, 2002, s. 77-93.
- Yavuz, H., *Islamic Political Identity in Turkey*, Oxford University Press, Oxford, 2003.
- Yeşilada, B., "The Virtue Party", *Turkish Studies*, cilt 3, sayı 1, 2002, s. 62-81.
- Yetiş, K., *İbrahim Necmi Dilmen*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
- Young, G., *Corps de droit ottoman: recueil des codes, lois, règlements, ordonnances et actes les plus importants du droit intérieur, et d'études sur le droit coutumier de l'Empire ottoman*, Clarendon Press, Oxford, cilt 1, 1905-1906, s. 160-186.
- Zarka, Y. C. (der.), *Raison et déraison d'État. Théoriciens et théories de la raison d'État aux XVIe et XVIIe siècles*, Presses Universitaires de France, Paris, 1994.
- Zihnioglu, Y., *Kadınsız İnkılap*, Metis Yayınları, İstanbul, 2003.
- Zilfi, M. C., "Elite Circulation in the Ottoman Empire; Great Mollas of the Eighteenth Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, cilt 26, sayı 3, 1983, s. 318-364.
- Zins, M.-J., "La symbolique de la guerre de Kargil", Hassner, P., Marchal, R. (der.), *Guerres et sociétés: État et violence après la Guerre froide* içinde, Karthala, Paris, 2003.
- Zorlu, T., *Innovation and Empire in Turkey: Sultan Selim III and the Modernization of the Ottoman Navy*, I. B. Tauris, Londra-New York, 2008.
- Zürcher, E. J., *Turkey. A Modern History*, I. B. Tauris, Londra, 1997 (tekrar baskı).

YAZARLAR

MARC AYMES Tarihçi, Centre National de la Recherche Scientifique (Paris).

OLIVIER BOUQUET Tarihçi, Paris Diderot Üniversitesi.

NICOLAS CAMELIO Tarihçi, École des Hautes Études en Sciences Sociales (Paris).

NATHALIE CLAYER Tarihçi, Centre National de la Recherche Scientifique ve École des Hautes Études en Sciences Sociales (Paris).

ANOUCK GABRIELA CORTE-REAL PINTO Siyaset bilimi uzmanı, Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü (İstanbul).

BERNA EKAL Antropolog, Boğaziçi Üniversitesi (İstanbul) ve École des Hautes Études en Sciences Sociales (Paris).

BENOÎT FLICHE Antropolog, Centre National de la Recherche Scientifique (Aix-en-Provence).

MURIEL GIRARD Sosyolog, École Nationale Supérieure d'Architecture (Marseille).

BENJAMIN GOURISSE Siyaset bilimi uzmanı, Paris Dauphine Üniversitesi.

SÜMBÛL KAYA Siyaset bilimi uzmanı, Paris 1 Üniversitesi.

NOËMI LÉVY-AKSU Tarihçi, Boğaziçi Üniversitesi (İstanbul).

ÉLISE MASSICARD Sosyolog, Centre National de la Recherche Scientifique (Paris).

JEAN-FRANÇOIS PÉROUSE Coğrafyacı, Toulouse Le Mirail Üniversitesi ve Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü (İstanbul).

CLÉMENCE SCALBERT YÜCEL Coğrafyacı, Exeter Üniversitesi ve Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü (İstanbul).

EMMANUEL SZUREK Tarihçi, École des Hautes Études en Sciences Sociales (Paris).

CLAIRE VISIER Siyaset bilimi uzmanı, Rennes 1 Üniversitesi ve Galatasaray Üniversitesi (İstanbul).

Adalet 46, 129, 130, 141-161, 230, 294, 330
Adaletsizlik 153

Adli

Adli kurumlar 27, 141, 147, 250, 308
Adli uygulamalar 21, 43, 141, 143, 151, 153,
156, 159, 312
Adliye 43, 129, 141-161, 275

Aidiet 62, 64, 264, 268, 329, 339, 340, 353,
354, 360, 361
Dini aidiet 291, 293, 332, 353
Etnik aidiet 67, 68
Sendikal aidiet 241
Ulusal aidiet 319, 332

Aile 28, 29, 66-68, 78, 207, 256, 264, 269, 274,
275, 280, 282, 283, 291, 293, 294, 296-299,
301-316, 320, 324, 325, 330-332, 337, 340,
343-356. Ayrıca bkz. akrabalık
Aile planlaması 196, 333, 339

Ahlak 46, 64, 129, 130, 155, 156, 157, 311, 322,
325, 330, 331, 332, 340
Ahlaklaştırmaya 330-333

Ajans 92, 93, 165, 170, 176, 194
Kalkınma ajansları 24-25

Akademik disiplinler 31, 33, 40, 79, 80, 91, 358
Akrabalık 131, 311, 333, 352, 360, 361. Ayrıca
bkz. Aile

Aktivizm 54, 315, 318, 327, 335, 338. Ayrıca
bkz. Militalılık

Alan çalışmaları 31-34

Alfabe 73-75

Altyapı 166, 182, 184, 260, 274

Anarşi 45-47, 129, 358

Anayasa 23, 60, 77, 119-140, 251, 253, 318,
329, 335

Aracılık 15, 18, 19, 26, 28, 30, 103, 159, 206,
227, 245-278

Arşiv 10, 40, 147, 160. Ayrıca bkz. Evrak

Askerlik 29, 113, 253, 294, 299, 317-342, 345

Atamalar 22, 100, 256, 317, 360. Ayrıca bkz. Azil

Atatürk, Mustafa Kemal 12, 49, 78, 85, 88, 89,
93, 94, 102, 109, 119, 129, 130, 236, 283,
291, 293, 323, 332, 336

Atatürkçülük 325, 326-330, 334-337, 339-342

Avrupa 12, 14, 25, 31, 52-57, 60, 61, 64, 66, 67,
78, 79, 81, 106, 116, 153, 157, 243, 353, 354

Avrupa Birliği 24, 184, 192-195, 204, 209-
243, 289, 311, 316, 318

Avrupalılaştırma 19, 209, 210

Ayrıcalıklar 10, 98, 141, 178-180, 225, 259, 260,
273, 282, 284, 285, 297

Azil 38, 100. Ayrıca bkz. Atamalar

Bağımlılık 11, 15, 16, 20, 71, 185, 189, 208, 246,
255, 268-270, 280, 289

Bağışlar 29, 258, 279-300, 306

Bağlılık 57, 63, 65, 89, 110, 129, 131, 268, 319,
326-328, 330, 336, 341, 342

Bakanlıklar 21, 73, 75, 91, 93, 94, 167, 168, 170,
172, 177, 184, 186, 188, 195, 196, 202, 204,
205, 219, 221, 222, 256, 272, 280, 285-287,
303, 359-361

Batı 10, 50, 52-57, 61, 62, 65, 66, 68, 78, 80, 106,
116, 117, 121, 153, 183, 202, 231, 236, 305
Batılılaş(tırıl)ma 7, 9, 12-14, 16, 49-51, 55,
64, 97, 101, 251

Batıcı 56, 57, 62, 67, 68

Belediye 25, 28, 88, 92, 93, 100, 158, 168, 170,
172, 176, 177, 179, 186, 187, 189, 202, 204-

206, 215, 229, 247, 248, 251, 252, 254, 255, 258, 260-262, 266, 267, 270, 273, 275, 276, 301, 303, 304, 306, 307, 309, 312, 313, 315, 316, 350

Belgeler bkz. Evrak
Kimlik belgesi 26, 345, 346, 348, 353

Bürokrasi/Bürokratlar 14, 18, 20, 50, 54, 57, 58, 60, 63, 71, 73, 75, 76, 80, 86, 92, 120, 121, 125, 135, 139, 167, 170, 182, 216, 233, 243, 247, 250, 258, 260, 268, 271, 275, 303, 307-308, 315, 316, 355. *Ayrıca bkz. Elitler*
Bürokratikleşme 26, 246, 247, 252
Sokak düzeyindeki bürokratlar 26, 269, 304, 313

Camiler 105, 109, 111-113, 156, 174, 204, 265, 266, 274, 282, 362. *Ayrıca bkz. İbadet yerleri*

Cebir 15, 112, 113, 155, 284, 318, 320, 323, 333, 341

Cemaat/topluluk 161, 186, 188, 189, 215-217, 250, 259, 268, 312
Dini cemaat/topluluk 66, 81
Kentsel cemaat/topluluk 263
Metinsel cemaat 116
Nüfus topluluğu 13, 26, 27, 30, 146, 155, 157, 173, 239, 248, 273
Ulusal topluluk 329, 330, 342
Siyasal topluluk 322, 327

Cemiyet/dernek 18, 25, 71-73, 76-86, 88, 90-92, 94, 95, 179, 196, 199, 206, 222, 261, 266, 280, 282-285, 287-290, 296
Bilim cemiyetleri 77-80, 82, 86, 94

Cezaevi 450, 151, 174, 181, 344

Çevresinden dolaşma 13, 27-30, 76, 117, 247, 268-277

Çok partili sistem 19, 72, 101, 111, 113, 116, 119, 130, 136

Değerler 28, 29, 61, 64, 95, 145, 156, 167, 185, 186, 194, 210, 216, 226-243, 315, 316, 319, 324-326, 328, 330-332, 335, 336, 340, 342, 357

Demokrasi 119, 121, 126, 132, 139, 176, 196, 214-218, 243, 245, 289, 318, 323
Demokratikleşme 121, 216

Denetim 11, 16, 17, 22, 28, 91, 97-99, 101, 102, 110-112, 115, 118-120, 128, 133, 139, 142-146, 151, 153, 154, 156, 158, 161, 176, 180, 181, 194, 206, 221, 222, 224, 240, 243, 247, 249-252, 280, 282-284, 287, 290, 296, 312, 314, 318

Dernek bkz. Cemiyet

Devlet
Aşkın devlet 8, 9, 316

Devlet istegi 27, 39, 40, 357, 358, 362

Devletleştirme 23, 24, 105, 182, 280, 281, 283, 288, 291, 292

Devlet-toplum ilişkileri 8-17, 27, 98, 117, 141, 155, 158, 160, 161, 169, 178, 220, 221, 245, 268, 270, 274, 275, 277, 310, 344, 345

E-devlet 170, 278

Toplum içinde devlet (State-in-society)
yaklaşımı 13, 15

Dışlanma 157, 172, 182, 342

Dikeylik 175, 217, 243, 281, 341

Dil 20, 35, 38, 42, 44, 56, 71-95, 172, 204, 232, 241, 268, 271, 302, 331

Dini kurum 20, 101, 107, 111, 288

Disiplin 309, 312, 322, 325, 337

Diyalog 209-243. *Ayrıca bkz. Aracılar, Aracılık*

Dolaşım 35, 117, 142
Kamusal icraat biçimlerinin dolaşımı 209
Norm ve kategorilerin dolaşımı 117, 142, 191, 199, 208
Servetin dolaşımı 281, 282, 284-287, 291

Düzenlemeler 19, 20, 25-27, 29, 30, 53, 79, 86, 136, 216, 217, 223, 235, 250, 253, 269-271, 280, 287, 309, 321, 322, 366

Eğitim 12, 56, 58, 67, 68, 76, 77, 80, 88, 89, 143, 147, 188, 192, 193, 196-200, 204, 206, 207, 211, 229-232, 261, 266, 275, 276, 288, 289, 315. *Ayrıca bkz. Okullar, üniversiteler*
Dini eğitim/Din eğitimi 97-118, 282
"Yurt Sevgisi Eğitimi" 29, 317-342

Ekonomi 11, 12, 15, 23, 24, 29, 157, 166, 184-186, 192, 193, 202, 217, 228, 248, 263, 264, 279, 281, 285, 288-290

Ekonomik kaynaklar 9, 11, 22, 24, 185, 192, 193, 282, 283, 292

Ekonomik elitler/gruplar 10, 11, 14, 16, 18, 21, 23, 24, 29

Ekonomik politika 23, 25, 182

Sosyal ekonomi 167

Elitler 9-12, 14-17, 19, 20, 29, 52, 57, 59, 62, 63, 86, 97, 101, 103, 105, 106, 117, 118, 121, 125, 126, 128, 132, 133, 135, 139, 149, 154, 216, 259, 260, 284, 287. *Ayrıca bkz. Bürokratlar*

Ermeniler 42, 68, 151, 153, 154, 201, 204, 329

Evrak 26, 27, 40, 43, 50, 147, 148, 151, 154, 159, 161, 215, 221, 222, 234, 240, 253, 256, 264-267, 269-271, 278, 320-323, 328, 340, 359-362, 365, 367

Resmî evrak 27, 215, 309, 359, 360

Fakir bkz. Yoksul

Fakirlik bkz. Yoksulluk

Farklılaşma 7-30, 68, 79, 103, 104, 123, 131, 137, 144, 161, 234, 246, 273, 291, 332
Feminizm 29, 299, 301, 302, 305-308, 312, 315, 316
Finansman 75, 76, 91, 92, 94, 108, 167, 180, 192, 206, 209, 211, 215, 218, 220, 222-229, 240, 242, 258, 300, 306, 307
Firmalar 23, 25, 165-168, 170, 173, 174, 177, 179-182, 192-194, 212, 216, 229, 290, 296, 297, 335, 359
Fonlar 49, 143, 167, 168, 193, 195, 211, 218, 221, 228, 266, 269, 280, 283, 286, 287, 295, 299, 311
Bütçe dışı fonlar 285-287, 292
Gayrimenkul 166-168, 170, 171, 174-177, 179-181, 249, 272
Gayrimüslim 14, 53, 81, 104, 155
Gecekondu 168, 174, 177, 274, 276
Gelenek 8-10, 12, 15, 18, 20, 32, 34, 35, 50, 53, 54, 56, 57, 61-68, 74, 78, 79, 82, 87, 112, 113, 121, 156, 159, 160, 183, 186, 188, 192, 193, 197, 199, 200, 203-205, 264, 280-282, 286, 288, 291, 293, 299, 362
Gündelik 21, 25-29, 31, 103, 118, 141, 147, 151, 155, 157, 160, 170, 186, 198, 203, 257, 262-264, 266, 272, 276-278, 280, 294, 299, 300, 303, 304, 307, 309, 310, 314, 316, 322-324, 349
Gündelikleşme (*Veralltäglicung*) 29, 279, 300
Hakemlik 15, 21, 28, 119, 125, 141, 143, 153, 155-160, 165, 222, 260, 271, 275
Hakimiyet 17, 34, 53, 59, 67, 84, 95, 121, 150, 155, 208, 225, 322, 328, 331, 354, 355, 358
Askeri hakimiyet 29, 279-300, 317
Devletin toplum üzerindeki hâkimiyeti 8-19, 30, 345
Yasal-rasyonel hâkimiyet 59
Hapishane *bkz.* Cezaevi
Hayır kurumları 265, 280, 282-285, 289-291, 297
Hayırs severlik 29, 265, 280-284, 292, 294, 297, 302
Hegemonya 14, 17, 29, 97, 166, 300, 320, 321, 328, 341, 342
Hiyerarşi 64, 86, 103, 134, 138, 142, 176, 179, 217, 223, 234, 243, 247-249, 251, 300, 307, 309-311, 315, 341
Hukuk 23, 42, 59, 68, 72, 73, 75-77, 84, 90, 91, 92, 94, 95, 119-140, 145-147, 154, 159, 160, 168, 216, 233, 255, 270, 280, 283, 286, 287

İbadet yerleri 100, 111, 205. *Ayrıca bkz.* Camiler
İdare 8, 12, 14, 17, 22, 26-28, 37, 42, 43, 47, 53-55, 60, 61, 72, 97, 99, 100, 111, 118, 119, 128, 131, 138, 139, 165, 180, 182, 200, 206-208, 243, 245, 246, 248, 250, 252, 253, 258, 267, 269-271, 277, 278, 292, 302, 309, 344, 345
İdari birim 93, 243, 251, 252, 254, 263, 264
Kamu idaresi 29, 54, 86, 101, 138, 139, 254
Merkezi idare 17, 50, 93, 172, 177, 205, 207, 250, 253-255, 307
Osmanlı idaresi 15, 17, 248, 250, 361
İdeoloji 49, 55, 56, 61-65, 67, 84, 120, 142, 202, 204, 205, 211, 213, 214, 216, 217, 226, 227, 229-232, 234, 235, 317, 322, 329, 334-336, 338, 341, 342
İhale 25, 167, 175, 178-182, 194, 223, 224
İhtilaflar 42, 57, 76, 111, 131, 134-138, 141, 143, 149, 153-160, 217, 260, 275
İhtiyar heyeti 252, 253, 271, 276
İleri gelenler 10, 11, 16, 18, 21, 68, 111, 141, 159, 248, 249, 259, 261, 262
İmam 101, 108, 112-114, 117, 155-157, 247-250, 266, 282, 338, 350. İmam-hatip okulları için *bkz.* Okullar
İmtiyazlar *bkz.* Ayrıcalıklar
İrtica 98, 115, 289, 323, 326, 329, 331
İslâm 50, 84, 97-103, 105, 106, 111, 112, 114-117, 132, 156, 159, 160, 264, 280, 282, 287-294, 296, 323, 329, 334, 351
İslâmcılar 62, 116, 187, 231, 289, 290, 292, 299, 322, 323, 338, 341, 342
İşbirliği 20, 24, 29, 76, 98, 99, 122, 123, 126, 128-130, 132, 135, 141, 147-149, 151, 152, 188, 191, 192, 196, 202, 206, 215, 219, 221, 229, 260, 294
Kadın sığınma evleri 28, 29, 207, 302-308, 311-314
Kalkınma 60, 120, 184, 186, 190-192, 196, 202, 205, 206, 216, 219, 221, 291
Kalkınmacılık 51, 121, 175
Kamu
Kamu görevi/görevlisi 18, 173, 245-278
Kamu hizmeti 175-181, 207, 245, 254, 256, 302
Kamu kaynakları 11, 21, 22, 76, 85
Kamu politikaları 23, 25, 28, 98, 101, 108, 131, 132, 184, 209, 210, 213, 214, 218, 222, 240, 243, 269, 284, 303, 318
Kamu yararı 45, 173, 174, 178
Kamu-özel sektör ortaklığı 19, 21, 23, 24, 175-181
Kamusal icraat 8, 9, 18-28, 30, 33, 38, 118, 129, 165, 177, 183-208, 209-211, 213, 214, 216, 218-220, 223, 330, 357, 358

Kamusal icraat enstrümanları 186, 187, 191, 195, 198, 199, 201, 208, 214, 218-220, 223, 358

Kamuoyu 135, 139, 170, 236, 295, 297, 308, 314, 329

Karar alma 19, 23, 25, 28, 76, 77, 80, 86, 90, 103, 126, 154, 218, 219, 221, 235, 260, 266, 269, 278, 316, 337

Kaymakamlık 93, 108, 254, 260, 266, 271, 275, 344, 345, Ayrıca bkz. Valilik

Kaynak tahsisi bkz. Finansman

Kemalizm 10, 12, 17, 20, 72-74, 82, 84, 86-91, 93, 95, 98-101, 103-106, 111, 113, 115, 117, 118, 120, 121, 130-132, 139, 173, 305, 322, 324, 331, 338

Kent politikaları 166, 175, 187, 204, 216, 218, 245-278

Kentleşme 145, 146, 175, 178

Kentsel dönüşüm 165, 168, 169, 172-180

Keyfîlik 27, 28, 43, 67, 143, 153, 160, 161, 247, 271, 288, 295, 360, 362

Kimlik 56, 64, 67, 68, 72, 94, 151, 185, 187-189, 201-205, 213, 233, 304, 307, 316

Kimlik tespiti 27, 28, 57, 152, 153, 252, 265, 345-355, 365

Kolektif kimlik 97, 177, 188, 189, 205, 208, 318, 319, 326, 328, 330, 332, 334, 335, 339, 342

Kliyalizm/İltimas ve kayırmacılık 22, 38, 55, 131, 181, 261, 270-272, 276

Konut politikaları 163-182. Ayrıca bkz. Toplu konut

Kooperatifler 167, 168, 200, 206

Köyler 21, 26, 66, 68, 93, 102-105, 108, 109, 111-114, 117, 167, 245, 248-251, 255, 274, 323, 344-346, 348-352

Kurumsalcılık 49, 51

Kurumsallaşma 22, 26, 110, 122, 143-147, 185, 206, 210, 217, 222, 232, 246, 251, 259, 264, 267, 268, 277, 290, 322

Laiklik 97-118, 288, 291, 292, 326, 328. Ayrıca bkz. Sekülerleşme

Mahkeme 147-149, 151, 154, 158, 159, 250, 275, 290, 300, 301

Anayasa Mahkemesi 120, 124, 126, 132

Askerî mahkemeler 318

Nizamiye Mahkemesi 142, 147-149, 158-160

Şeri mahkemeler 100, 142, 276

Manevra alanları 13, 27, 28, 30, 66, 107, 111, 118, 207, 237, 240, 268, 273, 318

Meclis (TBMM/Parlamento) 75-77, 84, 87, 88, 94, 119-121, 125, 129-131, 133, 252, 253, 285-287, 296

Kurucu Meclis 120, 127, 136-138

Medeniyet 12, 39, 97, 116, 203, 204, 236, 332, 340

Medenileşme süreci 39, 57, 333, 340

Memuriyet 22, 37, 55, 189, 255, 346

Merkezi iktidar 176, 222, 243, 249, 251, 280

Merkezileşme 21, 80, 93, 175, 179, 195, 218, 247, 250, 283, 284, 289, 292

Merkez-çevre ilişkisi 9, 10, 15, 72, 155

Meşruiyet 10, 11, 17, 27, 119, 122, 125, 129, 130, 132, 136, 153, 159, 161, 165, 171, 173, 175, 185, 205, 217, 218, 220, 223, 234, 279, 285, 287, 288, 292, 293, 295, 300, 309, 328, 339, 363

Meşrulaştırma 25, 123, 126, 128, 132, 149, 156, 157, 160, 165, 173, 203, 213, 277, 279, 280, 290-292, 294, 296, 315, 316, 331, 336, 362

Militanlık 73, 81, 225, 231, 315, 327, 335, 338. Ayrıca bkz. Aktivizm

Militarizasyon 295, 318. Ayrıca bkz. Sivilleşme

Millileştirme

İslâm'ın millileştirilmesi 97, 117

Toplumların millileştirilmesi 71

Milliyetçilik 65, 68, 83, 84, 88, 94, 97, 103, 173, 187, 188, 190, 204, 233, 236, 292, 294, 296, 298, 322, 326, 327-330, 332, 334-336, 342

Miras 9, 84, 85, 94, 167, 328, 330, 344, 355

Kültürel miras 25, 183-208, 211

Modernite 10, 50-52, 61-64, 66-68, 115, 116, 167, 175, 176, 291, 323

Modernleşme 7-9, 12-14, 20, 49-54, 56, 62, 63, 65, 68, 69, 145, 170, 173, 174, 182, 197, 198, 201, 216, 252, 279

Muhalefet 20, 21, 29, 67, 80, 94, 99, 119, 124-126, 132, 134, 137, 144, 146, 153, 154, 179, 230, 236, 288, 328, 334

Muhtar 26, 93, 155-157, 160, 161, 245-278, 344, 352

Mutabakat 29, 103, 134, 217, 218, 229, 239, 294, 299-301, 334

Okullar Ayrıca bkz. Eğitim

İmam-hatip okulları 100, 101, 107-109, 116, 117

Köy mektepleri 103, 104, 108, 109, 111

Ortaokullar-Liseler 77, 80, 83, 87, 92, 102, 103, 107, 116, 151, 256, 334-336, 340, 341

Ordu 29, 88, 101, 119, 129, 130, 135-139, 178, 279, 280, 283, 284, 287-289, 291-300, 317-320, 322-342. Ayrıca bkz. Militarizasyon

Oryantalizm 79, 202, 246, 264

Otantiklik 185, 193, 194, 197, 199-201, 203, 205, 206, 208

Otoriter(lik) 18, 20, 73, 91, 98, 103, 119, 121, 127, 143, 144, 161, 164, 165, 170, 173, 182

Özelleştirme 23, 24, 165, 167, 180, 182, 183, 280, 294

Planlama 120, 164, 166, 167, 177, 179, 180, 184, 191, 196, 205, 323, 330, 333, 339

Polis 27, 119, 127, 141-161, 174, 247, 252, 258, 272, 282-285, 287, 300, 314, 350, 359

Politika transferi 25, 184, 190, 209-211, 213, 219-221, 223, 226, 227, 229, 230, 232, 235, 237, 241-243

Rasyonalizasyon 12, 23, 26, 41, 54, 71, 118, 149, 246-259, 279

Rasyonel-yasal 12, 53, 54, 59, 66, 255, 267, 268, 293

Reformlar 13, 14, 16, 20, 23, 24, 30, 50-68, 73, 75, 76, 97, 98, 104-106, 116, 117, 142, 144-146, 149, 158-160, 215, 219, 223, 246, 251, 277, 305, 306, 318, 328

Rekabet 14, 15, 19, 20, 24, 25, 27, 108, 110, 121, 122, 133, 143, 154, 157, 159, 177, 186, 201, 203-205, 229, 231, 233, 235, 237-239, 243, 252, 282, 284, 285, 300, 352

Resmî söylem 7, 98, 171, 210, 236, 309

Rıza üretimi 247, 268-277, 295

Rizom 15, 86, 298

Rutin 94, 124, 127, 143, 274, 278

Rutinleşme 90, 125, 217, 279, 327. Ayrıca bkz. Gündelikleşme

Sadakat bkz. Bağlılık

Sahiplenme 20, 25, 26, 30, 167, 177, 186, 187, 198, 199, 201-204, 206, 208, 210, 213, 220, 223, 227, 228, 230, 238, 242, 243, 279-282, 284, 291, 292, 299, 332, 353, 362

Sahtecilik 26-28, 42-43, 271, 344, 350, 353, 356-367

Savaş 21, 49, 54, 75, 76, 82, 83, 99, 125, 138, 173, 188, 190, 280, 288, 291, 293-296, 298, 299, 334, 335, 337, 339, 344

Seçimler 17, 61, 119, 120, 123, 124, 128, 136-139, 166, 169, 170, 178, 194, 231, 248, 255, 261, 262, 263, 269, 270, 273, 288, 306, 318, 321, 334

Seçkinler bkz. Eliiler

Sekülerleşme 62, 101-108, 248, 280, 288, 291, 294, 306. Ayrıca bkz. Laiklik

Sektör 15, 166, 175, 177, 179, 191, 199, 212, 218, 219, 221, 223, 272, 279, 285.

Kamu sektörü 8, 24, 91, 175, 177, 179, 180, 211, 233, 237, 242.

Özel sektör 24, 165, 168, 174, 175, 177, 179, 180, 182, 222.

Sendika 18, 25, 78, 134, 140, 211-213, 223-242, 298, 335.

Sivil toplum 9, 10, 18, 25, 94, 121, 207, 209-211, 213-226, 232, 239, 243, 295, 301, 308, 315, 324.

Sivil Toplum Kuruluşu (STK) 194, 206, 215, 216, 222, 280, 303, 307, 315, 316, 324, 329

Sivilleşme 120, 138, 280, 285, 295, 318. Ayrıca bkz. Militarizasyon

Siyasi parti 12, 17, 18, 22-24, 84-86, 91, 94, 110, 119, 120, 123, 125, 126, 128-139, 163, 187, 231, 255, 261, 285, 288-290, 317, 320, 329, 334, 341, 342

Sosyal yardım 266, 269, 286, 287

Standartlaş(tır)ma 175, 195, 197, 198, 205, 261, 266, 273, 282, 285, 291

Statü 40, 52, 55, 62, 63, 66-68, 73, 94, 102, 157, 160, 172, 206, 207, 218, 225, 233, 238, 248, 253-255, 259, 264, 274, 281, 283, 306, 311

Şiddet 15, 21, 22, 28, 34, 71, 153, 294, 295, 322, 333, 341

Ev içi şiddet 301-316

Şirketler bkz. Firmalar

Tahakküm bkz. Hakimiyet

Tanzimat 13, 14, 16, 19, 36, 37, 49, 53, 57-59, 61, 121, 146, 154, 160, 247, 251, 357

Tarihselleştirme 34-39, 47, 246, 363

Tarihsellik 21, 31, 32, 35, 37-40, 46, 47, 185, 246, 359, 362, 363

Tarihyazını 12, 35-37, 40, 49, 52, 54, 56, 67, 141, 142, 144-146, 273, 279, 289, 329, 363-365

Tarikatlar 50, 66, 67, 101, 103, 115, 329, 341, 342

Nakşibendiler 60, 103, 115

Nurcular 115, 116, 338

Süleymanlılar 115, 116

Tayin ve terfi bkz. Atamalar

Tekel 9, 10, 15, 22, 23, 45, 71, 158, 180, 219, 220, 226, 254, 286, 287, 289, 365

Tek parti 7, 20, 73, 76, 77, 83, 85, 86, 88, 94, 95, 98, 102, 109, 119, 130, 131, 252

Tek parti dönemi 17, 20-22, 101, 111, 112, 116, 118, 130, 132, 255

Tek parti rejimi 76, 126, 131

Toplu konut 24, 163-182

Topluluklar bkz. Cemaat

Toplumsal cinsiyet 28, 216, 224, 301-316, 345-356

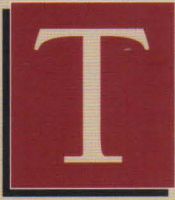
Toplumsal hareketler 7, 24, 82, 99, 103, 116, 117, 125, 126, 145, 179, 184, 187, 190, 201, 202, 204, 216, 228, 231, 233, 236, 241, 288, 305-307, 316, 329

Türklük 84, 321, 334

Ulema 56, 62, 87, 98, 99, 105, 112, 114, 117, 132
Uygarlık *bkz.* Medeniyet
Uzlaşma 7-30, 45, 97, 114, 119, 133, 145, 160, 186, 203, 233, 236, 247, 253, 269, 278, 294, 362, 338, 357, 366
Üniversiteler 23, 75, 76, 80, 87, 101, 105-107, 115, 118-120, 123-127, 129-136, 138-140, 142, 176, 177, 189, 206, 207, 215, 216, 229, 302, 324, 333, 339, 340
Vakıf 50, 93, 94, 100, 172, 179-181, 188, 193, 194, 196, 199, 206, 249, 265, 266, 276, 280, 282, 284-286, 291, 292, 294, 297, 298, 300, 304, 306, 312, 324
Valilik 11, 17, 92, 93, 110, 158, 177, 186, 188, 189, 200, 205-207, 248, 249, 254-256, 266, 282, 285, 299, 359, 360. *Ayrıca bkz.* Kaymakamlık
Vatandaşlık 233, 318, 319, 322, 325-327, 330-332

Vergi 14, 15, 27, 45, 146, 247-249, 258, 266, 283, 285, 290, 328, 353
Yardım toplama 266, 269, 283, 284, 286, 287, 296, 297, 299
Yasama 76, 131, 184, 359
Yataylık 178, 217, 218, 281, 341
Yerel yönetim 166, 167, 176, 177, 252-255, 276, 316
Yetki alanı 27, 100, 101, 108, 111, 143, 150, 158, 159, 161, 169, 250, 264
Yoksul 112, 170-173, 257, 277, 291, 297, 338
Yoksulluk 192, 196, 200, 245, 253, 264-267, 269-271, 276
Yönetimsellik 10, 46, 182
Yönetişim 23, 25, 210, 213-221, 223-226, 228, 243
"İyi yönetim" 176, 195, 214
Yukarıdan aşağıya inşa 10, 12, 20, 210, 221, 223-225, 333, 342
Yurttaşlık *bkz.* Vatandaşlık
Zor *bkz.* Cebir

“Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti’nin tarihinde devlet kesimleri, politik ve ekonomik kesimler, bürokratik ve partili kesimler, legal ve illegal kesimler arasında iç içe geçişler ve üst üste binmelerden oluşan akışkan bir manzara göze çarpar. Güçlü ve toplumdaki net biçimde farklılaşmış bir devlet görüntüsünün uzağında, devleti fethedilmesi gereken bir yer ve başka arenalarda kullanılabilecek kaynakları biriktirme olanağı veren bir mevkiler bütünü olarak gösteren paylaşılmış çıkarlar ve çoğul konumlanışlar gözler önüne serilir. O zaman devlet yapısı, toplumdaki görece bağımsızlaşmış bürokratik bir örgütten çok, bir iktidar sahası görünümüne bürünür.”

arih, siyaset bilimi, sosyoloji, antropoloji ve coğrafya alanlarında çalışan birçok ismi bir araya getiren bu çalışma, Osmanlı’nın son dönemlerinden günümüze Türkiye’de devlet erkinin pratikte nasıl kullanıldığını farklı açılardan inceliyor.

Türkiye’deki hükümet ve idare tarzlarının sosyolojik bir okumasını yapma, toplumsal-tarihsel bir perspektiften hareketle devlete ve icraatlarına yeni bir bakış açısı getirme iddiasında bulunan derleme, kurumları ve devleti yekpare, yeknesak ve özerk yapılar olarak ele almak yerine aktörleri de hesaba katarak değişken, devingen bir ilişkiler alanı olarak kavramayı öneriyor.

Devlet Olma Zanaatı, devlet ile toplum arasındaki sürtüşmelerin araştırılmasını, başbakanından en alt düzey memuruna kadar, devletin işleyişinde rol alan farklı düzeylerden aktörleri ele alarak boyutlandırıyor. ■

Kayseri Büyükşehir Belediyesi
Merkez Halk Kütüphanesi

ISBN-13: 978-975-05-2114-0

9